

M U Z E U M A R C H E O L O G I C Z N E W P O Z N A N I U

F O N T E S
A R C H A E O L O G I C I P O S N A N I E N S E S

A N N A L E S M U S E I A R C H A E O L O G I C I P O S N A N I E N S I S

V O L . X X I (1 9 7 0)

P O Z N A Ń
1 9 7 2

M U Z E U M A R C H E O L O G I C Z N E W P O Z N A N I U

F O N T E S
A R C H A E O L O G I C I P O S N A N I E N S E S

A N N A L E S M U S E I A R C H A E O L O G I C I P O S N A N I E N S I S

V O L . X X I (1 9 7 0)

P O Z N A Ń
1 9 7 2

Rada Redakcyjna

**Włodzimierz Błaszczyk (przewodniczący), Aleksander Dymaczewski,
Stanisław Jasnosz (sekretarz), Tadeusz Malinowski, Jan Żak**

Redaktor

Włodzimierz Błaszczyk

Sekretarz Redakcji

Stanisław Jasnosz

Adres Redakcji

**Poznań, ul. Wodna 27
Muzeum Archeologiczne**

Tłumaczenia

Zofia Sławska

Rysunki

A. Błaszczyk, D. Durczewski, St. Jasnosz, E. Krakowska, E. Nowakówna

Fotografie

**W. Berdychowski, A. Malinowski, A. Pniak
oraz archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu**

Printed in Poland

M U Z E U M A R C H E O L O G I C Z N E — P O Z N A Ń

**Nakład 600+22 egz. Ark. wyd. 41,30. Ark. druk. 39,00+1 wkł. Papier druk. mat. kl. III, 70 g.
Oddano do składania 16. II. 1972 r. Druk ukończono w marcu 1972 r. Zamów. 117/12**

K-4/266 Cena zł 80,-

DRUKARNIA UNIWERSYTETU IM. A. MICKIEWICZA W POZNANIU

SPIS TREŚCI

Mieczysława Kowiańska-Piaszykowa: Pamięci Profesora Józefa Kostrzewskiego — Dyrektora Muzeum Archeologicznego w Poznaniu . . .	1
--	---

PRACE MATERIAŁY

Wanda Tetzlaff: Rozwój badań nad kulturą rzucewską	14
Barbara Maciukiewicz-Czarnecka: Materiały z osady kultury pucharów lejkowatych na stan. 5 w Pałczu, pow. Bydgoszcz	23
Zbigniew Pieczyński: Naczynia kultury pucharów lejkowatych ze Splawia, pow. Kościan	50
Mieczysława Kowiańska-Piaszykowa i Andrzej Malinowski: Uwagi na temat cmentarzyska z II okresu epoki brązu w Balczewie, pow. Inowrocław oraz charakterystyka antropologiczna pochodzących stamtąd czaszek ludzkich	53
Dobromir Durczewski: Grób kloszowy ludności kultury łużyckiej z IV okresu epoki brązu w Kiekrzu, pow. Poznań	68
Zbigniew Pieczyński: Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Rybakach, pow. Krosno Odrzańskie	72
Maria Zeylandowa: Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Czekanowie, pow. Ostrów Wlkp.	76
Maria Zeylandowa: Materiały archeologiczne z cmentarzyska kultury łużyckiej w Godziętówach, pow. Ostrzeszów	83
Emilia Kihl-Byczko: Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Słupi Kapitulnej, pow. Rawicz	88
Włodzimierz Berdychowski: Badania szczątków kostnych z cmentarzyska ludności kultury łużyckiej w Słupi Kapitulnej, pow. Rawicz	134
Andrzej Malinowski: Ekspertyza antropologiczna przepalonych kości ludzkich z wybranych popielnic ludności kultury pomorskiej ze zbiorów muzeów w Bydgoszczy i Toruniu	141
Stanisław Jasnosz: Ocalałe materiały z cmentarzyska w Oksywiu	148
Edwin Dzieciłołowski: Badania ratunkowe na Starym Rynku w Poznaniu w roku 1960	168
Izabela Sikorska-Ulfik: Materiały z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na Starym Rynku w Poznaniu w roku 1964	192
Tadeusz Malinowski: Kwestia pochodzenia bursztynów z wykopalisk jugosłowiańskich	219
Marian Jaworski, Jerzy Krauze, Aleksander Lempka, Stanisław Richter: Badania metodami chromatograficzną i spektrofotometryczną przedmiotów bursztynowych pochodzących z wykopalisk archeologicznych	230
Ryszard Mazurowski: Założenia metodyczne badań ratowniczych na terenach zalewowych zbiornika pakoskiego	239

SPRAWOZDANIA Z BADAŃ WYKOPALISKOWYCH

Zbigniew Pieczyński: Osada mezolityczna w Tarnowej, pow. Września	249
Dobromir Durczewski: Badania na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej w Kaliszanach, pow. Wągrowiec	251
Maria Zeylandowa: Badania osady z okresu halsztackiego w Kotlinie, pow. Jarocin	254
Emilia Kihl-Byczko: Badania ratownicze na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej w Kunowie, pow. Gostyń	256
Emilia Kihl-Byczko: Badania ratownicze na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej w Splawiu-Wodzisku, pow. Września	257

Aleksandra Lipińska: Badania na cmentarzysku ludności kultury pomorskiej w Prusinowie, pow. Czarnków	259
Stanisław Jasnosz: Badania wykopaliskowe na grodzisku z VIII-X wieku w Bruszczewie, pow. Kościan	261
Aleksandra Lipińska i Maria Zeylandowa: Badania wykopaliskowe na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Łądzie, pow. Słupca	264
Włodzimierz Błaszczyk: Badania wykopaliskowe na średniowiecznym zamku w Olsztynie, pow. Częstochowa	266
Włodzimierz Błaszczyk: Badania wykopaliskowe na grodzisku-zamku z XIII-XIV w. w Koziegłowach, pow. Myszków	269
Stanisław Jasnosz: Badania sondażowe i powierzchniowe w północno-wschodniej części powiatu gnieźnieńskiego	271
Emilia Kihl-Byczko: Inwentaryzacja obiektów archeologicznych na terenie województwa poznańskiego w roku 1969	274

DZIAŁALNOŚĆ MUZEALNA

Eliza Naumowiczówna: Wystawa „Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w 25-lecie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej”	276
Gabriela Mikołajczykówna: Sprawozdanie z działalności Oddziału w Gnieźnie Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w roku 1969	282

RECENZJE I OMÓWIENIA

Józef Kostrzewski : <i>Kilka prac uczonych radzieckich związanych z etnogenezą Słowian</i>	285
B. Gediga, <i>Motywy figuralne w sztuce ludności kultury łużyckiej</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1970 (Tadeusz Malinowski)	286
E. V. Černenko, <i>Skifskij dospiech</i> , Kijew 1958 (Janina Elantkowska)	291
T. Malinowski, <i>Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 (Lech Krzyżaniak)	294
V. Nekuda, K. Reichertová, <i>Středověká keramika v Čechách a na Moravě</i> , Brno 1968 (Tadeusz Malinowski)	296
H. W. Mechelk, <i>Mittelalterliche Keramik aus dem Stadtkern Dresden</i> (Józef Bednarczyk)	299
J. Driehaus, <i>Archäologische Radiographie</i> , Düsseldorf 1968 (Krystyna Dębska-Lutowa)	300
J. Nalepa, <i>Słowiańszczyzna północno-zachodnia</i> , Lund 1967; tenże, <i>Słowiańszczyzna północno-zachodnia. Podstawy jedności i jej rozpad</i> , Poznań 1968 (Józef Kostrzewski)	301

INNE

Kazimierz Siuchniński: Jubileusz 50-lecia Katedry Archeologii Pradziejowej i Wczesnodziejowej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu	302
---	-----

INHALTSVERZEICHNIS

Mieczysława Kowiańska-Piaszykowa: To the Memory of Professor Dr. Józef Kostrzewski — Director of the Archaeological Museum in Poznań	1
--	---

STUDIEN UND MATERIALIEN

Wanda Tetzlaff: Die Entwicklung der Forschungen über die Rzucewo-Kultur	14
Barbara Maciukiewicz-Czarnecka: Fundstoff aus einer Siedlung der Trichterbecherkultur in Pałcz, Kr. Bydgoszcz (Fundstelle Nr. 5)	48
Zbigniew Pieczyński: Gefäße der Trichterbecherkultur aus Splawie, Kr. Kościan	52
Mieczysława Kowiańska-Piaszykowa und Andrzej Malinowski: Bemerkungen über das Gräberfeld von Balczewo, Kr. Inowrocław aus der II. Bronzezeitperiode und anthropologische Charakteristik der aufgefundenen Menschenschädel	67
Dobromir Durczewski: Glockengrab der Lausitzer Kultur aus der VI. Bronzeperiode in Kiekrz, Kr. Poznań	70
Zbigniew Pieczyński: Gräberfeld der Lausitzer Kultur in Rybaki, Kr. Krosno Odrzańskie	74
Maria Zeylandowa: A cemetery of the population of the Lusatian Culture at Czekanów, district of Ostrów Wielkopolski	82
Maria Zeylandowa: Archäologische Funde aus einem Gräberfeld der Lausitzer Kultur in Godziętowy, Kr. Ostrzeszów	87
Emilia Kihl-Byczko: Gräberfeld der Lausitzer Kultur aus der frühen Eisenzeit in Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz	132
Włodzimierz Berdychowski: Untersuchungen der verbrannten Knochenreste aus dem Gräberfeld der Lausitzer Kultur in Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz	139
Andrzej Malinowski: Anthropologische Expertise verbrannter Menschenknochen aus Urnen der Pommerschen Kultur ausgewählt in den Sammlungen der Museen von Bydgoszcz und Toruń	146
Stanisław Jasnosz: Gerettete Materialien aus dem Gräberfeld von Oksywie	166
Edwin Dzieciołowski: Rettungsforschungen am Alten Markt in Poznań in 1960	182
Izabela Sikorska-Ulfik: Fundstoff aus archäologischen Grabungen am Alten Markt in Poznań in 1964	217
Tadeusz Malinowski: Jugoslav amber relics and the problem of their origin	228
Marian Jaworski, Jerzy Krauze, Aleksander Lempka, Stanisław Richter: The examinations by chromatographic and spectrophotometric methods of amber objects obtained from archaeological excavations	238
Ryszard Mazurowski: Methodische Grundsätze der Rettungsarbeiten im Überschwemmungsgebiet des Wasserbeckens von Pakość	248

GRABUNGSBERICHTE

Zbigniew Pieczyński: Mittelsteinzeitliche Siedlung in Tarnowa, Kr. Września	249
Dobromir Durczewski: Rettungsgrabungen auf einem Gräberfeld der Lausitzer Kultur in Kaliszany, Kr. Wągrowiec	251
Maria Zeylandowa: Forschungsgrabungen auf einer hallstattzeitlichen Siedlung in Kotlin, Kr. Jarocin	254

Emilia Kihl-Byczko: Rettungsgrabungen auf einem Gräberfeld der Lausitzer Kultur in Kunowo, Kr. Gostyń	256
Emilia Kihl-Byczko: Rettungsgrabungen auf einem Gräberfeld der Lausitzer Kultur in Sępłowie-Wodzisko, Kr. Września	257
Aleksandra Lipińska: Ausgrabungen auf einem Gräberfeld der Pomerschen Kultur in Prusinowo, Kr. Czarnków	257
Stanisław Jasnosz: Ausgrabungen auf dem Burgwall vom VIII. - X. Jh. in Bruszczewo, Kr. Kościan	261
Aleksandra Lipińska und Maria Zeylandowa: Ausgrabungen auf dem frühgeschichtlichen Burgwall in Łąd, Kr. Słupca	264
Włodzimierz Błaszczuk: Ausgrabungen auf der mittelalterlichen Burg in Olsztyn, Kr. Częstochowa	266
Włodzimierz Błaszczuk: Ausgrabungen auf der Burg vom XIII. - XV. Jh. in Kcziegłowy, Kr. Myszków	269
Stanisław Jasnosz: Probegrabungen und Oberflächeforschungen in dem nord-östlichen Teil des Kreises Gniezno	271
Emilia Kihl-Byczko: Inventarisierung der archäologischen Objekte in der Wojewodschaft Poznań in 1969	274

AUSSTELLUNGEN UND TÄTIGKEITSBERICHTE

Eliza Naumowiczówna: Ausstellung „Das Archäologische Museum zu Poznań in den ersten 25 Jahren der Volksrepublik Polen”.	276
Gabriela Mikołajczykówna: Bericht über die Tätigkeit der Filiale Gniezno des Archäologischen Museums in Poznań für das Jahr 1969	282

BÜCHERBESPRECHUNGEN UND REZENSIONEN

Józef Kostrzewski : <i>Einige Arbeiten der sowjetischen Archäologen über die Ethnogenese der Slaven</i>	285
B. Gediga, <i>Motywy figuralne w sztuce ludności kultury lużyckiej</i> (Tadeusz Malinowski)	286
E. V. Černenko, <i>Skifskij dospiech</i> (Janina Elantkowska)	291
T. Malinowski, <i>Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej</i> (Lech Krzyżaniak)	294
V. Nekuda, K. Reichertová, <i>Středověká keramika v Čechách a na Moravě</i> (Tadeusz Malinowski)	296
H. W. Meschelk, <i>Mittelalterliche Keramik aus dem Stadtkern Dresden</i> (Józef Bednarczyk)	299
J. Driehaus, <i>Archäologische Radiographie</i> (Krystyna Dębska-Lutowa)	300
J. Nalepa, <i>Słowiańszczyzna północno-zachodnia; derselbe, Słowiańszczyzna północno-zachodnia. Podstawy jedności i jej rozpad</i> (Józef Kostrzewski)	301

MISCELANEA

Kazimierz Siuchniński: <i>50 Jahre der Fakultät für ur- und frühgeschichtliche Archäologie an der A. Mickiewicz-Universität in Poznań</i>	302
---	-----

CONTENU

Mieczysława Kowiańska-Piaszykova: A la mémoire du Professeur Dr. Józef Kostrzewski — Directeur du Musée Archéologique à Poznań	1
--	---

RAPPORTS ET MATERIAUX

Wanda Tezlaiff: The progress of researches on the Rzucewo Culture . . .	21
Barbara-Maciukiewicz-Czarnecka: Materials from a settlement of the Funnel-shaped Beaker Culture at Palcz, district of Bydgoszcz (site Nr. 5)	49
Zbigniew Pieczyński: Vases de la civilisation des coupes en entonnoir de Splawie, arr. de Kościan	52
Mieczysława Kowiańska-Piaszykova and Andrzej Malinowski: Remarks on a cemetery from Period II of the Bronze Age at Balczewo, district of Inowrocław and anthropological characteristic of human skulls	67
Dobromir Durczewski: Bell grave of the Lusatian Culture from Period IV of the Bronze Age at Kiekrz, district of Poznań	71
Zbigniew Pieczyński: A cemetery of the Lusatian Culture at Rybaki district of Krosno Odrzańskie	75
Maria Zeylandowa: Un cimetière de la population de la civilisation lusacienne à Czekanów, arr. d'Ostrów	82
Maria Zeylandowa: Archaeological record from a cemetery of the population of the Lusatian Culture at Godziętowy, district of Ostrzeszów	87
Emilia Kihl-Byczko: A cemetery of the Lusatian Culture from the Early Iron Age at Słupia Kapitulna, district of Rawicz	133
Włodzimierz Berdychowski: Examens des restes ostéologiques provenant d'un cimetière de la population de la civilisation lusacienne à Słupia Kapitulna, arr. de Rawicz	140
Andrzej Malinowski: Anthropological tests of burnt human bones found in cinerary vases of the Pomeranian Culture, selected from collections of the Museums in Bydgoszcz and Toruń	147
Stanisław Jasnosz: Preserved materials of the cemetery of Oksywie	167
Edwin Dzieciółowski: Rescue excavations in the Old Market Place in Poznań in 1960	182
Izabela Sikorska-Ulfik: Archaeological relics from excavations of Old Market Place in Poznań in 1964	217
Tadeusz Malinowski: Le problème de l'origine des objets en ambre provenant des fouilles yougoslaves	227
Marian Jaworski, Jerzy Krauze, Aleksander Lempka, Stanisław Richter: Les études par les méthodes chromatographique et spectrophotométrique des objets d'ambre jaune provenant des fouilles archéologiques	237
Ryszard Mazurowski: Methodical principles of rescue investigations in inundation areas of the reservoir Pakość	247

COMPTE-RENDUS DES INVESTIGATIONS

Zbigniew Pieczyński: A settlement from the Middle Stone Age at Tarnowa, district of Września	249
Dobromir Durczewski: Excavations in a cemetery of the population of the Lusatian Culture at Kaliszany, district of Wągrowiec	251
Maria Zeylandowa: A settlement of the population of the Lusatian Culture from the Hallstatt Period at Kotlin, district of Jarocin	254

Emilia Kihl-Byczko: Rescue Investigation in a cemetery of the population of the Lusatian Culture at Kunowo, district of Gostyń	256
Emilia Kihl-Byczko: Rescue investigation in a cemetery of the population of the Lusatian Culture at Splawie-Wodzisko, district of Września	257
Aleksandra Lipińska: Investigations of a cemetery of the population of the Pommeranian Culture at Prusinowo, district of Czarnków	259
Stanisław Jasnosz: Archaeological investigations in the earthwork castle from the 8th-10th century at Bruszczewo, district of Kościan	261
Aleksandra Lipińska and Maria Zeylandowa: Archaeological researches in the Early Medieval stronghold at Łąd, district of Słupca	264
Włodzimierz Błaszczuk: Excavations in the Medieval castle of Olsztyn, district of Częstochowa	266
Włodzimierz Błaszczuk: Archaeological researches in the 13th-14th century earthwork castle of Koziegłowy, district of Myszków	269
Stanisław Jasnosz: Probing and surface explorations in the north-eastern part of the district of Gniezno	271
Emilia Kihl-Byczko: Inventory of archaeological objects in the Voievodship of Poznań in 1969	274

EXPOSITIONS ET ACTIVITÉ DU MUSÉE

Eliza Naumowiczówna: Exposition: „Musée Archéologique à Poznań au 25e anniversaire de la République Populaire Polonaise”	276
Gabriela Mikołajczykówna: Compte-rendu de l'activité de la Filiale de Gniezno du Musée Archéologique à Poznań pour l'année 1969	282

DISCUSSIONS ET REMARQUES CRITIQUES

Józef Kostrzewski : <i>Quelques travaux des savants soviétiques sur l'éthnogenèse des Slaves</i>	285
B. Gediga, <i>Motywy figuralne w sztuce ludności kultury łużyckiej</i> (Tadeusz Malinowski)	286
E. V. Černenko, <i>Skifskij dosptech</i> (Janina Elantkowska)	291
T. Malinowski, <i>Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej</i> (Lech Krzyżaniak)	294
V. Nekuda, K. Reichertová, <i>Středověká keramika v Čechách a na Moravě</i> (Tadeusz Malinowski)	296
H. W. Mechelk, <i>Mittelalterliche Keramik aus dem Stadtkern Dresden</i> (Józef Bednarczyk)	299
J. Driehaus, <i>Archäologische Radiographie</i> (Krystyna Dębska-Lutowa)	300
J. Nalepa, <i>Słowiańszczyzna północno-zachodnia, idem, Słowiańszczyzna północno-zachodnia. Podstawy jedności i jej rozpad</i> (Józef Kostrzewski)	301

MISCELANEA

Kazimierz Siuchniński: Le jubilé du cinquantenaire de la Chaire d'Archéologie Préhistorique et Protohistorique de l'Université Adam Mickiewicz à Poznań	302
---	-----

Pamięci Profesora Józefa Kostrzewskiego Dyrektora Muzeum Archeologicznego w Poznaniu

To the Memory of Profesor Dr. Józef Kostrzewski — Director of the Archaeological Museum in Poznań
A la mémoire du Professeur Dr. Józef Kostrzewski — directeur du Musée Archéologique à Poznań

*„Cieszyliśmy się, że żyje wśród nas
radujmy się, że żył, że był na polskiej ziemi”¹*

Dnia 19 października 1969 r. zmarł czołowy polski archeolog, prof. dr Józef Kostrzewski. Świadomość straty jaką poniosła nauka a w szczególności archeologia jest powszechna nie tylko w środowisku uczonych, ale również w tych kręgach społeczeństwa, które zetknęły się, głównie dzięki niemu, z archeologią. Zasługi prof. J. Kostrzewskiego na polu działalności naukowej i społecznej wprost trudno przecenić. W historii polskiej archeologii pradžejowej działalność i rola Profesora wyznaczyły etap o podstawowym znaczeniu, który można utożsamiać z ugruntowaniem się jej jako nowoczesnej dyscypliny naukowej. Wyjątkowa wszechstronność prof. J. Kostrzewskiego, przy głębokiej wiedzy, sprawiła, że obejmował swymi zainteresowaniami praktycznie całe pradzieje Polski, jakkolwiek najwięcej uwagi poświęcił problematyce Słowiańszczyzny starożytnej i wczesnośredniowiecznej. Był twórcą i czołowym przedstawicielem polskiej teorii neoautochtonistycznej o ciągłości kultury w dorzeczu Odry i Wisły od epoki brązu do wczesnego średniowiecza, angażując się w obronie tych poglądów w ostre i odważne polemiki z atakującymi przedstawicielami nauki hitlerowskiej. Prowadził liczne badania wykopaliskowe obiektów pradziejowych i wczesnośredniowiecznych, które przyniosły bogate plony i zyskały szeroki rozgłos w nauce polskiej i światowej. Swą wiedzę o pradziejach zawarł w blisko 900 publikacjach, obejmujących m. in. kilkanaście syntez i monografii.

Prof. J. Kostrzewski łączył harmonijnie aktywną działalność naukową z pracą dydaktyczną i społeczną. Był współtwórcą Uniwersytetu Poznańskiego i długoletnim kierownikiem Katedry Prahistorii tegoż Uniwersytetu. Wychował kilka pokoleń archeologów.

W ciągu 45 lat kierował poznańskim Muzeum Archeologicznym dźwigając je do wysokiej rangi prawdziwie nowoczesnej placówki muzealnej. Z nie mniejszą energią zajmował się działalnością organizacyjną i edytorską. Angażował się w pracę społeczną i po-

lityczną. Żył w pełni życiem swego środowiska, kraju i epoki.

Ogrom pracy przez niego wykonanej zdumiewa wszystkich. Mógł powiedzieć o sobie, że w „dorosłym” swym życiu nie zmarnował czasu. Pracował do ostatnich godzin wykonując jeszcze w dniu śmierci korektę pracy poświęconej pradziejom Śląska.

Prof. J. Kostrzewski był uczonym wielkim i szczęśliwym, doczekał się bowiem owoców swej pracy i zyskał zasłużone uznanie zarówno w kraju jak i poza jego granicami. Wyrazem tego, poza wielkim autorytetem naukowym jakim się cieszył, było rzeczywiste członkostwo PAN, liczne odznaczenia polskie i obce, doktoraty honorowe nadane mu przez trzy uniwersytety, członkostwo towarzystw naukowych a także dedykowane księgi pamiątkowe, wydawnictwa i medale.

Wybitnym walorom umysłowym Profesora towarzyszyły wspaniałe cechy charakteru — głęboki humanizm, gorący patriotyzm, prawość i odwaga. Jego osobowość promieniowała na cały poznański ośrodek naukowy i była impulsem skupiającym tu-tejszych archeologów we wspólnej pracy. Cechowała go wielka a przede wszystkim aktywna życzliwość dla ludzi. Wierzył głęboko w zwycięstwo dobra i prawdy i o te wartości walczył w sobie i innych nie uznając żadnych kompromisów. Mimo wielu osiągnięć życiowych i dowodów najwyższego uznania zachował zawsze ujmującą prostotę i bezpośredniość i takim został w pamięci nas, Jego uczniów a później wieloletnich współpracowników w Muzeum Archeologicznym.

Prof. J. Kostrzewski był Wielkopolaninem. Urodził się w Węglewie, w pow. poznańskim 25 II 1885 r. W Wielkopolsce spędził dzieciństwo i młodość. Tu zrodził się jego wielki patriotyzm i umiłowanie przeszłości narodowej. Sprzyjała temu ogólna atmosfera panująca wówczas wśród Polaków pod zaborem pruskim. Głęboko zakorzenione w tradycji narodowej pojęcie Wielkopolski jako kolebki państwa polskiego (Ostrów Lednicki, Gniezno, Kruszwica) czyniło z niej ziemię pamiętek narodowych, na której krzewił się żywo kult przeszłości i zainteresowanie starożytnościami, podtrzymujące świadomość polityczną Polaków i ich dążenia niepodległościowe.

¹ Z przemówienia pożegnalnego J. Korczaka nad grobem W. Nałkowskiego.

Wzrastający w tym klimacie J. Kostrzewski już w szkole średniej zaangażował się w pracę polityczną i samokształceniową, mimo ostrych represji ze strony zaborcy. Wcześniej też zrodziło się u Niego zainteresowanie historią narodu, której najstarsze rozdziały miał w przyszłości sam w dużym stopniu zrekonstruować. Studia prehistoryczne rozpoczął w Krakowie, a następnie kontynuował i ukończył je w Berlinie. Tam też uzyskał w 1914 r. doktorat, a habilitował się w 1918 r. we Lwowie na Uniwersytecie im. Jana Kazimierza. W naszym wspomnieniu pragniemy skoncentrować się głównie na muzealnej działalności prof. J. Kostrzewskiego. Jego zainteresowanie muzealnictwem sięga czasów uniwersyteckich. Skłoniło go ono do bliższego zaznajomienia się z organizacją i systemem pracy w British Museum w Londynie (lata 1910-1911) a następnie do objęcia stanowiska asystenta w dziale prehistorycznym Museum für Völkerkunde w Berlinie (1913 r.). Zapoznał się tam z dużymi i bogatymi zbiorami zabytków a także nowoczesną organizacją wielkich placówek muzealnych. Obok tych niewątpliwych korzyści zetknął się w czasie studiów w Niemczech z tendencyjnością i politycznym zafałszowaniem wyników naukowych. Wówczas to wykrystalizował się ostatecznie zasadniczy kierunek całej przyszłej działalności J. Kostrzewskiego, którym było ukazanie prawdy dotyczącej pochodzenia i praojczyzny przodków narodu polskiego. Ogromna praca całego Jego życia była w równym stopniu wynikiem pasji twórczej jak i postawy patriotycznej.

Bezpośrednio po studiach, wiosną 1914 r. wrócił do kraju podejmując natychmiast pracę w Muzeum im. Mielżyńskich TPN w Poznaniu, na stanowisku kustosa działu archeologicznego. Od tego momentu przez blisko pół wieku kierował poznańską placówką muzealną, ona też stała się jego właściwym warsztatem pracy. Zaangażowanie się prof. J. Kostrzewskiego do pracy w Poznaniu było momentem przełomowym na polu archeologii i przyczyniło się do ugruntowania tej ważnej dyscypliny i przekształcenia ośrodka myśli archeologicznej z amatorskiego w naukowy. Nowy kustosz dokonał gruntownego uporządkowania zbiorów, zgromadzonych w owym czasie wyłącznie na salach wystawowych, stosowując układ chronologiczny a w obrębie tego podział administracyjny. Obok istniejących inwentarzy założył katalog kartkowy zabytków, stanowiący podstawę do późniejszych opracowań naukowych. Przystąpił energicznie do sprawy konserwacji uszkodzonych i niszczących zbiorów, wprowadzając potrzebny sprzęt i nowe metody. W ciągu kilku lat przekształcił Dział w nowoczesną na owe czasy placówkę muzealną. Wielką troską J. Kostrzewskiego było systematyczne powiększanie zbiorów. Realizował to wówczas głównie dzięki ofiarności społeczeństwa, poprzez dary i pomoc finansową, na prace terenowe. Pierwsze badania powierzchniowe przeprowadził w 1911 r. na stanowisku mezolitycznym na Kamiennej Górze w Gdyni a ratownicze w 1912 r. w Siedleminie, pow. Jarocin rozkopując kurhan z młodszego okresu rzymskiego. Uzyskiwane z badań materiały udostępniał niezwłocznie w postaci ekspozycji na wystawie muzealnej a także szybko wydawanych publikacji. Pojmując swą pracę jako służbę dla naro-

du nadał jej od początku odpowiedni kierunek, poprzez nawiązanie żywego i trwałego kontaktu ze społeczeństwem. W przewodniku po zbiorach prehistorycznych Muzeum im. Mielżyńskich wydanym w 1918 r. pisał: „...oby ta spuścizna szacowna przodków naszych, te cenne świadectwa wysiłków i prac całych pokoleń, były dla zwiedzających czymś więcej niż martwym zbiorem mniej lub więcej ciekawych okazów muzealnych, oby coraz więcej osób zrozumiało, że zabytki te to żywa część przeszłości naszej, w której tkwi korzeniami cała dzisiejsza kultura”. Popularyzacji i zbliżeniu do archeologii służyć miało również założone przez niego w 1916 r. Towarzystwo Muzealne. Właściwy rozmach przybrała ta akcja współpracy po odzyskaniu niepodległości. Chyba żaden region w Polsce nie mógł się pochwalić tak świadomym i aktywnym stosunkiem do archeologii. Napływały do muzeum dary, depozyty i informacje o zabytkach skrupulatnie gromadzone przez Profesora, wzbogacające zbiory i archiwum muzealne. Ta życzliwa postawa społeczeństwa wobec Muzeum reprezentowanego w osobie prof. J. Kostrzewskiego stała się piękną tradycją regionu wielkopolskiego i przetrwała do chwili obecnej. Profesor przyjmował to zawsze z wielką wdzięcznością czując się również do obowiązku rozliczania się przed społeczeństwem. Adresował doń swe artykuły i prace, pisane zawsze pięknym, prostym językiem, dzielił się wynikami odkryć i badań, urządzał spotkania i wykłady. Upowszechnianie archeologii odbywało się w sposób bardzo naturalny, w wyniku obustronnej potrzeby. Można by powiedzieć, że Profesorowi przyświecały znane słowa Stanisława Staszica iż „umiejętności dopóty są jeszcze próżnym wynalazkiem, może czczym tylko rozumem wywodem albo próżniactwem zabawą dopokąd nie są zastosowane do użytku narodów”. Było coś wręcz wzruszającego w fakcie docierania wiedzy archeologicznej i osiągnięć J. Kostrzewskiego do wszystkich prawie zakątków ziemi wielkopolskiej.

Dużej popularności J. Kostrzewskiego należy przypisać mianowanie go w listopadzie 1918 r. pełnomocnikiem do akcji przejmowania dóbr kultury polskiej z rąk niemieckich. Był to okres wielkiej Jego aktywności politycznej i organizacyjnej. Współdziałał w tworzeniu Uniwersytetu Poznańskiego (1918 r.); objęcie Katedry Prehistorii (1919 r.), powołanie do życia Komisji Archeologicznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (1919 r.) i Towarzystwa Prehistorycznego (1920 r.), założenie „Przeglądu Archeologicznego” (1919 r.), którego redaktorem był do końca życia oraz czasopisma „Z otchłani wieków” (1926 r.), obok działalności muzealnej wypełniając pierwsze lata po odzyskaniu niepodległości. Od tego czasu trudno jest wyodrębnić ściśle muzealny dorobek Profesora. Wynika to nie tylko stąd, że przez długie lata łączył pracę dydaktyczną na Uniwersytecie z pracą w Muzeum, ale głównie dlatego, że Profesor uważał działalność na polu archeologii za niepodzielną. Reprezentował pojęcie jednej archeologii, choć funkcjonującej poprzez różne instytucje. Był wrogiem wszelkich formalnych podziałów przywiązując wagę jedynie do dobrej pracy i jej rzeczywistych efektów. Działalność muzealna angażowała go zawsze bardzo mocno. Z wielkim zapałem i ener-

gią zajął się w pierwszym rządzie sprawą połączenia w ramach jednego muzeum dwu odrębnych zbiorów archeologicznych istniejących na terenie Poznania, po przejściu w polskie władanie byłego niemieckiego Muzeum Prowincjonalnego. Poświęcił tej sprawie szereg artykułów na łamach lokalnej prasy. Akcja ta zakończyła się sukcesem Profesora i realizacją tej słusznej idei. Przeprowadzone połączenie zbiorów, które nastąpiło w 1924 r. wysunęło poznańskie muzeum archeologiczne na czołowe miejsce w Polsce. Powstał wówczas Dział Przedhistoryczny Muzeum Wielkopolskiego, podległy samorządowi wojewódzkiemu, skomasowany w dawnych pomieszczeniach Muzeum im. Mielżyńskich, w gmachu PTPN. Profesor podjął wówczas ponowną reorganizację zbiorów dokonując po raz pierwszy rozdziału zabytków na część ekspozycyjną dla zwiedzających i część magazynową do badań naukowych. Wprowadził w tym czasie nową, opracowaną przez siebie księgę inwentarową i zapoczątkował katalog kulturowy, który niesłychanie ułatwiał dostęp i korzystanie z coraz liczniejszych i bogatszych materiałów. Wzór tego katalogu został później użytkowany również przez inne muzea. Z dużym rozmachem prowadził Profesor działalność wydawniczą oraz muzealną wymianę wydawnictw. Stworzył olbrzymi i wartościowy księgozbiór, który obok bogatych zbiorów, stanowił podstawę do rozwoju szerokiej działalności naukowej. W tym nawale prac muzealnych nie był już jednak osamotniony. Potrafił skupić wokół siebie grupę młodych entuzjastów archeologii i wykształcić ich na samodzielnych badaczy oraz oddanych współpracowników. Niektórzy spośród nich zajmują dziś czołowe stanowiska w polskiej archeologii.

Istniejąca w owym czasieunia personalna między Katedrą Prehistorii (później Instytutem Prehistorycznym UP) i Działem Przedhistorycznym Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu poprzez osobę Profesora J. Kostrzewskiego okazała się bardzo korzystna. Sprzyjając koncentracji sił i twórczych inicjatyw, a także środków materialnych, czyniła z poznańskiego ośrodka archeologicznego jeden z najprężniejszych i najaktywniejszych w kraju. Wspólnie podejmowano badania licznych stanowisk archeologicznych w Wielkopolsce a także na Śląsku i Pomorzu, gdzie w owym czasie brak było archeologów. Chronologiczna rozpiętość tych prac była olbrzymia. Obejmowały stanowiska od środkowej epoki kamienia po wczesne średniowiecze. Wynikało to głównie z pilnej potrzeby uzyskania własnych materiałów do stworzenia syntezy pradziejów Polski, przeciwstawiającej się tendencyjnym tezom głoszonym przez archeologów spod znaku swastyki. Wielką zasługą Profesora było nawiązanie w ramach prac wykopaliskowych współpracy z przedstawicielami szeregu dyscyplin pomocniczych (paleozoologii, botaniki, ichtiologii, antropologii i in.), co umożliwiło wszechstronne wykorzystanie materiałów wykopaliskowych i konstruowanie pełniejszych wyników. W 1934 r. podjęte zostały badania grodziska kultury łużyckiej w Biskupinie, stanowiska, które dostarczyło rewelacyjnych wyników i doczekało się światowego rozgłosu. Niemniejże znaczenie miały zainicjowane w 1936 r. przez Profesora wraz z zespołem młodych poznańskich archeologów badania archeologiczne

nad początkami państwa polskiego poprzez serię wykopalisk grodzisk wczesnośredniowiecznych (w Gnieźnie, Kłecku, Poznaniu i Biskupinie). Uzyskane tą drogą materiały ukazały nowy kształt początków naszej państwowości a przede wszystkim lokalne podłoże dokonujących się tu procesów rozwojowych w dziedzinie gospodarki, kultury i polityki. W oparciu o te źródła przygotowana została wystawa poświęcona „kulturze staropolskiej”. Otwarcie jej nastąpiło w gmachu Muzeum Wielkopolskiego w przededniu drugiej wojny światowej. Profesor przykładał do tej ekspozycji ogromną wagę. Miała ona ukazać prawdziwy obraz kultury prapolskiej w dobie pierwszych Piastów, jej bogactwo i złożoność wyrosłe na rodzimych podstawach, miała usunąć błędne i krzywdzące poglądy o rzekomym zapóźnieniu kulturowym Polaków. Niestety spotkał ją los całej kultury w okupowanej Polsce.

Omawiając międzywojenną działalność muzealną Profesora nie można nie wspomnieć o Jego wielkim dorobku naukowym. Napisał w tym czasie około 550 rozpraw, artykułów, recenzji i notatek. Wiele z nich ukazało się w językach obcych. Na szczególne wyróżnienie zasłużyła sobie „Wielkopolska w czasach przedhistorycznych”, przez długie lata stanowiąca podręcznik wiedzy archeologicznej, z którym młody archeolog prawie się nie rozstawał. Można powiedzieć, że nie zastąpiła jej nawet synteza „*Od mezolitu do okresu wędrówek ludów*” pomyślana jako podsumowanie wiedzy archeologicznej. Na okres międzywojenny przypada także ogłoszenie teorii o prakolebce Słowian w dorzeczu Odry i Wisły i odwiecznej polskości naszych ziem zachodnich. Pogląd ten wywołał żywą i ostrą polemikę ze strony uczonych hitlerowskich, w którą Profesor zaangażował cały swój autorytet naukowy i wielki temperament polemiczny. W tym pojedynku z napastliwością przyszłych agresorów były J. Kostrzewskiemu sojusznikiem materiały archeologiczne, zarówno te odkryte w Biskupinie jak i znajdujące się w zbiorach poznańskiego muzeum. Jeden z hitlerowskich okupacyjnych kierowników muzeum w Poznaniu twierdził w 1940 r. że „w ciągu dziesiątków lat rządów polskich pod bardzo ruchliwym i świadomym celem kierownictwem szowinisty prof. Kostrzewskiego, zajmującego zarazem Katedrę Prehistorii w Uniwersytecie Poznańskim, Muzeum Prehistoryczne rozbudowane zostało jako reprezentacyjna kuchnia trucielska przeciwko Niemcom. Skupiono tu wszystkie wykopaliska Polaków, oczywiście wysuwając na pierwszy plan zabytki słowiańskie i prasłowiańskie ze szkodą dla wszystkich dawnych i nowszych znalezisk z okresu germańskiego”. Bardzo celne i bolesne musiało być ostrze poglądów prof. J. Kostrzewskiego jeśli wywołało taką reakcję. Na stworzonym przez Profesora w Poznaniu ośrodku reprezentującym autochotoniczną teorię Prasłowian skupiły się najostrzejsze ataki niemieckiej propagandy. Taka ocena działalności J. Kostrzewskiego stawiła go w rządzie „największych wrogów Rzeszy Niemieckiej” i groziła mu w czasie wojny śmiertelnym niebezpieczeństwem. Wybuch drugiej wojny światowej położył kres muzealnej działalności Profesora. Zmuszony do ukrywania się pod obcym nazwiskiem, w rozłące z rodziną, przeżył okrutny cios — śmierć

jednego z synów w Oświęcimiu. Były to bardzo trudne lata wypełnione ciężką pracą fizyczną. Mimo to nie wyrzekł się archeologii. Bez warsztatu naukowego, w oparciu o własną, fenomenalną pamięć i nieliczną literaturę dostarczaną przez przyjaciół, kontynuował dzieło swego życia — rekonstrukcję najdawniejszych dziejów kraju. W tych niesłychanie ciężkich warunkach na wygnaniu powstała w głównym zarysie „Kultura prapolska”, „Prasłowiańszczyzna” i inne prace uzupełnione i wydane po wojnie.

Wyzwolenie Poznania było dla Profesora wezwaniem do powrotu. W dniu 3 III 1945 r. przybył do straszliwie okaleczonego miasta zastając gmach muzeum przy ul. Mielżyńskiego „bez dachu, okien, uszkodzonymi przez pociski artyleryjskie, ścianami, sufitami i schodami”. Jeszcze smutniejszy obraz przedstawiały zbiory brutalnie zniszczone i zdziesiątkowane, wywiezione częściowo do Niemiec a częściowo na prowincję. Podobny los spotkał bibliotekę naukową oraz księgi inwentarzowe i katalogi. Należało więc równocześnie zająć się sprawą remontu i zabezpieczenia gmachu oraz ściąganiem za wszelką cenę wywiezionych zbiorów. Były to zadania gigantyczne w okresie powszechnych zniszczeń i braków. Profesor przystąpił do pracy ze zwykłą sobie energią a przede wszystkim z bardzo głęboką wiarą w powodzenie podjętych wysiłków. Usilne jego starania dały wkrótce rezultaty. W stosunkowo krótkim czasie udało się zabezpieczyć gmach. Zbiory znajdujące się na terenie województwa ściągnięto już wiosną 1945 r., zabezpieczono również zniszczone częściowo zbiory z byłych muzeów regionalnych na terenie Wielkopolski i Ziemi Lubuskiej. Wreszcie latem 1947 r. odzyskano zabytki wywiezione do Niemiec, niestety nie wszystkie. Szereg szczególnie cennych przedmiotów, głównie z szlachetnych kruszców trzeba było dopisać do długiej listy strat, jakie w ciągu ostatniej wojny poniosła polska kultura. Można powiedzieć, że Profesor po raz trzeci zaczynał od początku pracę w Muzeum, tym razem w najtrudniejszych warunkach. Rozmiary i tempo prac były olbrzymie. Porządkowano magazyny, księgozbiór, uzupełniano księgi inwentarzowe i katalogi. Trzeba było nadrobić zaległości w ewidencjonowaniu zabytków za cały okres okupacji. Wszystkim tym zajmował się Profesor osobiście, od świtu do nocy z narażeniem własnego zdrowia. Doskonała jego pamięć pomogła w wielu przypadkach zidentyfikować zabytki, ustalić ich pochodzenie i przywrócić im pełną wartość źródłową. Swej troski o zabytki nie ograniczał Profesor wyłącznie do zbiorów poznańskich. Zainicjował pomoc merytoryczną muzeom regionalnym, walczył o właściwe warunki przechowywania zabytków w innych muzeach (np. w Toruniu), udzielał poparcia i pomocy muzeom nowo powstającym. Dla organizującego się Muzeum Archeologicznego w Gdańsku w 1954 r. własnoręcznie wybrał zabytki z magazynu.

Powojenny okres stał się dla muzeum okresem wielkiego rozkwitu. Po raz pierwszy w dziejach uzyskało ono samodzielność prawną, jako Muzeum Prehistoryczne a później Archeologiczne podległe Ministerstwu Kultury i Sztuki. Poważne kredyty państwowe pozwoliły na nienotowany dotychczas rozmach badań wykopaliskowych i rozwój kadry mu-

zealnej. Profesor bardzo to doceniał i nierzadko przeciwstawiał obecną korzystną sytuację trudnościom finansowym okresu międzywojennego. Pod gospodarnym i mądrym jego kierownictwem nakłady te procentowały w postaci narastających zbiorów i dorobku naukowego. Pełniąc i teraz równocześnie funkcję kierownika Katedry Prehistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza wciągał studentów w prace muzealne, otaczając ich ojcowską opieką i udzielając pomocy. Jego prosty i bezpośredni stosunek do młodej kadry i wielka serdeczność wobec wszystkich pracowników przyczyniły się do wytworzenia w Muzeum atmosfery wzajemnej życzliwości. Profesor posiadał dar wzbudzania zapału do nauki i pracy, sam będąc doskonałym przykładem pracowitości i sumienności. Popierał gorąco wszelkie inicjatywy w zakresie pracy naukowej. Nie uznawał bierności. Podsuwał tematy użyczając bezinteresownie własnych materiałów. Stworzył klimat, wybitnie sprzyjający pracy. W tym czasie przystąpiono do systematycznego publikowania materiałów zgromadzonych w Muzeum. Prof. J. Kostrzewski głosił pilną potrzebę powszechnej, krajowej inwentaryzacji zabytków przedhistorycznych, która by poprzedziła pełne opracowanie monografii wszystkich kultur i okresów pradziejowych i stanowiła podstawę prac syntetycznych. Ustalając ramy takiej inwentaryzacji wskazywał na konieczność wykorzystania absolutnie wszystkich dostępnych źródeł. Oczywiście dostrzegał jej rozległość, uważał ją jednak za nieodzowną dla dalszych, owocnych badań. „Systematyczna inwentaryzacja publikowana powiatami, zainteresuje też ludność danych obszarów najdawniejszą ich przeszłością i zachęci ją do współpracy w ochronie zabytków a zarazem uchroni od niepamięci wiele odkryć godnych uwagi i uprzystępnia sporo materiałów do opracowania zagadnień syntetycznych naszych pradziejów” pisał — zwracając uwagę również na społeczny aspekt inwentaryzacji. Tę słuszną ideę prof. J. Kostrzewskiego rozpoczęto realizować w 1949 r. na obszarze 5 województw. Z Jego też inicjatywy opracowano w ramach prac magisterskich na Uniwersytecie Poznańskim kilkanaście archeologicznych monografii powiatowych, którymi zamierzał objąć całą Wielkopolskę. Profesor brał często i aktywnie udział w konferencjach poświęconych rozwojowi muzealnictwa.

Odrębny rozdział w powojennej działalności Profesora stanowiły badania terenowe. Wznowiono je już w 1946 r. W większości badań powierzchniowych Profesor brał udział osobiście. Były to niezapomniane wyprawy, stanowiące wspaniałe połączenie pracy i zadań naukowych z atmosferą wycieczkową i prawie rodzinną. Wymagał skrupulatnie penetracji wyznaczonej trasy (czasem do 30 km dziennie w największej spiekocie), ale równocześnie pamiętał o niespodziankach dla współuczestników, z niezrównanym mistrzostwem potrafił wplatać w rozmowę dowcipy, wspomnienia archeologiczne, był bezpośredni i przyjacielski. Badania powierzchniowe stanowiły dla niego relaks, na który nie znajdował innego czasu w swym programie życia. Był świetnym terenowcem i starał się przekazać tę sztukę młodym wpajając im nawyk bezpośredniego kontaktu badacza z terenem. Ostatnie badania powierzchniowe odbył Profesor na dwa lata przed

śmiercią, w 82 roku życia, z zespołem pracowników Muzeum. Z inicjatywy Profesora i pod Jego kierownictwem odbywały się też wszystkie badania wykopaliskowe Muzeum. Do najważniejszych należały późnopaleolityczne stanowisko w Starołęce, kurhany kultury unietyckiej w Łękach Małych, kurhany łużyckie w Olszynie, grodzisko ludności kultury łużyckiej w Słupcy, cmentarzysko kultury pomorskiej w Sokołowicach, cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Wymysłowie i Młodzikowie, w tej ostatniej miejscowości również cmentarzysko z okresu wczesnośredniowiecznego.

Na okres powojennej kadencji Profesora w Muzeum przypada największy przyrost zabytków i największa ilość wykonanych prac muzealnych. Już w grudniu 1945 r. otwarto wystawę stałą Muzeum. W trosce o należyte udostępnienie społeczeństwu najnowszych zbiorów i osiągnięć archeologicznych organizowano coraz nowocześniejsze ekspozycje. Dwie kolejne wystawy stałe „Pradziejów Wielkopolski” w 1948 i 1952 r. stanowiły wielki krok naprzód w polskim muzealnictwie archeologicznym i spotkały się z wysoką oceną fachowców a także miłośników archeologii. Wystawy te zerwały z monotonią zabytków eksponowanych w szafach, a ukazały całe bogactwo treści, które w sobie kryją poprzez plansze, rekonstrukcje, mapy i inne elementy, wprowadzając zwiedzającego w klimat okresów i kultur pradziejowych.

Ważnym wydarzeniem było założenie w 1951 r. rocznika muzealnego „*Fontes Archaeologici Posnanienses*”, który umożliwił w szerszym zakresie publikację własnych materiałów i przyczynił się, poprzez możliwość zwiększenia wymiany zagranicznej, do wzbogacenia biblioteki. Księgozbiór muzealny liczący kilkanaście tysięcy tomów książek, czasopism i odbitek, mogący się pochwalić kompletami zagranicznych wydawnictw ciągłych, posiadający wzorowe katalogi druków zwartych i ciągłych oraz szeroko rozbudowany katalog rzeczowy, należał niewątpli-

wie do najlepszych z tej dziedziny w Polsce. W trosce o pracowników zainicjował Profesor składkową biblioteczkę literatury pięknej, którą w dużej mierze sam sfinansował. Wielki miłośnik Słowackiego i Norwida pragnął z innymi dzielić doznania i radości czytelnicze.

Pracę twórczą kontynuował Profesor nieprzerwanie do końca życia. W okresie powojennym ukazały się *Prasłowiańszczyzna*, *Pradzieje Polski*, *Dzieje polskich badań prehistorycznych*, *Kultura prapolska*, *Wielkopolska w pradziejach*, *Pradzieje Pomorza*, nie mówiąc o licznych innych pracach, artykułach i rozprawach. Zajmował się również tłumaczeniem na język polski obcych prac archeologicznych. W sumie, jak już wspomniano, osiągnął blisko 900 pozycji bibliograficznych.

Z dniem 1 września 1958 r. zrzekł się prof. J. Kostrzewski kierownictwa Muzeum. W momencie rezygnacji Muzeum liczyło 38 pracowników, w tym 11 naukowych, rekrutujących się przeważnie z Jego uczniów. Prowadziło działalność naukowo-badawczą, konserwatorską i upowszechnieniową. Rozporządzało bogatym warsztatem naukowym i technicznym, własnym wydawnictwem, uporządkowanymi zbiorami i zasobną biblioteką naukową. Dysponowało własnymi metodami pracy, wykształconymi i sprawdzonymi w ciągu długich lat działania. W perspektywie miało po raz pierwszy w dziejach własną siedzibę, ofiarowaną przez władze państwowe i miejskie w zaplanowanym do odbudowy renesansowym Pałacu Górków. Profesor ze spokojem i optymizmem patrzył na przyszłe losy tej drogiej Mu placówki. Bez przesady można stwierdzić, że półwiecze rządów Profesora Józefa Kostrzewskiego w Muzeum było złotym okresem tej instytucji, w którym zasłużyła się ona dobrze i trwale dla kultury narodowej.

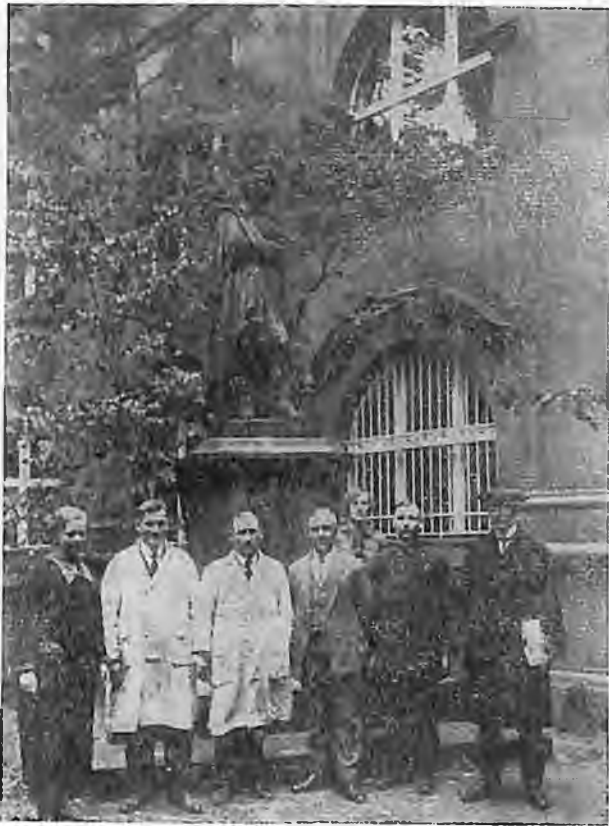
Śmierć Profesora Józefa Kostrzewskiego okryła Muzeum żałobą. Odszedł na zawsze z grona żywych Człowiek wybitnych zalet umysłu i serca. Muzeum żegna swego wielkiego Dyrektora z czcią serdeczną.

Ryc. 1. Okładka przewodnika po zbiorach przedhistorycznych Muzeum im. Mielżyńskich

Ryc. 2. Prof. dr J. Kostrzewski przed pomnikiem A. Mickiewicza na dziedzińcu muzealnym (1926 r.)

Ryc. 3. Prof. dr J. Kostrzewski z pracownikami na dziedzińcu muzealnym przed pomnikiem A. Mickiewicza (1926 r.)

Ryc. 4. Spotkanie pracowników Muzeum Archeologicznego. Gwiazdka 1948 r.

Ryc. 5. Prof. dr J. Kostrzewski z zespołem pracowników Muzeum Archeologicznego w Poznaniu (1958 r.)

Ryc. 6. Uroczystość 40-lecia pracy naukowej prof. dr J. Kostrzewskiego (1954 r.)

Ryc. 7. Uroczystość 40-lecia pracy naukowej prof. dr J. Kostrzewskiego (1954 r.)

Ryc. 8. Uroczystość 100-lecia Muzeum Archeologicznego w Poznaniu (1957 r.)

Ryc. 9. Prof. dr J. Kostrzewski wśród uczestników konferencji nauczycielskiej na grodzisku w Łądzie (1961 r.)

Ryc. 10. Prof. dr J. Kostrzewski w czasie badań wykopaliskowych na Pomorzu

Ryc. 11. Prof. dr J. Kostrzewski w czasie badań kurhanów rzymskich na Pomorzu.

Ryc. 12. Prof. dr J. Kostrzewski w czasie badań kurhanów rzymskich na Pomorzu.

Ryc. 13. Prof. dr J. Kostrzewski i studenci archeologii podczas badań powierzchniowych na wydmach w okolicy Rudek, pow. Oborniki (1950 r.)

Ryc. 14. Podczas badań powierzchniowych w okolicach Klekierza, pow. Poznań (1957 r.)

Ryc. 15. Prof. dr J. Kostrzewski w muzealnym magazynie wczesnej epoki brązu

Ryc. 16. Prof. dr J. Kostrzewski przy pracy w swoim gabinecie

PRACE I MATERIAŁY

STUDIEN UND MATERIALIEN STUDIES AND MATERIALS

Wanda Tetzlaff

Rozwój badań nad kulturą rzucewską*

Die Entwicklung der Forschungen über die Rzucewo-Kultur
The progress of researches on the Rzucewo Culture

Najwcześniejsze zainteresowania osiadłą nad Bałtykiem schyłkowo-neolityczną ludnością kultury rzucewskiej wiążą się z odkryciami w ostatnim ćwierćwieczu XIX oraz w początkach XX stulecia szeregu stanowisk tej kultury, położonych na wybrzeżu Zatoki Gdańskiej i Zalewu Wiślanego oraz na wydmach Mierzei Kurońskiej¹. Jest to okres zupełnie przypadkowych odkryć stanowisk interesującej nas kultury, a chociaż zwracały już uwagę badaczy daleko idące podobieństwa dostrzegalne w ceramice występującej na określonym powyżej terenie, nie zdawano sobie jeszcze sprawy z odrębności kulturowej omawianego zespołu zabytków.

Jedne z pierwszych informacji, które mówią o odkryciu stanowisk kultury rzucewskiej w przybrzeżnej strefie Bałtyku, znajdujemy m. in. w pracach G. Berendta², O. Tischlera³, A. Lissauera⁴ oraz A. Bezenbergera⁵. Położone na Mierzei Kurońskiej stanowiska tej kultury ciągną się wzdłuż prawie całej wschodniej jej krawędzi⁶. Z ważniejszych wymienić możemy Juodkrantė, Nidę, Morskoj, Rabyce, Grabscht i Perwelk⁷. Zestawienie ich oraz krótkie informacje o odkrytych materiałach a także mapę

* Artykuł niniejszy jest pierwszą częścią przygotowywanej przeze mnie większej pracy na temat genezy rzucewskiego zespołu kulturowego.

¹ Kultura rzucewska zajmuje obszar wąskiej, przybrzeżnej, płd.-wsch. strefy Bałtyku, ciągnącej się od nasady Półwyspu Helskiego wzdłuż nadbrzeżnych terenów nad Zatoką Gdańską i Zalewem Wiślanym i dalej poprzez Sambie i Mierzeję Kurońską aż do pñ. jej krańca w pobliżu Kłajpedy. Jest to obszar intensywnego osadnictwa tej kultury, z typowym dla niej inwentarzem oraz jednolitą, uwarunkowaną nadmorskim położeniem formą gospodarki jej ludności. Występowanie znalezisk kultury rzucewskiej w miejscowości Lichnowy, pow. Malbork (osada) jest — jak dotąd — zjawiskiem odosobnionym.

² G. Berendt, *Altpreussische Küchenabfälle am frischen Haff*, „Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg”, t. 18:1876, s. 117-126.

³ O. Tischler, *Bericht über die prähistorisch-anthropologischen Arbeiten der physikalisch-ökonomischen Gesellschaft*, „Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg”, t. 18:1876, s. 261; tenże, *Beiträge zur Kenntnis der Steinzeit in Ostpreussen und den angrenzenden Gebieten*, tamże, t. 23:1883, s. 18-21.

⁴ A. Lissauer, *Die Prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, Leipzig 1887, s. 38, nr 32; s. 39, nr 8; s. 45, nr 15; s. 45-46, nr 17.

⁵ A. Bezenberger, *Die Kurische Nehrung und ihre Bewohner*, „Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde”, t. 3:1889, s. 244-245.

⁶ Materiały Kultury rzucewskiej z terenu Mierzei Kurońskiej znajdowały się w zbiorach Prussia-Museum w Królewcu i tam zaginęły w czasie II wojny światowej. Ocalała tylko ta ich część, która przewieziona została do Muzeum w Olsztynie.

⁷ Pomimo starań nie udało mi się dotrzeć do obecnego, rosyjskiego brzmienia nazw miejscowości Grabscht i Perwelk. Brak tych nazw w słownikach geograficznych oraz w atlasach; nie uzyskałam ich również w Konsulacie ZSRR w Poznaniu. Dlatego zmuszona jestem podawać je w brzmieniu niemieckim.

z terytorialnym ich rozrzutem publikuje E. Hollack⁸. Z nadbrzeżnych terenów Zatoki Gdańskiej i Zalewu Wiślanego znane już były również w tym czasie stanowiska kultury rzucewskiej w miejscowościach: Stefanowo, pow. Puck, Oksywie, pow. Gdynia, Stegna, pow. Nowy Dwór Gdański, Jagodna i Nadbrzeże, pow. Elbląg oraz Sądkowo, pow. Braniewo⁹. W roku 1873 odkryta została przez G. Berendta osada w Tolkmicku, pow. Elbląg¹⁰, będąca jednym z ważniejszych obiektów, typowych dla ludności omawianej kultury.

Okres pomiędzy I i II wojną światową przynosi już poważniejsze zainteresowania problematyką kultury rzucewskiej, chociaż dopiero pod koniec lat 20-tych uświadomiono sobie w pełni — o czym będzie jeszcze mowa poniżej — odrębność rzucewskiego zespołu kulturowego w kręgu kultury ceramiki sznurowej. W. La Baume w wydanej w 1920 r. pracy poświęconej pradziejom b. Prus Zachodnich¹¹ nie wyróżnia jeszcze omawianej kultury jako odrębnej jednostki kulturowej, lecz zabytki ze znanego już wówczas szeregu jej stanowisk zalicza do nadodrzańskiej grupy kultury ceramiki sznurowej.

Wzmoczone w tym okresie zainteresowania kulturą rzucewską są głównie wynikiem przeprowadzenia na kilku jej obiektach pierwszych systematycznych badań wykopaliskowych. W roku 1919 odkryta została przez B. Ehrlicha osada w Świętym Kamieniu-Przylesiu, pow. Elbląg, badana następnie w latach 1921-1922¹². W dwa lata później badacz ten przeprowadził prace wykopaliskowe na sąsiednim stanowisku tej kultury¹³, stanowiącym zapewne dal-

⁸ E. Hollack, *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreussen*, Glogau-Berlin 1908, s. 80-85 oraz tenże, *Vorgeschichtliche Übersichtskarte von Ostpreussen*, Glogau-Berlin 1908.

⁹ Krótkie informacje o wymienionych stanowiskach kultury rzucewskiej znajdujemy m. in. w: A. Lissauer, op. cit., s. 39, nr 8; s. 45, nr 15; s. 45-46, nr 17; W. La Baume, *Die Frische Nehrung in der Steinzeit*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins”, t. 34:1935, s. 50, ryc. 1 a-h; J. Zurek, *Osada z młodziej epoki kamiennej w Rzucewie, pow. wejherowski i kultura rzucewska*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 4:1954, s. 33-35, tam też dalsza literatura.

¹⁰ G. Berendt, op. cit.

¹¹ W. La Baume, *Vorgeschichte von Westpreussen*, Danzig 1920, s. 13.

¹² B. Ehrlich, *Das neolithische Dorf bei Wieck-Luisental (Kr. Elbing) am Frischen Haff*, „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia”, z. 24:1923, s. 115-142, tabl. I; J. Zurek, op. cit., s. 34.

¹³ B. Ehrlich, *Eine zweite Siedlung aus der jüngeren Steinzeit bei Wieck-Luisental, Kr. Elbing*, „Elbinger Jahrbuch”, z. 4:1925, s. 113-122, tabl. IV; J. Zurek, op. cit., s. 34.

szy ciąg odkrytej już uprzednio osady. Na podstawie analizy ceramiki uzyskanej w toku wykopalisk a także poprzez porównanie jej z materiałami z Tolkmicka i z Mierzei Kurońskiej zwraca już Ehrlich uwagę — choć jeszcze niezbyt zdecydowanie — na pewną odrębność interesującego nas zespołu kulturowego w kręgu kultury ceramiki sznurowej, przy czym jednakże najbliższych do niego analogii dopatruje się w grupie nadodrzańskiej¹⁴.

Do grupy obiektów najbardziej reprezentatywnych, pozwalających najlepiej poznać specyfikę omawianej kultury, należy osada w Rzucewie, pow. Puck, badana w latach 1927-1929 przez J. Kostrzewskiego i K. Jażdżewskiego¹⁵. Odkrycia w Rzucewie stały się również powodem przyjęcia w polskiej literaturze przedmiotu nazwy kultury rzucewskiej¹⁶.

Znajomość kultury rzucewskiej znacznie poszerzyła się również dzięki przeprowadzonym przez B. Ehrlicha badaniom wykopaliskowym w Suchaczu (lata 1933-1934)¹⁷ i Tolkmicku (lata 1935-1939)¹⁸, pow. Elbląg; odsłonięte tam osady — obok wymienionego już Rzucewa i Świętego Kamienia-Przylesia — są najcenniejszym źródłem poznania interesującej nas kultury.

W zespole zabytków uzyskanych w wyniku powyższych badań na plan pierwszy wysuwa się przede wszystkim ceramika, której szczególnie dużo dostarczyły wykopaliska w Rzucewie i w Suchaczu ujawniając jednocześnie znaczne bogactwo zarówno form naczyń jak i ich ornamentacji. Z innych przedmiotów znaleziono m. in. siekierki kamienne, wśród nich sporadycznie występujące siekierki walcowate (Rzucewo), poza tym żłobce kamienne, toporki (w tym też i miniaturowe), żarna i rozcieracze, kamienne płytki do polerowania narzędzi a z wytworów krzemienych skrobacze i łuszczniki szczególnie licznie występujące w Rzucewie, ponadto siekierki, dłuta, piłki, świdry, różne drobne polerowane narzędzia¹⁹ oraz służące jako broń grociki do strzała.

¹⁴ B. Ehrlich, *Das neolithische Dorf bei Wieck-Lutsental...*, s. 133, 139, 140.

¹⁵ J. Zurek, op. cit., tam też starsza literatura. Por. również: E. Lubicz-Niezbabitowski, *Szczątki joki grenlandzkiej neolitycznej (Phoca (Pagophoca) groenlandica neolithica n. s. sp.) z polskiego wybrzeża Bałtyku*, „Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu”, Rocznik 4:1920, s. 44-59, tabl. VII-XVIII; tenże, *Szczątki zwierzęce z osady neolitycznej w Rzucewie na polskim wybrzeżu Bałtyku*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 4:1933, s. 64-81, tabl. I-IV.

¹⁶ W niemieckiej literaturze przedmiotu kultura rzucewska określana jest mianem *Haffküstenkultur* (kultura z wybrzeży zalewów), w literaturze radzieckiej znana jest pod nazwą kultury *wisłano-niemieckiej*.

¹⁷ B. Ehrlich, *Vorläufiger Bericht über grössere neue Ausgrabungen des Städtischen Museums zu Elbing*, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit”, t. 9:1933, s. 200-201; tenże, *Ein jungsteinzeitliches Dorf der Schnurkeramiker in Succase Kr. Elbing*, „Altschlesien”, t. 5:1934, s. 60-64, tabl. XIII-XVI; tenże, *Nordische Steinzeitdörfer am Frischen Haff*, „Germanen-Erbe”, r. 1, z. 1:1936, s. 7-10; tenże, *Succase. Eine Siedlung der jungsteinzeitlichen Schnurkeramiker im Kreise Elbing*, „Elbinger Jahrbuch”, t. 12/13:1936, s. 41-98, tabl. I-XXII; G. Raschke, *Mattenabdrücke auf jungsteinzeitlichen Tongerden von Succase, Kreis Elbing*, „Elbinger Jahrbuch”, t. 15:1938, s. 39-44; B. Ehrlich, *Die Ausgrabungen des Städtischen Museums Elbing von 1936 bis 1939*, „Elbinger Jahrbuch”, t. 16:1941, s. 125-128, to samo w: „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit”, t. 17:1941, s. 94-95; J. Zurek, op. cit., s. 34.

¹⁸ G. Berendt, op. cit.; A. Lissauer, op. cit., s. 30, nr 32; R. Dorr, *Uebersicht über die prähistorischen Funde im Stadt- und Landkreise Elbing*, Elbing 1893, s. 8-10; tenże, *Verzierungen auf neolithischen Scherben der Elbinger Umgegend*, „Mitteilungen des Coppersmies-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, z. 15:1907, s. 2-6, ryc. 1-27; B. Ehrlich, *Schnurkeramische Pfostenhäuser bei Tolkmick*, Kr. Elbing, „Mannus”, t. 32:1940, s. 44-56; J. Zurek, op. cit., s. 34.

¹⁹ Występowanie drobnych polerowanych narzędzi krzemienych stwierdzono tylko w osadach nad Zatoką Gdańską, por.: J. Zurek, op. cit., s. 37.

Wśród wyrobów kościanych i rogowych występowały różnego typu i przeznaczenia ostrza szydłowate, ponadto dłuta i harpuny (Rzucewo). Znaleziono również gliniane ciężarki do sieci. Z ozdób najliczniej reprezentowane były bursztynowe paciorki rurkowate oraz paciorki owalne z otworem w kształcie litery V. W Rzucewie i w Suchaczu odkryto również duże ilości surowca bursztynowego.

Badania w Rzucewie, Suchaczu i Tolkmicku odsłoniły też zarysy prostokątnych domów słupowych; niektóre z nich były dwu- a nawet trójizbowe (Suchacz), część z nich posiadała przedsionki (Suchacz). Wewnątrz domostw znajdowały się paleniska, najczęściej z prostokątną lub owalną obstawą kamienną. Z nierównością terenu — jak np. w Rzucewie, gdzie osada rozlokowana była na zboczu wysokiego brzegu²⁰ — radzono sobie w ten sposób, że zakładano specjalnie wzmocnione terasy i na nich dopiero wznoszono domy.

Bogaty materiał ichtiologiczny umożliwił odtworzenie nie tylko charakteru gospodarki, opartej w głównej mierze na rybołówstwie i łowiectwie morskim, co zresztą uwarunkowane zostało specyficznym, nadmorskim uwarunkowaniem ludności omawianej kultury, lecz pozwolił rozpoznać również gatunki łowionych wówczas ryb i ssaków morskich. Polowano też na ptactwo wodne, w mniejszym zaś stopniu na dziką zwierzynę leśną. Znajomość hodowli poświadczyły szczątki kostne świni, bydła rogatego, kozy i psa, natomiast brak na razie pewnych danych, które poświadczałyby uprawę roli.

Odkrycia powyższe dostarczyły także wiadomości, niestety bardzo skąpych, dotyczących obrządku pogrzebowego ludności kultury rzucewskiej: pochówki zmarłych znajdowały się w obrębie osad (Rzucewo, Suchacz, Tolkmicko), przy czym odkryto kilka pochówków zawierających tylko części szkieletów ludzkich (Rzucewo, Suchacz).

Oprócz wymienionych czterech osad, systematycznie przebadanych, które dostarczyły największej ilości materiału, odkryto również w okresie międzywojennym, a zwłaszcza w latach 20-30-tych, szereg dalszych stanowisk interesującej nas kultury: Ostrowo i Osłonino, pow. Puck, Gdynia, Gdańsk-Wisłoujście (d. Wisłoujście, pow. Gdańsk), Świbno, pow. Gdańsk, Sztutowo, Zaścianki i Skowronki, pow. Nowy Dwór Gdański, Łysica, pow. Elbląg, Elbląg-Modrzewina (d. Modrzewina, pow. Elbląg) oraz Narusa, pow. Braniewo²¹. W miejscowościach tych, z wyjątkiem stanowiska w Elblągu-Modrzewinie (osada)²² i w Gdyni (również osada), nie przeprowadzono badań wykopaliskowych²³.

²⁰ Ludność kultury rzucewskiej zakładała swoje osady bądź to na krawędziach wyniosłości terenowych (np. Rzucewo i Osłonino na Kępie Puckiej, Suchacz, Tolkmicko i Święty Kamień-Przylesie na Wzniesieniu Elbląskim), bądź też wzdłuż niższej położonych nadbrzeżnych terenów Mierzei Wiślanej i Kurońskiej.

²¹ W. La Baume, *Die Bestattung des Weichsel-Nogat-Deltas in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*, [w:] H. Bertram, W. La Baume, O. Kioepfel, *Das Weichsel-Nogat-Delta*, Danzig 1924, s. 98, 100; tenże, *Die Frische Nahrung in der Steinzeit*, s. 50; J. Zurek, op. cit., s. 33-35.

²² B. Ehrlich, *Vorläufiger Bericht über grössere neue Ausgrabungen...*, s. 201-203; W. Neugebauer, *Vorgeschichtliche Siedlungen in Lärchwald, Kreis Elbing*, „Elbinger Jahrbuch”, t. 12/13:1936, s. 99-101; J. Zurek, op. cit., s. 34.

²³ Materiały ze stanowisk kultury rzucewskiej położonych na wybrzeżu Zatoki Gdańskiej i Zalewu Wiślanego prawie w całości dostały się do zbiorów Muzeum w Gdańsku i w Elblągu i tam zaginęły w czasie ostatniej wojny.

W roku 1927 ukazała się praca W. Gaërtego²⁴ będąca pierwszym szerszym opracowaniem ceramiki neolitycznej z terenu byłych Prus Wschodnich, w której autor, opierając się głównie na materiałach z Mierzei Kurońskiej oraz z osad w Tolkmicku i w Świętym Kamieniu-Przylesiu, szerzej omawia również ceramikę kultury rzucewskiej. Szczegółową analizę ceramiki z całego objętego pracą terenu przeprowadza autor pod kątem sposobów wykonania ornamentów, rodzajów wątków zdobniczych oraz form naczyń i techniki ich wykonania, rozpatrując łącznie ceramikę należącą do różnych kultur, lecz charakteryzującą się podobnymi cechami stylistycznymi. W dalszej części pracy omawia W. Gaerte ceramikę w ramach poszczególnych kultur neolitycznych, przy czym kulturę rzucewską traktuje już zdecydowanie (w literaturze przedmiotu stanowisko takie reprezentowane jest po raz pierwszy właśnie w jego pracy) jako osobną grupę kulturową (Haffküstenkultur), zdając sobie już w pełni sprawę z jej odrębności w kręgu kultury ceramiki sznurowej. Wg tego badacza charakteryzuje się ona przede wszystkim występowaniem esowatych pucharków ze strefowym ornamentem, amfor z kulistym brzuścem oraz naczyń wanienkowatych. W formach pucharków ze strefowym ornamentem dopatruje się W. Gaerte związków z duńską kulturą grobów jednostkowych, jednakże bezpośrednie powiązania tak w formach tego typu naczyń jak i amfor turyńskich widzi z sasko-turyńską grupą kultury ceramiki sznurowej.

O kulturze rzucewskiej, na podstawie badań w Rzucewie, pisze w roku 1931 J. Kostrzewski²⁵. Wbrew wcześniejszym twierdzeniom niektórych badaczy niemieckich, którzy zaliczali zabytki interesującej nas kultury do nadodrzańskiej grupy kultury ceramiki sznurowej²⁶, J. Kostrzewski — podobnie jak nieco przed nim także W. Gaerte — uważa już kulturę rzucewską za odrębną grupę kulturową, posiadającą jednak wiele istotnych cech wspólnych (głównie w zakresie ceramiki) z innymi kulturami schyłkowo-neolitycznymi, należącymi zarówno do kręgu kultury ceramiki sznurowej jak i z kulturami spoza tego kręgu. W ceramice kultury rzucewskiej najsilniej uwidoczniły się, wg tego badacza, wpływy sasko-turyńskiej grupy kultury ceramiki sznurowej (smukłe esowate pucharki, amfory turyńskie i być może także naczynia wanienkowate) oraz jutlandzkiej kultury grobów jednostkowych (smukłe pucharki). Z nadodrzańską grupą kultury ceramiki sznurowej łączy omawianą kulturę jedynie forma pucharka z guzkami. Ponadto wykazuje również kultura rzucewska powiązania z kulturą amfor kulistych i ceramiki dołkowo-grzebykowej. Te wykazane powyżej różnorodne impulsy kulturowe doprowadziły do wytworzenia się w przybrzeżnej strefie Bałtyku kultury „mieszanej”, o przewadze jednak elementów kultury ceramiki sznurowej. J. Kostrzewski po raz pierwszy więc w literaturze przedmiotu zwrócił uwagę na heterogeniczność cech rzucewskie-

go zespołu kulturowego. Przedstawione zresztą w omówionej powyżej pracy wyniki badań nad kulturą rzucewską (oparte o przeprowadzone uprzednio badania wykopaliskowe w Rzucewie) prezentował autor już w roku 1930 na kongresie archeologii krajów bałtyckich w Rydze.

Najdawniejszym dziejom Mierzei Kurońskiej, gdzie już w drugiej poł. XIX stulecia odkryto bogate ślady osadnictwa ludności interesującej nas kultury, poświęcony jest artykuł C. Engla z 1931 r.²⁷ a w dwa lata później W. La Baume i K. Langenheim piszą o zasiedleniu w epoce kamienia obszarów nad dolną Wisłą²⁸.

W okresie pomiędzy I i II wojną światową wychodzi też drukiem kilka prac, będących syntetycznym ujęciem pradziejów terenu byłych Prus Wschodnich, w których w ogólnym zarysie omówiona została także kultura rzucewska. Autorzy ich — C. Engel i W. La Baume²⁹ — uważają ją za odrębną jednostkę w kręgu kultury ceramiki sznurowej, nie odbiegając tym zresztą od poglądów wyrażonych już uprzednio przez W. Gaërtego³⁰ i J. Kostrzewskiego³¹. Podobnie jak ich poprzednicy, dopatrują się w ceramice najsilniejszych powiązań z sasko-turyńską grupą kultury ceramiki sznurowej (pucharki o profilu esowatym, amfory turyńskie), dostrzegając także pewne wpływy grupy nadodrzańskiej. C. Engel i W. La Baume uznają również „mieszany” charakter omawianej kultury, stwierdzając, w niej elementy kultury ceramiki dołkowo-grzebykowej i pucharów lejkwatych a w mniejszym stopniu także kultury amfor kulistych.

B. Ehrlich we wcześniejszych swoich pracach, będących opracowaniami wyników badań wykopaliskowych w Świętym Kamieniu-Przylesiu, opierając się na uzyskanych w toku badań materiałach, dopatrywał się w ceramice kultury rzucewskiej najbliższych powiązań z nadodrzańską grupą kultury ceramiki sznurowej i z niej też wywodził interesującą nas kulturę³². Pogląd ten poddał gruntownej rewizji po przeprowadzeniu badań w Suchaczu. Analiza odkrytych tam materiałów pozwoliła mu bowiem na ustalenie bliższych związków naszej kultury z grupą sasko-turyńską z terenu Niemiec środkowych, uważanych za kolebkę kultury ceramiki sznurowej, z tych zaś obszarów mogły przeniknąć pewne wpływy kulturowe wzdłuż Odry do jej ujścia a stamtąd poprzez Pomorze na interesujące nas tereny³³.

W roku 1941 ukazuje się obszerna praca H. Bohne-Fischer³⁴ omawiająca środowisko naturalne obsza-

²⁴ C. Engel, *Zur Vorgeschichte der Kurischen Nehrung*, „Mannus”, Ergb. VIII: 1931, s. 97-106.

²⁵ W. La Baume, K. Langenheim, *Die Steinzeit im Gebiet der unteren Weichsel*, „Blätter für deutsche Vorgeschichte”, z. 9/10: 1933, s. 44-48.

²⁶ C. Engel, *Aus ostpreussischer Vorzeit*, Königsberg, s. 34-35; tenże, *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, Königsberg 1935, s. 172-176; C. Engel, W. La Baume, *Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande*, Königsberg 1937, s. 54-57 oraz tychże, *Atlas der ost- und westpreussischen Landesgeschichte*, Königsberg 1936.

²⁷ W. Gaerte, op. cit., s. 67 i 70.

²⁸ J. Kostrzewski, op. cit., s. 58.

²⁹ B. Ehrlich, *Das neolithische Dorf bei Wieck-Luisenthal*, s. 139 i 140; tenże, *Eine zweite Siedlung aus der jüngeren Steinzeit bei Wieck-Luisenthal*, s. 121.

³⁰ Tenże, *Succass. Eine Siedlung*, s. 78, 84 i nast.

³¹ H. Bohne-Fischer, *Ostpreussens Lebensraum in der Steinzeit*, Königsberg (Pr.)-Berlin 1941, s. 24-25, 28, 30, 31, 37, 74 i nast.

²⁴ W. Gaerte, *Die steinzeitliche Keramik Ostpreussens*, Königsberg 1927.

²⁵ J. Kostrzewski, *Über die jungsteinzeitliche Bestattung der polnischen Ostseeküste*, [w:] *Congressus Secundus Archaeologorum Balticoorum Rigae*, 19.-23. VIII. 1930, Rigae 1931, s. 53-64.

²⁶ Por. np. W. La Baume, *Vorgeschichte von Westpreussen*, s. 13.

ru b. Prus Wsch. i na jego tle rozwój osadnictwa ludów epoki kamienia (w tym też kultury rzucewskiej). W oparciu o szczegółowe badania geologiczne i geograficzne, jak również wykorzystując wyniki analiz pyłkowych, dąży autorka do rekonstrukcji krajobrazu pierwotnego. Wyniki poszukiwań archeologicznych przeprowadzonych na tym terenie pozwalają autorce na przedstawienie obrazu najdawniejszego osadnictwa omawianego regionu, przy czym szczególny nacisk kładzie ona na omówienie form gospodarki ludów z epoki kamienia w powiązaniu z możliwością wykorzystania terenu.

Po II wojnie światowej, w 1948 r. wydana została praca J. Kostrzewskiego „*Od mezolitu do okresu wędrówek ludów*” (wydrukowana już w r. 1939), będąca syntetycznym ujęciem pradziejów naszych ziem w nakreślonych w tytule ramach chronologicznych. W pracy tej znajdujemy również podsumowanie ówczesnego stanu wiedzy o kulturze rzucewskiej³⁵. Autor przedstawia zwięzłą charakterystykę interesującej nas kultury, daje opis podstawowych form jej zabytków, charakteryzuje formy osadnictwa, budownictwa oraz pochówków, omawia krótko jej gospodarkę, zasięg terytorialny i chronologię względną. Stwierdzając wybitnie „mieszany” charakter kultury rzucewskiej zwraca autor uwagę na widoczne w zespole jej zabytków wpływy kultury ceramiki dołkowo-grzebykowej i amfor kulistych. W niektórych formach naczyń omawianej kultury dopatruje się wyraźnych zapożyczeń z środkowoniemieckiej grupy kultury ceramiki sznurowej (amfory typu turyńskiego, esowate pucharki, naczynia wanienkowate³⁶). W sprawie odrębności kultury rzucewskiej, jako osobnej jednostki w kręgu kultury ceramiki sznurowej, powtarza J. Kostrzewski swoje poglądy wyrażone już we wcześniejszej pracy z roku 1931³⁷. Nie odbiegając wiele od przedstawionej powyżej charakterystyki interesującej nas kultury przedstawia ten sam autor także w latach następnych, w kilku swych kolejnych podręcznikowych ujęciach pradziejów ziem polskich³⁸, zaś krótko o badaniach nad nią pisze w wydanej w roku 1949 pracy *Dzieje polskich badań prehistorycznych*³⁹.

Kulturę rzucewską omawia też J. Żurek w wydanym w 1954 r. monograficznym opracowaniu osady w Rzucewie⁴⁰, badanej w latach 1927 - 1929 przez J. Kostrzewskiego i K. Jażdżewskiego. Zarówno w ceramice jak i w szeregu dalszych jej wytworów dostrzega autor wiele zbieżności z innymi kulturami neolitycznymi, świadczących o złożonym procesie genezy interesującego nas zespołu kulturowego, uwarunkowanym przyswajaniem impulsów kulturowych idących z różnych źródeł i kierunków. W ogólnym swym charakterze reprezentuje kultura rzucewska

cechy typowe dla kręgu kultury ceramiki sznurowej, wykazując szereg podobieństw głównie z sasko-turyńską grupą tej kultury, przy czym wysuwa autor hipotezę, iż oddziaływania te mogły iść nie bezpośrednio z Saksonii i Turyngii, lecz poprzez Śląsk czy Małopolskę. Przemawia za tym — zdaniem autora — większe podobieństwo amfor turyńskich pochodzących ze stanowisk kultury ceramiki sznurowej i złockiej z terenów Polski południowej z podobnymi formami z Rzucewa, jak również mniejsza odległość dzieląca ten obszar od strefy zasiedlenia interesującej nas kultury niż odległość tej ostatniej od terenów środkowo-niemieckich⁴¹.

Obok kultury ceramiki sznurowej dalszymi komponentami kultury rzucewskiej były również kultury ceramiki dołkowo-grzebykowej i amfor kulistych, z którymi wykazuje ona wiele istotnych cech wspólnych, natomiast J. Żurek, w przeciwieństwie do badaczy niemieckich, wyklucza bezpośredni udział kultury pucharów lejgowatych w procesie jej kształtowania się. Obecność w kulturze amfor kulistych pewnych cech właściwych dla kultury pucharów lejgowatych, jak również wzajemne relacje chronologiczne obu tych kultur i ich stosunek czasowy do kultury rzucewskiej pozwalają autorowi przypuszczać, iż nie mamy w niej do czynienia z bezpośrednim oddziaływaniem kultury pucharów lejgowatych, lecz jedynie z oddziaływaniem pośrednim poprzez kulturę amfor kulistych, której — obok kultury ceramiki dołkowo-grzebykowej — przypisuje J. Żurek istotne znaczenie w procesie genezy rzucewskiego zespołu kulturowego⁴².

Kulturę rzucewską datuje J. Żurek na końcowy okres neolitu, przy czym nie wyklucza możliwości, iż przetrwała ona jeszcze do początków epoki brązu⁴³.

Najobszerniejszym i jedynym — jak dotąd — monograficznym opracowaniem kultury rzucewskiej jest praca L. Kiliana z 1955 roku⁴⁴. Poza ogólną charakterystyką tej kultury, rozpatrzeniem i opisem ceramiki, narzędzi, ozdób, form budownictwa, gospodarki i pochówków, wiele miejsca poświęca autor zagadnieniu jej genezy oraz ustaleniu powiązań z innymi kulturami należącymi do kręgu kultury ceramiki sznurowej, jak również z kulturą ceramiki dołkowo-grzebykowej, pucharów lejgowatych i amfor kulistych; wpływy tej ostatniej są wg L. Kiliana słabo uchwytnie⁴⁵.

W badaniach swych nad problemem pochodzenia omawianej kultury zajmuje L. Kilian stanowisko podobne jak jego poprzednicy, uznając najsilniejsze jej związki ze środkowo-niemiecką, sasko-turyńską grupą kultury ceramiki sznurowej, z której też wywodzi interesującą nas kulturę. Pogląd swój argumen-

³⁵ J. Kostrzewski, *Od mezolitu do okresu wędrówek ludów*, [w:] *Préhistoria ziem polskich*, Kraków 1939 - 1948, s. 171 - 174, tabl. 87 : 11 - 23.

³⁶ Tenże, *Pradzieje Pomorza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1936; w publikacji tej charakterystyczne dla kultury rzucewskiej naczynia wanienkowate uważa autor za formy ściśle lokalne (s. 30).

³⁷ Por. przyp. 25.

³⁸ J. Kostrzewski, *Pradzieje Polski*, Poznań 1949, s. 52 - 54, tabl. IV : 4 - 7; tenże, *Pradzieje Pomorza*, s. 28 - 31, ryc. 11; tenże, W. Chmielewski, K. Jażdżewski, *Pradzieje Polski*, wyd. II poprawione i uzupełnione, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 101 - 102, ryc. 23 : 21 - 28.

³⁹ J. Kostrzewski, *Dzieje polskich badań prehistorycznych*, Poznań 1949, s. 148.

⁴⁰ J. Żurek, op. cit.

⁴¹ Tamże, s. 28 - 31, 39.

⁴² Tamże, s. 28 - 32, 39 - 40.

⁴³ Tamże, s. 40.

⁴⁴ L. Kilian, *Haffkustenkultur und Ursprung der Balten*, Bonn 1955; zob. też rec. tej pracy p. G. Child'e'a, zam. w: „*Antiquity*”, t. 30 : 1956, s. 120 - 122 oraz J. Kostrzewskiego, zam. w: „*Archeologia Polski*”, t. 4 : 1960, s. 377 - 384.

⁴⁵ Dokładniejsze zapoznanie się z wynikami badań w Rzucewie pozwoliło Kilianowi na rewizję swoich dotychczasowych poglądów w sprawie udziału kultury amfor kulistych w procesie genezy kultury rzucewskiej; por. L. Kilian, *Schnurkeramik und Ockergrabkultur*, „*Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja Finska Fornminnesföreningens Tidskrift*”, t. 89, 2 : 1957, s. 4, gdzie autor uznaje już większą rolę kultury amfor kulistych w wymienionym powyżej procesie kulturotwórczym, niż przypisywał jej we wcześniejszej swojej pracy z r. 1955.

tuje dużym podobieństwem zachodzącym pomiędzy szeregiem wytworów obu kultur, wymieniając w pierwszym rzędzie amfory turyńskie stanowiące formę przewodnią dla kultury ceramiki sznurowej z terenu Niemiec środkowych, następnie esowate pucharki, pewne formy mis, niektóre typy ornamentów (m. in. małe łuczki sznurowe, motyw jodełki) a także niektóre formy narzędzi i ozdób, i wreszcie sposób konstrukcji domostw. Na poparcie swojej tezy o środkowo-niemieckim pochodzeniu omawianej kultury daje autor przykłady występowania identycznych form ornamentów na ceramice obu kultur⁴⁶.

Pojawienie się plemion kultury rzucewskiej na wybrzeżu Bałtyku skłonny jest L. Kilian uznać za wynik migracji jakiegoś odłamu „sznurowców” środkowo-niemieckich, którzy przybywszy na te tereny nawarstwili się na miejscowe podłoże kultur dołkowo-grzebykowej, pucharów lejkowatych i amfor kulistych, wytwarzając odrębną, o specyficznym charakterze kulturę, łączącą w sobie — w różnym stopniu — cechy wymienionych trzech kultur, jak również, i to w zdecydowanie przeważającej mierze, kultury ceramiki sznurowej będącej głównym jej komponentem. Ludność ta — wg L. Kiliana — miała dostać się na tereny nadbałtyckie Wartą, Notecią i później dolną Wisłą do jej ujścia, skąd następnie rozeszła się na północny-zachód a przede wszystkim na wschód⁴⁷.

L. Kilian nie ogranicza jednakże obszaru występowania kultury rzucewskiej wyłącznie do strefy nadbałtyckiej, lecz rozszerza jej zasięg na cały teren b. Prus Wschodnich, skutkiem czego przypisał jej szereg wytworów nie wchodzących w ogóle do typowego dla niej inwentarza zabytków (np. facetowane toporki typu turyńskiego). Na podstawie ceramiki wydzielił autor trzy grupy stanowisk kultury rzucewskiej: a) stanowiska z przewodnimi formami tej kultury, które lokalizuje w strefie nadmorskiej i teren ten uważa za rdzenny obszar występowania omawianej kultury, b) stanowiska z formami ceramiki o pewnych charakterystycznych dla kultury rzucewskiej cechach oraz c) stanowiska z ceramiką pozbawioną cech szczególnych dla naszej kultury. Dwie ostatnie grupy stanowisk występują głównie w głębi lądu, na terenie b. Prus Wschodnich⁴⁸.

Rozpatrując szczegółowo powiązania kultury rzucewskiej z innymi kulturami z kręgu kultury ceramiki sznurowej dochodzi autor do wniosku, iż zachodzące pomiędzy nimi ogólne podobieństwa uwarunkowane zostały wspólnym ich pochodzeniem z jednego źródła, natomiast pewne bliższe zbieżności mogą być dowodem istnienia wymiany⁴⁹.

W rozdziale poświęconym chronologii relatywnej kultury rzucewskiej autor stwierdza, iż kultury ceramiki dołkowo-grzebykowej i pucharów lejkowatych na terenie b. Prus Wschodnich pojawiły się przed kulturą ceramiki sznurowej i przez pewien czas istniały jeszcze w okresie jej trwania, zaś kultura amfor kulistych była mniej więcej współczesna lub tylko nieco młodsza od niej i częściowo współczesna także kulturze rzucewskiej, która trwała jeszcze dalej w okresie brązu⁵⁰.

Ludność kultury rzucewskiej uważa L. Kilian za prabałtyjską, za bezpośrednich przodków zachodniego odłamu Bałtów. Tezę swoją usiłuje dowieść poprzez wykazanie kulturowych i terytorialnych powiązań pomiędzy tą kulturą (rozciągając niesłusznie jej zasięg na cały teren b. Prus Wschodnich) a kulturą z III okresu epoki brązu⁵¹, kiedy to wg opinii niektórych badaczy możemy liczyć się z początkami procesu wyodrębnienia się ludów bałtyjskich. Zagadnienie przynależności etnicznej ludności interesującej nas kultury oraz problem etnogenezy Bałtów rozpatruje L. Kilian także w innych, wcześniejszych swoich pracach; we wszystkich powtarza ten sam pogląd uznając twórców kultury rzucewskiej za Prabałtów⁵². Na możliwość tę wskazywał już także w 1938 r. w swojej pracy J. Żurek⁵³.

Odmienny punkt widzenia w kwestii uznania ludności omawianej kultury za prabałtyjską reprezentuje J. Kostrzewski. Badacz ten stwierdza, iż brak absolutnie podstaw, aby można było uznać tę kulturę za archeologiczny odpowiednik Prabałtów i to zarówno ze względu na jej niewielki zasięg terytorialny, jak i niemożność wykazania powiązań kulturowych pomiędzy nią a bałtyjską kulturą z III okresu epoki brązu⁵⁴.

Problem kultury rzucewskiej znalazł również odzwierciedlenie w pracach W. Hensla. Zwracając uwagę na podobną ogólną cechę kulturotwórczą łączącą naszą kulturę z kulturą zlocką i środkowo-dnieprowską, zalicza Hensel wszystkie te trzy kultury do jednej wielkiej archeologicznej wspólnoty kulturowej o zdecydowanej przewadze elementów kultury ceramiki sznurowej, która jednakże wyrosła na podłożu kultury ceramiki dołkowo-grzebykowej, pucharów lejkowatych i amfor kulistych. Autor wykazuje, że źródła archeologiczne nie przeczą hipotezie, powstałej na gruncie badań lingwistycznych, iż ludy tych trzech kultur (rzucewskiej, zlockiej i środkowo-dnieprowskiej) mogły posługiwać się zbliżonym językiem, którym mógł być język bałto-słowiański. A zatem stwierdzona powyżej archeologiczna wspólnota kulturowa, być może, była również odbiciem istnienia bałto-słowiańskiej wspólnoty językowej⁵⁵.

Stanowisko zupełnie odmienne od dotychczas przedstawionych w sprawie pochodzenia kultury rzucewskiej zajmuje radziecki archeolog H. A. Moora⁵⁶. W przeciwieństwie do panującej dość powszechnie w literaturze koncepcji o środkowo-niemieckim jej pochodzeniu (autor polemizuje głównie z poglądami L. Kiliana, nie odbiegającymi zresztą w kwestiach

⁴⁶ Tamże, s. 180 - 190 i 198 - 201.

⁴⁷ L. Kilian, *Zum Ursprung der Balten*, „Altpreußen”, t. 3: 1938, s. 39 - 40; tenże, *Haffküstenkultur und Indogermanenheimat*, „Gothiskandza”, t. 2: 1940, s. 3 - 7.

⁴⁸ J. Żurek, op. cit., s. 40.

⁴⁹ J. Kostrzewski, *Stosunki między kulturą lużycką i bałtycką a zagadnienie wspólnoty językowej bałto-słowiańskiej*, „Slavia Antiqua”, t. 5: 1958, s. 3 - 4, 64. Ostatnio na temat etnogenezy ludów bałtyjskich wypowiedziała się L. Okulicz, *Uwagi o etnogenezie zachodniego odłamu Bałtów*, „Archeologia Polski”, t. 14: 1969, s. 391 - 418; autorka wysuwa tutaj koncepcję odniesienia początków wyodrębnienia się zachodniego odłamu Bałtów dopiero do wczesnej epoki żelaza.

⁵⁰ W. Hensel, *O tzw. bałto-słowiańskiej archeologicznej wspólnocie kulturowej*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, t. 1, Warszawa 1958, s. 153 - 158; tenże, *Polska przed tysiącem lat*, wyd. III, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 19; tenże, *La Communauté culturelle archéologique balto-slave*, [w:] *I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej*, Warszawa 14 - 18 IX 1965, t. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, s. 75 - 87.

⁵¹ H. A. Moora, *O drewniejj territorii rassielenija baltijskich plemien*, „Sowjetskaja Archeologija”, nr 2: 1958, s. 16.

⁴⁶ L. Kilian, *Haffküstenkultur* ..., s. 154 - 160.

⁴⁷ Tamże, s. 164 i 165.

⁴⁸ Tamże, s. 168 - 170 oraz mapa 1 i 11.

⁴⁹ Tamże, passim.

⁵⁰ Tamże, s. 81 - 83.

zasadniczych, dotyczących genezy omawianej kultury, od poglądów wielu innych badaczy). H. A. Moora stoi na stanowisku, iż jakkolwiek istnieje w kulturze rzucewskiej cały szereg cech wykazujących bezsprzecznie środkowo-europejskie pochodzenie, to jednak daleko idące podobieństwa pomiędzy pewnymi wytworami interesującej nas kultury i kultury środkowo-dnieprowskiej, które zdaniem L. Kiliana miały być jedynie rezultatem istnienia wymiany pomiędzy ludnością obu kultur, mogą — wg H. A. Moory — wskazywać na powiązania genetyczne naszej kultury z kulturą środkowo-dnieprowską. Badacz ten opierając się na danych archeologicznych dochodzi do wniosku, iż główny nurt, który dał początek kulturze rzucewskiej mógł pochodzić z terenów naddnieprzańskich, nie zaś z Europy środkowej. W pełni jednakże zagadnienie to — zdaniem H. A. Moory — może być wyjaśnione dopiero po szczegółowym przeanalizowaniu materiałów schyłkowo-neolitycznych z terenu Białorusi, stanowiącej terytorialnie ogniwo pośrednie pomiędzy obszarami zasięgu obu wymienionych kultur.

O kulturze rzucewskiej pisze również T. Sulimirski w swym syntetycznym opracowaniu najdawniejszych dziejów ziem polskich⁵⁷. Autor powtarza wyrażony już uprzednio przez L. Kiliana pogląd o rozprzestrzenieniu się tej kultury także w głąb kraju, na terytorium b. Prus Wschodnich. Przechodzić ona miała stopniowo, bez wyraźnie zaznaczającej się granicy, w kulturę ceramiki sznurowej⁵⁸.

Krótką charakterystykę interesującej nas kultury zawdzięczamy też M. Gimbutas⁵⁹. Na podstawie stratygrafii osad ludności tej kultury autorka uważa, iż następuje ona bezpośrednio po kulturze amfor kulistych⁶⁰, której wpływy bardzo silnie uwidoczniły się w materiale omawianej kultury. Czas trwania kultury rzucewskiej przesuwają M. Gimbutas do wczesnego a nawet środkowego okresu epoki brązu⁶¹.

Zagadnieniem mieszkań i form osad ludów epoki kamienia zajął się F. Schlette. Na podstawie wyników badań w Rzucewie, Suchaczu i Tolkmicku omówił również autor formy budownictwa ludności kultury rzucewskiej⁶².

Nieco informacji o tej kulturze znajdujemy również w monograficznym opracowaniu kultury amfor

kulistych w Polsce póln.-zach. pióra T. Wiślańskiego⁶³. Podkreślając rozbieżność sądów różnych badaczy na temat roli kultury pucharów lejkowatych i amfor kulistych w procesie genezy kultury rzucewskiej, autor zajmuje się głównie zagadnieniem udziału kultury amfor kulistych w wymienionym powyżej procesie kulturotwórczym. Na podstawie dostępnych materiałów archeologicznych wykazuje T. Wiślański, że rola tej kultury w ukształtowaniu się rzucewskiego zespołu kulturowego była znaczna a nawet skłonny jest uznać, iż — przynajmniej w zakresie ceramiki — niewiele mniejsza niż kultury ceramiki sznurowej. Słabo uchwytnie są natomiast wpływy kultury pucharów lejkowatych.

Problemy związane z gospodarką ludności kultury rzucewskiej omówił ten sam autor w swej pracy poświęconej podstawom gospodarki kultur neolitycznych z terenu póln.-zach. Polski⁶⁴.

Nowe zupełnie spostrzeżenia na temat kultury rzucewskiej poczynił ostatnio S. K. Kozłowski⁶⁵. Mówiąc o przetrwaniu tradycji mezolitycznych na terenie Polski północnej jeszcze w głąb neolitu stwierdza, iż schyłkowo-neolityczna kultura rzucewska w zakresie podstawowych form gospodarki (rybołówstwo, polowanie na foki) a także techniki krzemieniarskiej i niektórych typów narzędzi krzemienianych wykazuje w dalszym ciągu cechy kultur mezolitycznych.

Krótkie syntetyczne opracowanie kultury rzucewskiej dała ostatnio autorka niniejszego artykułu⁶⁶. Scharakteryzowała ogólnie omawianą tu kulturę: jej zasięg terytorialny, formy osadnictwa, podstawy gospodarki oraz wytwory kultury materialnej. W procesie genezy kultury rzucewskiej ważną wg niej rolę odegrała specyfika środowiska geograficznego, przy czym heterogeniczne cechy kulturowe wskazują na udział wielu kultur (zarówno z kręgu kultury ceramiki sznurowej jak i innych kultur neolitycznych) w wytworzeniu się rzucewskiego zespołu kulturowego. Badania nad ceramiką pozwoliły również autorce na wyodrębnienie dwóch grup terytorialnych tej kultury: zachodniej, obejmującej swym zasięgiem nadbrzeżne tereny Zatoki Gdańskiej oraz wschodniej, której osadnictwo skupiło się na Mierzei Kurońskiej. Odmienny w licznych cechach charakter ceramiki świadczy także o różnych kontaktach kulturowych obu grup: podczas gdy grupa zachodnia wykazuje wyraźne powiązania ze środkowo-europejskim zespołem kultury ceramiki sznurowej, to w grupie wschodniej uwidoczniły się poza tym związki z kulturami wschodnio-europejskimi — fatianowską i środkowo-dnieprowską.

Warto tu jeszcze dodać, iż przy okazji badań nad młodszą fazą neolitu na terenie Skandynawii pojawił się również problem znaczenia i udziału terenów Polski i dawnych ziem pruskich (w tym też teryto-

⁵⁷ T. Sulimirski, *Polska przedhistoryczna*, cz. II, Londyn 1957-1959, s. 266-271.

⁵⁸ Tamże, s. 268 oraz ryc. 48 i 55.

⁵⁹ M. Gimbutas, *The Prehistory of Eastern Europe*, cz. I, Cambridge, Massachusetts, U.S.A. 1956, s. 157-163 oraz też *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, Paris — The Hague — London 1963, s. 393 i nast. W pierwszej z wymienionych prac, w rozdziale poświęconym charakterystyce kultury amfor kulistych, omawiając formy budownictwa tej kultury opisuje autorka formy domostw z osady w Suchaczu, pow. Elbląg, nie podając, iż należą one do kultury rzucewskiej, tym samym więc mylnie sugeruje przynależność ich (a także niektórych form ceramiki pochodzącej z tego stanowiska) do kultury amfor kulistych (s. 140, 142 oraz ryc. 81, 82, 83). Podobnie osadę w Świętym Kamieniu-Przylesiu, pow. Elbląg, wiąże błędnie z kulturą amfor kulistych (s. 143). Równocześnie jednak w dalszej części tej pracy osady te, jak również osady w Rzucewie i Tolkmicku, uważa autorka za stanowiska reprezentatywne dla kultury rzucewskiej (s. 137).

⁶⁰ Też *The Prehistory of Eastern Europe*, s. 159. Wydaje się, iż brak podstaw do wysnuwania w oparciu o stratygrafię osad kultury rzucewskiej wniosków o następstwie jej po kulturze amfor kulistych. Liczne publikacje B. Ehrlicha oraz obszerna praca J. Zurka, które stanowią jedyną całościową opracowania wyników badań osad interesującej nas kultury, a na których to pracach opierała się M. Gimbutas charakteryzując kulturę rzucewską, nie upoważniają do przedstawionego przez autorkę stwierdzenia. Na stanowiskach tych — jak wynika z opracowań J. Zurka i B. Ehrlicha — nie stwierdzono śladów osadnictwa kultury amfor kulistych.

⁶¹ Też *Bronze Age Cultures*..., s. 393.

⁶² F. Schlette, *Die ältesten Haus- und Siedlungsformen des Menschen*, „Ethnographisch-Archäologische Forschungen”, t. 5: 1958, s. 133, tabl. 85 d, 86.

⁶³ T. Wiślański, *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, s. 115-116.

⁶⁴ Tenże, *Podstawy gospodarcze plemion neolitycznych w Polsce północno-zachodniej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 136, 154, 159, 169, 170, 172-175, 205, 249-251, 253, 297.

⁶⁵ S. K. Kozłowski, *Z problematyki polskiego mezolitu* (cz. 8). *W sprawie tzw. górnego i późnego mezolitu*, „Archeologia Polski”, t. 13: 1968, s. 452.

⁶⁶ W. Tetzlaff, *The Rzucewo Culture*, [w:] *The Neolithic in Poland*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 356-365.

rium zasiedlonego przez kulturę rzucewską) w powstaniu szwedzkiej kultury toporów łódkowatych i chociaż sprawa kultury rzucewskiej nie znalazła w literaturze skandynawskiej szerszego odzwierciedlenia, spotykamy w niej jednak pewne uwagi na temat powiązań tej kultury z północnymi wybrzeżami Bałtyku. Zdaniem J. E. Forssandera (1933 r.)⁶⁷ mająca swe źródło w Saksonii i Turynii ekspansja plemion kultury ceramiki sznurowej dała najpierw asumpt do powstania kultury złockiej, następnie zaś przesuując się w dół Wisły ku północy, nad wybrzeża Bałtyku, poprzez Morze Bałtyckie osiągnęła półw. obszary Półwyspu Skandynawskiego. Na potwierdzenie swej hipotezy, jakoby interesujące nas tereny nadbałtyckie spełniały rolę pośredniczącą w tej ekspansji „sznurowców” na północ, przytacza autor podobieństwa występujące w ceramice kultury rzucewskiej i szwedzkiej kultury toporów łódkowatych. Podobieństwa te — zdaniem autora — szczególnie silnie uwidoczniły się w formach czarek półkulistych.

Kilkadziesiąt lat później M. P. Malmer (1962 r.)⁶⁸ w swej obszernej monografii szwedzko-norweskiej kultury toporów łódkowatych dowodzi bezpodstawności hipotezy Forssandera o jakiejś szczególnej roli terenów polskich i dawnych wschodnio- i zachodniopruskich w powstaniu tej kultury, uważa natomiast, że istnieje szereg dowodów przemawiających za tym, iż Szwecja podlegała wpływom idącym z całego kręgu terenów ościennych. M. P. Malmer uzasadnia, iż ta „inwazyjna” teoria pochodzenia kultury toporów łódkowatych głoszona przez J. E. Forssandera, nie znajduje potwierdzenia w materiale archeologicznym; zgadza się natomiast z tym, że istotnie istnieją bliskie podobieństwa między ceramiką szwedzką a ceramiką z dawnych terenów pruskich — między innymi wytlumaczone również przynależnością do jednego kręgu kulturowego — ale podobieństwa te odnoszą się do ceramiki ze schyłkowego okresu trwania kultury toporów łódkowatych.

Okres po II wojnie światowej dostarczył niestety minimalnej ilości nowych materiałów źródłowych kultury rzucewskiej. Muzeum Archeologiczne w Łodzi przeprowadziło w Rzucewie badania na przestrzeni 4 m²⁶⁹, w Elblągu zaś odnaleziono jedno na-

⁶⁷ J. E. Forssander, *Die schwedische Bootartkultur und ihre kontinentaleuropäischen Voraussetzungen*, Lund 1933, s. 182 i nast. oraz passim.

⁶⁸ M. P. Malmer, *Jungneolithische Studien*, Lund 1962, s. 871 - 873.

czynie w jamie neolitycznej⁷⁰. Na ślady osadnictwa omawianej kultury natrafiono w miejscowości Lichnowy, pow. Malbork (Żuławy Wiślane), na niewielkim piaszczystym wzniesieniu, oznaczonym jako stan. 3⁷¹. W wyniku przeprowadzonych tam badań ratowniczych (1959 r.) odsłonięto resztki dwóch palenisk (?) oraz ślady po słupkach, będących pozostałością jakiejś konstrukcji mieszkalnej. Stanowisko w Lichnowych zasługuje na szczególną uwagę, ponieważ jest to jedyny obiekt kultury rzucewskiej położony w znacznej odległości od wybrzeża morskiego.

W latach 1964 i 1965 J. Szwed przeprowadził badania ratunkowe na osadzie w Osłoninie, pow. Puck (stan. 2)⁷², położonej również na niewielkim wzniesieniu znajdującym się w paśmie wzgórz morenowych Kępy Puckiej. Zachowany fragment osady znajdował się na skraju urywającego się bezpośrednio nad Zatoką Pucką spadzistego zbocza wzgórza; znaczna zaś jej część uległa już uprzednio zniszczeniu na skutek destrukcyjnego działania abrazji morskiej. Na stanowisku tym warstwa kulturowa — o przeciętnej miąższości 20-40 cm — występowała tylko na niewielkich przestrzeniach w niektórych partiach wzniesienia. Nie stwierdzono żadnych śladów konstrukcji mieszkalnych jak również żadnych palenisk, uchwycono jedynie niewielki fragment jamy o niewyjaśnionej jednakże funkcji.

Dla okresu powojennego stwierdzić należy więc niedostatek badań terenowych na obiektach kultury rzucewskiej. Nie wpłynęły one zatem w większym stopniu na poszerzenie znajomości tej kultury. Pomimo jednak istniejącej już dość bogatej literatury dotyczącej kultury rzucewskiej (z monografią L. Kiliana włącznie) a z drugiej strony poważnego braku nowych materiałów źródłowych, podjęcie szerszych badań nad tą kulturą staje się koniecznością. Jednym z etapów tych badań będzie przygotowywana przez autorkę rozprawa na temat genezy rzucewskiego zespołu kulturowego, co wobec widocznej w literaturze archeologicznej rozbieżności poglądów na ten temat oraz nieprecyzyjności ustalenia czynników kulturotwórczych, wydaje się być w pełni uzasadnione.

⁶⁹ J. Zurek, op. cit., s. 2.

⁷⁰ Z. Holo-wińska, *Stanowisko kultury rzucewskiej w Elblągu*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 25:1958, s. 270 - 271.

⁷¹ A. Szymańska, *Osada neolityczna w Lichnowych, powiat Malbork*, „Pomorania Antiqua”, t. 2:1968, s. 177 - 188.

⁷² J. Szwed, *Sprawozdania z badań osady kultury ceramiki sznurowej w Osłoninie, pow. Puck, w latach 1964 i 1965*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 19:1966, s. 17 - 22.

Wanda Tetzlaff

DIE ENTWICKLUNG DER FORSCHUNGEN ÜBER DIE RZUCEWO-KULTUR

Zusammenfassung

Die spätneolithische Rzucewo Kultur wurde in der Literatur das erste Mal erwähnt, als gegen Ende des 19. Jhrh. und am Anfang des 20. Jhrh. mehrere Fundplätze dieser Kultur entdeckt wurden (Anmerkung 2 - 5, 8). Das Hauptverbreitungsgebiet der Rzucewo Kultur erstreckt sich über einen engen Landstreifen entlang der süd-östlichen Küste des Bal-

tischen Meeres, vom Ansatz der Halbinsel Hel bis zur nördlichen Spitze des Kurischen Haffes. Jedoch erst in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen erwachte das Interesse für die mit dieser Kultur verbundenen Problematik. Systematische Grabungen wurden damals in einigen wichtigeren Fundorten erstmalig vorgenommen, und zwar in Rzucewo, Kr.

Puck (Anm. 15), in Święty Kamień-Przylesie (Anm. 12, 13), Suchacz (Anm. 17) und Tolkmicko (Anm. 18), Kr. Elbląg. Die dort aufgedeckten Siedlungen gehören zu den auffallendsten Vertreter der Rzucewo Kultur.

In 1927 hat W. Gearte (Anm. 24) und in 1931 J. Kostrzewski (Anm. 25) die Rzucewo Kultur differenziert und sie als eine für sich bestehende Kultureinheit bezeichnet, welche jedoch mit dem Siedlungsgebiet der Schnurkeramik verknüpft war und in enger Verbindung mit deren sächsisch-thüringischen Gruppe stand. Auch weist die Rzucewo Kultur viel gemeinsame Züge mit der Kultur der Kammgrübchenkeramik und mit der Kultur der Kugelamphoren auf. Infolge all dieser, in den baltischen Raum eindringenden Kulturimpulse hatte sich dort eine „Mischkultur“ mit vorwiegenden Schnurkeramikelementen ausgebildet.

In der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen sind mehrere Veröffentlichungen deutscher Wissenschaftler erschienen, insbesondere diejenigen von C. Engel, W. La Baume und K. Langenheim, welche synthetische Auffassungen der Vorgeschichte der ehemaligen Provinz Ostpreussen brachten und auch in allgemeinen Umrissen die Entwicklungsgeschichte der Rzucewo Kultur darstellten (Anm. 27 - 29). Nach dem II. Weltkrieg wurde diese Kultur in ähnlichen, der Vorgeschichte Polens gewidmeten Arbeiten durch polnische Gelehrte erwähnt, besonders durch J. Kostrzewski (Anm. 35, 38) und T. Sulimirski (Anm. 57).

Die einzige, im Jahre 1955 veröffentlichte monographische Bearbeitung der Rzucewo Kultur stammt von L. Kilian (Anm. 44). Indem er die kennzeichnenden Merkmale dieser Kultur zusammenstellt, beschreibt er auch deren Kulturrelikte, Bauformen, Wirtschaft und Bestattungsbräuche. Er bemüht sich eingehend deren Abstammung zu erläutern und ihre Kulturverbindungen mit anderen spätneolithischen Kulturen zu klären, also mit den Wohngebieten der Schnurkeramik, sowie mit dem Kulturkreis der Kammgrübchenkeramik, Trichterbecher und Kugelamphoren. Nach L. Kilian hatte sich die Rzucewo Kultur aus der mitteldeutschen, sächsisch-thüringischen Gruppe der schnurkeramischen Kultur he-

rausentwickelt. Er ist der Meinung, dass ihr Auftreten im baltischen Gebiet als die Folge der Wanderung eines Sprosses der mittel-deutschen Schnurkeramiker anzusehen ist, welcher nach seiner Ankunft im genannten Gebiet in das lokale Kultursubstratum der Kammgrübchenkeramik, der Kugelamphoren und der Trichterbecherkultur eingedrungen ist und dort eine eigenartige Sonderkultur mit vorwiegenden schnurkeramischen Elementen schuf. Kilian bezeichnet die Angehörigen dieses Volkstammes als Voralten.

J. Kostrzewski (Anm. 54) vertritt eine entgegengesetzte Meinung über den ethnischen Ursprung dieser Gruppe, indem er der Behauptung Ausdruck gibt, dass die archäologischen Grundlagen unzureichend sind um sie als Voralten anerkennen zu können.

W. Hensel (Anm. 55) macht uns auf ein ähnliches allgemein-kulturschöpferisches Merkmal aufmerksam, welches die Rzucewo Kultur mit der Złota Kultur und mit der Mittel-Dniepr Kultur verbindet und bezeichnet sie alle als eine einzige grosse archäologische Gemeinschaft. Die Völker aller drei Kulturen bedienten sich wahrscheinlich einer verwandten Sprache — vielleicht der balto-slawischen Sprache.

Im Gegensatz zu der ziemlich allgemein im Schrifttum verbreiteten Auffassung einer mittel-deutschen Abstammung der Rzucewo Kultur, vertritt der russische Vorgeschichtler H. A. Moora (Anm. 56) die Meinung einer östlichen Herkunft dieser Kultur, indem er deren genetische Verknüpfungen mit der Mittel-Dniepr Kultur vermutet.

Die Verfasserin dieses Aufsatzes hat letzters eine kurze synthetische Bearbeitung der genannten Kultur vorgenommen (Anm. 65), wobei sie anhand von Keramikanalysen die Folgerung über zwei territoriale Gruppen dieser Kultur — eine westliche und eine östliche zog.

Nach dem II. Weltkrieg wurden leider fast gar keine neuen Bodenfunde der Rzucewo Kultur mehr ans Licht gehoben. Grabungen von geringem Ausmass wurden nur in Rzucewo (Anm. 66) und Osłonino (Anm. 69) Kr. Puck, sowie in Lichnowy (Anm. 68), Kr. Malbork durchgeführt.

Wanda Tetzlaff

THE PROGRESS OF RESEARCHES ON THE RZUCEWO CULTURE

Summary

In the archaeological literature a first mention on Late Neolithic finds of the Rzucewo Culture was made in connection with the discovery at the close of the 19th century and at the beginning of the 20th century of numerous sites belonging to that Culture (note 2 - 5, 8). The Rzucewo Culture extends

over a narrow area along the south-eastern shore of the Baltic Sea, from the base of the Hel Peninsula towards the northern edge of the Bay of Kurland. Scholars got interested in problems of that Culture only much later, during the period between the two World Wars. First systematic excavations

were then started in several more important sites, namely at: Rzucewo, district of Puck (note 15) and at Święty Kamień-Przylesie (notes 12, 13), at Suchacz (note 17) and at Tolkmicko (note 18), district of Elbląg. Explorations led to the discovery of settlements which are to be regarded as the most characteristic representatives of the Rzucewo Culture.

In 1927 W. Gaerte (note 24) and in 1931 J. Kostrzewski (note 25) singled out the Rzucewo Culture as a distinctive cultural unit linked with the orbit of the Corded Ware Culture and manifesting very strong attachments with Saxo-Thuringian groups of that Culture. The Rzucewo Culture proved also to have some essential common features with the Pit-Comb Ware Culture and with the Spheric Amphorae Culture. All those various cultural impulses acting jointly in the coastal Baltic area brought into life a „mixed” culture with prevailing elements of the Corded Ware Culture.

During the period between the two World Wars German scholars — C. Engel, W. La Baume, K. Langenheim — published papers which brought not only a synthetic formulation of prehistoric events having happened in ancient East Prussia, but also a general outline of the Rzucewo Culture (notes 27-29). After World War II appeared reports of a similar character, but devoted to the Polish prehistory, where J. Kostrzewski (note 35, 38) and T. Sulimirski (note 57) mention the said culture.

The only monography treating the Rzucewo Culture in detail is that of L. Kilian published in 1955 (note 44). After having characterized this culture, he gives a description of its record, building forms, economy and funeral habits. He amply discusses the question of its origin and of parallels which might have linked it with other Late Neolithic Cultures, hence with folk groups of the Corded Ware Culture, as well as with those of the Pit-Comb, Spheric Amphorae and Funnel-shaped Baeker Cultures. The author traces the origin of this culture back to the

Saxo-Thuringian group of the Corded Ware Culture settled down in Central Germany. He is probably justified in arguing that its emergence on the Baltic shore was a consequence of the migration of a Central German Corded Ware offshot which, having arrived here, penetrated into the local substratum of tribes belonging to the Pit-Comb, Spheric Amphorae and Funnel-shaped Baeker Cultures and originated a distinctly new culture, marked by its specific features with prevailing elements of the Corded Ware Culture. Kilian regards the Rzucewo Culture as a Prebaltian Culture.

J. Kostrzewski (note 54) represents a quite opposite point of view about the ethnic affiliation of the said culture. He thinks that there is no sufficient reason to qualify it as an archaeological equivalent of the Prebaltians.

W. Hensel (note 55), who draws our attention on similar culture-creating features connecting the Rzucewo Culture with the Ziota Culture and Central Dniepr Culture, considers these as a single great archaeological community. He thinks it likely that folk groups of the three cultures used a kindred language, may be the Balto-Slavonic language.

Another scholar, the Russian archaeologist H. A. Moora (note 56), represents — contrary to the largely adopted conception of a Central German origin of the Rzucewo Culture — the opinion of its eastern origin, by arguing for its genetic links with the Middle Dniepr Culture.

The author of this paper published lately short concise reports devoted to the Rzucewo Culture (note 65). Investigations on the ceramic record helped her to single out two territorial groups of this culture: a western and an eastern one.

Unfortunately after World War II almost no new remains of the Rzucewo Culture were added to the formerly existing. At Rzucewo (note 66) and at Osłonino (note 69), district of Puck as well as at Lichnowy, district of Malbork (note 68) investigators performed only modestly planned excavations.

Materiały z osady kultury pucharów lejkowatych na stan. 5 w Pałczu, pow. Bydgoszcz

Fundstoff aus einer Siedlung der Trichterbecherkultur in Pałcz, Kreis Bydgoszcz (Fundstelle Nr. 5)
Materials from a settlement of the Funnel-shaped Beaker Culture at Pałcz, district of Bydgoszcz (site
Nr. 5)

WSTĘP

W pracy niniejszej zostaną przedstawione materiały z badań wykopaliskowych, przeprowadzonych w 1965 roku na stanowisku 5 w Pałczu, pow. Bydgoszcz¹. Znakomita większość obiektów i materiałów reprezentuje tu kulturę pucharów lejkowatych, zaledwie kilka ułamków pochodzi z naczyń kultury ceramiki wstęgowej rytej (ryc. 13, 12:10-13). Ponadto rozkopano dwa groby kultury łużyckiej, które nie zostały uwzględnione w niniejszym artykule. Teren wsi Pałcz był już penetrowany powierzchniowo w roku 1962². Odkryto wówczas cztery stanowiska neolityczne, przy czym dwa z nich nr 1 i nr 2 z dużym prawdopodobieństwem zaliczono do kultury pucharów lejkowatych³.

Systematyczne prace wykopaliskowe podjęto w roku 1965, w związku z przypadkowym odkryciem w czasie prac budowlanych grobu kultury łużyckiej, przez miejscowego robotnika — Henryka Karweckiego. Miejsce odkrycia określono jako stanowisko 5. Leży ono w dolinie zalewowej Wisły, około 150 m na zachód od drogi Fordon-Łoskoń, przy polnej drodze prowadzącej do Mariampola, bezpośrednio na wschód od agronomówki (ryc. 1).

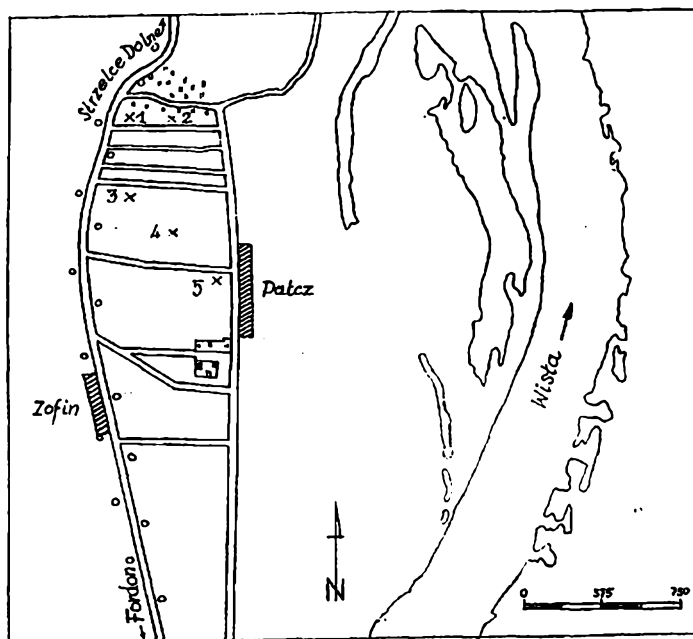
Teren, na którym usytuowane jest stanowisko, jest płaski, jedynie nieznacznie wznoszący się w kierunku północnym. Pokrywają go, podobnie jak najbliższe otoczenie, gleby piaszczyste.

Badania w Pałczu miały w dużym stopniu charakter ratowniczy i prowadzono je częściowo podczas prac budowlanych. Pociągało to za sobą konieczność przekopania już istniejących wykopów

fundamentowych, których ze względu na piaszczyste podłoże nie można było rozszerzać ani zakładać pomiędzy nimi wykopów dodatkowych.

Dążąc jednak do uchwycenia przynajmniej niektórych elementów przestrzennych osady neolitycznej, założono szereg większych wykopów (np. I, II, III — IIIa — C) poza bezpośrednim zasięgiem budowanej cieplarni i związanych z nią obiektów. Fakty te tłumaczą lokalizację wykopów (ryc. 2). Łączna przebadana powierzchnia terenu osady wynosi 487 m².

Nie śledzono natomiast zasięgu cmentarzyska łużyckiego, udało się jedynie stwierdzić w trakcie badań, że znalezione groby nr 1 i 2 znajdowały się na jego zachodniej peryferii.

Ryc. 1. Pałcz, pow. Bydgoszcz. Plan sytuacyjny stanowiska
Abb. 1. Pałcz, Kr. Bydgoszcz. Lageplan des Fundortes
Fig. 1. Pałcz, district of Bydgoszcz. Location plan of the site

¹ Badania ratownicze przeprowadzono z namienia Muzeum im. L. Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, w okresie od 26 VI do 16 VII 65 r. Pracami kierował mgr Czesław Potemski, przy współpracy mgra Gerarda Wilke, Eugeniusza Dubińskiego, i autorki niniejszego artykułu. Konsultantem naukowym był prof. dr Kazimierz Żurawski, któremu w tym miejscu pragnę serdecznie podziękować za cenne wskazówki zarówno w trakcie prowadzonych prac, jak i w trakcie opracowywania materiałów. Dziękuję również serdecznie tym wszystkim, którzy służyli mi bezinteresowną pomocą i radą.

² M. Kobusiewicz, Cz. Potemski, *Nowe materiały do znajomości epoki kamiennej w powiecie bydgoskim* — Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Wydział Nauk Humanistycznych. Prace Komisji Historii, t. 2 : 1964, s. 21 - 25.

³ M. Kobusiewicz, *Neolityczne pracownie krzemieniarstwo z Pałcza, pow. Bydgoszcz*. „Przegląd Archeologiczny”, t. 16 : 1969, s. 131 - 134, ryc. 1.

Wykop I.

Wymiary: 5 × 5 m. Wyróżniono dwie warstwy.

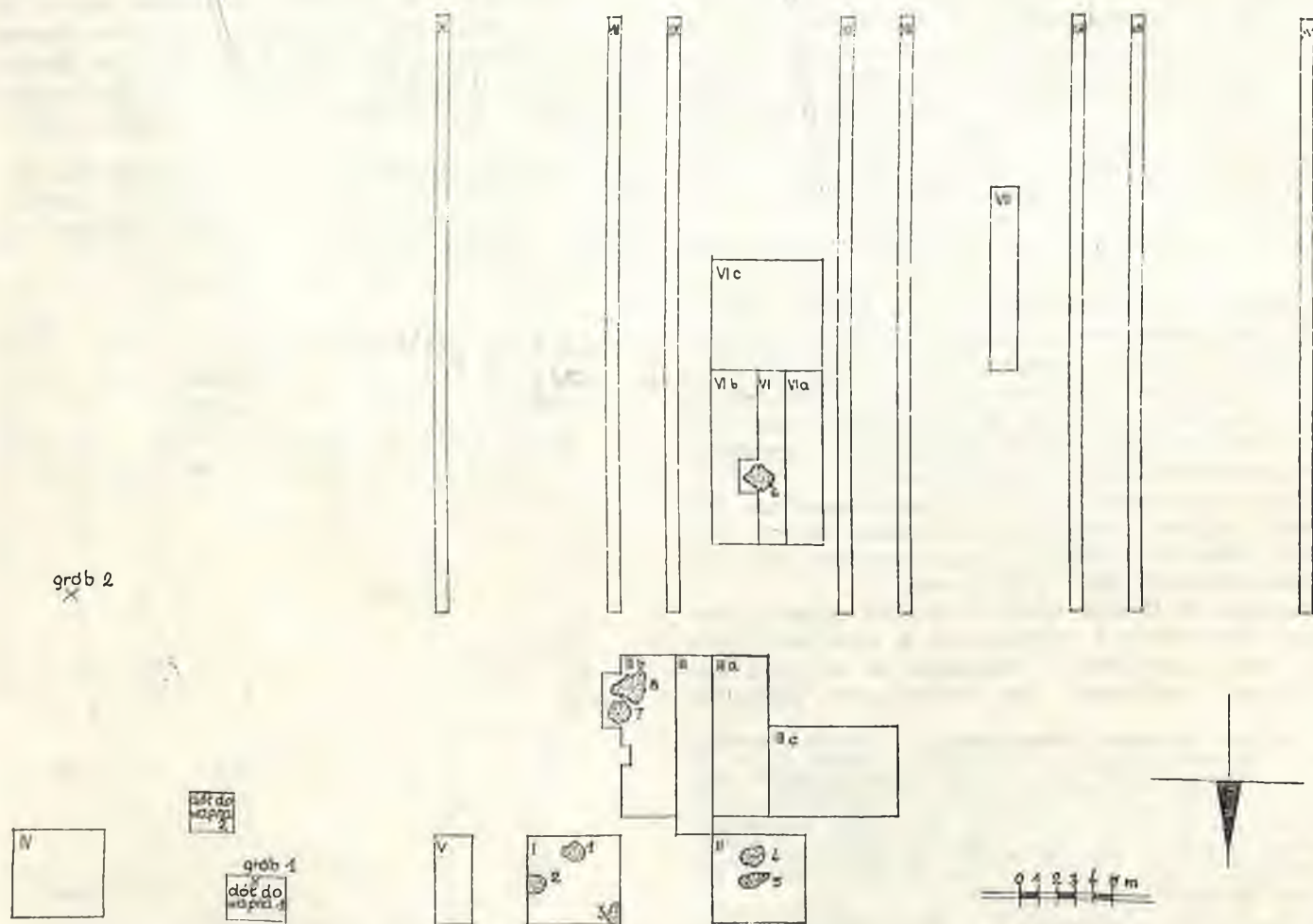
Warstwa I — ziemia orna o przeciętnej miąższości 28 cm.

Inwentarz: brak materiału zabytkowego.

Warstwa II — żółty piasek z brunatnymi soczewkami oraz mikroskopijnej wielkości węgielkami drzewnymi. Miąższość ok. 29 cm. W rzucie poziomym na tle warstwy zarysowały się trzy jamy, oznaczone kolejnymi numerami 1, 2, 3, (ryc. 2).

Inwentarz: 146 ułamków naczyń, w tym: 1) Fragment naczynia z ornamentem tuż pod krawędzią w postaci pionowych, nieregularnych słupków, pod nimi zygzak. Powierzchnia gładka, barwy brunatno-szarej. 2) Cztery fragmenty naczyń. Nieornamentowane. Gлина barwy brunatno-żółtej. 3) Fragment górnej części puchara lejkowatego o średnicy wylewu 11 cm. Ornament umieszczony tuż pod krawędzią w postaci pionowych kresek, niżej maleńki zygzak, pod nim duży. Cały ornament wykonany został ostro zakończonym narzędziem (głęboko ryty). Powierzchnia gładka, barwy szaro-brunatnej (ryc. 9:3). 4) Fragment naczynia z ornamentem w postaci słabo widocznego zygzaka. Powierzchnia gładka, barwy szaro-brunatnej. 5) Fragment górnej części puchara lejkowatego z ornamentem tuż pod krawędzią w postaci pionowych słupków ze zwisającymi maleńkimi łuczkami, wykonanymi paznokciem. Powierzchnia gładka, barwy brunatno-szarej (ryc. 9:5). 6) Fragment brzośca, ornament w postaci poziomych, pod nimi pionowych słupków wykonanych prostokątnym stempelkiem. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej (ryc. 9:7). 7) Fragment dna o średnicy 11 cm, glina barwy szarosinej.

Fragment naczynia z ornamentem w postaci pionowych, podwójnych linii, między nimi takie same linie ułożone ukośnie. Powierzchnia szorstka, barwy czarno-sinej, miejscami czarno-brunatnej. 9) Fragment górnej części puchara lejkowatego. Ornament tuż pod krawędzią w postaci potrójnych, pionowych słupków. Pod nimi symetrycznie zwisające po dwa łuczki, wykonane paznokciem. Powierzchnia gładka, barwy ciemno szarej (ryc. 9:6). 10) Fragment górnej części amfory (?), o średnicy wylewu 10 cm. Nieornamentowany. Powierzchnia gładka. Zewnętrzna powierzchnia ścianki pokryta jest cienką warstwą gliny o zabarwieniu żółto-brunatnym, pod nią i wewnątrz naczynia glina ma barwę czarno-siną. (ryc. 9:1). 11) Fragment górnej części naczynia z ornamentem pod krawędzią w postaci nieregularnego zygzaka. Zewnętrzna powierzchnia barwy brunatno-żółtej, wewnątrz czarno-siną. Powierzchnia gładka. 12) Fragment górnej części naczynia, pod krawędzią ornament w postaci pionowych kresek, niżej wykonane narzędziem czterozębnym, słabo widoczne, przecinające się pasma linii. Powierzchnia gładka, barwy szaro-brunatnej. 13) Dwa fragmenty naczynia z widocznym ornamentem w postaci pionowych, głębokich rowków. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej, wewnątrz czarno-sinej. 14) Fragment górnej części naczynia o średnicy wylewu 35 cm. Głina bardzo tłusta, barwy czarno-sinej, miejscami brunatnej. Powierzchnia gładka. 15) Fragment dna. W przekroju ścianki widoczne poziomo nakładane na siebie dwie warstwy gliny. Barwa szaro-brunatna. 16) Fragment naczynia z ornamentem w postaci pasma linii, wykonanego narzędziem czterozębnym. Powierzchnia szorstka, barwy szaro-brunatnej. 17) Dwa fragmenty naczynia pokrytego ornamentem w postaci pionowych row-

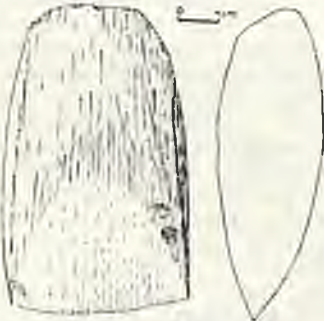
Ryc. 2. Pałecz, pow. Bydgoszcz. Plan wykopów: I-VII — wykopy archeologiczne, VIII-XV — badane wykopy fundamentowe
 Abb. 2. Pałecz, Kr. Bydgoszcz. Plan der Graben: I-VII — archäologische Graben; VIII-XV — untersuchte Baugruben
 Fig. 2. Pałecz, district of Bydgoszcz. Plan of trenches: I-VII — archaeological trenches; VIII-XV — investigated foundation trenches

ków. Powierzchnia gładka, barwy brunatno-szarej. 18) Dwa fragmenty naczyń z ornamentem w postaci poziomych, lekko falistych pasm linii, wykonanych narzędziem czterozębnym. Widoczne są trzy pasma takich linii. Powierzchnia, gładka, barwy żółto-brunatnej, wewnątrz czarno-sinej. 19) Fragment górnej części naczynia o średnicy wylewu 34 cm. Poniżej krawędzi, na zewnętrznej stronie naczynia, widoczna jest pozioma, dookoła biegnąca bruzda. Głina barwy szaro-brunatnej, powierzchnia szorstka. 20) Fragment ucha kolankowato zgiętego. Głina barwy brunatnej, powierzchnia gładka. 21) 74 fragmenty naczyń z gliny barwy czarno-sinej, miejscami brunatnej. Nieornamentowane, powierzchnia gładka. 22) 15 fragmentów naczyń, nieornamentowanych, glina barwy czarno-sinej, powierzchnia chropowata. 23) 15 fragmentów naczyń z gliny barwy brunatnej, miejscami szaro-brunatnej, wewnątrz czarno-sinej, powierzchnia gładka. 24) 6 fragmentów naczyń z gliny barwy żółto-szarej, wewnątrz czarno-sinej. Powierzchnia szorstka. 25) Siedem skorup z gliny barwy szaro-brunatnej, powierzchnia szorstka. Nieornamentowane. 26) Czterdzieści trzy bryłki polepy. 27) Dwie niewielkie kości zwierzęce.

Jama 1

Zarys jamy ukazał się na tle warstwy II, na głębokości ok. 30 cm od powierzchni. Wymiary: 80 × 90 cm. W rzucie poziomym miała kształt owalny, w profilu nieckowaty, o głębokości 60 cm. Jej wypełnisko tworzyła szara ziemia, bardzo silnie przesycona mikroskopijnej wielkości węgielkami drzewnymi. Zaobserwowano również kilka bryłek polepy.

Inwentarz: 1) Fragment górnej części naczynia o średnicy wylewu 10 cm. Powierzchnia gładka, barwy szaro-brunatnej (ryc. 9:4). 2) Fragment naczynia z ornamentem w postaci słabo widocznego zygzaka. Powierzchnia gładka, barwy jasno-brunatnej. 3) Mały fragment naczynia z ornamentem w postaci pasma linii pionowych, wykonanych narzędziem czterozębnym. Powierzchnia szorstka, barwy szaro-brunatnej. 4) Siekierka kamienna, wykonana z surowca drobnokrystalicznego, o zaokrąglonych krawędziach. W przekroju soczewkowata. Cała powierzchnia starannie wygładzona. Wymiary: dł. 8 cm, szer. 4,2 cm, grubość 2,7 cm. Obuch siekierki z jednej strony jest lekko obity (ryc. 3).

Ryc. 3. Pałcz, pow. Bydgoszcz. Jama nr 1, siekierka kamienna
Abb. 3. Pałcz, Kr. Bydgoszcz. Grube Nr. 1, Stelnaxt
Fig. 3. Pałcz, district of Bydgoszcz. Pit Nr. 1, stone hatchet

Jama 2

Zarys jamy zaobserwowano na głębokości 32 cm. Wymiary 90 × 100 cm. W zarysie poziomym owalna, w profilu kształtu nieckowatego, o głębokości 33 cm. Wypełnisko jej tworzyła szaro-ceglasta ziemia, silnie przesycona gliną i drobnymi węgielkami drzewnymi (ryc. 2). Inwentarz: 1) Fragment przeszlika glinianego o średnicy 7,2 cm, z jednej strony wypukły, z drugiej wklęsły, z lekką wypukłością przy otworze. Nieornamentowany. Barwa jasno-brunatna (ryc. 9:8). 2) Fragment górnej części naczynia o średnicy wylewu 29 cm. Ornament pod krawędzią w postaci pionowych, nieregularnych kresiek, niżej zygzak. Powierzchnia gładka, barwy brunatno-żółtej (ryc. 9:2). 3) Pięć małych ułamków naczyń barwy czarnosinej. Powierzchnia szorstka. 4) Siedem ułamków o gładkiej powierzchni, barwy czarno-brunatnej. 5) Czterdzieści osiem drobnych bryłek polepy.

Jama 3

Zarys jamy zaobserwowano na głębokości 30 cm. Wymiary: 74 × 121 cm. Owalna w rzucie poziomym, w profilu kształtu nieckowatego, o prawie płaskim dnie, o głębokości 59 cm. Jej wypełnisko tworzyła szaro-ceglasta ziemia, silnie przesycona gliną.

Inwentarz: 1) Fragment górnej części naczynia o średnicy wylewu 34 cm. Poniżej krawędzi, na zewnętrznej powierzchni naczynia, widoczna jest pozioma bruzda biegnąca dookoła. Głina barwy szaro-brunatnej, powierzchnia chropowata. 2) Dwa małe fragmenty naczyń z ornamentem w postaci pionowych rowków. Głina barwy czarno-sinej, powierzchnia gładka. 3) Dwa małe fragmenty naczyń z ornamentem w postaci 3 poziomych pasm linii, wykonanych narzędziem czterozębnym. Głina barwy żółto-brunatnej, powierzchnia gładka. 4) Cztery fragmenty naczyń, ornament w postaci poziomych rowków. Zewnętrzna powierzchnia barwy żółto-szarej, wewnętrzna czarno-sinej. 5) Piętnaście małych fragmentów nieornamentowanych, glina barwy brunatno-szarej, powierzchnia gładka. 6) Trzy fragmenty nieornamentowane, glina barwy czarno-sinej, powierzchnia chropowata.

Wykop I I.

Wymiary: 5 × 5 m. Wyróżniono dwie warstwy.

Warstwa I — ziemia orna o przeciętnej miąższości ok. 30 cm,

Inwentarz: brak materiału zabytkowego.

Warstwa II — żółty piasek, przesycony soczewkami brunatnej ziemi oraz drobnymi węgielkami drzewnymi. W obrębie tej warstwy zaobserwowano dwie jamy, oznaczone kolejnymi numerami: 4, 5 (ryc. 2).

Inwentarz: 1) Mały fragment naczynia z ornamentem w postaci głębokich, nieregularnie ułożonych dołków. Powierzchnia gładka, barwy szaro-brunatnej. 2) Fragment naczynia z widocznym ornamentem w postaci pionowych słupków wykonywanych prostokątnym stempelkiem. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej. 3) Fragment górnej części puchara lejkowatego, zdobionego tuż pod krawędzią ornamentem w postaci słupków pionowych, pod nimi widoczny zygzak. Powierzchnia gładka, barwy żółto-szarej (ryc. 10:1). 4) Fragment brzośca puchara lejkowatego. Ornament w postaci dużego kąta wiszącego, który tworzą cztery linie, złożone z czworobocznych, małych dołków, wykonanych stempelkiem. Powierzchnia gładka, barwy szaro-brunatnej (ryc. 10:2). 5) Mały fragment naczynia z pionowym ornamentem drabinkowym. Powierzchnia gładka, barwy szaro-brunatnej (ryc. 10:3). 6) Niewielki ułamek naczynia z ornamentem w postaci pionowych kresczek. Powierzchnia gładka, barwy szaro-brunatnej (ryc. 10:6). 7) Fragment górnej części naczynia z krawędzią zgrubiałą po stronie zewnętrznej. Ornament w postaci pionowych, nieregularnych słupków. Powierzchnia szorstka, barwy szaro-brunatnej (ryc. 10:4). 8) Fragment górnej części grubościennego naczynia o krawędzi lekko zaokrąglonej. Poniżej nieregularne, pionowe dołki. Powierzchnia szorstka, barwy żółto-brunatnej (ryc. 10:7). 9) Fragment górnej części naczynia o średnicy wylewu 10,1 cm. Krawędź wychylona na zewnątrz. Widoczna domieszka średnioziarnista, powierzchnia chropowata, barwy żółto-brunatnej (ryc. 10:8). 10) Sto siedemdziesiąt pięć małych, nieornamentowanych ułamków naczyń.

Jama 4.

Zarys jamy zaobserwowano na głębokości 36 cm od powierzchni ziemi. Wymiary: 105 × 153 cm. W profilu kształtu nieckowatego, o głębokości 32 cm. Wypełnisko jej tworzył szaro-żółty piasek, w kilku miejscach przesycony drobnymi soczewkami szarego piasku, zawierającego drobne ułamki węgielków drzewnych.

Inwentarz: 1) Dwanaście nieornamentowanych ułamków naczyń, z gliny o barwie szaro-brunatnej. 2) Dwadzieścia trzy ułamki nieornamentowane z gliny żółto-brunatnej. 3) Sześć małych bryłek polepy. 4) Odlupek krzemienisty.

Jama 5.

Zarys jamy zaobserwowano na głębokości 36 cm od powierzchni ziemi. Wymiary: 70×100 cm. W profilu kształtu nieckowatego, o głębokości 47 cm. Jej wypełnisko tworzył żółto-szary piasek, w kilku miejscach przesycony soczewkami szarego piasku oraz kilkoma większymi węgielkami drzewnymi.

Inwentarz: 1) Fragment górnej części puchara lejkowego o średnicy wylewu 23 cm. Ornament pod krawędzią w postaci pionowych nieregularnych słupków pionowych, pod którymi widoczny jest zygzak, złożony z takich samych słupków. Powierzchnia gładka, barwy żółto-szarej (ryc. 10:5). 2) Jedenaście małych, nieornamentowanych ułamków naczyń.

Wykop III

Wymiary: 2×10 m. Wyróżniono dwie warstwy.

Warstwa I — ziemia orna o przeciętnej miąższości 20 cm.

Inwentarz: brak materiału zabytkowego.

Warstwa II — żółty piasek, przemieszany miejscami z ciemniejszą ziemią oraz drobnymi węgielkami drzewnymi o przeciętnej miąższości 20 cm.

Inwentarz: stwierdzono ogółem 543 fragmenty ceramiczne, w tym: 1) Ucho z dwoma czopikami, rozstawionymi w odległości 3,3 cm od siebie. Znalaziono również fragment ścianki naczynia, doskonale pasującej do ucha z czopikami. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej. 2) Cztery fragmenty naczyń o średnicy wylewu 15 cm. Ornament w postaci pionowych, wąskich kresiek. Powierzchnia szorstka, barwy brunatnej, miejscami szaro-brunatnej. 3) Fragment górnej części puchara lejkowego o średnicy wylewu 25 cm. Zdobiony pod krawędzią ornamentem w postaci pionowych, smukłych kresiek, pod nimi widoczny jest niewielki zygzak. Powierzchnia gładka, barwy brunatno-szarej (ryc. 11:2). 4) Fragment górnej części puchara lejkowego o średnicy wylewu 20 cm. Ornament pod krawędzią w postaci pionowych, krępych słupków, pod nimi zygzak. Powierzchnia gładka, barwy brunatno-szarej (ryc. 11:6). 5) Niewielki fragment górnej części puchara lejkowego, zdobionego pod krawędzią ornamentem w postaci pionowych słupków, między którymi znajdują się grupy takich samych słupków ułożonych lekko ukośnie. Powierzchnia gładka, barwy szaro-brunatnej. 6) Trzy fragmenty górnej części naczynia workowatego. Po zewnętrznej stronie, tuż pod krawędzią znajduje się poziome zgrubienie o szerokości około 1,2 cm, na którym widoczny jest ornament w postaci wklęsłych dołków o średnicy około 0,6 cm. Powierzchnia szorstka barwy brunatnej, wewnątrz szarawej (ryc. 12:4). 7) Fragment górnej części naczynia workowatego z bardzo nieznaczną wklęsłością tuż pod krawędzią. Powierzchnia szorstka, barwy brunatno-szarej (ryc. 11:8). 8) Dwa fragmenty górnej części naczynia workowatego o średnicy wylewu 28 cm. Tuż pod krawędzią znajduje się pozioma, dookólna listewka plastyczna, karbowana pionowymi rowkami. Powierzchnia szorstka, barwy brunatno-szarej (ryc. 11:10). Trzy małe fragmenty górnej części naczynia. Ornament w postaci pionowego podwójnego rzędu ukośnych kreseczek. Powierzchnia szorstka, barwy brunatno szarej, wewnątrz szarej (ryc. 12:9). 9) Cztery fragmenty szyjki flaszki z kryzą. Brzeg kryzy karbowany pionowymi kresczkami. Głina barwy brunatnej, powierzchnia szorstka (ryc. 12:16). 10) Trzy fragmenty górnej części brzuśca amfory. Ornament w postaci kilku pionowych pasm ornamentu drabinkowego, zakończonego u dołu małymi kresczkami, jak gdyby frendzelkami. Głina barwy brunatnej, powierzchnia gładka (ryc. 12:18). 11) Fragment brzuśca naczynia. Ornament w postaci poziomych i pionowych kreseczek, wykonanych paznokciem, ułożonych w ten sposób, że tworzą rodzaj czworoboku. Głina barwy jasno-brunatnej. Powierzchnia gładka. 12) Mały fragment brzuśca z ornamentem w postaci dwóch półkulistych linii rytych. Powierzchnia gładka barwy brunatnej (ryc. 12:13). 13) Fragment brzuśca, ornament w postaci dwóch, ukośnie schodzących się u górnej części rowków. Powierzchnia szorstka, barwy szaro-brunatnej. 14) Fragment

brzuśca z ornamentem w postaci kątów wiszących, zaznaczonych owalnymi, maleńkimi dołkami. Powierzchnia gładka, barwy szaro-brunatnej (ryc. 12:2). 15) Trzy fragmenty brzuśca naczynia z ornamentem w postaci pasma linii kolistych, wykonanych narzędziem trójzębnym. Powierzchnia gładka, barwy brunatno-szarej, wewnątrz szarej. 16) Fragment górnej części puchara lejkowego o średnicy wylewu 15 cm. Widoczny ostry załom szyjki i brzuśca. Ornament tuż pod krawędzią w postaci pionowych słupków, ułożonych grupami po cztery. Pod nimi podwójny zygzak, wykonany tym samym narzędziem. Głina barwy brunatnej, miejscami szaro-brunatnej. Powierzchnia gładka. (ryc. 11:3). 17) Fragment górnej części puchara lejkowego o średnicy wylewu 25 cm. Ornament pod krawędzią w postaci pionowych, lekko ukośnych słupków, ułożonych grupami po trzy, pod nimi zygzak. Powierzchnia gładka, barwy jasno-brunatnej (ryc. 10:11). 18) Fragment górnej części puchara lejkowego o średnicy wylewu 18 cm. Ornament pod krawędzią w postaci pionowych słupków, pod nimi zygzak. Głina barwy szaro-brunatnej. Powierzchnia gładka (ryc. 11:1). 19) Dwa fragmenty górnej części puchara lejkowego o średnicy wylewu 19 cm. Krawędź łukowato wychylona na zewnątrz. Ornament tuż pod krawędzią w postaci grup pionowych słupków, pod nimi ostro ryty maleńki zygzak. Głina barwy brunatnej. Powierzchnia gładka (ryc. 11:15). 20) Fragment górnej części puchara lejkowego o średnicy wylewu 16 cm. Ornament pod krawędzią w postaci słupków pionowych. Głina barwy brunatnej, miejscami szaro-brunatnej. Powierzchnia gładka. 21) Fragment górnej części puchara lejkowego o średnicy wylewu 26 cm. Nieornamentowany. Głina barwy brunatno-szarej, powierzchnia chropowata (ryc. 10:10). 22) Fragment górnej części naczynia o średnicy wylewu 26 cm. Ornament pod krawędzią w postaci głębokich, wydłużonych dołków. Powierzchnia szorstka barwy brunatno-szarej (ryc. 10:9). 23) Fragment górnej części puchara lejkowego o średnicy otworu 28 cm. Ornament tuż pod krawędzią w postaci pionowych, krępych słupków, pod nimi słabo widoczny, niestaranny zygzak. Powierzchnia gładka barwy brunatno-szarej (ryc. 11:11). 24) Fragment górnej części naczynia, ornament pod krawędzią w postaci pionowych, lekko ukośnych słupków. Głina barwy ciemno-szarej, powierzchnia gładka. 25) Fragment górnej części puchara lejkowego. Ornament pod krawędzią w postaci pionowych, po dwa ustawionych, słupków. Niżej podwójny zygzak. Słupki i zygzak wykonane tym samym narzędziem — prostokątnym stempelkiem. Powierzchnia gładka, barwy brunatno-szarej. 26) Fragment górnej części naczynia. Po stronie zewnętrznej przy krawędzi znajduje się 1,4 centymetrowa listewka, na której widoczny jest ornament, wykonany małym trójkątnym stempelkiem. Powierzchnia szorstka, szaro-brunatna. 27) Fragment górnej części naczynia o średnicy wylewu 18 cm. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej, wewnątrz szaro-brunatna. Nieornamentowana. 28) Dwa fragmenty górnej części naczynia, ornament pod krawędzią w postaci pionowych słupków, zwężających się ku dołowi. Pod nimi odciski wydłużonego trójkątnego stempelka ułożone w rzędzie poziomym. Powierzchnia gładka, barwy czarno-brunatnej (ryc. 11:4). 29) Fragment górnej części naczynia workowatego o średnicy otworu 17 cm. Nieornamentowane. Powierzchnia szorstka, barwy żółto-szarej. 30) Fragment górnej części naczynia. Tuż pod krawędzią ornament w postaci grup kresiek pionowych. Powierzchnia gładka, barwy czarno-brunatnej. 31) Fragment górnej części naczynia o średnicy wylewu 14 cm. Ornament pod krawędzią w postaci pionowych rowków, pod nimi zygzak. Powierzchnia szorstka, barwy brunatnej. 32) Trzy fragmenty górnej części naczynia z ornamentem tuż pod krawędzią w postaci grup pionowych słupków. Pod nimi widoczna jest linia zygzakowa, zaznaczona małymi owalnymi dołkami (ryc. 11:9). 33) Fragment górnej części naczynia o średnicy wylewu 21 cm. Szyjka cylindryczna, lekko wychylona na zewnątrz. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej. 34) Fragment górnej części naczynia z ornamentem w postaci pionowych, krępych słupków, ułożonych w grupach po

trzy słupki. Powierzchnia gładka, barwy szaro-brunatnej (ryc. 12:4). 37) Siedem fragmentów naczynia zdobionego przy pomocy ostrego narzędzia ornamentem w postaci poziomych kresiek. Powierzchnia gładka, barwy jasno-brunatnej, miejscami widoczne są czarne plamki (ryc. 12:11). 38) Fragment górnej części naczynia o średnicy wylewu 16 cm. Ornament pod krawędzią w postaci pionowych, wydłużonych dołków. Powierzchnia szorstka, barwy brunatno-szarej (ryc. 12:1). 39) Dwa fragmenty części naczynia. Krawędź wylewu płasko ścięta karbowana ukośnymi, dość głębokimi rowkami. Pod krawędzią ornament w postaci długich pionowych, rozwidlających się ku dołowi rowków. Powierzchnia szorstka, barwy brunatno-szarej (ryc. 11:7). 40) Niewielki fragment brzuśca. Po stronie zewnętrznej widoczna jest pionowa listewka, poprzecznie karbowana. Powierzchnia gładka, barwy szaro-brunatnej, wewnątrz czarno-sinej (ryc. 12:8). 41) Jedenaście fragmentów naczynia z ornamentem w postaci nieregularnie ułożonych pasm linii. Powierzchnia szorstka, barwy żółto-brunatnej, wewnątrz czarno-brunatnej (ryc. 12:6). 42) Pięć fragmentów naczynia o średnicy wylewu 34 cm. Powierzchnia szorstka, barwy żółto-szarej. 43) Fragment brzuśca zdobionego ornamentem w postaci poziomych (dookólnych) rowków. Powierzchnia gładka, barwy jasno-brunatnej (ryc. 12:12). 44) Fragment naczynia z ornamentem w postaci nieregularnego zygzaka. Powierzchnia gładka, barwy czarno-brunatnej. 45) Fragment naczynia z widocznym ornamentem w postaci pionowych słupków oraz niżej odcisków trójkątnego stempelka. Powierzchnia szorstka, barwy żółto-szarej (ryc. 12:3). 46) Fragment naczynia z widocznym ornamentem w postaci poziomych, głębokich rowków. Powierzchnia gładka, barwy brunatno-szarej, miejscami szarej (ryc. 12:11). 47) Fragment naczynia z widocznym pionowym, lekko ukośnym ornamentem drabinkowym. Powierzchnia gładka, barwy szaro-brunatnej (ryc. 12:5). Fragment brzuśca z ornamentem w postaci ukośnych pasm poczwórnych linii, schodzących się prawdopodobnie w górnej części brzuśca. Powierzchnia starannie wygładzona, barwy brunatnej, wewnątrz szarej. 49) Dno cienkościennego naczynia (p.p. flaszki z kryzą) o średnicy 3,6 cm. Powierzchnia gładka, barwy jasno-brunatnej (ryc. 12:17). 50) Płaskie dno o średnicy 4 cm. Powierzchnia gładka, barwy brunatno-szarej. 51) Kolanowato zgięte ucho, poziomo przekłute, wraz z fragmentem ścianki naczynia, umieszczone na załomie brzuśca i szyjki. Na ścianie naczynia widoczny jest fragment ornamentu w postaci ukośnie rozchodzących się ku dołowi linii. Powierzchnia gładka, barwy jasno-brunatnej (ryc. 12:15). 52) Ucho poziomo przekłute, zgięte łagodnie. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej. 53) Poziomo przekłute ucho wraz z fragmentem ścianki naczynia. W górnej części ucha oraz na przylegającej do niego w tym miejscu krawędzi widoczne są poprzeczne żłobki. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej (ryc. 12:7). 54) Fragmenty siedmiu płaskich den o średnicach: 5 cm, 4,5 cm, 8 cm, 7 cm, 4,6 cm, 12 cm, dwa o średnicy 5 cm. 55) Trzysta pięćdziesiąt pięć drobnych, nieornamentowanych fragmentów naczyń. 56) Mały, krępy rdzenik wiórowy, jednopiętowy, bez śladów przygotowania do dalszej obróbki, o płaskiej, szerokiej odłupni. Być może opracowany jak łuszczenie, o czym świadczą ślady miażdżenia na dolnej i górnej krawędzi. Okaz wykonano z bryłki glaznika krzemienia narzutowego, tył rdzenia częściowo pokryty korą. 57) Dwa odłupki średniej wielkości, niezbyt regularne, dość masywne. 58) Szeroki, doborowy wiór, dość masywny, ze śladami używania na krawędziach w postaci drobnych łusek. Wymiary: długość 7,8 cm, szerokość 2,1 cm (ryc. 4:4). 59) Pięć okrzeszków.

Wyk op III a

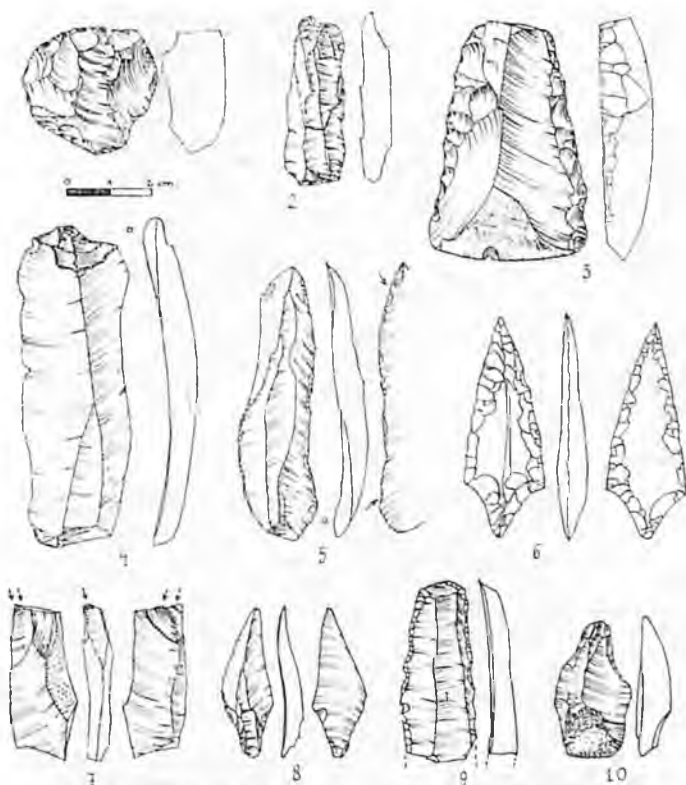
Wymiary 3×9 m. Wyróżniono dwie warstwy.

Warstwa I — ziemia orna o przeciętnej miąższości ok. 24 cm.

Inwentarz: brak materiału zabytkowego.

Warstwa II — żółty piasek, przesycony soczewkami brunatno-szarej ziemi oraz drobnymi węgielkami drzewnymi. Przekiętna miąższość warstwy — 36 cm.

Inwentarz: 148 ułamków ceramicznych, w tym: 1) Fragment glinianej łyżki z uchwytem o przekroju po-przecznym okrągłym. Po stronie zewnętrznej (dolnej)

Ryc. 4. Pałcz, pow. Bydgoszcz. Materiały krzemienne
Abb. 4. Pałcz, Kr. Bydgoszcz. Feuersteingeräte
Fig. 4. Pałcz, district of Bydgoszcz. Flint remains

znajdują się dwa płaskie guzki. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej (ryc. 14:14). 2) Fragment górnej części puchara lejkowatego o średnicy wylewu 16 cm. Ornament pod krawędzią w postaci pionowych słupków, pod nimi zygzak. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej. 3) Mały fragment górnej części puchara lejkowatego z ornamentem pod krawędzią w postaci pionowych, krępych słupków. Pod nimi znajduje się niestarannie wykonany zygzak. Powierzchnia gładka, barwy brunatno-szarej, wewnątrz ciemno-szarej. 4) Fragment górnej części małego puchara lejkowatego, o średnicy wylewu 13 cm. Ornament tuż pod krawędzią w postaci pionowych, lekko ukośnych słupków. Na załomie szyjki i brzuśca widoczny jest fragment ornamentu w postaci kąta wiszącego. Powierzchnia gładka, barwy szaro-brunatnej (ryc. 14:4). 5) Fragment górnej części puchara lejkowatego o średnicy wylewu 20 cm. Ornament pod krawędzią w postaci lekko ukośnych słupków, pod nimi podwójny zygzak. Powierzchnia gładka, barwy szaro-brunatnej. 6) Fragment górnej części puchara lejkowatego, o średnicy wylewu 16 cm. Ornament pod krawędzią w postaci pionowych słupków, pod nimi zygzak. Głina barwy brunatno-szarej. Powierzchnia gładka (ryc. 14:11). 7) Fragment górnej części naczynia z widocznym ornamentem w postaci pionowych słupków, ułożonych grupami. Powierzchnia gładka, barwy szaro-brunatnej (ryc. 14:12). 8) Fragment górnej części naczynia, o średnicy wylewu 15 cm. Brzeg lekko wywinięty na zewnątrz. Ornament pod krawędzią w postaci owalnych, nieregularnych dołków. Głina barwy brunatno-szarej. Powierzchnia gładka. 11) Dwa fragmenty górnej części naczynia. Krawędź płasko ścięta, karbowana poprzecznymi rowkami, poniżej krawędzi ornament w postaci ukośnych, schodzących się tuż pod krawędzią linii. Głina barwy brunatnej, miejscami brunatno-szarej, powierzchnia gładka (ryc. 14:3). 11) Fragment górnej części naczynia, ornament tuż pod krawędzią w postaci pionowych słupków. Głina barwy jasno-brunatnej, wewnątrz szaro-brunatnej, powierzchnia gładka. 12) Fragment górnej części naczynia workowatego. Ornament pod krawędzią w postaci lekko wklęsłych, owalnych dołków. Głina barwy jasno-brunatnej, miejscami szaro-brunatnej, powierzchnia szorstka (ryc. 14:10). 13) Frag-

ment górnej części naczynia. Przy zewnętrznej krawędzi widoczne jest lekkie zgrubienie, biegnące dookoła. Powierzchnia chropowata, barwy jasno-brunatnej (ryc. 14:1). 14) Dwa fragmenty górnej części puchara lejkowatego o średnicy wylewu 22 cm. Ornament tuż pod krawędzią w postaci pionowych słupków, pod którymi widoczny jest zygzak złożony z trójkątnych dołków. Powierzchnia gładka, barwy jasno-brunatnej, miejscami szaro-brunatnej (ryc. 14:5). 15) Fragment brzuśca naczynia z ornamentem w postaci pionowych, głębokich rowków. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej, wewnątrz czarno-sinej. 16) Trzy fragmenty naczynia o formie kulistej czarki, z widocznym ornamentem w postaci poziomych kresiek, wykonanych ostro zakończonym narzędziem. Powierzchnia gładka, barwy jasno-brunatnej, miejscami szaro-brunatnej (ryc. 13). 17) Fragment górnej części naczynia o średnicy wylewu 15 cm. Ornament w postaci fragmentu podwójnego, dużego zygzaka, umieszczonego tuż pod krawędzią. Powierzchnia gładka, barwy brunatno-szarej, miejscami brunatnej (ryc. 14:7). 18) Dwa fragmenty naczynia zdobionego ornamentem w postaci słabo widocznych pasm linii falistych. Powierzchnia gładka, barwy jasno-brunatnej. 19) Sześć fragmentów dużego naczynia z widocznym słabo zaznaczonym załomem szyjki i brzuśca. Na załomie umieszczone jest kolankowato zgięte ucho. Powierzchnia gładka, barwy brunatno-szarej, miejscami szarej. 20) Fragment naczynia z widocznym ostrym załomem szyjki i brzuśca. Wzdłuż załomu biegnie poprzecznie karbowana listewka. Taka sama listewka umieszczona jest w górnej części brzuśca tuż pod załomem. Powierzchnia gładka, barwy jasno-brunatnej, przełom czarno-siny. 21) Fragment brzuśca puchara lejkowatego wraz z poziomą listewką, pionowo przekłutą, tworzącą w ten sposób małe uszko. Listewka karbowana jest małymi poprzecznymi kreseczkami. Poniżej uszka, na ścianie naczynia widoczny jest zygzak, oddzielony od znajdującego się pod nim pionowego ornamentu drabinkowego, poziomą kreską. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej (ryc. 14:8). 22) Fragment górnej części naczynia z podwójnym zgrubieniem w górnej części szyjki, między którymi widoczne są owalne dołki, powierzchnia szorstka, barwy szaro-brunatnej (ryc. 14:2). 23) Niewielki ułamek flaszki z kryzą. Kryza niezdobiona. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej. 24) Dwa płaskie dna o średnicach: 4,7 cm i 4 cm. 25) Dwa ucha: jedno kolankowato zgięte, poziomo przekłute. Widoczny jest na nim fragmentarycznie zachowany ornament w postaci poziomych, krótkich kreseczek. Drugie niezdobione, zgięte bardzo łagodnie (ryc. 14:6). 26) 114 niewielkich, niezdobionych ułamków naczyń. 27) Szeroki płaski liściak z krótkim, szerokim trzonkiem. Kształt ostrza liściaka jest trójkątny. Wszystkie krawędzie łuskane zarówno na spód, jak i na powierzchnię wyrobu(?) płaskim neolitycznym retuszem. Wymiary: dł. 5,1 cm, szer. 1,8 cm (ryc. 4:6). 28) Krępy ryliec-łamaniec o pojedynczym negatywie rylcowym, wykonany na masywnej łusce termicznej. Ostrze rylcowe delikatne. 29) Mała siekierka krzemieniowa o stromo łuskanych bokach, zwężająca się w stronę obucha. Wykonana z bardzo masywnego wióra. Wymiary: dł. 5,6 cm, szer. 3,6 cm (ryc. 4:3).

Wykop III b

Wymiary: 3×9 m. Wyróżniono dwie warstwy ziemi.

Warstwa I — ciemno-szara ziemia orna o przeciętnej miąższości 25 cm.

Inwentarz: nie stwierdzono materiału zabytkowego.

Warstwa II — żółto-szary piasek, zawierający soczewki brunatnej ziemi oraz liczne drobne węgielki drzewne. Na tle tej warstwy zaobserwowano dwie jamy, które oznaczono kolejnymi numerami: 7 i 8.

Inwentarz: 41 ułamków ceramicznych, w tym:

1) Fragment prześlika glinianego o średnicy 7,1 cm. Z jednej strony jest płaski z lekką wypukłością przy otworze, druga strona natomiast jest lekko wypukła, przy krawędzi karbowana poprzecznymi kreseczkami. Powierzchnia gładka, barwy brunatno-szarej, miejscami szarej (ryc. 16:12). 2) Fragment prześlika glinianego

o średnicy 6 cm. Po obydwu stronach płaski, brzeg płasko ścięty. Gлина barwy brunatnej, przełom szary (ryc. 16:15). 3) Fragment prześlika glinianego o średnicy 7 cm. Z jednej strony wypukły, z drugiej lekko wklęsły. Nieornamentowany. Gлина barwy brunatno-szarej. 4) Fragment górnej części puchara lejkowatego o średnicy wylewu 13 cm. Widoczny łagodny załom brzuśca i szyjki. Ornament tuż pod krawędzią w postaci pionowych słupków, pod którymi widoczny jest niestaranny zygzak. Powierzchnia gładka, barwy szaro-brunatnej (ryc. 15:4). 5) Dwa fragmenty górnej części puchara lejkowatego o średnicy wylewu 17 cm. Ornament pod krawędzią w postaci pionowych słupków, niżej zygzak wykonany trójkątnym stempelkiem. Powierzchnia gładka, barwy brunatno-szarej (ryc. 15:9). 6) Fragment górnej części puchara lejkowatego o średnicy wylewu 18 cm. Ornament tuż pod krawędzią w postaci pionowych, lekko łukowatych słupków. Gлина barwy szaro-brunatnej, powierzchnia gładka (ryc. 15:5). 7) Cztery fragmenty górnych partii pucharów lejkowatych. Ornament w postaci pionowych słupków. Na jednym ułamku pod słupkami widoczne są odciski trójkątnego stempelka. Na dwóch pod słupkami występuje zygzak. Powierzchnie gładkie, barwy szaro-brunatnej (ryc. 15:3, 6, 7, 8). Dwa fragmenty górnej części naczynia z płasko ściętym, karbowanym brzegiem. Ornament w postaci długich, pionowych, głęboko rytych rowków. Powierzchnia szorstka, barwy szaro-brunatnej (ryc. 16:11). 9) Dwa fragmenty górnej części naczynia z ornamentem w postaci pionowych, krępych słupków, ułożonych w grupach po 2 lub po 6 słupków. Niżej podwójny zygzak. Powierzchnia gładka, barwy brunatno-szarej (ryc. 15:2). 10) Fragment górnej części naczynia z ornamentem w postaci pionowych słupków. Pod nimi zygzak, wykonany tym samym stempelkiem (ryc. 15:11). 11) Fragment górnej części małego puchara lejkowatego. Ornament w postaci smukłych, szeroko rozstawionych słupków, niżej mały zygzak, otwarty. Powierzchnia gładka, barwy brunatno-żółtej. 12) Fragment górnej części naczynia z cylindryczną szyjką i brzegiem lekko wywiniętym na zewnątrz. Pod krawędzią ornament w postaci pionowych, lekko ukośnych rowków wykonanych paznokciem. Powierzchnia szorstka, barwy brunatnej (ryc. 15:14). 13) Dwa fragmenty górnych części naczynia. Ornament w postaci pionowych słupków. Na jednym z ułamków, pod słupkami widoczny jest podwójny zygzak. Powierzchnia gładka, barwy brunatno-szarej. 14) Fragment górnej części naczynia z cylindryczną szyjką. Poniżej krawędzi ornament w postaci pionowych, krępych słupków, wykonanych prostokątnym stempelkiem. Powierzchnia gładka, barwy szaro-brunatnej. 15) Fragment górnej części naczynia o średnicy wylewu 20 cm. Naczynie jest lekko zdeformowane na skutek wtórnego przepalenia. Powierzchnia szorstka, barwy brunatno-szarej, miejscami szarej. Widoczna domieszka schudzająca w postaci drobnego żwirku (ryc. 16:4). 16) Pięć fragmentów brzuśca naczynia. Ornament w postaci pasma linii pionowych, od którego odchodzą poziomo i ukośnie takie same pasma linii. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej, wewnątrz popielatej (ryc. 16:3). 17) Fragment brzuśca z widocznym ornamentem w postaci poziomych, plastycznych listewek, jedna z nich jest karbowana pionowymi żłobkami. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej, wewnątrz szaro-brunatnej (ryc. 16:7). 18) Fragment brzuśca z bardzo słabo widocznym załomem szyjki i brzuśca, zaznaczonym poziomą, dookołną linią rytą. Od tej linii w dół odchodzą pionowe żłobki, ułożone w grupach po trzy. Powierzchnia szorstka, barwy ceglastej, wewnątrz jasno-brunatnej (ryc. 15:13). 19) Fragment brzuśca z ornamentem w postaci dwóch poziomych, równoległych, głęboko rytych rowków. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej. 20) Fragment górnej części flaszki z kryzą. Kryza niezdobiona. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej (ryc. 16:10). 21) Dwa fragmenty naczyń z widocznym ornamentem w postaci przecinających się, nieregularnie ułożonych linii prostych. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej, miejscami szaro-brunatnej. 22) Cztery niezdobione fragmenty naczyń. Powierzchnia gładka,

barwy brunatnej, jeden barwy czarno-sinej. 23) Fragment naczynia z poziomą, lekko łukowatą listewką pionowo przekłutą, tworzącą w ten sposób małe uszko. Jest ono poprzecznie karbowane drobnymi kresczkami. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej. 24) Fragment górnej części niewielkiego naczynia. Tuż pod krawędzią widoczne jest małe uszko. Powierzchnia gładka, barwy brunatno-szarej (ryc. 16:5). 25) Dwa niewielkie ucha łagodnie zgięte. Powierzchnia gładka, barwy brunatno-szarej (ryc. 15:10). 26) Dwa ucha wraz z przyległymi do nich niewielkimi fragmentami ścianek. Ucha dość ostro zgięte, taśmowate o szer. 2,8 cm, poziomo przekłute poniżej otworu, na jednym z nich widoczny jest ślad wiercenia drugiego otworu. Powierzchnia szorstka, barwy brunatnej, przełom szary (ryc. 15:12). 27) Fragment łagodnie zgiętego ucha. Widoczne są na nim pionowe, wypukłe listewki, poprzecznie karbowane. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej (ryc. 16:7). 28) Fragment brzośca z widocznym ornamentem w postaci pionowych row-

ków zakończonych poziomą linią, od której odchodzą w dół pionowe rowki, jak gdyby frendzelki. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej z płaską, poprzecznie karbowaną krawędzią. Ornament w postaci dwóch ukośnych rowków. Powierzchnia szorstka, barwy szaro-brunatnej (ryc. 16:1). 30) Fragment lekko wyklęsłego dna, wraz z fragmentem części przydennej naczynia, o średnicy 8 cm. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej (ryc. 16:14). 31) Mały smukły rylce, łamaniec krzemienisty: najpierw jednonegatywowy, później naprawiany. Ślady naprawy są widoczne w postaci trzech mniejszych negatywów rylcowych. Ostrze rylcowe średnio delikatne. Okaz wykonano na prawie doborowym wiórze. Wymiary: dł. 3,6 cm, szer. 1,6 cm (ryc. 4:7). 32) Trzy wióry odpadkowe — jeden cały, dwa ułamane, wszystkie masywne. Fragmenty powierzchni pokryte korą. 33) Jeden okaz krzemienia silnie przegrzanego w ogniu. 34) Trzy mikrołuszczniki: dwa smukłe, jeden krępy płaski. 35) Trzynaście zaprawiaków z faz wstępnej i dalszej obróbki rdzeni.

Ryc. 5. Palcz, pow. Bydgoszcz. Rzuty poziome i profile jam nr 7 i 8
 Abb. 5. Palcz, Kr. Bydgoszcz. Horizontalprojektionen und Profile der Gruben Nr. 7 und 8
 Fig. 5. Palcz, district of Bydgoszcz. Horizontal projections and profiles of pits Nr. 7 and 8

Jama 7

Zarys jamy uchwycono na głębokości 24 cm od powierzchni ziemi. W zarysie owalna, o wymiarach: 120×135 cm. Na stropie wschodniej jej części stwierdzono bardzo dużo drobnych bryłek polepy oraz kilkanaście kości zwierzęcych. Południowo-wschodni skraj jamy stanowiło wypełnisko o zabarwieniu szaro-popielatym, z zawartością kości zwierzęcych (ryc. 5, 6, 7).

Wyróżniono trzy warstwy:

Warstwa I — polepa o przeciętnej miąższości 20 cm.

Warstwa II — ciemna ziemia, silnie przesycona węgielkami drzewnymi, przepalonymi kamieniami, ceramiką i kośćmi. Przeciętna miąższość tej warstwy wynosi 28 cm.

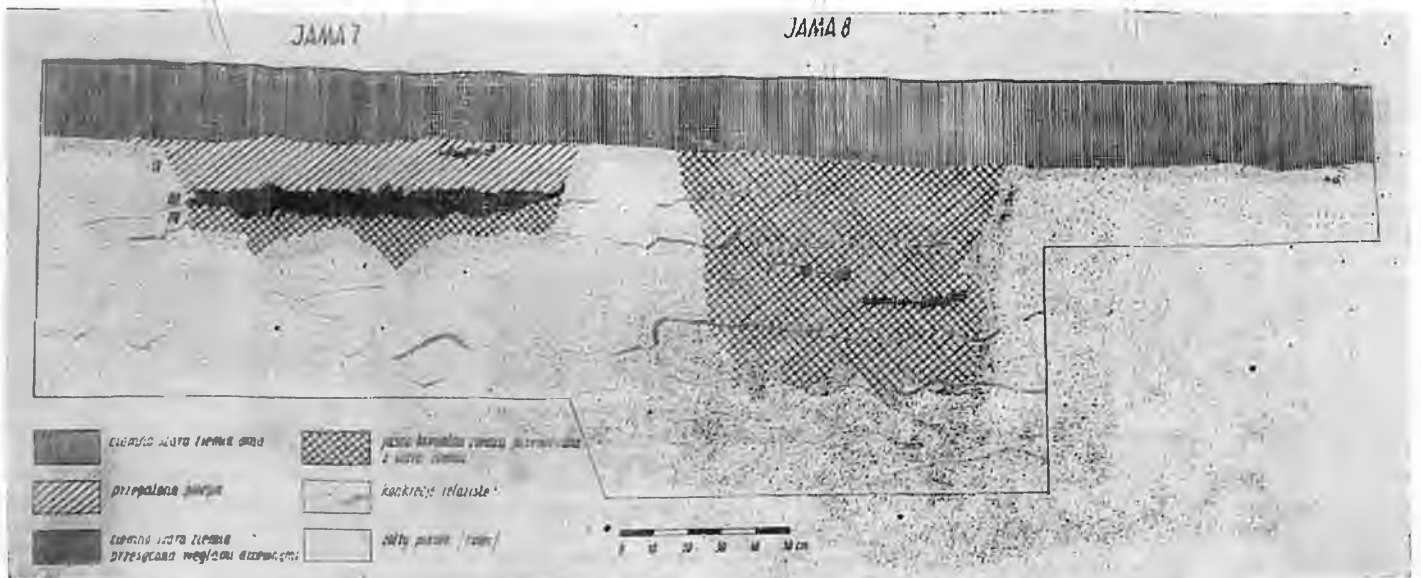
Warstwa III — jasno-brunatna ziemia, przemieszana miejscami z ziemią o zabarwieniu szarym, o przeciętnej miąższości 20 cm.

Inwentarz: 1) Dwanaście ułamków puchara lejkowatego, o średnicy wylewu 12 cm. Brzeg lekko wychylony na zewnątrz. Stosunek brzośca do szyjki wynosi jak 1:1. Wyraźnie zaznaczony załom brzośca i szyjki. Ornament pod krawędzią w postaci pionowych słupków. Powierzchnia, barwy brunatno-szarej (ryc. 15:1). 2) Sześć

fragmentów brzośca o dużej wydętości, wraz z łagodnie zgiętym, nalepianym uchem, które umieszczone jest na największej wydętości. Powierzchnia gładka, barwy szaro-brunatnej (ryc. 16:6). 3) Trzy ułamki górnej części naczynia z brzegiem lekko wywiniętym na zewnątrz. Ornament w postaci słabo widocznego, pionowych słupków. Powierzchnia szorstka, mączysta, barwy jasno-brunatnej. 4) Pięć ułamków naczynia z lejkowato rozchyloną szyjką. Na niezbyt wyraźnym załomie szyjki i brzośca umieszczone są kolankowato zgięte ucha, sterujące ku górze. Powierzchnia szorstka, barwy brunatno-szarej, miejscami szaro-ceglastej (ryc. 15:15). 5) Ułamek płaskiego dna o średnicy 6 cm, wraz z trzema fragmentami baniastego brzośca. Powierzchnia lśniąca, barwy brunatno-ciemno-szarej, wewnątrz czarnej. 6) Fragment górnej części naczynia workowatego. Przy krawędzi, po stronie wewnętrznej widoczne jest lekkie zgrubienie, przy zewnętrznej natomiast, 7 mm poniżej krawędzi, widoczne są podłużne guziki (dł. 7-8 mm), nalepiane na ściankę naczynia. Powierzchnia szorstka, barwy brunatno-szarej (ryc. 16:2). 7) Cztery fragmenty naczynia, w tym fragment dna o średnicy 6 cm, cienkościennie, o gładkiej powierzchni, barwy ciemno-szarej

Ryc. 6. Palcz, pow. Bydgoszcz. Rzut poziomy jamy nr 7 (palenisko)
 Abb. 6. Palcz, Kr. Bydgoszcz. Horizontalprojektion der Grube Nr. 7 (Feuerstelle)
 Fig. 6. Palcz, district of Bydgoszcz. Horizontal projection of pit Nr. 7 (hearth)

Ryc. 7. Palcz, pow. Bydgoszcz. Profile jam nr 7 i 8
 Abb. 7. Palcz, Kr. Bydgoszcz. Profile der Grube Nr. 7 und 8
 Fig. 7. Palcz, district of Bydgoszcz. Profiles of pits Nr. 7 and 8

(ryc. 16:9). 8) Czterdzieści pięć małych, nieornamentowanych fragmentów naczyń. 9) Sto dziewięćdziesiąt sześć bryłek polepy. 10) Trzydzieści siedem sztuk kości. 11) Jedenaście okruchów krzemiennych.

Jama 8

Zarys jamy zaobserwowano na głębokości 30 cm od powierzchni. W rzucie poziomym posiada kształt wydłużonego, nieregularnego owalu. Wymiary: 130×175 cm. Wypełnisko jej stanowiła ziemia o zabarwieniu jasno-brunatnym, z zawartością bardzo drobnych węglików drzewnych oraz polepy (ryc. 2, 5, 7).
 Inwentarz: Ogółem sześć ułamków naczyń, w tym: 1) Fragment górnej części naczynia workowatego. Tuż pod krawędzią, po stronie wewnętrznej znajduje się po-

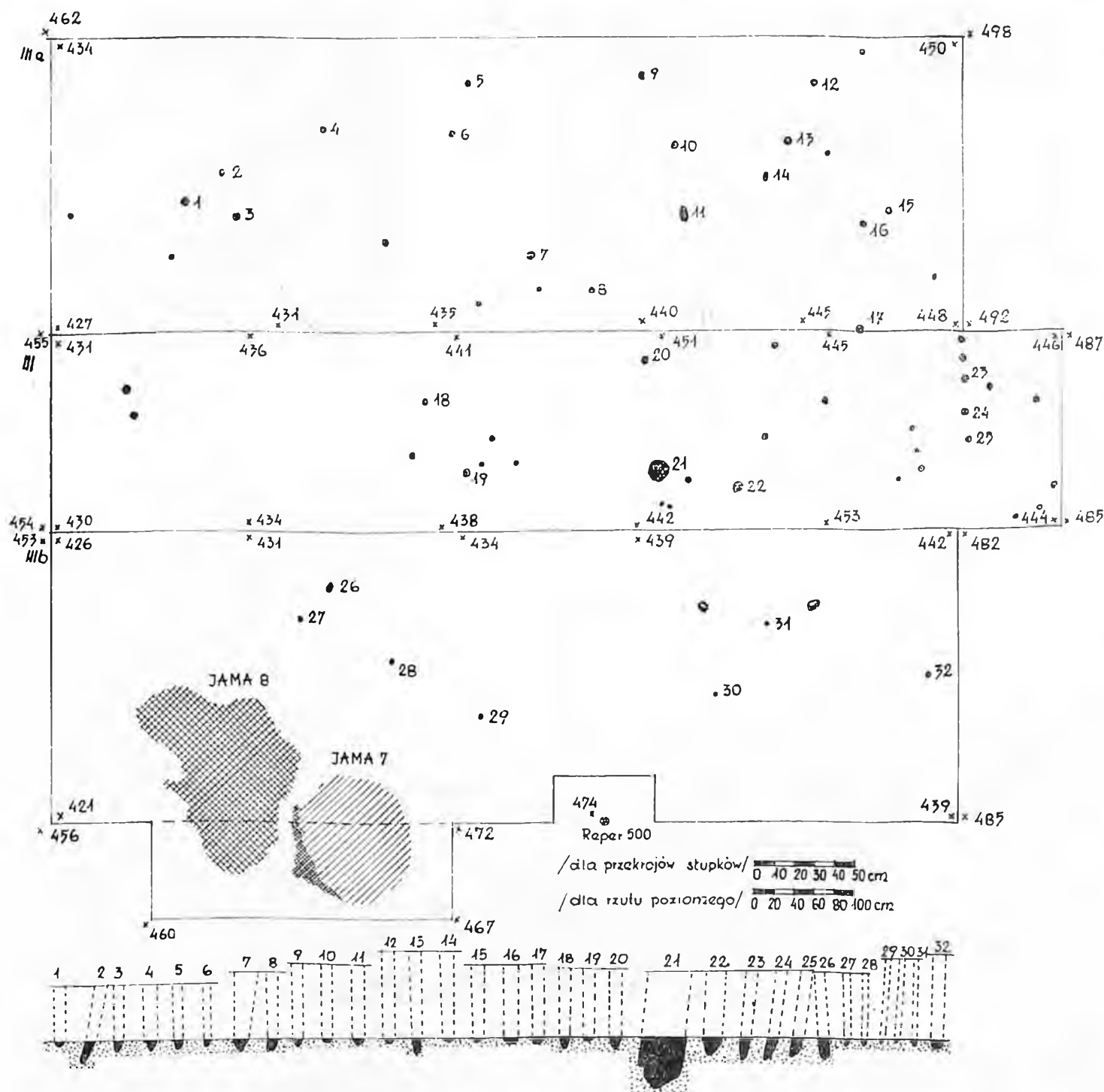
ziome, biegnące dookoła zgrubienie. Po stronie zewnętrznej natomiast wydłużone (pionowe), nalepiane guzki. Powierzchnia szorstka, barwy brunatno-szarej. 2) Pięć niewielkich, nieornamentowanych ułamków naczyń. 3) Sto czterdzieści pięć bryłek polepy. 4) Trzy sztuki kości.

Wykop: IIIc.

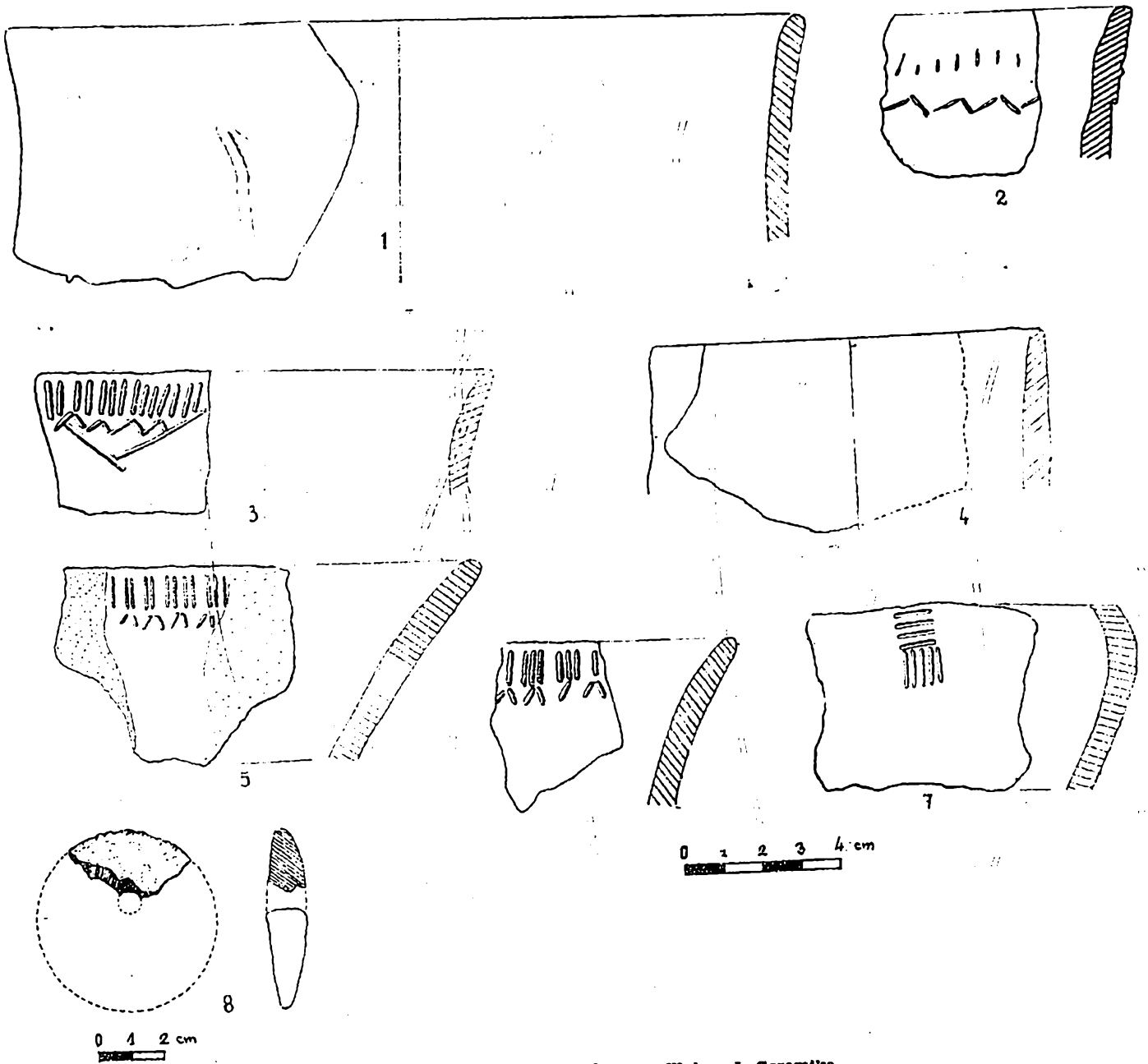
Wymiary: 5×7 m. Wyróżniono dwie warstwy.

Warstwa I — ciemno-szara ziemia orna, o przeciętnej miąższości 30 cm.

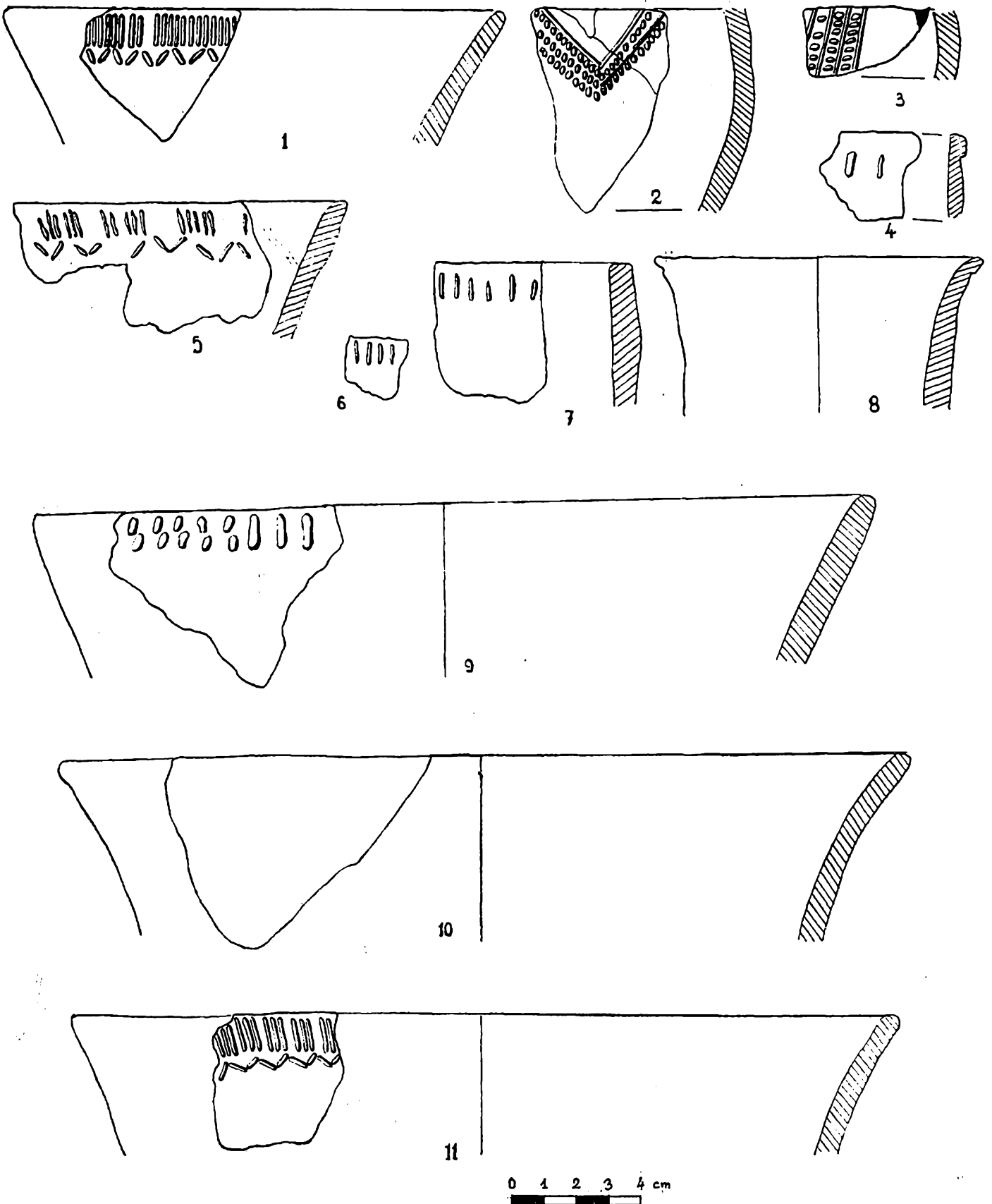
Inwentarz: stanowił bardzo przemieszany materiał, złożony z ośmiu ułamków ceramiki neolitycznej, w tym: 1) Fragment grubościennego naczynia o szorstkiej powierzchni, barwy szarobrunatnej. 2) Niewielki fragment

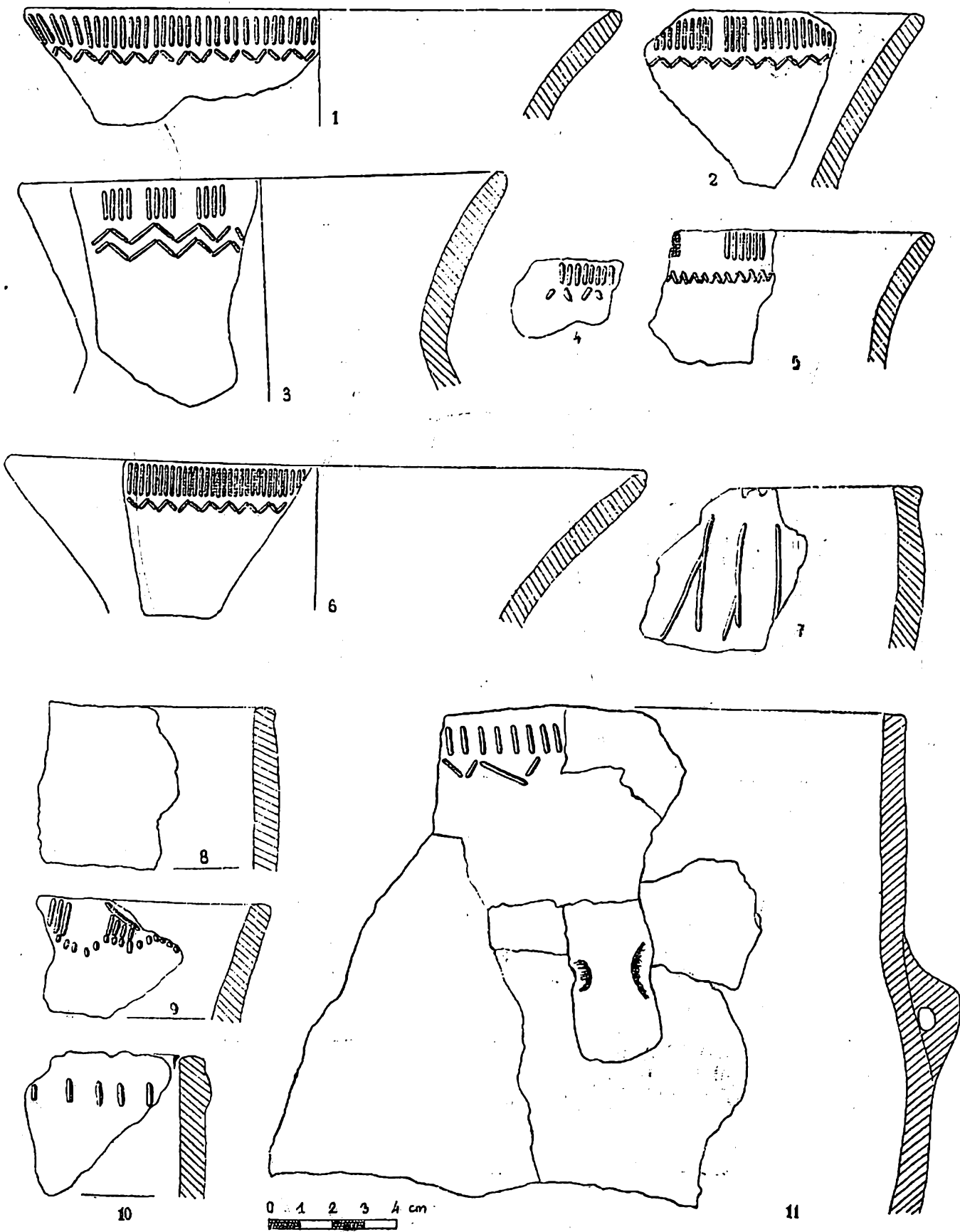
Ryc. 8. Pałcz, pow. Bydgoszcz. Rzut poziomy wykopów III, IIIa, IIIb oraz próba rekonstrukcji słupów (wg G. Wilke)
 Abb. 8. Pałcz, Kr. Bydgoszcz. Horizontalprojektion der Graben III, IIIa, IIIb, sowie Versuch einer Pfostenrekonstruktion (nach G. Wilke)
 Fig. 8. Pałcz, district of Bydgoszcz. Horizontal projection of trenches III, IIIa, IIIb and reconstruction of posts (according to G. Wilke)

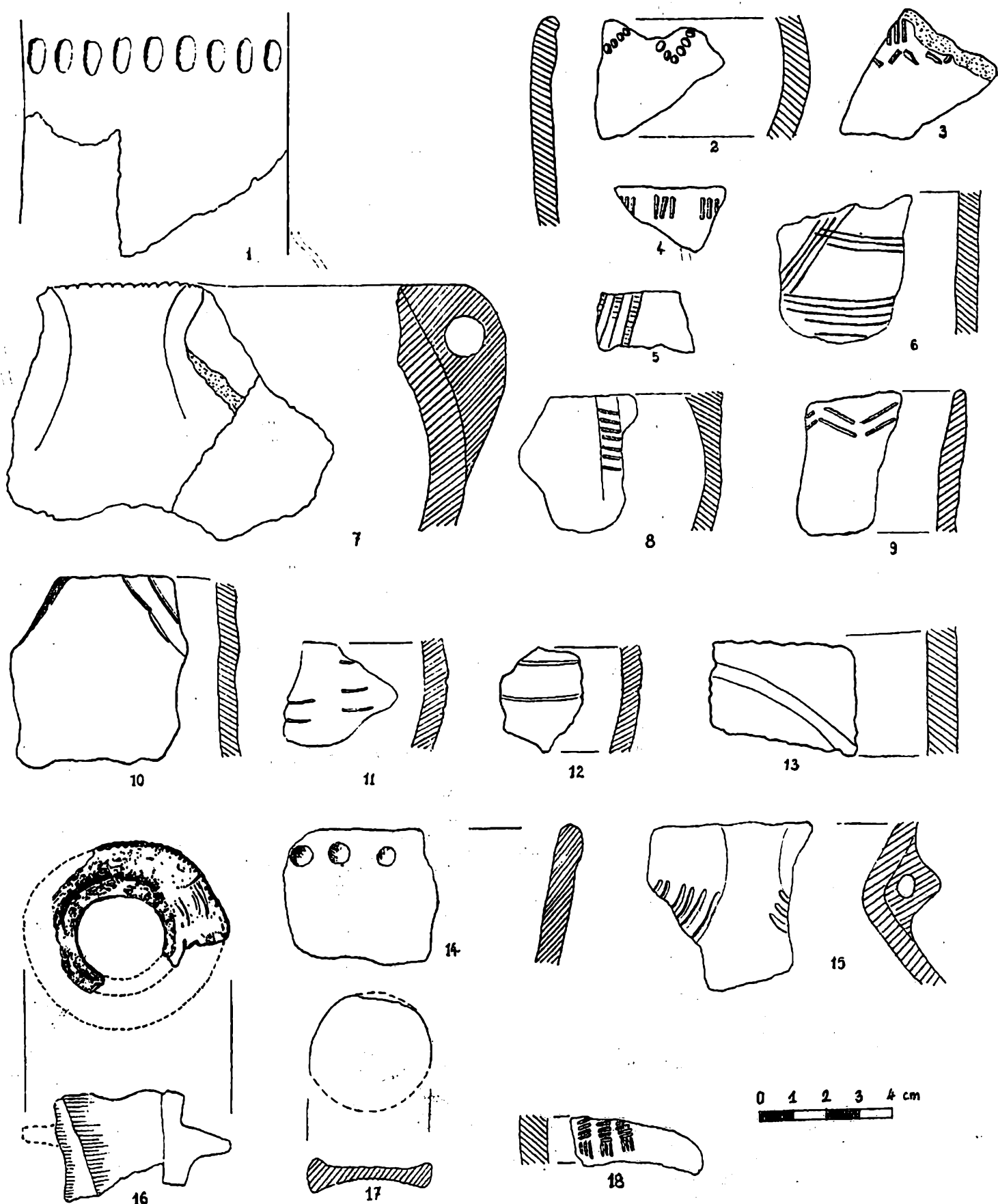
Ryc. 8. Pałcz, pow. Bydgoszcz. Wykop I. Ceramika
 Abb. 8. Pałcz, Kr. Bydgoszcz. Graben I. Tonware
 Fig. 8. Pałcz, district of Bydgoszcz. Trench I. Earthenware

Ryc. 10. Pálcz, pow. Bydgoszcz. Wykop II (1-8), wykop III (9-11). Ceramika
 Abb. 10. Pálcz, Kr. Bydgoszcz. Graben II (1-8), Graben III (9-11). Tonware
 Fig. 10. Pálcz, district of Bydgoszcz. Trench II (1-8), trench III 9-11). Earthenware

Ryc. 11. Pałecz, pow. Bydgoszcz. Wykop III. Ceramika
 Abb. 11. Pałecz, Kr. Bydgoszcz. Graben III. Tonware
 Fig. 11. Pałecz, district of Bydgoszcz. Trench. III. Earthenware.

Ryc. 12. Pałcz, pow. Bydgoszcz. Wykop III. Ułamki naczyń kultury ceramiki wstęgowej rytej (nr 10-13), pozostałe — kultury pucharów lejkowatych
 Abb. 12. Pałcz, Kr. Bydgoszcz. Graben III. Gefässcherben, der gestochenen Bandkeramik (Nr. 10-13); der Rest — Gefässcherben der Trichterbecherkultur
 Fig. 12. Pałcz, district of Bydgoszcz. Trench III. Pottery: Nr. 10-13 of the Engraved Ribbonware Culture; remaining pots of the Funnel-shaped Beaker Culture

płaskiego dna. 3) Sześć niewielkich fragmentów naczyń. Ponadto w tej samej warstwie wyróżniono szesnaście fragmentów ceramiki nowożytniej.

Warstwa II — żółty piasek, przesycony soczewkami ziemi o zabarwieniu brązowym.

Inwentarz: Ogółem dwadzieścia siedem ułamków naczyń, w tym: 1) Fragment górnej części naczynia z lejkowato wychyloną szyjką, o średnicy wylewu 13 cm. Ornament tuż pod krawędzią w postaci pionowych, smukłych słupków. Powierzchnia gładka, barwy szaro-brunatnej (ryc. 17:1). 2) Fragment górnej części puchara lejkowatego o średnicy otworu 15 cm. Ornament pod krawędzią w postaci pionowych słupków. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej (ryc. 17:3). 3) Fragment górnej części puchara lejkowatego z ornamentem pod krawędzią w postaci smukłych, pionowych słupków, niżej zygzak wykonany tym samym narzędziem. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej, miejscami szaro-brunatnej (ryc. 17:6). 4) Fragment górnej części naczynia o średnicy wylewu 13 cm. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej (ryc. 17:2). 5) Fragment górnej części naczynia z płasko ściętym brzegiem. Przy zewnętrznej krawędzi występuje zgrubienie o szerokości 2,6 cm. Powierzchnia szorstka, barwy brunatnej, przełom czarno-siny. 6) Fragment brzuśca z ornamentem w postaci pionowych kresek, oddzielonych od znajdującego się niżej pionowego ornamentu drabinkowego poziomą linią. Obok pojedynczy kąć wiszący. Powierzchnia gładka, barwy jasno-brunatnej (ryc. 17:5). 7) Fragment naczynia, pokryty słabo widocznym ornamentem, złożonym z pasm linii falistych, wykonanych narzędziem czterozębnym. Powierzchnia szorstka, barwy brunatnej, wewnątrz brunatno-szarej. 8) Taśmowe ucho kolankowato zgięte (szer. 2,9 cm), ornament w postaci trzech rzędów pionowych kresceczek, wykonanych paznokciem. Powierzchnia szorstka, barwy brunatnej (ryc. 17:4). 9) Dziewiętnaście małych, niezdobionych ułamków naczyń.

Wykop IV

Wymiary: 5×5 m. Wyróżniono dwie warstwy ziemi.

Warstwa I — ciemno-szara ziemia orna, o przeciętnej miąższości 40 cm.

Inwentarz: Ogółem szesnaście ułamków naczyń, w tym: 1) Dwa fragmenty naczynia z widocznym ornamentem w postaci dwu pasm poziomych, wykonanych narzędziem czterozębnym. Głina tłusta, barwy żółto-brunatnej wewnątrz żółto-szarej, powierzchnia gładka. 2) Fragment górnej części naczynia z cylindryczną szyjką, o średnicy wylewu 16 cm. Głina barwy żółto-brunatnej, miejscami szaro-brunatnej, powierzchnia gładka (ryc. 17:10). 3) Trzydzieści małych nieornamentowanych fragmentów naczyń o powierzchni szorstkiej. Głina barwy żółto-szarej.

Warstwa II — żółty piasek, silnie przemieszany z ziemią o zabarwieniu brunatnym. Przeciętna miąższość warstwy wynosi ok. 38 cm.

Inwentarz: Ogółem sto pięćdziesiąt pięć ułamków naczyń, w tym: 1) Dwa fragmenty dwu naczyń — górnych części pucharów lejkowatych, o średnicach wylewów: 15 cm i 20 cm. Ornament (na obydwu) w postaci pionowych, smukłych słupków, niżej zygzak. Głina barwy ciemno-szarej i miejscami czarnej, wewnątrz brunatnej, powierzchnia gładka. 2) Fragment górnej części naczynia, brzeg płasko ścięty. Ornament pod krawędzią w postaci pionowych smukłych słupków, niżej maleńkie, owalne dołki. Głina barwy szaro-brunatnej. Powierzchnia gładka (ryc. 17:11). 3) Fragment załomu brzuśca i szyjki puchara lejkowatego. Bardzo łagodny załom, poniżej którego widoczny jest ornament w postaci pionowych, równoległych linii rytych. Głina barwy żółto-brunatnej, powierzchnia gładka (ryc. 17:15). 4) Fragment górnej części naczynia kształtu baniastego, lub jajowatego, o średnicy otworu 20 cm. Widoczne dwa rzędy ornamentu, wykonanego palcami, w postaci owalnych, lekko wklęsłych dołków. Głina barwy brunatnej, wewnątrz szaro-brunatnej. Powierzchnia gładka. 5) Fragment małego naczynka o średnicy wylewu 10 cm, z szyjką lejkowato wychyloną na zewnątrz. Głina schudzona z domieszką drobnziarnistego piasku, powierzchnia chro-

powata. Głina barwy żółto-brunatnej. 6) Dwa fragmenty górnej części naczynia grubościennego. Ornament pod krawędzią w postaci krępych, nieregularnej długości słupków pionowych. Głina barwy żółto-brunatnej. Powierzchnia szorstka. 7) Fragment górnej części naczynia o średnicy wylewu 22 cm. Nieornamentowane. Głina barwy brunatno-szarej, pow. chropowata. 8) Fragment brzuśca naczynia grubościennego. Ornament w postaci ukośnych i załamujących się rozwartokątnie pasm linii prostych. Pasma linii wykonane zostały narzędziem czterozębnym. Głina barwy brunatnej, miejscami szaro-brunatnej, powierzchnia szorstka (ryc. 17:9). 9) Fragment brzuśca naczynia z widoczną poziomą listewką plastyczną, poprzecznie karbowaną głębokimi, krępyimi kresceczkami. Głina barwy brunatnej, wewnątrz szaro-brunatnej, powierzchnia gładka (ryc. 17:7). 10) Nie wielki fragment puchara lejkowatego, widoczny wyraźny załom brzuśca i szyjki. Głina barwy żółto-brunatnej, wewnątrz szaro-brunatnej, powierzchnia szorstka (ryc. 17:8). 11) Fragment płaskiego dna o średnicy 11 cm. Głina barwy żółto-brunatnej, przełom czarno-siny, powierzchnia szorstka. 12) Fragment brzuśca puchara lejkowatego z widocznym ornamentem w postaci pasma potrójnych linii kolistych. Głina barwy brunatnej, miejscami szaro-brunatnej, powierzchnia gładka. 13) Nie wielkie ucho, łagodnie zgięte, poziomo przekłute. Głina barwy jasno-brunatnej, powierzchnia gładka. 14) Fragment płaskiego dna o średnicy 4 cm. Głina barwy brunatnej, miejscami brunatno-szarej, powierzchnia gładka (ryc. 17:12). 15) Sto czterdzieści maleńkich, nieornamentowanych fragmentów naczyń. 16) Bryłka krzemienia o nieregularnych kształtach, dość krępa, duże fragmenty powierzchni pokryte korą; nosi ślady zaczątków obróbki w postaci negatywów po odbitych zaprawiakach. Nie można stwierdzić formowania pięt. 17) Duża, masywna łuska termiczna.

Wykop V

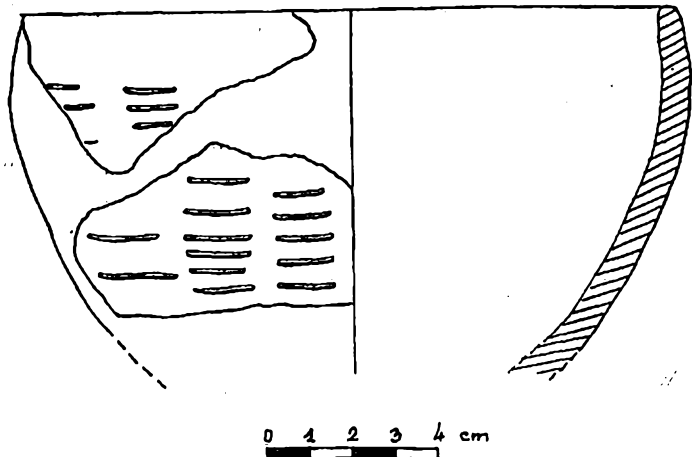
Wymiary: 5×5 m. Wyróżniono dwie warstwy ziemi.

Warstwa I — ciemno-szara ziemia orna o przeciętnej miąższości ok. 20 cm.

Inwentarz: 1) Pięć małych fragmentów naczyń, nieornamentowanych. Głina barwy czarno-sinej, miejscami brunatno-popielatej, powierzchnia gładka.

Warstwa II — żółty piasek, miejscami przemieszany z szarą ziemią. Przeciętna miąższość warstwy wynosi ok. 30 cm.

Inwentarz: Ogółem dwadzieścia trzy ułamki naczyń, w tym: 1) Fragment górnej części naczynia. Ornament pod krawędzią w postaci pionowych słupków. Głina barwy brunatno-popielatej, powierzchnia szorstka. 2) Fragment górnej części naczynia z ornamentem tuż pod kra-

Ryc. 13. Palec, pow. Bydgoszcz. Wykop IIIa. Fragmenty naczynia kultury ceramiki wstęgowej rytej
Abb. 13. Palec, Kr. Bydgoszcz. Graben IIIa. Teilstücke eines Gefäßes der gestochenen Bandkeramik
Fig. 13. Palec, district of Bydgoszcz. Trench IIIa. Pot sherds of the Engraved Ribbonware Culture

wędzią w postaci pionowych, smukłych kresek, pod nimi linia zygzakowa. Powierzchnia gładka, glina barwy czarno-żółtej (ryc. 18:1). 3) Fragment naczynia z widocznym poziomym ornamentem w postaci małych kresek, wykonanych paznokciem. Widoczne dwa rzędy takich kresek. Powierzchnia gładka, barwy czarno-żółtej. 4) Dwadzieścia małych nieornamentowanych fragmentów naczyń. 5) Masywny, zaprawiakowy odłupek krzemienisty.

Wykop VI — (odcinki VI, VIa, VIb, VIc).

Wymiary: 6 × 16 m. Wyróżniono dwie warstwy ziemi.

Warstwa I — ciemno-szara ziemia orna o przeciętnej miąższości ok. 25 cm.

Inwentarz: brak materiału zabytkowego.

Warstwa II — żółty piasek, miejscami przemieszany z szarą ziemią o przeciętnej miąższości ok. 15 cm. W obrębie tej warstwy, na obszarze odcinków VI i VIb, ukazał się zarys jamy, którą oznaczono numerem 6 (ryc. 2). **Inwentarz:** Ogółem sto osiem ułamków naczyń, w tym: 1) Dwa małe fragmenty puchara lejkowego. Ornament pod krawędzią w postaci pionowych słupków, niżej zygzak, na jednym fragmencie pojedynczy, na drugim natomiast podwójny. Głina barwy szaro-brunatnej, powierzchnia gładka (ryc. 18:2 i 3). 2) Fragment górnej części naczynia. Krawędź płasko ścięta. Ornament pod krawędzią w postaci grup pionowych słupków, pod nimi podwójny zygzak. Głina barwy brunatno-szarej, wewnątrz ciemno-szarej, powierzchnia gładka (ryc. 18:4). 3) Fragment górnej części puchara lejkowego. Ornament pod krawędzią w postaci pionowych, lekko ukośnie ustawionych słupków. Pod nimi pasmo ukośnych krzyżyków. Głina barwy brunatnej, wewnątrz ciemno-szarej, powierzchnia gładka (ryc. 18:6). 4) Fragment górnej części naczynia z brzegiem lekko wywiniętym na zewnątrz. Głina barwy brunatno-szarej, powierzchnia szorstka (ryc. 18:5). 5) Fragment szyjki flaszki z kryzą. Kryza nieornamentowana. Głina barwy jasno-brunatnej, powierzchnia gładka. 6) Dziewięć małych fragmentów brzuśca naczynia. Ornament w postaci nieregularnie ułożonych, przecinających się pasm linii, wykonanych narzędziem trójzębnym. Głina barwy brunatnej, wewnątrz szarej, powierzchnia gładka (ryc. 18:8). 7) Dwa fragmenty brzuśca z widocznym ornamentem w postaci kolistego pasma linii, wykonanego narzędziem trójzębnym. Głina barwy brunatnoszarej, powierzchnia gładka (ryc. 18:7). 8) Dziewięćdziesiąt jeden małych nieornamentowanych naczyń.

Jama 6

Zarys jamy ukazał się na terenie odcinków VI i VIb, na głębokości 30 cm od powierzchni ziemi. W rzucie poziomym prawie owalna, o maksymalnych rozmiarach 168 × 170 cm. W profilu kształtu nieckowatego. Dno jamy uchwycone na głębokości 70 cm od powierzchni ziemi. Wypełnisko jamy stanowi brunatno-czarna ziemia. **Inwentarz:** brak materiału zabytkowego.

Wykop VII

Wymiary: 1,5 × 10 m. Wyróżniono dwie warstwy ziemi.

Warstwa I — ciemno-szara ziemia orna o przeciętnej miąższości ok. 25 cm.

Inwentarz: brak materiału zabytkowego.

Warstwa II — żółty piasek, przesycony kilkoma soczewkami brunatnej ziemi. Miąższość warstwy wynosi ok. 65 cm.

Inwentarz: Ogółem sto dwadzieścia dwa ułamki naczyń, w tym: 1) Fragment górnej części naczynia z ornamentem pod krawędzią w postaci grup pionowych słupków, pod nimi podwójny zygzak. Głina barwy szaro-brunatnej, miejscami szarej, powierzchnia gładka. 2) Fragment górnej części naczynia. Górna część szyjki, tuż pod krawędzią jest lekko pofalowana poziomo. W miejscu pofalowania widoczny jest ornament w postaci owalnych, nieregularnych dołków. Głina barwy szaro-brunatnej, powierzchnia gładka. 3) Ułamek górnej części naczynia z cylindryczną szyjką, brzeg lekko wywinięty na zewnątrz. Głina barwy brunatno-szarej, powierzchnia chropowata. Nieornamentowane. 4) Fragment górnej

części naczynia. Przy zewnętrznej krawędzi widoczne jest lekkie zgrubienie. Głina barwy jasno-brunatnej, powierzchnia szorstka. 5) Trzy fragmenty górnych naczyń. Krawędzie karbowane poprzecznymi rowkami. Głina barwy szarobrunatnej, powierzchnia szorstka. 6) Fragment brzuśca naczynia. Ornament w postaci poziomych rowków, między którymi znajdują się pionowe, lekko ukośnie linie pionowe, oddzielające rzędy rowków poziomych. Głina barwy brunatnej, powierzchnia szorstka (ryc. 18:10). 7) Dwa ułamki brzuśca. Ornament w postaci dużego kąta wiszącego, złożonego z pasm linii, wykonanych trójzębnym narzędziem. Głina barwy brunatnej, przełom czarno-siny, powierzchnia gładka (ryc. 18:19). 8) Fragment brzuśca z poziomym ornamentem w postaci dwóch rzędów owalnych, podłużnych dołków. Głina barwy brunatno-szarej, powierzchnia szorstka (ryc. 18:11). 9) Fragment brzuśca cienkościennego naczynia. Ornament w postaci pionowych linii prostych. Głina żółto-szara, miejscami brunatna, powierzchnia gładka. 10) Fragment naczynia z bogatym ornamentem w postaci dwóch rzędów pionowych, krępych słupków, ułożonych grupami. Pod nimi chaotycznie ułożone linie proste tworzące zygzaki, kąty i czworoboki. Głina barwy żółto-szarej, miejscami brunatnej. Wewnątrz szarej. Powierzchnia chropowata. 11) Fragment płaskiego, taśmowatego uszka, poziomo przekłutego, o szerokości 3,1 cm. Ornament w postaci trzech pionowych linii kreskowanych poziomo, pod nimi jedno pasmo poziome ornamentu drabinkowego, od którego bieżą w dół pionowe linie proste (ułożone grupami po dwie). Głina barwy czarno-sinej, miejscami brunatno-szarej. Powierzchnia szorstka. 12) Fragment dolnej (przydennej) części naczynia. W dolnej części widoczne pęknięcie w miejscu spojenia z dnem. Głina barwy czarno-sinej, wewnątrz brunatno-czarnej. Powierzchnia chropowata. 13) Fragment płaskiego dna, o średnicy około 12 cm. Głina barwy brunatno-szarej. Powierzchnia szorstka. 14) Dziewięćdziesiąt sześć małych, nieornamentowanych ułamków naczyń.

Wykop VIII

Wymiary: 0,70 × 35,2 m. Wyróżniono dwie warstwy ziemi.

Warstwa I — ciemno-szara ziemia orna o przeciętnej miąższości około 25 cm.

Inwentarz: brak materiału zabytkowego.

Warstwa II — żółty piasek o przeciętnej miąższości około 40 cm.

Inwentarz: brak materiału zabytkowego.

Wykop IX

Wymiary: 0,70 × 35,2 m. W układzie stratygraficznym wyróżniono dwie warstwy ziemi.

Warstwa I — ciemno-szara ziemia orna o przeciętnej miąższości około 20 cm.

Inwentarz: brak materiału zabytkowego.

Warstwa II — żółty piasek o przeciętnej miąższości ok. 45 cm.

Inwentarz: brak materiału zabytkowego.

Wykop X

Wymiary: 0,70 × 35,2 m. Wyróżniono dwie warstwy ziemi.

Warstwa I — ciemno-szara ziemia orna o przeciętnej miąższości około 20 cm.

Inwentarz: brak materiału zabytkowego.

Warstwa II — żółty piasek o przeciętnej miąższości ok. 40 cm.

Inwentarz: brak materiału zabytkowego.

Wykop XI

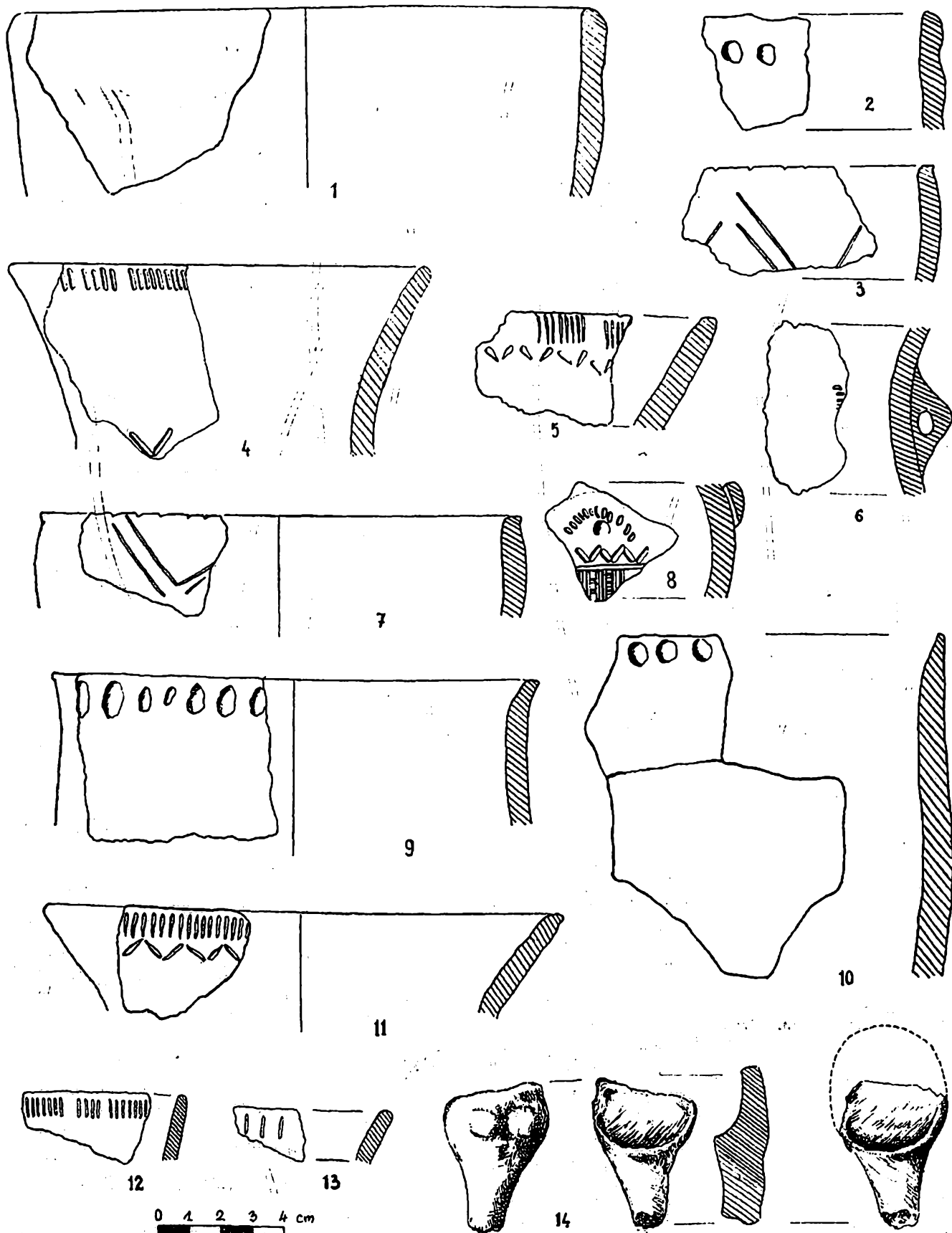
Wymiary: 0,70 × 35,2 m. Wyróżniono dwie warstwy ziemi.

Warstwa I — ciemno-szara ziemia orna o przeciętnej miąższości ok. 20 cm.

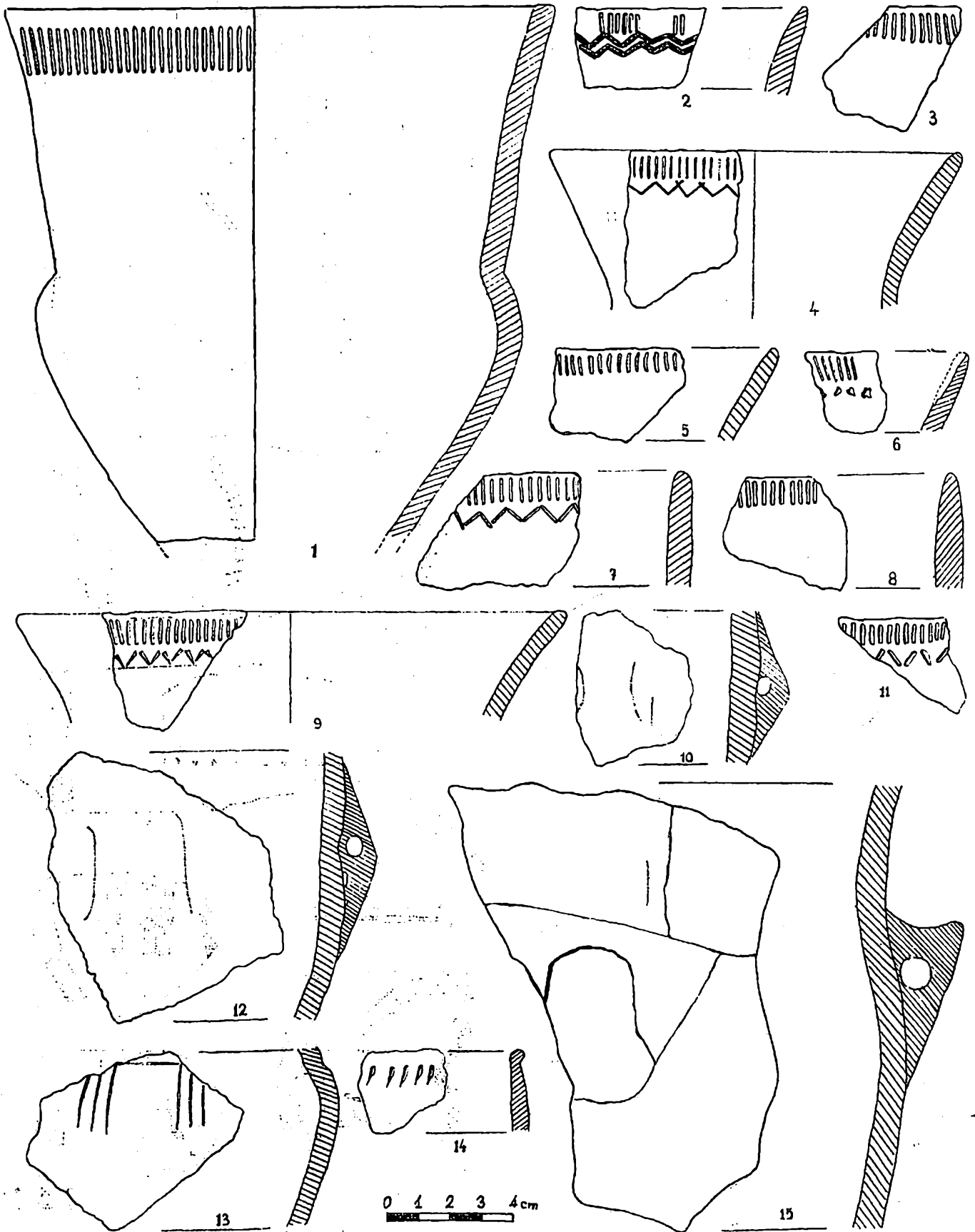
Inwentarz: brak materiału zabytkowego.

Warstwa II — żółty piasek, miejscami przemieszany z szarą ziemią. Miąższość warstwy wynosi 60 cm.

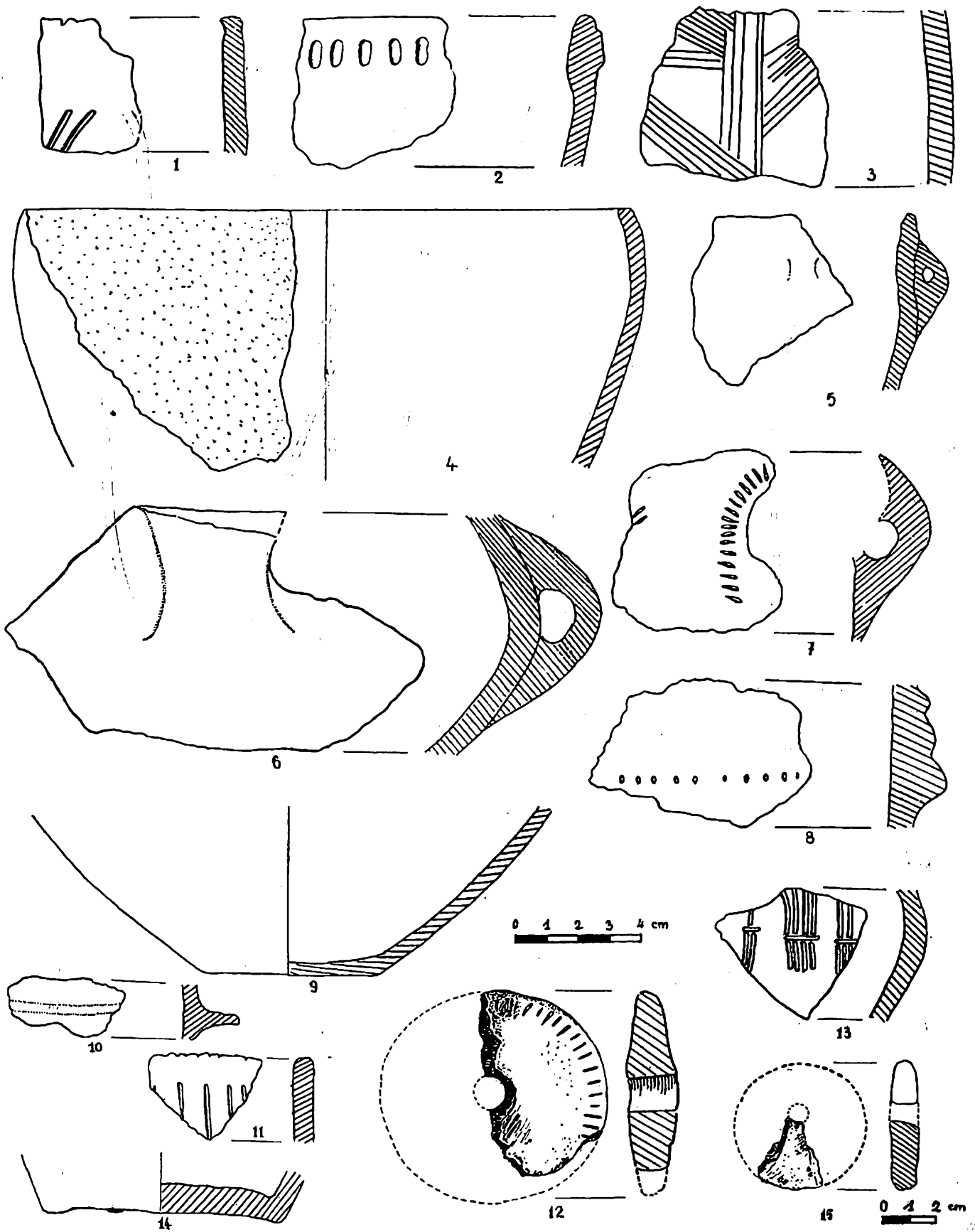
Inwentarz: Ogółem osiemnaście ułamków naczyń, w

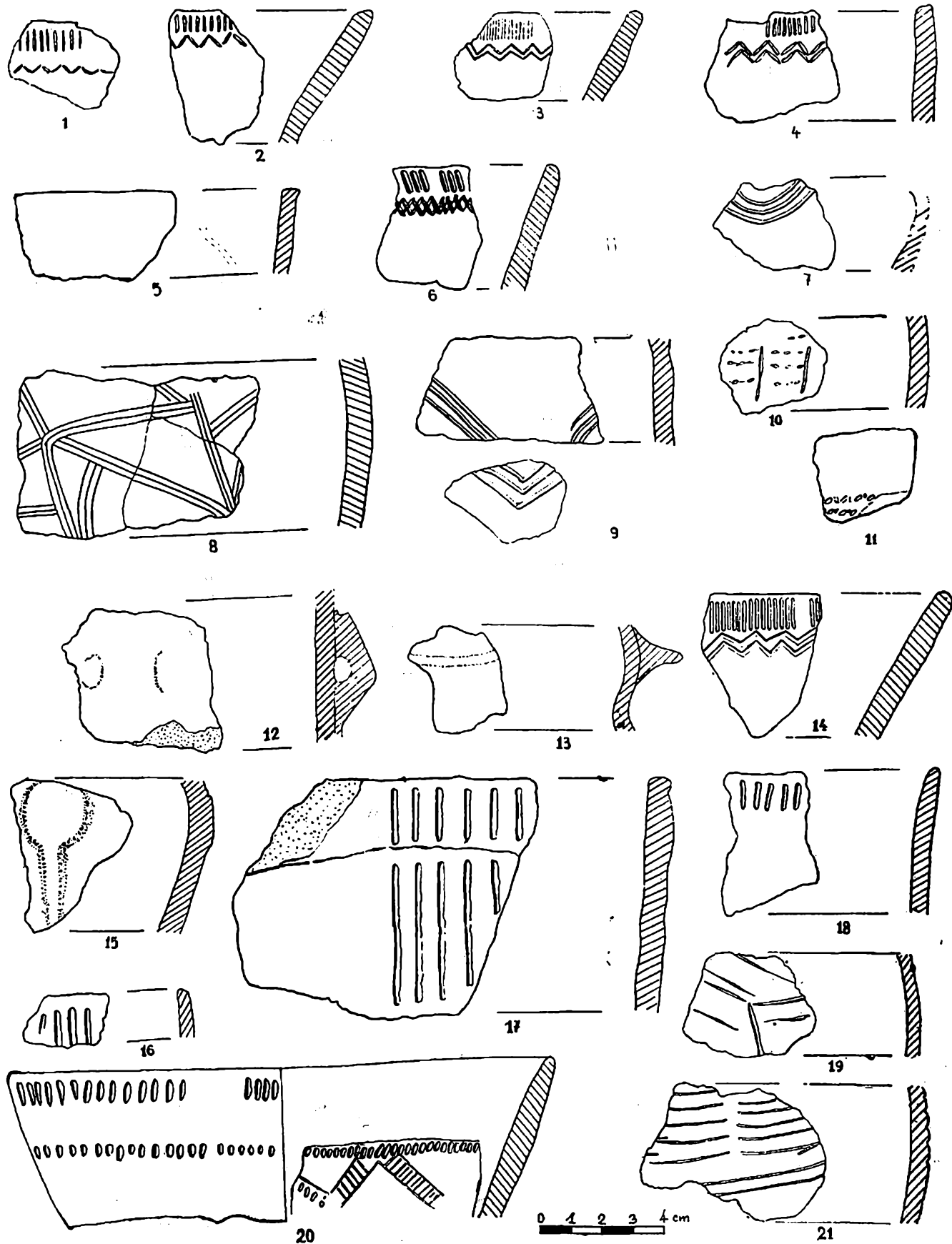
Ryc. 14. Palcz, pow. Bydgoszcz. Wykopy IIIa. Ceramika
 Abb. 14. Palcz, Kr. Bydgoszcz. Graben IIIa. Tonware
 Fig. 14. Palcz, district of Bydgoszcz. Trench IIIa. Earthenware

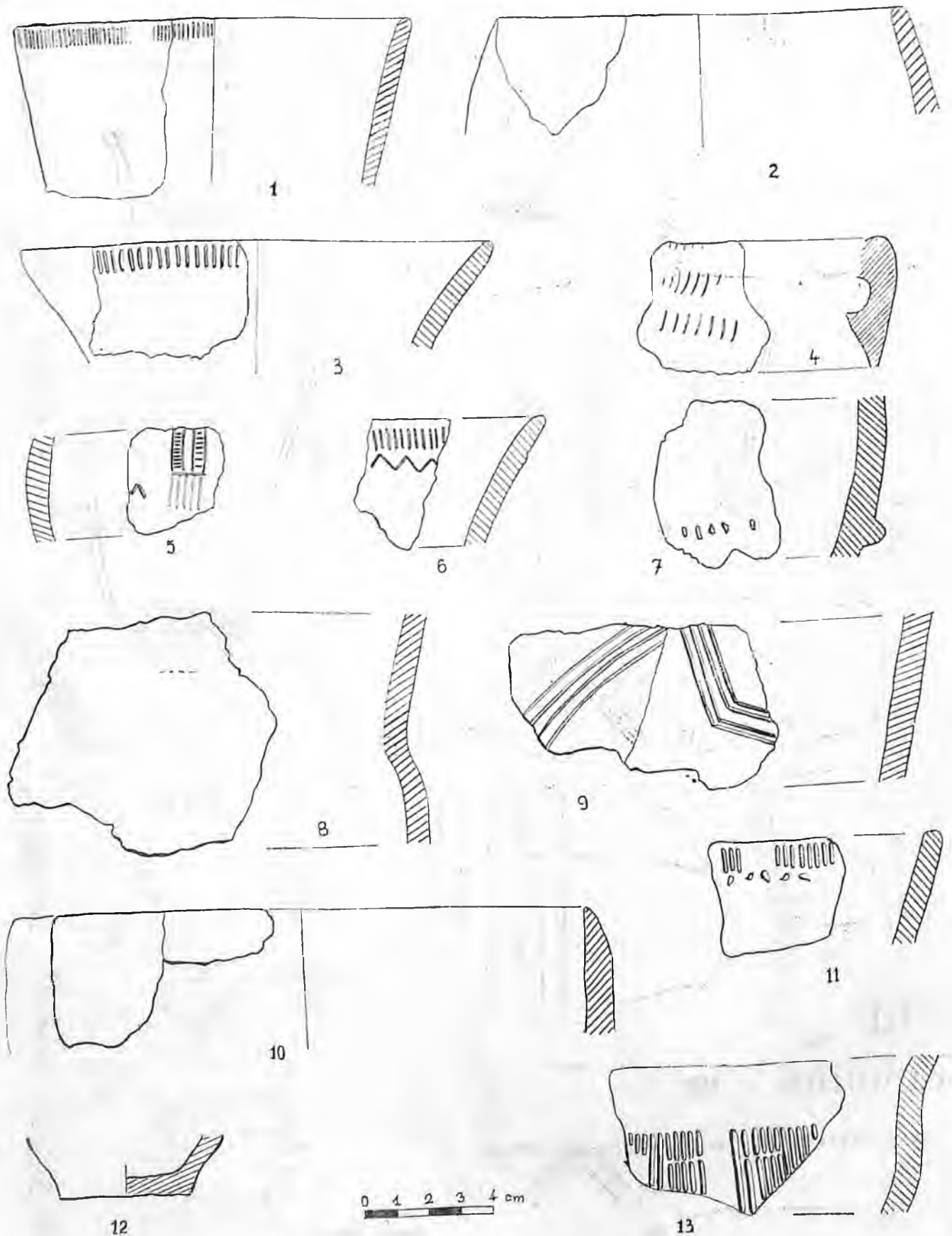
Ryc. 15. Palcz, pow. Bydgoszcz. Wykop IIIb. Cerańka
 Abb. 15. Palcz, Kr. Bydgoszcz. Graben IIIb. Tonware
 Fig. 15. Palcz, district of Bydgoszcz. Trench IIIb, Earthenware

Ryc. 16. Palcz, pow. Bydgoszcz. Wykop IIIb. Ceramika
 Abb. 16. Palcz, Kr. Bydgoszcz. Graben IIIb. Tonware
 Fig. 16. Palcz, district of Bydgoszcz. Trench IIIb. Earthenware

Ryc. 17. Pałecz, pow. Bydgoszcz. Wykop IIIc (1-6), wykop IV (7-13). Ceramika
 Abb. 17. Pałecz, Kr. Bydgoszcz. Graben IIIc (1-6); Graben IV (7-13). Tonware
 Fig. 17. Pałecz, district of Bydgoszcz. Trench IIIc (1-6); trench IV (7-13). Earthenware

Ryc. 18. Pałecz, pow. Bydgoszcz. Wykop V (1), wykop VI (2-8), wykop VII (9-11), wykop XI (12), wykop XII (13, 14), wykop XIII (15, 17), wykop XIV (16, 18-21). Ceramika
 Abb. 18. Pałecz, Kr. Bydgoszcz. Graben V. (1); Graben VI (2-8); Graben VII (9-11); Graben XI (12); Graben XII (13, 14); Graben XIII (15, 17); Graben XIV (16, 18-21). Tonware
 Fig. 18. Pałecz, district of Bydgoszcz. Trench V (1), trench VI (2-8); trench VII (9-11); trench XI (12); trench XII (13, 14); trench XIII (15, 17); trench XIV (16, 18-21). Earthenware

tym: 1) Fragment górnej części naczynia. Krawędź lekko wywinięta na zewnątrz. Tuż pod krawędzią ornament w postaci pionowych słupków, ułożonych grupami po trzy lub cztery słupki w jednej grupie. Pod nimi linia zygzakowa, zaznaczona głębokimi dołkami. Głina barwy szarej, wewnątrz szaro-brunatnej, powierzchnia gładka. 2) Fragment górnej części grubościennego naczynia. Brzeg płasko ścięty, przy którym po stronie zewnętrznej znajduje się 15 centymetrowej szerokości płaska listewka. Głina barwy jasno-brunatnej, powierzchnia gładka. 3) Fragment naczynia, pokrytego ornamentem w postaci poziomych, lekko falistych pasm linii. Widoczny jest również fragmentaryczny ornament w postaci takiego pasma pionowego i ukośnego. Głina barwy szaro-brunatnej, powierzchnia szorstka. 4) Małe ucho, kolankowate zgięte (szerokość 1,8 cm). Głina barwy czarno-sinej, miejscami czarno-brunatnej, powierzchnia gładka (ryc. 18:12). 5) Szesnaście małych, nieornamentowanych fragmentów naczyń. 6) Krzemienisty wiór odpadkowy, zaprawiakiowy z wstępnej obróbki bryły krzemiennej. Wymiary: długość 4,7 cm, szerokość 1,8 cm. Masywny, z wierzchu częściowo pokryty korą. Pochodzi z obróbki wygładzonej bryłki — glazika krzemienia narzutowego. Sądząc z wyglądu sęczałka i silnego sfalowania spodniej powierzchni okazy odbito go przy pomocy tłuczka kamiennego.

Wykop XII

Wymiary: 0,70 × 35,2 m. Wyróżniono dwie warstwy ziemi.

Warstwa I — ciemno-szara ziemia orna o przeciętnej miąższości ok. 30 cm.

Inwentarz: brak materiału zabytkowego.

Warstwa II — żółty piasek o przeciętnej miąższości ok. 50 cm.

Inwentarz: Ogółem trzydzieści cztery ułamki naczyń, w tym: 1) Fragment górnej części naczynia. Ornament w postaci pionowych, smukłych słupków, ułożonych grupami, pod nimi znajduje się podwójny zygzak. Taki sam zygzak umieszczony jest po stronie wewnętrznej krawędzi. Głina barwy szaro-brunatnej, wewnątrz czarno-sinej, powierzchnia gładka (ryc. 18:14). 2) Dwa fragmenty flaszki z kryzą. Kryza nieornamentowana. Głina barwy jasno-brunatnej, powierzchnia gładka (ryc. 18:13). Dwa fragmenty naczynia, ornament w postaci ukośnych, plastycznych listewek, karbowanych poprzecznie drobnymi kresczkami. Głina barwy żółto-brunatnej, powierzchnia gładka. 4) Fragment brzuśca. Ornament w postaci poziomych równoległych, głęboko wrytych linii. Głina barwy brunatnej, powierzchnia gładka. 5) Trzydzieści małych, nieornamentowanych fragmentów naczyń.

Wykop XIII

Wymiary: 0,70 × 35,2 m. Wyróżniono dwie warstwy ziemi.

Warstwa I — ciemno-szara ziemia orna o przeciętnej miąższości ok. 20 cm.

Inwentarz: brak materiału zabytkowego.

Warstwa II — żółty piasek o przeciętnej miąższości ok. 15 cm.

Inwentarz: Ogółem czterdzieści ułamków naczyń, w tym: 1) Fragment brzuśca naczynia z ornamentem w postaci plastycznego, łopatkowego guzka. Głina barwy brunatnej, wewnątrz szaro-brunatnej, powierzchnia gładka (ryc. 18:15). Fragment górnej części naczynia o krawędzi płaskościennnej, pod którą biegnie dookoła rowek. Ornament umieszczony na szyjce oraz w górnej części brzuśca, w postaci pionowych rowków. Powierzchnia szorstka, barwy jasno-brunatnej (ryc. 18:17). 3) Fragment płaskiego dna o szorstkiej powierzchni. Głina barwy brunatnej, wewnątrz szaro-brunatnej. 4) Trzydzieści siedem małych, nieornamentowanych fragmentów naczyń. 5) Mały liściak o średnio wyodrębnionym, lekko asymetrycznym trzonku, łuskany stromo wzdłuż boków. Spód trzonka załuskany kilkoma drobnymi łuskami na spód okazy. Liściak ma kształt przejściowy między formą gwoździową a dwukątową. Okaz wykonano z dość masywnego wióra. Wymiary: dł. 3,4 cm, szer. 1,2 cm, wys. 0,5 cm (ryc. 4:8).

Wykop XIV

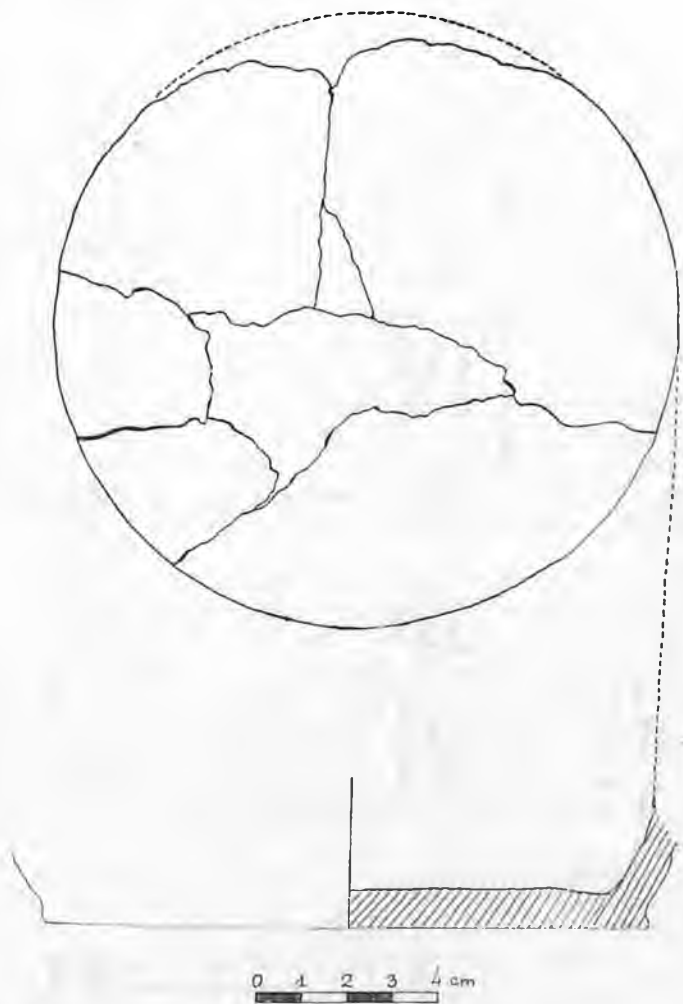
Wymiary: 0,70 × 35,2 m. Wyróżniono dwie warstwy ziemi.

Warstwa I — ciemno-szara ziemia orna o przeciętnej miąższości ok. 20 cm.

Inwentarz: brak materiału zabytkowego.

Warstwa II — żółty piasek o przeciętnej miąższości ok. 60 cm.

Inwentarz: Ogółem trzydzieści cztery ułamki naczyń, w tym: 1) Dwa fragmenty górnej części puchara lejkowatego o średnicy wylewu 18 cm. Ornament pod krawędzią w postaci pionowych, krępych słupków, zwężających się ku dołowi. Poniżej podobny rząd nieregularnych słupków. Ornament wewnętrznej krawędzi w postaci krótkich, lekko ukośnych podłużnych dołków, pod nimi ornament drabinkowy, w postaci dużego zygzaka. Ornament wykonany niestarannie. Głina barwy brunatno-szarej, powierzchnia zewnętrzna gładka, wewnętrzna szorstka (ryc. 18:20). 2) Cztery fragmenty górnych części naczynia. Dwa ułamki pokryte są pod krawędzią ornamentem w postaci głębokich, krępych słupków. Głina barwy jasno-brunatnej, powierzchnia szorstka. Dwa dalsze brzegi nieornamentowane. Głina barwy szaro-brunatnej, powierzchnia szorstka (ryc. 18:16, 18). 3) Fragment brzuśca naczynia. Ornament w postaci długich, poziomych rowków. Głina barwy brunatnej, wewnątrz szaro-brunatnej, powierzchnia gładka (ryc. 18:21). 4) Fragment naczynia z widocznym ornamentem w postaci nieregularnie ułożonych prostych kresek. Głina barwy brunatnej, powierzchnia gładka (ryc. 18:19). 5) Dwadzieścia siedem małych, nieornamentowanych fragmentów naczyń.

Ryc. 19. Palcz, pow. Bydgoszcz. Wykop XV. Ceramika
Abb. 19. Palcz, Kr. Bydgoszcz. Graben XV. Tonware
Fig. 19. Palcz, district of Bydgoszcz. Trench XV. Earthenware

Wykop XV

Wymiary: 0,70×35,2 m. Wyróżniono dwie warstwy ziemi.

Warstwa I — ciemno-szara ziemia orna o przeciętnej miąższości ok. 25 cm.

Inwentarz: brak materiału zabytkowego.

Warstwa II — żółty piasek o przeciętnej miąższości ok. 15 cm.

Inwentarz: Ogółem dwadzieścia dziewięć ułamków naczyń, w tym: 1) Pięć niewielkich fragmentów płaskiego dna o średnicy 13,5 cm. Głina barwy brunatnej, miejscami szarej, powierzchnia szorstka (ryc. 19). 2) Niewielkie ucho łagodnie zgięte, poziomo przekłute. Głina barwy brunatno-szarej, powierzchnia gładka. 3) Dwa fragmenty płaskiego dna o średnicy 8 cm. Głina barwy ciemno-szarej. Widoczna domieszka gruboziarnista, powierzchnia chropowata. 4) Dwadzieścia jeden małych, nieornamentowanych fragmentów naczyń.

ANALIZA MATERIAŁU

Ceramika

Zły stan zachowania materiału ceramicznego z Pałcza powoduje, że z ogólnej ilości ok. 2000 skorup, jedynie 5% można z większym prawdopodobieństwem odnieść do poszczególnych form naczyń.

Niejednokrotnie jednak niektóre drobne, ornamentowane fragmenty pozwalają się również, na podstawie analogii, przydzielić do określonych typów. Często bowiem analogiczne wątki zdobnicze wiążą się wyraźnie z poszczególnymi formami.

W materiale ceramicznym z Pałcza stwierdzono obecność pucharów lejkowatych, amfor, flasz z kryzą, naczyń workowatych. Wystąpiły fragmenty prześlików oraz fragment łyżki.

Puchary lejkowate stanowią w naszym materiale podstawową, najliczniejszą grupę naczyń. Uznane za nie zostały formy posiadające lejkowato rozszerzający się kołnierz, oddzielony mniej lub bardziej wyraźnym załomem od baniastego, zwężającego się stożkowato ku dołowi brzuśca (ryc. 15:1). Naczynia te są bardzo zróżnicowane pod względem wielkości, bowiem średnice ich wahają się od 11 do 29 cm (ryc. 10:10, 11, 17:1). Szyjki charakteryzowanych naczyń są dość silnie wychylone na zewnątrz (ryc. 1:3), często owo wychylenie podkreśla łukowate wygięcie kołnierza (ryc. 1:5).

Ostre profilowanie naczyń widoczne jest przez odzielenie szyjki od brzuśca wyraźnym załomem (ryc. 15:1). Bardzo różnorodny ornament ogranicza się najczęściej do górnej części zewnętrznej, rzadziej wewnętrznej powierzchni szyjki (ryc. 18:20) oraz górnej części brzuśca (ryc. 10:2). Bardzo charakterystycznym zdobieniem są rzędy słupków pionowych (ryc. 15:1), lub lekko ukośnych (ryc. 18:6). Pod nimi występują zygzyki pojedyncze (ryc. 11:1), i podwójne (ryc. 11:3), lub też ukośne krzyżyki (ryc. 18:6). Często w miejsce zygzyka pojawiają się odciski trójkątnego stempelka (ryc. 14:5), głębokie małe dołki (ryc. 15:6), bądź też podwójne łuczki zwisające ku dołowi (ryc. 9:5, 6). Zdobienie wewnętrznej powierzchni szyjki występuje w postaci podwójnego zygzyka identycznego, jaki znajduje się po zewnętrznej stronie szyjki (ryc. 11:1), lub też lekko ukośnych, podłużnych dołków, pod nimi występuje duży zygzyk złożony z orna-

mentu drabinkowego (ryc. 18:2). Brzuśce ornamentowane są w górnej części, tuż pod załomem, kątami wiszącymi pojedynczymi (ryc. 14:4), lub też kilkoma wsuwanymi w siebie (ryc. 10:2). Występuje też ornament w postaci potrójnych pasm linii łukowych (ryc. 18:7), kątów wiszących, złożonych z małych owalnych dołków (ryc. 12:2) oraz pionowy ornament drabinkowy (ryc. 10:3). Na załomie szyjki i brzuśca umieszczone są czasami dwa, lub cztery kolankowato zgięte ucha (ryc. 11:11). Ponadto w jednym wypadku ucho stanowi półkolista listewka, umieszczona w górnej partii brzuśca. Jest ona pionowo przekłuta, zdobiona wieńcem poprzecznych kreseczek. Pod uchem widoczny jest zygzyk, oddzielony poziomą kreską od znajdującego się poniżej pionowego ornamentu drabinkowego (ryc. 14:8).

Surowiec, z którego wykonane zostały wszystkie puchary, stanowi glina z bardzo małą domieszką drobnego piasku. W wielu wypadkach glina wygląda bardzo tłusto, robi wrażenie jakgdyby była pozbawiona domieszki schudzającej.

Powierzchnia naczyń ma barwę szaro-brunatną i brunatną, wewnątrz ciemno-szara, lub czarna. Była ona starannie wygładzana, czasami nawet do połysku. Charakteryzowane naczynia są na ogół staranniej wykonywane niż pozostałe formy. Różnorodny i stosunkowo bogaty ornament, a także staranne wygładzenie powierzchni świadczy, że przykładano specjalną uwagę do ich wyglądu zewnętrznego.

Flasze z kryzą — w naszym materiale — zachowane są fragmentarycznie i stanowią jedynie ułamki szyjek z kryzą, lub samych kryz. Wyróżniono flasze z kryzą karbowaną przy pomocy poprzecznych rowków (ryc. 12:16) oraz flasze pozbawione tych ozdób (ryc. 16:10).

Surowiec, z którego wykonane zostały flasze, stanowi glina z bardzo niewielką ilością obcej domieszki. Powierzchnie gładkie. Barwa naczyń jest jasno-brunatna, lub szarawo-brunatna.

Amfory — zachowały się jedynie fragmentarycznie. Na podstawie kilkunastu ułamków udało się zidentyfikować formy o cylindrycznej szyjce (ryc. 9:4), o średnicach: 18 i 21 cm. Brzuśce tych naczyń są silnie wydęte (ryc. 16:6), den nie udało się wyróżnić.

Charakterystycznym elementem amfor są kolankowato zgięte ucha umieszczone na załomie szyjki i brzuśca (ryc. 12:15), bądź też ucha łukowate, umieszczone na największej wydętości brzuśca (ryc. 16:6). Wątki zdobnicze na amforach, zarówno ryte, jak i plastyczne, są mniej różnorodne niż w wypadku pucharów lejkowatych. Umieszczane są wyłącznie na załomie szyjki i brzuśca (ryc. 12:15), lub w górnej części brzuśca (ryc. 12:8). Zdobienia wykonane techniką rytą (ryc. 12:15), m. in. ukośny i pionowy ornament drabinkowy ze zwisającymi u dołu małymi kreseczkami, jak gdyby frendzelkami (ryc. 12:5, 17:5). Ornament plastyczny występuje w postaci wypukłych, półkolistych listewek, poprzecznie karbowanych małymi kreseczkami. Listewki te umieszczone są w górnej partii brzuśca, lub na załomie szyjki i brzuśca (ryc. 12:8).

Surowiec, z którego wykonane zostały amfory, sta-

nowi glina z nieliczną domieszką drobnego piasku. Powierzchnia naczyń jest gładka, barwy brunatnej, lub brunatno-szarej.

Naczynia workowate — obok pucharów lejkowatych — stanowią najliczniejszą grupę naczyń w materiale ceramicznym z Pałcza. Stanowią je duże naczynia o średnicach dochodzących do 34 cm, o nieznacznie wychylonej, lub zgrubiałej krawędzi. Często zgrubienie powtarza się dwukrotnie (ryc. 14:2), lub umieszczane jest po wewnętrznej stronie krawędzi (ryc. 16:2). Są wśród nich również naczynia o krawędzi ściętej prosto, ukośnie karbowanej głębokimi rowkami (ryc. 11:10). Począwszy od krawędzi naczynia zwązają się równomiernie ku dołowi.

Den naczyń workowatych nie udało się w materiale zidentyfikować. Ornamenty występują głównie na zgrubieniach w postaci owalnych dołków (ryc. 14:2, 10) nalepianych owalnych guzków (ryc. 16:2) lub pionowych, nieregularnych kreseczek (ryc. 11:10). Naczynia pozbawione zgrubień zdobione są podwójnymi pasmami linii rytych, układających się ukośnie tworząc w ten sposób podwójny, duży zygzak (ryc. 14:7).

Surowcem do wyrobu naczyń workowatych była glina z domieszką droбноziarnistego piasku. Powierzchnie ich są nierówne i szorstkie, barwy brunatnej i szarobrunatnej.

W przeciwieństwie do pucharów starannie na ogół wykonanych, naczynia workowate charakteryzują się mniejszą dbałością o ich wygląd zewnętrzny. W przypadku zdobienia, ornament jest bardzo prymitywny i niestaranny (ryc. 14:2). Wypływa to zapewne z ich charakteru, bowiem naczynia workowate pełniły najprawdopodobniej funkcję naczyń zasobowych⁴. Przemawiają za tym przede wszystkim duże ich rozmiary.

Inne wyroby z gliny

Prześliki — osada w Pałczu dostarczyła trzech ułamków prześlików o średnicach: 6 cm, 7 cm, 7,2 cm. Pierwszy z nich ma kształt płaskiego krążka (ryc. 16:15). Drugi nieco podobny, ale z jednej strony jest lekko wklęsły, a wypukły z drugiej (ryc. 9:8). Obydwa są niezdobione. Ułamek trzeciego prześlিকা posiada wklęsłości biegnące pierścieniowato po obydwu stronach. Jest on zdobiony przy krawędzi małymi kreseczkami, ułożonymi dośrodkowo. Ornament jest bardzo niestaranny, wykonany paznokciem (ryc. 16:12).

Łyżka — znaleziony jej fragment pozwala sądzić, że była ona niewielkich rozmiarów. Trzonek łyżki w przekroju poprzecznym jest okrągły. Po stronie zewnętrznej (dolnej) posiada dwa niewielkie guzki (ryc. 14:14).

Przedmioty krzemienne

Surowcem do wyrobu przedmiotów krzemianych był krzemień kredowy bałtycki, barwy od jasno-pielatej do prawie czarnej.

1. Mała siekierka krzemiana, wykonana z bardzo masywnego wióra (ryc. 4:3).

2. Mały, krępy rdzeń wiórowy, jednopiętowy, bez śladów przygotowania do dalszej obróbki.

3. Trzy rdzenie — łuszczniki, małe, prawie mikrolityczne. Obrabiane zapewne techniką łuszczenia (ryc. 4:1).

4. Bardzo smukły, płaski łuszcznik, wykonany z masywnego wióra (ryc. 4:2).

5. Mały, smukły rylec — łamaniec krzemiany. Naprawiany (ryc. 4:7).

6. Krępy rylec — łamaniec, o pojedynczym negatywie rylcowym, wykonany na masywnej łusce termicznej.

7. Szeroki, płaski liściak z krótkim, szerokim trzonkiem. Kształt ostrza liściaka jest trójkątny. Wszystkie krawędzie łuskane zarówno na spód jak i na powierzchnię wyrobu (?) płaskim neolitycznym retuszem (ryc. 4:6).

8. Mały liściak o średniowodrębnionym, lekko asymetrycznym trzonku stromo łuskany wzdłuż boków. Spód trzonka załuskany kilkoma płaskimi łuskami (ryc. 4:8).

9. Masywny, krępy pazur ze słabo wydzielonym trzonkiem, wykonany z łuszcznika (ryc. 4:10).

10. Wiórowiec obuboczny, wykonany z doborowego wióra (ryc. 4:9).

11. Smukły, prawie doborowy wiór o falistych krawędziach. Widoczną wyraźną ślady używania w postaci wyblęszczenia (ryc. 4:5).

12. Szeroki doborowy wiór ze śladami używania na krawędziach w postaci drobnych łusek (ryc. 4:4).

13. Trzynaście zaprawiaków z faz wstępnej i dalszej obróbki rdzeni.

14. Jedenaście okruchów krzemianych.

W odróżnieniu od stan. 2 w Pałczu, które było pracownią krzemieniarską, inwentarz krzemiany ze stan. 5 wskazuje na charakter podomowy tego stanowiska. Dowodzi tego fakt znalezienia dużej stosunkowo ilości gotowych narzędzi w porównaniu z niewielką ilością rdzeni i odpadków produkcji krzemieniarskiej. Być może, pracownię znaną ze stan. 2 można łączyć z działalnością grupy ludzkiej, zamieszkującej teren obcego stan. 5. Mały liściak z trzonkiem (ryc. 4:8) jest identyczny w formie z liściakami schyłkowo paleolitycznymi kultury świderskiej⁵.

Wyroby kamienne

Mamy tu tylko jeden okaz — siekierkę kamienną, czworoboczną o soczewkowatym przekroju. Wykonana została z droбноziarnistego surowca o szaro-żółtawym zabarwieniu (ryc. 3).

Jamy

Na terenie osady w Pałczu uchwycono 8 jam. Rozmiary ich wynoszą: od 80-90 cm do 168-170 cm. Najczęściej są one kształtu owalnego, wyjątek stanowi jama nr 8 w postaci wydłużonego, nieregularnego owalu (ryc. 8). Przekroje nieckowate o głęb. od 30-80 cm. Wypełnisko ich tworzy przeważnie szara i szaro-ceglasta, lub też szaro-brunatna ziemia, przesycona drobnymi węgielkami drzewnymi, polepą oraz fragmentami ceramiki oraz w przypadku jam nr 7 i 8 skupiskami kości zwierzęcych, czasami też drobnymi kosteczkami. Funkcja niektórych jam,

⁴ W. Chmielewski, K. Jazdzewski, J. Kostrzewski, *Pradzieje Polski*, 1965, s. 80.

na podstawie tak skromnych danych, nie przedstawia się zbyt jasno. Być może są one pozostałością po jamach zasobowych czy odpadkowych. Funkcję jamy zasobowej pełniła prawdopodobnie jama nr 8. Wskazuje na to przede wszystkim znaleziony w niej fragment naczynia workowatego, jak również głębokość jamy dochodząca do ok. 1 m od pow. ziemi (ryc. 7).

Ciekawie przedstawia się jama nr 7. Owalna w rzucie poziomym posiada wymiary 120×135 cm. Na stropie wschodniej jej części stwierdzono bardzo dużo drobnych bryłek polepy i kilkanaście kości zwierzęcych. W południowo-wschodniej części jamy wypełnisko posiada zabarwienie: szaro-popielate, z dużą zawartością drobnych kosteczek. W przekroju pionowym w omawianej jamie stwierdzono trzy warstwy ziemi. Pierwszą (warstwa I) stanowi silnie przepalona polepa, drugą (warstwa II) ciemnoszara ziemia, silnie przesycona drobnymi węgielkami. W jej inwentarzu stwierdzono dwanaście ułamków puchara lejkwatego (ryc. 7). Wreszcie warstwa III — jasno-brunatna ziemia przemieszana z ziemią o zabarwieniu szarym. Interpretując funkcję jamy nr 7 można sądzić, że jest to pozostałość po palenisku. Wydaje się na to wskazywać zawarta w niej duża ilość kości zwierzęcych, fragmenty puchara lejkwatego, a także silnie przegrzane kamienie. Zupełnie niejasno natomiast przedstawia się funkcja jamy nr 6; nie ma bowiem w niej żadnych śladów, które mogłyby wskazywać na jej charakter.

Ślady po słupach

Na przestrzeni wykopów III, IIIa, i IIIb odsłonięto ślady po słupach. Średnice ich wahają się od 3 do 35 cm. Niektóre z nich robią wrażenie wyraźnego układu w rzędzie (ryc. 8). Prawdopodobnie należy tu dopatrywać się śladów obiektu mieszkalnego. Hipotezę tę potwierdza w pewnym stopniu znajdujące się obok domniemanego domostwa palenisko (ryc. 6), przemawiają za tym również znalezione fragmenty przęślików glinianych, łyżki, a także na całym obszarze dość intensywne występowanie bryłek polepy oraz drobnych węgielków drzewnych. Brak jest wyraźnych śladów na określenie rozmiarów omawianej budowli.

Chronologia osady

Określenie przynależności kulturowej materiałów z osady w Pałczu nie nastrocza większych trudności. Na podstawie przeanalizowanego w niniejszym artykule materiału można stwierdzić, że osada na stanowisku 5 w Pałczu należy do wyróżnionej przez K. Jażdżewskiego⁶ fazy wióreckiej kultury pucharów lejkwatych. Szczególnie ważnym elementem datującym tę osadę jest bardzo charakterystyczna ceramika. Są to przede wszystkim ostro profilowane puchary lejkwate, znane również m. in. z Poznania, Borkowa, pow. Inowrocław, Słupi Wielkiej, pow. Środa, Szlachcina, pow. Środa⁷ i innych, które to stanowiska datowane są na fazę wiórecką. Również fiasze z kryzą⁸ i naczynia workowate, zważające się równomier-

nie ku dołowi⁹, występują wyłącznie w fazie wióreckiej kultury pucharów lejkwatych.

Na naczyniach osady w Pałczu obserwujemy charakterystyczny ornament drabinkowy, brak jest natomiast wątków zdobniczych w postaci odcisków sznura trójdzielnego, typowego dla fazy lubońskiej omawianej kultury¹⁰.

Zabytki kultury ceramiki wstęgowej rytej

Wśród materiału ceramicznego zaobserwowano kilka ułamków, których forma (ryc. 13) i wątki zdobnicze (ryc. 12:10-13) mają swe analogie w kulturze ceramiki wstęgowej rytej. Ten tak bardzo nieliczny materiał może świadczyć, że na terenie stanowiska 5 w Pałczu mogły istnieć jakieś obiekty, np. pola ludności kultury ceramiki wstęgowej rytej.

Wnioski końcowe

Osada na stanowisku 5 w Pałczu, pow. Bydgoszcz położona jest około 150 m na zachód od drogi Fordon-Łoskoń, przy polnej drodze prowadzącej do Mariampola, bezpośrednio na wschód od agronomówki (ryc. 1). Leży w dolinie zalewowej Wisły, około 1300 m od linii brzegowej. Była ona prawdopodobnie stanowiskiem jednofazowym. Mógłby wskazywać na to m. in. jednolity stylistycznie materiał zabytkowy, zalegający w warstwie kulturowej o niewielkiej miąższości. Nikłe ślady, jakie zachowały się w piaszczystej glebie, nie pozwalają dokładnie określić zasięgu osady. Wydaje się jednak, że południowa jej granica przebiegała mniej więcej w połowie wykopów fundamentowych (VIII-XV), ponieważ południowe ich odcinki nie posiadają materiału zabytkowego.

Odkryte na terenie wykopów badawczych III, IIIa, IIIb (ryc. 8) ślady domostwa, paleniska i jamy odpadkowej pozwalają przypuszczać, że w tym miejscu znajdowała się część centralna osady. Potwierdza to również najbardziej intensywnie występujący w tym miejscu materiał ruchomy (fragmenty naczyń, przęślików, łyżki oraz narzędzi krzemiennych). Ponadto w obrębie paleniska i jamy odpadkowej nr 8 odkryto skupiska kości zwierzęcych. Odkryte ślady domostwa pozwalają przypuszczać, że był to obiekt naziemny o konstrukcji słupowej¹¹, o nieokreślonych rozmiarach i kształcie. Przypuszczalnie korzystano z niego jedynie w okresie letnim, jak wydaje się wskazywać umieszczenie paleniska poza jego obrębem. Domostwo, palenisko i jama odpadkowa związane były zatem ze sobą funkcjonalnie i stanowiły elementy jednego obejścia. Jest to na terenie omawianej osady jedyny tego typu obiekt, nie licząc mniejszego zespołu zabytków w obrębie wykopu nr I, gdzie natrafiono na skupisko polepy, dwie niewielkie kości zwierzęce, stosunkowo pokaźną ilość fragmentów naczyń (134 szt.), oraz trzy jamy odpadkowe. W tym jednak przypadku brak konkretnych dowodów nie pozwala dopatrywać się istnienia śladów drugiego obejścia.

W świetle przedstawionych tu materiałów należy

⁶ Uwagę tę zawdzięczam dr. M. Kobusiewiczowi. Również określenia przedmiotów krzemienianych dołożono na podstawie konsultacji z dr. M. Kobusiewiczem.

⁷ K. Jażdżewski, *Kultura pucharów lejkwatych w Polsce zachodniej i środkowej*, Poznań 1938, s. 231.

⁸ K. Jażdżewski, s. 231, ryc. 1, 6, 22.

⁹ K. Jażdżewski, s. 238.

⁸ K. Jażdżewski, s. 245, ryc. 10.

¹⁰ K. Jażdżewski, s. 250.

¹¹ M. Kowalska-Piaszykowska, M. Kobusiewicz, *Materiały z osady ludności kultury pucharów lejkwatych z Łasku pow. Poznań*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 17 : 1966, s. 25.

sądzić, że osada w Pałczu była niewielkim obiektem, raczej typu „obozowiskowego”, zamieszkiwana przez niedługi okres. Opuszczona została najpewniej z woli jej mieszkańców¹², brak jest bowiem jakichkolwiek dowodów na to, że pozostawiano ją w pośpiechu tracąc w ten sposób cały swój dobytek, jak miało to miejsce prawdopodobnie w Gródku Nadbużnym¹³. W Pałczu bowiem pozostał jedynie ubogi, zniszczony, ruchomy materiał zabytkowy, nie licząc bardzo nielicznych narzędzi krzemienych i kamiennych, które mogły zostać zagubione. Położenie osady w dolinie zalewowej Wisły powodowało zapewne, że ten teren mógł być co pewien czas zalewany przez wodę. W pobliżu omawianej osady

odkryto inne stanowiska neolityczne¹⁴, położone na nieco bardziej wyniesionym terenie, który gwarantował bardziej bezpieczne warunki dla założenia trwalszego osadnictwa. Być może, że właśnie tam przeniosła się ludność, zamieszkująca czasowo osadę w Pałczu, w obawie przed zniszczeniem przez wodę jej dobytku.

Osada kultury pucharów lejkowatych w Pałczu jest pierwszym tego typu stanowiskiem na terenie północnej części województwa bydgoskiego, zbadanym drogą prac wykopaliskowych¹⁵, a uzyskane tą drogą materiały stanowią jeden z ważniejszych przyczynków do poznania historii osadnictwa w młodszej epoce kamiennej na tym terenie.

Barbara Maciukiewicz-Czarnecka

FUNDSTOFF AUS EINER SIEDLUNG DER TRICHTERBECHERKULTUR IN PAŁCZ, KREIS BYDGOSZCZ (FUNDSTELLE NR. 5)

Zusammenfassung

Die Fundstelle Nr. 5 in Pałcz, Kr. Bydgoszcz befindet sich etwa 150 m südlich des Weges Fordon-Loskoń, am Feldpfad nach Mariampol, in der Nähe des landwirtschaftlichen Verwaltungsgebäude (Abb. 1). Sie liegt im Überschwemmungstal der Weichsel, ungefähr 1300 m von der Uferlinie entfernt.

Es handelt sich hier wahrscheinlich um eine einphasige Siedlung, zumal der stilistisch einheitliche, in einer ziemlich dünnen Kulturschicht gelagerte Fundstoff darauf hinzuweisen scheint. Die nur schwach in dem sandigen Grund auftretenden Spuren waren unzureichend, um die Grenzlinien der Siedlung genauer bezeichnen zu können. Wir konnten lediglich den Verlauf der südlichen Grenze vermuten, welche ungefähr in der Hälfte der Fundamentgräben (VIII-XV) auftrat, von auswärts aber kein Fundmaterial mehr enthielt.

In den Schürfundgräben III, IIIa und IIIb (Abb. 8) wurden Spuren einer Hütte, eines Herdes und einer Abfallgrube entdeckt, welche womöglich den Zentralpunkt der Siedlung bildeten. Eine Bestätigung dieser Vermutung dürfte aus dem hier reichlicher vertretenen mobilen Fundstoff (Gefäßscherben, Spinnwirtel, Löffel und Feuersteingeräte) ersichtlich sein. Im Bereich des Herdes und der Abfallgrube lagen auch Tierknochen verstreut.

Nach Aussage der von der Wohnstätte übriggebliebenen Spuren, haben wir es hier mit einem auf ebener Erde stehenden Pfostenbau zu tun, dessen Größe und Ausmass nicht ermittelt werden konnte. Sie wurde vermutlich nur im Sommer gebraucht, da auch der auswärts aufgebaute Steinherd darauf hindeuten scheint.

Die Wohnhütte, der Herd und die Abfallgrube waren also funktionell als Elemente eines gemein-

samen Gehöftes miteinander verbunden. Im Bereich der Siedlung ist dies übrigens das einzige Objekt dieser Art. Im Graben Nr. 1 wurde zwar ein viel kleinerer Fundkomplex mit Lehmestrich, zwei kleinen Tierknochen, ziemlich zahlreichen Keramikscherben (134 Stück) sowie drei Abfallsgruben entdeckt, doch fehlen in diesem letzten Fall die nötigen Beweisstücke, um über die Anwesenheit eines zweiten Gehöftes konkrete Folgerungen ziehen zu können.

Im Lichte des vorhandenen Fundmaterials kann also vermutet werden, dass es sich in Pałcz nur um eine kleine Ansiedlung, etwa um ein Sommerlager handelt. Es kann sein, dass sie freiwillig durch ihre Einwohner wahrscheinlich verlorene Feuerstein- und eine eilige Flucht hinweisen, infolge welcher sie ihr ganzes Hab und Gut hinterlassen hätten wie es wahrscheinlich der Fall in Gródek Nadbużny war. In Pałcz verblieben nur armselige, stark vernichtete mobile Überbleibsel, wie auch einige, durch die Einwohner wahrscheinlich verlorene Feuerstein- und Steingeräte.

Die Siedlung lag in einer Weichselniederung, wo das Wasser bei Hochstand Überschwemmungen verursachte. In ihrer Nähe befand sich auf einer Anhöhe ein zweiter neolithischer Fundort, wo die Bedingungen günstiger für eine permanente Besiedlung waren. Es könnte sein, dass die anfangs in Pałcz lebende Bevölkerung dort übersiedelte um der ständigen Wassergefahr zu entgehen.

Die Fundstelle von Pałcz gilt als die erste im nördlichen Teil der Wojewodschaft von Bydgoszcz durch Ausgrabungen erforschte Siedlung der Trichterbecherkultur. Das ermittelte Material darf als wichtiger Beitrag zur Erkenntnis des Siedlungswerdeganges während der jüngeren Steinzeit in diesem Raum betrachtet werden.

¹² M. Kowiańska-Płaszczkowska, M. Kobusiewicz, op. cit., s. 36.
¹³ J. Kowalczyk, Osada kultury pucharów lejkowatych w Gródku Nadbużnym pow. Hrubieszów, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 23: 1956, s. 40.

¹⁴ M. Kobusiewicz, Cz. Potemski, op. cit., s. 21-25.
¹⁵ Cz. Potemski, Pradzieje Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego, Bydgoszcz 1963, s. 15.

Barbara Maciukiewicz-Czarnecka

MATERIALS FROM A SETTLEMENT OF THE FUNNEL-SHAPED BEAKER CULTURE
AT PAŁCZ, DISTRICT OF BYDGOSZCZ (SITE NR. 5)

Summary

The settlement in site 5 at Pałcz, district of Bydgoszcz is situated some 150 m westwards from the road Fordon-Łoskoń, near the lane leading to Mariampol, eastwards from the chief Agronomist's office (Fig. 1). It lies within the inundation area of the Vistula — about 1300 m from the shore line.

The site was probably a single-phase settlement. An evidence thereto is given a.o. by stylistically uniform relics stratified in a thin culture bearing layer. Very faint traces preserved in the sandy soil give no key-points for determining more exactly the borders of the settlement. It seems, however, that its southern limit was running approximately through the middle of the foundation trenches (VIII-XV), where on the southern side archaeological remains were completely lacking.

Explorers discovered in test trenches III, IIIa and IIIb (Fig. 8) traces of a house, a hearth and a refuse pit, which are likely to indicate that this was the central part of the settlement. Such an opinion seems justified in as much, as within that area mobile relics (pottery sherds, whorls, spoons and flint implements) were abundantly represented. Moreover, there were animal bones scattered in and around the hearth and the refuse pit.

Traces of the house testify that it was assembled from timber posts standing on the soil surface, but the record was insufficient to determine its size and form. The house was probably used only in summer, because the hearth was not located within its precinct, but outside.

It appears thus, that the house, the hearth and the refuse pit were functionally linked as elements of a single farmyard. In the investigated site it is the

only object of the kind. In fact, there is another agglomeration of finds laid bare in trench I, comprising several pugging clumps, two small animal bones, relatively numerous pot sherds (134 pieces) and three refuse pits, but evidence is lacking to qualify them as remains of a second farmyard.

In the light of the above statements we are allowed to suppose that the small settlement of Pałcz was used rather seasonally as a camp-like dwelling place. It was probably left voluntarily by its inhabitants, because nothing proves that they abandoned it hurriedly, leaving their belongings, as it was perhaps the case in Gródek Nadbużny. In Pałcz remained in fact only a very poor mobile material and some isolated flint and stone tools eventually lost accidentally.

As the settlement was situated in the inundation area of the Vistula, it must have been imperilled at every rise of the water. Not far away from the said settlement explorers discovered another Neolithic site located on an eminence where conditions proved to be more favorable for a permanent settlement. Most probably the inhabitants of Pałcz moved there to escape the danger of flood menacing their property.

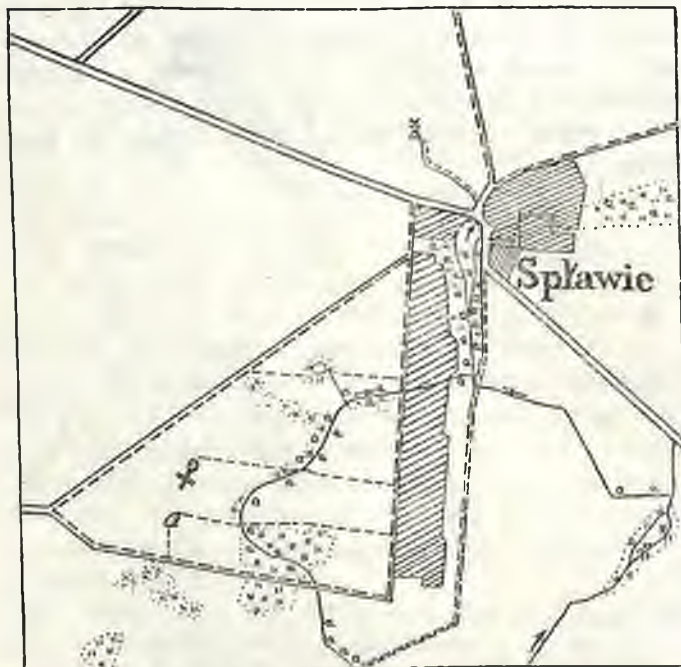
The settlement of the Funnel-shaped Beaker Culture at Pałcz is the first site of that kind systematically explored in the northern part of the Voivodeship of Bydgoszcz. Excavations yielded an archaeological record which is to be considered as valuable contribution to our knowledge of the historical process having occurred in this area during the Late Stone Age.

Naczynia kultury pucharów lejkowatych ze Sławia, pow. Kościan

Gefäße der Trichterbecherkultur aus Sławie, Kr. Kościan

Vases de la civilisation des coupes en entonnoir de Sławie, arr. de Kościan

W roku 1965 doniesiono Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków Archeologicznych w Poznaniu o znalezieniu dwóch naczyń glinianych, przy kopaniu żwiru na polu rolnika S. Wojciechowskiego ze Sławia. Miejsce znalezienia oznaczone jest na mapie jako stanowisko 1, położone na wydłużonym wzniesieniu morenowym biegnącym z zachodu i skręcającym na północ (ryc. 1). Według słów odkrywców, wykopał on trzy naczynia leżące obok dwóch dość dużych kamieni. Jedno z nich wypełnione było spalonymi kośćmi i uległo zniszczeniu. Dwa pozostałe naczynia reprezentują typowe formy kultury pucharów lejkowatych. Ze względu na to, że już wcześniej odkryto na tym samym miejscu groby ludności kultury łużyckiej, a przywiezione ułamki jednego z naczyń typologicznie i chronologicznie wiążą się z tą kulturą, przeto zniszczone naczynie wypełnione spalonymi kośćmi należy wiązać z cmentarzyskiem tej ludności.

Ryc. 1. Sławie, pow. Kościan. Plan sytuacyjny cmentarzyska (X)

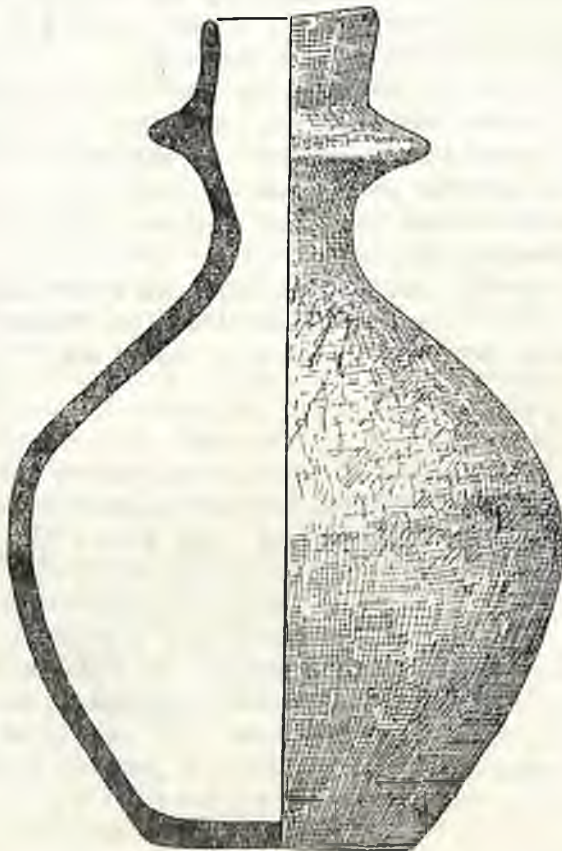
Abb. 1. Sławie, Kr. Kościan. Lageplan des Gräberfeldes (X)

Fig. 1. Sławie, arr. de Kościan. Plan de situation du cimetière (X)

1. Flaszka z kryzą, wlew cylindryczny, brzusiec baniasty zwężający się ku dołowi, dno płaskie. Barwa brunatnoszara, glina bez domieszek, na powierzchni widoczne ślady sklejanania ścianek z poziomymi taśm. Wys. 16 cm, otw. 3 cm, dno 5 cm. Nr kat. 1965:446 (ryc. 2).

2. Amforyka z dwoma uszkami, wlew lejkowato wychylony na zewnątrz, brzusiec o zalomie dwustożkowatym, dno płaskie. Barwa brunatnoszara, glina bez domieszek, na powierzchni i widoczne ślady sklejanania ścianek z poziomymi taśm. Wys. 20 cm, otw. 8 cm, dno 5,5 cm. Nr. kat. 1965: 447 (ryc. 3).

Wobec braku wiarygodnych danych o warunkach znalezienia naczyń przynależnych do kultury pucharów lejkowatych, trudno rozstrzygnąć czy mamy do czynienia ze znaleziskiem grobowym czy osadą. Identyczne cechy zaobserwowane w technice wyko-

Ryc. 2. Sławie, pow. Kościan. Flaszka z kryzą

Abb. 2. Sławie, Kr. Kościan. Kragenflasche

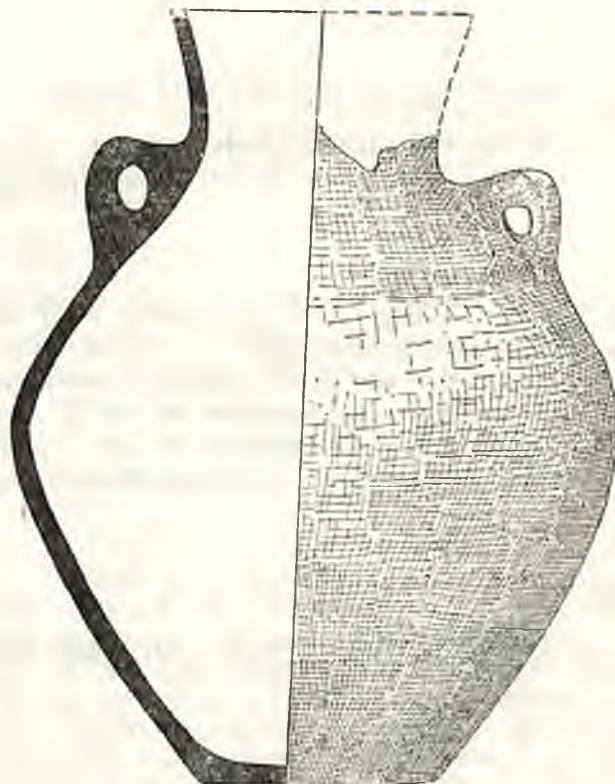
Fig. 2. Sławie, arr. de Kościan. Boutelle à fraise

kania i tworzywie obu naczyń wskazują, że oba naczynia wykonał prawdopodobnie jeden wytwórca i wobec powyższego można je uznać za zespół. Ponieważ na osadach z reguły nie występują całe naczynia, dlatego też można przypuszczać, że naczynia ze Sławia stanowiły wyposażenie grobu.

Groby kultury pucharów lejkowatych na Niżu Polskim, były bardzo ubogo wyposażone¹. Na cmentarzyskach złożonych z 2 do 10 pochówków spotyka się niekiedy tylko jedno lub dwa naczynia², wyjątkowo zaś toporek lub narzędzie rógowe czy krzemienne³. Natomiast osady dostarczają licznych ułamków naczyń, przęślików, krzemieni oraz narzędzi kamiennych⁴. Jak dotąd na opisanym stanowisku podobnych, typowych dla osad, materiałów nie znaleziono, wobec czego przytoczone dane potwierdzają naszą sugestję i skłaniają nas do uznania obiektu z Sławia za resztki grobu.

Oba opisywane naczynia (ryc. 4) reprezentują kulturę pucharów lejkowatych. Flaszka z kryzą stanowi formę spotykaną przede wszystkim w tzw. fazie wióreckiej⁵. Nie znane są podobne formy w fazie sarnowskiej (tzw. A/B wg Bechera)⁶ ani też w fazie lubońskiej⁷. Podobnie amfora dwuuszna styli-

stycznie odpowiada formom występującym w zespołach fazy wióreckiej. Odbiega ona natomiast swym charakterem zarówno od amfor starszych typu sarnowskiego jak i młodszych typu luboń-

Ryc. 3. Sławie, pow. Kościan. Amforka
Abb. 3. Sławie, Kr. Kościan. Kleine Amphora
Fig. 3. Sławie, arr. de Kościan. Petite amphore

¹ K. Jażdżewski, *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce Zachodniej i Środkowej*, Poznań 1936, s. 294; W. Chmielewski, *Zagadnienie grobowców kujawskich w świetle ostatnich badań*, Łódź 1952, s. 25; T. Wiślański, *Cmentarzysko kultury pucharów lejkowatych w Wichrowicach w pow. wrocławskim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 16 : 1964, s. 16.

² K. Jażdżewski 1936, s. 196; T. Wiślański 1964, s. 16.

³ W. Chmielewski 1952; L. Gabałówna, *Badania nad kulturą pucharów lejkowatych w Sarnowie, pow. Włocławek i w jego najbliższej okolicy*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 20 : 1969, ryc. 7.

⁴ K. Jażdżewski 1936.

⁵ Jw., s. 232.

⁶ T. Wiślański 1964, s. 87; J. A. Bakker, J. C. Vogel, T. Wiślański, *TRB and other C14 dates from Poland (c. 4350 - 1350 BC and 800 - 900 AD), Part A*, „Helinium”, t. 9 : 1969, ryc. 2; L. Gabałówna 1969, ryc. 3, 4, 6.

⁷ K. Jażdżewski 1936, s. 249.

Ryc. 4. Sławie, pow. Kościan. Flaszka z kryzą i amforka
Abb. 4. Sławie, Kr. Kościan. Kragenlasche und kleine Amphora
Fig. 4. Sławie, arr. de Kościan. Bouteille à fraise et petite amphore

skiego⁸. Nie ulega zatem wątpliwości, że oba naczynia reprezentują tzw. fazę wiórecką kultury pucharów lejkowatych i byłyby ewentualnie pozosta-

łością jednego z nielicznych dotąd odkrytych na naszym terenie cmentarzyska tej kultury.

⁸ T. Wiślański 1964, ryc. 9-12; J. A. Bakker, J. C. Vogel, T. Wiślański 1969, ryc. 3, 4.

Zbigniew Pieczyński

GEFÄSSE DER TRICHTERBECHERKULTUR AUS SPLAWIE, KREIS KOŚCIAN

Zusammenfassung

In Splawie, Fundplatz Nr. 1, wurden zwei Gefässe der Trichterbecherkultur entdeckt: eine mit einer Krause versehene Flasche (Abb. 2), sowie eine kleine zweihenklige Amphora (Abb. 3).

Die mit einer Krause verzierte Flasche erinnert an Formen, die aus der sogenannten Wiórekphase

der Trichterbecherkultur bekannt sind. Auch die zweihenklige Amphora ist stilistisch mit der Tonware derselben Phase verwandt.

Die beschriebenen Gefässe stammen wahrscheinlich aus einem selten bei uns auftretenden Gräberfeld der Trichterbecherkultur.

Zbigniew Pieczyński

VASES DE LA CIVILISATION DES COUPES EN ENTONNOIR DE SPLAWIE, ARR. DE KOŚCIAN

Résumé

A Splawie, dans la station des fouilles N° 1, furent mis à découvert deux vases en argile de la civilisation des coupes en entonnoir: une bouteille à fraise (Fig. 2) et une petite amphore à deux anses (Fig. 3).

Le vase en forme de bouteille à frise rappelle la vaisselle connue principalement de la phase de Wiórek de ladite civilisation. L'amphore à deux anses,

elle aussi, correspond au point de vue stylistique aux formes caractérisant les produits céramiques de cette même phase.

Les vases en question proviennent probablement d'une nécropole de la civilisation des coupes en entonnoir, rarement rencontrée chez nous.

Uwagi na temat cmentarzyska z II okresu epoki brązu w Balczewie, pow. Inowrocław oraz charakterystyka antropologiczna pochodzących stamtąd czaszek ludzkich*

Bemerkungen über das Gräberfeld von Balczewo, Kr. Inowrocław aus der II. Bronzezeitperiode und anthropologische Charakteristik der aufgefundenen Menschenschädel

Remarks on a cemetery from Period II of the Bronze Age at Balczewo, district of Inowrocław and anthropological characteristic of human skulls

* Część archeologiczną opracowania wykonała M. Kowiańska-Piaszykowa, część antropologiczną A. Malinowski.

W zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu znajdują się materiały kostne, głównie kranjologiczne, należące do czterech osobników, z cmentarzyska w Balczewie, w pow. inowrocławskim, zaliczone do II okresu epoki brązu. Pochodzą one z przypadkowych odkryć dokonanych pod koniec XIX w. Odkrycie to doczekało się w 1917 r. publikacji, nie uwzględniono w niej jednak pełnego materiału kostnego¹. Opracowaniem antropologicznym objęta została wówczas zaledwie jedna czaszka z otworem trepanacyjnym², ze zbiorów Towarzystwa Historycznego w Bydgoszczy. W 1938 r. prof. A. Wrzosek dokonał opracowania drugiej czaszki trepanowanej z tego stanowiska, która znajdowała się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu³. W posiadaniu tegoż Muzeum znajdują się ponadto dwie dalsze czaszki ludzkie i inne fragmenty kostne, które nie zostały dotychczas w ogóle opracowane. Postanowiliśmy zatem posiadany materiał poddać ponownym, pełnym badaniom antropologicznym i przedstawić całość uzyskanych wyników dotyczących grobów z Balczewa.

Na wstępie bardzo krótko przypomnimy najważniejsze dane dotyczące tego stanowiska. Cmentarzysko w Balczewie odkryte zostało na niewysokim wzniesieniu (tzw. Górze Wiatrakowej), w północnej części wsi, po zachodniej stronie drogi (ryc. 1). Odkrycia dokonano zimą, na przełomie lat 1892/93 w czasie wydobywania żwiru. Natrafiono wówczas na

trzy dobrze zachowane szkielety ludzkie, luźną czaszkę wraz z szczęką oraz kości udowe. Wspomniane trzy kompletne szkielety leżały blisko siebie, z czego dwa na tym samym poziomie, jeden powyżej. Szkielet najwyżej położony, z nieuszkodzoną czaszką, posiadał wyposażenie w postaci 1 szpili brązowej z półkulistą główką (ryc. 2a) oraz 2 naramienników spiralnych z brązowej taśmy, z których już wówczas do Towarzystwa Historycznego w Bydgoszczy dotarły zaledwie 3 fragmenty. Opisany wyżej grób uznany został za kobiecy, w oparciu, jak należy przypuszczać, wyłącznie o wyposażenie, gdyż nigdzie nie zachowały się ślady przeprowadzonej wówczas ekspertyzy antropologicznej. Poniżej tego szkieletu, ukośnie w stosunku do niego, znajdowały się dwa szkielety bez wyposażenia, określone jako męskie, z których u jednego osobnika stwierdzono trepanację czaszki. Ta właśnie czaszka doczekała się najwcześniejszego opracowania. Ponadto luźno znaleziono jedną kompletną czaszkę i dwie kości udowe a z zażytków 2 szpile brązowe (ryc. 2 b, c), 1 naramiennik

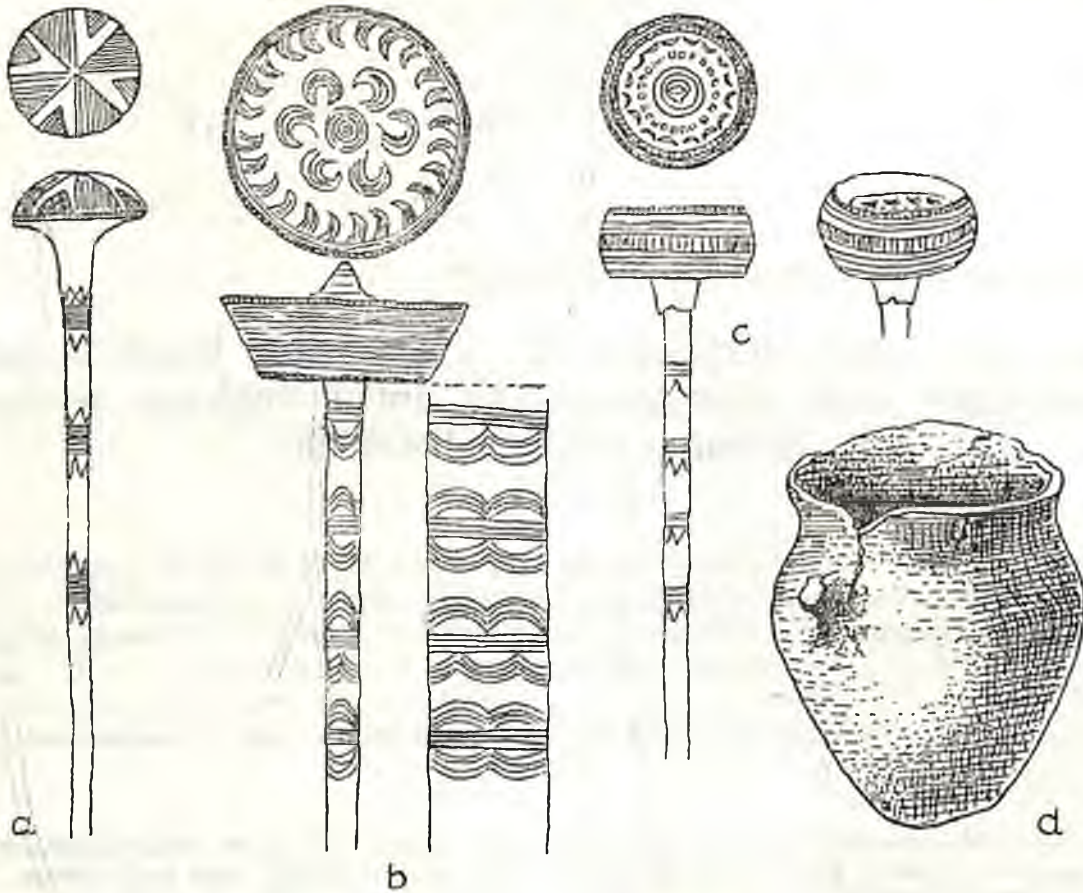

Ryc. 1. Balczewo, pow. Inowrocław. Plan sytuacyjny
Abb. 1. Balczewo, Kr. Inowrocław. Lageplan
Fig. 1. Balczewo, district of Inowrocław. Location plan

¹ M. Schultze, *Eine Schädel-Kalotte mit Trepanöffnung von Balzweiler, Kreis Hohensalza*, *Mannus*, t. 8: 1917, s. 241-244 oraz tenże: *Grab- und Depotfunde der Periode II der Bronzezeit in der Sammlung der historischen Gesellschaft zu Bromberg (2. Grabfunde von Balzweiler früher Balczewo - Kr. Hohensalza)*, *Mannus*, t. 8: 1917, s. 225-259.

² Ta sama czaszka uwzględniona została przez J. Kostrzewskiego w pracy: *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, Poznań 1923, II wyd., s. 54, ryc. 147. Tamże w przypisie 212 wymienia drugą czaszkę trepanowaną z Balczewa, znajdującą się w zbiorach Muzeum Wielkopolskiego pod nr H.G. 2120.

³ A. Wrzosek, *Trepanowana czaszka przedhistoryczna z Balczewa w pow. inowrocławskim*, „*Sprawozdania PAU*”, t. 43, nr 8, 1938, s. 217-218.

Ryc. 2. Balczewo, pow. Inowrocław. a - c — szpile brązowe, d — naczynie gliniane

Abb. 2. Balczewo, Kr. Inowrocław. a - c — Bronzenadeln, d — Tongefäss

Fig. 2. Balczewo, district of Inowrocław. a - c — bronze pins, d — clay pot

z spiralnie zwiniętej taśmy brązowej i naczynie gliniane (ryc. 2 d). Zanotowano również na cmentarzysku pewną ilość „okrągłych” kamieni, które być może związane były z obudową grobów. Wszystkie zabytki zostały przekazane ówczesnemu Towarzystwu Historycznemu w Bydgoszczy. Niestety do naszych czasów nic się w zbiorach bydgoskich nie dochoowało⁴ i nie znane są ich dalsze losy. Z akt Towarzystwa Historycznego wynika ponadto, że trzy czaszki ludzkie z tego zespołu wysłane zostały do Muzeum Prowincjonalnego w Poznaniu, w celu przeprowadzenia badań antropologicznych. Są to niewątpliwie czaszki znajdujące się obecnie w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Wśród nich jest jedna czaszka trepanowana, a ponadto fragmenty kostne, głównie czaszki, należące do czwartego osobnika. Materiały te występują pod nr. H. G. 2119 - 2121. Żadnych bardziej szczegółowych danych do nich nie posiadamy. W każdym bądź razie nie ulega wątpliwości, że na cmentarzysku w Balczewie znaleziono aż dwie czaszki trepanowane, o czym nie było żadnej wzmianki w pierwszym doniesieniu. Zdajemy sobie sprawę, że materiały i wiadomości dotyczące tego stanowiska są bardzo niekompletne. Z notatek zawartych w aktach Towarzystwa wynika, że ogółem odkryto tu kilkanaście szkieletów.

W Balczewie mamy niewątpliwie do czynienia z cmentarzyskiem płaskim, zlokalizowanym dość typowo dla cmentarzysk tego okresu, na zwirowym

wzniesieniu⁵. Panował na nim obrządek szkieletowy. Niektóre z grobów posiadały prawdopodobnie obstawę kamienną. Jak wspomniano wyżej, odkryte tu trzy szkielety ludzkie leżały bardzo blisko siebie, na dwóch poziomach. Z braku bardziej szczegółowych obserwacji, dotyczących układu warstw czy zarysu jamy, należy je chyba traktować jako trzy odrębne groby jednostkowe. Jednakże nasuwają się tu jeszcze dwie inne możliwości interpretacji. Mógł to być zatem jeden grób zbiorowy, w którym osobnik pochowany najwyżej i wyposażony w inwentarz, zajmowałby jakąś pozycję nadrzędną, uprzywilejowaną w stosunku do dwóch pochowanych pod nim zmarłych, z których jeden poddany został zabiegowi trepanacji. Trzecia wreszcie ewentualność to istnienie dwóch grobów, z których dolny, wcześniejszy byłby grobem zbiorowym (dwóch osobników), a górny, młodszy — jednostkowym. Szczególnie należy żałować, że nie dokonano bardziej precyzyjnych obserwacji odnośnie sposobu chowania zmarłych, u których przeprowadzona została trepanacja czaszek. Na cmentarzysku w Balczewie obydwaj, jak ustalono, przeżyli ten zabieg (wprawdzie na krótko). Jeden z tych osobników nie posiadał żadnego wyposażenia, co być może było związane z jego pozycją społeczną.

Okoliczności znalezienia drugiej czaszki trepanowanej są jednak zupełnie nie znane, stąd ta jednostkowa obserwacja niewiele nam daje.

Materiał zabytkowy z cmentarzyska przedstawia

⁴ Za uprzejme sprawdzenie w zbiorach bydgoskich dziękujemy p. mgr. Cz. Potemskiemu, kustoszowi działu archeologicznego Muzeum im. Wyczółkowskiego w Bydgoszczy.

⁵ Identyczne położenie posiadało m. in. cmentarzysko w Grabonogu, pow. Gostyń (zob. archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu).

się chronologicznie bardzo jednolicie. Zarówno szpile brązowe jak i naramienniki z taśmy brązowej stanowią formy powszechne w kulturze przedłużycyjskiej na terenie Wielkopolski w II okresie epoki brązu⁶. Do tego dochodzi również naczynie gliniane posiadające analogie w znanym materiale⁷. Inwentarz grobowy znaleziony przy pochówku najwyższej położonym wyznacza nam chronologię omawianego zespołu.

Przystępując do szczegółowego omawiania materiałów kostnych warto podkreślić, że czaszki z Balczewa stanowią cenny materiał antropologiczny, pochodzą bowiem z okresu ubogiego w tego rodzaju znaleziska a narastające wówczas upowszechnianie się zwyczaju ciałopalenia zmarłych wydatnie obniża znajomość właściwości biologicznych żyjących na naszych ziemiach ówczesnie ludzi. Znaczenie ich podnoszą stwierdzone na niektórych czaszkach ślady dokonanych zabiegów trepanacyjnych.

Co się tyczy zwyczaju trepanowania czaszek ludzkich, to w Europie występował on dość często w neolicie, zwłaszcza pod koniec tego okresu. W Rumunii trepanacja była rozpowszechniona w okresach brązu i lateńskim, co według O. Necrasov i innych (1959) sprzeczne jest z opinią Fischera-Möllera. Według Guiarta (cyt. za O. Necrasov i in. (1959) w zachodniej Europie trepanacja ma związek z penetracją elementu krótkogłowego, jednakże szereg badaczy zabiegi te znalazło również u ludności długogłowej.

Zabiegi trepanacyjne dokonywane były na ludziach żywych *in vivo* najprawdopodobniej w celach leczniczych jak np. w leczeniu epilepsji, bólów głowy, czy w usuwaniu odłamków kostnych z urazów głowy. Zapewne często dolegliwościom tym przypisywano obecność w czaszce złego ducha czy demona. Znane są czaszki posiadające kilka otworów trepanacyjnych. Oprócz wyraźnie wygojonych otworów trepanacyjnych spotyka się trepanacje niezalęczone, które stanowiły przyczynę śmierci, bądź wykonywane były w celach kultowych o nieznanym nam podłożu na czaszkach ludzi zmarłych. Najczęściej zabiegi te dokonywane były na kościach sklepienia czaszki. Czaszki trepanowano przeważnie odpowiednio zaostrzonymi narzędziami krzemienymi, nożami wiórowymi, rylcami, przewiertnikami, czy narzędziami zaopatrzonymi w zęby jak u współczesnej piły. Wycięte lub odłupane krążki kostne niekiedy dziurawiono i noszono jako amulety.

W Polsce zagadnieniem trepanacji oraz opisem trepanowanych przedhistorycznych czaszek zajmowali się m. in.: K. Stołyhwo (1904, 1909), W. Szokalski (1877), J. Talko-Hryncewicz (1918-1921), W. Szukiewicz (1914), S. Ciszewski (1911), L. Dudrewicz (1881) i L. Zembrzusi (1931). Współcześnie zagadnieniem tym zajmuje się Z. Kapica.

Charakterystyka materiału antropologicznego

Materiały kostne z Balczewa, należące ogółem do 5 osobników, (z czego 4 znajdują się w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu), były dotychczas przed-

miotem fragmentarycznych opracowań dokonanych przez M. Schultzego — sklepienie trepanowanej czaszki (1917) oraz A. Wrzoska (1939) — trepanowana czaszka.

Opisany przez M. Schultzego fragment sklepienia czaszki (ryc. 3-8) pochodził ze zbiorów Muzeum w Bydgoszczy. Z opisu tego badacza wynika, że dokładne opracowanie tego fragmentu czaszki było dokonane przez Schliz-Heilbronna w 1913 r. Wydane przez niego orzeczenie brzmi: „Przednia część kaloty pochodzi z łuski kości czołowej i graniczącej bocznej części ściany. Miarę można pobrać jedynie z kości czołowej, jednak czaszkę można zaliczyć według przebiegu krzywej bocznej, na pewno do długogłowca. Na górze lewej strony kości czołowej, na granicy szwu wieńcowego leży ostro cięty otwór trepanacyjny, o długości 2,5 cm, szerokości 2,1 cm, który wydaje się jeszcze świeży. Brzegi otworu wykazują tylko na podstawie lekką nabrzmiałość (śląd gojenia). Kość czołowa posiada budowę silnie neandertalską. Bardzo wydatnie rozwinięte są łuki brwiowe tworzące nabrzmiały występ w okolicy nad brwiami, który odróżnia się od *torus neandertalczyka* tylko przez *plana lateralia*. Ponad *glabella*, leży 6 cm szerokie, 3 cm wysokie, całkiem równe *planum supraglabellare*, od którego prowadzi zaznaczenie *crista frontalis* do *bregma*. Grzebień nie ciągnie się dalej na płaską pokrywą kości ściany bocznej. Z boku silnie opada wejście podoczodołowe, kresy skroniowe usytuowane są wysoko, płasko-łukowate i całkiem płaskie są *plana temporalia*. Pomiary czoła wynoszą: mniejsza szerokość czoła (ft—ft)=100 mm, tylna, największa szerokość czoła (co—co)=119 mm, długość kości czołowej (g—b)=140 mm, odległość między guzami czołowymi =64 mm. Z boku ukazuje się ponad obrzmieniami łuków brwiowych całkiem płaskie, przebiegające ukośnie ku tyłowi wzniesienie, które bez przerwy przechodzi w całkiem płaski łuk *pars cerebralis*. Kość czołowa odpowiada pierwotnemu typowi z Brünn I. Jednak ten kształt znamy też z typów okresu późno- i średnio-metalo-wych typu halsztackiego z Hallstatt C i D wywodząc się z Illirii i promieniujące do Śląska...”

Druga czaszka z Balczewa (ryc. 9-17) była zbada-na przez A. Wrzoska. Należała ona do osobnika zmarłego w wieku *Adultus* (30-35 lat), najprawdopodobniej do mężczyzny. Czaszka ta znajduje się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu i figuruje pod nr inw. 2120. Zdaniem A. Wrzoska jest rzeczą ciekawą „że wśród czaszek z Balczewa znalazła się i druga trepanowana... Nie ma ona jednak cech neandertaloidalnych”. Według tego badacza o wieku zmarłego świadczą „nie zrosnięte szwy prócz strzałkowego, który częściowo zrosnięty jest zwłaszcza w *pars obelica*. Otwór trepanacyjny ze śladami gojenia się znajduje się w kości potylicznej, w prawej górnej części dochodząc do szwu wę-glowego. Jest większy niż w czerepie z Balczewa opisanego przez Schultzego, gdyż ma długości 38 mm i 41 mm szerokości... Czaszka z Balczewa posiada wybornie zachowaną żuchwę, z której pośmiertnie wypadły oba prawe przedtrzonowe zęby, a z lewej strony boczny siekacz, kiel i drugi przed-trzonowy. Pozostałe w żuchwie zęby, w liczbie 11 są przeważnie średnio starte, nie wyłączając trze-

⁶ J. Kostrzewski, *Wielkopolska...* op. cit., s. 51, ryc. 134-136.

⁷ Najbliższą doń analogię stanowi naczynie ze Szczepankowa, pow. Szamotuły. Zob. J. Kostrzewski, *Wielkopolska...* op. cit., ryc. 126.

cih trzonowych... Pojemność czaszki wynosi około 1540 cm³. Powyższe ważniejsze wyjątki krótkiego opracowania A. Wrzoska uzupełniliśmy w naszym opracowaniu szczegółowymi pomiarami i opisem morfologicznym poszczególnych powierzchni czaszki. Niestety opisana wyżej zuchwa należąca do czaszki nie została przekazana nam do opracowania — być może zaginęła podczas ostatniej wojny.

W powierzchni górnej kontur czaszki posiada kształt regularnego łuku typu *ovoides*. Lekko zaznaczone są guzy ciemieniowe i nieco wydatniej czołowe. Część zachowanego lewego łuku jarzmowego świadczy o tym, że były one w tej powierzchni niewidoczne — *cryptozygia*. W powierzchni czołowej zachowanej i nie uszkodzonej lewej części czaszki wnioskować można o słabym rozwoju łuków brwiowych, zaś zachowana część lewego łuku jarzmowego jest lekko wypukła.

W powierzchni bocznej widoczne jest, że czaszka posiada średnio pochylone w tył czoło, zaś potylicca jest silnie wypukła i posiada wyraźnie zaznaczoną guzowatość potyliczną zewnętrzną. Na lewej stronie czaszki w tej powierzchni widoczne jest całkowite zarosnięcie tylnej części szwu łuskowego od połowy jego długości — zrosnięta jest kość ciemieniowa ze skroniową.

W powierzchni tylnej widoczne jest, że czaszka w stosunku do szerokości jest średniowysoka. W przebiegu szwów czaszkowych brak jest kostek Worma. Wyrostki sutkowate kości skroniowych są średnio duże. Po prawej stronie czaszki na łusce kości potylicznej umiejscowiony jest otwór trepanacyjny. Cięcie bardzo ostrym narzędziem zadane było z góry, skośnie do płaszczyzny łuski kości potylicznej. Na części górnej brzegów otworu widoczne są ślady procesu kostnienia, jednakże u tego osobnika nie doszło do wygojenia otworu, gdyż zmarł on w stosunkowo krótkim czasie po zabiegu trepanacyjnym.

W powierzchni podstawnej czaszki widoczny jest owalny zarys otworu wielkiego kości potylicznej i średnio zaznaczone kresy karkowe.

Poczynione przez nas obserwacje morfologiczne i wyliczenia wskaźników pozwalają określić nam przynależność rasową osobnika, który zapewne był mieszańcem elementu śródziemnomorskiego z paleoeuropeidałnym.

Następna badana przez nas czaszka nr inw. 2119^a (ryc. 18 - 25) należała zapewne do mężczyzny zmarłego w wieku *Maturus* (około 40 lat).

W powierzchni górnej sklepienie czaszki posiada kształt regularnego łuku — narys czaszki typu *ovoides*. Łuki jarzmowe nie są widoczne — *cryptozygia*. Wszystkie części szwu strzałkowego są w znacznym stopniu pozarastane.

W powierzchni czołowej widoczne jest, że oczodoły są ustawione niemal prosto, są one kwadratowe i średnio wysokie. Nad prawym oczodołem występuje *foramen supraorbitale* oraz *incisura frontalis*, czego brak jest po stronie lewej. Nad brzegiem lewego oczodołu, w jego części środkowej w odległości 9 mm od górnego brzegu oczodołu, występuje płytkie wgłębienie o średnicy 2,5 mm, które może stanowić pozostałość po urazie doznany w czasie odległym od chwili śmierci. Łuki jarzmowe są płaskie, szczeka

szeroka z wyraźnie zaznaczonym dołem nadkłowym. Otwór gruszkowaty kształtu regularnego posiada w części dolnej zakończenie w formie *fossa praenasalis*, kolec nosowy średniej wielkości, czoło średnioszerokie, zuchwa masywna o dość wysokim trzonie.

W powierzchni tylnej czaszka jest wysoka w stosunku do szerokości. W przebiegu szwu węglowego po prawej stronie w *pars asterica* umiejscowione są kosteczki szwowe Worma o niewielkich wymiarach. Guzowatość potyliczna zewnętrzna kości potylicznej średnio wydatna, natomiast bardzo silnie zaznaczone są kresy karkowe.

W powierzchni bocznej czaszki czoło jest średnio pochylone do tyłu, posiada ono słabo zaznaczone guzy czołowe i bardzo silnie rozwinięte łuki brwiowe. Nasada nosa o profilu lekko wklęsłym — głęboka, potylicca lekko uwypuklona, guzy ciemieniowe słabo zaznaczone, duże, masywne wyrostki sutkowate kości skroniowych, bródka na zuchwie bardzo lekko zaznaczona — raczej ujemna, twarz lekko prognatyczna. Na prawej stronie powierzchni bocznej czaszki występuje uszkodzenie pośmiertne — brak jest części łuski kości czołowej, ciemieniowej i skroniowej. Wysokość otworu 96 mm szerokość 101 mm.

W powierzchni podstawnej czaszkę charakteryzuje bardzo mały, owalny otwór wielki kości potylicznej. Na części podstawnej kości potylicznej jest wydatny guzek gardłowy a bocznie odeń po obu stronach 2 wydatne guzki w miejscach przyczepów mięśni długich głowy. Na uwagę zasługuje niezwykle silna rzeźba mięśniowa podstawnej powierzchni czaszki. Łuk zębodołowy o kształcie elipsowatym jest bardzo szeroki, podniebienie zaś płaskie.

Uzębienie czaszki. W szczęce stwierdzono przeżyciowy brak zębów: prawy M₁ nad którym występuje przetoka kostna i lewy M₂. Pośmiertnie brak jest zębów: prawego I₁ i P₂ lewego I₁ i I₂. Przetoki kostne występują ponadto nad prawym P₁, który dotknięty jest próchnicą i nad lewym niewygojonym w pełni po utracie przeżyciowej zębodołem po M₂. W zuchwie pozostały jedynie oba M₃, gdy oba M₂ utracone były przyżyciowo zaś reszta zębów stanowi braki pośmiertne. Otwory bródkowe zuchwy umiejscowione obustronnie pod P₂. Kąt bródki wynosi 60°, kąt gonialny zawarty między trzonem a gałęzią zuchwy wynosi 130°. Zęby barwy żółto-białej posiadają na powierzchni żującej odsłoniętą zębinę z wysepkami szkliwa. Na zębach występują dość znaczne złogi kamienia nazębnego. Pojemność czaszki wyliczona według metody L. Manouvriera wynosi 1470 cm³.

Obserwacje morfologiczne czaszki i wyliczone wskaźniki pozwalają przypuszczać, że zmarły osobnik reprezentował element paleoeuropeidałny.

Trzecia czaszka nr inw. 2121 (rys. 26 - 29) należała zapewne do kobiety zmarłej w wieku *Adultus* (około 25 lat). Czaszka ta posiada bardzo silne uszkodzenia i braki części kości. Brak jest mianowicie zuchwy, części twarzowych, przedniej części podstawy czaszki oraz obu kości skroniowych.

W powierzchni górnej narys czaszki przedstawia się w formie wydłużonego łuku typu *ovoides*. Szwy czaszkowe — wieńcowy, węglowy, strzałkowy zupeł-

nie niezarośnięte o średnio skomplikowanym przebiegu. W okolicy *pars obelica* na lewej kości ciemieniowej występuje wgłębienie 5 mm szerokie i 10 mm długie, przed którym w kierunku doczołowym występuje wzniesienie kostne.

W powierzchni tylnej widoczne jest, że czaszka była w stosunku do szerokości wysoka. W części środkowej szwu węglowego *pars media* po prawej stronie czaszki znajduje się mała kostka szwowa Worma, druga zaś kostka umiejscowiona jest po drugiej stronie szwu w *pars asterica*.

W powierzchni podstawnej na czaszce widoczny jest duży owalny otwór wielki kości potylicznej, przed którym na części podstawnej występuje słabo wykształcony guzek gardłowy.

Pomimo, że na czaszce nie było można dokonać pomiaru długości czaszki oraz być może mało dokładny jest pomiar szerokości czaszki, niewątpliwie chyba jest, że należała ona do osobnika wybitnie długogłowego.

Oprócz 3 czaszek do opracowania przekazano nam luźne fragmenty kości należące do innego osobnika (ryc. 30). Z fragmentów tych rozpoznano: całkowicie zachowaną prawą kość skroniową z małym, bardzo delikatnie zbudowanym wyrostkiem sutkowatym, fragment prawej kości ciemieniowej oraz lewą

połową zuchwy. Zuchwa ta posiadała otwór bródkowy pomiędzy P_1 a M_1 . Z innych zębów zachowały się: P_2 , M_1 , M_2 , i M_3 . Zęby posiadają bardzo nieznacznie starte powierzchnie żujące koron i brak jest u nich śladów choroby próchnicowej. Oprócz tego zachował się luźny M_3 z prawej połowy zuchwy. Kąt bródkowy wynosi około 72° a kąt gonialny 136° . Oprócz tego znajdował się trzon z częściami bocznymi kręgu szyjnego i uszkodzony kręgi lędźwiowy. Opisane kości nie były oznaczone numerem inwentarza a należą one zapewne do kobiety zmarłej w wieku *Iuvenis* około 20 lat.

Podsumowując; uzyskane wyniki stwierdzamy, że zmarli pochowani na cmentarzysku w Balczewie należeli do ludności wybitnie długogłowej. W ich strukturze rasowej wyróżniono element paleoeuropeoidalny i śródziemnomorski. Zidentyfikowano tu 3 mężczyzn w wieku 30 - 35 i 40 lat oraz 2 kobiety w wieku 20 i 25 lat. Najciekawsze było stwierdzenie u 2 osobników otworów trepanacyjnych z początkami gojenia.

Przedstawiony materiał stanowi z całą pewnością ważny przyczynek do znajomości stosunków kulturowych i biologicznych ludności naszych ziem w starszej epoce brązu.

Piśmiennictwo

1. W. Antoniewicz, *Patologia ludów pierwotnych*, Problemy, R. 19, Nr 2 (203), 1963, s. 94 - 103.
2. S. Ciszewski, *Trepanowanie i skrobanie w celach leczniczych czaszek na Kaukazie*, Lud, t. 17, z. 4, 1911, s. 242 - 250.
3. B. Bugyi, *Znaczenie paleopatologii dla antropologii*, Człowiek w czasie i przestrzeni, R. 4, z. 4 (16), 1961, s. 176 - 181.
4. L. Dudrewicz, *O czaszkach trepanowanych*, Pamiętnik Tow. Lekarskiego Warszawskiego, t. 77: 1881, s. 402.
5. J. Lisiewicz, *Uwagi o prehistorii medycyny w Polsce*, Polski Tygodnik Lekarski, R. 24, Nr 37, 1969, s. 1421 - 1423.
6. A. Malinowski, *Szczątki czaszek ludzkich z grodziska i osady otwartej ludności kultury łuzyckiej w Słupcy*, Fontes Archaeologici Posnanienses, t. 15: 1964, s. 155 - 157.
7. O. Necrasov, E. Floru, D. Nisolaesco-Plopsor, *Contribution à l'étude de la pratique de la trépanation chez les populations préhistoriques du territoire de la R.P. Roumaine*, Przegląd Antropologiczny, t. 25, z. 1, 1959, s. 9 - 32.
8. M. Schultze, *Eine Schädel-Kalotte mit Trepan-öffnung von Balzweiler, Kreis Hohensalza*, Mannus, t. 8: 1917, s. 214 - 244.
9. K. Stołyhwo, *Trepanacja w okresie kamienia*, Wszechświat, nr 35, 1904, s. 559 - 560.
10. K. Stołyhwo, *Czaszka przedhistoryczna trzykrotnie trepanowana*, Wszechświat, nr 19, 1909, s. 302.
11. W. Szokalski, *O amuletach czaszkowych i trepanacji kości czaszkowych w czasach przedhistorycznych*, Pamiętnik Tow. Lekarskiego Warszawskiego, t. 73: 1877, s. 485 - 486.
12. W. Szukiewicz, *Trepanowane czaszki z cmentarzyska pod Naczą*, Ziemia, R. 6: 1914.
13. J. Talko-Hryncewicz, *O trepanowanych czaszkach XIV - XVI w. z cmentarzyska w Łankiszkach pod Naczą na Litwie*, Rozprawy Wydz. Mat.-Przyr. Akademii Umiejętności, t. 58: 1918, s. 181 - 247.
14. J. Talko-Hryncewicz, *Trepanacja czaszki żywego człowieka z Góry Zamkowej w Wilnie*, Rozprawy Wydz. Mat.-Przyr. PAU, t. 61: 1921, s. 1 - 9.
15. A. Wrzosek, *Trepanowana czaszka przedhistoryczna z Balczewa w powiecie inowrocławskim*, Sprawozdania PAU, t. 43, nr 8, 1938 s. 217 - 218.
16. L. Zembrzuskii, *Trepanacja prehistoryczna*, Polski Przegląd Chirurgiczny, t. 10: 1931, s. 3.

Tabela 1

Pomiary antropometryczne cięciw czaszek z Balczewa w mm

Nazwa pomiaru	symbol	czaszka nr 2119- ♂	czaszka nr 2120 M	czaszka nr 2121 ♀
Długość czaszki największa	g - op	184	196	-
Szerokość czaszki największa	eu - eu	136	141	132?
Szerokość czoła najmniejsza	ft - ft	93	96*	-
Szerokość czoła największa	co - co	104*	113	111
Szerokość czaszki uszna	au - au	118	120	-
Szerokość potyliczna	ast - ast	103	107	108
Szerokość potylicy największa	mst - mst	100	110	-
Szerokość Foramen magnum	-	23	30	29
Długość Foramen magnum	ba - o	30	35	40
Wysokość czaszki podstawna	ba - b	134	143	138
Wysokość czaszki uszna	po - b	112	109	-
Odległość	g - b	113	106	-
Odległość	g - l	176	183	-
Odległość	g - i	175	191	-
Cięciwa kości czołowej	n - b	117	-	-
Cięciwa k. czołowej i ciemieniowej	m - l	174	-	-
Cięciwa sklepienia czaszki	n - i	168	-	-
Cięciwa kości ciemieniowej	b - l	109	118	116
Cięciwa górnej części łuski kości potylicznej	l - i	66	63	65
Cięciwa dolnej części łuski kości potylicznej	i - o	44	55	56
Cięciwa całej łuski kości potylicznej	l - o	95	98	98
Górna głębokość twarzy	n - ba	103	-	-
Wysokość twarzy całkowita	n - gn	119	-	-
Wysokość twarzy górna	n - pr	67	-	-
Wysokość nosa kostnego	n - ns	48	-	-
Szerokość otworu gruszkowatego	apt - apt	28	-	-
Szerokość twarzy największa	zy - zy	132	138*	-
Szerokość twarzy szczękowa	zm - zm	102	-	-
Szerokość oczodołowa zewnętrzna	ek - ek	95	-	-
Szerokość oczodołowa wewnętrzna	mf - mf	17	-	-
Szerokość oczodołu prawego	mf - ek	40	-	-
Wysokość oczodołu prawego	-	30	-	-
Środkowa głębokość twarzy	ba - pr	105	-	-
Dolna głębokość twarzy	ba - gn	118	-	-
Długość podniebienia kostnego	ol - sta	54	-	-
Szerokość podniebienia	enm - enm	43	-	-
Szerokość zębodołowa	ekm - ekm	65	-	-
Wysokość podniebienia	-	10	-	-
Głębokość potyliczna	ba - l	111	-	122
Szerokość kątowna żuchwy	go - go	109	-	- żuchwa
Wysokość trzonu żuchwy	gn - id	36	-	- luźna
Długość trzonu żuchwy	go - gn	87	-	- 74
Szerokość największa gałęzi żuchwy	-	51	-	- 41
Szerokość najmniejsza gałęzi żuchwy	-	34	-	- 30
Szerokość wcięcia żuchwy	cr - kdl	38	-	- 34
Szerokość największa żuchwy	kdl - kdl	122	-	-
Głębokość wcięcia żuchwy	-	16	-	- 13

Tabela 2

Pomiary łuków czaszek z Balczewa (w mm)

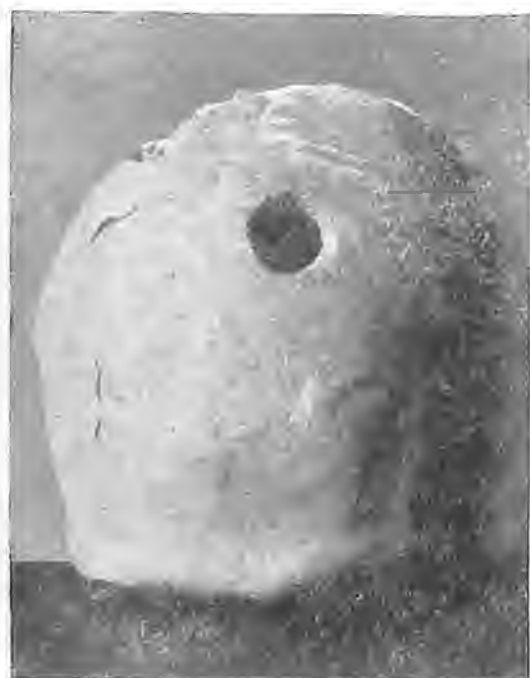
Łuk czaszki	czaszka nr 2119 a	czaszka nr 2120	czaszka nr 2121
	♂	♂	♀
Obwód poziomy czaszki	513	540	—
g - b	125	130	—
n - b	130	—	—
g - l	245	260	—
n - l	252	—	—
g - i	326	329	—
n - i	333	—	—
l - b	120	130	129
l - i	70	69	72
l - o	115	123	128
i - o	45	56	56
Łuk górnej łuski	360	385	—
co - b - co	164	144	144
ast - l - ast	181	192	206*

* — pomiar wykonany do linii środkowej czaszki i następnie podwojony.

Tabela 3

Wartości wskaźników czaszek z Balczewa

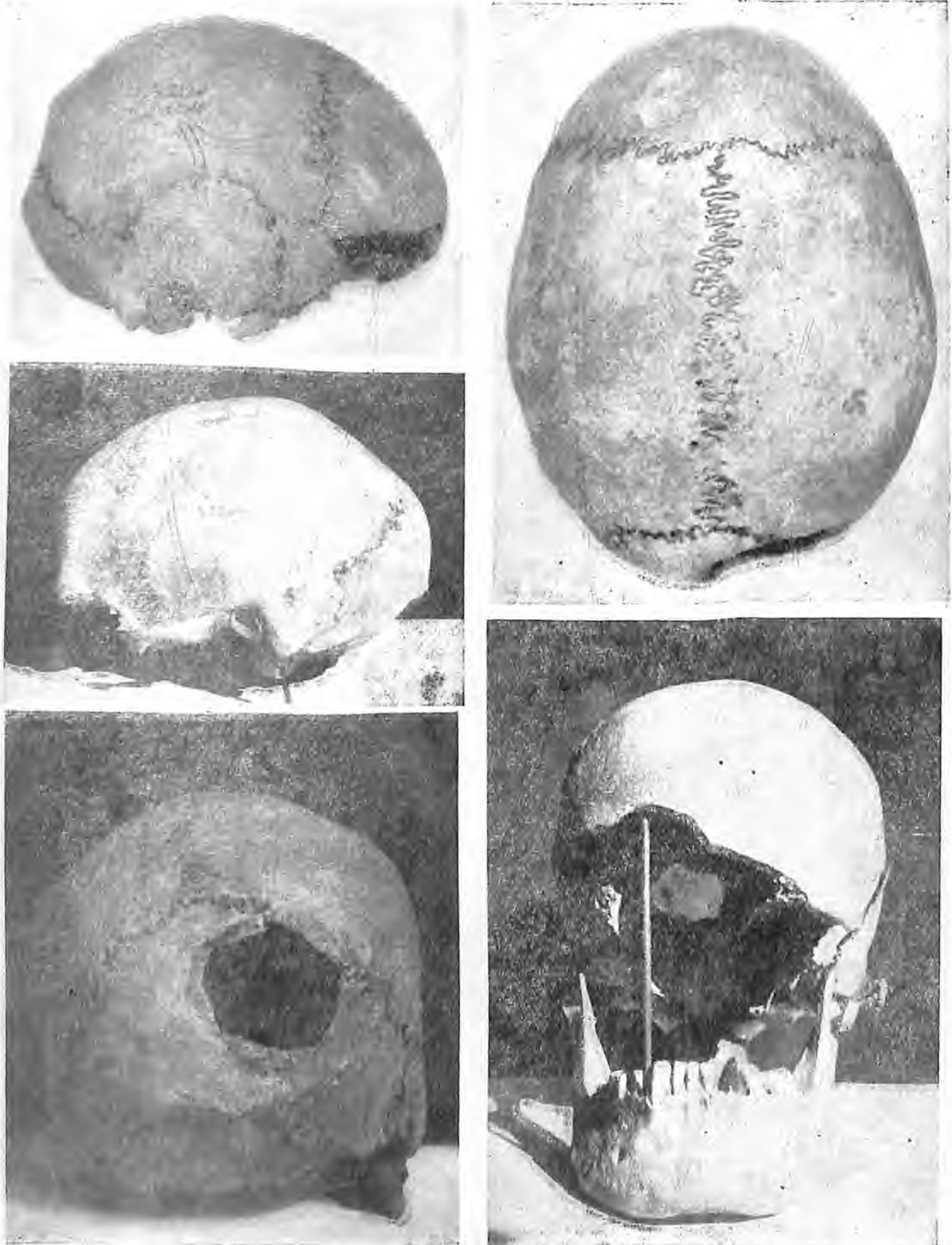
Nazwa wskaźnika	czaszka nr 2119 a	czaszka nr 2120	czaszka nr 2121
	♂	♂	♀
Szerokościowo-długościowy	73,91	71,94	—
Wysokościowo-długościowy (do ba)	72,83	72,96	—
Wysokościowo-długościowy (do po)	60,87	55,61	—
Wysokościowo-szerokościowy	98,53	98,60	95,65
Czołowo-szerokościowy	89,42	84,96	—
Potylicy	75,74	75,89	81,82
Wysokościowy średni	83,75	85,12	—
Twarzy morfologiczny (do zy)	90,15	—	—
Twarzy morfologiczny (do zm)	85,71	—	—
Twarzy górnej	50,76	—	—
Nosa	58,33	—	—
Oczodołowy	75,00	—	—
Żuchwowo-jarzmowy	82,58	—	—
Otworu potylicznego	76,67	85,71	72,50
Podniebienia	83,08	—	—
Wysokości podniebienia	23,26	—	—
Międzyoczodołowy	17,89	—	—
Twarzy środkowej			
zm - zm 100	77,27	—	—
zy - zy			

Ryc. 3-8. Tropanowane sklepienie czaszki z Balczewa opracowanej przez M. Schultzego
 Abb. 3-8. Trepanierte Wölbung eines Schädels aus Balczewo, bearbeitet von M. Schultze
 Fig. 3-8. Trepanated brain-pan of a human skull from Balczewo, described by M. Schultze

Ryc. 9-12. Trepanowana czaszka z Balczewa opisana przez A. Wrzoska; nr inw. 2120
Abb. 9-12. Trepanierter Schädel aus Balczewo, beschrieben von A. Wrzosek; Inv. Nr. 2120
Fig. 9-12. Trepanated skull from Balczewo, described by A. Wrzosek; Inv. Nr. 2120

Ryc. 13-17. Trepanowana czaszka z Balczewo, opisana przez A. Wrzosek; nr Inw. 2120
 Abb. 13-17. Trepanierter Schädel aus Balczewo, beschrieben von A. Wrzosek; Inv. Nr. 2120
 Fig. 13-17. Trepanated skull from Balczewo, described by A. Wrzosek; Inv. Nr. 2120

Ryc. 18-21. Czaszka z Balczewa, nr inv. 2119
Abb. 18-21. Schädel aus Balczewo, Inv. Nr. 2119
Fig. 18-21. Skull from Balczewo, Inv. Nr. 2119

Ryc. 22 - 25. Czaszka z Balczewa, nr inw. 211
 Abb. 22 - 25. Schädel aus Balczewo, Inv. Nr. 2119
 Fig. 22 - 25. Skull from Balczewo, Inv. Nr 2119

Ryc. 26-29. Czaszka z Balczewa, nr inw. 2121
Abb. 26-29. Schädel aus Balczewo, Inv. Nr. 2121
Fig. 26-29. Skull from Balczewo, Inv. Nr. 2121

Ryc. 30. Inne fragmenty kości ludzkich z Balczewa
Abb. 30. Andere Bruchstücke von menschlichen Knochen aus Balczewo
Fig. 30. Other fragments of human bones from Balczewo

Mieczysława Kowiańska-Piaszykowa und Andrzej Malinowski

BEMERKUNGEN ÜBER DAS GRÄBERFELD VON BALCZEWO, KREIS INOWROCLAW AUS DER II. BRONZEZEITPERIODE UND ANTHROPOLOGISCHE CHARAKTERISTIK DER AUFGEFUNDENEN MENSCHENSCHÄDEL

Zusammenfassung

Der Aufsatz enthält eine genaue Beschreibung des Ende des 19. Jahrhunderts entdeckten Skelettgräberfeldes von Balczewo, Kreis Inowrocław, sowie eine ausführliche anthropologische Charakteristik der aufgefundenen Gebeine.

Das Gräberfeld von Balczewo gehört der Vor-Lausitzer Kultur, also der II. Bronzezeitperiode an. In den erforschten flachen Skelettgräbern bestand die Ausrüstung aus Bronzenadeln, Bronzearmbändern

und Lehmgefäßen. Die auf Tafel — 1-3 zusammengestellte anthropometrische Charakteristik, wie auch die morphologischen Angaben der untersuchten menschlichen Schädel weisen auf eine besonders langköpfige Bevölkerung hin. Die Rassenstruktur liess palaeoeuropeidale und Mittelmeer-Elemente erkennen. Zwei Schädel hatten Trepanationsöffnungen mit Heilungsspuren.

Mieczysława Kowiańska-Piaszykowa und Andrzej Malinowski

REMARKS ON A CEMETERY FROM PERIOD II OF THE BRONZE AGE AT BALCZEWO, DISTRICT OF INOWROCLAW AND ANTHROPOLOGICAL CHARACTERISTIC OF HUMAN SKULLS

Summary

This paper brings, besides a concise description of the skeleton cemetery of Balczewo, district of Inowrocław, discovered in the late 19th century, also a full anthropological characteristic of unearthed human bones.

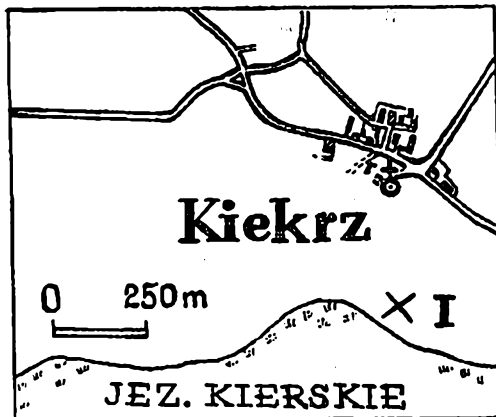
The cemetery of Balczewo belongs to the Prelusitan Culture of Period II of the Bronze Age. Grave gifts deposited in twenty explored flat sepulchres

were composed of bronze pins, bronze armlets and clay pots. Anthropometric characteristics (Table 1-3), as well as morphological data of tested human skulls prove that they belonged to a population of remarkably long-headed men. As to their racial structure, investigators stated palaeoeuropeidal and mediterranean elements. Two skulls had trepanation holes with cicatrization traces.

Grób kloszowy ludności kultury łużyckiej z IV okresu epoki brązu w Kiekrzu, pow. Poznań

Glockengrab der Lausitzer Kultur aus der IV. Bronzezeitperiode in Kiekrz, Kr. Poznań
Bell grave of the Lusatian Culture from Period IV of the Bronze Age at Kiekrz, district of Poznań

Odkrycie grobu kloszowego ludności kultury łużyckiej dokonano na terenie ośrodka wypoczynkowego MO w Kiekrzu, pow. Poznań w trakcie kopania rowów kanalizacyjnych. Obok pochówki odkryto drugi grób popielnicowy z dwiema przystawkami oraz jamę. Stanowisko (I), na którym dokonano odkrycia, znajduje się na południe od wsi Kiekrz, w odległości ok. 70 m na północ od brzegu Jez. Kierskiego (ryc. 1). Na tym samym stanowisku

Ryc. 1. Kiekrz, pow. Poznań. Plan sytuacyjny stanowiska
Abb. 1. Kiekrz, Kr. Poznań. Lageplan der Fundstelle
Fig. 1. Kiekrz, district of Poznań. Location plan of the site

w 1928 r. znaleziono skorupy kultury łużyckiej, przypuszczając, że pochodzą one z osady. W trakcie badań ratowniczych stwierdzono, że odsłonięty grób popielnicowy nr I został w czasie prac ziemnych mocno zniszczony a większość ceramiki w postaci skorup wydobyto na powierzchnię¹. W odległości 9 m od tego grobu w kierunku płd.-zach., w profilu rowu wystąpiła jama, której nie wyeksplorowano. Później odkryty grób kloszowy znajdował się ok. 40 cm na płn.-zach. od grobu nr I (ryc. 2).

Zawartość grobów oraz jamy zainwentaryzowano w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu pod nr 1969/65 i 1969/66.

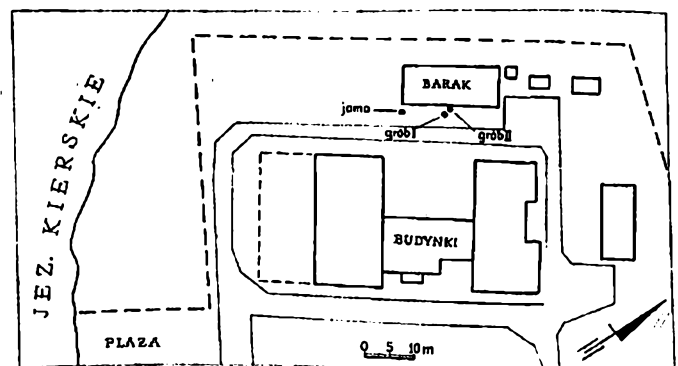
¹ Szczególną troską o zachowanie zawartości grobów wykazał ob. K. Radziński, który zabezpieczył ceramikę przed zniszczeniem.

Grób I

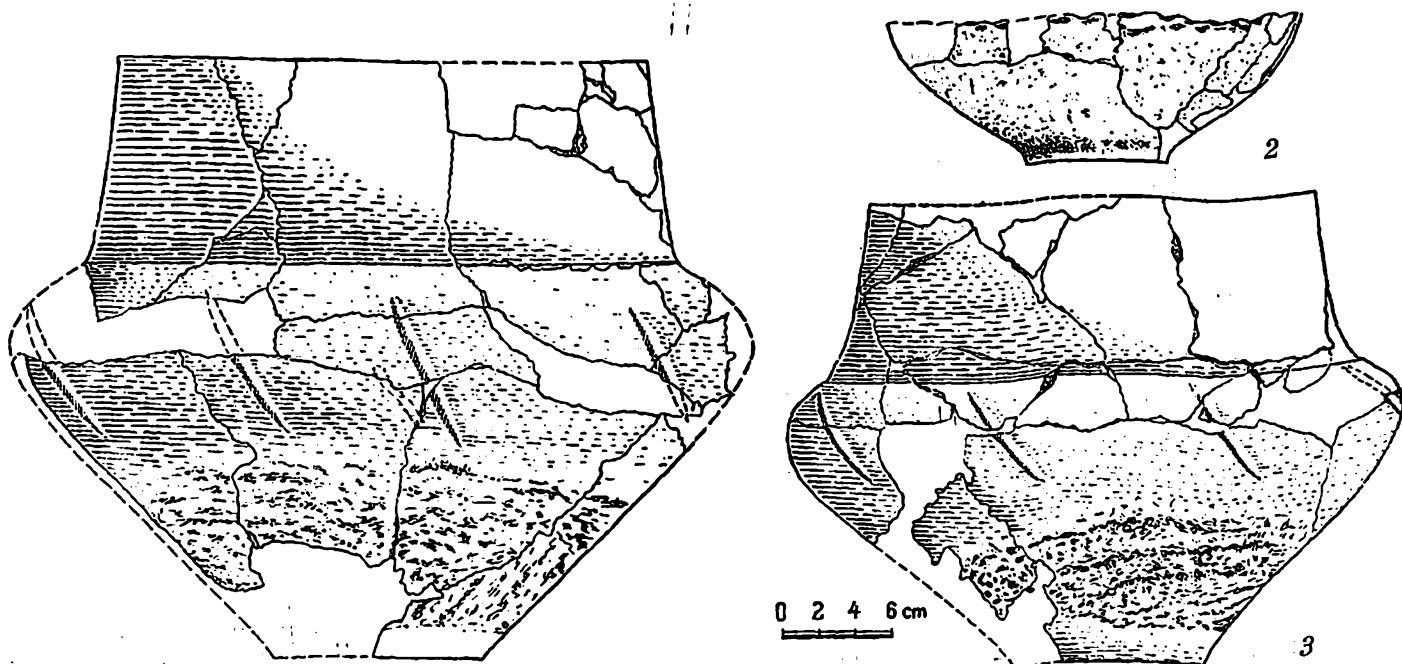
Była to pojedyncza popielnica ustawiona prosto w piasku i częściowo w brunatnej ziemi przechodzącej wyżej w próchnicę. Po stronie zachodniej popielnicy przylegało do niej drugie analogiczne w kształcie naczynie stanowiące przystawkę. Między tymi naczyniami po ich stronie południowej występowała misa jako druga przystawka. Naczynia położone były na głębokości 40-50 cm. Popielnica zawierała spalone ludzkie kości.

Inwentarz:

1. Popielnica wazowata z szyjką lekko zwężającą się ku górze. Brzusiec na załomie zdobiony pojedynczymi, skośnymi żeberkami. Powierzchnia gładka, w części przydennej poziomo obmazywana. Dno płaskie. Barwa brunatna. Naczynie zachowane w połowie. Wys. 32,5 cm, otwór 30 cm, dno 11 cm (ryc. 3, 1).
2. Naczynie wazowate z szyjką lekko zwężającą się ku górze. Brzusiec na załomie ornamentowany skośnymi, pojedynczymi żeberkami. Powierzchnia gładka, w części przydennej poziomo obmazywana. Dno nieznacznie wyodrębnione, płaskie. Barwa brunatna. Wys. 26 cm, otwór 25 cm, dno 10,5 cm (ryc. 3, 3).
3. Misa w kształcie wycinka kuli. Krawędź brzegu skośnie żłobkowana. Powierzchnia chropowata.

Ryc. 2. Kiekrz, pow. Poznań. Położenie grobów i jamy
Abb. 2. Kiekrz, Kr. Poznań. Lage der Gräber und der Grube
Fig. 2. Kiekrz, district of Poznań. Location of graves and of the pit

Ryc. 3. Kiekrz, pow. Poznań. Ceramika z grobu nr I
 Abb. 3. Kiekrz, Kr. Poznań. Tonware aus Grab Nr. I
 Fig. 3. Kiekrz, district of Poznań. Pottery from grave Nr. I

Dno wyodrębnione, płaskie. Barwa brązowa z zaciemnieniami. Wys. 8 cm, otwór 22,5 cm, dno 7,5 cm (ryc. 3, 2).

Grób II

Występował w postaci pojedynczej popielnicy ustawionej prosto w piasku i częściowo brunatnej ziemi na głębokości 40-50 cm. Po stronie północnej popielnicy leżały dwie przystawki a mianowicie misa i dzbanek. Zespół tych naczyń nakryty był dużym naczyniem — kloszem. Popielnica zawierała spalone ludzkie kości.

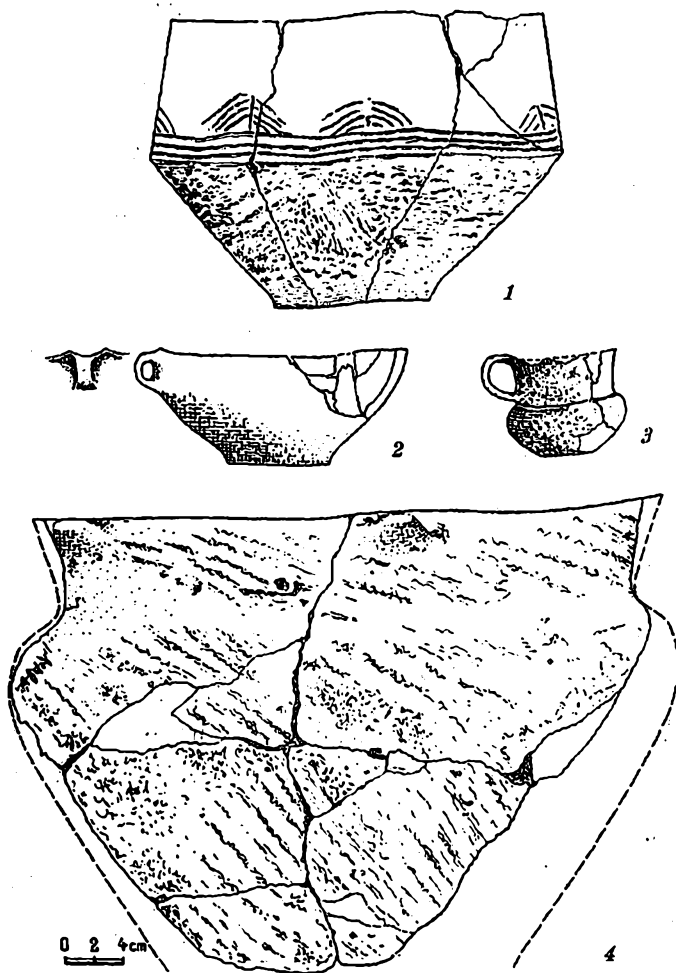
Inwentarz:

1. Popielnica dwustożkowata, zdobiona od zalamu brzuśca wzwyż trzema dookólnymi bruzdami, nad którymi występują pojedyncze jodełki. Szyjka gładka, brzusec obmazywany. Dno lekko wyodrębnione, płaskie. Barwa brązowa, Wys. 21 cm, otwór 25,5 cm, dno 11,5 cm (ryc. 4, 1).

2. Misa z taśmowatym uszkiem. Na krawędzi brzegu po obu stronach uszka pojedyncze, małe trójkątne występy, tworzące siodłowe wgłębienie brzegu. Powierzchnia gładka. Dno wyodrębnione, płaskie. Barwa brunatna. Wys. 7,5 cm, twór 17,5 cm, dno 7 cm (ryc. 4, 2).

3. Dzbanek z taśmowatym uchem i szyjką lekko rozchylającą się ku górze. Szyjka od brzuśca oddzielona dookólną bruzdą. Powierzchnia gładka. Dno wklęsłe. Barwa szarobrunatna. Wys. 7 cm, otwór 7,5 cm, dno 3,2 cm (ryc. 4, 3).

4. Naczynie jajowate — klosz z wyodrębnioną szyjką wygiętą na zewnątrz. Naczynie przy brzegu zdobione pojedynczymi guzami. Powierzchnia skośnie obmazywana. Barwa brunatna. Brak części przydennej i dna. Wys. zach. 31,5 cm, otwór 42 cm (ryc. 4, 4).

Ryc. 4. Kiekrz, pow. Poznań. Ceramika z grobu nr II
 Abb. 4. Kiekrz, Kr. Poznań. Tonware aus Grab Nr. II
 Fig. 4. Kiekrz, district of Poznań. Pottery from grave Nr. II

Jama

Odkryta w profilu rowu jama wystąpiła na głębokości od 55 do 100 cm. Posiadała ona przekrój półkolisty o średnicy 100 cm i zalegała w piasku. Strop jej zmieszany był z ok. 30 cm warstwą brunatnej ziemi przechodzącej w próchnicę (ryc. 5).

W profilu jamy stanowiącej brunatnoczarną ziemię znajdowały się 3 skorupy o powierzchniach gładkich. Dwie skorupy stanowią części szyjek o barwie brunatnej. Jedna pochodzi z brzegu misy, której krawędź jest ukośnie ścięta do wnętrza. Barwa jej jasnobrązowa.

Ceramika odkryta w grobach w Kiekrzu ma liczne analogie z cmentarzysk ludności kultury lużyckiej w Wielkopolsce i na Pomorzu, pochodzących z IV - V okresu ep. br.² Szczególnie bogatych materiałów porównawczych dostarcza nam cmentarzysko z Wilanowa, pow. Chodzież. W grobie II — kloszowym popielnicę stanowi dwustożkowate naczynie ornamentowane jodelką. Ten typ naczyń datowany jest na IV okres ep. br.³ Również do tego samego okresu można zaliczyć dwa analogiczne naczynia wazowate z grobu I⁴. Obydwa zatem pochówki, stanowiące tylko fragment cmentarzyska, leżące na obszarze grupy zachodniowielkopolskiej kultury lużyckiej, pochodzą z IV okresu epoki brązu.

Występowanie w tym okresie grobu kloszowego na terenie Wielkopolski jest zjawiskiem wyjątkowym. Na zbliżoną postać grobu kloszowego natrafiono na cmentarzysku w Czarnkowie⁵. Nie jest to jednak pełna forma tego typu grobu, gdyż klosz nie nakrywał wszystkich naczyń, jak to miało miejsce w naszym wypadku. Najstarsze groby kloszowe, a więc pochodzące z IV okresu, są nam znane — obok Wielkopolski — przede wszystkim z innych terenów Polski, jak ze Śląska, ziemi chełmińskiej i Pomorza Zachodniego⁶.

¹ D. Durczewski i W. Smigielski, *Materiały do osadnictwa ludności kultury lużyckiej w Wielkopolsce*, Część I, „*Fontes Archaeologici Posnanienses*”, t. 16:1965, s. 207, tabl. 6, s. 208, tabl. 7, ryc. 20, s. 215, tabl. 14, ryc. 5, s. 216, tabl. 15, ryc. 1-8; J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jazdzewski, *Pradzieje Polski*, wyd. II, 1965, s. 159, ryc. 9, s. 181, ryc. 14.

² D. Durczewski i W. Smigielski, op. cit., Część II, „*Fontes*”, t. 17:1966, s. 88, 164, tabl. 24, ryc. 21; J. Kostrzewski, *Kultura lużycka na Pomorzu*, Poznań 1958, s. 59, ryc. 40:8.

³ L. Łuka, *Cmentarzysko kultury lużyckiej w Czarnkowie z IV - V okr. epoki brązu*, „*Fontes Praehistorici*”, t. 1:1950, s. 150-151.

⁴ Tamże, s. 112.

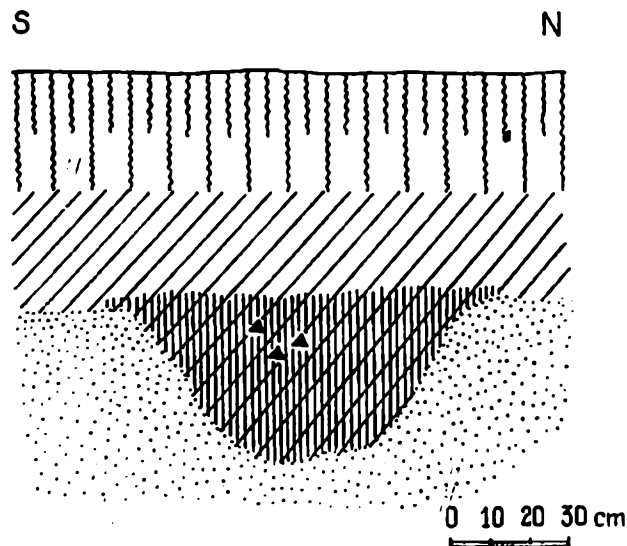
⁵ J. Kostrzewski, op. cit., s. 105-108.

Dobromir Durczewski

GLOCKENGRAB DER LAUSITZER KULTUR AUS DER IV. BRONZEPERIODE IN KIEKRZ, KREIS POZNAŃ

Zusammenfassung

In 1969 wurden in Kiekrz, Kreis Poznań, in der am nördlichen Rand des Sees von Kiekrz gelegenen Fundstelle 1 zwei Gräber und eine Grube der Lausitzer Kultur entdeckt. Eines dieser Gräber enthielt eine Urne und 2 Beigefäße, welche mit einem grossen glockenähnlichen Gefäss überdeckt waren. Dies

próchnica brunatna ziemia brunatno-czarna piasek

Ryc. 5. Kiekrz, pow. Poznań. Przekrój pionowy jamy
Abb. 5. Kiekrz, Kr. Poznań. Aufriss der Grube
Fig. 5. Kiekrz, district of Poznań. Vertical section of the pit

Odsłonięta w profilu wykopu jama usytuowana była od grobów w odległości 9-10 m. Zalegała ona głębiej niż pochówki, chociaż strop jej ze względu na zmieszanie z brunatną ziemią występował już na głębokości ok. 50 cm, a więc odpowiadał by poziomowi naczyń grobowych. Jama w przekroju wyróżniała się od otoczenia tylko swoją barwą zawierając w profilu zaledwie 3 ułamki ceramiczne. Ponieważ jamy nie wyeksplorowano, dlatego też nie znany jest nam jej kształt poziomy ani ewentualna dalsza zawartość. Z tych więc powodów niemożliwe jest określenie funkcji jamy. Skorupy w niej znalezione, choć mało charakterystyczne, należą do kultury lużyckiej i chronologicznie można je zaliczyć prawdopodobnie do tego samego okresu, z którego pochodzą groby. Choć jama położona jest niedaleko grobów, ma zbliżoną do nich głębokość i chronologię, nie wydaje się, aby miała związek z cmentarzyskiem. Jama jest zapewne pozostałością po osadzie ludności kultury lużyckiej. Należy przypuszczać, że osada ta o charakterze sezonowym, chronologicznie jest wcześniejsza niż cmentarzysko. Być może, że odstęp czasu między opuszczeniem przez ludność tej osady a założeniem cmentarzyska był dość krótkotrwały.

Dobromir Durczewski

BELL GRAVE OF THE LUSATIAN CULTURE FROM PERIOD IV OF THE BRONZE AGE AT KIEKRZ,
DISTRICT OF POZNAŃ

Summary

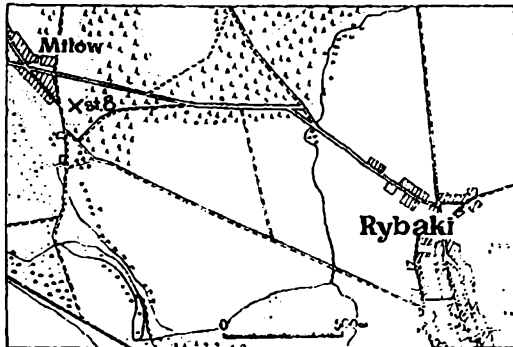
During excavation works carried out in 1969 in the region of Kiekrz near Poznań, 2 graves and a pit dwelling of the Lusatian Culture were discovered on site 1 situated on the northern shore of Lake Kiekrz. One grave contained a cinerary vase and two associated pots. They were recovered with a big vessel. This is, up to now, the first bell grave burial discovered on the territory occupied by the West-Great-Polish group of the Lusatian Culture during Period IV of the Bronze Age. The second grave as well as the pit belong to the same period.

Cmentarzisko ludności kultury łużyckiej w Rybakach, pow. Krosno Odrzańskie

Gräberfeld der Lausitzer Kultur in Rybaki, Kr. Krosno Odrzańskie
A cemetery of the Lusatian Culture at Rybaki, district of Krosno Odrzańskie

Na terenie gruntów gromady Rybaki, w lipcu 1956 r., przy pracach budowlanych natrafiono na dwa groby ciałopalne ludności kultury łużyckiej. Odkryto je podczas kopania rowów pod fundamenty słupów w nowo stawianej oborze Spółdzielni Produkcyjnej w Miłowie. Zabytki zabezpieczył na miejscu kierownik budowy ob. Ernest Krawaczek.

Cmentarzisko położone jest w pobliżu południowo-wschodniej części wsi Miłów, na płd. od drogi prowadzącej z Miłowa do Maszewa i przy drodze biegnącej w kierunku Odry na gruntach wsi Rybaki². Oznaczono je jako stanowisko 8 i nie jest wykluczone, że mamy do czynienia z rozległym cmentarzyskiem ciałopalnym ludności kultury łużyckiej (ryc. 1).

Ryc. 1. Rybaki, pow. Krosno Odrzańskie. Plan sytuacyjny cmentarzyska
Abb. 1. Rybaki, Kr. Krosno Odrzańskie. Lageplan des Gräberfeldes
Fig. 1. Rybaki, district of Krosno Odrzańskie. Location plan of the cemetery

Grób 1

Położony w odległości ok. 1 m od ściany wschodniej obory, a ok. 5 m od narożnika ściany północnej (ryc. 2). Wkopany w biały piasek na gł. ok. 30 cm. Nad popielnicą

¹ W literaturze przedmiotu powyższe groby opublikowano jako znalezione w Miłowie, pow. Krosno Odrz.; Z. Pieczyński, *Miłów, pow. Krosno n. Odrą, „Z otchłani wieków”*, R. 23:1957, z. 2, s. 89; W. Smigielski, *Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1956-1957*, „*Fontes Archaeologici Posnanienses*”, t. 10:1959, s. 283; G. Chmielewski, *Bibliografia Archeologii Ziemi Lubuskiej (Województwa Zielonogórskiego) za lata 1945-1964*, „*Materiały Komisji Archeologicznej*” t. 2:1967, s. 120 poz. 130; J. Kostrzewski, *Kultura łużycka na Pomorzu*, Poznań 1958, s. 154 przypis 178. W rzeczywistości stanowisko to leży na gruntach wsi Rybaki.

² Materiał z cmentarzyska błędnie zainwentaryzowano pod miejscowością Miłów, pow. Krosno Odrz. Granica dwóch gromad przebiega wzdłuż drogi biegnącej w kierunku Odry. Omalowane groby położone są na gruntach gromady Rybaki wg mapy 1:25 000 (3955 — Wężyńska).

zaległa 25 cm warstwa ciemnego humusu. We wnętrzu popielnicy na spalonych kościach znaleziono brązową szpilę i okrągły obrabiany kamień.

1. Popielnica wazowata z lekko zwężającą się ku górze szyjką. Górna część brzuśca zdobiona skośnymi żeberkami. Część przydenna pokryta naprzemian ległymi pionowymi i poziomymi grupami bruzd ułożonymi w szachownicę. Dno wyodrębnione. Powierzchnia gładka, żółtoszara. Wys. 34 cm, otw. 32 cm, dno 13 cm. Nr kat. 1956: 1022 (ryc. 3, 1).

Przealone kości należące do mężczyzny (maturus)³. Nr kat. 1956: 1025.

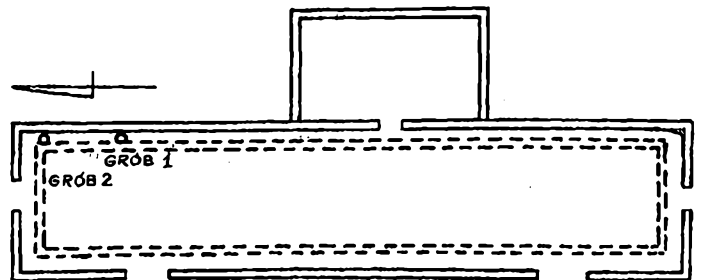
2. Szpila brązowa z główką w postaci płytkowatej okrągłej tarczki, zdobiona na krawędzi dwiema poziomymi liniami i częściowo zachowanym kołcem. Poniżej tarczki występuje płaska kryza. Szpila nosi ślady spalenia. Zachowana długość 11 cm, średn. tarczki 24 mm. Nr kat. 1956: 1021 (ryc. 3, 2).

3. Płaski obrabiany kamień w postaci cylindra, wykonany z piaskowca, z dwoma zagłębieniami i żłobkiem dookołnym. Wys. 3,5 cm, średn. 8 cm. Nr kat. 1956: 1024 (ryc. 3, 3).

Grób 2

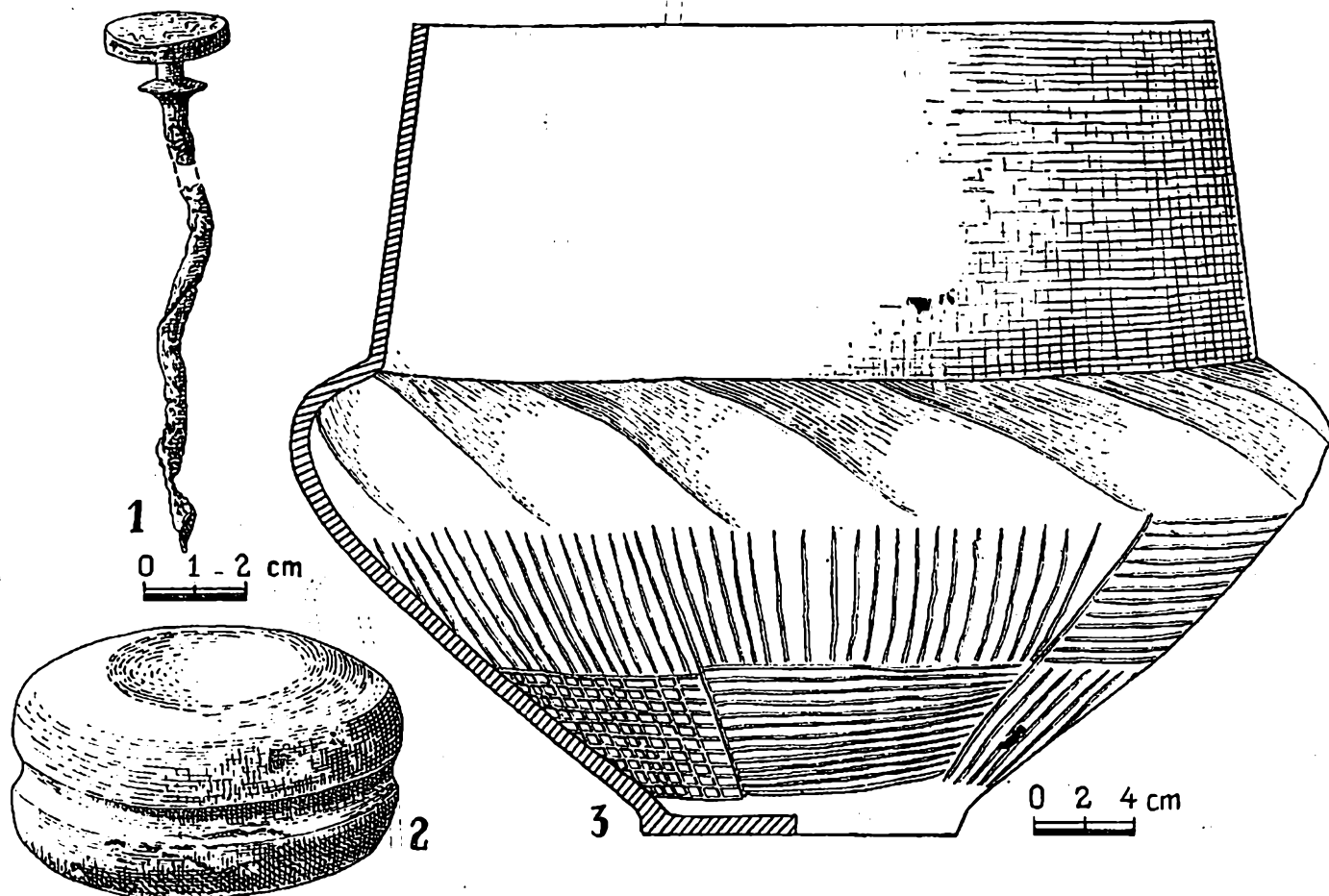
Położony przy ścianie północnej obory. Wkopany w biały piasek na głęb. ok. 30 cm. Nad nim zalegała warstwa humusowa, gruba ok. 25 cm. Zachowały się fragmenty większego naczynia i mały kubek. Popielnicę zniszczyli pracownicy budowlani w trakcie kopania rowu. Kości uległy rozsypaniu.

1. Zniszczone naczynie kształtu dwustożkowego z baniastym brzuścem. Szyjka zwęża się ku otworowi. Część przydenna obmazywana, chropowata. Barwa brunatna. Wys. 37 cm, otw. 36 cm, dno 13 cm. Nr kat. 1956: 1020 (ryc. 4, 1).

Ryc. 2. Rybaki, pow. Krosno Odrzańskie. Plan sytuacyjny grobów w zabudowaniu gospodarczym
Abb. 2. Rybaki, Kr. Krosno Odrzańskie. Lageplan der Gräber im Wirtschaftsgebäude
Fig. 2. Rybaki, district of Krosno Odrzańskie. Site plan of graves inside a farm building

³ Analizę materiału kości grobu przeprowadził doc. dr A. Madziński.

Ryc. 3. Rybak, pow. Krosno Odrzańskie. Zawartość grobu nr 1
 Abb. 3. Rybak, Kr. Krosno Odrzańskie. Inhalt des Grabes Nr. 1
 Fig. 3. Rybak, district of Krosno Odrzańskie. Content of grave Nr. 1

2. Kubek baniasty z wychylonym brzegiem i wałeczkowatym uchem. Dno lekko wyodrębnione. Powierzchnia gładka, jasnobrunatna. Wys. 7 cm, otw. 8,5 cm, dno 5 cm. Nr kat. 1956: 1026 (ryc. 4,2).

Naczynia odkryte na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej w Rybakach na stanowisku 8, należą do typu naczyń wazowatych (ryc. 3,1 i 4,1). Występowanie podobnych form wiąże się z zachodnimi grupami tej kultury. Odkrywa się je zarówno w grobach, gdzie najczęściej spełniają funkcje popielnic, jak i na osadach w Zachodniej Wielkopolsce⁴, Pomorzu⁵, Saksonii⁷, Śląsku⁸ i Czechach⁹.

Ornament, w postaci ukośnych żeberk i linii rytých wykonanych rylcem zdobiący naczynie z grobu 1 (ryc. 3,1), jest bardzo często spotykanym w tzw. grupie uradzkiej. Zdobiono w niej różne formy naczyń, przyczym najczęściej pokrywał on dolne ich partie. Wśród motywów wykonanych w podobnej technice przeważały ornamenty geometryczne.

Naczynie z grobu 2 (ryc. 4,1) ma dolną część obrzucaną gliną i obmazywaną palcami.

⁴ W. Smągdański, *Materiały do osadnictwa ludności kultury łużyckiej w Wielkopolsce*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” t. 16 : 1965, s. 203, tabl. 2 ryc. 42.

⁵ J. Kostrzewski, *Kultura łużycka na Pomorzu*, Poznań 1958, s. 106, ryc. 78.

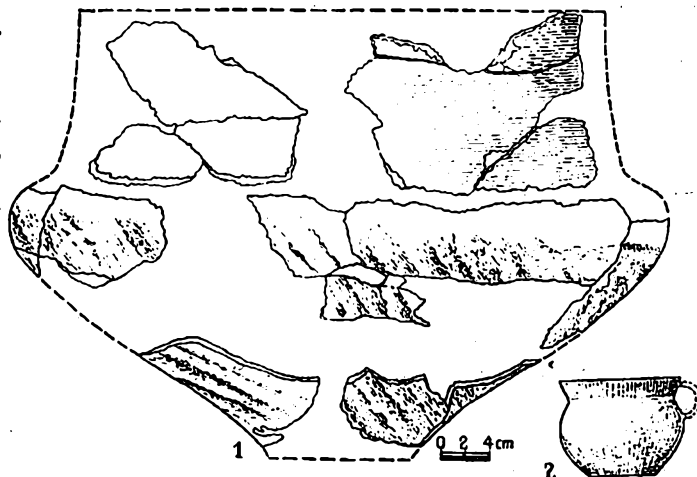
⁷ W. Grünberg, *Die Grabfunde der jüngeren und jüngsten Bronzezeit im Gau Sachsen*, Berlin 1943, tabl. 64, ryc. 4.

⁸ B. Gediga, *Plemiona kultury łużyckiej w epoce brązu na Śląsku Środkowym*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 77, ryc. 17h.

⁹ E. Plesl, *Lužická kultura v severozápadních Čechách*, Praha 1961, tabl. L, ryc. 8.

Pozostałe naczynia (ryc. 4,2) spotyka się w podobnych zespołach jak wyżej opisane, najczęściej w Czechach¹⁰ i Pomorzu Zachodnim¹¹.

Wyżej opisane naczynia datować można na wcze-

Ryc. 4. Rybak, pow. Krosno Odrzańskie. Zawartość grobu nr 2

Abb. 4. Rybak, Kr. Krosno Odrzańskie. Inhalt des Grabes Nr. 2

Fig. 4. Rybak, district of Krosno Odrzańskie. Content of grave Nr. 2

¹⁰ J. Filip, *Pradzieje Czechosłowacji*, Poznań 1951, s. 248, ryc. 6h, 8.

¹¹ J. Kostrzewski, *Pradzieje Pomorza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, s. 62 ryc. 23 i s. 62 ryc. 33.

sną fazę grupy uradzkiej, to znaczy na IV okres epoki brązu¹². Podobnie datuje się tego typu znaleziska w Zachodniej Wielkopolsce¹³, na Pomorzu¹⁴, w Brandenburgii¹⁵, na Śląsku¹⁶, w Saksonii¹⁷ i Czechach¹⁸.

Znaleziona w grobie 1, brązowa szpila z tarczową główką i ze zgrubieniem na szyjce (ryc. 3,2), jest dotąd znaleziskiem niespotykanym w grupach dorzecza Odry ludności kultury łużyckiej. W. Co-blenz¹⁹ podobne egzemplarze znalezione na terenie Saksonii uważa za obce dla tej kultury na tym obszarze. Wywodzi je z okolicy „Havelgebiet”, gdzie poraz pierwszy występują wspólnie w grobach z ceramiką guzową. Znaleziska te datowane są nad środkową Łabą na końcową fazę III okresu epoki brązu. Natomiast szpile znalezione w Saksonii datuje na IV okres epoki brązu. Podobnie należy datować szpilę pochodzącą z cmentarzyska w Rybakach, gdzie należy ją prawdopodobnie uważać za import z obszarów nadłabskich.

W popielnicy grobu 1 wraz ze szpilą brązową znajdował się płaski obrabiany kamień z żłobkiem dookolnym. Podobne kamienie znane są z wielu stanowisk ludności kultury łużyckiej i nie mają większego znaczenia przy klasyfikacjach chronologicznych. Są natomiast bardzo ciekawym elementem kultury materialnej plemion kultury łużyckiej. W literaturze przedmiotu przypisuje im się wielorakie funkcje lub też nie określa się ich przeznaczenia, nazywając je „zagadkowymi wyrobami lub

serkami”²⁰. Przytoczymy tutaj niektóre poglądy takich badaczy jak J. Kostrzewski²¹, który uważa je za „wyobrażenie i namiastkę pokarmów” wzgl., że „były jakimiś narzędziami do wygładzania naczyń czy wyprawiania skóry”. Podobne sugestie powtarzają za nim M. Kostrzewska²² i W. Smigielski²³. Natomiast R. Jakimowicz²⁴ uważa je za „amunicję”²⁴. E. Krause uważa tego rodzaju kamienie za ciężarki do sieci używane przez rybaków przy połowie²⁵.

Nie jest wykluczone, że tego rodzaju narzędzia mogły spełniać różne funkcje. Niemniej powtarzalność podobnych form na dość dużych terenach zdają się sugerować, że miały one względnie ściśle określone znaczenie. Sądząc po danych etnologicznych²⁶ najbardziej prawdopodobne wydaje się, że służyły one jako główki maczug. Nie można jednak wykluczyć, że „maczugowate” narzędzie nie oprawione w skórę mogło spełniać funkcję specyficznego młotka używanego do bliżej nieokreślonych czynności. Okrągły kształt oraz zakłębienia w bocznych ściankach nie pozwalają definitywnie odrzucić funkcji ciężarków tzw. „bola” lub też kamieni do starożytnej procy, co prawdopodobnie miał na myśli R. Jakimowicz. Osobiście wydaje mi się bardziej prawdopodobne, że były to maczugimłoty, niemniej jak uczy etnologia, zupełnie analogiczne przedmioty spełniały niejednokrotnie u ludów pierwotnych różne funkcje. Stąd też przy dzisiejszym stanie badań nie możemy wykluczyć różnych interpretacji tego typu ciekawych przedmiotów.

²⁰ J. Kostrzewski, 1958, s. 153 - 156.

²¹ Jw.

²² M. Kostrzewska, Wyroby kamienne kultury łużyckiej w Wielkopolsce w epoce brązowej i wczesnożelaznej, „Przegląd Archeologiczny”, t. 9:1953, z. 2-3, s. 291 - 352.

²³ W. Smigielski, Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Terespolickim, pow. Nowy Tomyśl, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 41:1960, s. 47, ryc. 58: d i e oraz s. 31 i 32.

²⁴ R. Jakimowicz, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kruszwicy w latach 1948 - 1949, „Studia Wczesnośredniowieczne”, t. 1:1952, s. 111.

²⁵ E. Krause, Vorgeschichtliche Fischereigeräte und neuere Vergleichsstücke, „Zeitschrift für Fischerei und deren Hilfswissenschaften”, Berlin, t. 11:1904, s. 133 - 300, tabl. XIV.

²⁶ Na wystawie muzeów etnologicznych w Berlinie i Lipsku, podobne kamienie oprawione są w drewno i niekiedy pokryte skórą. Lady pierwotne Ameryki używały tego rodzaju przedmiotów jako smoni wzgl. narzędzi myślistwskich.

¹² J. Schneider, Die Keramik des Aurtitzer Stils westlich der Oder, „Forschungen zur vorgeschichtlichen Archäologie”, Leipzig, t. 3:1958, s. 16, ryc. 8, 2 i 10, 2.

¹³ A. Götz, Die Vorgeschichte der Neumark, Würzburg 1897, s. 31 ryc. 49 - 50; Fr. Maciejewski i W. Smigielski, Cmentarzysko kultury łużyckiej w Radnicy w pow. krosnieńskim (Krosno n.O.), „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 40:1959, s. 311 ryc. 3, 4 oraz ryc. 4, 7; Z. Pieczyński, Cmentarzysko kultury łużyckiej z V okresu epoki brązu w Grudzi k. Kostrzyna n/O, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 41:1960, s. 61, ryc. 45, 7.

¹⁴ J. Kostrzewski, 1958, s. 104, ryc. 76 i 77.

¹⁵ J. Schneider, 1958, s. 31.

¹⁶ B. Gediga, 1947, s. 71, ryc. 18a.

¹⁷ W. Grünberg, 1943, ryc. 39, 1.

¹⁸ E. Plesl, 1961, tabl. 48, ryc. 1b 8 oraz tabl. 47, ryc. 7.

¹⁹ W. Co-blenz, Bronzzeitliche Gräber von Seegeritz bei Taucha, Landkreis Leipzig, „Forschungen zur Vor- und Frühgeschichte”, t. 6:1958, s. 63 tabl. 22 ryc. d; oraz Grabfunde der Mittelbronzezeit Sachsen, Dresden 1952, s. 110 i n., t. 69.

Zbigniew Pieczyński

GRÄBERFELD DER LAUSITZER KULTUR IN RYBAKI, KREIS KROSNO ODRZAŃSKIE

Zusammenfassung

Während der Schürfungen in Rybaki wurden zwei Brandbestattungen der Lausitzer Kultur entdeckt. Das Gräberfeld liegt am süd-östlichen Rand des Dorfes Miłow, südlich des von Miłow nach Maszewo führenden Weges, in der Nähe des an die Odra laufenden Pfades, im Bereich der Grundstücke des Dorfes Rybaki. Es ist als Fundstelle Nr. 8 gekennzeichnet.

Die im Gräberfeld ermittelten Gefäße gehören dem terrinenförmigen Typus an und treten vorwiegend im westlichen Verbreitungsgebiet der Lausitzer

Kultur auf. Eine im Grab Nr. 1 aufgefundenene bronzene Nadel mit scheibenartigem Kopf und wulstigem Hals (Abb. 3, 2) ist als ein bis heute einzig dastehender Fund aus dem Kulturkreis einer im Stromgebiet der Odra ansässigen Lausitzer Volksgruppe zu betrachten. Nadeln dieser Art wurden erstmalig in Gräbern des Havelstromgebietes zusammen mit einer wulstverzierten Tonware gefunden. Die in Rybaki gehobene Nadel wird der IV. Bronzeperiode zugeschrieben.

Im Grab Nr. 1 wurde auch ein flacher, bearbeiteter

ter Stein mit rundlaufender Rille entdeckt (Abb. 3, 3), dessen vielseitiger Gebrauch vermutet wird. Es scheint, dass derartig gearbeitete Steine als Keulen- oder Hammerköpfe verwendet wurden, oder auch als „Bola“ dienten. Nach Ansicht des

Verfassers müsste es sich hier wahrscheinlich um eine hammerartige Keule handeln.

Das Gräberfeld der Lausitzer Kultur in Rybaki gehört der IV. Bronzeperiode an.

Zbigniew Pieczyński

A CEMETERY OF THE LUSATIAN CULTURE AT RYBAKI, DISTRICT OF KROSNO ODRZAŃSKIE

Summary

During explorations performed at Rybaki two incineration burials of a Lusatian folk-group were laid bare. They belong to a cemetery which lies near the south-east border of the village of Miłow, southwards from the road running from Miłow to Maszewo, just beside the lane going towards the Odra, on the grounds of the village Rybaki. The investigated graves are registered as site Nr. 8.

The earthenware found in the cemetery belongs to the vase-like type produced mainly by the western offshot of the Lusatian Culture. Explorers discovered in grave 1 also a bronze pin with a shield-like head and a thickened neck (Fig. 3, 2), which proved to be up to now a unique find in the area of the

Odra basin settled by Lusatian tribes. Pins of the kind were unearthed for the first time in burials of the Havel basin together with knob ornamented pots. The pin of Rybaki belongs to Period IV of the Bronze Age.

In grave 1 appeared also a flat, worked stone with a groove running all around (Fig. 3, 3), which might have been used for various purposes. It seems that such stones were utilized as club heads or hammer heads, respectively as the so-called „bola“. In the author's opinion they are rather hammer-like clubs.

The cemetery of the Lusatian Culture at Rybaki is dated to Period IV of the Bronze Age.

Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Czekanowie, pow. Ostrów Wlkp.

Un cimetière de la population de la civilisation lusacienne à Czekanów, arr. d'Ostrów
A cemetery of the population of the Lusatian Culture at Czekanów, district of Ostrów

WSTĘP

Badania cmentarzyska w Czekanowie były prowadzone od bardzo dawna. Początkową datą badań (najprawdopodobniej) jest rok 1858. W tym to roku w dniu 17 maja, Wydział nauk historyczno-moralnych Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego dał zlecenie Antoniemu Białeckiemu, członkowi tego Towarzystwa, „aby się udał do Mikorzyna i Mroczenia w powiecie ostrzeszowskim, dla obejrzenia... kamieni z runicznymi napisami...”.¹ Antoni Białeckie opisał, zresztą bezimiennie, swą wyprawę w „Czasie”². „Zanim pojechałem do Mikorzyna i Mroczenia, rozkopywałem uroczysko popielnicami wypełnione we wsi Czekanowie pod Ostrowem powiecie Odolanowskim”. Tam też autor opisu dowiedział się o znalezieniu dużego kamienia, który jak się później okazało, był identyczny z kamieniem mikorzyńskim, brak było tylko na nim napisów. „Leżał w ziemi dość głęboko, przykrywał szczątki zmarłych, a więc służył za integralną część grobu”³. Co stało się z zabytkami uzyskanymi przez Białeckiego, nie wiadomo. O jego badaniach nie wspomina zupełnie Zenkteller, który badał to cmentarzysko wraz z dr. Józefem Lipskim w latach 1873 i 1874, w którym je opisał⁴. Wspomina natomiast o wykopaliskach, które „przed kilkoma laty” prowadził tam ówczesny dziekan i proboszcz z Ostrowa. Wykopaliska te „były podobno bardzo bogate w znaleziska”. Z tych wykopalisk „mała część znalezionych urn i przedmiotów metalowych znajduje się jeszcze w posiadaniu tutejszego gimnazjum” (ostrowskiego — przyp. M. Z.) — pisał w roku 1874 Zenkteller.

W roku 1925 wpłynęły do Muzeum Archeologicznego w Poznaniu zabytki z Czekanowa ofiarowane przez Wojciecha Lipskiego, najprawdopodobniej syna badacza cmentarzyska. Część zabytków jest zainwentaryzowana pod nr 1925:135 i skatalogowana pod nr 1925:411-456 (brak kart katalogu); są to

przedmioty pochodzące z badań dr. Lipskiego i Zenktellera w 1873 r., jak na to wskazuje porównanie ich opisu u Zenktellera z oryginałami. Część natomiast zabytków, zainwentaryzowana pod nr 1925:143 i skatalogowana pod nr 1925:471-494 (brak kart katalogu), pochodzi z miejscowości nieznannej, zapewne z Czekanowa — tak brzmi wpis do księgi inwentarzowej — i nie jest wykluczone, że są to zabytki ze wspomnianych, wcześniejszych badań na tym cmentarzysku. Brak kart katalogowych utrudnia, a czasem zupełnie uniemożliwia identyfikację zabytków z pozycjami katalogu. Ale już na podstawie zapisu w księdze inwentarzowej widać duże braki w stanie zachowania zabytków do dnia dzisiejszego.

Muzeum Archeologiczne w Krakowie jest też w posiadaniu kilku zabytków z Czekanowa. Zabytki te przekazał Józef Sroka, rządca dóbr Dziebędów pod Błaszczkami, Gabinetowi Archeologicznemu Uniwersytetu Jagiellońskiego około roku 1888. J. Sroka przekopał cmentarzysko ze zniszczonymi urnami i szkieletami i ofiarował z nich zabytki: skręty, szpile, iglice i 11 naczyń⁵. W Muzeum Archeologicznym w Krakowie znajduje się dziś kilka zabytków zainwentaryzowanych pod nr 8791, 8797 i ZP 9791.

Cmentarzysko w Czekanowie położone jest ok. 0,5 km na płn. od wsi, na wschód od strumyka Niedźwiada, na wzgórzu. W roku 1873 kopano po stronie płn. pagórka. Od strony zachodniej było zniszczone. Rezultatem badań były groby (ilość nie wiadoma) przykryte okrągłymi brukami kamiennymi. Urny w grobach, jak opisuje Zenkteller, są zwykle bez uch. Natomiast przystawki — czerpaki, kubki, misy w większości z uchami. Metale występowały zwykle w urnach pod kośćmi, o ile to były groby niezniszczone, lub w piasku ze skorupami w przypadku grobów zniszczonych. Czy groby te były zniszczone, czy to był inny typ grobu, nie wiadomo.

Ponieważ ilość grobów jest nieznana, materiał przedstawiam wg kolejności numerów, opisując najpierw ceramikę, później metale.

¹ W. Cybulski, *Obecny stan nauki o runach słowiańskich*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, t. 2:1860, s. 438.

² „Czas” nr 242, r. 1858.

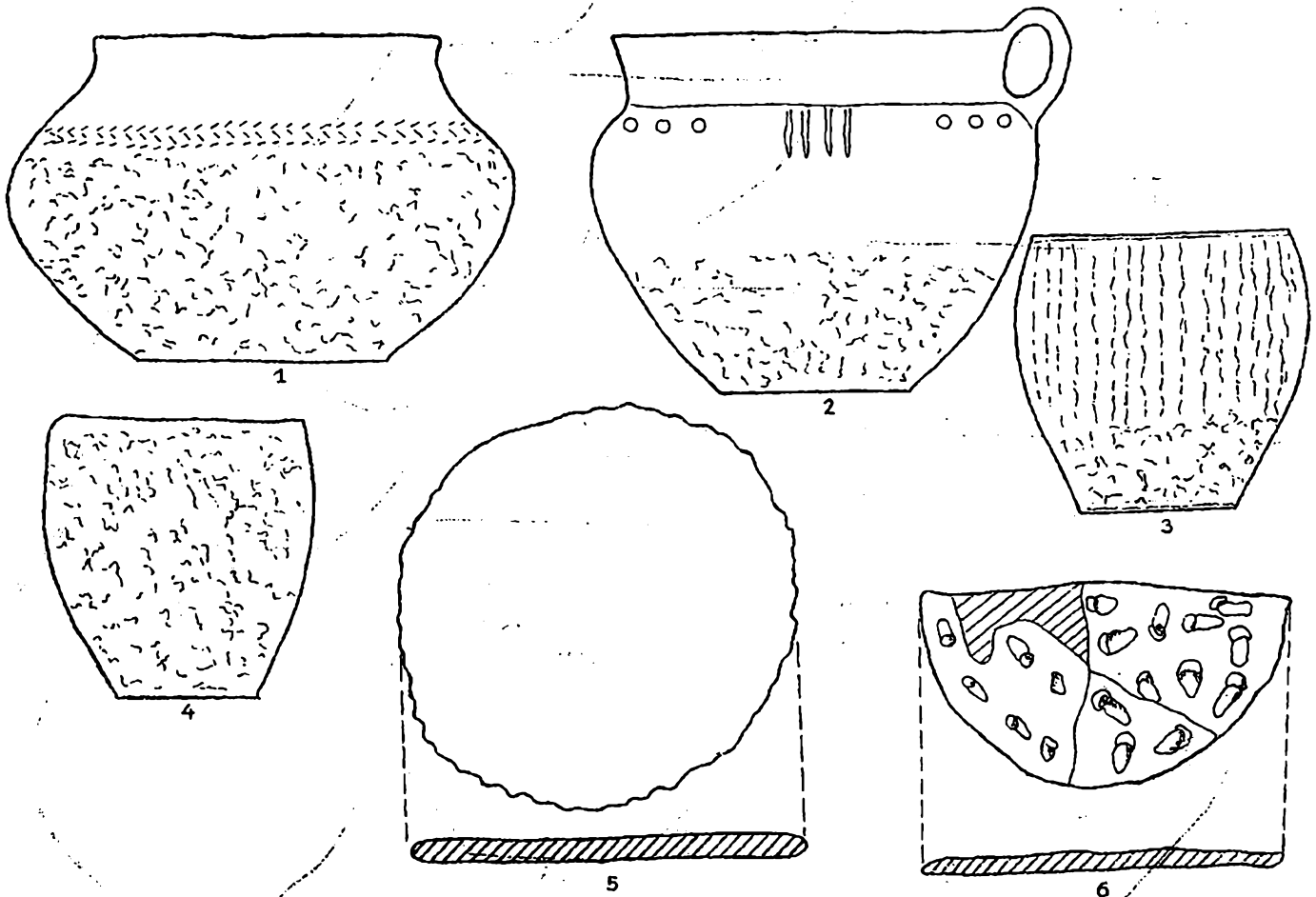
³ W. Cybulski, *op. cit.*, s. 444.

⁴ Zenkteller, *XXIX Programm des Königl. Gymnasiums zu Ostrowo* (Michaels 1874).

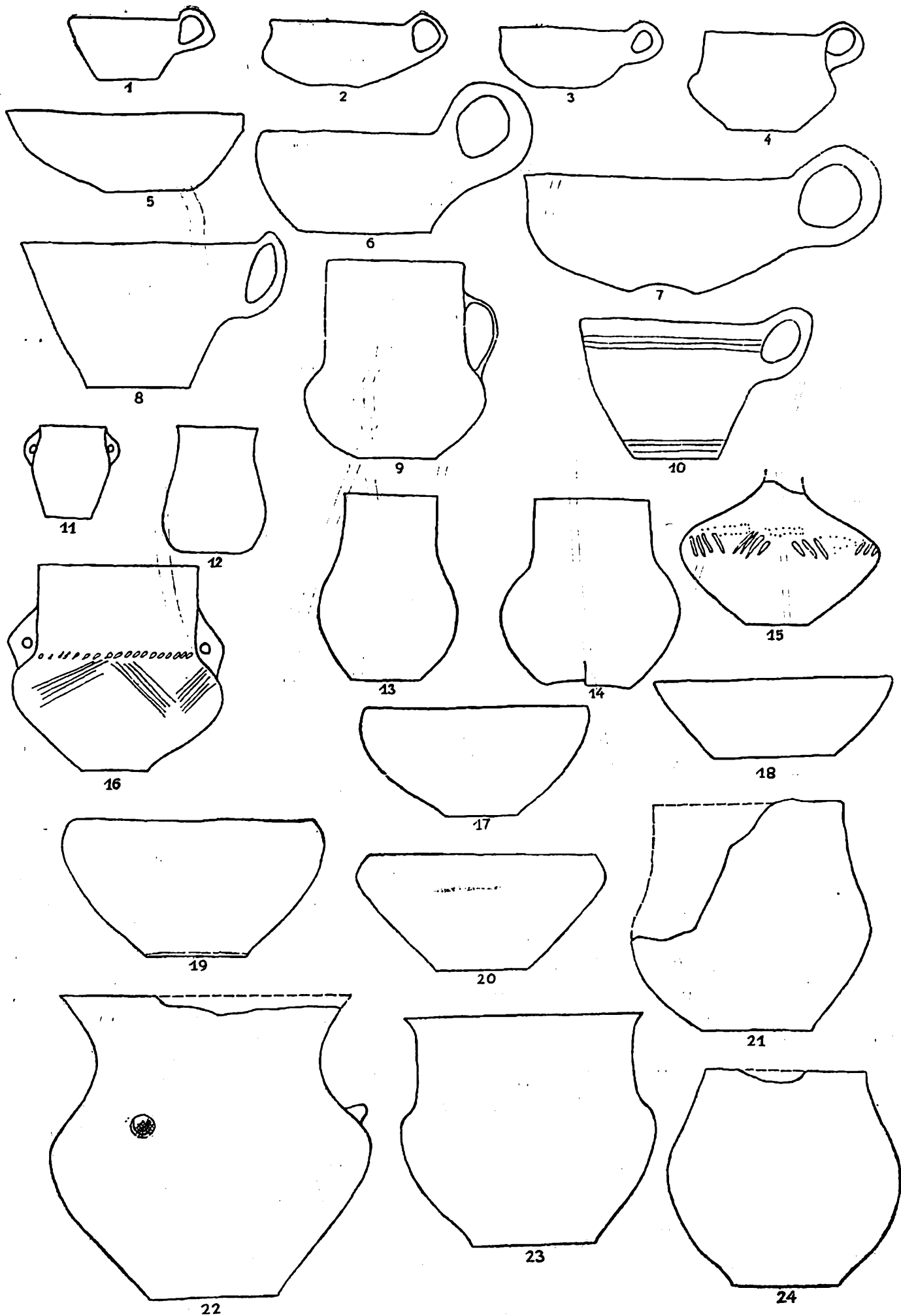
⁵ Teczka „Czekanów” w archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

MATERIAŁY

1. Płaski talerz z karbowanym brzegiem. Powierzchnia z jednej strony gładka, z drugiej schropowacana, barwy rdzawoszarej (ryc. 1,5). Nr kat. 1925: 411.
2. Fragment talerza gęsto pokrytego okrągłymi dolkami. Powierzchnia barwy brunatnej. Nr. kat. 1925: 412a.
3. Połowa talerza z lekko falistym brzegiem i powierzchnią pokrytą dużymi dolkami paznokciowymi (ryc. 1,6). Barwa szarordzawa. Nr kat. 1925: 412b.
4. Naczynie niezbyt symetryczne, z wysoką w przybliżeniu cylindryczną szyjką i baniastym brzuścem. Powierzchnia dość gładka, barwy rdzawej (ryc. 2,21). Nr kat. 1925: 413.
5. Naczynie w przybliżeniu dwustożkowe o dość ostrym załomie brzuśca i mocno wychylonej szyjce. W górnej części brzuśca 3 spiczaste guzki. Powierzchnia gładka barwy żółtoszarej (ryc. 2,22). Nr kat. 1925: 414.
6. Naczynie z cylindryczną szyjką, wywiniętym brzegiem i dość ostrym załomem brzuśca poniżej nasady szyjki. Powierzchnia nierówna, barwy żółtawobrunatnej (ryc. 2,23). Nr kat. 1925: 417.
7. Naczynie wazowate z gładzoną szyjką zwężającą się ku górze. Pod nasadą szyjki pasmo naprzemiennieległych rzędów skośnych wgłębień. Reszta naczynia chropowata, barwy szarej (ryc. 1,1). Nr kat. 1925: 418.
8. Naczynie baniaste w przybliżeniu dwustożkowe, bez wyodrębnionej szyjki. Powierzchnia niezbyt równa barwy żółtawobrunatnej, przy wylewie brunatnoczarnej (ryc. 2,24). Nr kat. 1925: 419.
9. Naczynie jajowate o chropowatej powierzchni barwy szarordzawej (ryc. 1,4). Nr kat. 1925: 421.
10. Wysoka misa o nierównym brzegu i wyodrębnionym dnie. Powierzchnia dość gładka w plamy brunatne i żółte (ryc. 2,19). Nr kat. 1925: 422.
11. Misa stożkowata o nierównej powierzchni barwy rdzawej (ryc. 2,18). Nr kat. 1925-424.
12. Misa z brzegiem lekko zagiętym do środka. Powierzchnia gładka (zniszczona) barwy szarej (ryc. 2,17). Nr kat. 1925: 425.
13. Miniaturowe naczynie z lekko wyodrębnioną szyjką i dwoma uszkami na granicy szyjki i łagodnie zaokrąglonego brzuśca (ryc. 2,11). Nr kat. 1925: 426.
14. Duży kubek doniczkowaty z taśmowatym uchem. Powierzchnia gładka, górą miejscami czarna, dołem żółtawą (ryc. 2,8). Nr kat. 1925: 427.
15. Kubek (dzbąnek) z wysoką, cylindryczną szyjką, łagodnie zaokrąglonym brzuścem i lekko wklęsłym dnem. Ucho taśmowate, rozpoczynające się na 2/3 wysokości szyjki. Powierzchnia gładka barwy czarnej (ryc. 2,9). Nr kat. 1925: 428.
16. Wysoki kubek doniczkowaty z pasmem żłobków nad dnem i poniżej wylewu. Powierzchnia dość gładka barwy czarnej w szare plamki (ryc. 2,10). Nr kat. 1925: 429.
17. Duży czerpak z wyodrębnioną szyjką, dość ostrym załomem brzuśca i lekko wklęsłym dnem. Powierzchnia gładka, zniszczona, barwy czarnej (ryc. 2,2). Nr kat. 1925: 435.
18. Czerpak z zaokrąglonym brzuścem i bardzo lekko wyodrębnioną szyjką, dość prymitywnie wykonany. Powierzchnia dość gładka, zniszczona, barwy szarożółtawej (ryc. 2,3). Nr kat. 1925: 436.
19. Czerpak z zaznaczoną szyjką i małym wklęsłym dnem. Powierzchnia niezbyt równa, barwy brunatnoczarnej (ryc. 2,7). Nr kat. 1925: 437.
20. Fragment kubka z cylindryczną szyjką, ostro

Ryc. 1. Czékanów, pow. Ostrów Wlkp. Naczynia z cmentarzyska
 Fig. 1. Czékanów, arr. d'Ostrów Wlkp. Vases du cimetière
 Fig. 1. Czékanów, district of Ostrów Wlkp. Vases from the cemetery

Ryc. 2. Czekanów, pow. Ostrów Wlkp. Naczynia z omentarzyska
 Fig. 2. Czekanów, arr. d'Ostrów Wlkp. Vases du cimetière
 Fig. 3. Czekanów, district of Ostrów Wlkp. Vases from the cemetery

załamanym brzuścem i płaskim dnem. Ucho nieco wystające ponad krawędź. Powierzchnia dość gładka, barwy szarozłotawej (ryc. 2,4). Nr kat. 1925 : 438.

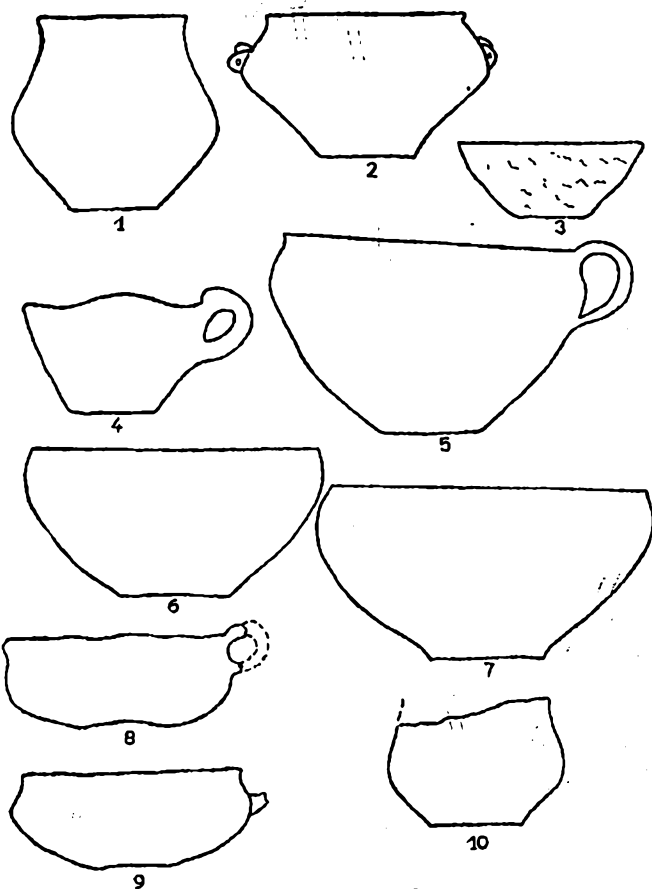
21. Czerpak z płaskim dnem, niezbyt starannie wykonany. Ucho utracone. Powierzchnia nierówna, barwy szarej (ryc. 2,5). Nr kat. 1925 : 439.

22. Czerpak z nieznacznie wyodrębnionym dnem, niestarannie wykonany, o bardzo grubych ściankach. Powierzchnia nierówna, szorstka, barwy szarozłotawej. Ucho wysoko wystające ponad krawędź (ryc. 2,6). Nr kat. 1925 : 440.

23. Czerpak doniczkowy o nierównej powierzchni, barwy czarnoszarej (ryc. 2,1). Nr kat. 1925 : 441.

24. Amfotka z wysoką, cylindryczną szyjką oddzieloną od brzuśca pasmem skośnych, drobnych i głębokich nacięć. Brzusiec zdobiony pasmami naprzemianlegle skośnych linii. Dno małe, lekko wklęsłe. Na pograniczu szyjki i brzuśca dwa uszka. Powierzchnia gładka, barwy czarnej (ryc. 2,16). Nr kat. 1925 : 442.

25. Małe naczynie z lekko wklęsłym dnem, cylindryczną szyjką i łagodnie zaokrąglonym brzuścem. Powierzchnia gładka, barwy czarnej (ryc. 2,14). Nr kat. 1925 : 443.

Ryc. 3. Czekanów, pow. Ostrów Wlkp. Naczynia z cmentarzyska

Fig. 3. Czekanów, arr. d'Ostrów Wlkp. Vases du cimetière
Fig. 3. Czekanów, district of Ostrów Wlkp. Vases from the cemetery

26. Małe naczynie z cylindryczną szyjką, baniastym brzuścem i płaskim dnem. Powierzchnia dość gładka, barwy złotoszarej (ryc. 2,13). Nr kat. 1925 : 444.

27. Miniaturowe naczynie gruszkowate ze słabo wyodrębnionym dnem i cylindryczną szyjką łagodnie przechodzącą w brzusiec. Powierzchnia szorstkawa, nierówna, barwy złotobrunatnej (ryc. 2,12). Nr kat. 1925 : 446.

28. Naczynie (grzechotka?) w przybliżeniu dwustożkowe z małym dnem i ukruszoną górną częścią. Załom brzuśca zdobiony grupami naprzemianlegle skoś-

nych kresek między którymi występują rzędy drobnych naktuś. Powierzchnia gładka, barwy złotawobrunatnej (ryc. 2,15). Nr kat. 1925 : 448.

29. Naczynie jajowato-beczuikowate z powierzchnią chropowatą, częściowo pionowo mazoną, barwy rdzawej (ryc. 1,3). Nr kat. 1925 : ?

30. Duże naczynie z krótką, cylindryczną szyjką, jajowatym brzuścem i jednym uchem przy krawędzi. Brzusiec u nasady szyjki zdobiony naprzemian rzędem dołków (po 3) i grupą krótkich, szerokich żłobków (po 4). Górna część naczynia gładka, szyjka i częściowo górna część brzuśca barwy czarnej, reszta chropowata, barwy szarozłotawej (ryc. 1,2). Nr kat. 1925 : 403?

31. Fragment naczynia z baniastym brzuścem przechodzącym łagodnie z szyjką w przybliżeniu cylindryczną, lekko wychyloną. Powierzchnia dość gładka, barwy czerwonej (ryc. 3,1). Nr kat. 1925 : 486.

32. Czerpak doniczkowy z płaskim dnem i nierównym wylewem. Powierzchnia szorstka, barwy szarobrunatnej (ryc. 3,4). Nr kat. 1925 : 488.

33. Duży czerpak z płaskim dnem i załomem brzuśca poniżej wylewu. Powierzchnia dość gładka, lekko zniszczona, barwy czarnej (ryc. 3,5). Nr kat. 1925 : 490.

34. Fragment załomu brzuśca z resztką ucha z naczynia o dość gładkiej powierzchni barwy czarnej. Nr kat. 1925 : 491.

35. Fragment stożkowej miseczki bardzo prymitywnie wykonanej. Powierzchnia nierówna, barwy czerwoszarej (ryc. 3,3). Nr kat. 1925 : 492.

36. Dolna część miniaturowego naczynia z dość ostro załamanym brzuścem. Powierzchnia gładka, barwy ceglastej (ryc. 3,10). Nr kat. 1925 : 493.

37. Misa z brzegiem lekko zagiętym do środka. Powierzchnia gładka, barwy czarnej (ryc. 3,6). Nr kat. brak.

38. Misa z brzegiem zagiętym do środka. Powierzchnia dość gładka, barwy brunatnozłotawej (ryc. 3,7). Nr kat. brak.

39. Czerpak z wyodrębnioną szyjką, kulistym brzuścem i lekko wklęsłym dnem. Powierzchnia gładka barwy czarnej. Ucho utracone (ryc. 3,8). Nr kat. 2645.

40. Naczynie z krótką, wywinętą szyjką i ostrym załomem brzuśca umieszczonym dość wysoko. Na załomie brzuśca podwójne małe uszka. Powierzchnia w górnej części gładka barwy czarnej, w dolnej lekko szorstkawa, barwy brunatnej (ryc. 3,2). Nr kat. 2646.

41. Czerpak z wyodrębnioną szyjką, ostrym załomem brzuśca i wklęsłym dnem. Powierzchnia gładka, barwy czarnej (ryc. 3,9). Nr kat. 2647.

42. Część naczynia brązowego o gęstym, skośnym żłobkowaniu z końcami zgiętymi haczykowato. Gładka płaszczyzna między uszkiem a żłobkowaniem zdobiona jest delikatnymi poprzecznymi kreskami. Średn. ok. 16 cm (ryc. 4,1). Nr kat. brak.

43. Fragmenty skośnie żłobkowanego naczynia brązowego z końcami trójkątnie rozplaszczonymi i zwinionymi w uszko. Średn. drutu 0,5 cm (ryc. 4,2). Nr kat. 1925 : 471.

44. Fragment żelaznego naramiennika wykonanego z pręta w przybliżeniu czworokątnego, o nierównej grubości. Średn. 10 cm (ryc. 4,3). Nr kat. brak.

Naramiennik, j. w. (ryc. 4,4). Nr kat. 1925 : 480.

45. Fragmenty dużego kółka z płaskowypukłej sztabki brązowej (bransoleta dziecięca?). Średn. 4,4 cm. Nr kat. 1925 : 473.

46. Kółko brązowe z okrągłego pręta o nierównej grubości. Średn. 3,2 cm (ryc. 4,8). Nr kat. brak.

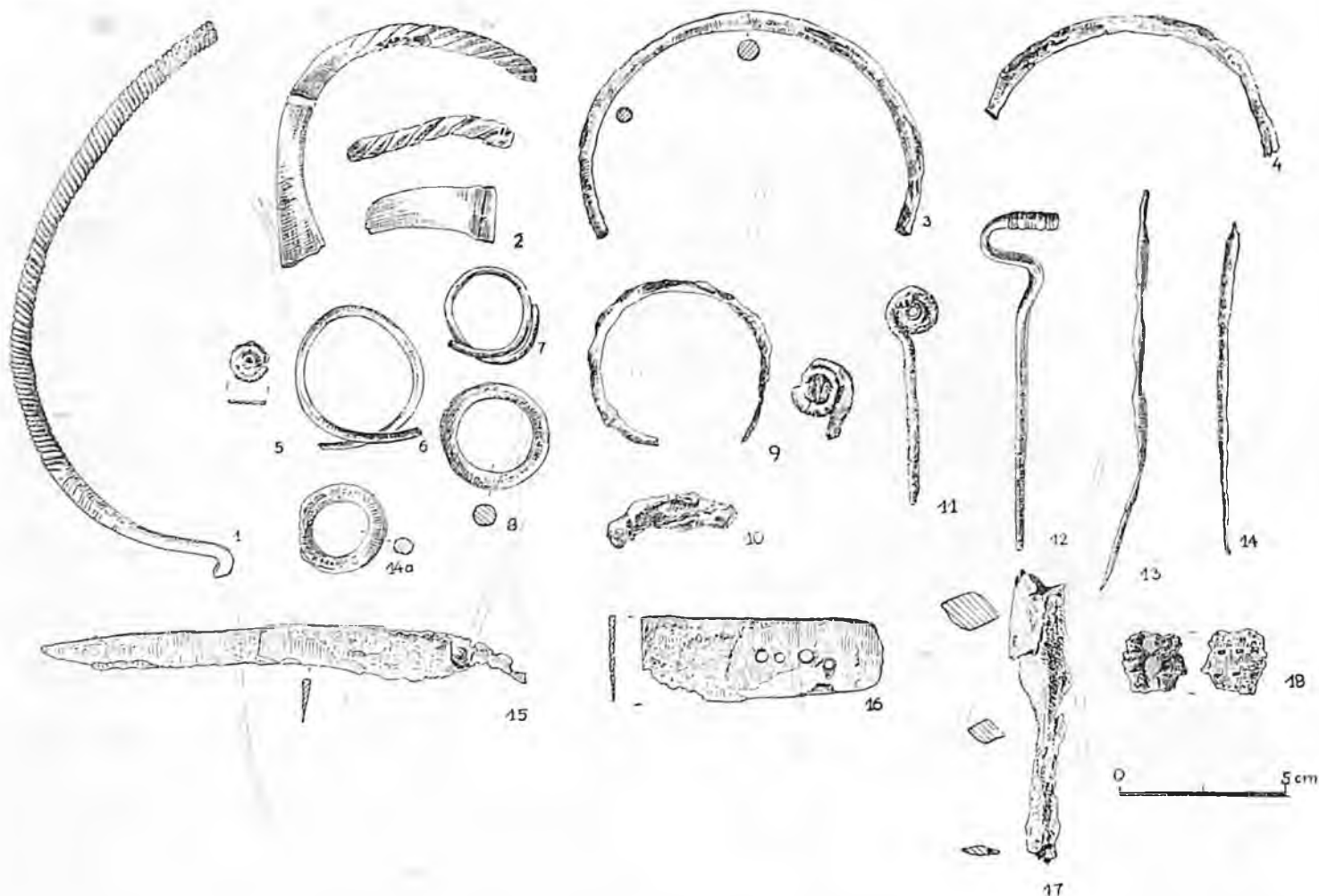
47. Kółko z drutu brązowego z daleko zachodzącymi na siebie końcami. Średn. 2,5 cm (ryc. 4,7). Nr kat. brak.

48. Niedomknięte żelazne kółko o przekroju w przybliżeniu czworokątnym i średnicy 5,3 cm (ryc. 4,9). Nr kat. 1925 : 479.

49. Szpila brązowa z łabędzią szyjką i główką poprzecznie żebrowaną (ryc. 4,12). Nr kat. 1925 : 474.

50. Trzon szpili żelaznej dość mocno skorodowanej. Dług. 12,5 cm (ryc. 4,13). Nr kat. 1925 : 478.

* Obie bransolety poddane zostały przez doc. dra inż. J. Płaskowskiego badaniom metalograficznym.

Ryc. 4. Czekanów, pow. Ostrów Wlkp. Zabytki metalowe
 Fig. 4. Czekanów, arr. d'Ostrów Wlkp. Objets en métal
 Fig. 4. Czekanów, district of Ostrów Wlkp. Metal relics

51. Fragmenty trzech szpil żelaznych z pastorałowatą główką (ryc. 4,11). Nr kat. brak.

52. Nóż żelazny w części środkowej przewężony. Dł. 14,5 cm (ryc. 4,15). Nr kat. brak.

53. Fragment żelaznego noża z otworkami po nitach⁷. Dł. 7 cm, szer. 2-2,5 cm. Nr kat. brak (ryc. 4,16).

54. Mały fragment żelaznej taśmowatej sztabki z podwójnym rzędem małych, prostokątnych otworków. Po jednej stronie dwa guzowate nity brązowe (ryc. 4,18). Nr kat. 1925 : 472.

55. Fragment żelaznego grotu oszczepu o dł. 9 cm (ryc. 4,17). Nr kat. brak.

56. Ułamki walcowatego przedmiotu o średnicy 1,8 cm. Niektóre fragmenty są rozkawałkowane wzdłuż i te są wewnątrz puste. Jeden kawałek jest wewnątrz pełny i wygląda jakby powstał ze zwiniętej „w trąbkę” blachy żelaznej. Wszystkie fragmenty mocno skorodowane (ryc. 4,10). Nr kat. 1925 : 453.

57. Złom żelazny, m. in. fragment noża i żelazne kółko o śred. 2,6 cm i trzon szpili o dł. 10,5 cm (ryc. 4,14). Nr kat. 1925 : 481.

58. Złom brązowy i żelazny, częściowo stopiony w ogniu, w tym da się wyróżnić m. in. a) fragmenty pięciu kółeczek o średn. 7 mm, 1,5 cm 2 cm, 2 cm, 2,5 cm; b) fragmenty trzonów dwóch szpil — żelaznej i brązowej; c) fragmenty trzech cylindrycznych spiralek o średn. 3 mm, 6 mm, 4 mm; d) kawałki powyginanych prętów żelaznych; e) kawałek powyginanego pręta brązowego z widocznym zdobieniem w postaci grup poprzecznych nacięć (bransoleta?); f) mała, okrągła tarczka z cienkiej blachy, zdobiona koncentrycznymi kółkami

— stanowiła zapewne ozdobną część jakiejś większej całości (ryc. 4,5). Nr kat. brak.

59. Brązowa zapinka o walcowatym przekroju łukowatego kabłąka. Nóżka zapinki jest odgięta ku górze i zakończona stożkowatym guzem. Zarówno pochewkę, jak i kabłąk zdobi karbowanie. Sprężyna dwustronna z dolną cięciwą⁸ (ryc. 5,1). Nr kat. brak.

60. Żelazna klamra do pasa w formie mocno wydłużonej czworokątnej płytki z jednym końcem haczykowato zgiętym, drugim, zaopatrzonym w okucie do pasa (ryc. 5,2). Nr kat. brak.

ANALIZA

Cmentarzysko w Czekanowie z uwagi na odkryte na nim przedmioty (zapinka typu Certosa) zaliczyć by należało do obiektów ciekawych. Niestety, amatorszczyzna jego badań, brak dokumentacji i rozproszenie zabytków, pozbawiają obiekt pełnych wartości naukowych. Zabytki stanowią właściwie zespół luźnych eksponatów połączonych — i to nie z zupełną pewnością — metryką pochodzenia z jednego, wielokrotnie „rozgrzebywanego” przez różne osoby, obiektu. Stąd też krótkie omówienie poszczególnych typów zabytków stanowi zamknięcie tego ściśle materiałowego artykułu.

⁷ Nóż ten, jak i nóż z poz. 52, zbadany został przez doc. dra inż. J. Piaskowskiego.

⁸ L. J. Łuka, *Importy włoskie i wschodnio-alpejskie oraz ich naśladownictwa na obszarze kultury „łużyckiej” okresu halszackiego w Polsce*, „Slavia Antiqua”, t. 6 : 1957 - 1959, s. 29.

Ryc. 5. Czekanów, pow. Ostrów Wlkp. Zabytki metalowe
Fig. 5. Czekanów, arr. d'Ostrów Wlkp. Objets en métal
Fig. 5. Czekanów, district of Ostrów Wlkp. Metal relics

Ceramika

Wśród kilku typów naczyń znanych z opisanego cmentarzyska do najliczniejszych należą czerpaki, naczynia wazowate i miski.

Czerpaki są przeważnie duże, niezależnie od formy jaką reprezentują. Wyróżniamy czerpaki z płaskim dnem o ściągach stożkowatych (ryc. 2,1; 3,4), z wyodrębnioną szyjką i wklęsłym dnem (ryc. 2, 2, 7; 8-9) oraz czerpaki półkuliste (ryc. 2, 3).

Naczynia wazowate dzielą się na naczynia z wysoką cylindryczną lub lejowatą szyjką i baniastym brzuścem (ryc. 2, 23 i 3, 1); w wypadku szyjki lejowatej, brzusec zdobiony spiczastymi guzkami (ryc. 2,22). Drugą odmianą naczyń wazowatych są naczynia raczej niskie, szerokootworowe, z krótką szyjką (ryc. 1,1). Jeden okaz zaopatrzony jest w podwójne uszka (ryc. 3,2).

Misy są stożkowate, w większości z brzegiem zagiętym ku środkowi (ryc. 2, 19-20).

Kubki występują w dwóch odmianach — odwrotnie stożkowate, niezdobione (ryc. 2, 8) lub zdobione pasmami żłobków (ryc. 2, 10) i duże kubki z wyodrębnioną szyjką i baniastym niezdobionym brzuścem (ryc. 2, 9) lub zdobione grupami pionowych żłobków i dołkami (ryc. 1, 2).

Talerze występują w ilości jednego całego egzemplarza i dwóch fragmentów. Jeden okaz posiada gładkie powierzchnie i brzeg karbowany (ryc. 1, 5), dwa pozostałe fragmenty mają powierzchnie pokryte dołkami paznokciowymi (ryc. 1, 6), a jeden fragment posiada również karbowany brzeg.

Naczynia miniaturowe wystąpiły w ilości trzech egzemplarzy, w tym jeden to dolna część naczynka z baniastym brzuścem. Jedno z naczynek o kształcie w przybliżeniu gruszkowatym (ryc. 2, 12)

nie posiada uszek, drugie o łagodnie esowatym profilu zaopatrzone jest w dwa uszka (ryc. 2, 11).

Grzechotka — naczynko o szerokim, zdobionym, ostro załamany brzuścu i bardzo wąskiej w górnej części zniszczonej szyjce (ryc. 2, 15) jest najprawdopodobniej grzechotką.

Amfora — do tego typu naczyń należy tylko jeden egzemplarz, zdobiony głęboko rytym ornamentem (ryc. 2, 16) bez widocznych śladów inkrustacji. T. Wieczorowski⁹ zalicza to naczynie do inkrustowanych.

Naczynia jajowato-beczulkowate — z chropowatą (ryc. 1, 4) lub pionowo obmazywaną (ryc. 1, 3) powierzchnią należą do najmniej licznych naczyń w omawianym zespole.

Metale

Do najbardziej charakterystycznych zabytków metalowych należą:

Zapinka typu Certosa. Zapinki te datowane są na Hallstatt D. Wykonywane były w Italii. Co do pochodzenia zapinek certoskich odkrytych na terenie Polski, J. L. Łuka¹⁰ skłonny jest uważać je za miejscowe naśladownictwa wzorów południowych, zważywszy różnice konstrukcyjne zapinek włoskich i tych z terenów Polski.

Klamra do pasa należy do typu datowanego w Wielkopolsce na okres wczesnolateński. Wydaje się jednak, że można ją, tak jak okazy z Dąbrowy pow. Wieluń datowane przez Z. Durczewskiego¹¹ na Hallstatt D, zaszeregować również do tego okresu.

Noże. Dwa okazy noży znane z Czekanowa reprezentują dwa typy wyróżnione przez Z. Durczewskiego¹². Pierwszy to okaz łukowato wygięty (ryc. 4, 15) z kolcem do rękojeści, drugi posiada zamiast kolców nity (otwory po nich) do umocowania rękojeści (ryc. 4, 16). Oba typy datowane są na okres halsztacki, typ drugi ściślej na Hallstatt D, choć T. Różycka¹³ datuje go na Hallstatt C.

Grot oszczepu (ryc. 4, 17) nie jest kompletny i to utrudnia nieco jego datowanie, wydaje się jednak, że trzeba go zaliczyć do grotów datowanych na Hallstatt D, znanych m. in. z Drzonka, pow. Śrem¹⁴ i Górszewic, pow. Szamotuły¹⁵.

Naszyjniki skośnie żłobkowane jednokierunkowo z haczykowatymi końcami (ryc. 4, 1), jak i z końcami rozplaszczonymi i zwiniętymi w uszko, datowane są na okres halsztacki D¹⁶.

Szpile i bransolety należą do znanych form halsztackich.

⁹ T. Wieczorowski, *Ceramika inkrustowana typu „łużyckiego” z wczesnej epoki żelaznej w Polsce*. „Przegląd Archeologiczny”, t. 6: 1939, s. 142.

¹⁰ J. L. Łuka, op. cit., s. 30-31.

¹¹ Z. Durczewski, *Grupa górnośląsko-malopolska kultury lużyckiej w Polsce*, Kraków 1939-1946, s. 121.

¹² J.w., s. 122.

¹³ J. Piaskowski, *Metaloznawcze badania wyrobów żelaznych z cmentarzysk ciałopalnych Wielkopolski z okresu halsztackiego*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 10: 1959, s. 206.

¹⁴ M. Zeylandowa, *Zabytki z cmentarzyska kultury lużyckiej w Drzonku, pow. Śrem*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 18: 1967, s. 46.

¹⁵ Z. Pieczyński, *Cmentarzysko z wczesnego okresu żelaznego (700-500 przed n.e.) w Górszewicach, w pow. szamotulskim*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 4: 1953, s. 142.

¹⁶ D. Durczewski, *Skarby halsztackie z Wielkopolski*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 13: 1962, s. 94 i 96.

Kilka przedmiotów żelaznych zostało poddanych badaniom metaloznawczym. Nóż wykonany był z bardzo miękkiej stali. Bransolety wykazywały dość duże nawęglenie (szczególnie bransoleta nr kat. 1925:480) i mimo ogólnego podobieństwa metalu,

różnił się nieco ich obraz strukturalny¹⁷. Stwierdzone między badanymi przedmiotami różnice technologiczne wskazują, być może, na pochodzenie z kilku ośrodków produkcji.

¹⁷ J. Piaskowski, op. cit., s. 204-206.

Maria Zeylandowa

A CEMETERY OF THE POPULATION OF THE LUSATIAN CULTURE AT CZEKANÓW, DISTRICT OF OSTRÓW

Summary

Excavations of the cemetery of Czekanów go back to more than hundred years ago. They were initiated by Antoni Białecki in 1858. Investigations of the site were continued in 1873 and 1874 by Zenkteler and Józef Lipski. Then, explorations were performed again in 1888 by Józef Sroka, who offered the excavated record to the Archaeological cabinet of the Jagellonian University in Cracow. Finds unearthed during former excavations were partly handed over to the Prehistoric Museum in Poznań and partly dispersed in private collections.

We ignore the exact number of explored graves;

all we know is, that they were covered by a stone pavement. Considering the value of certain relics — for instance a brooch of the Certosa type — the cemetery of Czekanów must be classified as a rather interesting site. But the lack of a reliable documentation due to amateurish excavations and the dispersion of finds, deprived it unfortunately of its full scientific value.

Considering the type of tested finds, especially of metal objects, we are allowed to date the site to Hallstatt Period D.

Maria Zeylandowa

UN CIMETIÈRE DE LA POPULATION DE LA CIVILISATION LUSACIENNE À CZEKANÓW ARR. D'OSTRÓW

Résumé

Les investigations du cimetière de Czekanów remontent à des temps fort reculés. Elles furent initiées probablement encore en 1858, date à laquelle cette nécropole fut fouillée par Antoni Białecki. En 1873 et 1874 les explorations furent continuées par Zenkteler et Józef Lipski. Plus tard, en 1888, les fouilles furent reprises par Józef Sroka qui offrit le gros des trouvailles au cabinet des antiquités de l'Université Jagellone à Cracovie. Les matériaux mis au jour au cours des investigations précédentes furent en partie transmis au Musée Préhistorique de Poznań et en partie dispersés pour enrichir des collections privées.

On ignore, au juste, quel fut le nombre exact des

tombes découvertes pendant toutes ces explorations. On sait tout au plus que les sépultures étaient recouvertes de pavés en pierres. Il semble que grâce aux objets découverts — p.ex. une fibule du type Certosa — le cimetière de Czekanów mérite d'être classé comme un lieu de trouvaille plutôt intéressant. Mais il faut regretter que le manque d'une documentation plus précise, dû à des fouilles d'amateurs peu compétants, et que la dispersion des trouvailles l'aient dépourvu de ses valeurs scientifiques.

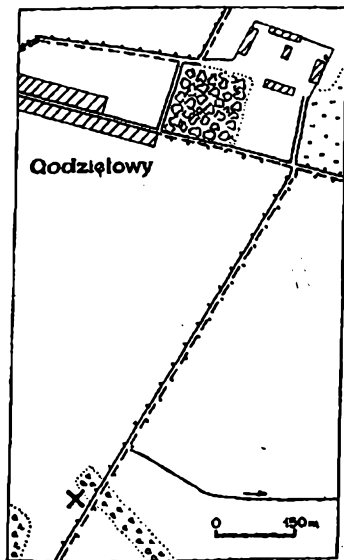
Sur la base de l'analyse des matériaux préservés et surtout des objets en métal, le cimetière de Czekanów peut être daté à la période Hallstatt D.

Materiały archeologiczne z cmentarzyska kultury łużyckiej w Godzietowach, pow. Ostrzeszów

Archäologische Funde aus einem Gräberfeld der Lausitzer Kultur in Godzietow, Kr. Ostrzeszów
 Archaeological record from a cemetery of the population of the Lusatian Culture at Godzietow, district of Ostrzeszów

WSTĘP

Cmentarzysko w Godzietowach położone jest na pld.-zach. od wsi w lasku gospodarza J. Kuny (ryc. 1). W październiku 1936 r. A. Karpińska przeprowadziła na nim kilkudniowe badania archeologiczne¹ odkrywając 20 grobów² ciałopalnych, nakrytych brukami kamiennymi. Dokumentacja wykopalisk prowadzona przez tę badaczkę jest zawsze wzorowa, niestety protokoły badań, zapewne wraz z dokumentacją rysunkową, zaginęły podobnie jak część zabytków. To też część opisu materiału opiera się wyłącznie o karty katalogowe. Całość materiału skatalogowana jest pod nr 1936 : 1666 - 1736.

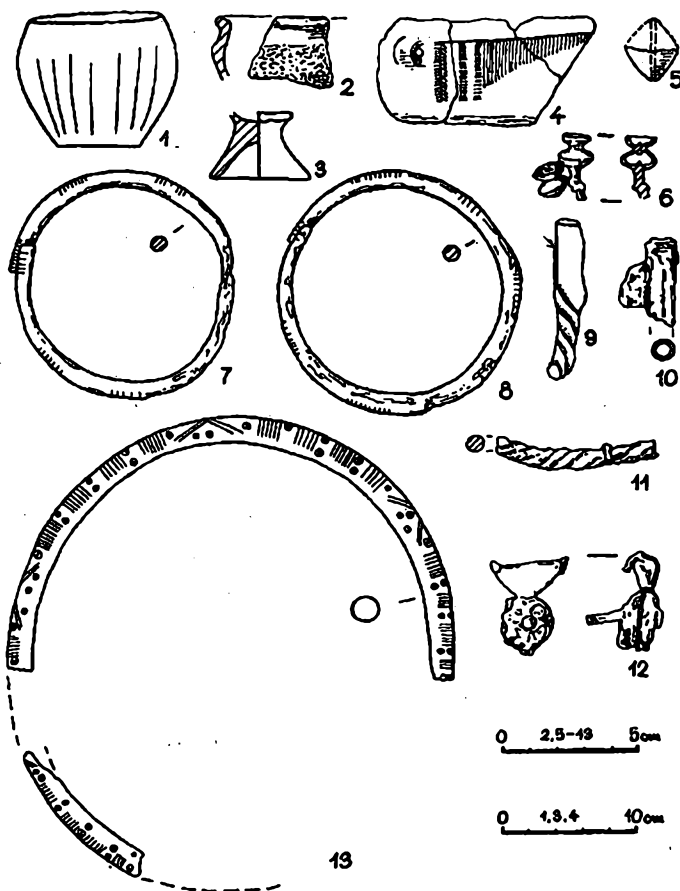

Ryc. 1. Godzietow, pow. Ostrzeszów. Plan sytuacyjny cmentarzyska
 Abb. 1. Godzietow, Kreis Ostrzeszów. Lageplan des Gräberfeldes
 Fig. 1. Godzietow, district of Ostrzeszów. Location plan of the cemetery

MATERIAŁY

Grób 1

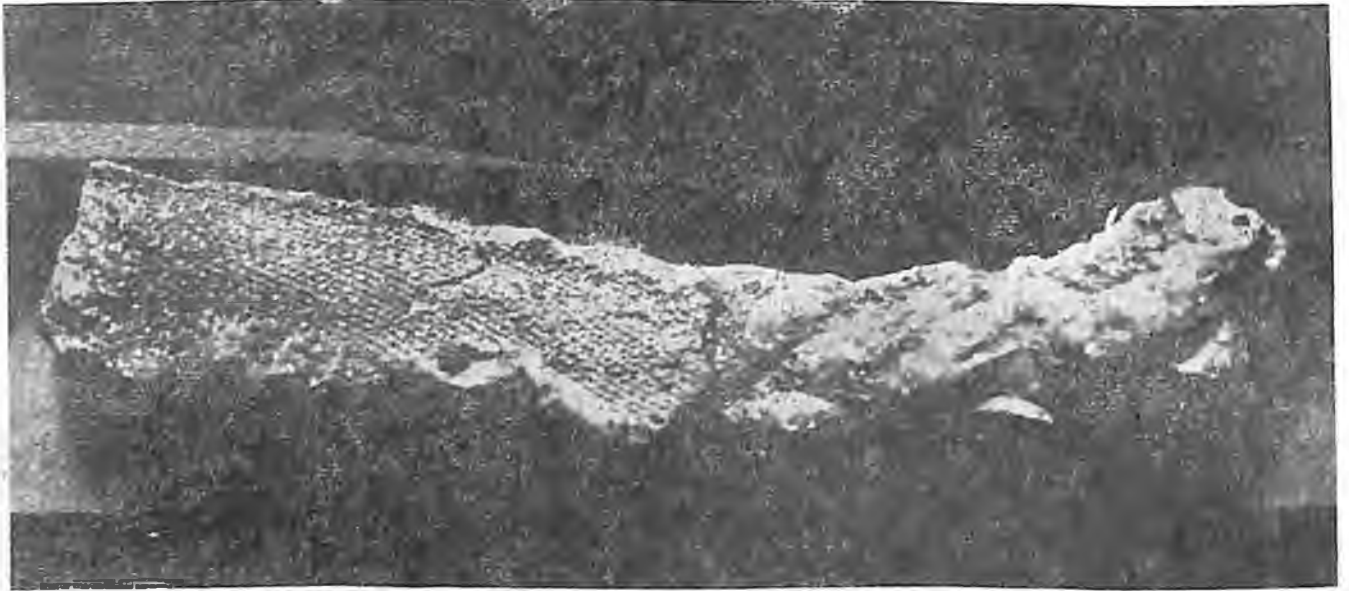
1. Naczynie beczułkowate o powierzchni pionowo obmazywanej barwy jasnobrunatnej (ryc. 2,1). Nr kat. 1936 : 1666. Brak.
2. Fragment pucharka w postaci pustej nóżki o pow. barwy jasnobrunatnej (ryc. 2,3). Nr kat. 1936 : 1667. Brak.
3. Ułamki naczynia z głęboko rytym ornamentem

Ryc. 2. Godzietow, pow. Ostrzeszów. Inwentarz grobu nr 1
 Abb. 2. Godzietow, Kreis Ostrzeszów. Inhalt des Grabes Nr. 1
 Fig. 2. Godzietow, district of Ostrzeszów. Funeral gifts from grave Nr. 1

¹ „Z otchłani wieków”, t. 11 : 1936, s. 10 - 11.

² Odkryto wówczas także między grobami łużyckimi wczesnośredniowieczny piec hutniczy.

Ryc. 3. Godziętowy, pow. Ostrzeszów. Fragment naszyjnika z grobu nr 1
 Abb. 3. Godziętowy, Kreis Ostrzeszów. Bruchstück eines Halsbandes aus Grab Nr. 1
 Fig. 3. Godziętowy, district of Ostrzeszów. Fragment of a necklace from grave Nr. 1

wypełnionym białą inkrustacją (ryc. 2,4). Nr kat. 1936 : 1668. Brak.

4. Ułamek ornamentowanego naczynia barwy szarej (brak). Nr kat. 1936 : 1669.

5. Ułamki dolnej części naczynia z płaskim dnem barwy rdzawej (brak). Nr kat. 1936 : 1670.

6. Ułamki różnych naczyń (brak). Nr kat. 1936 : 1671.

7. Ułamki prześlików glinianych (ryc. 2,5). Nr kat. 1936 : 1672. Brak.

8. Fragment górnej części miseczki malowanej (ryc. 2,2). Nr kat. 1936 : 1673.

9. Okrągły naszyjnik brązowy (niekompletny) wykonany z cienkiej blachy. Ornament w postaci grup pionowych nacięć, między którymi występują podwójne kółeczka z zaznaczonym środkiem. Grupy kresek rozdzielane są podwójnymi kątami wewnątrz których znajdują się również kółeczka z zaznaczonym środkiem (ryc. 2,13). Nr kat. 1936 : 1674.

10. Ułamek naszyjnika żelaznego skośnie żłobkowanego, do którego przylega płótno z widocznym sposobem tkania (ryc. 2,9 i 3). Nr kat. 1936 : 1675. Brak.

11. Ułamki różnych przedmiotów zniekształconych w ogniu, m. in. ułamek bransolety w postaci rurki żelaznej (ryc. 2,10), ułamek naszyjnika skośnie żłobkowanego z odrobiną płótna przesiąkniętego rdzą (w

obecnym stanie niewidoczne, (ryc. 2,11) oraz fragmenty szpili „wielogłowej” (ryc. 2,6). Nr kat. 1936 : 1679.

12. Ułamek fibuli(?) zniekształconej w ogniu (ryc. 2,12). Nr kat. 1936 : 1676.

13. Dwie bransolety żelazne (obecnie w ułamkach). Nr kat. 1936 : 1677.

14. Dwie bransolety żelazne z końcami zachodzącymi na siebie, zdobione poprzecznymi nacięciami (ryc. 2,7-8). Nr kat. 1936 : 1678.

15. Przepalone kości ludzkie (brak). Nr kat. 1936 : 1680.

16. Ułamki węgla drzewnego (brak). Nr kat. 1936 : 1681.

17. Krzemień (brak). Nr kat. 1936 : 1682.

Grób 2

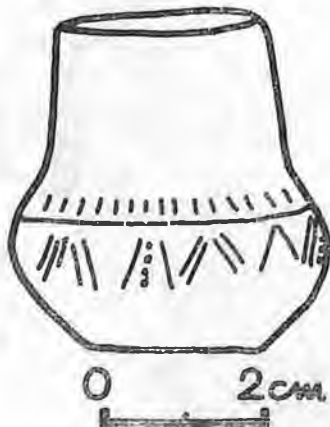
1. Skorupy wewnątrz ciemne (brak). Nr kat. 1936 : 1683.

2. Przepalone kości ludzkie (brak). Nr kat. 1936 : 1684.

Grób 3

1. Skorupy, m. in. ułamek talerza (brak). Nr kat. 1936 : 1685.

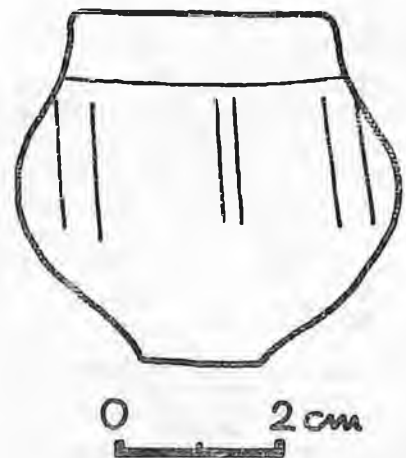
2. Przepalone kości ludzkie (brak). Nr kat. 1936 : 1686.

Ryc. 4. Godziętowy, pow. Ostrzeszów. Naczynie z grobu nr 4

Abb. 4. Godziętowy, Kreis Ostrzeszów. Gefäß aus Grab Nr. 4

Fig. 4. Godziętowy, district of Ostrzeszów. Vessel from grave Nr. 4

Ryc. 5. Godziętowy, pow. Ostrzeszów. Naczynie z grobu nr 5

Abb. 5. Godziętowy, Kreis Ostrzeszów. Gefäß aus Grab Nr. 5

Fig. 5. Godziętowy, district of Ostrzeszów. Vessel from grave Nr. 5

3. Kość zwierzęca (brak). Nr kat. 1936:1687.
4. Węgiel drzewny (brak). Nr kat. 1936:1688.
5. Okrzesek krzemienisty (brak). Nr kat. 1936:1688.

Grób 4

1. Małe naczynko z wysoką w przybliżeniu cylindryczną szyjką i baniastym brzuścem. Poniżej nasady szyjki przebiega dookoła żłobek, nad którym występuje rząd dookólnych, pionowych nacięć, a pod nim grupy ukośnych kresiek. Powierzchnia gładka barwy ciemnobrunatnej (brak). (Ryc. 4). Nr kat. 1936:1960.

2. Skorupy różnych naczyń barwy brunatnej, niektóre wewnątrz czernione (brak). Nr kat. 1936:1691.

3. Przepalone kości ludzkie (brak). Nr kat. 1936:1692.

4. Kawalki węgla drzewnego (brak). Nr kat. 1936:1693.

5. Ochra? (brak). Nr kat. 1936:1694.

Grób 5

1. Miniaturowe naczynko z cylindryczną szyjką, baniastym brzuścem i lekko wyodrębnionym dnem. Na pograniczu szyjki i brzuśca dookólna linia ryta, od której odchodzą parami pionowe kreski. Powierzchnia gładka barwy żółtawobrunatnej (ryc. 5). Nr kat. 1936:1695.

2. Dwie różne skorupy ciemnobrunatne (brak). Nr kat. 1936:1696.

3. Ułamek przepalonej kości (brak). Nr kat. 1936:1697.

Grób 6

1. Różne skorupy barwy brunatnej (brak). Nr kat. 1936:1698.

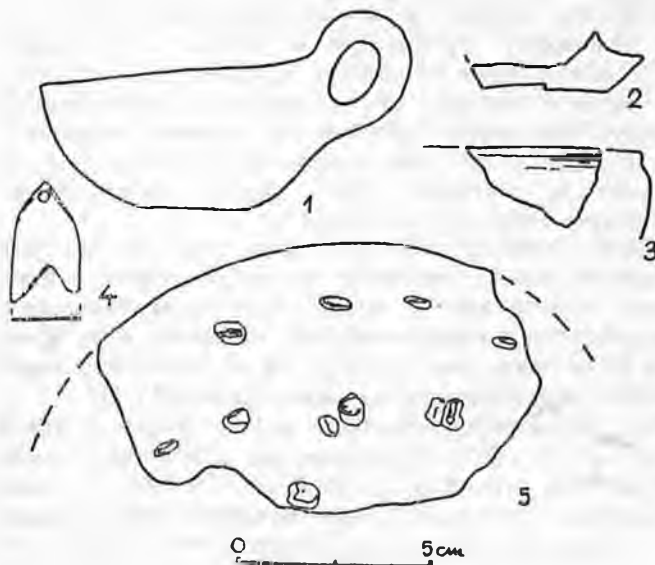
Grób 7

1. Czerpak grubościenny z lekko wyodrębnionym dnem. Powierzchnia niezbyt równa, barwy żółtawobrunatnej (ryc. 6,1). Nr kat. 1936:1699.

2. Fragmenty dużego talerza z powierzchnią barwy żółtawej, pokrytą dołkami paznokciowymi (ryc. 6,5). Nr kat. 1936:1700.

3. Ułamki małych, cienkościennych naczyń, m. in. dno lekko wklęsłe ze ściankami rozszerzającymi się ku górze. Powierzchnia gładka barwy brunatnej (ryc. 6,2), brzeg miseczki (ryc. 6,3). Nr kat. 1936:1701.

4. Różne skorupy ciemno- i jasnobrunatne, m. in. fragment wysokiej cylindrycznej szyjki naczynia o gładkiej powierzchni barwy żółtawobrunatnej i bardzo mały fragment lekko wyodrębnionego brzegu naczynia o lek-

Ryc. 6. Godziętowy, pow. Ostrzeszów. Inwentarz grobu nr 7

Abb. 6. Godziętowy, Kreis Ostrzeszów. Inhalt des Grabes Nr. 7

Fig. 6. Godziętowy, district of Ostrzeszów. Inventory of grave Nr. 7

ko szorstkawej powierzchni barwy szarordzawej. Nr kat. 1936:1702.

5. Wisiołek z płaskiej blaszki z otworem w trójkątnym zakończeniu i trójkątnym wycięciem u podstawy (ryc. 6,4). Nr kat. 1936:1703.

6. Ułamek przepalonej kości z małym kawałkiem stopu żelaznego. Nr kat. 1936:1704.

7. Kilkadziesiąt kawałków przepalonych kości ludzkich. Nr kat. 1936:1705.

8. Kilka kawałków węgla drzewnego. Nr kat. 1936:1706.

Grób 8

1. Skorupy różnych naczyń (brak). Nr kat. 1936:1707.

2. Kawalki węgla drzewnego (brak). Nr kat. 1936:1708.

Grób 9

1. Kilka drobnych skorup o gładkich, czarnych powierzchniach oraz o chropowatych powierzchniach barwy szarej. Nr kat. 1936:1709.

2. Kilka przepalonych kości ludzkich. Nr kat. 1936:1710.

Grób 10

Brak jakiegokolwiek dokumentacji.

Grób 11

1. Skorupy różnych naczyń (brak). Nr kat. 1936:1711.

Grób 12

1. Skorupy różnych naczyń (brak). Nr kat. 1936:1712.

2. Mała ilość przepalonych kości ludzkich (brak). Nr kat. 1936:1713.

3. Jedna skorupa barwy brunatnej (brak). Nr kat. 1936:1714.

Grób 13

1. Ułamki węgla drzewnego (brak). Nr kat. 1936:1715.

Groby 14-15

Brak jakiegokolwiek dokumentacji i zabytków

Grób 16

1. Czerpak z uchem wystającym ponad brzeg, barwy jasnobrunatnej (ryc. 7). Nr kat. 1936:1716 (brak).

2. Fragmenty popielnicy z gładką szyjką zdobioną u nasady rzędem dołków i chropowatym brzuścem barwy jasnobrunatnej (brak). Nr kat. 1936:1717.

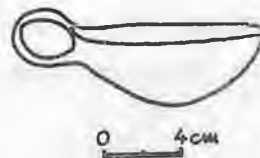
3. Przepalone kości ludzkie (brak). Nr kat. 1936:1718.

4. Ułamki talerza o powierzchni pokrytej dołkami paznokciowymi, barwy jasnobrunatnej (brak). Nr kat. 1936:1719.

5. Skorupy różnych naczyń (brak). Nr kat. 1936:1720.

Grób 17

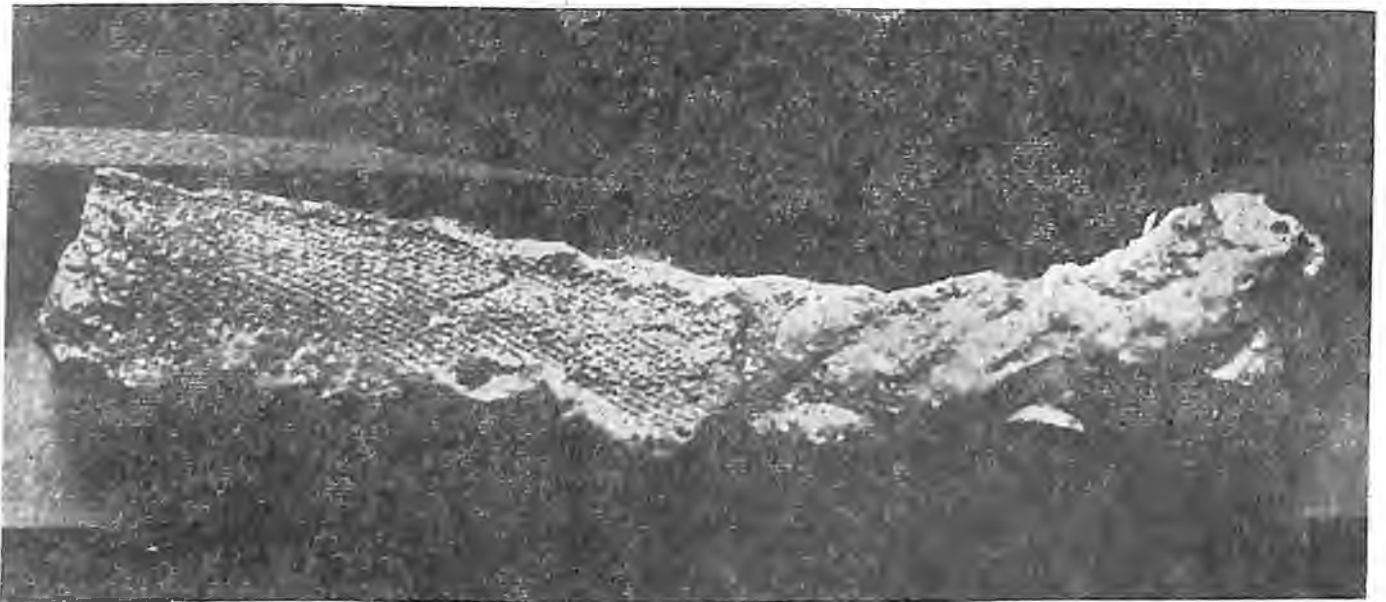
1. Kilkanaście skorup z naczyń o gładkiej powierzchni, barwy szarozółtawej i parę o chropowatej powierzchni barwy ceglastej, m. in. fragment miseczki lub czerpaka z lekko wklęsłym dnem. Powierzchnia dość

Ryc. 7. Godziętowy, pow. Ostrzeszów. Naczynie z grobu nr 16

Abb. 7. Godziętowy, Kreis Ostrzeszów. Gefäß aus Grab Nr. 16

Fig. 7. Godziętowy, district of Ostrzeszów. Vessel from grave Nr. 16

Ryc. 3. Godziętowy, pow. Ostrzeszów. Fragment naszyjnika z grobu nr 1
 Abb. 3. Godziętowy, Kreis Ostrzeszów. Bruchstück eines Halsbandes aus Grab Nr. 1
 Fig. 3. Godziętowy, district of Ostrzeszów. Fragment of a necklace from grave Nr. 1

wypełnionym białą inkrustacją (ryc. 2,4). Nr kat. 1936 : 1668. Brak.
 4. Ułamki ornamentowanego naczynia barwy szarej (brak). Nr kat. 1936 : 1669.
 5. Ułamki dolnej części naczynia z płaskim dnem barwy rdzawej (brak). Nr kat. 1936 : 1670.
 6. Ułamki różnych naczyń (brak). Nr kat. 1936 : 1671.
 7. Ułamki przęślików glinianych (ryc. 2,5). Nr kat. 1936 : 1672. Brak.
 8. Fragment górnej części miseczek malowanej (ryc. 2,2). Nr kat. 1936 : 1673.
 9. Okrągły naszyjnik brązowy (niekompletny) wykonany z cienkiej blachy. Ornament w postaci grup pionowych nacięć, między którymi występują podwójne kółeczka z zaznaczonym środkiem. Grupy kresek rozdzielane są podwójnymi kątami wewnątrz których znajdują się również kółeczka z zaznaczonym środkiem (ryc. 2,13). Nr kat. 1936 : 1674.
 10. Ułamek naszyjnika żelaznego skośnie żłobkowanego, do którego przylega płótno z widocznym sposobem tkania (ryc. 2,9 i 3). Nr kat. 1936 : 1675. Brak.
 11. Ułamki różnych przedmiotów zniekształconych w ogniu, m. in. ułamek bransolety w postaci rurki żelaznej (ryc. 2,10), ułamek naszyjnika skośnie żłobkowanego z odrobiną płótna przesiąkniętego rdzą (w

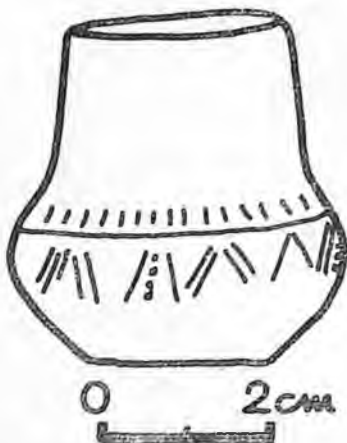
obecnym stanie niewidoczne, (ryc. 2,11) oraz fragmenty szpili „wielogłowej” (ryc. 2,6). Nr kat. 1936 : 1679.
 12. Ułamek fibuli(?) zniekształconej w ogniu (ryc. 2,12). Nr kat. 1936 : 1676.
 13. Dwie bransolety żelazne (obecnie w ułamkach). Nr kat. 1936 : 1677.
 14. Dwie bransolety żelazne z końcami zachodzącymi na siebie, zdobione poprzecznymi nacięciami (ryc. 2,7 - 8). Nr kat. 1936 : 1678.
 15. Przepalone kości ludzkie (brak). Nr kat. 1936 : 1680.
 16. Ułamki węgla drzewnego (brak). Nr kat. 1936 : 1681.
 17. Krzemień (brak). Nr kat. 1936 : 1682.

Grób 2

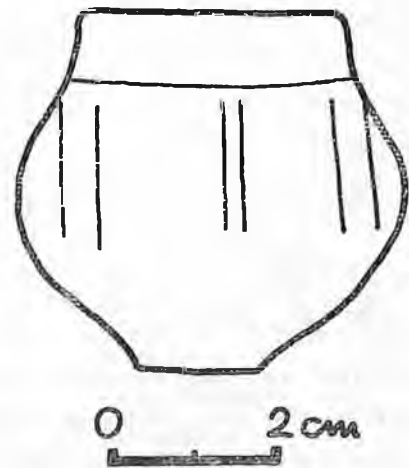
1. Skorupy wewnątrz ciemne (brak). Nr kat. 1936 : 1683.
 2. Przepalone kości ludzkie (brak). Nr kat. 1936 : 1684.

Grób 3

1. Skorupy, m. in. ułamek talerza (brak). Nr kat. 1936 : 1685.
 2. Przepalone kości ludzkie (brak). Nr kat. 1936 : 1686.

Ryc. 4. Godziętowy, pow. Ostrzeszów. Naczynie z grobu nr 4
 Abb. 4. Godziętowy, Kreis Ostrzeszów. Gefäß aus Grab Nr. 4
 Fig. 4. Godziętowy, district of Ostrzeszów. Vessel from grave Nr. 4

Ryc. 5. Godziętowy, pow. Ostrzeszów. Naczynie z grobu nr 5
 Abb. 5. Godziętowy, Kreis Ostrzeszów. Gefäß aus Grab Nr. 5
 Fig. 5. Godziętowy, district of Ostrzeszów. Vessel from grave Nr. 5

3. Kość zwierzęca (brak). Nr kat. 1936:1687.
4. Węgiel drzewny (brak). Nr kat. 1936:1688.
5. Okrzesek krzemienisty (brak). Nr kat. 1936:1688.

Grób 4

1. Małe naczynie z wysoką w przybliżeniu cylindryczną szyjką i baniastym brzuścem. Poniżej nasady szyjki przebiega dookoła żłobek, nad którym występuje rząd dookólnych, pionowych nacięć, a pod nim grupy ukośnych kresiek. Powierzchnia gładka barwy ciemnobrunatnej (brak). (Ryc. 4). Nr kat. 1936:1960.
2. Skorupy różnych naczyń barwy brunatnej, niektóre wewnątrz czernione (brak). Nr kat. 1936:1691.
3. Przepalone kości ludzkie (brak). Nr kat. 1936:1692.
4. Kawałki węgla drzewnego (brak). Nr kat. 1936:1693.
5. Ochra? (brak). Nr kat. 1936:1694.

Grób 5

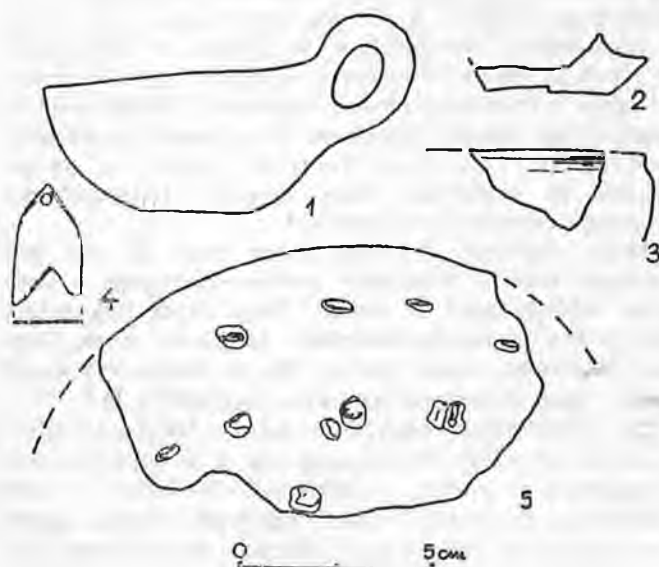
1. Miniaturowe naczynie z cylindryczną szyjką, baniastym brzuścem i lekko wyodrębnionym dnem. Na pograniczu szyjki i brzuśca dookólna linia ryta, od której odchodzą parami pionowe kreski. Powierzchnia gładka barwy żółtawobrunatnej (ryc. 5). Nr kat. 1936:1695.
2. Dwie różne skorupy ciemnobrunatne (brak). Nr kat. 1936:1696.
3. Ułamek przepalonej kości (brak). Nr kat. 1936:1697.

Grób 6

1. Różne skorupy barwy brunatnej (brak). Nr kat. 1936:1698.

Grób 7

1. Czerpak grubościenny z lekko wyodrębnionym dnem. Powierzchnia niezbyt równa, barwy żółtawobrunatnej (ryc. 6,1). Nr kat. 1936:1699.
2. Fragmenty dużego talerza z powierzchnią barwy żółtawej, pokrytą dołkami paznokciowymi (ryc. 6,5). Nr kat. 1936:1700.
3. Ułamki małych, cienkościennych naczyń, m. in. dno lekko wklęsłe ze ściankami rozszerzającymi się ku górze. Powierzchnia gładka barwy brunatnej (ryc. 6,2), brzeg miseczki (ryc. 6,3). Nr kat. 1936:1701.
4. Różne skorupy ciemno- i jasnobrunatne, m. in. fragment wysokiej cylindrycznej szyjki naczynia o gładkiej powierzchni barwy żółtawobrunatnej i bardzo mały fragment lekko wyodrębnionego brzegu naczynia o lek-

Ryc. 6. Godziętowy, pow. Ostrzeszów. Inwentarz grobu nr 7

Abb. 6. Godziętowy, Kreis Ostrzeszów. Inhalt des Grabes Nr. 7

Fig. 6. Godziętowy, district of Ostrzeszów. Inventory of grave Nr. 7

ko szorstkawej powierzchni barwy szarordzawej. Nr kat. 1936:1702.

5. Wisiorek z płaskiej blaszki z otworem w trójkątnym zakończeniu i trójkątnym wycięciem u podstawy (ryc. 6,4). Nr kat. 1936:1703.

6. Ułamek przepalonej kości z małym kawałkiem stopu żelaznego. Nr kat. 1936:1704.

7. Kilkadziesiąt kawałków przepalonych kości ludzkich. Nr kat. 1936:1705.

8. Kilka kawałków węgla drzewnego. Nr kat. 1936:1706.

Grób 8

1. Skorupy różnych naczyń (brak). Nr kat. 1936:1707.

2. Kawałki węgla drzewnego (brak). Nr kat. 1936:1708.

Grób 9

1. Kilka drobnych skorup o gładkich, czarnych powierzchniach oraz o chropowatych powierzchniach barwy szarej. Nr kat. 1936:1709.

2. Kilka przepalonych kości ludzkich. Nr kat. 1936:1710.

Grób 10

Brak jakiegokolwiek dokumentacji.

Grób 11

1. Skorupy różnych naczyń (brak). Nr kat. 1936:1711.

Grób 12

1. Skorupy różnych naczyń (brak). Nr kat. 1936:1712.

2. Mała ilość przepalonych kości ludzkich (brak). Nr kat. 1936:1713.

3. Jedna skorupa barwy brunatnej (brak). Nr kat. 1936:1714.

Grób 13

1. Ułamki węgla drzewnych (brak). Nr kat. 1936:1715.

Groby 14-15

Brak jakiegokolwiek dokumentacji i zabytków

Grób 16

1. Czerpak z uchem wystającym ponad brzeg, barwy jasnobrunatnej (ryc. 7). Nr kat. 1936:1716 (brak).

2. Fragmenty popielnicy z gładką szyjką zdobioną u nasady rzędem dołków i chropowatym brzuścem barwy jasnobrunatnej (brak). Nr kat. 1936:1717.

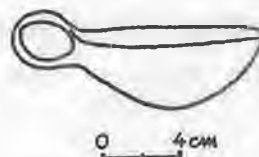
3. Przepalone kości ludzkie (brak). Nr kat. 1936:1718.

4. Ułamki talerza o powierzchni pokrytej dołkami paznokciowymi, barwy jasnobrunatnej (brak). Nr kat. 1936:1719.

5. Skorupy różnych naczyń (brak). Nr kat. 1936:1720.

Grób 17

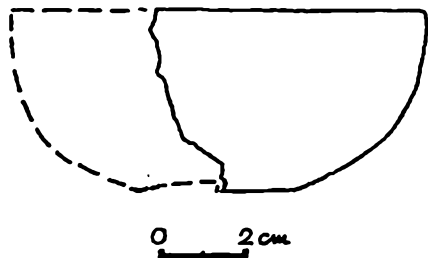
1. Kilkanaście skorup z naczyń o gładkiej powierzchni, barwy szarożółtawej i parę o chropowatej powierzchni barwy ceglastej, m. in. fragment miseczki lub czerpaka z lekko wklęsłym dnem. Powierzchnia dość

Ryc. 7. Godziętowy, pow. Ostrzeszów. Naczynie z grobu nr 16

Abb. 7. Godziętowy, Kreis Ostrzeszów. Gefäß aus Grab Nr. 16

Fig. 7. Godziętowy, district of Ostrzeszów. Vessel from grave Nr. 16

Ryc. 8. Godziętowy, pow. Ostrzeszów. Naczynie z grobu nr 17

Abb. 8. Godziętowy, Kreis Ostrzeszów. Gefäß aus Grab Nr. 17

Fig. 8. Godziętowy, district of Ostrzeszów. Vessel from grave Nr. 17

gładka, barwy żółtawobrunatnej (ryc. 8). Nr kat. 1936 : 1721.

2. Dwa ułamki przepalonych kości ludzkich (z czaszki). Nr kat. 1936 : 1722.

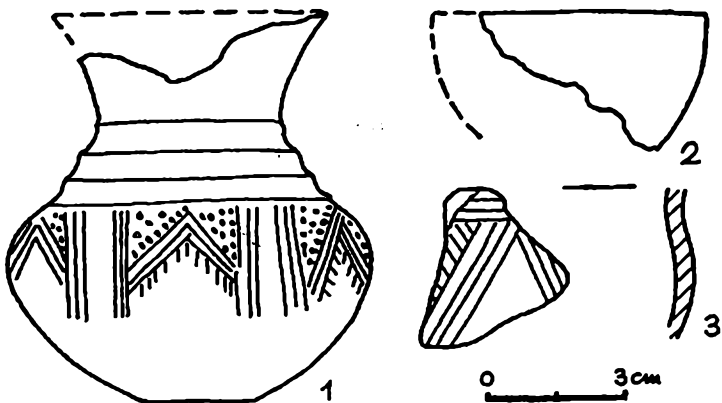
Grób 18

1. Naczynko baniaste ze słabo wyodrębnionym dnem i lejowatą szyjką częściowo ukruszoną. Na pograniczu szyjki i brzuśca 3 dookolne, szerokie żłobki. Brzusiec bogato zdobiony. Powierzchnia lekko szorstkawa barwy żółtawordzawej (ryc. 9,1). Nr kat. 1936 : 1723.

2. Kilkadziesiąt skorup różnych naczyń, m. in. fragment małego dna cienkościennego naczynka barwy czarnobrunatnej, fragment małej, głębokiej miseczki lub czerpaka o nierównej powierzchni barwy brunatnożółtawej (ryc. 9,2) oraz zdobiony ułamek naczynia z pogranicza szyjki i brzuśca o lekko zniszczonej powierzchni barwy czarnobrunatnej (ryc. 9,3). Nr kat. 1936 : 1724.

3. Ułamek węgla drzewnego. Nr kat. 1936 : 1725.

4. Trzy okrzeski krzemienne. Nr kat. 1936 : 1726.

Ryc. 9. Godziętowy, pow. Ostrzeszów. Inwentarz grobu nr 18

Abb. 9. Godziętowy, Kreis Ostrzeszów. Inhalt des Grabes Nr. 18

Fig. 9. Godziętowy, district of Ostrzeszów. Inventory of grave Nr. 18

Grób 19

1. Skorupy różnych naczyń (brak). Nr kat. 1936 : 1727.

2. Ułamek przepalonej kości ludzkiej (brak). Nr kat. 1936 : 1728.

3. Ułamki węgla drzewnych (brak). Nr kat. 1936 : 1729.

Grób 20

1. Ułamki popielnicy zdobionej, ciemnej barwy (brak). Nr kat. 1936 : 1730.

2. Przepalone kości ludzkie (brak). Nr kat. 1936 : 1731.

3. Skorupy różnych naczyń (brak). Nr kat. 1936 : 1732.

4. Okrzesek krzemienisty (brak). Nr kat. 1936 : 1733.

Luźne

1. Skorupy różnych naczyń (brak). Nr kat. 1936 : 1734.

2. Skorupy różnych naczyń, m. in. kilka ułamków dużego naczynia o gładkich powierzchniach barwy szarżółtawej oraz mała skorupa o czarnej, lśniącej powierzchni zdobiona grupami kresk i małymi nacięciami. Nr kat. 1936 : 1735.

3. Przepalone kości ludzkie (brak). Nr kat. 1936 : 1736.

ANALIZA

Przebadane groby na cmentarzysku w Godziętowach wszystkie miały obstawę kamienną. Z wyjątkiem jednego grobu o bogatym wyposażeniu (grób 1), groby były ubogie i zawierały małą ilość naczyń lub skorup. Większość grobów zawierała fragmenty węgla drzewnego. Inwentarz ceramiczny w omawianych grobach przedstawia się bardzo skąpo. W znacznej części są to skorupy lub pojedyncze egzemplarze naczyń (grób 4, 5). W grobie 1 wystąpiło jedno nieduże naczynie beczułkowate całe, oraz fragmenty kilku innych naczyń, m. in. fragment naczynia malowanego oraz inkrustowanego. Ułamki tych zdobionych naczyń jak i inwentarz ozdób grobu 1 wyróżnia ten grób mocno z zespołu bardzo ubogo wyposażonych pozostałych grobów. Ozdoby, których większość pochodzi z grobu 1 są zniszczone — połamane i stopione w ogniu — widocznie palono je wraz z nieboszczykiem, choć może nie wszystkie. Bogato zdobiony naszyjnik brązowy z grobu 1 posiada swe analogie, m. in. w znaleziskach z Górzewic, pow. Szamotuły i Odolanowa, pow. Ostrów Wlkp. Formy te są lokalnym wyrobem kultury łużyckiej i datowane są na okres halsztacki C³. Ciekawe znalezisko stanowił fragment naszyjnika skośnie żłobkowanego, na którym widoczna była tkanina, która w sposób trwały przyłgnęła do niego (fragment nie dochował się). Doskonale widoczny był splot tkaniny, zrobionej, sądząc z obserwacji zachowanego zdjęcia, z cienko przedziętej nici (ryc. 3). Bransolety występujące w grobie 1 wykonane są z żelaza. Dwie bransolety zrobione są z okrągłego pręta z końcami równo ściętymi i lekko zachodzącymi na siebie. Zdobione są grupami poprzecznych nacięć. Tego typu bransolety pojawiają się na Śląsku w pierwszej fazie okresu halsztackiego w grupie ceramiki malowanej⁴.

Mały fragment żelaznej rurki (ryc. 2, 10) jest zapewne częścią bransolety pustej wewnątrz, z końcami wkładanymi w siebie. Tego typu bransolety spotykamy w miejscowościach Jankowy, pow. Kępno i Dąbrowa, pow. Wieluń. Są to bransolety rzadkiego typu, datowane na okres halsztacki D⁵.

Do ciekawszych zabytków należy fragment fibuli (czy też okucia?) składającej się z żelaznej tarczki z guzkiem pośrodku, ze śladami zdobienia i z dość masywnej trójkątnej części pokrytej cienką warstwą brązu, z ułamanymi oboma narożnikami. Do

³ D. Durczewski, *Skarby halsztackie z Wielkopolski „Przegląd Archeologiczny”*, t. 13 : 1962, s. 97 - 98.

⁴ Z. Durczewski, *Grupa górnośląsko-malopolska kultury łużyckiej w Polsce*, Kraków 1939 - 1948, s. 120.

⁵ J. Kostrzewski, *Wielkopolska w pradziejach*, Warszawa-Wrocław 1955, s. 157.

tarczki od strony spodniej przylega miseczkowata tarczka z bolcem. Nie udało mi się znaleźć analogii do tego przedmiotu, trudno mi też rozstrzygnąć, czy spodnia tarczka jest właściwą częścią tego przedmiotu, czy też stopionym z nim fragmentem innego przedmiotu.

Fragmenty żelaznej szpili „wielogłowej” (ryc. 2, 6) noszą ślady zielonkawej patyny wewnątrz głó-

wek. Brązowe szpile tego typu licznie występują na cmentarzysku w Hallstatt⁶.

Poza bogato wyposażonym grobem 1 tylko grób 7 zawiera metalową ozdobę w postaci wisiorka z płaskiej blaszki (ryc. 6, 4).

Krótki przegląd form zabytków wskazuje, że omawiany obiekt datować trzeba na okres halzstacki.

⁶ K. Kromer, *Das Gräberfeld von Hallstatt*, Firenze 1959, tabl. 161, 164, 186, 173 i in.

Maria Zeylandowa

ARCHÄOLOGISCHE FUNDE AUS EINEM GRÄBERFELD DER LAUSITZER KULTUR IN GODZIĘTOWY, KREIS OSTRZESZÓW

Zusammenfassung

Das Gräberfeld von Godziętowy, welches bereits im Jahre 1936 durch A. Karpińska untersucht wurde, enthielt 20 mit Steinpflaster bedeckte Brandbestattungen. Alle diese Gräber, mit Ausnahme eines einzigen, waren sehr schlicht mit Gefäßen ausgestattet. Nur das Grab Nr. 1 unterschied sich durch seine reiche Ausstattung. Es enthielt Scherben eines bemalten und inkrustierten Gefäßes, sowie einige aus Metall verfertigten Schmuckgegenstände, u.a.

ein schön verziertes bronzenes Halsband, das Bruchstück einer „vielköpfigen” Nadel, zwei verzierte eiserne Armbänder, sowie das Bruchstück eines verzierten, aus Eisen gegossenen und teilweise mit Bronze überzogenen Gegenstandes, vielleicht einer Fibel oder eines Beschlages.

Das Gräberfeld darf der Hallstattperiode zugeschrieben werden.

Maria Zeylandowa

ARCHAEOLOGICAL RECORD FROM A CEMETERY OF THE LUSATIAN CULTURE AT GODZIĘTOWY, DISTRICT OF OSTRZESZÓW

Summary

The cemetery of Godziętowy was explored in 1936 by A. Karpińska, who laid bare 20 incineration graves recovered by stone pavements. All graves, except one, had poor furnishings composed but of a few vessels. Only in grave Nr. 1 appeared rich grave finds. It contained sherds of a painted and in-crustated pottery, as well as several metal ornaments,

among which a beautifully adorned bronze necklace, the fragment of a „multiheaded” pin, two adorned iron bracelets and the fragment of an ornamented iron object partly covered with bronze which might have been a brooch or a ferrule.

The described cemetery belonged to the Hallstatt Period.

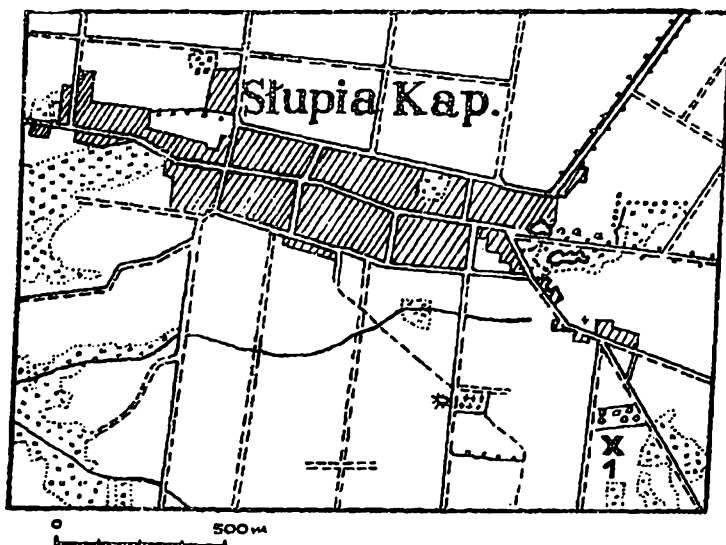
Cmentarzysko ludności kultury lużyckiej z wczesnej epoki żelaza w Słupi Kapitulnej, pow. Rawicz

Gräberfeld der Lausitzer Kultur aus der frühen Eisenzeit in Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz
A cemetery of the Lusatian Culture from the Early Iron Age at Słupia Kapitulna, district of Rawicz

WSTĘP

Wieś Słupia Kapitulna leży na południowym skraju Wielkopolski, 7 km na wschód od Rawicza. Cmentarzysko położone jest w odległości około 650 m od skrzyżowania dróg do Pakosławia i Dębianki, na południowo-wschód od zabudowań wsi Słupia Kapitulna (ryc. 1). Usytuowane jest na niewielkim wzniesieniu opadającym w kierunku zachodnim ku bagiennym łąkom. Około 5 km w kierunku północno-wschodnim od tego stanowiska leży znane od końca XIX wieku, duże cmentarzysko ludności kultury lużyckiej w Chojnie — Golejewku¹.

Również cmentarzysko w Słupi Kapitulnej znane jest już od roku 1909, kiedy to Oddział Przedhistoryczny ówczesnego Muzeum Prowincjonalnego w Poznaniu wystawił 2 naczynia oraz pokrywę glinianą znalezione w 1907 roku na terenie cmentarzyska przez P. Fricka z Borzykowa². W latach następnych

Ryc. 1. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan sytuacyjny cmentarzyska
Abb. 1. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Lageplan des Gräberfeldes
Fig. 1. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Location plan of the cemetery

¹ Z. Woźniak, Cmentarzysko kultury lużyckiej w Chojnie-Golejewku w pow. rawickim, „Przegląd Archeologiczny”, t. 12: 1959, s. 31 i n.

² E. Blume, Ausstellung im Kaiser Friedrich - Museum. Vor- und frühgeschichtliche Altertümer aus dem Gebiet der Provinz Posen, Poznań 1909, s. 72.

trafiały do Działu Prehistorycznego Muzeum Wielkopolskiego zabytki z cmentarzyska, m. in. w roku 1927 zakupiono do zbiorów kilka ułamków naczyń oraz kęci³. Cmentarzysko w Słupi Kapitulnej wymieniane było niejednokrotnie w literaturze archeologicznej, nie było jednak dokładniej określone chronologicznie, znane były bowiem tylko pojedyncze zabytki. Wszystkie te wzmianki zebrał T. Malinowski⁴.

W październiku 1966 roku kierownik szkoły podstawowej w Słupi Kapitulnej ob. Stanisław Borkowski powiadomił Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu o niszczeniu w trakcie prowadzenia prac ziemnych grobów ciałopalnych. Kilka naczyń zabrał do szkoły i do czasu przeprowadzenia wizji konserwatorskiej zabezpieczył teren. W lipcu roku następnego przystąpiono do badań ratowniczych⁵, które kontynuowano także w 1968 roku. W czasie dwóch sezonów wykopaliskowych przebadano całe wzniesienie, na którym usytuowane było cmentarzysko określając jego zasięg od strony południowo-wschodniej. Od strony północnej i zachodniej cmentarzysko uległo zniszczeniu przez przeprowadzoną tam niwelację wzniesienia (ryc. 2).

W wyniku prac ratowniczych wyeksplorowano 44 groby ciałopalne niestety dość znacznie zniszczone w górnych partiach (orka). Materiały uzyskane w trakcie badań zostały przekazane do Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Stanowią one w całości przedmiot niniejszego opracowania.

Grób 1

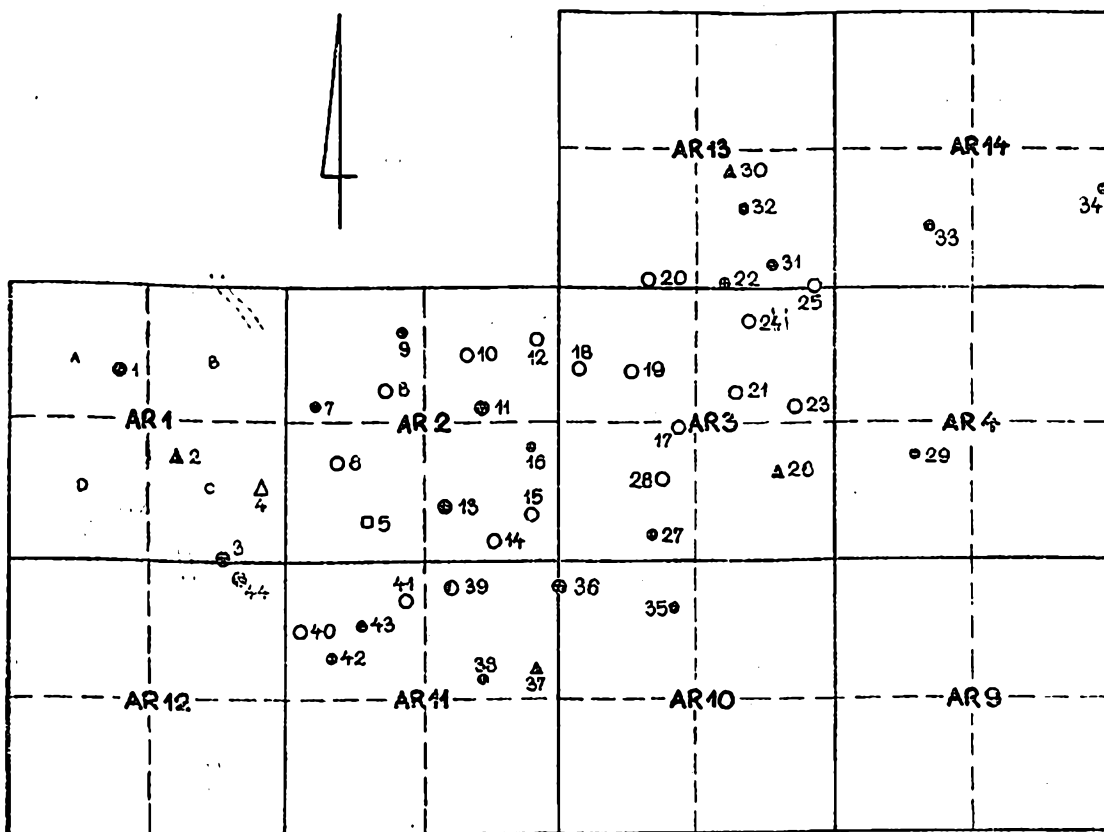
Na głęb. 20 cm odkryto bruk kamienny, kamienie występowały do głęb. 50 cm, bezpośrednio pod nimi znajdowało się skupisko ułamków naczyń, także popielnicy oraz resztki przepalonych kości. Na głęb. 40 cm znaleziono fragment przedmiotu żelaznego. Grób częściowo zniszczony (ryc. 3).

1. Popielnica w kształcie naczynia z silnie wyodrębnionym dnem, zaokrąglonym brzuścem i lejkowatą szyjką. Powyżej załomu osadzone symetrycznie sterczące

³ Z. Rajewski, Nowe nabytki Działu Przedhistorycznego Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu w latach 1926 - 1927, „Przegląd Archeologiczny”, t. 4: 1928, s. 280.

⁴ T. Malinowski, Katalog cmentarzysk ludności kultury lużyckiej w Polsce, t. 2, Warszawa 1981, s. 142, poz. 2113, 2114.

⁵ Badaniami prowadzonymi w roku 1967 kierował mgr Czesław Strzyżewski.

○-1, ●-2, △-3, ▲-4, □-5, ⊙-6, ●-7

1 — groby popielnicowe bez bruku kam., 2 — groby popielnicowe z brukiem kam., 3 — groby „popielnicowe i bezpopielnicowe” pod brukiem kam., 4 — groby bezpopielnicowe pod brukiem kam., 5 — groby jamowe, 6 — groby nietypowe, 7 — groby zniszczone.

Ryc. 2. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan ogólny cmentarzyska

Abb. 2. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Übersichtsplan des Gräberfeldes

Fig. 2. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. General layout of the cemetery

ku górze guzy, między nimi grupy trzech żeberek pionowych. Pow. gładka, czerniona. Wys. 27 cm, otw. 18,6 cm, średn. brzuśca 22 cm, dno 10 cm (ryc. 4:1). Nr kat. 1967: 27.

Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1967: 27 a.

2. Fragment misy półkulistej z krawędzią zaokrągloną lekko zagiętą do środka. Pow. gładka, ciemnobrunatna. Wys. zach. 9,2 cm, otw. 22 cm (ryc. 4:2). Nr kat. 1967: 28.

Fragment główki szpili? żelaznej, płaskokulistej, pustej wewnątrz (ryc. 4:3). Nr kat. 1967: 30.

Ułamki nieokreślonych naczyń, w tym fragment zdobiony żłobkami. Nr kat. 1967: 29.

Grób 2

Na głęb. ok. 20 cm wystąpiły dwa kamienie. Naczynia ustawione były pod nimi na głęb. 70 cm. Przepalone kości rozsypane były luźno w warstwie ziemi przemieszanej z węgielkami drzewnymi. Grób dobrze zachowany (ryc. 5).

1. Smukłe naczynie z wyodrębnionym dnem, zaokrąglonym brzuścem i krótką, lejkowatą szyjką. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 18,2 cm, otw. 11,7 cm, średn. brzuśca 15 cm, dno 8,5 cm (ryc. 5:10). Nr kat. 1967: 32.

Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1967: 32 a.

2. Mały płaskokulisty czerpak z uchem taśmowatym wystającym ponad krawędź, dno silnie wyodrębnione. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 4,2 cm, otw. 8,6 cm, dno 3,2 cm (ryc. 6:1). Nr kat. 1967: 33.

3. Mały płaskokulisty czerpak z uchem taśmowatym wystającym ponad krawędź, małe wklęsłe dno. Wys. 3,5 cm, otw. 8,6 cm, dno 2,3 cm (ryc. 6:2). Nr kat. 1967: 34.

4. Nieduży garnek beczułkowaty z wyodrębnionym, płaskim dnem. Krawędź zaokrąglona. Powierzchnia chropowata, jasnobrunatna. Wys. 9,6 cm, otw. 10 cm, dno 7 cm (ryc. 6:3). Nr kat. 1967: 35.

5. Nieduży garnek beczułkowaty z wyodrębnionym, płaskim dnem, krawędź zaokrąglona. Powierzchnia chropowata, jasnobrunatna. Wys. 9,6 cm, otw. 10,2 cm, dno 6 cm (ryc. 6:9). Nr kat. 1967: 36.

6. Mała półkulista miseczka z zaokrągloną i zagiętą do środka krawędzią. Dno niewyodrębnione. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 4,5 cm, otw. 12,8 cm (ryc. 6:4). Nr kat. 1967: 37.

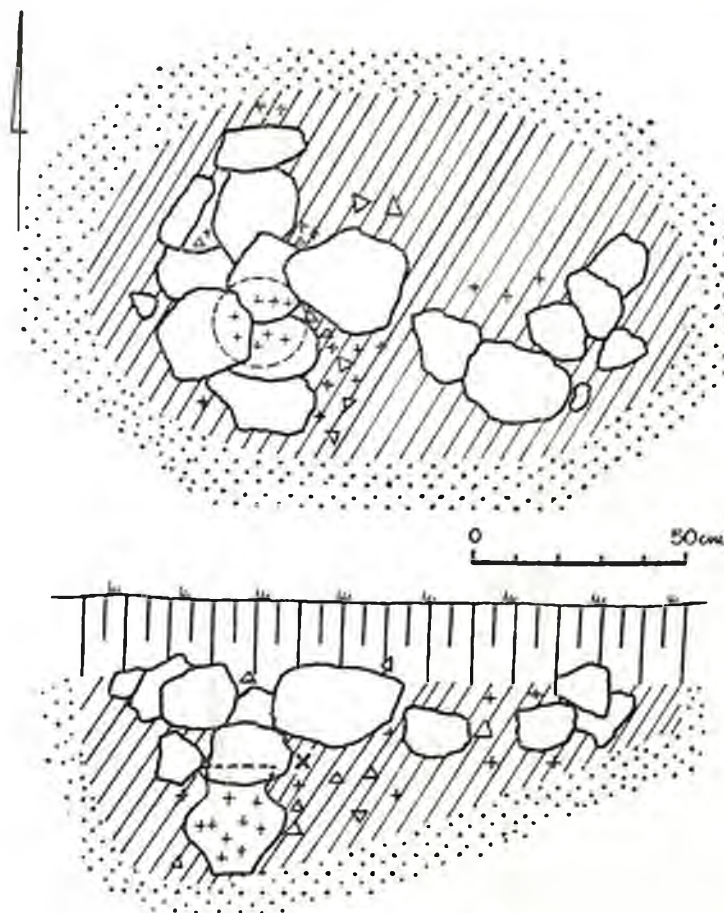
7. Mała półkulista miseczka z krawędzią zagiętą do środka. Dno niewyodrębnione. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 4,8 cm, otw. 13,4 cm (ryc. 6:7). Nr kat. 1967: 38.

8. Miseczka półkulista z wyodrębnionym, lekko wklęsłym dnem, z zaokrągloną krawędzią nieznacznie zagiętą do środka. Pow. gładka, jasnobrunatna, wewnątrz czerniona. Wys. 5,6 cm, otw. 15 cm, dno 4,5 cm (ryc. 6:6). Nr kat. 1967: 39.

9. Duże naczynie z zaokrąglonym brzuścem i lejkowatą szyjką. Dno silnie wyodrębnione. Powyżej załomu brzuśca biegnie dookoła pozioma bruzda. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 16 cm, otw. 12,3 cm, średn. brzuśca 15,3 cm, dno 8,6 cm (ryc. 6:11). Nr kat. 1967: 40.

10. Duże naczynie baniaste z kulistym brzuścem, krótką cylindryczną szyjką i wyodrębnionym, wklęsłym dnem. Ponad załomem brzuśca 4 naklejone guzy obwiedzione bruzdą. Pow. gładka, w części środkowej lekko chropowata, jasnobrunatna. Wys. 17,6 cm, średn. brzuśca 18,6 cm, otw. 12 cm, dno 9,4 cm (ryc. 6:12). Nr kat. 1967: 41.

11. Mały czerpak z szeroką lejkowatą szyjką o krawędziach silnie wywiniętych na zewnątrz, niskim brzuścem płaskokulistym i małym dnem, lekko wklęsłym. Ucho taśmowate, opuszczone ku dołowi. Brzeg i szyjka zdobione od strony wewnętrznej rytą linią tworzącą gwiazdę, której ramiona zdobią „rozetki”. Ponadto krawędź zdobiona trzema guzkami, brzusiec nacięćmi

Ryc. 3. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 1
Abb. 3. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Grabes 1

Fig. 3. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 1

○ 8-1, ◐ -2, △△-3,
+ + -4, ✖ -5, ✕ -6

Objaśnienia znaków na planach grobów
Erläuterung der Zeichen auf den Gräberplänen
Explanation of signs on grave plans

tworzącymi jodełkę, dno znakiem krzyża. Pow. gładka, czerniona. Wys. 5,2 cm, średn. brzuśca 6,6 cm, otw. 9,4 cm, dno 2,7 cm (ryc. 6 : 8). Nr kat. 1967 : 42.

12. Dolna część naczynka z kulistym ostro załobnionym dnem. Pow. chropowata, jasnobrunatna. Wys. 8,8 cm, średn. 10,6 cm, dno 5,8 cm (ryc. 8 : 13). Nr kat. 1967 : 60.

17. Dolna część grubościennego garnka doniczko-watego z wyodrębnionym dnem. Pow. chropowata, jasnobrunatna. Wys. zach. 7,8 cm, średn. 9,5 cm, dno 4 cm (ryc. 8 : 14). Nr kat. 1967 : 61.

18. Fragmenty dużego naczynia z baniastym brzuścem zdobionym guzem obwiedzionym żłobkami i krótką silnie lejkwato rozchyloną szyjką. Przypuszczalna średn. brzuśca 22 cm, otw. 18 cm (ryc. 8 : 18). Nr kat. 1967 : 62.

Fragmenty nieokreślonych naczyń, niektóre z nich posiadają ornament żłobkowy, wypchane guzy. Nr kat. 1967 : 62.

3 ułamki szpili? żelaznej. Dług. ok. 12 cm (ryc. 8 : 19). Nr kat. 1967 : 51.

Grób 4

Na głęb. ok. 15 cm od powierzchni odkryto bruk kamienny o grubości ok. 25 cm. Na głęb. 43 cm znaleziono popielnicę nakrytą misą, w jej sąsiedztwie znaleziono

resztę naczyń oraz szpilę żelazną. Między kamieniami występowały ułamki naczyń oraz przepalone kości (ryc. 9).

1. Popielnica w kształcie naczynia z kulistym brzuścem, wysoką, lejkwatą szyjką i silnie wyodrębnionym dnem. Powyżej załomu brzuśca 3 symetrycznie rozmieszczone, wypchane guzy, obwiedzione żłobkami. Guzy łączone podwójnymi, poziomymi żłobkami, od nich zwisają na brzusiec grupy żłobków. Pow. gładka czerniona. Wys. 22,5 cm, średn. brzuśca 20,8 cm, otw. 15 cm, dno 9,7 cm (ryc. 10 : 13). Nr kat. 1967 : 63.

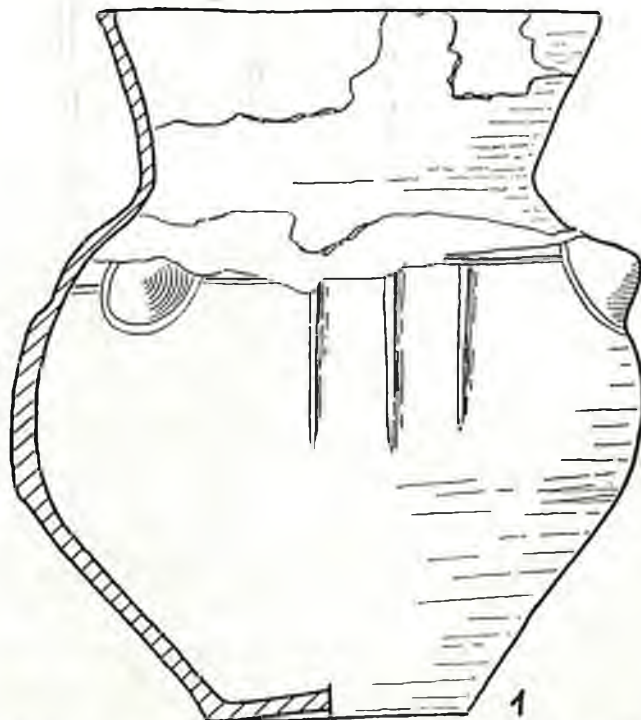
Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1967 : 63 a.

2. Fragment dużej misy z krawędzią lekko do wewnątrz zagiętą. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. zach. 8,5 cm, otw. 22,5 cm (ryc. 10 : 4). Nr kat. 1967 : 73.

3. Mały czerpaczek płaskokulisty z niewyodrębnionym dnem i szerokim, taśmowatym uchem, wystającym ponad krawędź. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 4 cm, otw. 9 cm (ryc. 10 : 1). Nr kat. 1967 : 65.

4. Czerpak z wklęsłym dnem, niską, wyodrębnioną szyjką i uchem taśmowatym, wystającym ponad krawędź. Pow. gładka, czerniona. Wys. 4,8 cm, otw. 11,5 cm, dno 3,5 cm (ryc. 10 : 3). Nr kat. 1967 : 66.

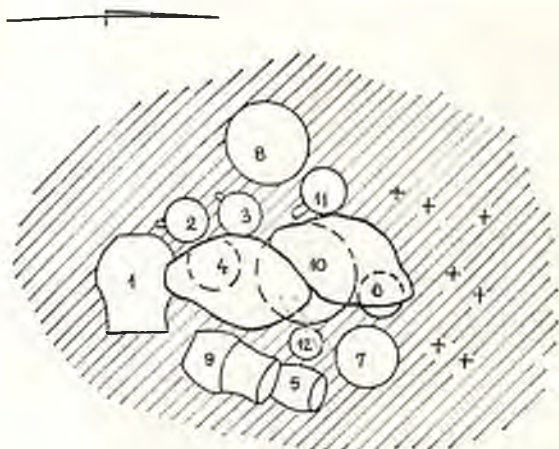
5. Miniaturowa amforka z zaokrąglonym dnem, 2 małymi, przekłutymi uszkami. Pow. gładka, jasnobru-

Ryc. 4. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 1

Abb. 4. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 1

Fig. 4. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 1

ornament w postaci żłobków, promieniście rozchodzących się od dna naczynia. Pow. gładka, czerniona. Wys. 4,4 cm, otw. 12,4 cm, dno 3,6 cm (ryc. 10:6). Nr kat. 1967:72.

11. Mały czerpak płaskokulisty z małym wyodrębnionym dnem, taśmowatym uchem wystającym ponad krawędź. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 4 cm, otw. 9,5 cm, dno 3,4 cm (ryc. 10:2). Nr kat. 1967:64.

12. Fragment garnka doniczkowatego. Poniżej krawędzi pas ornamentu paznokciowego. Pow. chropowata, jasnobrunatna. Wys. zach. 6,8 cm, otw. 8 cm (ryc. 10:7). Nr kat. 1967:74.

Ułamki nieokreślonych naczyń, w tym fragment garnka grubościennego, zdobionego ornamentem paznokciowym (ryc. 10:8). Nr kat. 1967:76.

Szpila żelazna z płaskokulistą główką brązową. Dług. 9 cm, średn. główki 1,1 cm (ryc. 10:14). Nr kat. 1967:75.

Grób 5

Na głęb. 19 cm od powierzchni wystąpiła ciemna plama o rozmiarach 0,26×0,30 m. Była to spalenizna zawierająca szczątki naczyń oraz przepalone kości. Głębokość jamy w przekroju nieckowatej 14 cm. Grób silnie zniszczony (ryc. 11).

Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1967:78.

Ułamki bliżej nieokreślonych naczyń. Nr kat. 1967:77.

Grób 6

Na głęb. 20 cm od powierzchni odsłonięto dolną część popielnicy wypełnionej przepalonymi kośćmi, wśród kości znajdowała się także połamana żelazna szpila. Grób mocno zniszczony (ryc. 12).

1. Dolna część naczynia z zaokrąglonym brzuścem i silnie wyodrębnionym dnem. Poniżej załomu brzuśca symetrycznie rozmieszczone poziome, wydłużone guzy — listwy. Pow. gładka, czerniona, wewnątrz jasnobrunatna. Wys. zach. 20 cm, średn. brzuśca 32,8 cm, dno 12 cm (ryc. 13:1). Nr kat. 1967:79.

Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1967:80.

Szpila? żelazna w ułamkach (ryc. 13:2). Nr kat. 1967:81.

Grób 7

Na głęb. 23 cm od powierzchni zarysowała się ciemna plama zawierająca resztki kości, ułamki naczyń i jedno całe naczynie. Były to resztki mocno zniszczonego grobu (ryc. 14).

1. Małe naczynie w kształcie odcinka kuli z wyodrębnionym lekko wklęsłym dnem i krawędzią nieznacznie zagiętą do środka. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 5-3 cm, otw. 9,4 cm, dno 1,9 cm (ryc. 15). Nr kat. 1967:82.

Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1967:83.

Grób 8

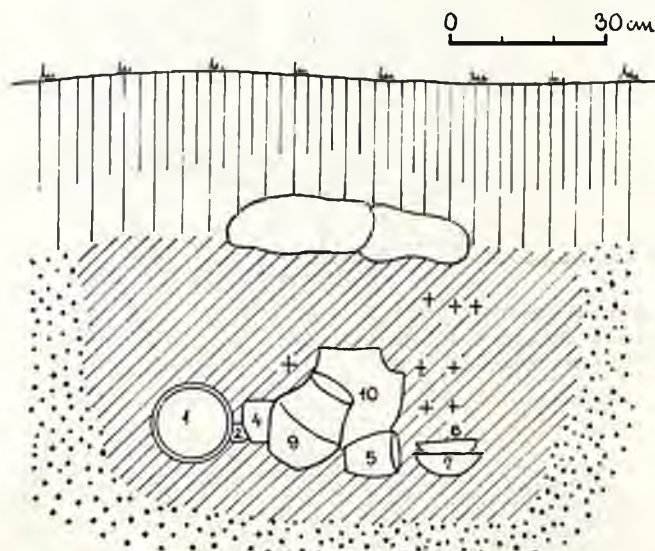
Na głęb. 26 cm odsłonięto zniszczoną popielnicę zawierającą kości. Zalegała ona wraz z innymi naczyniami do głęb. 46 cm. Grób zniszczony (ryc. 16).

1. Popielnica w kształcie naczynia z kulistym brzuścem, i wyodrębnionym, płaskim dnem. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. zach. 20 cm, średn. brzuśca 23,6 cm, dno 10 cm (ryc. 17:1). Nr kat. 1967:84.

Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1967:85.

2. Smukłe naczynie flaszowate z kulistym brzuścem, wyodrębnionym dnem i wysoką lejkowatą szyjką, oddzieloną od brzuśca poziomą bruzdą. Na załomie brzuśca ornament w postaci grup podwójnych żłobków naprzemian ukośnych. Pow. gładka, czerniona. Wys. 8,8 cm, otw. 5 cm, średn. brzuśca 6,8 cm, dno 2,4 cm (ryc. 17:3). Nr kat. 1967:87.

3. Dolna część naczynia z kulistym brzuścem i silnie wyodrębnionym dnem. Szyjka oddzielona głęboką poziomą bruzdą. Na brzuścu małe nalepiane guzki obwiedzione od dołu żłobkiem. Pomiędzy guzkami podwójne poziome żłobki. Pow. gładka, czerniona. Wys. zach. 14 cm, średn. brzuśca 17,6 cm, dno 7 cm (ryc. 17:2). Nr kat. 1967:86.

Ryc. 5. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 2
Abb. 5. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Graves 2

Fig. 5. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 2

natna. Wys. 4,8 cm, średn. brzuśca 5,6 cm, otw. 4,2 cm (ryc. 10:9). Nr kat. 1967:67.

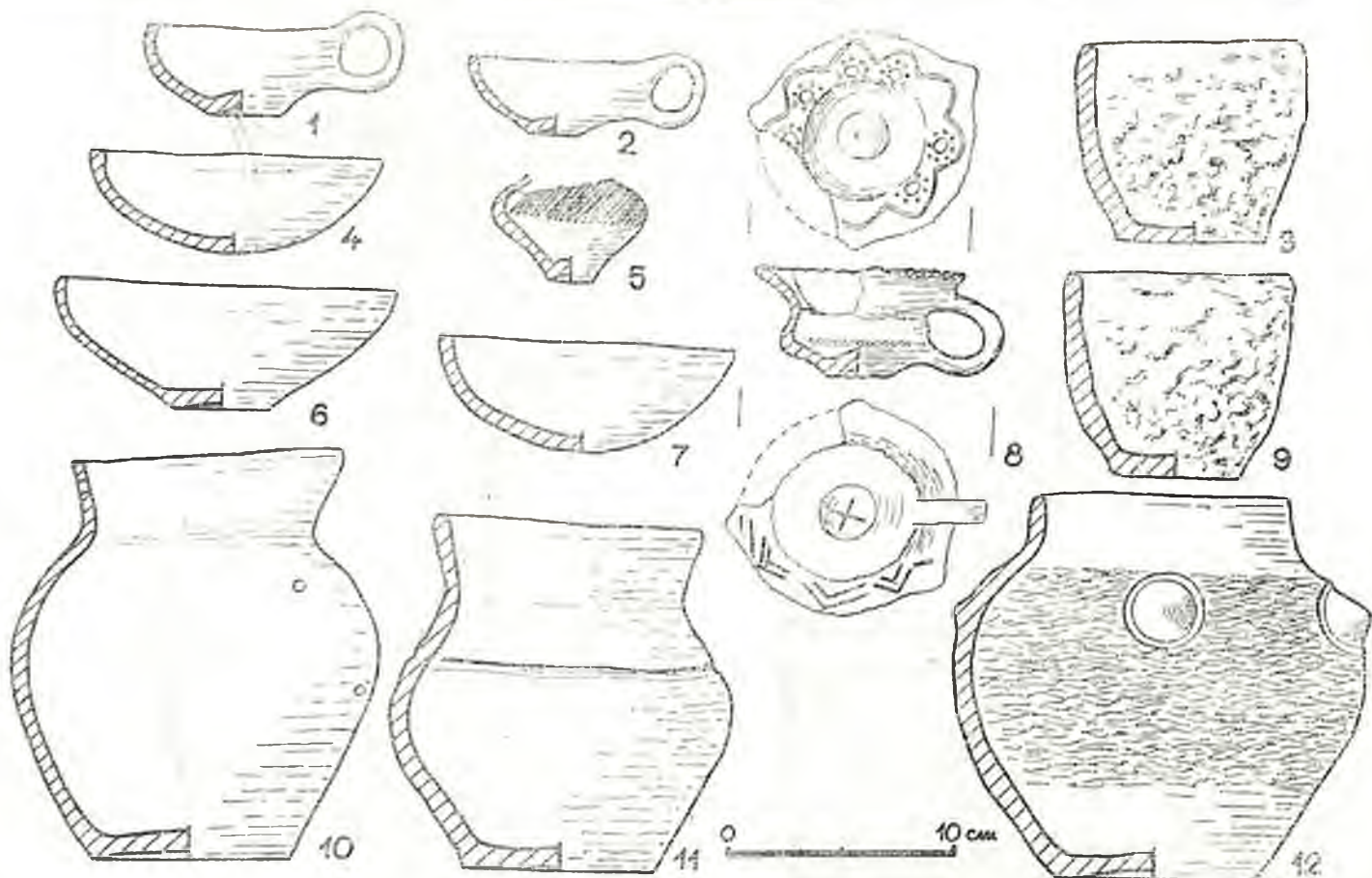
6. Misa stożkowata z wyodrębnionym, lekko wklęsłym dnem i krawędzią zagiętą do wewnątrz. Pow. gładka, jasnobrunatna w ciemne plamy. Wys. 6,7 cm, otw. 16,2 cm, dno 6,4 cm (ryc. 10:5). Nr kat. 1967:68.

7. Garnek doniczkowaty z grubym, silnie wyodrębnionym dnem. Poniżej brzegu 4 podwójne, nieforemne guzki rozmieszczone symetrycznie, między nimi pasmo ornamentu paznokciowego. Pow. chropowata, jasnobrunatna. Wys. 9,5 cm, otw. 9,2 cm, dno 6 cm (ryc. 10:10). Nr kat. 1967:69.

8. Niesymetryczny garnek doniczkowaty zdobiony pasmem dołków paznokciowych pod krawędzią. Pow. chropowata, jasnobrunatna. Wys. 9,8 cm, otw. 8,3 cm, dno 5,8 cm (ryc. 10:11). Nr kat. 1967:70.

9. Górna część naczynia z zaokrąglonym brzuścem, o szerokim otworze, wysokiej lejkowatej szyjce. Powyżej załomu brzuśca grupy ukośnych żłobków, między nimi pionowe rzędy małych dołków, szyjka oddzielona głębokim żłobkiem. Pow. gładka, czerniona. Wys. zach. 14 cm, średn. brzuśca 18 cm, otw. 15,4 cm (ryc. 10:12). Nr kat. 1967:71.

10. Płaska misa w kształcie odcinka kuli z wyodrębnioną, krótką szyjką, dnem wklęsłym. Wewnątrz

Ryc. 6. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 2
 Abb. 6. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 2
 Fig. 6. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 2

Grób 9

Na głęb. 20 cm odsłonięto resztki bardzo zniszczonego grobu. Była to ciemna plama zawierająca spaleniznę (?), drobne kości, ułamki naczyń (ryc. 18).

Ułamki nieokreślonych naczyń, w tym naczynia cienkościennego malowanego na czerwono. Nr kat. 1967 : 88.

Przepsalone kości ludzkie. Nr kat. 1967 : 89.

Grób 10

Na głęb. 18 cm od powierzchni odkryto fragmenty popielnicy nakrytej misą, zawierającej przepsalone kości. Obok popielnicy znajdowały się inne naczynia. Górna część grobu zniszczona przez orkę (ryc. 19).

1. Popielnica w kształcie naczynia z kulistym brzuścem i lejkowatą szyjką. Brak w zbiorach, brak karty kat.

Przepsalone kości ludzkie. Nr kat. 1967 : 100.

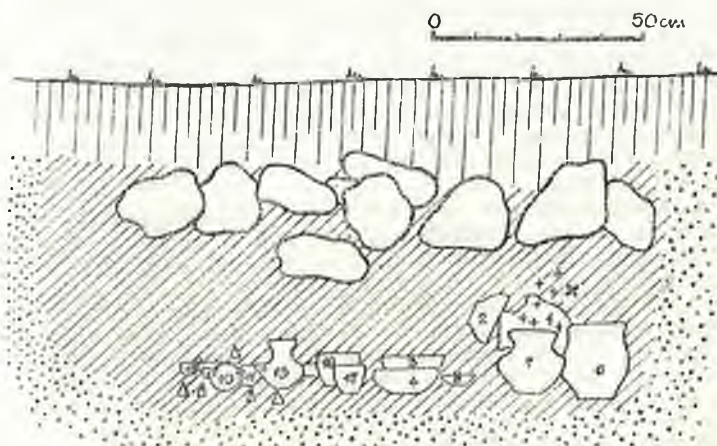
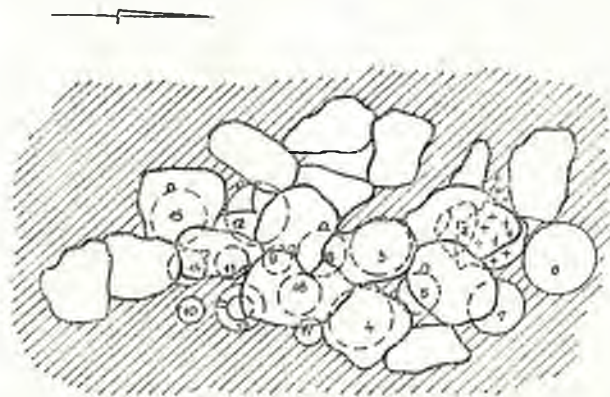
2. Głęboka półkulista misa z wyodrębnionym dnem i brzegiem zagiętym do środka. Pow. gładka, jasnobrunatna w ciemne plamy. Wys. 10,2 cm, otw. 22,4 cm, dno 7,8 cm (ryc. 20 : 9). Nr kat. 1967 : 98.

3. Czerpak płaskokulisty z wyodrębnioną szyjką i dnem, ucho taśmowate wystające ponad krawędź. Ornament w postaci pionowych pasków czerwonych malowanych na żółtym tle. Pomiędzy paskami krótkie pionowe żłobki. Pow. gładka, jasnożółta. Naczynie cienkościennie. Wys. 3,8 cm, otw. 8,2 cm, dno 3 cm (ryc. 20 : 8). Nr kat. 1967 : 91.

4. Mały garnek doniczkowaty z wyodrębnionym silnie dnem. Pod krawędzią pasmo ornamentu paznokciowego. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 6,6 cm, otw. 7,3 cm, dno 4,6 cm (ryc. 20 : 5). Nr kat. 1967 : 92.

5. Małe naczynie z silnie wyodrębnionym dnem, kulistym brzuścem i krótką lejkowatą szyjką malowaną na czerwono. Na załomie brzuśca 3 poziome żłobki, poniżej pasmo ukośnych żłobków przezywanych paskami malowanymi na czerwono. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 8 cm, średn. brzuśca 7,5 cm, otw. 4,8 cm, dno 3 cm (ryc. 20 : 3). Nr kat. 1967 : 93.

6. Miniaturowy czerpak stożkowaty z wyodrębnionym dnem i uchem taśmowatym wystającym ponad kra-

Ryc. 7. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 3
 Abb. 7. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Grabes 3

Fig. 7. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 3

Ryc. 8. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 3
 Abb. 8. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 3
 Fig. 8. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 3

wędź. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 3 cm, otw. 6,8 cm, dno 2,4 cm (ryc. 20 : 10). Nr kat. 1967 : 94.

7. Smukłe naczynie z wyodrębnionym dnem, baniastym brzuścem, wysoką cylindryczną szyjką. Na załomie brzuśca ornament w postaci regularnych pionowych żłobków. Pow. gładka, czerniona. Wys. 10,6 cm, średn. brzuśca 9,7 cm, otw. 6,8 cm, dno 4 cm (ryc. 20 : 2). Nr kat. 1967 : 95.

8. Smukłe naczynie z silnie wyodrębnionym, szerokim dnem, zaokrąglonym brzuścem i lejkowatą szyjką. Pow. gładka jasnobrunatna z odcieniem czerwonawym. Wys. 14 cm, średn. brzuśca 11,8 cm, otw. 9,5 cm, dno 7,5 cm (ryc. 20 : 1). Nr kat. 1967 : 96.

9. Misa stożkowata z wyodrębnionym dnem, krawędzią zagiętą do środka. Pow. gładka, jasnobrunatna, przy krawędzi czerniona. Wys. 10,5 cm, otw. 21,8 cm, dno 6,5 cm (ryc. 20 : 6). Nr kat. 1967 : 97.

10. Mała miseczką w kształcie odcinka kuli z wyodrębnionym lekko wklęsłym dnem i niską szyjką. Wewnątrz ornamentowana nakłuciami (małe dolki) tworzącymi kółka. Pow. gładka, jasnobieżowa. Wys. 3,4-3,8 cm, otw. 10,8 cm, dno 4,6 cm (ryc. 20 : 7). Nr kat. 1967 : 90.

11. Fragment miseczki półkulistej z krawędzią

zagiętą do wewnątrz. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 4 cm, otw. 10 cm, dno 4,6 cm (ryc. 20 : 4). Nr kat. 1967 : 99.

Ułamki nieokreślonych naczyń. Nr kat. 1967 : 99.

Grób 11

Na głęb. ok. 20 cm odsłonięto 2 duże kamienie, na tym samym poziomie znajdowała się popielnica i resztki naczyń, występujących do głęb. 48 cm. Pomiędzy kamieniami odkryto fragmenty dwóch przedmiotów żelaznych (ryc. 21).

1. Popielnica w kształcie naczynia z zaokrąglonym brzuścem z wysokim załomem, silnie wyodrębnionym dnem i o niskiej szyjce, nieznacznie zwężającej się ku górze, oddzielonej od brzuśca dookołnym żłobkiem. Od niego odchodzą w dół grupy pionowych żłobków, między nimi dolki z koncentrycznie zaznaczonym środkiem. Pow. gładka, jasnobrunatna, górna część czerniona. Wys. 24 cm, średn. brzuśca 24,4 cm, otw. 15,6 cm, dno 10,6 cm (ryc. 22 : 9). Nr kat. 1967 : 101.

Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1967 : 102.

2. Dolna część naczynia z kulistym brzuścem, małym silnie wyodrębnionym dnem, szyjka uszkodzona. Powyżej załomu brzuśca 3 symetrycznie umieszczone gu-

zy (jednego brak) obwiedzione rzędem nakłuć, między guzami grupy ukośnych żłobków. Pow. gładka, dolna część jasnobrunatna, górna czerniona. Wys. 11,2 cm, średn. brzuśca 12,6 cm, dno 3 cm (ryc. 22:1). Nr kat. 1967:103.

3. Mały garnek beczułkowaty z wyodrębnionym, lekko wklęsłym dnem, zaokrąglonej krawędzi. Poniżej krawędzi 4 podwójne małe guzki symetrycznie rozmieszczone. Pow. gładka, jasnobrunatna z czerwonym odcieniem. Wys. 10 cm, otw. 10,2 cm, dno 5,5 cm (ryc. 22:4). Nr kat. 1967:104.

4. Garnek doniczkowy z wyodrębnionym szerokim dnem, krawędzią zaokrągloną. Poniżej krawędzi rząd dołków paznokciowych biegnący dookoła naczynia. Na tej samej wysokości 3 symetrycznie ułożone małe guzki. Pow. chropowata w pionowe pasy, jasnobrunatna z odcieniem czerwonym. Wys. 10 - 10,5 cm, otw. 11,3 cm, dno 6,2 cm (ryc. 22:5). Nr kat. 1967:105.

5. Małe naczynie z wyodrębnionym płaskim dnem, zaokrąglonym brzuścem, szyjką zważającą się ku górze, oddzieloną poziomym żłobkiem. Na załomie brzuśca ornament w postaci naprzemian skośnie zakreskowanych trójkątów rozdzielonych potrójnym żłobkiem. Pow. gładka, czerniona. Wys. 11,2 cm, otw. 6,8 cm, średn. brzuśca 11,2 cm, dno 3,6 cm (ryc. 22:2). Nr kat. 1967:106.

6. Tzw. kadzielnica z trzema podłużnymi, nierównej wielkości otworami w nóżce i małym otworem w przegrodzie. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 12 - 12,6 cm, średn. dolna 10,3 cm, średn. górna 4,7 cm (ryc. 22:10). Nr kat. 1967:107.

7. Duża miska stożkowata z wyodrębnionym dnem, brzegiem zagiętym do wewnątrz. Pow. gładka, wewnątrz czerniona, dolna część zewnętrzna jasnobrunatna. Wys. 8,8 - 9,6 cm, otw. 19,2 cm, dno 5,8 cm (ryc. 22:6). Nr kat. 1967:108.

8. Mała miseczka stożkowata z silnie wyodrębnionym dnem i brzegiem zagiętym do środka. Pow. gładka, czerniona. Wys. 5,4 cm, otw. 11 cm, dno 3,8 cm (ryc. 22:7). Nr kat. 1967:109.

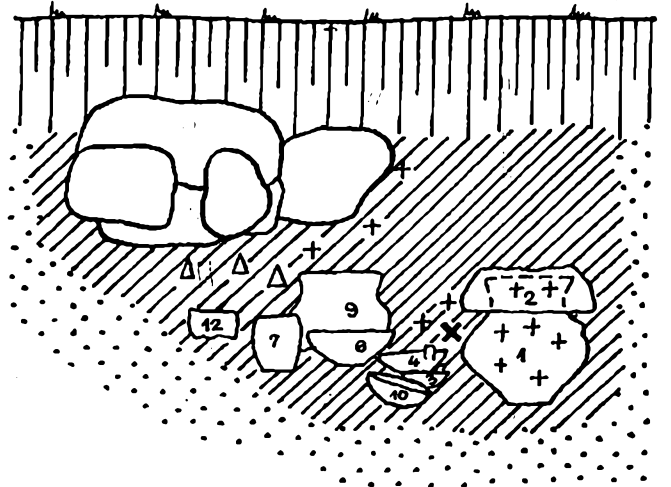
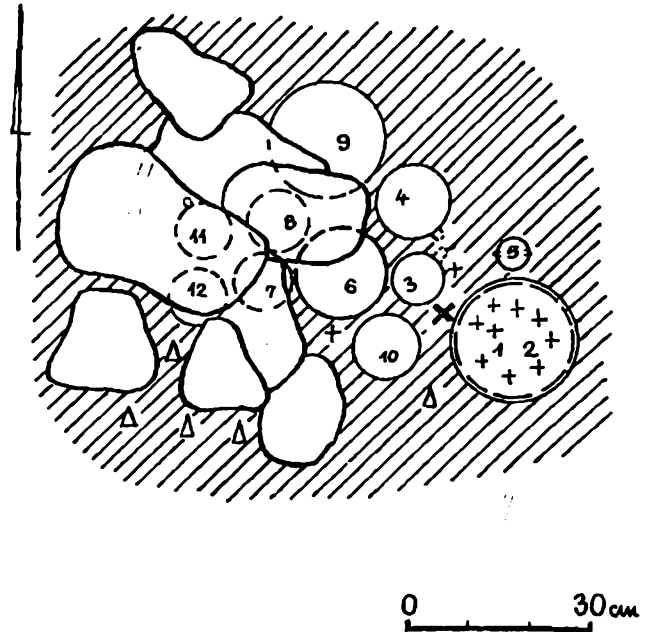
Ułamki naczyń nieokreślonych. Nr kat. 1967:112.

Fragment szpili? żelaznej, w przekroju okrągłej. Dług. 5,7 cm, grub. 0,4 cm (ryc. 22:3). Nr kat. 1967:110.

Fragment noża żelaznego. Dług. 5,7 cm, szer. 2 cm, grub. grzbietu 0,3 cm (ryc. 22:8). Nr kat. 1967:111.

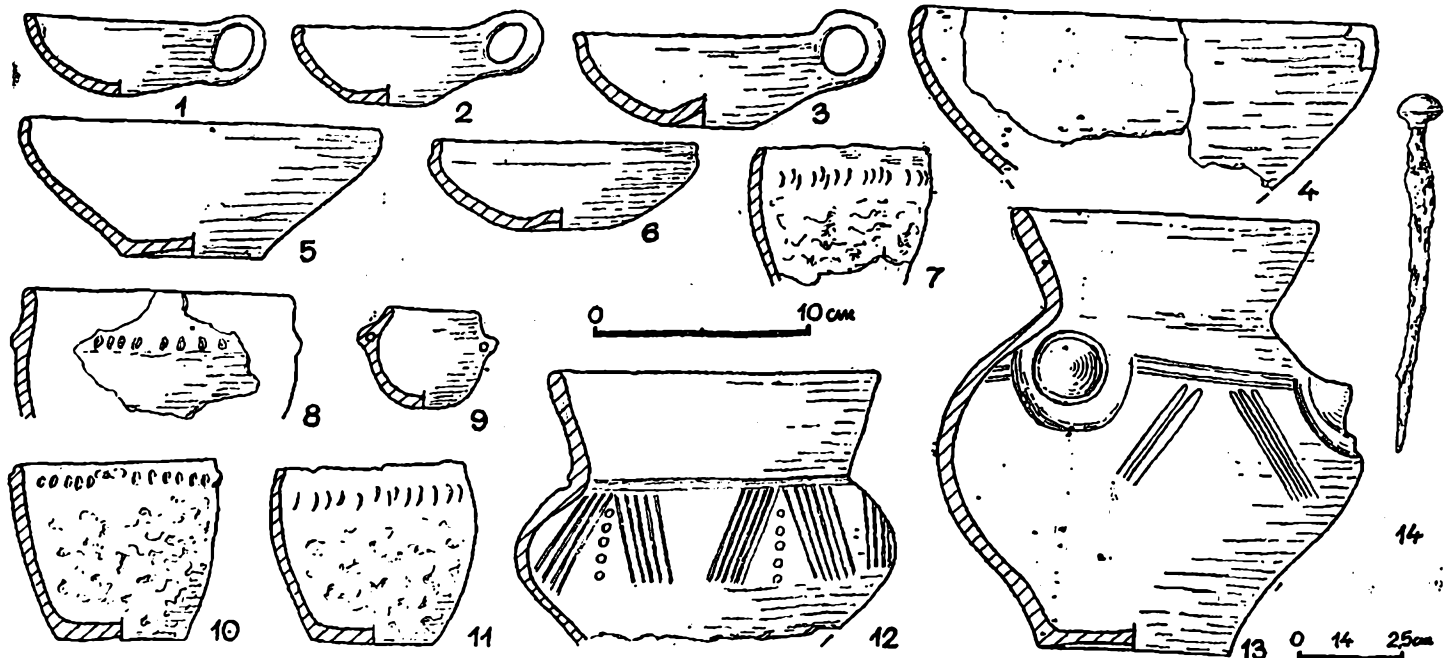
Grób 12

Na głęb. 20 cm od powierzchni odkryto popielnicę i resztę naczyń tuż pod warstwą orną. W odległości 60

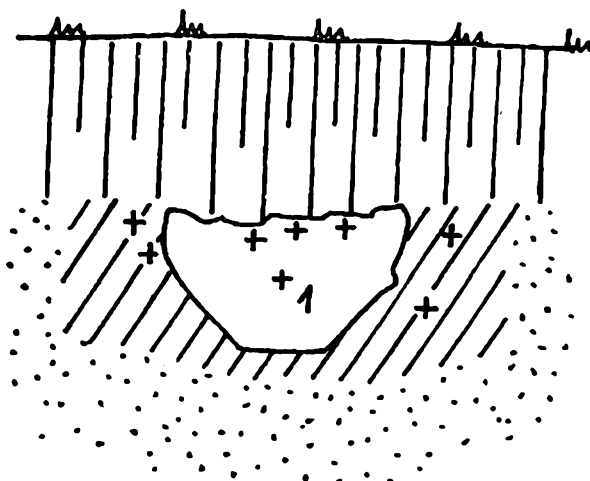
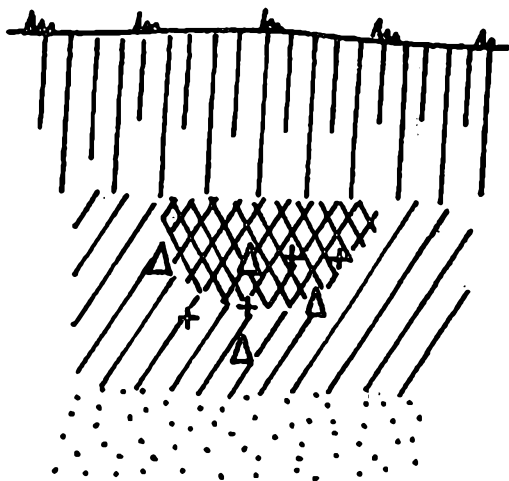
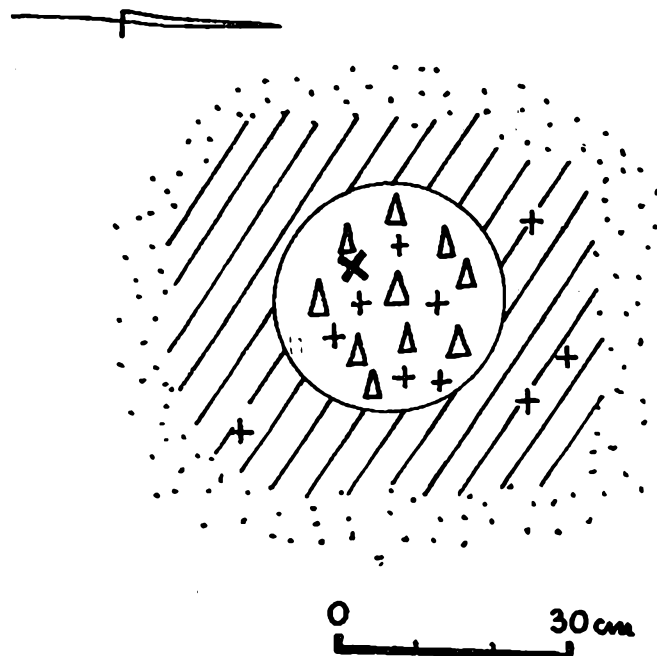
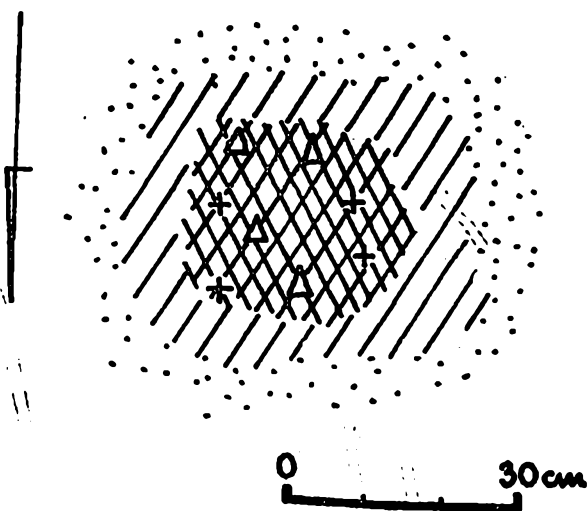

Ryc. 9. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 4
Abb. 9. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Grabes 4

Fig. 9. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 4

Ryc. 10. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 4
Abb. 10. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 4
Fig. 10. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 4

Ryc. 11. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 5

Ryc. 12. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 6

Abb. 11. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Gräbes 5

Abb. 12. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Gräbes 6

Fig. 11. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 5

Fig. 12. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 6

cm od naczyń znaleziono pojedynczy kamień (resztki obwarowania?). Naczynia ustawiono w szeregu w kierunku z północy na południe. Górna część grobu zniszczona przez orkę. Poza tym luźno w grobie znaleziono 2 kółka bursztynowe, fragment przedmiotu żelaznego oraz główkę szpili brązowej (ryc. 23).

1. Małe fragmenty zniszczonej popielnicy dużych rozmiarów z szyjką lejkową. Pow. gładka, czerniona. Nr kat. 1967:113.

Przeżalone kości ludzkie. Nr kat. 1967:114.

2. Miska płaskokulista z wyodrębnionym dnem, brzegiem zagiętym do środka. Wewnątrz naczynie ornamentowane półkolistymi żłobkami. Pow. gładka, czerniona z jasnobrunatnymi plamami. Wys. 5,6 cm, otw. 16 cm, dno 5,2 cm (ryc. 24:1). Nr kat. 1967:115.

3. Mała miseczka półkulista z wyodrębnionym lekko wklęsłym dnem i brzegiem zagiętym do wewnątrz. Na wewnętrznej stronie dna guzek obwiedziony żłobkiem. Pow. gładka, czerniona. Wys. 4,8 cm, otw. 13,8 cm, dno 4,8 cm (ryc. 24:4). Nr kat. 1967:116.

4. Miseczka płaskokulista z wyodrębnioną, krótką szyjką z krawędzią lekko zagiętą do wewnątrz. Dno lekko wklęsłe. Na załomie brzośca ornament w postaci grup

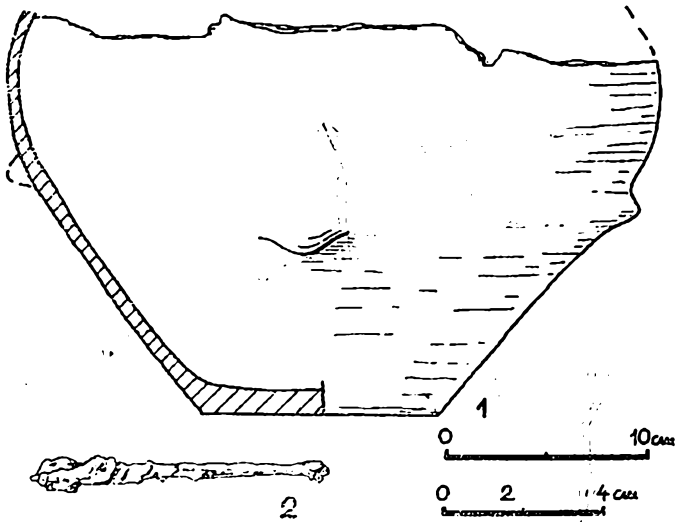
skośnie biegnących żłobków. Naczynie cienkościennie o pow. gładkiej jasnożółtej. Wys. 3,8 cm, otw. 12,5 cm (ryc. 24:3). Nr kat. 1967:117.

5. Małe naczynie stożkowe z silnie wyodrębnionym, wklęsłym dnem i krawędzią zaokrągloną. Pow. gładka, czerniona. Wys. 6,2 cm, otw. 8,6 cm dno 2,4 cm (ryc. 24:8). Nr kat. 1967:118.

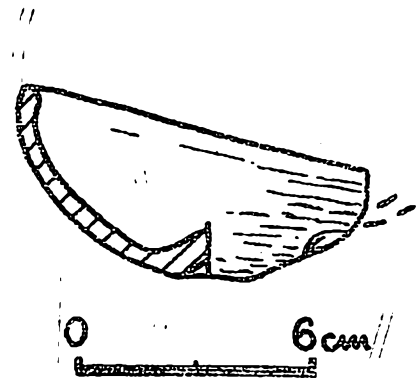
6. Głęboka miska z lekko wklęsłym dnem, brzegiem wywiniętym na zewnątrz z krawędzią zdobioną podwójnymi poprzecznymi nacięciami. Wnętrze zdobione ukośnymi zygzakowatymi żłobkami. Na wewnętrznej stronie dna kółko. Pow. gładka, czerniona. Wys. 7,5-8 cm, otw. 17,6 cm, średn. 13,4 cm, dno 6,5 cm (ryc. 24:5). Nr kat. 1967:119.

7. Mały czerpak płaskokulisty. Dno wyodrębnione, wklęsłe. Krótka prosta szyjka, ucho taśmowate wystające ponad krawędź. Wewnątrz naczynia ornament z układających się promieniście żłobków. Pow. gładka, czerniona. Wys. 3-3,5 cm, otw. 8 cm, dno 3,5 cm (ryc. 24:6). Nr kat. 1967:120.

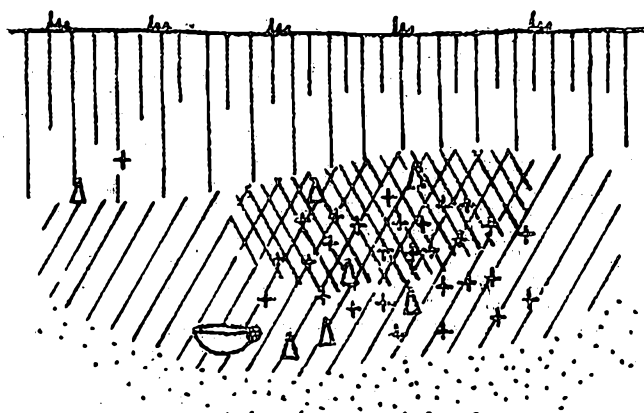
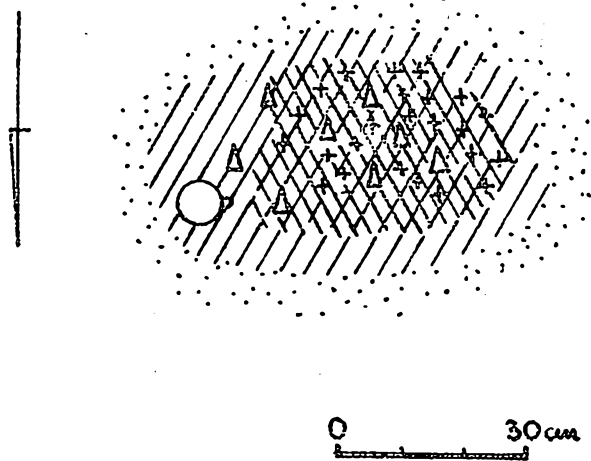
8. Miseczka płaskokulista cienkościenna, profilowana z wklęsłym dnem i krótką prostą szyjką. Na brzoścu malowane krótkie poziome czerwone pasy. Pow.

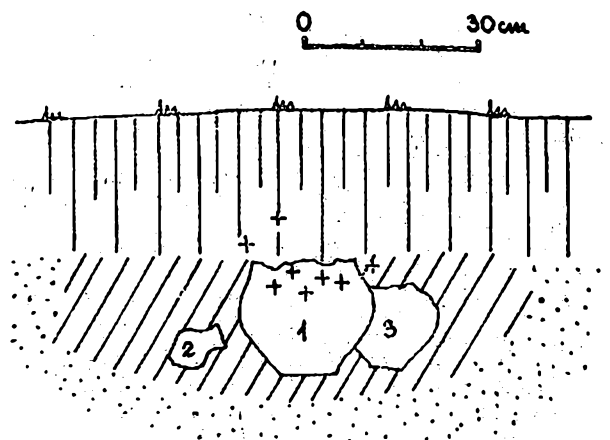
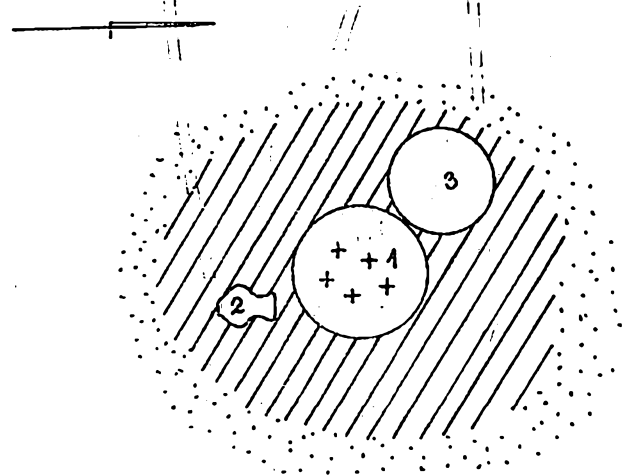
Ryc. 13. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 6
 Abb. 13. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 6
 Fig. 13. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 6

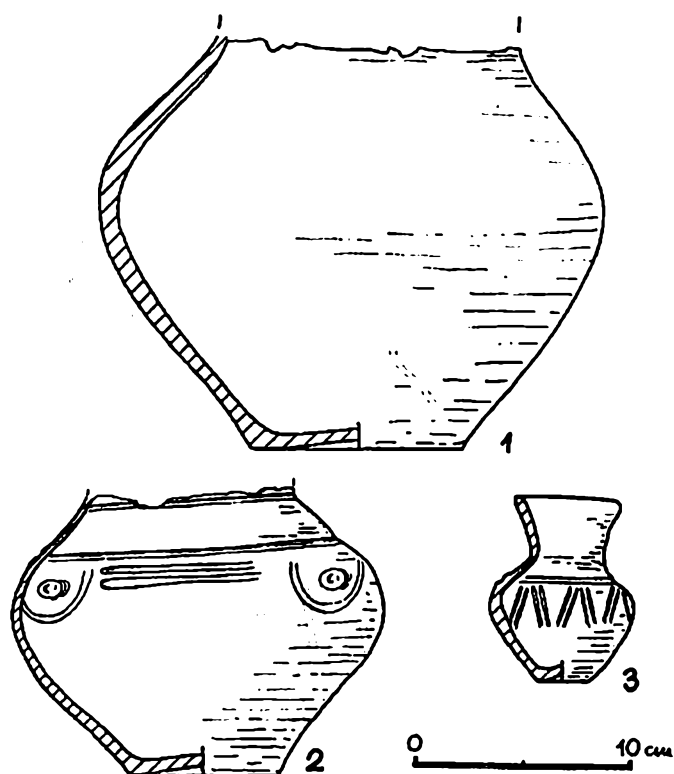
Ryc. 15. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 7
 Abb. 15. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 7
 Fig. 15. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 7

Ryc. 14. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 7
 Abb. 14. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Grabes 7
 Fig. 14. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 7

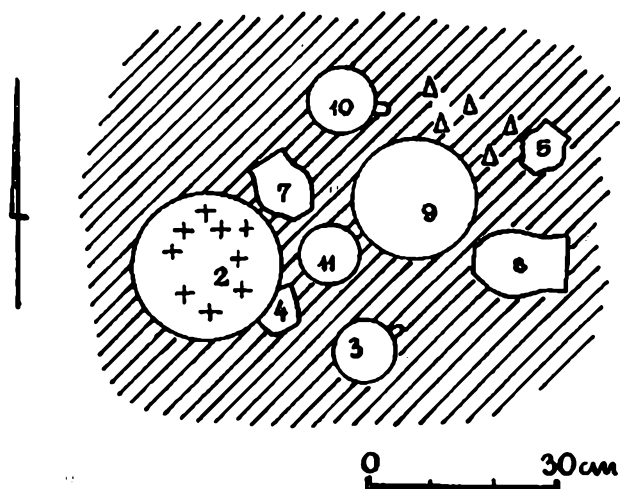
Ryc. 16. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 8
 Abb. 16. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Grabes 8
 Fig. 16. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 8

Ryc. 17. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 8

Abb. 17. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 8

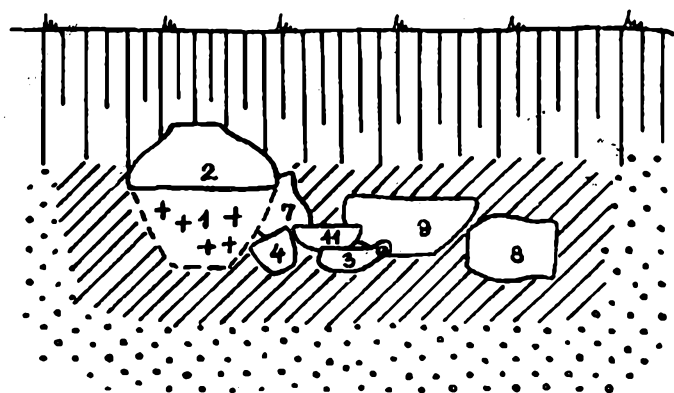
Fig. 17. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 8

Ryc. 18. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 9

Abb. 18. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Grabes 9

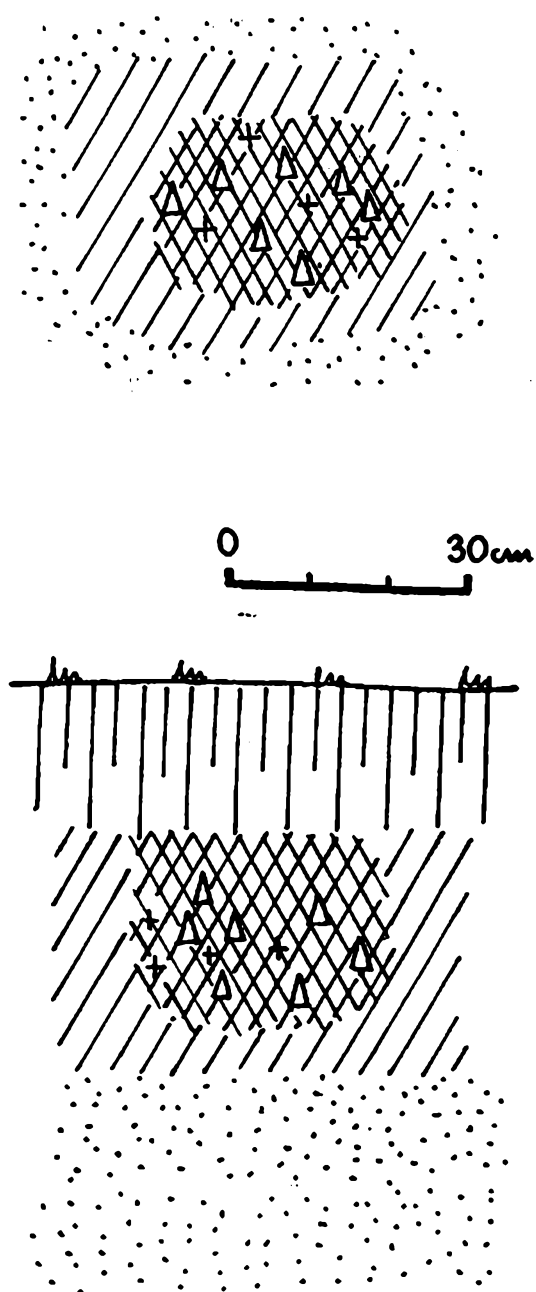
Fig. 18. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 9

Ryc. 19. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 10

Abb. 19. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Grabes 10

Fig. 19. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 10

gładka, jasnożółta. Wys. 3,7 cm, otw. 12 cm, dno 3,6 cm (ryc. 24 : 2). Nr kat. 1967 : 121.

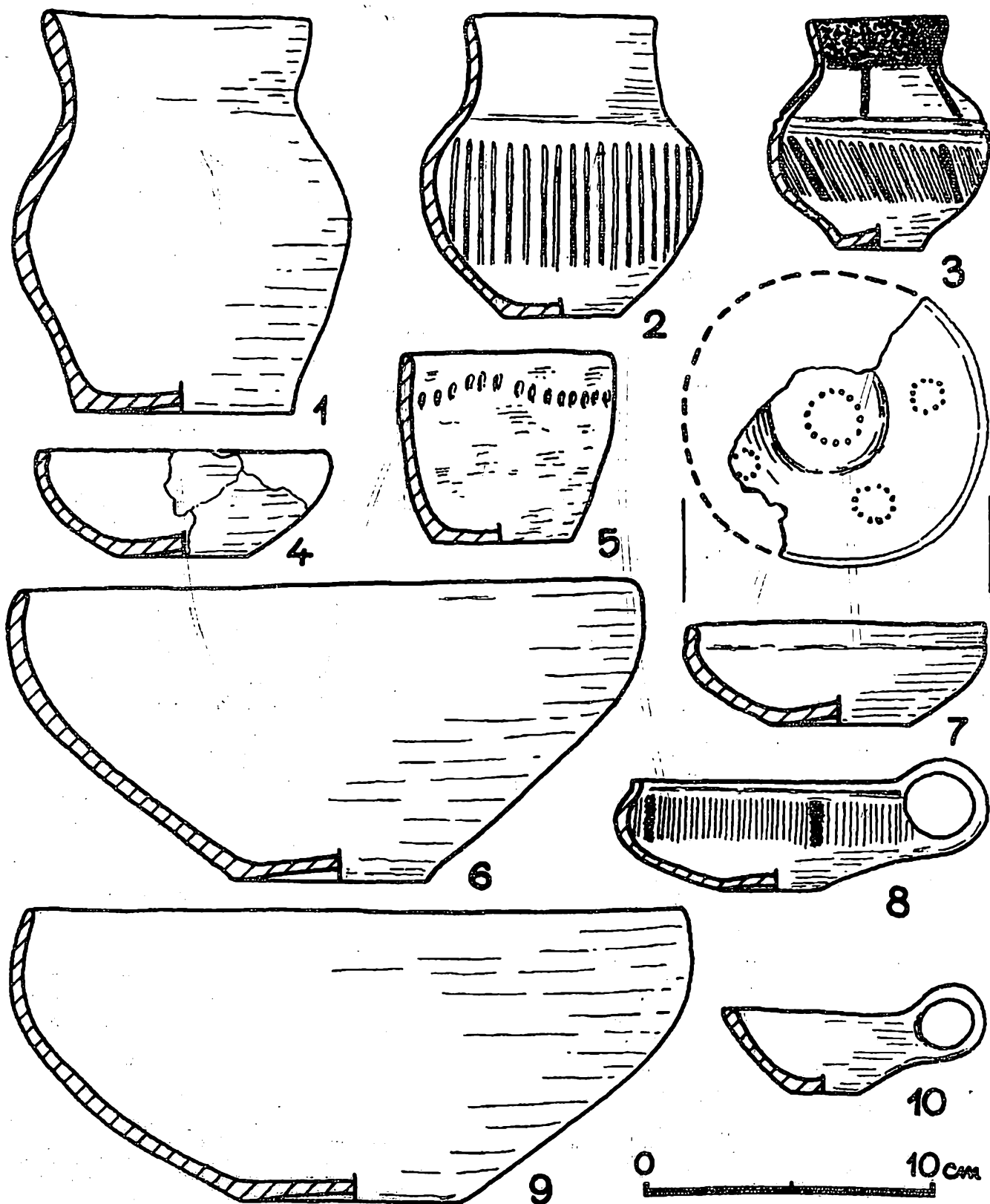
9. Zoomorficzne naczynie w kształcie ptaka z lekkoową szyjką i małą pustą nóżką, z jednej strony posiada stylizowaną główkę z drugiej mały występ. Między nimi pasmo pionowych żłobków oraz ornamentu malowanego. Pow. gładka, jasnożółta, malowana na czerwono. Wys. 9,8 cm, dług. 12 cm, średn. nóżki 5 cm, otw. 6,2 cm (ryc. 24 : 7). Nr kat. 1967 : 122.

Ułamki naczyń nieokreślonych, między nimi fragmenty 2 miseczek cienkościennych, malowanych. Nr kat. 1967 : 123.

Fragment szpili brązowej w postaci główki płaskokulistej pustej wewnątrz, składającej się z 2 półkulistych miseczek nałożonych na siebie. W dolnej zachowany fragment nóżki. Dług. zach. 2,4 cm, średn. główki 2,6 cm (ryc. 24 : 11). Nr kat. 1966 : 124.

Fragment przedmiotu żelaznego o przekroju prostokątnym (fr. naszyjnika?). Dług. 6,3 cm, grub. 0,7 cm (ryc. 24 : 10). Nr kat. 1967 : 125.

2 kółka bursztynowe o przekroju sześciokątnym.

Ryc. 20. Slupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 10
 Abb. 20. Slupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 10
 Fig. 20. Slupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture or grave 10

Pierścionki?. Średn. 1,8 i 1,9 cm. Grub. 0,3 cm (ryc. 24: 9). Nr kat. 1967: 126.

Grób 13

Tuż pod powierzchnią w warstwie ornej odkryto 5 kamieni, prawdopodobnie resztkę obwarowania grobu zniszczonego przez wykop współczesny, nie naruszający jednak naczyń. Na głęb. ok. 30 cm stała popielnica wypełniona kośćmi oraz pozostałe naczynia. Wśród kości w popielnicy znaleziono fragmenty szpili i noża żelaznego (ryc. 25).

1. Popielnica w kształcie naczynia z zaokrąglonym brzuścem i zwężającą się ku górze szyjką, oddzieloną od brzuśca poziomą bruzdą, brak dna. Powyżej załomu brzuśca 3 niewielkie dołki z koncentrycznie umieszczonym w nich małym guzkiem, na przemian z nimi, nieco wyżej 3 niesymetrycznie ułożone podłużne guzki. Pow. gładka, czerniona. Wys. 25,8 cm, otw. 16,8 cm, średn. brzuśca 27 cm, dno ok. 10,5 cm (ryc. 26: 23). Nr kat. 1967: 128.

Przeżalone kości ludzkie. Nr kat. 1967: 129.

2. Duże naczynie z kulistym brzuścem, wyodrębnionym dnem, szyjką lejkowatą. U nasady szyjki nalepiona karbowana listwa biegnąca dookoła naczynia. Pow. lekko chropowata, jasnobrunatna. Wys. 24 cm, otw.

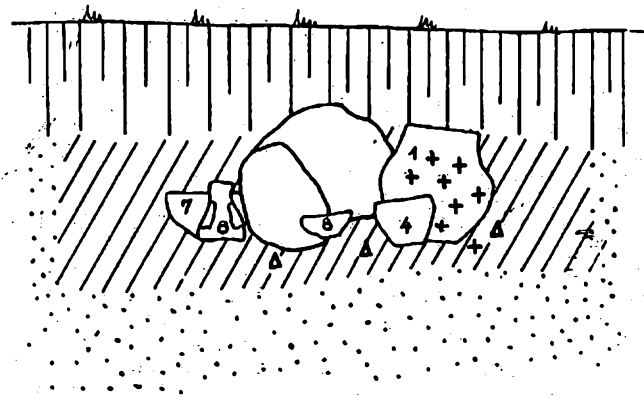
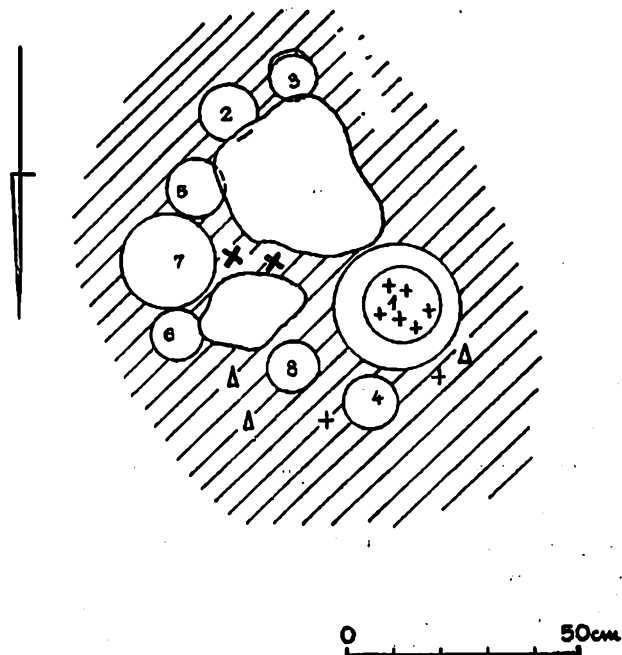
19,5 cm, średn. brzuśca 25,4 cm, dno 11,8 cm (ryc. 26: 24). Nr kat. 1967: 130.

3. Kubek stożkowy z wyodrębnionym lekko wklęsłym dnem, szerokim, taśmowatym uchem wystającym ponad krawędź. Pow. gładka, ciemnobrunatna. Wys. 10 cm, otw. 13 cm, dno 7,8 cm (ryc. 26: 21). Nr kat. 1967: 131.

4. Naczynie z kulistym brzuścem, z wyodrębnionym lekko wklęsłym dnem i lejkowatą szyjką. Nieco powyżej załomu brzuśca umieszczono symetrycznie 3 sterzące ku górze guzki obwiedzione od dołu półkolistymi żłobkami. Między guzami pojedyncze dołki i po 2 pionowe żłobki z każdej strony. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 15,5 cm, otw. 12 cm, średn. brzuśca 16 cm, dno 7,3 cm (ryc. 26: 19). Nr kat. 1967: 132.

5. Mały czerpak półkulisty z wyodrębnionym lekko wklęsłym dnem i krótką prostą szyjką, ucho odtrącone. Wewnątrz ornament w postaci promieniście rozchodzących się i krzyżujących się nawzajem żłobków. Pow. gładka, czerniona. Wys. 3,6-4,4 cm, otw. 11,4-12,3 cm, dno 3,8 cm (ryc. 26: 16). Nr kat. 1967: 133.

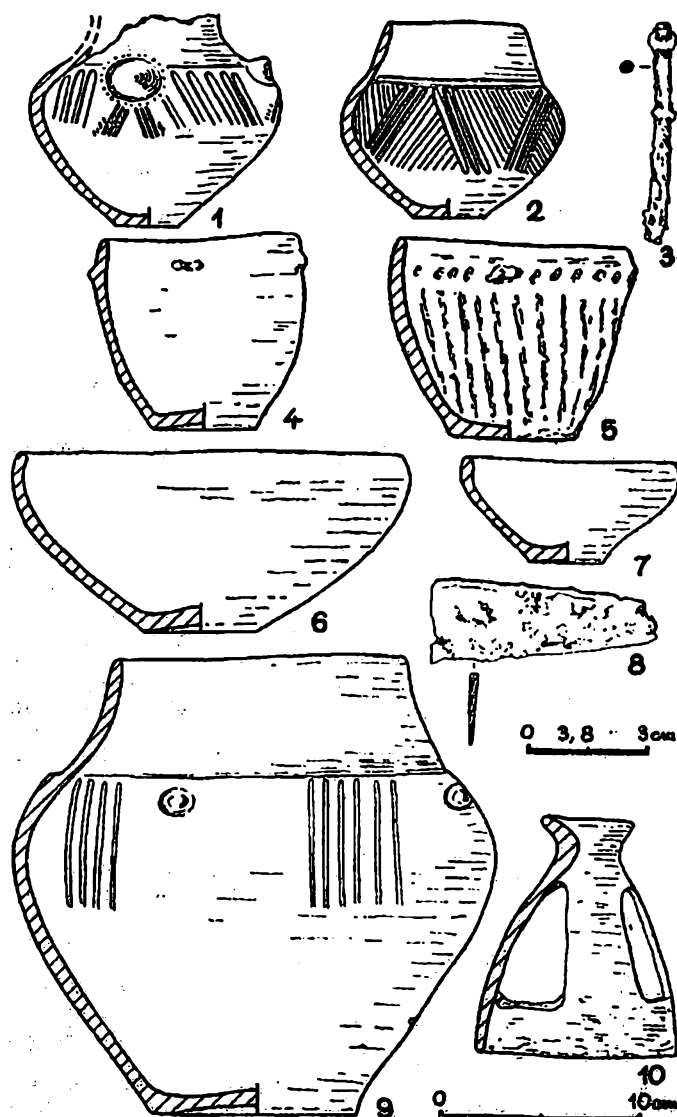
6. Mała miska półkulista z krawędzią lekko zagiętą do środka. Brak dna. Wewnątrz ślady ornamentu w postaci promieniście rozchodzących się żłobków. Pow. gładka, wewnątrz czerniona?, zewnętrzna jasnobrunatna

Ryc. 21. Stupa Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 11

Abb. 21. Stupa Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Gräbes 11

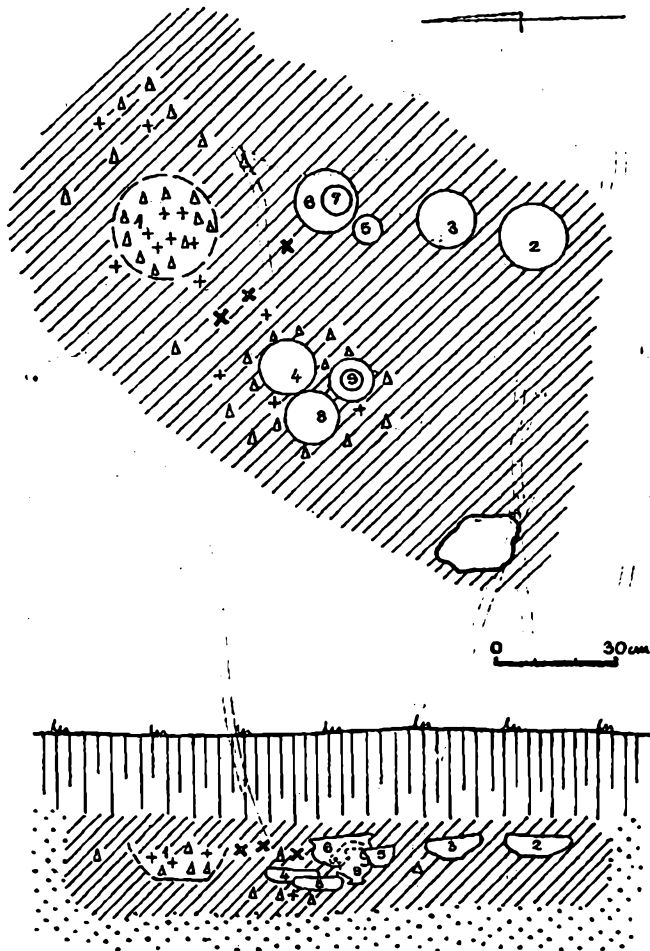
Fig. 21. Stupa Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 11

Ryc. 22. Stupa Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 11

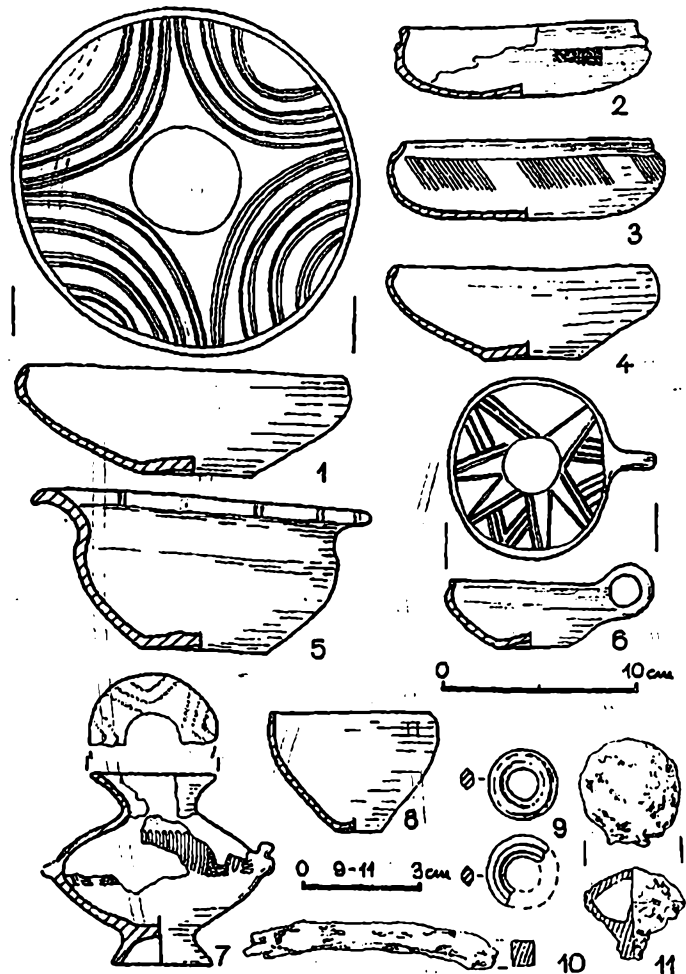
Abb. 22. Stupa Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Gräbes 11

Fig. 22. Stupa Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 11

Ryc. 23. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 12
Abb. 23. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Grabes 12

Fig. 23. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 12

Ryc. 24. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 12

Abb. 24. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 12

Fig. 24. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 12

w ciemne plamy. Wys. 5 cm, otw. 16 cm, dno 5 cm (ryc. 26:14). Nr kat. 1967:134.

7. Małe naczynie w przybliżeniu dwustożkowate z wyodrębnionym dnem i krótką prostą szyjką. Na brzuscu ornament w postaci półkolistych koncentrycznych żłobków, na szyjce pionowe wygładzane — lśniące paski. Pow. gładka, czerniona. Wys. 11,8 cm, otw. 9 cm, średn. brzuśca 13 cm, dno 6,8 cm (ryc. 26:18). Nr kat. 1967:135.

8. Mały garnek doniczkowaty z wyodrębnionym silnie dnem, zdobiony pod krawędzią pasmem dołków paznokciowych. Pow. chropowata, powyżej ornamentu gładka, jasnobrunatna. Wys. 8 cm, otw. 9 cm, dno 6 cm (ryc. 26:8). Nr kat. 1967:136.

9. Mały garnek doniczkowaty z wyodrębnionym, płaskim dnem zdobiony pod krawędzią pasmem dołków paznokciowych. Pow. chropowata, powyżej ornamentu gładka, jasnobrunatna. Wys. 9,5 cm, otw. 10 cm, dno 5,8 cm (ryc. 26:9). Nr kat. 1967:137.

10. Tzw. kadzielnica z trzema otworami w nóżce i małym otworkiem w przegrodzie. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 11,2 cm, średn. dolna 8,8 cm, średn. górna 5,8 cm (ryc. 26:10). Nr kat. 1967:138.

11. Głęboka miseczka półkulista z wyodrębnionym dnem i prostym brzegiem. Pow. gładka, ciemnobrunatna. Wys. 5,5 cm, otw. 15 cm, dno 6,5 cm (ryc. 26:13). Nr kat. 1967:139.

12. Głęboka miseczka półkulista z wyodrębnionym, wklęsłym dnem i krawędziach zagłębionych do środka. Wnętrze zdobione żłobkami tworzącymi wchodzące w siebie trójkąty skierowane wierzchołkami do środka

dna. Pow. gładka, czerniona, na zewnętrznej stronie jasne plamy. Wys. 5-5,6 cm, otw. 14,7 cm, dno 4,5 cm (ryc. 26:15). Nr kat. 1967:140.

13. Mała amforka z wyodrębnionym dnem, kulistym brzuscem i zwiężającą się szyjką rozchyloną lejkwato przy krawędzi. U nasady szyjki 2 małe przekłute uszka, na ich wysokości podwójna pozioma bruzda, od niej na brzusec schodzą naprzemian ukośne żłobki. Szyjka pokryta pionowymi kreskami. Pow. gładka, czerniona. Wys. 7,5 cm, otw. 4,6 cm, średn. brzuśca 7,8 cm, dno 1,5 cm (ryc. 26:1). Nr kat. 1967:141.

14. Mała amforka z wklęsłym dnem, zaokrąglonym brzuscem i nieznacznie zwiężającą się ku górze szyjką u jej nasady 2 małe przekłute uszka. Na załomie brzuśca 2 małe guzki, nad nimi skośne żłobki i kreski tworzące trójkąt, uszka obwiedzione drobnymi nakiuciami. Pow. gładka, czerniona. Wys. 7,6 cm, otw. 4,9 cm, średn. brzuśca 8 cm, dno 2,6 cm (ryc. 26:2). Nr kat. 1967:142.

15. Małe smukłe naczynie faszowate z płaskim dnem, kulistym brzuscem i wysoką, lejkwatą szyjką. Na załomie brzuśca 3 symetrycznie rozmieszczone guzki obwiedzone półkolistym żłobkiem i podwójnymi liniami. Między nimi nieco wyżej 3 małe guzki obwiedzione nakiuciami — „rozetki”. Pow. gładka, czerniona. Wys. 8,5 cm, otw. 4,3 cm, średn. brzuśca 5,8 cm, dno 2,2 cm (ryc. 26:6). Nr kat. 1967:143.

16. Mała amforka z zaokrąglonym brzuscem, szyjką zwiężającą się ku górze oraz 2 przekłutymi uszkami. Szyjka oddzielona od brzuśca poziomą bruzdą, pod nią naprzemian skośnie zakreskowane trójkąty. Pow. gładka,

czerwono-brunatna, górą czerniona. Wys. 8,3 cm, otw. 4,4 cm, średn. brzuśca 7,2 cm, dno 2,7 cm (ryc. 26:3). Nr kat. 1967:144.

17. Mała amforka z małym lekko wklęsłym dnem, zaokrąglonym brzuścem i krótką zwężającą się ku górze szyjką o zgrubiałej krawędzi. Pow. gładka, jasnożółta, na brzuścu malowane na czerwono 4 trójkąty skierowane wierzchołkami w dół, pola między nimi wypełniają ukośne żłobki. Wys. 6 cm, otw. 4 cm, średn. brzuśca 7 cm, dno 2 cm (ryc. 26:4). Nr kat. 1967:145.

18. Mała amforka identyczna z powyższą. Ryc. 26:5. Nr kat. 1967:146.

19. Głęboka misa profilowana z wyodrębnionym płaskim dnem, krótkiej szyjce wychylonej na zewnątrz. U nasady szyjki 1 małe przekłute uszko. Na załamie brzuśca pas ornamentu — skośne i poziome żłobki, między żłobkami skośnymi skośne pasy malowane na czerwono. Pow. gładka, jasnożółta. Wys. 6,5 cm, otw. 12,5 cm, dno 5 cm (ryc. 26:17). Nr kat. 1967:147.

20. Smukłe naczynie faszowate z wyodrębnionym wklęsłym dnem, kulistym brzuścem i wysoką lejkwatą szyjką. Załom brzuśca profilowany głębokimi poziomymi żłobkami, na nich krótkie pionowe nacięcia. Pow. gładka, czerniona. Wys. 10,6 cm, otw. 44 cm, średn. brzuśca 7,7 cm, dno 1,5 cm (ryc. 26:7). Nr kat. 1967:148.

21. Miska półkulista z wyodrębnionym dnem i krawędzią nieznacznie zagiętą do środka. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 5,4-6,4 cm, otw. 15,3 cm, dno 6 cm (ryc. 26:12). Nr kat. 1967:149.

22. Misa stożkowata z wyodrębnionym, lekko wklęsłym dnem i krawędzią zagiętą do wewnątrz. Pow. gładka, wewnątrz czerniona, na zewnątrz jasnobrunatna z ciemnymi plamami. Wys. 7 cm, otw. 16 cm, dno 6,2 cm (ryc. 26:11). Nr kat. 1967:150.

23. Pokrywa naczynia o kształcie lejkwatym zakończona okrągłym otworem. Pow. chropowata jasnobrunatna, na stronie zewnętrznej pokryta ornamentem paznokciowym. Wys. 4,5 cm, otw. 0,9 cm, średn. 10,5 cm (ryc. 26:20). Nr kat. 1967:151.

Ułamki naczyń nieokreślonych. Nr kat. 1967:152.

Fragment szpili? żelaznej. Długość 12 cm, średn. przekroju 0,5 cm (ryc. 26:25). Nr kat. 1967:153.

Fragment noża żelaznego. Długość 18,6 cm, szer. 2,3 cm (ryc. 26:22). Nr kat. 1967:154.

Grób 14

Na głęb. 20 cm od powierzchni tuż pod warstwą orną odsłonięto dolną część popielnicy wypełnionej kośćmi, obok niej stał czerpak. Grób mocno zniszczony przez orkę (ryc. 27).

1. Dolna część popielnicy w kształcie naczynia doniczkowatego? grubościennego. Pow. chropowata, czerwobrunatna. Wys. zach. 10,2 cm, średn. 14 cm, dno 7,3 cm (ryc. 28:2). Nr kat. 1967:156.

Przeżalone kości ludzkie. Nr kat. 1967:156 a.

2. Czerpak płaskokulisty z wklęsłym dnem, krótką szyjką i uchem taśmowatym wystającym ponad krawędź. Wnętrze naczynia zdobione promieniście rozchodzącymi się podwójnymi i potrójnymi żłobkami. Pow. gładka, czerniona. Wys. 4,2 cm, otw. 12 cm, dno 5 cm (ryc. 28:1). Nr kat. 1967:157.

Ułamki naczyń nieokreślonych. Nr kat. 1967:152.

Grób 15

Odkryty na głęb. 20 cm od powierzchni. Popielnica była nakryta misą, obok stały pozostałe naczynia. Kości znajdowały się także w naczyniu nr 8 i były rozrzucone luźno. Luźno znaleziono także fragmenty 2 szpil żelaznych oraz naszyjnik żelazny. Grób częściowo zniszczony przez orkę (ryc. 29).

1. Dolna część popielnicy w kształcie naczynia z silnie wyodrębnionym dnem, zaokrąglonym brzuścem i lejkwatą? szyjką. Pow. gładka, czerwobrunatna. Wys. zach. 18,5 cm, średn. brzuśca 21,8 cm, dno 9 cm (ryc. 30:1). Nr kat. 1967:158.

Przeżalone kości ludzkie. Nr kat. 1967:171.

2. Fragment głębokiej misy w kształcie odcinka kuli z brzegiem lekko zagiętym do środka. Pow. gładka, wewnątrz czerniona, z zewnątrz czerwobrunatna w ciemne plamy. Wys. zach. 5,8 cm, otw. 23 cm (ryc. 30:6). Nr kat. 1967:167.

3. Garnek jajowato-doniczkowaty z bardzo silnie wyodrębnionym dnem i krawędzią zaokrągloną. Guzki krawędzi 3 symetrycznie rozmieszczone podwójne guzki, na tej samej wysokości pasmo dołków paznokciowych. Pow. obmazywana pionowo, jasnobrunatna. Wys. 10,2 cm, otw. 10 cm, dno 8 cm (ryc. 30:7). Nr kat. 1967:160.

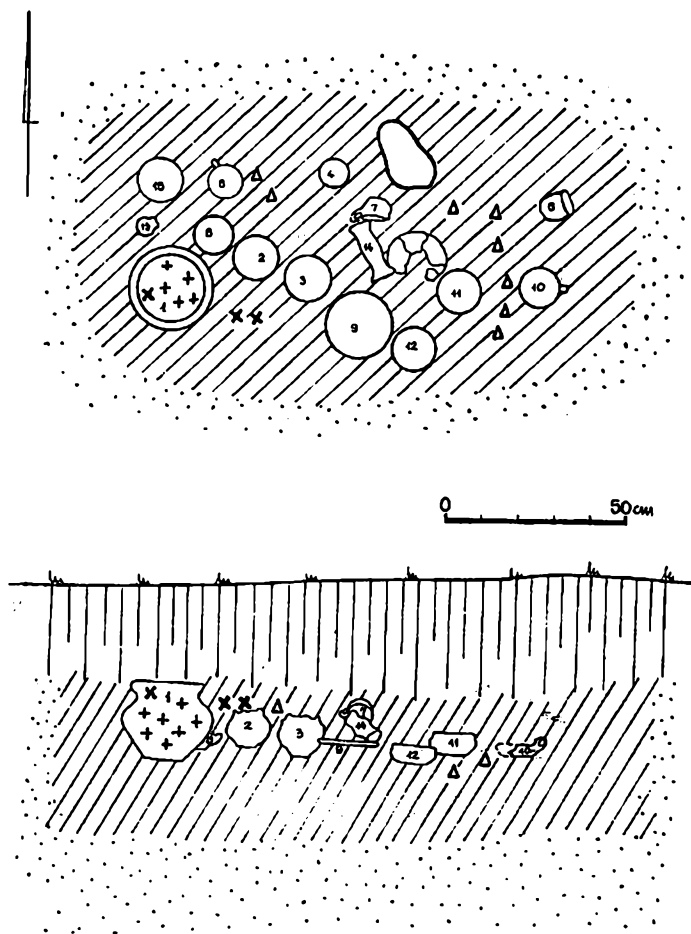
4. Małe naczynie faszowate z kulistym brzuścem, wklęsłym dnem i wysoką lejkwatą szyjką. Brzusiec pokryty głębokimi skośnymi żłobkami. Pow. gładka, ciemnobrunatna, górą czerniona. Wys. 10 cm, otw. 5,7 cm, średn. brzuśca 8 cm, dno 3 cm (ryc. 30:5). Nr kat. 1967:161.

5. Miniaturowe naczynie w przybliżeniu dwustopkowate z lekko wklęsłym dnem i krawędzią poziomo ściętą. Pow. gładka, czerniona, lśniąca. Wys. 6 cm, otw. 4,9 cm, średn. brzuśca 7,3 cm, dno 3 cm (ryc. 30:2). Nr kat. 1967:162.

6. Mała amforka z silnie wyodrębnionym małym dnem, kulistym brzuścem i szyjką zwężającą się ku górze i 2 przekłutymi uszkami. Brzusiec zdobiony ukośnymi żłobkami, pomiędzy nimi 2 płaskościęte guzki, uszka obwiedzione nakłuciami. Pow. gładka, czerniona, lśniąca. Wys. 7,8-8,4 cm, otw. 4,8 cm, średn. brzuśca 8 cm, dno 2,4 cm (ryc. 30:3). Nr kat. 1967:163.

7. Czerpak płaskokulisty z uchem taśmowatym wystającym ponad krawędź. Dno niewyodrębnione. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 4 cm, otw. 8,4 cm, dno 2 cm (ryc. 30:4). Nr kat. 1967:164.

8. Garnek jajowato-doniczkowaty z silnie wyodrębnionym dnem, lekko wklęsłym, krawędź zaokrąglona. Poniżej krawędzi trzy pary guzków umieszczone symetrycznie. Pow. chropowata, jasnobrunatna. Wys. 11,7

Ryc. 25. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 1.
Abb. 25. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Gräbes 13

Fig. 25. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 13

Ryc. 26. Stupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 13
 Abb. 26. Stupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Gräbes 13
 Fig. 26. Stupia-Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 13

cm, otw. 13 cm, dno 7,5 cm (ryc. 30:10). Nr kat. 1967: 159.

9. Fragment naczynia — lejkowata szyjka zdobiona na krawędzi potrójnymi nacięciami poprzecznymi. Pow. gładka, ciemnobrunatna. Wys. szyjki 2 cm, średn. otw. 6 cm (ryc. 30:8). Nr kat. 1967: 165.

10. Fragment naczynia — szyjka łagodnie rozchylona. Pow. gładka, czarna, lśniąca. Wys. szyjki 3 cm, otw. 7 cm (ryc. 30:9). Nr kat. 1967: 166.

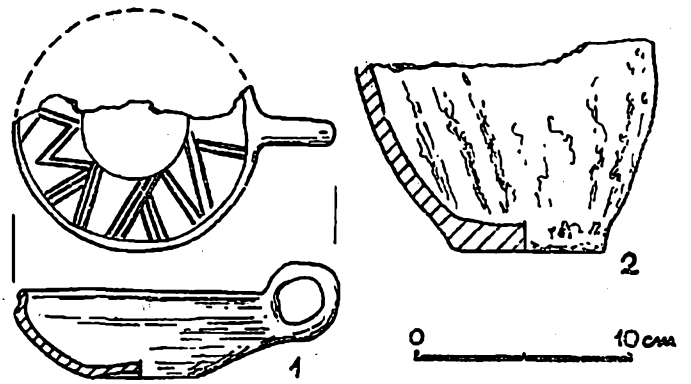
Ułamki naczyń nieokreślonych. Nr kat. 1967: 168. Naszyjnik żelazny skośnie żłobkowany z wielokrotną zmianą kierunku skrętu, otwarty z końcami zagłębionymi i zaopatrzonymi w guzki? Wykonany z drutu okrągłego w przekroju, o średn. 0,8 cm, średn. naszyjnika 21 cm (ryc. 30:13). Nr kat. 1967: 169.

Fragment szpili żelaznej (ryc. 30:11). Nr kat. 1967: 170.

Fragment szpili? żelaznej. Dług. 6 cm (ryc. 30:12). Nr kat. 1967: 170 a.

Grób 16

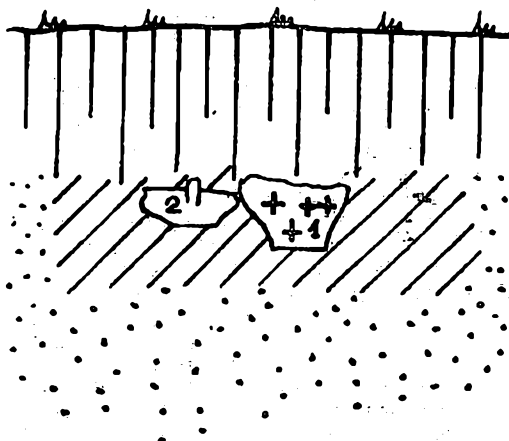
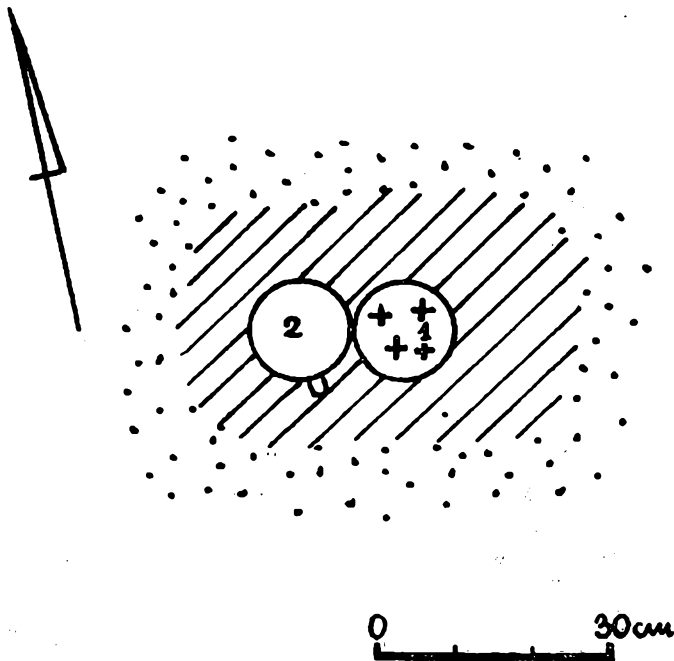
Na głęb. 18 cm odsłonięto zarys ciemnej plamy zawierającej kości przepalone i ułamki naczyń. Miąższość pla-

Ryc. 28. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 14

Abb. 28. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 14

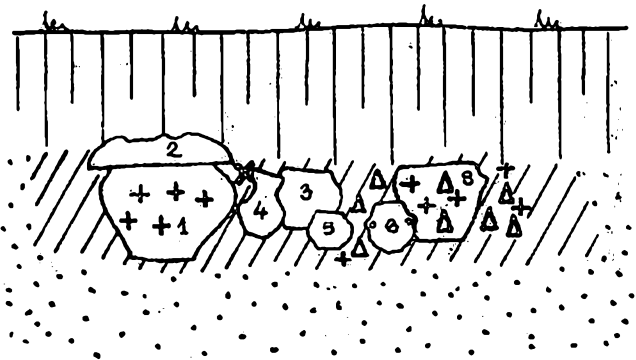
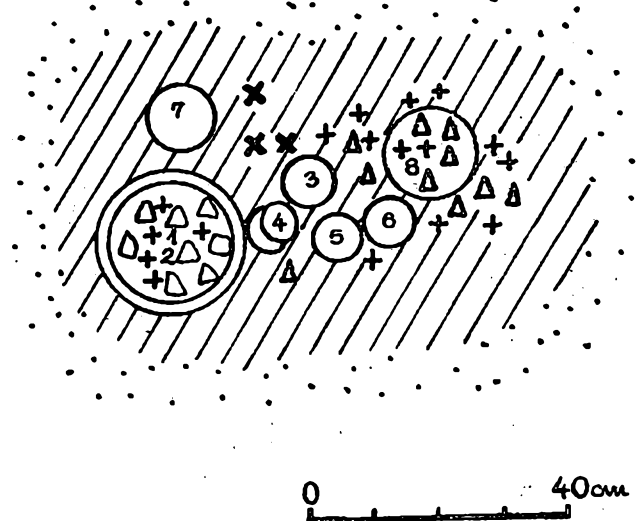
Fig. 28. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 14

Ryc. 27. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 14

Abb. 27. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Grabes 14

Fig. 27. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 14

Ryc. 29. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 15

Abb. 29. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Grabes 15

Fig. 29. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 15

my wynosiła 45 cm. Grób bardzo silnie zniszczony (ryc. 31).

Ułamki różnych naczyń, w tym naczynia cienkościennego malowanego. Nr kat. 1967:172.

Przeżalone kości ludzkie. Nr kat. 1967:173.

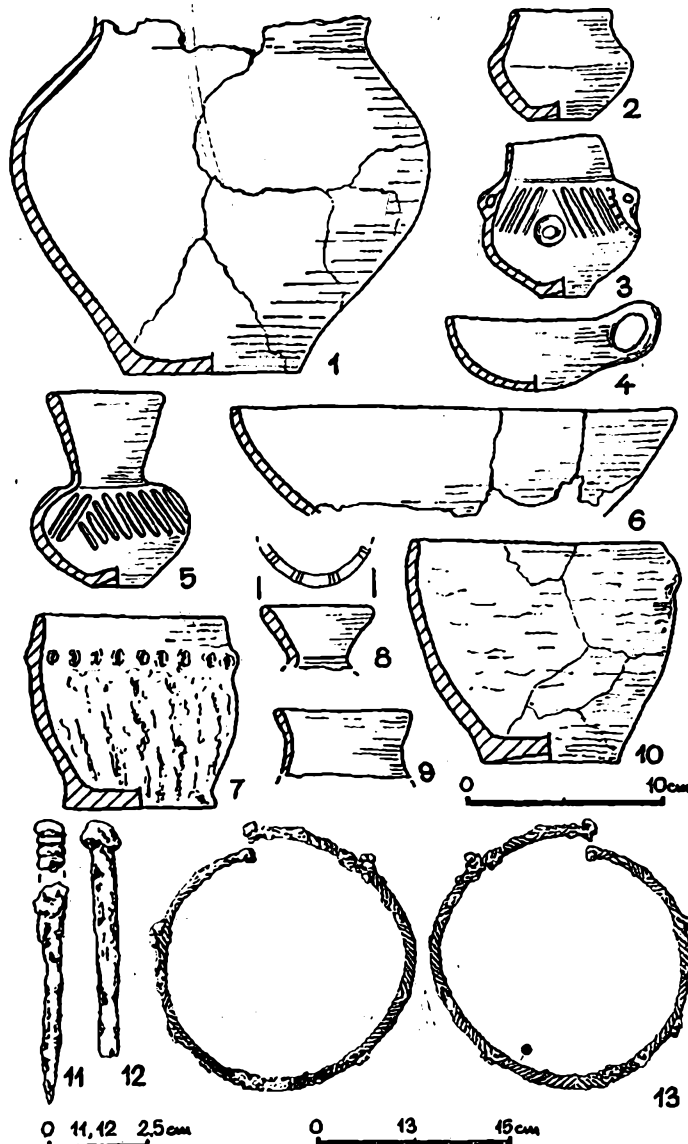
Grób 17

Na głęb. 25 cm od powierzchni odkryto popielnicę zawierającą bardzo dużą ilość kości. Pozostałe naczynia stały obok. Wśród kości znaleziono grudkę stopionego brązu. Grób zniszczony w górnej części przez orkę (ryc. 32).

1. Przsadzista popielnica z kulistym brzuścem, silnie wyodrębnionym lekko wklęsłym dnem i krótką, szeroką lejkowatą szyjką. Na załomie brzuśca 4 wypychane guzy. Brzusiec bogato ornamentowany zakreskowanymi trójkątami, pionowymi żłobkami, dołeczkami, nakłuciami i „rozetkami”. Pow. gładka, czerniona. Wys. 21 cm, otw. 19 cm, średn. brzuśca 24,5 cm, dno 10 cm (ryc. 33:15). Nr kat. 1967:187.

Przeżalone kości ludzkie. Nr kat. 1967:189.

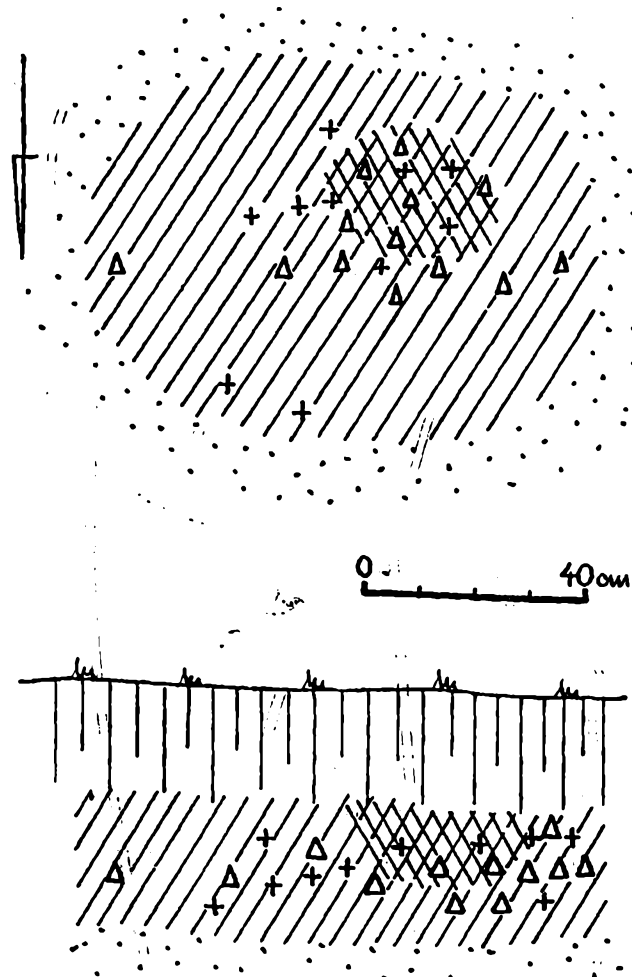
2. Dolna część naczynia z silnie wyodrębnionym dnem, kulistym brzuścem i szyjką oddzieloną od brzuś-

Ryc. 30. Słupia Kapitulina, pow. Rawicz. Zawartość grobu 15

Abb. 30. Słupia Kapitulina, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 15

Fig. 30. Słupia Kapitulina, district of Rawicz. Furniture of grave 15

Ryc. 31. Słupia Kapitulina, pow. Rawicz. Plan grobu 16

Abb. 31. Słupia Kapitulina, Kr. Rawicz. Plan des Grabes 16

Fig. 31. Słupia Kapitulina, district of Rawicz. Plan of grave 16

ca podwójną bruzdą. Na brzuścu 4 symetrycznie umieszczone guzy wypychane od środka, obwiedzione półkolistymi żłobkami. Ponadto ornament w postaci zakreskowanych trójkątów. Pow. gładka, czerniona. Na dnie naczynia znak krzyża. Wys. 11,2 cm, średn. brzuśca 13 cm, dno 4,4 cm (ryc. 33:12). Nr kat. 1967:174.

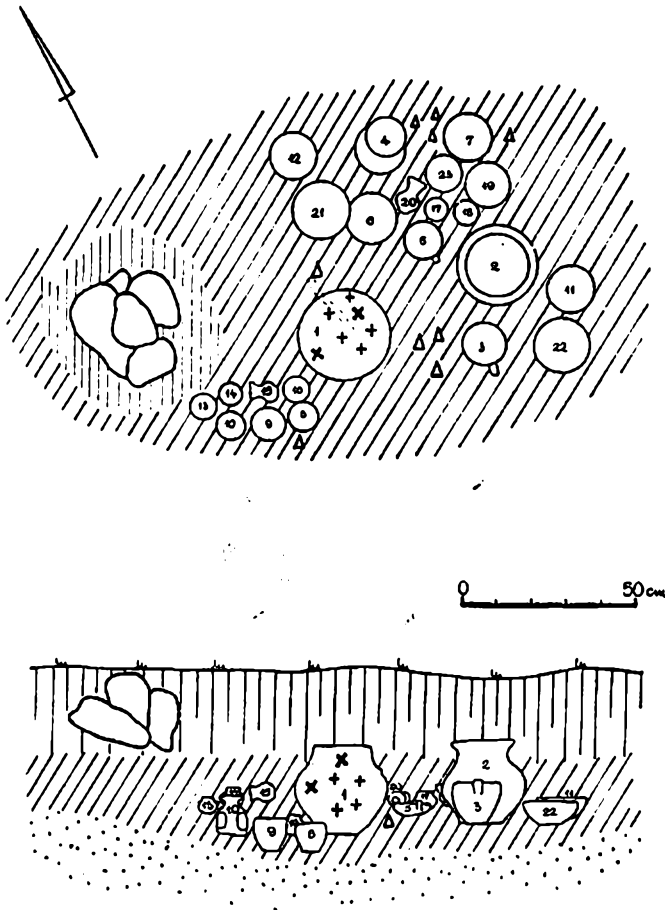
3. Małe naczynie doniczkowate z lekko wklęsłym dnem. Pod krawędzią 3 symetrycznie umieszczone podłużne guzki. Pow. chropowata, jasnobrunatna. Wys. 8,5 cm, otw. 9,3 cm, dno 5,8 cm (ryc. 33:4). Nr kat. 1967:175.

4. Małe naczynie doniczkowate z wyodrębnionym dnem. Pod krawędzią 3 małe guzki, na tej samej wysokości rząd dołków paznokciowych. Pow. chropowata, czerwobrunatna. Wys. 7,7 cm, otw. 8,5 cm, dno 5,2 cm (ryc. 33:6). Nr kat. 1967:176.

5. Tzw. kadzielnica z czterema podłużnymi otworami i małym otworkiem w przegrodzie. Pow. gładka, czerwobrunatna. Wys. 16 cm, średn. dolna 11, średn. górna 5,7 cm (ryc. 33:10). Nr kat. 1967:177.

6. Czerpak płaskokulisty z małym lekko wklęsłym dnem, wyodrębnioną szyjką i uchem wystającym ponad krawędź. Wewnętrzna strona czerpaka bogato zdobiona ornamentem układającym się gwiazdźście od dna zaznaczonego małym dołkiem, także dołki umieszczone są w ramionach gwiazdy nie wypełnionych żłobkami. Pow. gładka, czerniona. Wys. 4 cm, otw. 10 cm, dno 3,8 cm (ryc. 33:1). Nr kat. 1967:178.

7. Głęboka misa półkulista z silnie wyodrębnionym dnem i krawędzią zagiętą do środka. Pow. gładka, wewnątrz czarna, zewnątrz ciemnobrunatna. Wys. 6,8 cm, otw. 16,3 cm, dno 6 cm (ryc. 33:8). Nr kat. 1967:179.

Ryc. 32. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 17
Abb. 32. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Gräbes 17

Fig. 32. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 17

8. Wysoki kubek stożkowaty z silnie wyodrębnionym dnem i zgrubiałą krawędzią poziomo ściętą. Ucho taśmowate wystające ponad krawędź. Zdobiony w górnej części ukośnie zakreskowanymi trójkątami i znakami „lambda” malowanymi czerwonymi farbami, na uchu czerwony pas. Pow. gładka, jasnożółta. Wys. 9 cm, otw. 8 cm, dno 3,6 cm (ryc. 33:3). Nr kat. 1967:180.

9. Mała miseczka płaskokulista z wyodrębnioną, krótką szyjką, dno wklęsłe. Pow. gładka, jasnobrunatna malowana na czerwono. Wys. 3,6 cm, otw. 9 cm, dno 3 cm (ryc. 33:5). Nr kat. 1967:181.

10. Małe naczynie z wyodrębnionym dnem, zaokrąglonym brzuścem i zwiężającą się ku górze szyjką, oddzieloną od brzuśca poziomą bruzdą, od niej na brzusiec przechodzą trójkąty zaznaczone głębokim podwójnym żłobkiem, wypełnione pionowymi żłobkami. Wszystkie nacięcia wypełnione białą masą. Pow. gładka czarna, lśniąca. Wys. 10 cm, otw. 6,5 cm, średn. brzuśca 9,8 cm, dno 3,2 cm (ryc. 33:7). Nr kat. 1967:182.

11. Czerpak płaskokulisty z silnie zaznaczonym szerokim wklęsłym dnem i uchem taśmowatym wystającym ponad krawędź. Krawędź zaokrąglona, zdobiona ukośnymi nacięciami. Pow. gładka, czerniona. Wys. 3,5 cm, otw. 11 cm, dno 4,8 cm (ryc. 33:2). Nr kat. 1967:183.

12. Smukłe naczynie z zaokrąglonym brzuścem, bardzo silnie zaznaczonym, wklęsłym dnem i wysoką zwiężającą się ku górze szyjką, oddzieloną poziomą bruzdą. Tuż pod bruzdą rozmieszczono symetrycznie 9 płaskich guzków z zaznaczonym środkiem. Pow. gładka, jasnobrunatna z ciemnymi plamami. Wys. 22 cm, otw. 16,2 cm, średn. brzuśca 21,6 cm, dno 9,3 cm (ryc. 33:14). Nr kat. 1967:184.

13. Głęboka misa stożkowata z silnie wyodrębnionym dnem i krawędzią łagodnie zagłębłą do środka. Pow.

gładka, jasnobrunatna w ciemne plamy. Wys. 10,4 cm, otw. 20,3 cm, dno 8,5 cm (ryc. 33:9). Nr kat. 1967:185.

14. Dolna część naczynia z wyodrębnionym dnem i kulistym brzuścem, zdobionym w górnej części trzema dookólnymi głębokimi bruzdami. Pow. gładka, czerniona. Wys. zach. 15 cm, średn. brzuśca 20,6 cm, dno 7 cm (ryc. 33:11). Nr kat. 1967:186.

15. Duży talerz krążkowy, gładki z jednej strony, z drugiej pokryty nieregularnym ornamentem paznokciowym. Czerwonobrunatny. Średnica 30 cm, grub. 0,6 cm (ryc. 33:13). Nr kat. 1967:186a.

Fragmenty naczyń nieokreślonych. Nr kat. 1967:190.

Mała grudka stopionego brązu (ryc. 33:16). Nr kat. 1967:188.

Grób 18

Na głęb. ok. 25 cm odkryto popielnicę oraz pozostałe naczynia, sięgające do 50 cm. Obok naczyń znajdował się 1 większy kamień. Obok popielnicy znaleziono fragmenty szpilki żelaznej i 2 naszyjników żelaznych (ryc. 34).

1. Popielnica w kształcie przysadziściego naczynia z silnie wyodrębnionym dnem, kulistym brzuścem i szeroką lejkową szyjką. W trzech miejscach na załomie brzuśca znajdują się wyciskane od wewnątrz guzki, otoczone dołeczkami, powyżej guzków biegnie dookólna bruzda, od niej w dół mniejsze i większe zakreskowane trójkąty. Powyżej bruzdy grupy pionowych żłobków przedzielonych rzędem dołeczek. Pow. gładka czerniona, lśniąca wewnątrz szarobrunatna z zewnątrz czarna. Wys. 21,5 cm, otw. 20,8 cm, średn. brzuśca 25,2 cm, dno 9,5 cm (ryc. 35:15). Nr kat. 1967:191.

Przepsalane kości ludzkie. Nr kat. 1967:192.

2. Dolna część naczynia z wyodrębnionym, płaskim dnem, zaokrąglonym brzuścem i lejkową szyjką (?). Cały brzusiec pokryty gęstym ornamentem trójkątów ukośnie zakreskowanych i jodełek. Pow. gładka, czerniona, lśniąca. Wys. zach. 10,3 cm, średn. brzuśca 12,4 cm, dno 3,7 cm (ryc. 35:11). Nr kat. 1967:193.

3. Dolna część niedużego naczynia z wyodrębnionym dnem, kulistym brzuścem i lejkową szyjką (?). U nasady szyjki podwójna głęboka bruzda. Cały brzusiec pokryty gęstym ornamentem trójkątów ukośnie zakreskowanych i jodełek. Pow. gładka, czerniona. Wys. zach. 11 cm, średn. 13 cm, dno 4,5 cm (ryc. 35:10). Nr kat. 1967:194.

4. Mały garnek doniczkowy z silnie wyodrębnionym płaskim dnem, niezdobiony. Pow. gładka, jasnobrunatna z odcieniem czerwonym. Wys. 7,5 cm, otw. 9 cm, dno 5 cm (ryc. 35:9). Nr kat. 1967:196.

5. Mały garnek doniczkowy z wyodrębnionym dnem z resztkami podwójnych guzków umieszczonych w dwóch miejscach pod krawędzią. Krawędź zaokrąglona. Pow. chropowata, czerwonobrunatna. Wys. 8,2 cm, otw. 8,4 cm, dno 5 cm (ryc. 35:8). Nr kat. 1967:197.

6. Mała miseczka stożkowata z wklęsłym dnem, i prostym brzegiem. Pow. gładka, szarobrunatna. Wys. 4,5 cm, otw. 10,8 cm, dno 2,6 cm (ryc. 35:3). Nr kat. 1967:198.

7. Głęboki kubek stożkowaty z wyodrębnionym, lekko wklęsłym dnem, niską wyodrębnioną szyjką i taśmowatym uchem wystającym ponad krawędź. Pod nasadą szyjki biegnie pasmo zygzakowatego ornamentu z potrójnych linii, w kątach zygzaka po 3 dołki. Pow. gładka, czerniona. Wys. 6,8 cm, otw. 8 cm, dno 3,4 cm (ryc. 35:5). Nr kat. 1967:199.

8. Czerpak płaskokulisty z małym wklęsłym dnem, z owalnym w przekroju uszkiem wystającym ponad krawędź. Zdobiony wypukłą listewką zygzakowatą i guzkami. Krawędź skośnie nacinana. Pow. gładka, czarna, lśniąca. Wys. 3,7 cm, otw. 7,8 cm, dno 3 cm (ryc. 35:6). Nr kat. 1967:200.

9. Nieduży dość cienki talerz pokryty po jednej stronie dołkami paznokciowymi. Druga strona gładka. Barwa jasnobrunatna. Średnica 16,5 cm, grub. 0,6 cm (ryc. 35:14). Nr kat. 1967:201.

10. Duży czerpak płaskokulisty z zaznaczonym, lekko wklęsłym dnem i krótką wyodrębnioną szyjką. Ucho wystające ponad krawędź. Zdobiony naprzemian

Ryc. 33. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 17
 Abb. 33. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 17
 Fig. 33. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 17

ukośnie zakreskowanymi trójkątami. Pow. zniszczona, jasnobrunatna i czerwona. Wys. 4-4,5 cm, otw. 11,5 cm, dno 3,6 cm (ryc. 35:4). Nr kat. 1967:202.

11. Misa płaskokulista z niską szyjką i dnem lekko wklęsłym. Górna część naczynia malowana czarną farbą. Ornament w postaci rzędu kropek, trójkątów i swastyk. Pow. gładka, jasnobezowa. Naczynie delikatnej roboty, cienkościennie. Wys. 5,8 cm, otw. 11,8 cm, dno 5 cm (ryc. 35:1). Nr kat. 1967:203.

12. Misa płaskokulista o prawie prostokątnych profilowanych ściankach, pokrytych głębokimi bruzdami. Dno wklęsłe. Pow. gładka, malowana na czerwono. Wys. 4,5 cm, otw. 11,8 cm, dno 4,6 cm (ryc. 35:2). Nr kat. 1967:204.

13. Miniaturowe, asymetryczne naczynie w przybliżeniu dwustożkowate z małym lekko wklęsłym dnem, słabo zaznaczoną szyjką, zwężającą się ku górze. Naczynie w górnej części zdobione ukośnymi żłobkami. Pow. gładka, czerniona. Wys. 5,8 cm, otw. 3,5 cm, dno 2 cm (ryc. 35:12). Nr kat. 1967:205.

14. Szpula gliniana przekłuta na wylot, o nierównej średnicy podstaw ukształtowanych lejkowato. Pow. gładka, czerwobrunatna. Wys. 17 cm, średn. podstaw 9,6 cm i 7,2 cm (ryc. 35:13). Nr kat. 1967:195.

Ułamki kilku naczyń nieokreślonych. Nr kat. 1967:206, w tym większy fragment dna misy (ryc. 35:7).

Fragment szpili żelaznej, bardzo silnie skorodowany ze śladami dookólnych nacięć. Długość 7 cm (ryc. 35:16). Nr kat. 1967:207.

Naszyjnik żelazny z drutu okrągłego, skośnie żłobkowany z wielokrotną zmianą kierunku skrętu, otwarty (?). Silnie skorodowany. Średnica 17 cm, grub. 0,5 cm (ryc. 35:18). Nr kat. 1967:208.

Fragmenty naszyjnika żelaznego z czworokątnego drutu, niezdobionego. Silnie skorodowany. Średnica ok. 24 cm, grub. 0,5×0,9 cm (ryc. 35:17). Nr kat. 1967:209.

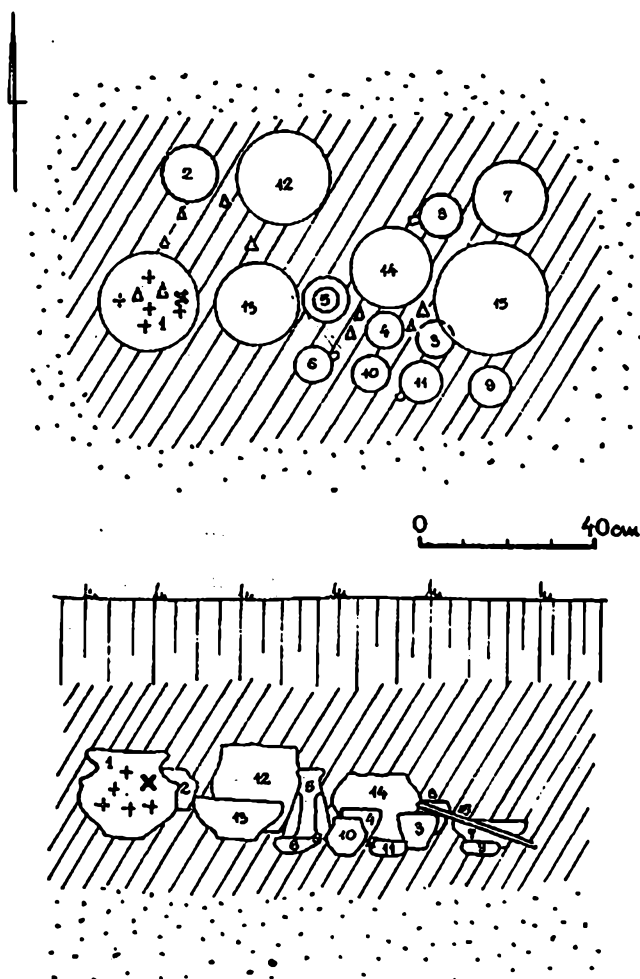
Grób 19

Na głęb. ok. 20 cm pod powierzchnią odkryto fragment popielnicy wypełnionej kośćmi i miseczką stojącą obok niej. Naczynia znajdowały się na głęb. 30 cm. Górna część grobu zniszczona przez orkę (ryc. 36).

1. Dolna część popielnicy z wyodrębnionym dnem. Brak w zbiorach, brak karty kat. Przepalone kości ludzkie z popielnicy. Nr kat. 1967:210.

2. Głęboka półkulista miseczka z wyodrębnionym dnem i lekko zagłębłą do środka krawędzią. Miseczka bardzo grubościenna. Pow. nierównomiernie wygładzona, czerwobrunatna. Wys. 4,8 cm, otw. 9,5 cm, dno 2,8 cm (ryc. 37). Nr kat. 1967:211.

Ułamki naczyń nieokreślonych. Nr kat. 1967:212.

Ryc. 34. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 18
Abb. 34. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Grabes 18

Fig. 34. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 18

Grób 20

Górna część grobu odkryta została na głęb. ok. 25 cm od powierzchni. Była to znajdująca się w zachodniej części grobu popielnica wypełniona kośćmi. Obok niej dość szeroko rozstawione stały na poziomie ok. 45 cm pozostałe naczynia. Wśród kości w popielnicy znaleziono fragmenty 2 szpili i 2 noży żelaznych (ryc. 38).

1. Duża popielnica w kształcie naczynia z dnem wyodrębnionym, wklęsłym, kulistym brzuścem i szeroką lejkowatą szyjką. Nieco powyżej załomu brzuśca 3 duże wyciskane od środka guzy otoczone dołeczkami, pola między nimi wypełnione pionowymi i ukośnymi żłobkami. Pow. gładka, czerniona, wys. 22,5-23,5 cm, otw. 20,5 cm, średn. brzuśca 30,4 cm, dno 20 cm (ryc. 39: 25). Nr kat. 1967: 213.

Przepalane kości ludzkie. Nr kat. 1967: 214.

2. Naczynie z wyodrębnionym dnem, kulistym brzuścem i lejkowatą szyjką, oddzieloną od brzuśca poziomą bruzdą. Na brzuścu 3 wypukłe guzki otoczone dookoła żłobkiem, pomiędzy nimi grupy półkulistych żłobków. Pow. gładka, jasnobrunatna z ciemnymi plamami. Wys. 14,7 cm, średn. 16,5 cm, dno 6,5 cm (ryc. 39: 26). Nr kat. 1967: 215.

3. Miseczka płaskokulista profilowanej z wklęsłym dnem i wyodrębnioną szyjką. Pow. gładka, jasnobezowa. Wys. 4,8 cm, otw. 11,2 cm, dno 4,5 cm (ryc. 39: 14). Nr kat. 1967: 216.

4. Garnek jajowato-doniczkowaty z silnie wyodrębnionym dnem. Krawędź zaokrąglona, pod nią pozostałość guzka. Pow. chropowata, czerwobrunatna. Wys. 12,2 cm, otw. 12 cm, dno 7,8 cm (ryc. 39: 12). Nr kat. 1967: 217.

5. Płaskokulista miseczka profilowana z małym wklęsłym dnem, wyodrębnioną szyjką i brzegiem lekko wychylonym. Naczynie cienkościenne o powierzchni gładkiej malowanej czerwono w ukośne kreseczki. Barwa jasnobrunatna. Wys. 4,4 cm, otw. 10,6 cm, dno 3,3 cm (dyc. 39: 13). Nr kat. 1967: 218.

6. Niski garnek doniczkowaty z silnie wyodrębnionym dnem. Poniżej krawędzi rząd dołków paznokciowych. Pow. chropowata jasnobrunatna. Wys. 9 cm, otw. 12 cm, dno 5,4 cm (ryc. 39: 8). Nr kat. 1967: 219.

7. Małe naczynie z wklęsłym dnem, krótką szyjką i wychylonym na zewnątrz brzegiem. Brzusiec kulisty zdobiony grupami pionowych żłobków. Pow. gładka, jasnobrunatna, czerniona. Wys. 7,5 cm, otw. 6,4 cm, dno 4 cm (ryc. 39: 1). Nr kat. 1967: 220.

8. Małe naczynie z kulistym brzuścem, dnem wyodrębnionym, silnie zwężonej szyjce i lekko rozszerzonym wylewie. Załom brzuśca zdobiony naprzemian ukośnymi żłobkami i wiszącymi trójkątami, malowanymi czerwona farbą. Naczynie cienkościenne, delikatnej roboty. Pow. gładka, jasnobrunatna malowana czerwono. Wys. 9 cm, otw. 7,6 cm, średn. brzuśca 10 cm, dno 2 cm (ryc. 39: 2). Nr kat. 1967: 221.

9. Miniaturowe naczynie w przybliżeniu dwustożkowate z małym wklęsłym dnem, szyjką zwężającą się ku górze, oddzieloną od brzuśca poziomą bruzdą. Brzusiec zdobiony grupami naprzemian ukośnie zakreskowanych trójkątów. Pow. gładka, czerniona. Wys. 6,6 cm, otw. 4,2 cm, średn. brzuśca 6,8 cm, dno 2,6 cm (ryc. 39: 4). Nr kat. 1967: 222.

10. Mała amfora z silnie wyodrębnionym dnem, szyjką zwężającą się ku górze i 2 małymi przekłutymi uszkami. Na ich wysokości biegną dookoła 2 ryte linie, pod nimi ornament naprzemian ukośnych kresek oraz dołków. Pow. gładka, czerniona. Wys. 8 cm, otw. 5,6 cm, średn. brzuśca 8,3 cm, dno 2,8 cm (ryc. 39: 3). Nr kat. 1967: 223.

11. Miniaturowe naczynie w przybliżeniu dwustożkowate z małym wklęsłym dnem, szyjką, zwężającą się ku górze, oddzieloną od brzuśca poziomą linią. Naczynie asymetryczne. Brzusiec zdobiony grupami ukośnych żłobków. Pow. gładka, czerniona. Wys. 6,4 cm, otw. 3,7 cm, średn. brzuśca 6,6 cm, dno 2 cm (ryc. 39: 5). Nr kat. 1967: 224.

12. Miseczka płaskokulista z lekko wklęsłym dnem, wyodrębnioną szyjką o rozchylonym brzegu. Wnętrze zdobione promieniście układającymi się żłobkami i rzędami dołków. Pow. gładka, czerniona. Wys. 2,7 cm, otw. 9 cm, dno 2,5 cm (ryc. 39: 20). Nr kat. 1967: 225.

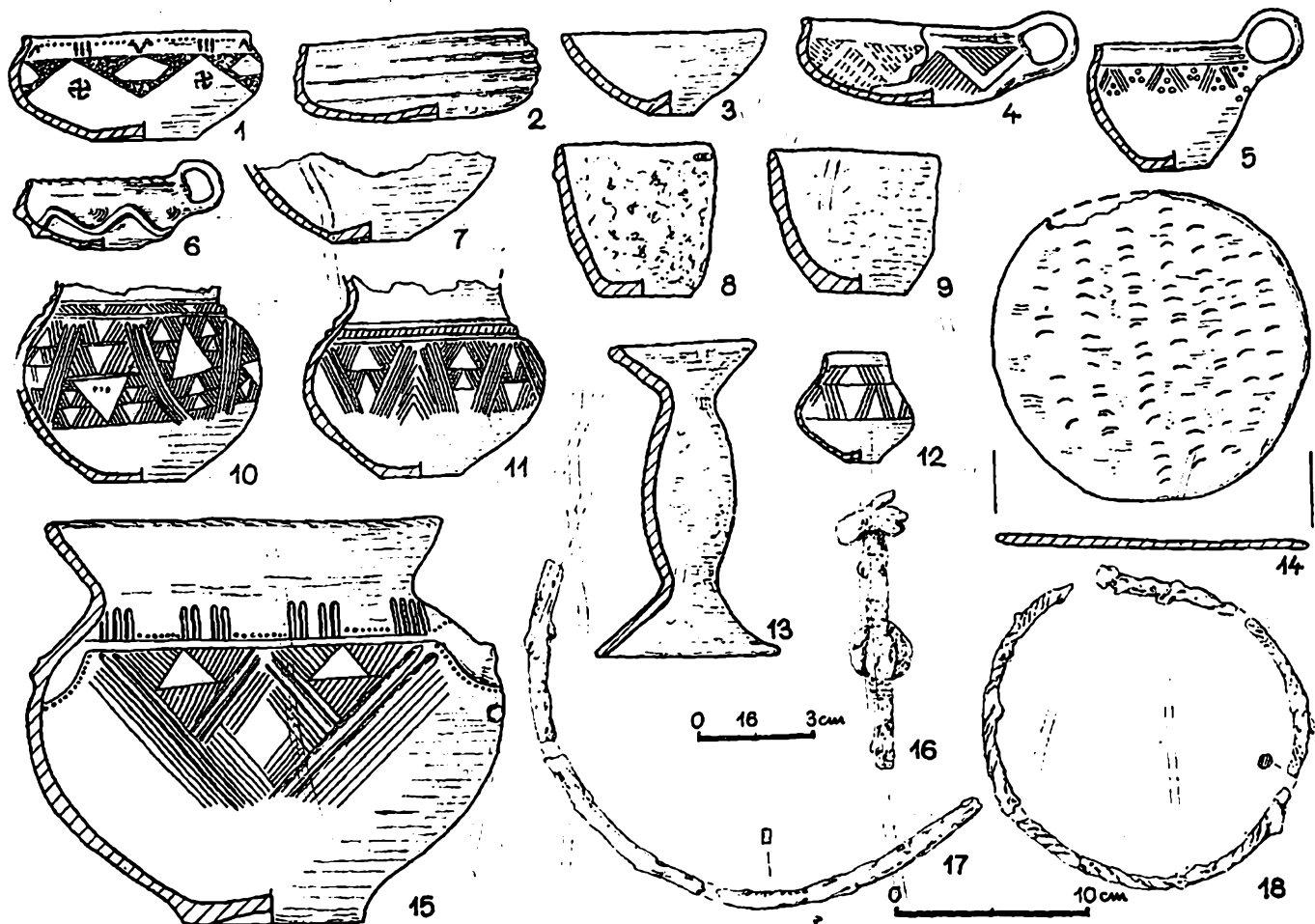
13. Czerpak płaskokulisty z wklęsłym dnem, uchem owalnym w przekroju, krawędzią wychyloną na zewnątrz. Wewnątrz bogato zdobiony ukośnymi grupami kresek i wyciskanymi od spodu dołkami. Dno od wewnątrz zaznaczone 3 koncentrycznymi liniami. Cienkościenne, o pow. gładkiej, czernionej. Wys. 3,6 cm, otw. 11 cm, dno 4,5 cm (ryc. 39: 21). Nr kat. 1967: 226.

14. Czerpak płaskokulisty z wyraźnie wyodrębnionym brzegiem, z uchem owalnym w przekroju wystającym ponad krawędź. Na powierzchni zdobiony ukośnymi nacięciami i malowaniem. Naczynie cienkościenne o pow. gładkiej, jasnobrunatnej, beżowej, malowanej czerwono. Wys. 3,5 cm, otw. 10,5 cm, dno 3 cm (ryc. 39: 18). Nr kat. 1967: 227.

15. Czerpak w kształcie wycinka kuli z wychylonym brzegiem, uchem owalnym w przekroju wystającym ponad krawędź. Wnętrze zdobione ukośnymi nacięciami i dołkami. Dno zaznaczone 3 koncentrycznymi liniami. Pow. gładka, czerniona. Wys. 3,8 cm, otw. 10,6 cm, dno 4,4 cm (ryc. 39: 22). Nr kat. 1967: 228.

16. Miseczka płaskokulista z małym wklęsłym dnem, krótką szyjką i lekko wychylonym brzegiem, zdobiona na załomie brzuśca ukośnymi żłobkami. Pow. gładka, czerniona. Wys. 5,5 cm, otw. 11,6 cm, dno 2,3 cm (ryc. 39: 11). Nr kat. 1967: 229.

17. Głęboka misa w kształcie odcinka kuli z wyodrębnionym lekko wklęsłym dnem i krawędzią zagiętą do wewnątrz. Wnętrze zdobione pasami linii wyciskanych tępym narzędziem. Pow. gładka, czerniona. Wys. 5,7 cm, otw. 16 cm, dno 4 cm (ryc. 39: 23). Nr kat. 1967: 230.

Ryc. 35. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 18
 Abb. 35 Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 18
 Fig. 35. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 18

18. Tzw. kadzielnica, niska z 4 trójkątnymi otworami niestarannie wykonana. Pow. chropowata, czerwono-brunatna. Wys. 13 cm, średnica dolna 11,4 cm, średn. górna 8,4 cm (ryc. 39:29). Nr kat. 1987:231.

19. Dolna część głębokiej misy bardzo bogato zdobionej wewnątrz, zakreskowanymi trójkątami i żłobkami. Dno wklęsłe, pow. zniszczona, wewnątrz czarna na zewnątrz jasnobrunatna. Wys. zach. 7,3 cm, średn. ok. 22 cm, dno 5,4 cm (ryc. 39:24). Nr kat. 1987:232.

20. Część przydenna miseczki płaskokulistej z małym wklęsłym dnem, wewnątrz bogato zdobiona promieniście ułożonymi żłobkami i rzędami dołeczków. Pow. zniszczona, czerniona. Średn. 8 cm, dno 3 cm (ryc. 39:19). Nr kat. 1987:233.

21. Górna część naczynia — zwężona szyjka o zaokrąglonej krawędzi. Pow. gładka, czerwono-brunatna. Wys. zach. 4 cm, otw. 7,5 cm (ryc. 39:27). Nr kat. 1987:234.

22. Fragment brzegu cienkościennego naczynia czerpaka lub miseczki zdobionej w środku promieniście układającymi się liniami. Pow. gładka, czerniona. Otw. 11 cm (ryc. 39:15). Nr kat. 1987:235.

23. Dolna część amfory dwustożkowatej, pokrytej na załomie brzuśca ornamentem ukośnych żłobków. Dno małe, wklęsłe, pow. gładka, czerwono-brunatna, na zewnątrz czarna. Wys. zach. 5,3 cm, średn. 8,3 cm, dno 2,6 cm (ryc. 39:7). Nr kat. 1987:236.

24. Dolna część garnka doniczkowatego z wyodrębnionym dnem. Pow. szorstka, czerwono-brunatna. Wys. zach. 6 cm, średn. brzuśca 11 cm, dno 5,4 cm (ryc. 39:10). Nr kat. 1987:237.

25. Przydenna część płaskokulistej miseczki cienkościennej z małym wklęsłym dnem. Na załomie brzuśca

zdobionej ukośnymi nacięciami i malowaniem. Pow. gładka, jasnobezowa, malowana czerwono. Wys. zach. 2,2 cm, średn. 10 cm dno 3,2 cm (ryc. 39:16). Nr kat. 1987:238.

26. Dolna część małego naczynia dwustożkowatego. Dno płaskie, pow. gładka, szarobrunatna. Wys. zach. 2,8 cm, średn. 5,6 cm, dno 2 cm (ryc. 39:6). Nr kat. 1987:239.

27. Dolna część naczynia z wyodrębnionym, płaskim dnem, zaokrąglonym brzuścem, zdobionym ukośnymi żłobkami i kółeczkami. Pow. gładka, czerniona. Wys. zach. 7 cm, średn. brzuśca 15 cm, dno 5,8 cm (ryc. 39:28). Nr kat. 1987:240.

28. Dolna część misy płaskokulistej zdobionej dwustronnie płytkimi dołkami i żłobkami. Naczynie cienkościennie, dno mocno wklęsłe. Pow. gładka, czarna. Wys. zach. 4,5 cm, średn. brzuśca 13,6 cm, dno 5 cm (ryc. 30:17). Nr kat. 1987:241.

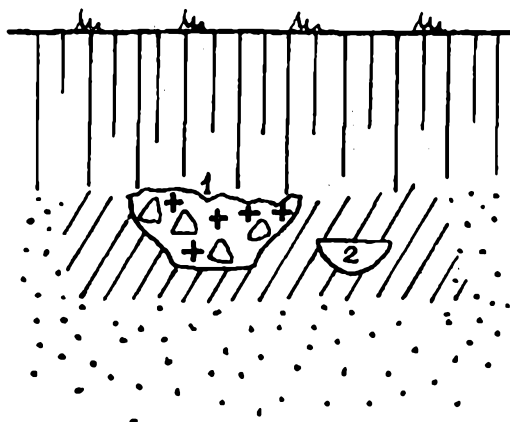
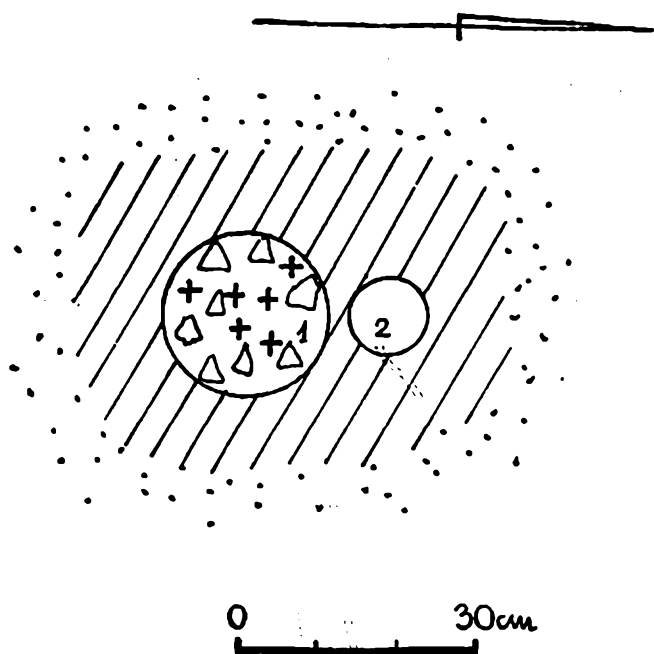
29. Ułamek brzegu garnka doniczkowatego z jednym zachowanym guzkiem. Pow. chropowata, średn. otworu 12 cm (ryc. 39:9). Nr kat. 1987:242.

Kilkadziesiąt ułamków różnych naczyń w tym kilka brzegów i 1 ucho. Nr kat. 1987:243.

Fragment szpili żelaznej z łabędzią szyjką (?) i okrągłą spłaszczoną główką. Bardzo zniszczona. Dług. 5,5 cm grub. 0,3 cm (ryc. 39:33). Nr kat. 1987:244.

Fragment szpili (?) żelaznej okrągłej w przekroju. Dług. 9,6 cm, grub. 0,5 cm (ryc. 39:34). Nr kat. 1987:245.

Górna część szpili żelaznej z główką brązową płaskokulistą zdobioną kółkami z koncentrycznie zaznaczonym środkiem. Ornament wykonany stempelkiem, również u nasady główki. Dług. zach. 5,3 cm, grub. 0,5 cm, średn. główki 0,7 cm (ryc. 39:30). Nr kat. 1987:246.

Ryc. 36. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 19
 Abb. 36. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Gräbes 19
 Fig. 36. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 19

Nóż żelazny. Dług. 6,7 cm, szer. 1,8 cm, grub. 0,4 cm (ryc. 39:31). Nr kat. 1967:247.

Nóż żelazny z resztkami drewna z oprawki. Dług. 13,5 cm, szer. 3 cm, grub. 0,4 cm (ryc. 39:32). Nr kat. 1967:248.

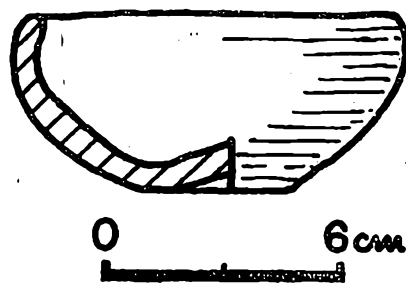
Grób 21

Na głęb. 20 cm od powierzchni odkryto popielnicę z kośćmi, zniszczoną w górnej części, obok niej stały 2 naczynia. Grób silnie zniszczony przez orkę (ryc. 40).

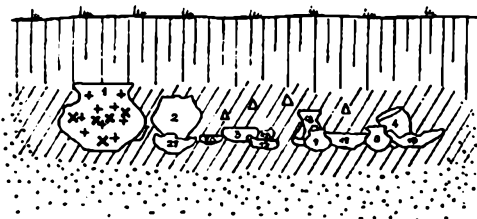
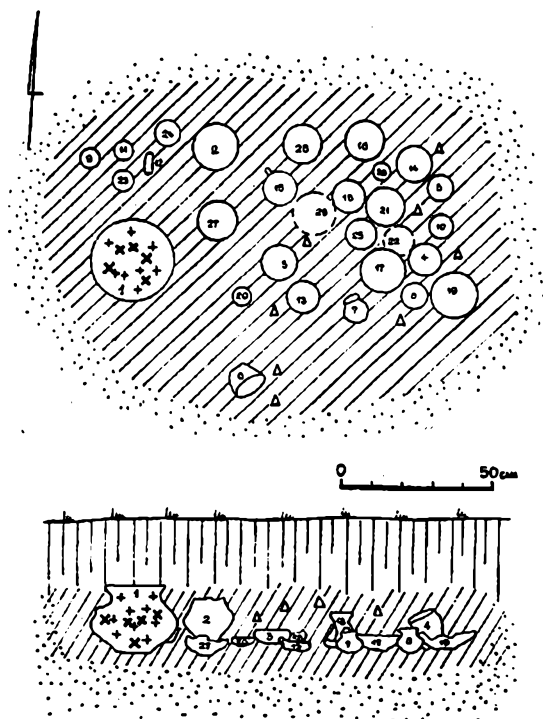
1. Popielnica w kształcie naczynia grubościennego z silnie wyodrębnionym dnem i jajowatym brzuścem. Góry naczynia brak. Pow. gładka, czerwobrunatna. Wys. zach. 11,5 cm, średn. brzuśca 15 cm, dno 8,3 cm (ryc. 41:1). Nr kat. 1968:51.

2. Czerpak półkulisty z małym wklęsłym dnem, uchem taśmowatym wystającym ponad krawędź. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 3-3,8 cm, otw. 9,5 cm, dno 2,5 cm (ryc. 41:3). Nr kat. 1968:52.

3. Niskie naczynie prawie cylindryczne z lekko wklęsłym dnem i brzegiem wychylonym na zewnątrz. Zdobione głębokimi pionowymi żłobkami. Pow. gładka, czerniona. Wys. 4,5 cm, otwór 10 cm, dno 9 cm (ryc. 41:2). Nr kat. 1968:83.

Ryc. 37. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 19
 Abb. 37. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Gräbes 19
 Fig. 37. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 19

Ryc. 38. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 20
 Abb. 38. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Gräbes 20
 Fig. 38. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 20

Grób 22

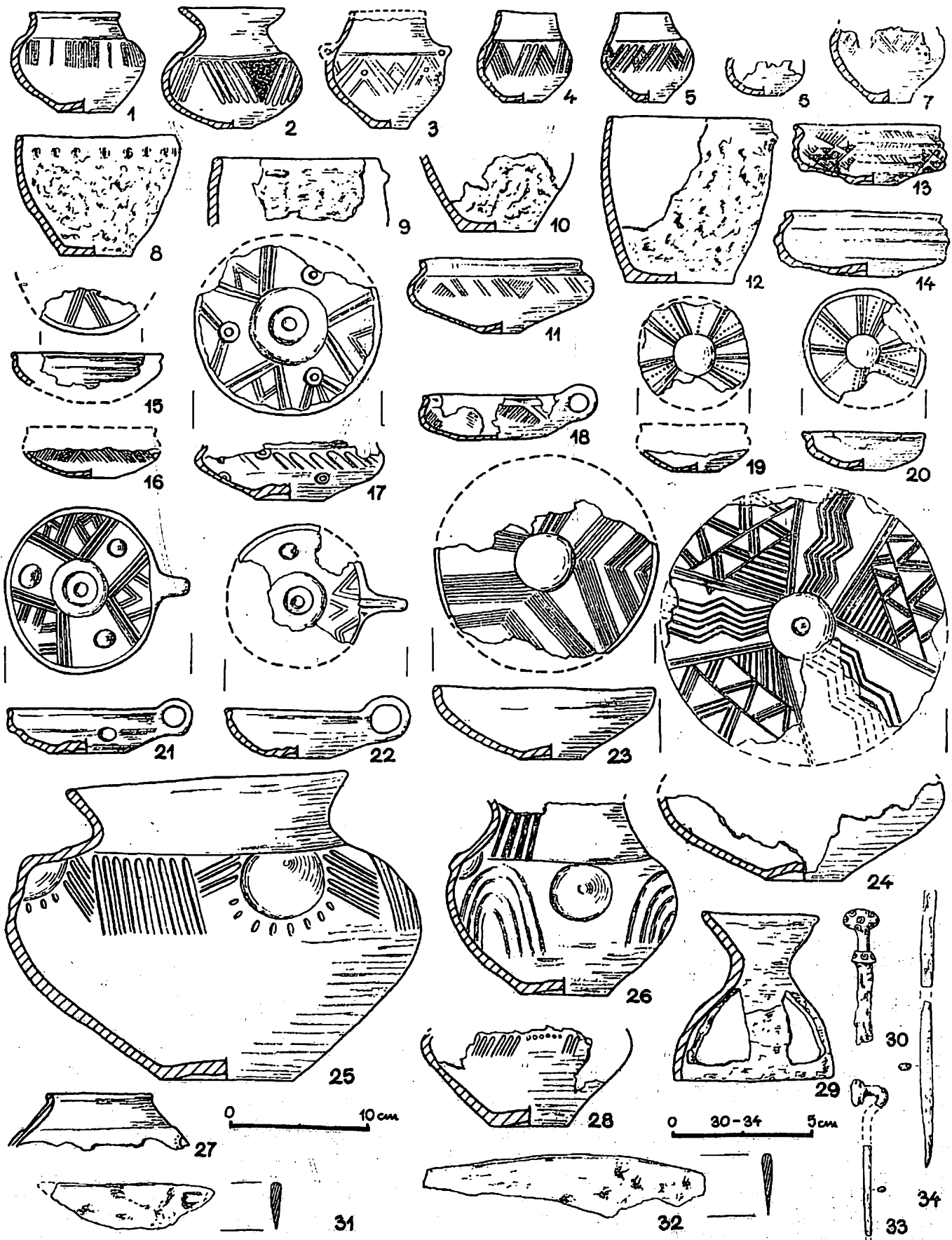
Na głęb. 20 cm od powierzchni odkryto resztki bardzo zniszczonego grobu, ułamki naczyń i niewielkie ilości kości oraz blaszkę brązową (ryc. 42).

1. Głęboka misa półkulista z wyodrębnionym dnem, krawędzią zagiętą do środka. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 7,4 cm, otw. 17,4 cm, dno 9,2 cm (ryc. 43:3). Nr kat. 1968:54.

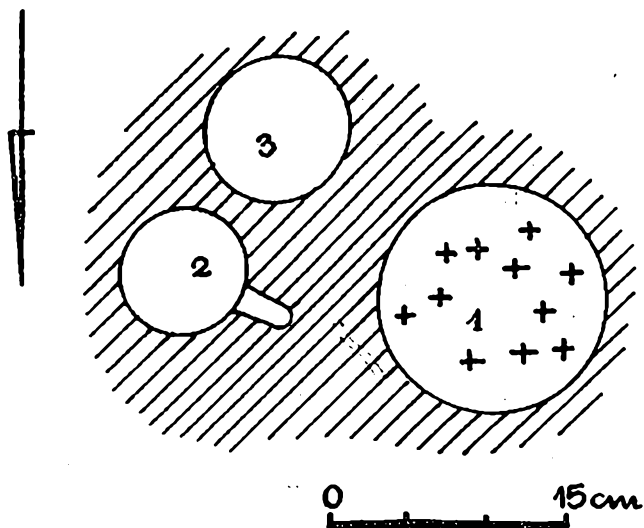
2. Duży fragment misy półkulistej z zaokrągloną krawędzią zagiętą do środka. Wnętrze misy zdobione żłobkami układającymi się w trójkąty i jodełkę oraz płytkimi dołkami. Pow. gładka, jasnobrunatna, przy dnie czarna. Wys. ok. 7,5 cm, otw. 17 cm, dno ok. 7,5 cm (ryc. 43:1). Nr kat. 1968:55.

3. Duży fragment misy półkulistej z krawędzią zagiętą do środka. Wewnątrz zdobiona na całej powierzchni pionowymi i ukośnymi płytkimi żłobkami. Pow. gładka, czerwobrunatna. Wys. 7,4 cm, otw. 17 cm, dno ok. 6 cm (ryc. 43:2). Nr kat. 1968:56.

4. Głęboka miseczka płaskokulista z wyodrębnioną niską szyjką i krawędzią zaokrągloną wychyloną lekko na zewnątrz. Brak dna. Załom miseczki zdobi pasmo podwójnych żłobków układających się w zygzak.

Ryc. 39. Słupia Kapitulska, pow. Rawicz. Zawartość grobu 20
 Abb. 39. Słupia Kapitulska, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 20
 Fig. 39. Słupia Kapitulska, district of Rawicz. Furniture of grave 20

Pow. gładka, czerwonobrunatna. Wys. ok. 6 cm, otw. 11 cm, dno ok. 4,7 cm (ryc. 43:5). Nr kat. 1968:57.

Ułamki kilku naczyń nieokreślonych, w tym 2 fragmenty garnków zdobionych ornamentem paznokciowym. Nr kat. 1968:58.

Blaszka brązowa (okucie) w przybliżeniu prostokątna z trzema końcami zagiętymi (ryc. 43:4). Nr kat. 1968:58 a.

Grób 23

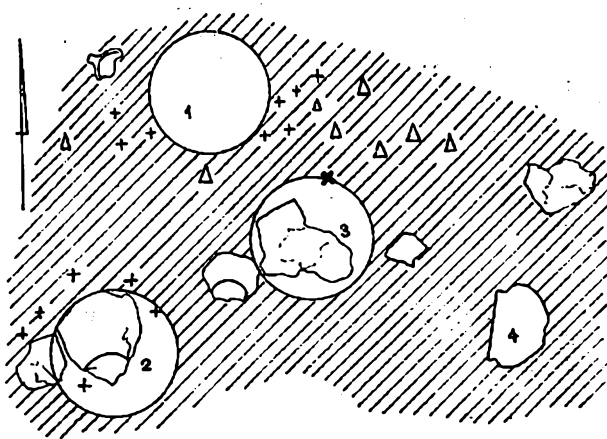
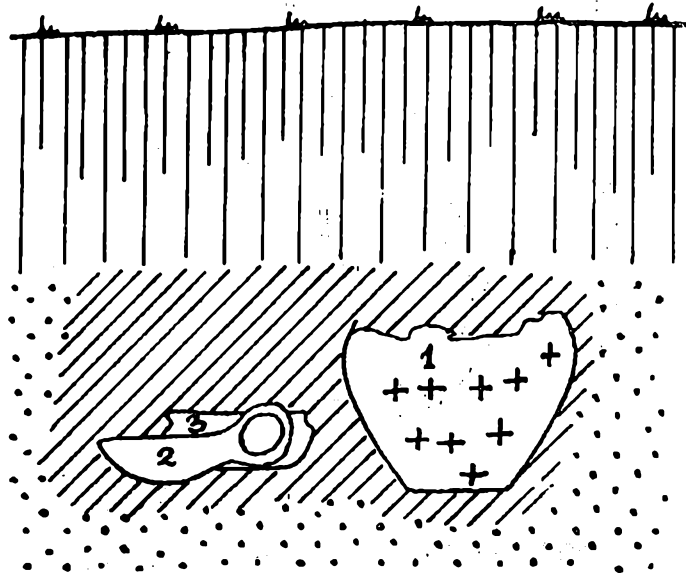
Na głęb. ok. 20 cm odkryto silnie zniszczony grób zawierający dolną część popielnicy z dużą ilością przepalonych kości oraz 1 całe i kilka fragmentów naczyń (ryc. 44).

1. Część przydenna grubociennej popielnicy z silnie wyodrębnionym dnem. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. zach. 12 cm, dno 9 cm (ryc. 45:1). Nr kat. 1968:59.

Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1968:60.

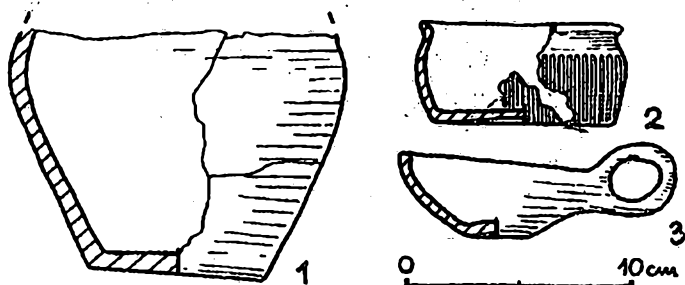
2. Małe naczynie fiaszowate z lekko wklęsłym dnem, kulistym brzuścem i wysoką lejkowatą szyjką, podkreśloną poziomym żłobkiem. Brzusiec zdobiony regularnymi, ukośnymi żłobkami. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 7,9-8,4 cm, otw. 5,4 cm, dno 2,2 cm, średn. brzuśca 7 cm (wys. 45:2). Nr kat. 1968:61.

Ułamki naczyń w tym duży fragment grubociennego garnka zdobionego pasmem dołków paznokciowych pod krawędzią z podwójnym guzkiem. Pow. chropowata przy brzegu gładzona, czerwonobrunatna. Wys. zach. 16 cm, otw. 22 cm (ryc. 45:3). Nr kat. 1968:62.

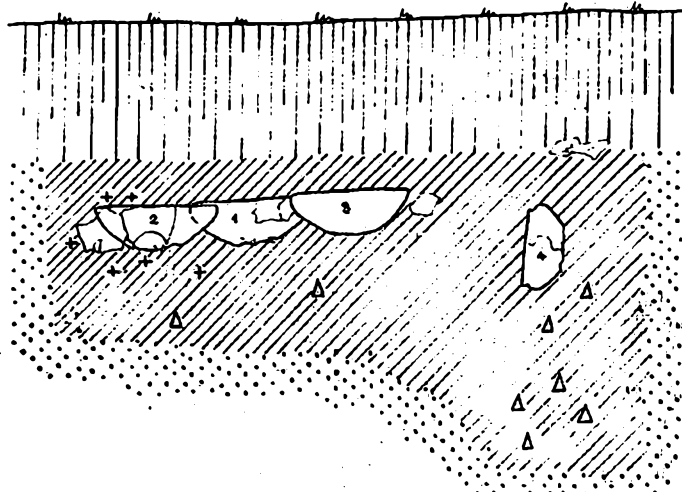
Ryc. 40. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 21
Abb. 40. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Grabes 21

Fig. 40. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 21

Ryc. 41. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 21
Abb. 41. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 21

Fig. 41. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 21

Ryc. 42. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 22
Abb. 42. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Grabes 22

Fig. 42. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 22

Grób 24

Na głęb. 20 cm jeszcze w warstwie brzoj odkryto dużą popielnicę wypełnioną kośćmi, nakrytą misą. W naczyniu nr 5 znajdowały się także kości. Dolny poziom grobu sięgał 40 cm. Grób skupiony, częściowo zniszczony (ryc. 46).

1. Popielnica w kształcie naczynia z silnie wyodrębnionym dnem, kulistym brzuścem i szeroką lejkowatą szyjką. Górna część brzuśca zdobiona 3 wyciskami od środka guzami, między nimi po 2 pionowe grube żeberka, w dolnej części brzuśca umieszczono symetrycznie 4 poziome, krótkie zaokrąglone listewki. Pow. gładka, czarna, lśniąca. Wys. 24,4 - 24,2 cm, otw. 18,8 cm, śred. brzuśca 26,3 cm, dno 10,8 cm (ryc. 47:5). Nr kat. 1968:63.

Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1968:64.

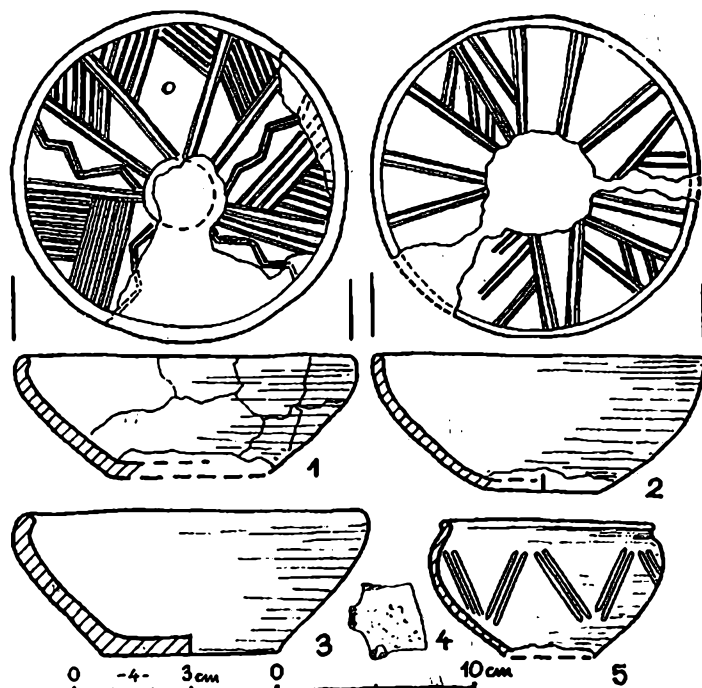
2. Płaski czerpak z wklęsłym dnem, taśmowatym uchem wystającym ponad krawędź i krawędzi lekko wychylonej na zewnątrz. Cała powierzchnia wewnętrzna bogato zdobiona krzyżującymi się żłobkami, większymi i mniejszymi dołkami, ornament układu się promieniście. Pow. gładka, jasnobrunatna z ciemnymi plamami. Wys. 4,1 cm, otw. 13,8 cm, dno 5,4 cm (ryc. 47:12). Nr kat. 1968:65.

3. Smukłe naczynie faszowate z kulistym brzuścem, lejkowatą szyjką i dnem lekko wklęsłym. Brzusiec zdobiony dwoma pasmami pionowych żłobków przedzielonych pionowymi bruzdami. Pow. gładka, czarna, lśniąca. Wys. 10,4 cm, otw. 6,5 cm, dno 3,2 cm (ryc. 47:4). Nr kat. 1968:66.

4. Kulisty brzusiec amfory z małym wklęsłym dnem. Górna część brzuśca zdobiona 3 nalepionymi guzkami otoczonymi półkulistymi żłobkami, przestrzeń między nimi pokrywają naprzemian skośnie zakreskowane trójkąty. Pow. gładka, dołem jasnobrunatna, górą czarna. Wys. zach. 8 cm, dno 3 cm (ryc. 47:1). Nr kat. 1968:67.

5. Głęboki kubek stożkowaty z silnie wyodrębnionym grubym dnem i uchem wystającym ponad krawędź. Krawędź u nasady uszka ozdobiona małymi guzkami. Pow. gładka, czerwobrunatna. Wys. 7,6 cm, otw. 13 cm, dno 6,8 cm (ryc. 47:13). Nr kat. 1968:68.

Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1968:69.

Ryc. 43. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 23

Abb. 43. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 23

Fig. 43. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 23

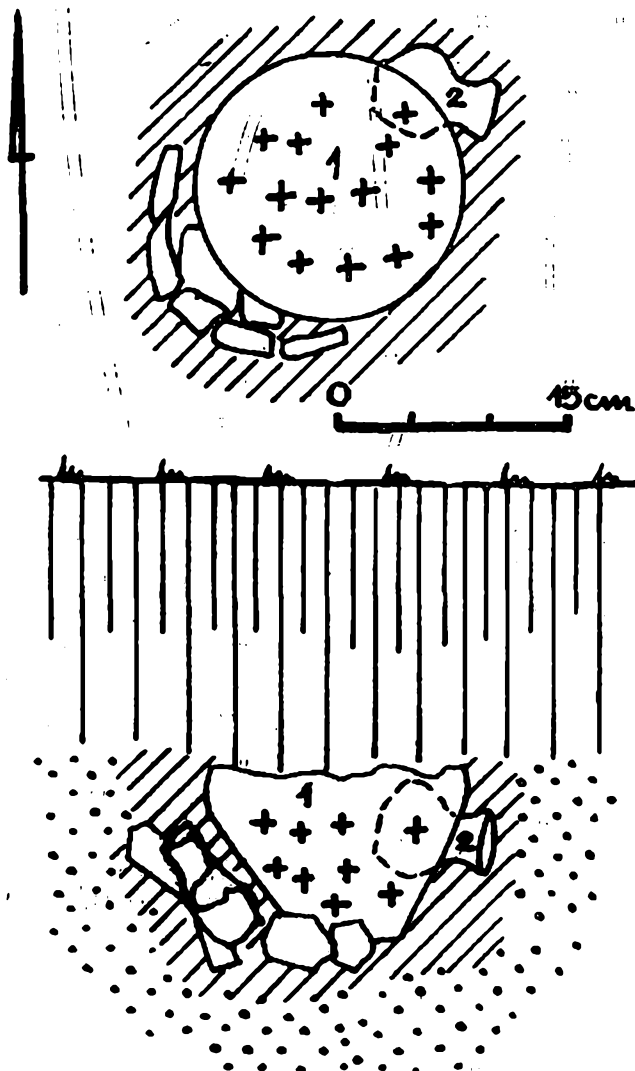
6. Garnek doniczkowy, grubościenny z silnie wyodrębnionym dnem i 3 guzkami umieszczonymi pod krawędzią, na tej samej wysokości pasmo ornamentu paznokciowego. Pow. chropowata, górą wygładzana, czerwobrunatna. Wys. 10,7 - 10,9 cm, otw. 11 cm, dno 7,6 cm (ryc. 47:6). Nr kat. 1968:70.

7. Głęboka misa półkulista z wyodrębnionym, lekko wklęsłym dnem i krawędzią łagodnie zagiętą do środka, na niej 2 małe guzki. Pow. gładka, jasnobrunatna w ciemne plamy. Wys. 7,5 cm, otw. 15x16 cm, dno 6 cm (ryc. 47:21). Nr kat. 1968:71.

8. Głęboka misa stożkowata z wyodrębnionym płaskim dnem i zgrubiałą krawędzią zagiętą do środka. Pow. gładka, czarna. Wys. 6,7 - 7,4 cm, dno 5,6 cm, otw. 17,5 cm (ryc. 47:19). Nr kat. 1968:72.

9. Cienkościenna miseczka płaskokulista z wyodrębnioną szyjką, lekko wklęsłym dnem, zdobiona ukośnymi nacięciami. Pow. gładka, kremowożółta, z resztkami farby czerwonej. Wys. 3,6 - 4,4 cm, otw. 11 cm, (ryc. 47:15). Nr kat. 1968:73.

10. Czarka płaskokulista z lekko wklęsłym dnem i krótką pionową szyjką i 1 małym przekłutym uszkiem osadzonym przy krawędzi. Brzusiec zdobiony 3 duże nalepiane, sterzące ku górze guzy oraz ornament trójkątów i dołków. Pow. gładka, czarna, lśniąca. Wys. 5,8 - 6,2 cm, otw. 8 - 8,6 cm, dno 4,2 cm (ryc. 47:17). Nr kat. 1968:74.

Ryc. 44. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 23

Abb. 44. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Grabes 23

Fig. 44. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 23

11. Garnek jajowaty z 5 podwójnymi guzkami pod krawędzią. Dno silnie wyodrębnione. Pow. gładka, jasnobrunatna, przy krawędzi czarna. Wys. 12 cm, otw. 13,6 cm, dno 7,8 cm (ryc. 47:7). Nr kat. 1968:75.

12. Czarka płaskokulista z wklęsłym dnem i krótką pionową szyjką wychyloną krawędzią. Pow. gładka, czerniona. Wys. 4,8-5 cm, otw. 8,8-9 cm, dno 10,8 cm (ryc. 47:14). Nr kat. 1968:76.

13. Duży fragment amforki(?) z kulistym brzuścem, i krótką lekko rozszerzającą się ku górze szyjką. Brzusiec zdobiony grupami ukośnych żłobków i dołków. Pow. gładka, czerniona. Wys. zach. 7,5 cm, otw. 5 cm (ryc. 47:2). Nr kat. 1968:77.

14. Mała amforka z małym wklęsłym dnem, kulistym brzuścem i 2 przekłutymi uszkami. Szyjka oddzielona od brzuśca poziomą bruzdą, pod nią grupy ukośnych kresiek. Pow. gładka, czerniona. Wys. 6 cm, średn. brzuśca 7 cm, otw. 4,6 cm, dno 2 cm (ryc. 47:3). Nr kat. 1968:78.

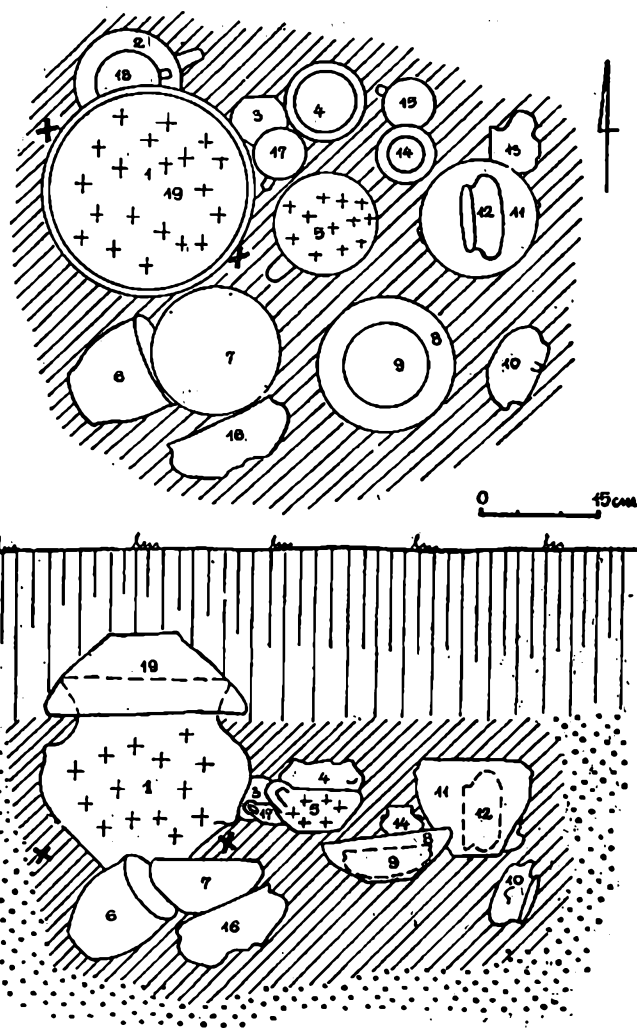
15. Górna część kubka stożkowatego z wyodrębnioną krótką szyjką oraz uchem wystającym ponad krawędź. Brzusiec zdobiony ukośnymi rzędami nakłuc oraz ukośnymi żłobkami. Pow. gładka, czerniona. Wys. zach. 4 cm, otw. 7 cm (ryc. 47:8). Nr kat. 1968:79.

16. Duży fragment misy płaskokulistej, głębokiej z wyodrębnioną krótką szyjką. Brzusiec zdobiony naprzemian ukośnymi grupami żłobków. Pow. gładka, jasnobrunatna wewnątrz, na zewnątrz czarna. Wys. zach. 8 cm, średnica otw. 14 cm (ryc. 47:16). Nr kat. 1968:80.

17. Mały czerpak płaskokulisty z wklęsłym dnem i uchem taśmowatym wystającym ponad krawędź. Pow. gładka, jasnobrunatna w ciemne plamy. Wys. 3 cm, otw. 7 cm, dno 1,5 cm (ryc. 47:11). Nr kat. 1968:81.

18. Czerpak płaskokulisty z wyodrębnioną, krótką szyjką, wklęsłym dnem i uchem taśmowatym wystającym ponad krawędź. Pow. gładka, szarobrunatna. Wys. 3 cm, otw. 9,2 cm, dno 4,4 cm (ryc. 47:9). Nr kat. 1968:9.

19. Głęboka misa stożkowata z wyodrębnionym dnem, wklęsłym i zgrubiałą zaokrągloną krawędzią zagiętą do środka. Pow. gładka, szarobrunatna, wewnątrz ciemniejsza. Wys. 9-11 cm, otw. 24 cm, dno 8 cm (ryc. 47:18). Nr kat. 1968:83.

Ryc. 46. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 24
Abb. 46. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Gräbes 24

Fig. 46. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 24

Ułamki naczyń w tym misy czernionej zdobionej ukośnymi żłobkami (ryc. 47:10). Nr kat. 1968:84.

Krótki nóż żelazny. Dług. 8,3 cm, szer. 2 cm, grub. 0,5 cm (ryc. 47:20). Nr kat. 1968:85.

Fragment szpili(?) żelaznej. Dług. 7,3 cm, grub. 0,5 cm (ryc. 47:22). Nr kat. 1968:86.

Grób 25

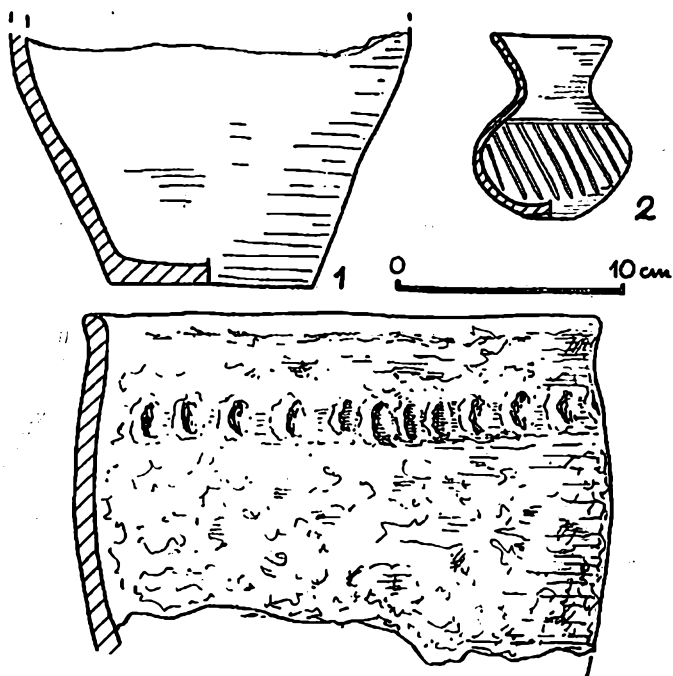
Na głęb. 40 cm od powierzchni odkryto popielnicę wypełnioną kośćmi i nakrytą misą, (na wierzchu kości czaszki) część niewielka kości znajdowała się obok popielnicy. Blisko przy popielnicy stały inne naczynia. W naczyniu 6 naczynie 5, w naczyniu 8 naczynia 7, 10 i 11. Z boku stał pionowo talerz. Grób skupiony, nieznacznie zniszczony (ryc. 48).

1. Popielnica w kształcie smukłego naczynia z silnie wyodrębnionym dnem, zaokrąglonym brzuścem i wysoką zwążającą się ku górze szyjką, oddzieloną od brzuśca podwójną bruzdą, na tej samej wysokości 4 płaskie małe guzki, symetrycznie rozmieszczone. Pow. gładka, jasnobrunatna, szyjka ciemniejsza. Wys. 30 cm, otw. 18 cm, średn. brzuśca 24 cm dno 5 cm (ryc. 49:13). Nr kat. 1968:87.

Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1968:88.

2. Duża, głęboka misa stożkowata z wyodrębnionym dnem, lekko wklęsłym i krawędzią nieznacznie zagiętą do środka. Pow. gładka, jasnobrunatna, wewnątrz ciemniejsza. Wys. 10,4-11,6 cm, otw. 25,6 cm, dno 7,4 cm (ryc. 49:9). Nr kat. 1968:89.

3. Kubek beczułkowaty z wyodrębnionym, lekko wklęsłym dnem i uchem taśmowatym wystającym ponad

Ryc. 45. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 25

Abb. 45. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Gräbes 25

Fig. 45. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 25

Ryc. 47. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 24
 Abb. 47. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 24
 Fig. 47. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 24

krawędź. Pow. gładka, czerniona. Wys. 6 cm, otw. 8 cm, dno 4 cm (ryc. 49:12). Nr kat. 1968:90.

4. Małe naczynie z wyodrębnionym dnem, kulistym brzuścem i szyjką lekko rozchyloną, ozdobioną u nasady ukośnie karbowanym wałkiem. Pow. gładka, brunatna. Wys. 8 cm, otw. 7,7 cm, dno 4,5 cm (ryc. 49:3). Nr kat. 1968:91.

5. Miseczka półkulista z krótką wyodrębnioną szyjką. Krawędź facetowana. Załom brzuśca zdobiony symetrycznie rozmieszczonymi 3 wgniecionymi malowanymi czerwoną farbą łukami. Pow. gładka, kremowożółta. Wys. 5,7 cm, otw. 12,5-13,4 cm (ryc. 49:10). Nr kat. 1968:92.

6. Grubościenne garnek beczułkowaty (brak dna), zdobiony karbowanym wałkiem pod krawędzią. Pow. chropowata, czerwono-brunatna w ciemniejsze plamy. Wys. zach. 13,2 cm, otw. 13,2 cm (ryc. 49:1). Nr kat. 1968:93.

7. Czerpak płaskokulisty z wyraźnie zaznaczonym lekko wklęsłym dnem i wychyloną krawędzią. Ucho taśmowate wystające ponad krawędź. Całe wnętrze zdobione promieniami układającymi się trójkątami, skośnie zakresowanymi. Pow. gładka, lśniąca, czerniona. Wys. 3,5 cm, otw. 10,6-12 cm, dno 5 cm (ryc. 49:8). Nr kat. 1968:94.

8. Fragmenty naczynia o powierzchni gładzonej, zewnętrzna strona czerniona. Nr kat. 1968:95.

9. Płaski talerz krążkowy zdobiony na jednej stronie ornamentem paznokciowym, układającym się promienście. Krawędź ukośnie nacinana. Barwa jasnobrunat-

na. Średnica 21 cm, grub. 1 cm (ryc. 49:11). Nr kat. 1968:96.

10. Miniaturowy czerpak półkulisty z zaznaczonym, lekko wklęsłym dnem i uchem taśmowatym wystającym ponad krawędź. Pow. gładka, czarna, lśniąca. Wys. 2,5 cm, otw. 6 cm, dno 1,5 cm (ryc. 49:6). Nr kat. 1968:97.

11. Mała płaskokulista miseczka z lekko zaznaczonym dnem, szyjką wyodrębnioną i krawędzią lekko wychyloną na zewnątrz. Pow. gładka, czarna. Wys. 3,4 cm, otw. 10 cm, dno 2,5 cm (ryc. 49:7). Nr kat. 1968:98.

12. Amforka dwustożkowata z wyraźnie wyodrębnionym dnem, szyjką zwiężającą się ku górze, oddzielną od brzuśca poziomą bruzdą i 2 przekutymi uszkami. Pow. gładka, czerwono-brunatna. Wys. zach. 12,4 cm, średn. brzuśca 13,2 cm, dno 6,5 cm (ryc. 49:2). Nr kat. 1968:99.

13. Fragment niedużego naczynia z wyodrębnionym dnem, zaokrąglonym brzuścem zdobionym pasmem ukośnych żłobków. Pow. gładka, czerniona. Dno 4,6 cm, średn. brzuśca 12 cm (ryc. 49:4). Nr kat. 1968:100.

14. Nieduże naczynie z małym płaskim dnem, zaokrąglonym brzuścem i niską lekko rozchyloną szyjką. Załom brzuśca zdobiony jodełkowato ułożonymi szerszymi i węższymi żłobkami. Pow. gładka, czerniona. Wys. 7 cm, średn. brzuśca 8,3 cm, otw. 7 cm, dno 2,8 cm (ryc. 49:5). Nr kat. 1968:101.

Ułamki kilku naczyń, w tym duże fragmenty grubościennego naczynia zdobionego ukośnie karbowanym wałkiem. Nr kat. 1968:102.

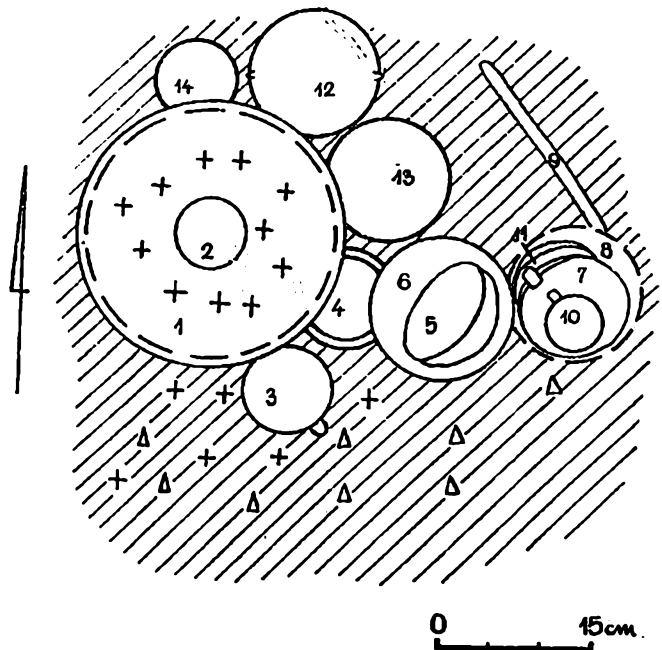
Grób 28

Na głęb. 10 cm pod powierzchnią odsłonięto 3 dość duże kamienie położone blisko siebie. Tuż pod nimi znajdowało się skupienie 6 naczyń. Brak popielnicy. Kości rozrzucone luźno. Dno grobu sięgało 40 cm (ryc. 50).

Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1968:110.

1. Fragment głębokiego kubka stożkowatego z wyodrębnionym dnem i szerokim taśmowatym uchem wystającym ponad krawędź. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 6,2 cm, otw. 12 (?) cm, dno 6 cm, (ryc. 51:4). Nr kat. 1968:103.

2. Mała głęboka miseczka stożkowata z wyodręb-

nionym dnem i lekko ukośnie do środka ściętą krawędzią. Pow. gładka, jasnobrunatna w ciemne plamy. Wys. 5,6 - 5,8 cm, otw. 11,6 cm, dno 5,4 cm (ryc. 51:3). Nr kat. 1968:104.

3. Miseczka stożkowata z wyodrębnionym dnem i zaokrągloną krawędzią zagiętą do środka, na niej mały guzek. Pow. gładka, szaroczarna. Wys. 5,2 cm, otw. 13 cm, dno 4,2 cm (ryc. 51:2). Nr kat. 1968:105.

4. Małe naczynie z wyodrębnionym dnem, kulistym brzuścem i łagodnie zaznaczoną szyjką, zwiężającą się ku górze. Brzusiec zdobiony pasmem ukośnych żłobków. Pow. gładka, czerniona. Wys. 6 - 7,5 cm, otw. 5 cm, średn. brzuśca 9,6 cm dno 3 cm (ryc. 51:1). Nr kat. 1968:106.

5. Dolna część naczynia z wyodrębnionym dnem, i kulistym brzuścem zdobionym ukośnymi żłobkami. Pow. gładka, jasnobrunatna w ciemne plamy. Wys. zach. 4 cm, dno 3,4 cm (ryc. 51:5). Nr kat. 1968:107.

6. Fragment małego garnka cylindrycznego, grubościennego z wyodrębnionym, płaskim dnem. Pow. szorstka, czerwobrunatna. Wys. zach. 4,4 cm, dno 5 cm (ryc. 51:6). Nr kat. 1968:108.

Ułamki kilku naczyń, w tym fragmenty grubościennego garnka barwy czerwobrunatnej (ryc. 51:7). Nr kat. 1968:109.

Grób 27

Na głęb. ok. 20 cm odkryto resztki bardzo zniszczonego grobu, ułamki naczyń i kości rozrzucone były na przestrzeni ok. 1,5 m² (ryc. 52).

1. Dolna część naczynia grubościennego z silnie wyodrębnionym dnem. Pow. gładka, jasnobrunatna w ciemne plamy. Wys. zach. 11 cm, dno 13 cm (ryc. 53). Nr kat. 1968:111.

Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1968:112.

Ułamki kilku naczyń, wśród nich można wyróżnić fragmenty płaskokulistej, cienkościennej miseczki malowanej z facetowaną szyjką, ułamki miniaturowego naczynka dwustozkowatego z pionowymi żłobkami na brzuścu o czarnej powierzchni, oraz fragmenty brzegu zdobionego pod krawędzią pasmem krótkich, ukośnych nacięć oraz fragment przydenny małego naczynia doniczkowatego? Nr kat. 1968:113.

Grób 28

Na głęb. ok. 30 cm odkryto silnie zniszczony grób. Trzy skupiska ułamków naczyń i kości tworzyły trójkąt o bokach 30×30×43 cm. Pośrodku trójkąta znajdowało się duże zniszczone naczynie ze znaczną ilością kości. Głębokość grobu 50 cm (ryc. 54).

1. Dolna część popielnicy z silnie wyodrębnionym dnem i zaokrąglonym brzuścem. Powyżej załomu brzuśca naklejona pozioma listwa ukośnie nacinana. Na brzuścu grupa pionowych żłobków. Naczynie grubościenne o pow. gładkiej, czernionej. Wys. zach. 20 cm, średn. brzuśca 31 cm, dno 11 cm (ryc. 55:4). Nr kat. 1968:114.

Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1968:115.

2. Płaskokulisty czerpak z zaznaczonym, lekko wklęsłym dnem i krótką wyodrębnioną szyjką z krawędzią lekko wygiętą na zewnątrz. Ucho taśmowate wystające ponad krawędź. Wewnątrz zdobione promieniście ułożonymi trójkątami ukośnie zakreskowanymi podwójnymi liniami. Pow. gładka, czerniona. Wys. 3,5 cm, otw. 9,5 cm dno 2,7 cm (ryc. 55:1). Nr kat. 1968:116.

3. Fragment miseczki płaskokulistej z wyodrębnionym wklęsłym dnem o krawędzi lekko wychylonej na zewnątrz. Wewnątrz zdobione promieniście ułożonymi trójkątami, ukośnie zakreskowanymi podwójnymi liniami. Pow. gładka, czerniona. Wys. 3,5 cm, otw. 5,2 cm, dno 3 cm (ryc. 55:2). Nr kat. 1968:117.

4. Półkulisty czerpak z taśmowatym uchem wystającym ponad krawędź. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 4 cm, otw. 10 cm (ryc. 55:3). Nr kat. 1968:118.

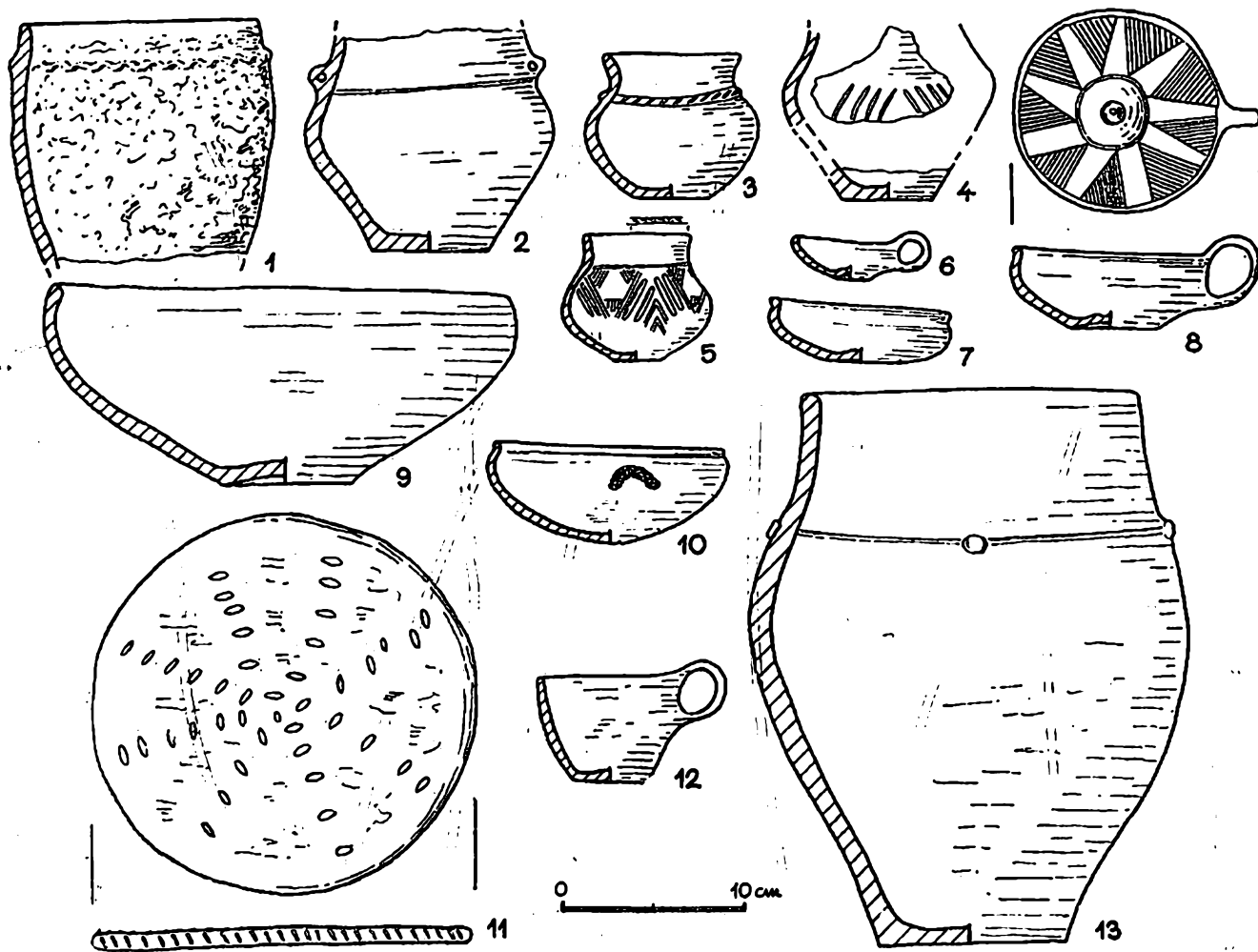
5. Kilkanaście drobnych ułamków naczyń grubościennych, czerwobrunatnych i czernionych. Nr kat. 1968:119.

Grób 29

Na głęb. ok. 50 cm odkryto bardzo zniszczony grób zawierający resztki popielnicy z niewielką ilością kości (ryc. 56).

Ryc. 48. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 25
Abb. 48. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Gräbes 25

Fig. 48. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 25

Ryc. 49. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 25
 Abb. 49. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 25
 Fig. 49. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 25

1. Drobne ułamki naczynia grubościennego zdobionego poziomą listwą. Pow. gładka, czerwobrunatna. Nr kat. 1968:120.

Przepalane kości ludzkie. Nr kat. 1968:121.

Grób 30

Na głęb. 30 cm odkryto silnie zniszczony grób bez popielnicy — kości rozrzucone wraz z węgielkami drzewnymi. Ułamki naczyń występowały na przestrzeni 1 m². Głębokość grobu do 50 cm (ryc. 57).

1. Garnek jajowaty z silnie wyodrębnionym dnem i 2 małymi uchami umieszczonymi pod krawędzią. Między nimi symetrycznie umieszczone krótkie listwy przedzielone dołkiem (podwójny guzek). Pow. chropowata, jasnobrunatna. Wys. 17,4 cm, otw. 14,4 cm, dno 9 cm (ryc. 58:3). Nr kat. 1968:122.

2. Głęboki kubek stożkowaty z małym wklęsłym dnem i taśmowatym uchem wystającym ponad krawędź. Pow. gładka, jasnobrunatna w ciemne plamy. Wys. 6 cm, otw. 7×7,8 cm, dno 2,6 cm (ryc. 58:1). Nr kat. 1968:123.

3. Połowa talerza płaskiego zdobionego na jednej stronie dołkami paznokciowymi, druga gładka. Barwa brunatnoczerwona. Średn. ok. 27 cm; grub. 1,5 cm (ryc. 58:5). Nr kat. 1968:124.

4. Głęboka misa stożkowata z wyodrębnionym dnem i zaokrągloną, nieznacznie zagłębioną do wewnątrz krawędzią. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 8,3 cm, otw. 19 cm, dno 6,8 cm (ryc. 58:2). Nr kat. 1968:125.

5. 2 małe ułamki miseczki płaskokulistej, profilowanej. Pow. gładka, malowana kremowo-żółta. Nr kat. 1968:127.

6. Cienka szpula gliniana z zachowanym jednym

zakończeniem miseczkowatym. Pow. wygładzana, jasnobrunatna. Wys. zach. 12,8 cm, średn. 2,3-2,5 cm, podstawa 6 cm (ryc. 58:4). Nr kat. 1968:126.

Ułamki naczyń nieokreślonych. Nr kat. 1968:128. Przepalane kości ludzkie. Nr kat. 1968:129.

Grób 31

Bardzo zniszczony. Na głęb. 35 cm pod powierzchnią odkryto resztki (dolną część) naczynia; brak kości (ryc. 59).

1. Ułamki naczynia grubościennego oraz dno naczynia grubościennego. Pow. chropowata, żółtobrunatna. Nr kat. 1968:130.

Grób 32

Na głęb. ok. 30 cm odkryto bardzo zniszczony grób zawierający ułamki naczyń i trochę kości (ryc. 60).

Ułamki naczynia o powierzchni gładkiej, czernionej. Nr kat. 1968:131.

Przepalane kości ludzkie. Nr kat. 1968:132.

Grób 33

Na głęb. około 40 cm odkryto ułamki kilku naczyń i minimalną ilość kości rozrzuconych między nimi (ryc. 61).

Ułamki naczyń, w tym kubka o szerokim taśmowatym uchu i powierzchni gładkiej, jasnobrunatnej. Nr kat. 1968:133.

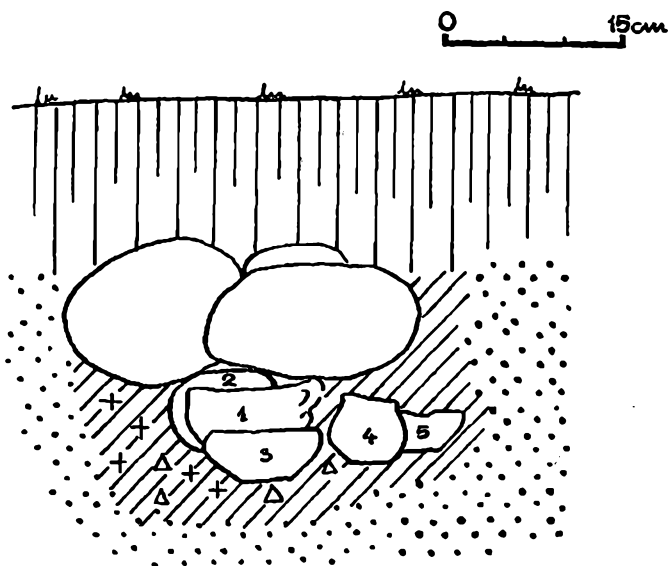
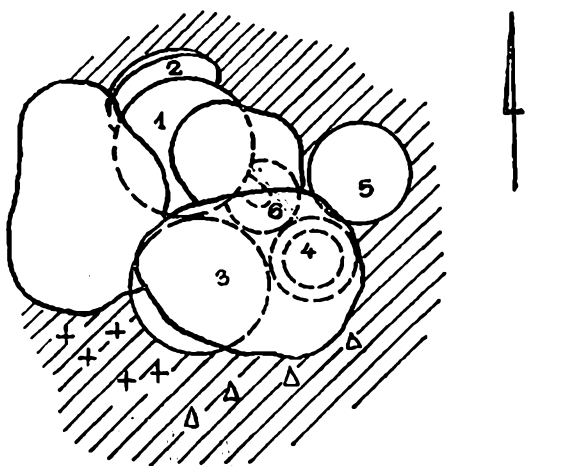
Grób 34

Na głęb. 50 cm odkryto w warstwie gliny dolną część naczynia bardzo grubościennego, o pow. czerwobru-

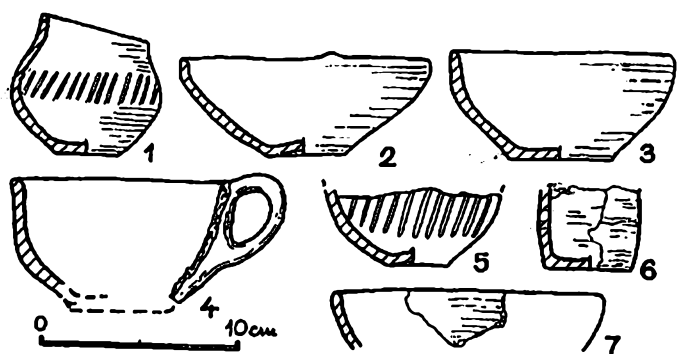
natne. Na zalomie naczynia 2 płaskie guzki. Pow. chropowata. Brak kości (ryc. 62). Nr kat. 1968 : 134.

Grób 35

Bardzo zniszczony. Na głęb. 30 cm odkryto resztki naczyń oraz nikłą ilość kości (ryc. 63).

Ryc. 50. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 26
Abb. 50. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Gräbes 26
Fig. 50. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 26

Ryc. 51. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 26
Abb. 51. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Gräbes 26
Fig. 51. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 26

Fragmenty naczyń, w tym dno naczynia grubościennego z lejkowatą szyjką oraz małego naczynia czernionego, krawędź misy czerwono-brunatnej. Nr kat. 1968 : 135.

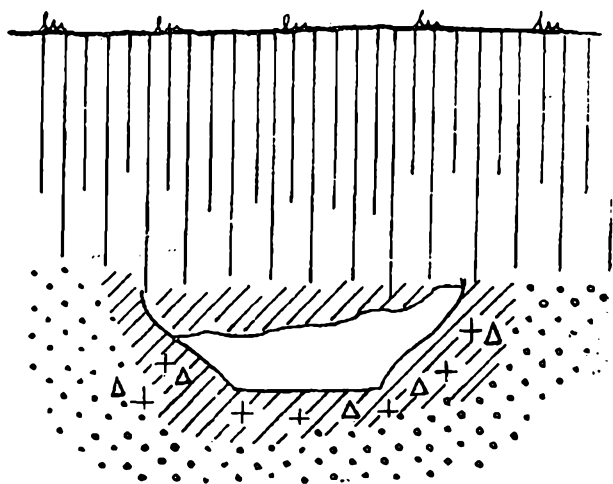
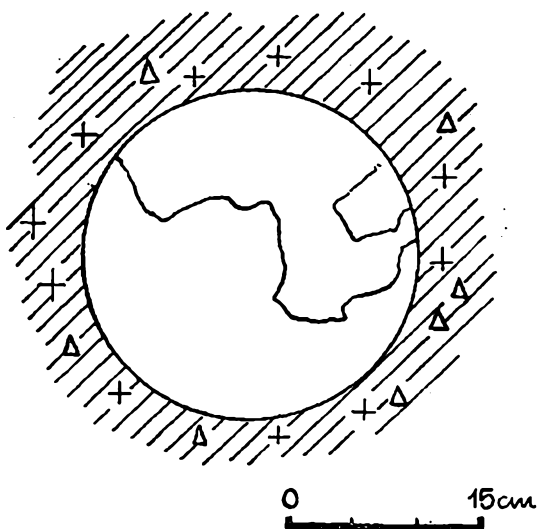
Grób 36

Na głęb. 25-30 cm odkryto duże skupisko kamieni, a wśród nich ułamki naczyń. Pod kamieniami w zachodniej części grobu znajdowała się popielnica wypełniona kośćmi i nakryta misą. Dalej odkryto 6 naczyń, nacz. 4 znajdowało się wewnątrz nacz. 3. Ponadto znaleziono szpulę glinianą i 2 przedmioty żelazne. Grób zawierał naczynia luźno stawione w dość dużej odległości od siebie. Głębokość grobu 55 cm (ryc. 64).

1. Duża popielnica w kształcie naczynia z małym silnie wyodrębnionym dnem, zaokrąglonym brzuścem i krótkiej, szeroko rozchylonej, lejkowatej szyjce. Powyżej załomu brzuśca 3 symetrycznie umieszczone guzki, obwiedzione od dołu podwójnym, półkolistym żłobkiem. Guzki połączone są podwójnym poziomym żłobkiem. Pow. gładka, czerniona. Wys. 27,2 cm, otw. 19 cm, średn. brzuśca 27 cm, dno 10 cm (ryc. 65 : 8). Nr kat. 1968 : 136.

Przypalone kości ludzkie. Nr kat. 1968 : 137.

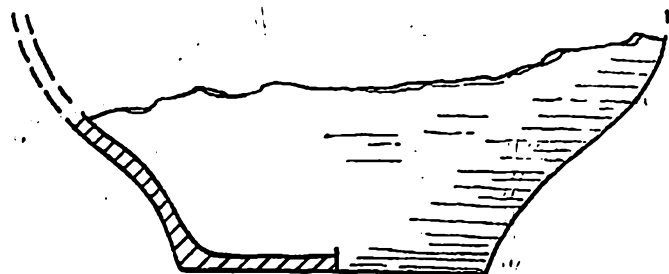
2. Duża misa stożkowata z silnie wyodrębnionym dnem i krawędzią lekko zagiętą do wewnątrz. Pow. gładka, częściowo czerniona. Wys. 10,3 cm, otw. 24 cm, dno 9 cm (ryc. 65 : 5). Nr kat. 1968 : 138.

Ryc. 52. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 27
Abb. 52. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Gräbes 27
Fig. 52. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 27

3. Garnek doniczkowy z silnie wyodrębnionym dnem. Poniżej krawędzi umieszczone są symetrycznie 3 podwójne, małe guzki a między nimi poziomy rząd odcisków paznokciowych. Pow. chropowata, jasnobrunatna. Wys. 8,8-9,2 cm, otw. 16,4 cm dno 5 cm (ryc. 65:1). Nr kat. 1968:139.

4. Garnek doniczkowy z wyodrębnionym dnem. Poniżej krawędzi 3 niesymetrycznie ułożone podwójne guzki, na tej samej wysokości poziomy rząd odcisków paznokciowych. Pow. chropowata, gładzona przy krawędzi. Wys. 8-8,6 cm, otw. 8,8-9,4 cm, dno 5 cm (ryc. 65:2). Nr kat. 1968:140.

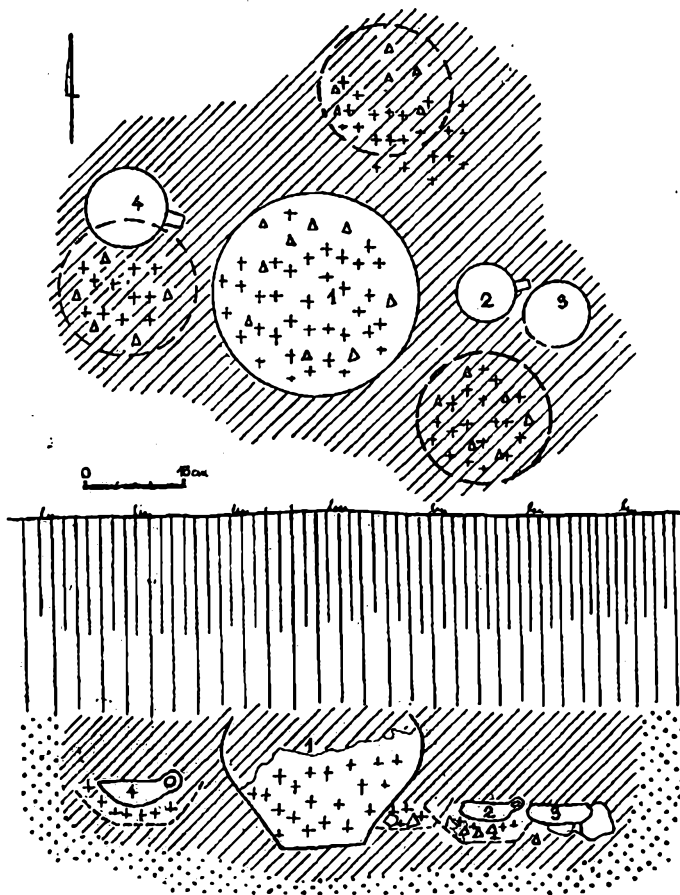

0 6cm

Ryc. 53. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 27

Abb. 53. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 27

Fig. 53. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 27

0 5cm

Ryc. 54. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 28

Abb. 54. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Grabes 28

Fig. 54. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 28

5. Mała głęboka miseczka stożkowa o wyodrębnionym dnem. Pow. gładka, czerniona, wys. 5 cm, otw. 12 cm, dno 5,5 cm (ryc. 65:3). Nr kat. 1968:141.

6. Mała miseczka płaskokulista, cienkościenna, profilowana z zaznaczonym żłobkiem dnem, krótką szyjką z krawędzią lekko wychyloną na zewnątrz. Pod szyjką w 3 miejscach szerokie poziome pasy malowane czerwona farbą. Pow. gładka, kremowo-żółta. Wys. 4 cm, otw. 11,2 cm, dno 4,6 cm (ryc. 65:4). Nr kat. 1968:142.

7. Fragment szpuli glinianej o pow. gładkiej, jasnobrunatnej. Dług. zach. 6 cm, średn. 2,1 cm (ryc. 65:6). Nr kat. 1968:143.

Ułamki kilku naczyń glinianych w tym naczynia cienkościennego z krawędzią wychyloną na zewnątrz i brzuścem zdobionym pionowymi żłobkami, czernionego. Fragment lejkowatej szyjki, oraz ułamki brzegów 2 mis i 3 den. Nr kat. 1968:144.

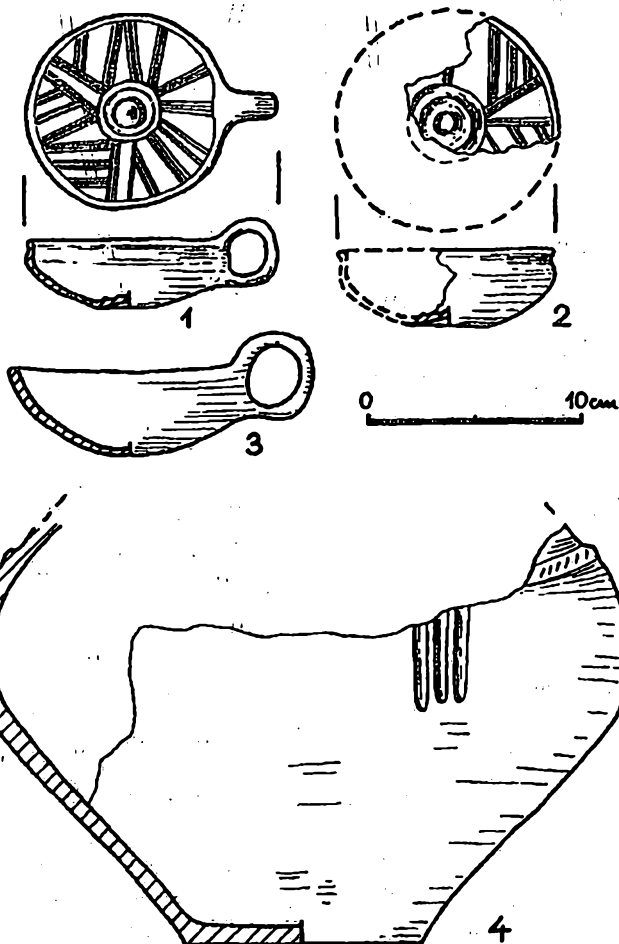
Fragment noża żelaznego. Dług. zach. 6,2 cm, szer. 2,1 cm, grub. 0,3 cm (ryc. 65:7). Nr kat. 1968:145.

2 fragmenty szpili żelaznej z kulistą? główką. Dług. zach. 10,5 cm, średn. nóżki 0,5 cm, średn. główki 1,1 cm (ryc. 65:9). Nr kat. 1968:146.

Grób 37

Na głęb. 30 cm odsłonięto 2 duże kamienie, pod nimi na głęb. 55 cm wystąpił drugi poziom kamieni nakrywających zgniecione nimi naczynia. Kości znajdowały się wyłącznie ponad drugim poziomem kamieni. Dno grobu — 78 cm (ryc. 66).

1. Duże naczynie z kulistym brzuścem, wyodrębnionym silnie dnem i wysoką lejkową szyjką. Pow. gładka, zniszczona, czerniona. Wys. ok. 35 cm, średn.

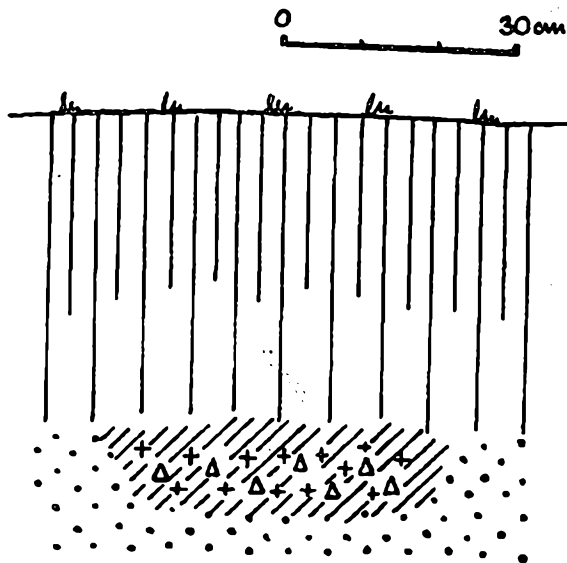

0 10cm

Ryc. 55. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 28

Abb. 55. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 28

Fig. 55. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 28

Ryc. 56. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 29
 Abb. 56. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Grabs 29
 Fig. 56. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 29

brzuśca 30 cm, otw. 18,5 cm, dno 11,8 cm (ryc. 67:16). Nr kat. 1968:147.

2. Duże naczynie z małym wyodrębnionym dnem, zaokrąglonym brzuścem i wysoką lejkową szyjką. Ponad załomem brzuśca 3 symetrycznie umieszczone guzki, między nimi 2 poziome żłobki, na tej samej wysokości na środku między guzkami małe wgłębienia a z obu jego stron potrójne ukośne żłobki. Pow. gładka, czerniona. Wys. 31,8-34,3 cm, otw. 23,5 cm, średn. brzuśca 30 cm, dno 9 cm (ryc. 67:15). Nr kat. 1968:148.

3. Garnek doniczkowy z wyodrębnionym dnem. Powyżej krawędzi pasmo odcisków paznokciowych. Pow. chropowata, jasnobrunatna, górą wygładzana. Wys. 13 cm, otw. 12 cm, dno 9 cm (ryc. 67:1). Nr kat. 1968:149.

4. Garnek doniczkowy z wyodrębnionym dnem i zgrubiałej krawędzi, grubościenny. Pow. chropowata, jasnobrunatna. Wys. 14 cm, otw. 14,5 cm, dno 7 cm (ryc. 67:2). Nr kat. 1968:150.

5. Garnek doniczkowy z wyodrębnionym dnem, grubościenny. Pow. chropowata, jasnobrunatna, brzeg wygładzany. Wys. 12,6 cm, otw. 11 cm, dno 7,6 cm (ryc. 67:3). Nr kat. 1968:151.

6. Garnek doniczkowy, grubościenny z wyodrębnionym płaskim dnem. Pow. chropowata, górą wygładzana, jasnobrunatna. Wys. 13 cm, otw. 11 cm, dno 6,6 cm (ryc. 67:4). Nr kat. 1968:152.

7. Głęboka miseczka stożkowa z wyodrębnionym, wklęsłym dnem i krawędzią lekko zagiętą do wewnątrz. Pow. gładka, czerwono-brunatna, brzeg czerniony. Wys. 8 cm, otw. 17,5 cm, dno 5,2 cm (ryc. 67:5). Nr kat. 1968:153.

8. Głęboka miska stożkowa z wyodrębnionym dnem z krawędzią lekko zagiętą do wewnątrz. Pow. gładka, żółtoczerwona, brzeg czerniony. Wys. 7,3 cm, otw. 17,2 cm, dno 6,7 cm (ryc. 67:6). Nr kat. 1968:154.

9. Płaski talerz o krawędzi zdobionej ukośnymi nacięciami, na jednej stronie rzędy odcisków paznokciowych układających się promieniście. Talerz ma otwór w pośrodku. Pow. jasnobrunatna. Średnica 17 cm, grub. 1,5 cm (ryc. 67:13). Nr kat. 1968:155.

10. Duża, głęboka misa stożkowa z wyodrębnionym dnem lekko wklęsłym i krawędzią zagiętą do środka. Pow. gładka, jasnobrunatna, wewnątrz czerniona. Wys. 9,2 cm, otw. 24,6 cm, dno 8 cm (ryc. 67:10). Nr kat. 1968:156.

11. Dolna część miseczki stożkowej z wklęsłym dnem. Pow. gładka, brunatna. Wys. zach. 5 cm, dno 7 cm (ryc. 67:14). Nr kat. 1968:157.

12. Fragment dużego naczynia cienkościennego z wyodrębnionym lekko wklęsłym dnem. Na załomie brzuśca ornament w postaci nieregularnych trójkątów

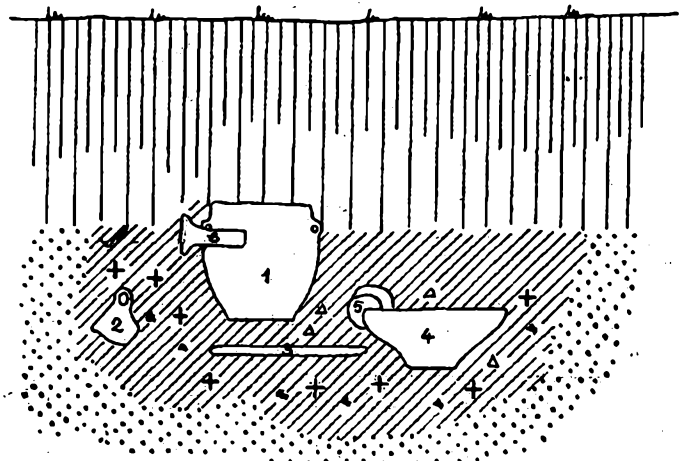
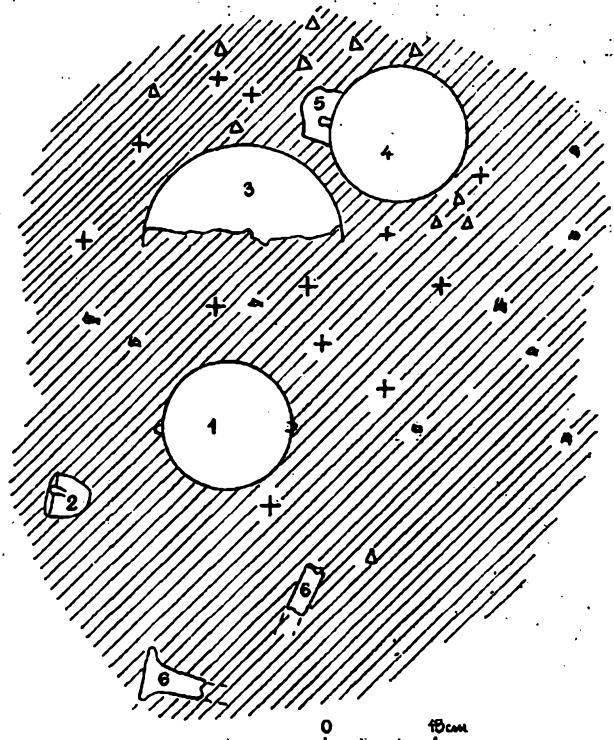
ukośnie zakreskowanych, między nimi małe dołeczki. Pow. gładka, żółto-brunatna. Górna część czerniona. Wys. zach. 11,8 cm, dno 7,6 cm (ryc. 67:11). Nr kat. 1968:158.

13. Mała, głęboka miseczka stożkowa z wyodrębnionym, lekko wklęsłym dnem, krawędzią zagiętą do środka. Wnętrze i górna część powierzchni zewnętrznej czerniona. Wewnątrz ornament ukośnych linii. Pow. gładka. Wys. 6,8 cm, otw. 16,6 cm, dno 4,8 cm (ryc. 67:9). Nr kat. 1968:159.

14. Mały czerpak półkulisty z wklęsłym dnem i szerokim uchem wystającym ponad krawędź. Pow. gładka, jasnobrunatna w ciemne plamy. Wys. 4,5 cm, otw. 10,5 cm, dno 2,2 cm (ryc. 67:8). Nr kat. 1968:160.

15. Mała miseczka płaskokulista z lekko wychyloną na zewnątrz krawędzią, brak dna. Krawędź zdobiona ukośnymi nacięciami, przy krawędzi 1 pionowy guzek. Wewnątrz 3 symetrycznie umieszczone, głębokie dolki, oraz promieniste pasma żłobków. Pow. gładka, jasnobrunatna, wewnątrz czerniona. Wys. 4,8 cm, otw. 13,6 cm (ryc. 67:7). Nr kat. 1968:161.

16. Duży szerokootworowy garnek z wyodrębnionym silnie dnem. Na krawędzi w jednym miejscu 3 wy-

Ryc. 57. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 30
 Abb. 57. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Grabs 30

Fig. 57. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 30

stępy. Pow. gładka czerniona. Wys. 14,2 cm, otw. 18,4 cm, dno 7,5 cm (ryc. 67:12). Nr kat. 1968:162.

Fragmenty kilku naczyń w tym grubościennego z poziomą listwą. Nr kat. 1968:163.

Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1968:164.

Grób 38

Na głęb. 10 cm pod powierzchnią odkryto kamień obok niego ułamki naczyń i kości. Grób bardzo silnie zniszczony (ryc. 68).

Fragmenty kilku naczyń, w tym grubościennego czerpaka (?) zdobionego wewnątrz podwójnymi żłobkami. Nr kat. 1968:165.

Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1968:166.

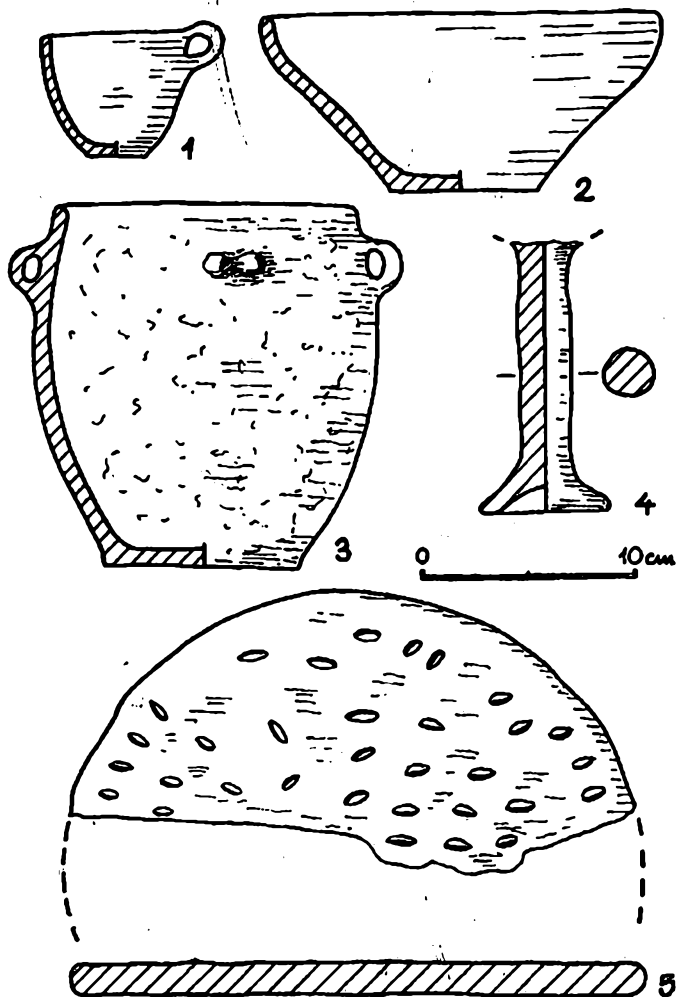
Grób 39

Na głęb. 20 cm odkryto 2 kamienie i ułamki naczyń. Pod nimi na głęb. 40-55 cm naczynia całe ustawione w rzędzie. W grobie znaleziono luźno szpile brązową. Brak kości. Górna część grobu zniszczona (ryc. 69).

1. Mała, głęboka miska stożkowata z wyodrębnionym, lekko wklęsłym dnem i krawędzią zaokrągloną. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 6 cm, otw. 14,5 cm, dno 7 cm (ryc. 70:12). Nr kat. 1968:167.

2. Półkulista miska z małym wklęsłym dnem i krawędzią lekko zagiętą do środka. Pow. gładka, czerniona. Wys. 5,2 cm, otw. 15 cm, dno 4,4 cm (ryc. 70:6). Nr kat. 1968:168.

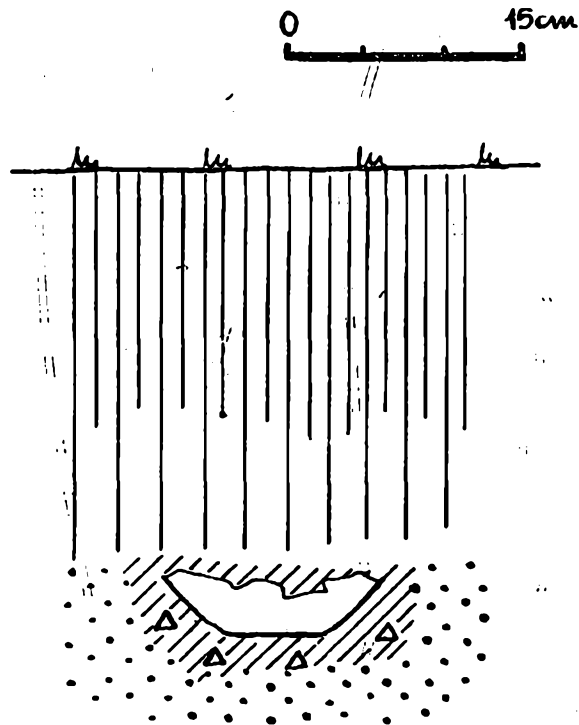
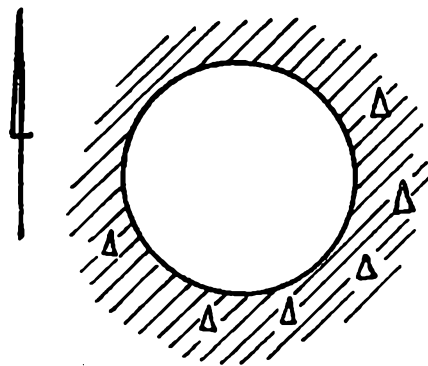
3. Płaskokulisty czerpak z wyodrębnionym, lekko

Ryc. 58. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 30

Abb. 58. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 30

Fig. 58. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 30

Ryc. 59. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 31

Abb. 59. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Grabes 31

Fig. 59. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 31

wklęsłym dnem i krawędzią wychyloną na zewnątrz. Ucho taśmowate wystające ponad krawędź. Wnętrze czerpaka zdobione promieniście ułożonymi trójkątami i zygzakami z podwójnych żłobków. Pow. gładka, jasnobrunatna, wewnątrz czerniona. Wys. 3,5 cm, otw. 10,6 cm, dno 4,4 cm (ryc. 70:2). Nr kat. 1968:169.

4. Garnek jajowaty, grubościenny z wyodrębnionym, grubym dnem. Pod krawędzią rząd dołków paznokciowych. Pow. chropowata, przy brzegu wygładzana, jasnobrunatna. Wys. 13 cm, otw. 12,7 cm, dno 9 cm (ryc. 70:8). Nr kat. 1968:170.

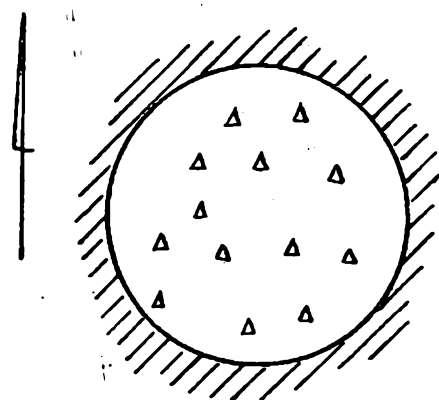
5. Głęboki kubek stożkowaty z wyodrębnionym dnem i taśmowatym, szerokim uchem wystającym ponad krawędź. Pod krawędzią 5 małych dołczków z zaznaczonym środkiem. Pow. gładka, ciemnobrunatna. Wys. 8,5 cm, otw. 13,5 cm, dno 7 cm (ryc. 70:11). Nr kat. 1968:171.

6. Garnek jajowaty, grubościenny z silnie wyodrębnionym, wklęsłym dnem. Poniżej krawędzi 3 symetrycznie umieszczone płaskie guzki. Między nimi rząd odcisków paznokciowych. Pow. chropowata, przy krawędzi wygładzana, jasnobrunatna w ciemne plamy. Wys. 11 cm, otw. 11,3 cm, dno 6,8 cm (ryc. 70:9). Nr kat. 1968:172.

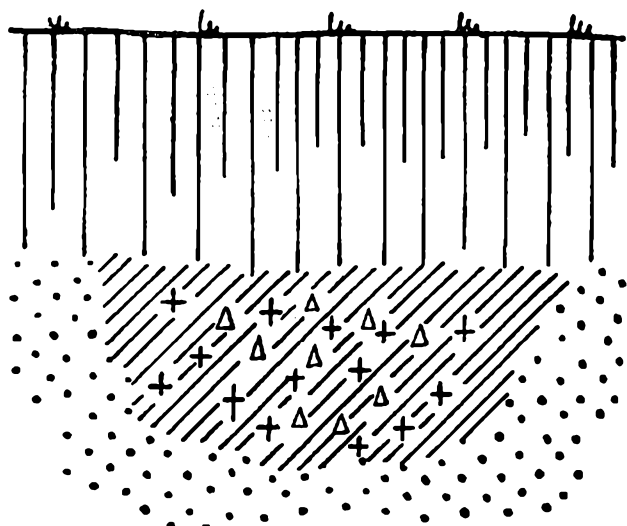
7. Głęboki kubek stożkowy z wyodrębnionym, wklęsłym dnem i krótką szyjką z krawędzią wychyloną na zewnątrz. Ucho o przekroju daszkowatym (odtrącone). Pow. gładka, czarna, lśniąca. Wys. 6,5 cm, otw. 10,5 cm, dno 3,3 cm (ryc. 70:5). Nr kat. 1968:173.

8. Duża, głęboka misa z wyodrębnioną krótką szyjką z krawędzią, łagodnie wychyloną na zewnątrz. Pod załomem brzośca zdobiona rzędem krótkich pionowych żłobków. Pow. gładka, jasnobrunatna, górą i wewnątrz czerniona. Wys. 11 cm, otw. 21,2 cm, dno 7 cm (ryc. 70:3). Nr kat. 1968:174.

9. Mały cienkościenny kubek profilowany, stożkowy z krótką wyodrębnioną szyjką. Na brzoścu ornament w postaci grup ukośnych i poziomych żłobków. Między żłobkami ukośnymi równoległy do nich pas czer-

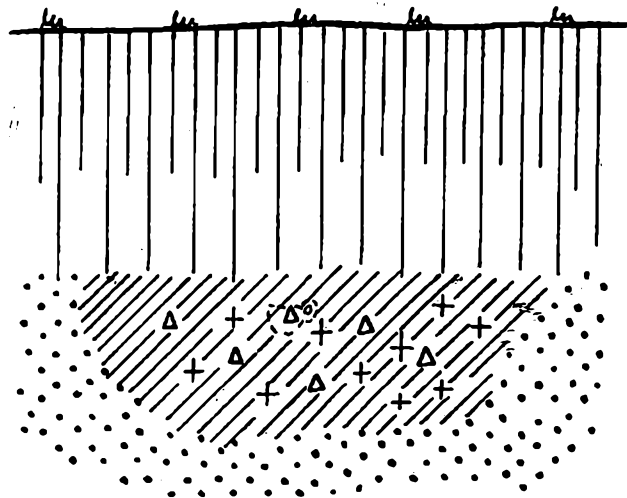
0 30cm

Ryc. 60. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 32
Abb. 60. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Gräbes 32

Fig. 60. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 32

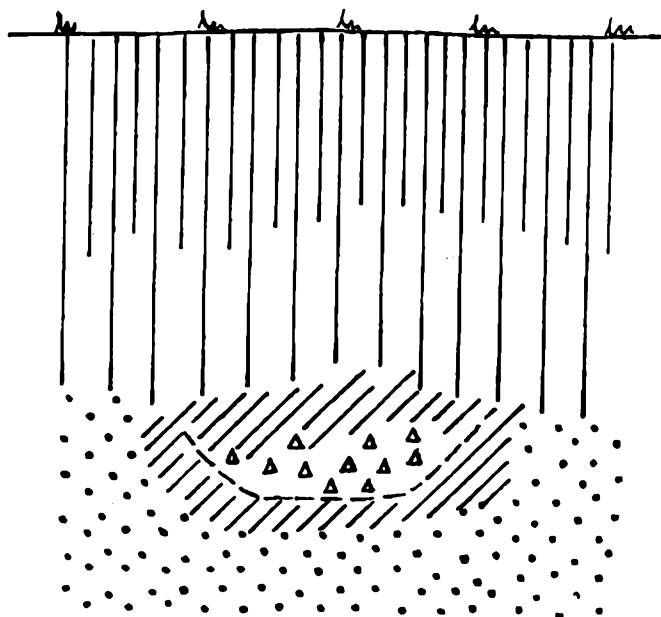
0 30cm

Ryc. 61. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 33
Abb. 61. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Gräbes 33

Fig. 61. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 33

0 30cm

Ryc. 62. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 34
Abb. 62. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Gräbes 34

Fig. 62. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 34

wony — malowany. Pow. gładka, kremowożółta. Wys. 6 cm, otw. 9,5 cm, dno 2,7 cm (ryc. 70:4). Nr kat. 1968:175.

10. Płaskokulisty czerpak z wyodrębnionym, lekko wklęsłym dnem, wychylonej krawędzi uchu taśmowatym wystającym ponad krawędź. Wewnątrz zdobiony promieniście układającymi się trójkątami i zygzakami z podwójnych żłobków. Pow. gładka, jasnobrunatna, wewnątrz czerniona. Wys. 4,6 cm, otw. 10,5 cm, dno 4,5 cm (ryc. 70:1). Nr kat. 1968:176.

11. Dwa fragmenty czerpaka z wyodrębnioną krawędzią, zdobionego wewnątrz żłobkami. Pow. gładka, czerniona. Nr kat. 1968:177.

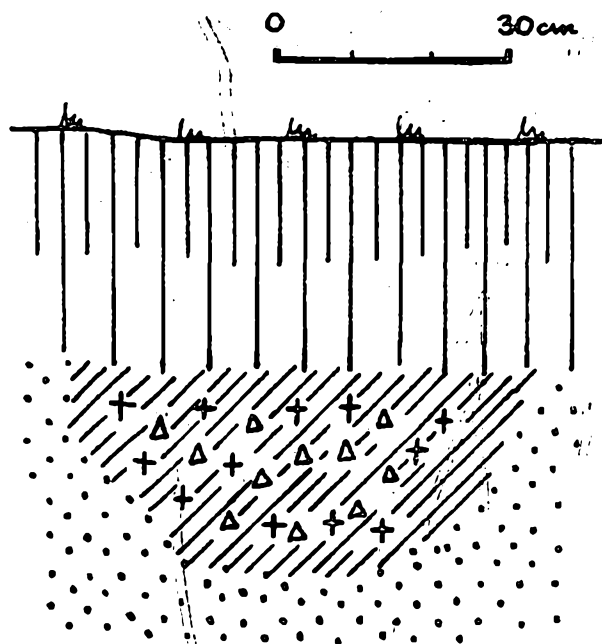
12. Fragment górnej części misy z krawędzią zagiętą do środka. Pow. gładka, jasnobrunatna. Otwór 21 cm (ryc. 70:7). Nr kat. 1968:178.

Szpila brązowa z łabędzią szyjką i główką miseczkową. Dług. 10 cm (ryc. 70:10). Nr kat. 1968:179.

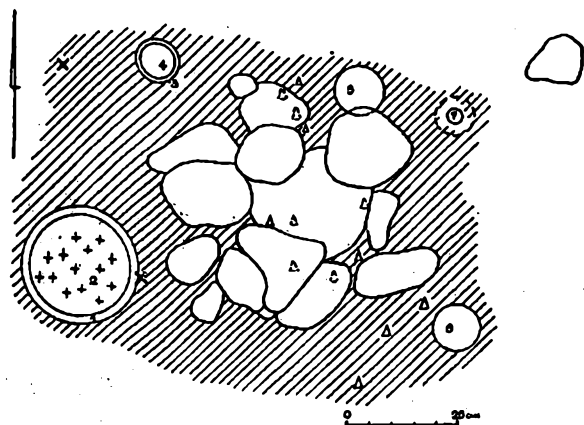
Grób 40

Na głęb. 30 cm pod powierzchnią odkryto stojącą popełnicę nakrytą misą, wypełnioną kośćmi. Brak innych naczyń (ryc. 71).

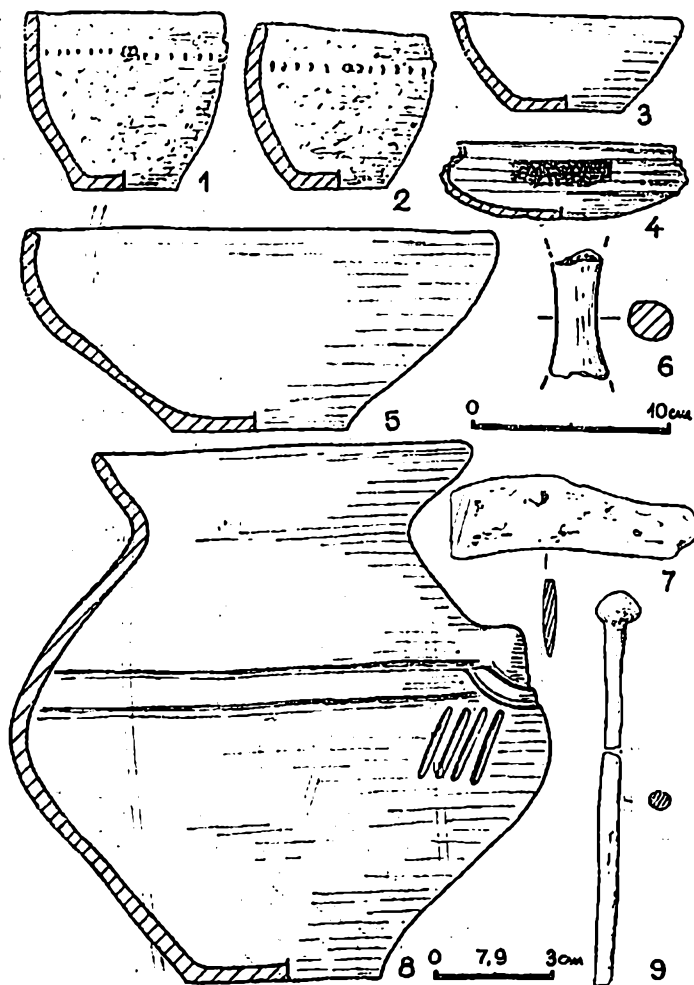
1. Duża popielnica w kształcie naczynia jajowatego z silnie wyodrębnionym dnem, zaokrąglonym brzuścem i 2 uchami umieszczonymi blisko brzegu. Pow. gładka, brunatnoczerwona. Wys. 23,5 cm, otw. 15-16 cm, dno 11 cm (ryc. 72:2). Nr kat. 1968:180.
Przypalone kości ludzkie. Nr kat. 1968:181.

Ryc. 63. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 35;
Abb. 63. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Grabes 35
Fig. 63. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 35

Ryc. 64. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 36
Abb. 64. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Grabes 36
Fig. 64. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 36

Ryc. 65. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 36
Abb. 65. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 36
Fig. 65. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 36

2. Duża miska półkulista z wyodrębnionym dnem i krawędzią zagiętą do środka. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 7,5 cm, otw. 21,5 cm, dno 7 cm (ryc. 72:1). Nr kat. 1968:182.

Grób 41

Na głęb. 10 cm pod powierzchnią odsonięto zniszczoną popielnicę, blisko niej stały pozostałe naczynia (ryc. 73).

1. Mała popielnica w kształcie naczynia jajowatego z zaokrąglonym brzuścem i krótką lejkową szyjką. Pow. gładka, czerwobrunatna. Wys. 18 cm, otw. 11 cm, średn. brzuśca 13,5 cm, dno 7 cm (ryc. 74:4). Nr kat. 1968:183.

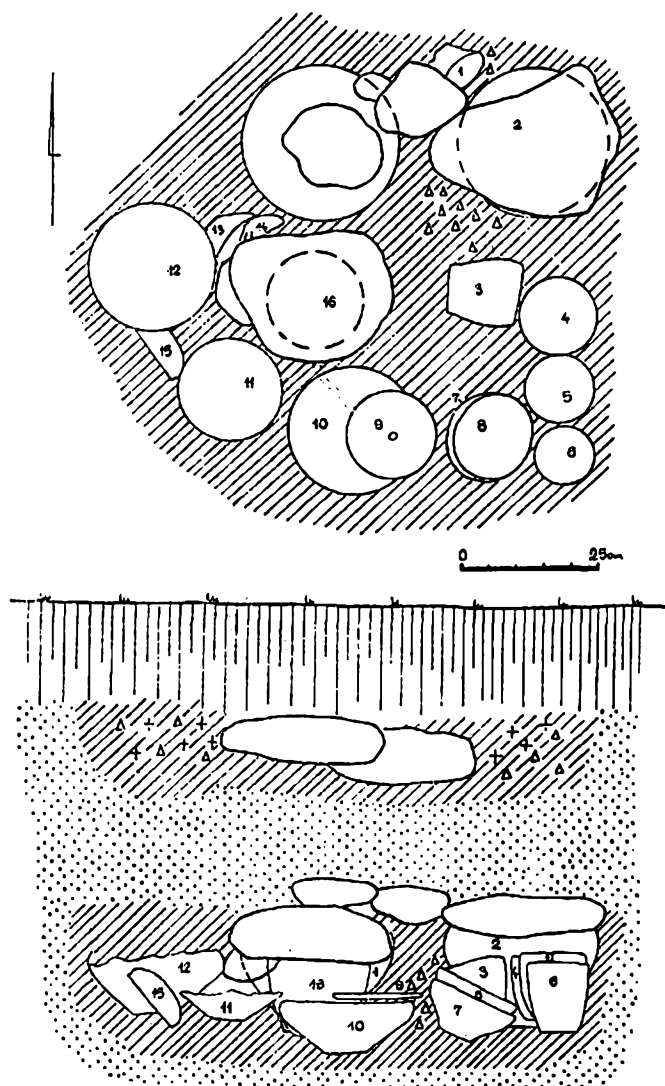
Przypalone kości ludzkie. Nr kat. 1968:184.

2. Mała miseczka stożkowata z wyodrębnionym, lekko wklęsłym dnem. Pow. gładka, czerwobrunatna. Wys. 4,5 cm, otw. 10,5 cm, dno 5,5 cm (ryc. 74:2). Nr kat. 1968:185.

3. Głęboka miseczka półkulista z małym wklęsłym dnem. Pod krawędzią zdobiona rzędem małych dołeczków. Pow. gładka, czerwobrunatna. Wys. 4 cm, otw. 8 cm, dno 2 cm (ryc. 74:1). Nr kat. 1968:186.

4. Miska półkulista z małym, lekko wklęsłym dnem i krawędzią nieznacznie zagiętą do środka. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 5 cm, otw. 13,8 cm, dno 4,5 cm (ryc. 74:5). Nr kat. 1968:187.

5. Mały czerpak półkulisty z dnem niewyodrębnionym i uchem taśmowatym wystającym ponad kra-

Ryc. 66. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu
Abb. 66. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Gra-
bes 37
Fig. 66. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of
grave 37

wędz. Pow. gładka, jasnożółta. Wys. 4 cm, otw. 7,9 cm (ryc. 74 : 3). Nr kat. 1968 : 188.

Ułamki kilku naczyń nieokreślonych. Nr kat. 1968 : 189.

Grób 42

Na głęb. 50 cm odkryto bardzo zniszczony grób zawierający ułamki naczyń i kości rozrzucone na przestrzeni 0,5 m² (ryc. 75).

1. Fragmenty naczynia grubościennego z wysoką lejkową szyjką, zdobionego poziomą listwą i wypychanymi guzkami. Pow. gładka, czerwobrunatna. Nr kat. 1968 : 190.

Przeżalone kości ludzkie. Nr kat. 1968 : 191.

Ułamki naczyń nieokreślonych. Nr kat. 1968 : 192.

Grób 43

Na głęb. 50 cm pod powierzchnią odkryto zniszczony przez wkop grób zawierający rozrzucone ułamki naczyń i kości (ryc. 76).

1. Górna część naczynia z łagodnie wychyloną na zewnątrz krawędzią. Pod krawędzią rząd dołków paznokciowych. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. zach. 6 cm, otw. 15 cm (ryc. 77 : 1). Nr kat. 1968 : 193.

Przeżalone kości ludzkie. Nr kat. 1968 : 194.

2. Duża głęboka misa stożkowata z silnie wyodrębnionym dnem i krawędzią lekko zagiętą do środka. Pow.

gładka, jasnobrunatna. Wys. 11 cm, otw. 24,5 cm, dno 11,5 cm (ryc. 77 : 2). Nr kat. 1968 : 195.

Ułamki kilku naczyń nieokreślonych. Nr kat. 1968 : 196.

Grób 44

Na głęb. 10-25 cm pod powierzchnią odkryto kilka kamieni, pod którymi na głęb. 50-70 cm znajdowała się przewrócona popielnica, prawdopodobnie nakryta mięsą, obok reszta naczyń. Kości znajdowały się również w nacz. 3. Grób skupiony, częściowo zniszczony (ryc. 78).

1. Duża popielnica w kształcie naczynia grubościennego z silnie wyodrębnionym dnem, zaokrąglonym brzuścem i krótką, nieznacznie zwężającą się ku górze szyjką, oddzieloną od brzuśca pasmem dołków paznokciowych. Na tej samej wysokości 4 podwójne symetrycznie rozmieszczone guzki. Pow. chropowata, na szyjce wygładzona, czerwobrunatna. Wys. 26 cm, otw. 21,8 cm średn. brzuśca 27 cm, dno 11 cm (ryc. 79 : 10). Nr kat. 1968 : 197.

Przeżalone kości ludzkie. Nr kat. 1968 : 198.

2. Głęboka misa stożkowata z wyodrębnionym dnem i zaokrągloną krawędzią zagiętą do środka. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. 11,7 cm, otw. 22 cm, dno 8,5 cm (ryc. 79 : 5). Nr kat. 1968 : 199.

3. Popielnica w kształcie naczynia z silnie wyodrębnionym dnem, kulistym brzuścem i lejkową szyjką z krawędzią zagiętą do środka. Pow. gładka, czerwobrunatna. Wys. 23 cm, otw. 17,2 cm, średn. brzuśca 22 cm, dno 10,5 cm (ryc. 79 : 13). Nr kat. 1968 : 200.

4. Naczynie faszowate z płaskokulistym brzuścem, małym dnem i wysoką, lejkową szyjką. Naczynie zdobione na brzuścu pasmami naprzemian ukośnych żłobków. Pow. gładka, jasnobrunatna, szyjka czerniona. Wys. 12 cm, otw. 5 cm, średn. brzuśca 11 cm, dno 1,6 cm (ryc. 79 : 1). Nr kat. 1968 : 201.

5. Mały, głęboki czerpak płaskokulisty z krótką szyjką z brzegiem wychylonym na zewnątrz i uchem wystającym ponad krawędź. Pow. gładka, czerniona. Wys. 5 cm, otw. 8,8 cm (ryc. 79 : 8). Nr kat. 1968 : 202.

6. Miniatura amforka z małym wklęsłym dnem, zaokrąglonym brzuścem, niską zwężającą się ku górze szyjką, oddzieloną od brzuśca poziomą bruzdą. Na tej wysokości 2 małe przekłute uszka. Na załomie brzuśca naprzemian ukośne żłobki. Pow. gładka, czerniona. Wys. 7 cm, otw. 5,5 cm średn. 7 cm, dno 1,8 cm (ryc. 79 : 7). Nr kat. 1968 : 203.

7. Mały garnek doniczkowy z wyodrębnionym grubym dnem, zdobiony pod krawędzią pasmem dołków paznokciowych. Pow. chropowata, jasnobrunatna. Wys. 8,8 cm, otw. 8,8 cm, dno 6,2 cm (ryc. 79 : 3). Nr kat. 1968 : 204.

8. Mały garnek doniczkowy z wyodrębnionym dnem, zdobiony pod krawędzią pasmem dołków paznokciowych. Pow. chropowata, jasnobrunatna. Wys. 9 cm, otw. 9 cm, dno 6 cm, (ryc. 79 : 2). Nr kat. 1968 : 205.

9. Mały półkulisty czerpak z uchem taśmowatym wystającym ponad krawędź. Pow. gładka jasnobrunatna. Wys. 3,4 cm, otw. 8 cm (ryc. 79 : 4). Nr kat. 1968 : 206.

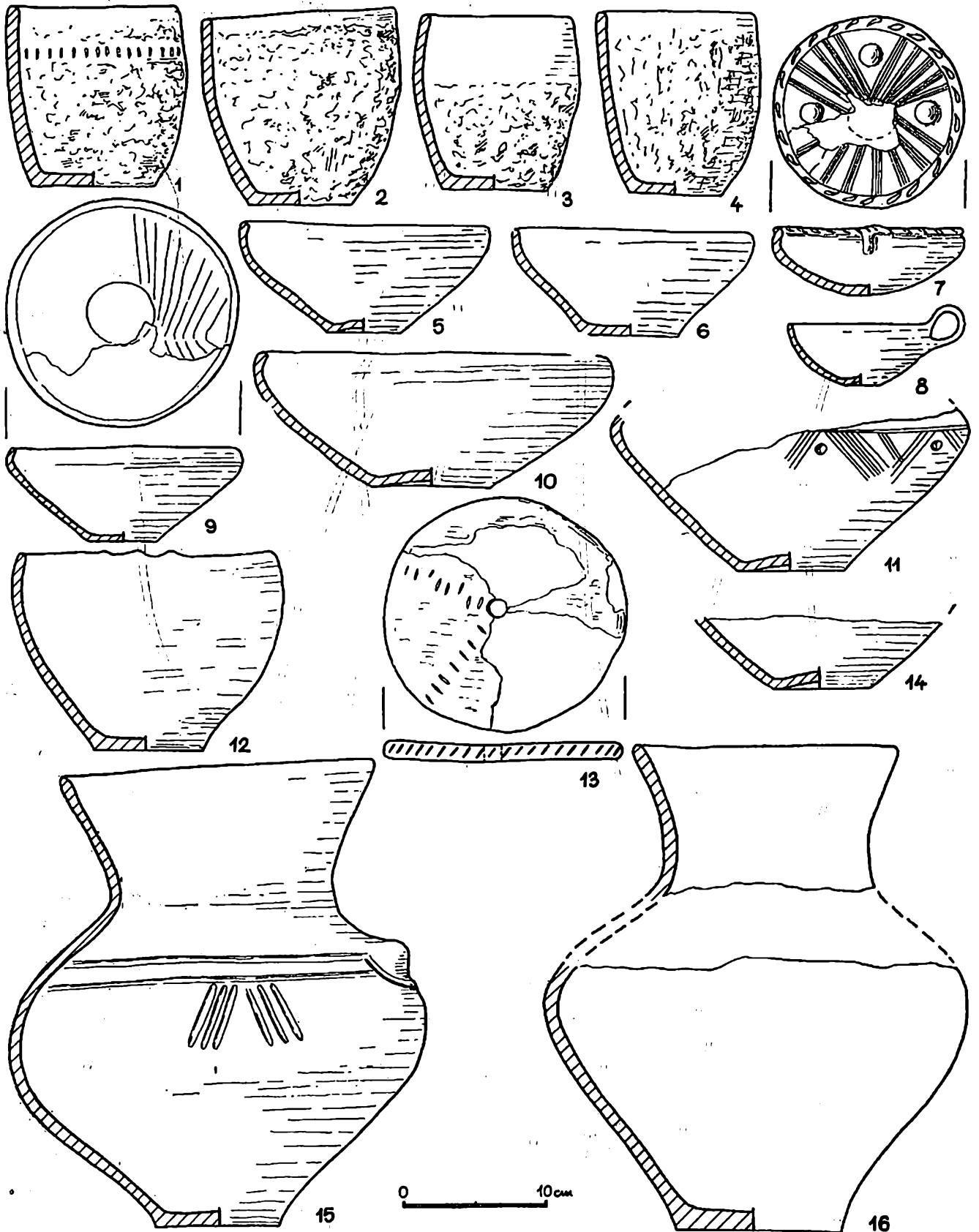
10. Mała miseczka stożkowata z wyodrębnionym, lekko wklęsłym dnem, i o krawędzi zagiętej do środka. Pow. gładka, jasnobrunatna w ciemne plamy. Wys. 4 cm, otw. 11,3 cm, dno 5 cm (ryc. 79 : 11). Nr kat. 1968 : 207.

11. Amforka z zaokrąglonym brzuścem, małym lekko wklęsłym dnem, krótką cylindryczną szyjką i 2 przekłutymi uszkami. Na brzuścu zdobiona ukośnymi żłobkami. Pow. gładka, czerniona. Wys. 7 cm, otw. 6 cm, średn. brzuśca 7,2 cm, dno 2 cm (ryc. 79 : 6). Nr kat. 1968 : 208.

12. Mały płaskokulisty czerpak z lekko zaznaczonym dnem i wyodrębnioną szyjką z krawędzią wychyloną na zewnątrz. Ucho wystające ponad krawędź. Pow. gładka, czerniona. Wys. 4,8 cm, otw. 9 cm, dno 2 cm (ryc. 79 : 9). Nr kat. 1968 : 209.

13. Fragment małej miseczki stożkowatej z zaokrągloną krawędzią. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. zach. 3,2 cm, otw. 8 cm (ryc. 79 : 12). Nr kat. 1968 : 210.

Ułamki naczyń nieokreślonych. Nr kat. 1968 : 211.

Ryc. 67. Słupia Kapitułna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 37
 Abb. 67. Słupia Kapitułna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 37
 Fig. 67. Słupia Kapitułna, district of Rawicz. Furniture of grave 37

Znaleziska luźne:

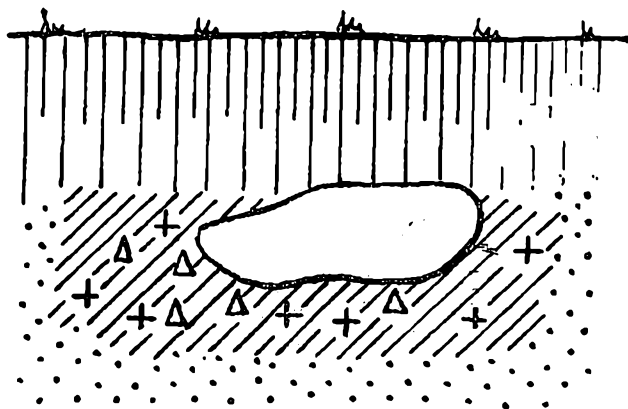
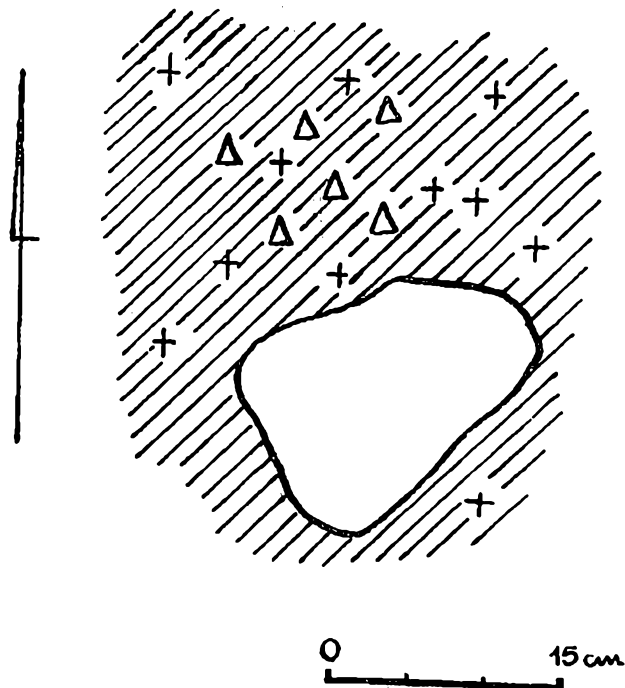
1. Naczynie z zaokrąglonym brzuścem, krótką lejkową szyjką, zdobione na brzuścu rzędem poziomych dołeczków. Pow. gładka, czerwobrunatna. Wys. 8,5 cm, otw. 12 cm dno 7,5 cm (ryc. 80:1). Nr kat. 1968:212.

2. Mała miseczką półkulista z wyodrębnioną szyjką. Pow. gładka, jasnobrunatna. Wys. zach. 3,7 cm, otw. 9,2 cm (ryc. 80:2). Nr kat. 1968:213.

3. Mała miseczką półkulista z zaznaczonym, lekko wklęsłym dnem i krawędzią zagiętą do środka. Wys. 3,5 cm, otw. 10,7 cm, dno 3,3 cm (ryc. 80:3). Nr kat. 1968:214.

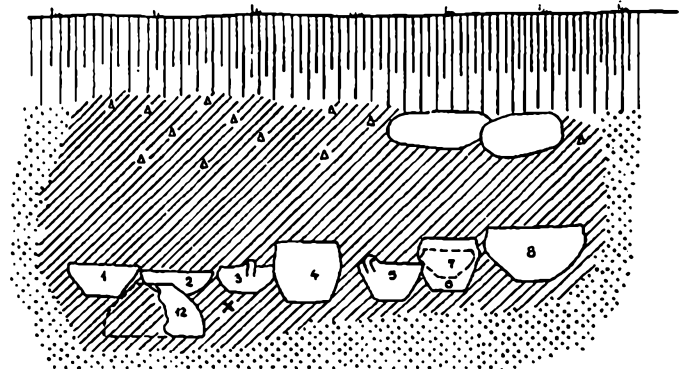
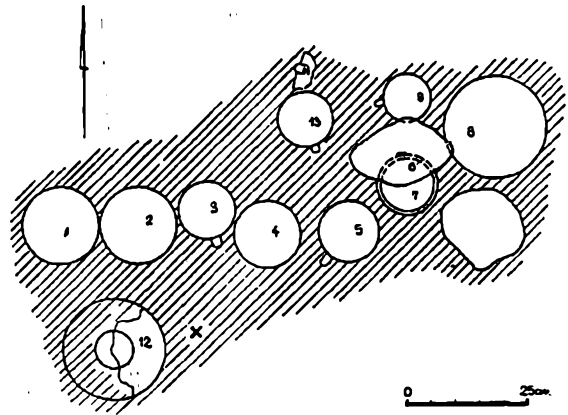
Obrządek pogrzebowy

Znaczna część zbadanych grobów, 14 spośród 44, uległa tak dużemu zniszczeniu, że nie mogą być one w pełni przydatne do wnioskowania o obrządek grzebalnym stosowanym przez użytkowników cmentarzyska. Analizując jednak pozostałe 30 pochówków stosunkowo dobrze zachowanych stwierdzić możemy, że na cmentarzysku w Słupi występują pod-

Ryc. 68. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 38
Abb. 68. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Graves 38

Fig. 68. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 38

Ryc. 69. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 39
Abb. 69. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Graves 39

Ryc. 69. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 39
grave 39

stawowe znane formy płaskich grobów ciałałalnych charakterystycznych dla kultury lużyckiej z wczesnej epoki żelaza⁶.

Podstawową formę i najliczniejszą (23 groby) stanowią groby popielnicowe, w tym 6 miało obstawę lub bruk kamienny. Są to przeważnie groby pojedyncze, chociaż w 3 grobach (15, 24, 44) występują 2 popielnice. W 9 grobach zaobserwowano nakrywanie popielnic misami. Ponieważ większość grobów zniszczona była w górnych partiach przez orkę, przyjętą zapewne można, że pierwotnie ilość grobów umieszczanych pod brukiem, jak również ilość popielnic nakrytych misami, była większa.

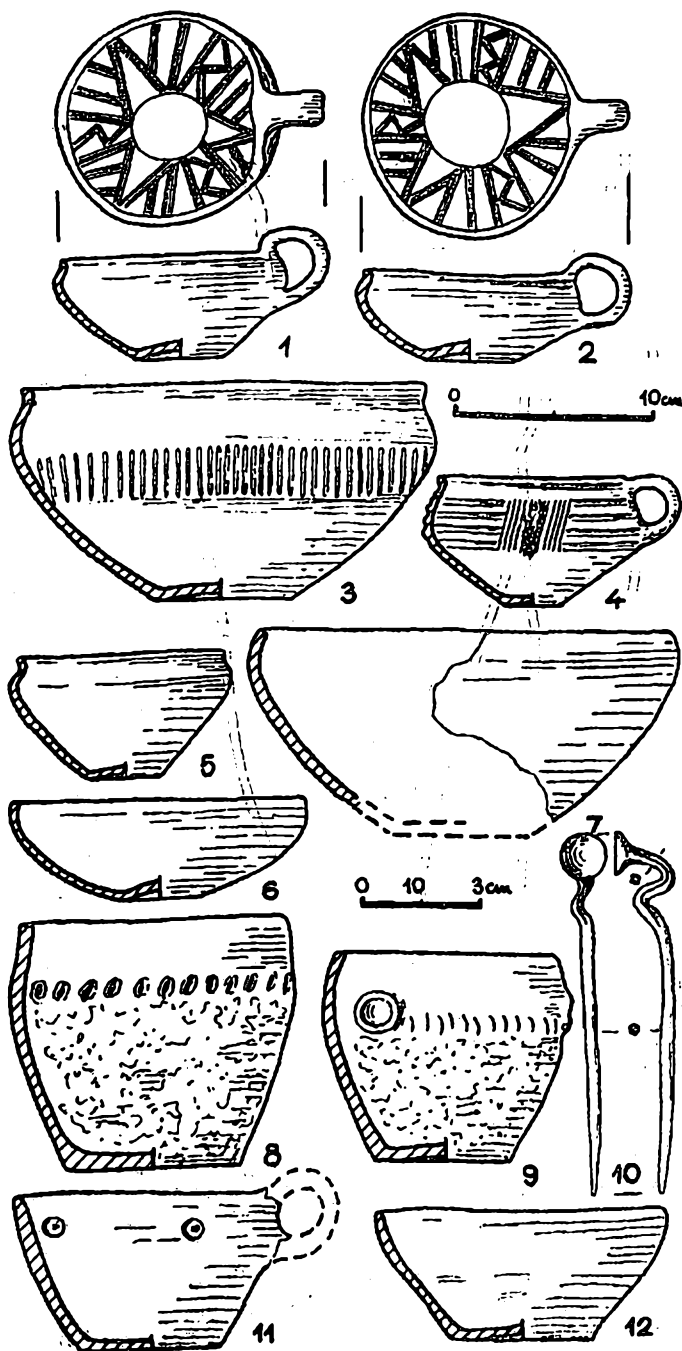
Grob 4 zawierał obok popielnicy nakrytej misą także luźno rozrzucone kości, a więc zaliczyć go można do typu grobu „popielnicowego i bezpopielnicowego”. Całość nakrywał bruk kamienny.

Cztery groby (2, 26, 30, 37) należą do typu grobów bezpopielnicowych. Wszystkie umieszczone były pod brukami kamiennymi. W grobach 2 i 30 wśród kości wystąpiły także węgielki drzewne.

Na naszym cmentarzysku udało się stwierdzić tylko jeden grób jamowy. Był to pochówek nr 5. Nieckowatą jamę z głębokości 15 cm wypełniała ziemia z dużą ilością spalenizny, zawierająca ponadto ułamki naczyń i przepalone kości.

Na szczególną uwagę zasługuje grób 39, należący

⁶ Typy grobów wyróżniono wg T. Malinowskiego, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury lużyckiej w Polsce*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 14: 1962, s. 36-37.

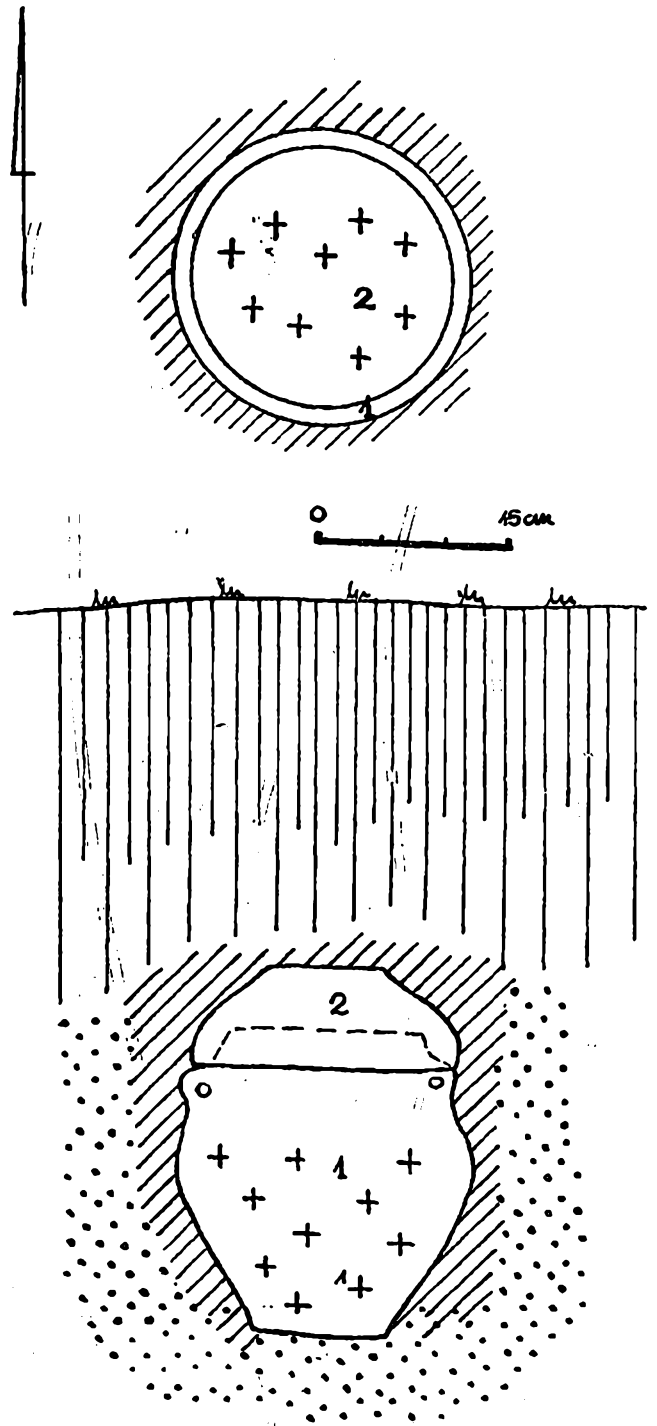

Ryc. 70. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 39

Abb. 70. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 39

Fig. 70. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 39

do najlepiej zachowanych na cmentarzysku, a mimo to nie mieszczący się w przyjętym podziale form grobów. Był to grób dwupoziomowy — górną warstwę stanowiły 2 kamienie (resztki bruku) oraz ułamki naczyń, poziom niższy o 25 cm tworzyły zachowane w całości naczynia (12 sztuk) oraz tkwiąca pionowo w ziemi brązowa szpila z łabędzią szyjką i miseczkową główką (ryc. 70:10). W gro-

Ryc. 71. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 40

Abb. 71. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Grabes 40

Fig. 71. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 40

bie nie stwierdzono występowania kości. Wydaje się, że mamy w tym przypadku do czynienia z grobem bez pochówki. Groby takie znane są kulturze lużyckiej zarówno w epoce brązu jak i we wczesnej epoce żelaza, przy czym z okresu halsztackiego znamy jak dotąd około 20 cmentarzysk z tego typu grobami, grupujących się głównie na terenach między środkowym i górnym biegiem Warty i Odry, a więc

na obszarze obejmującym także nasze cmentarzysko⁷.

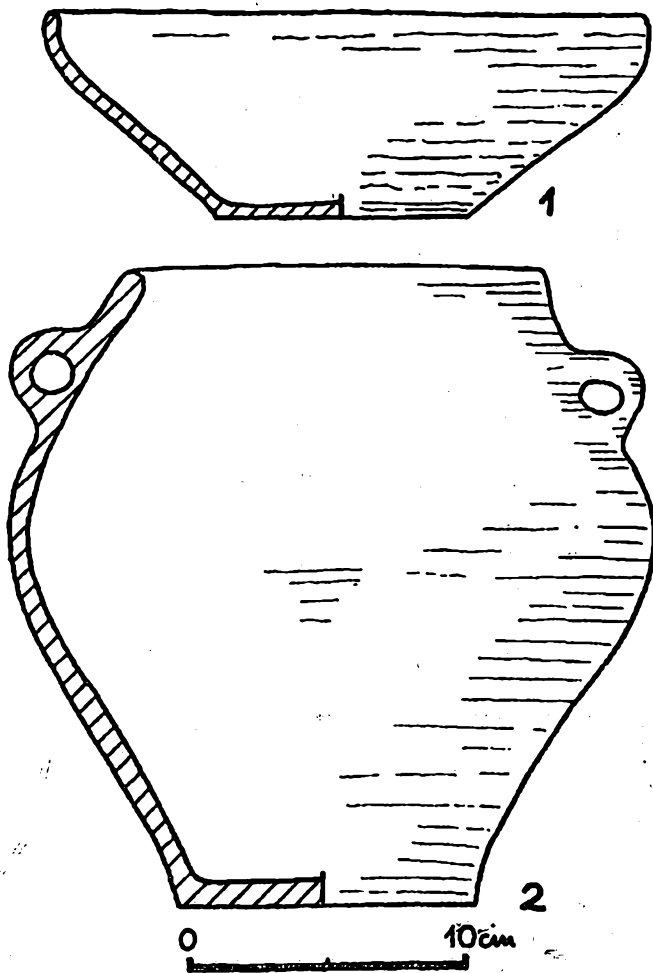
Materiał kostny pochodzący z 36 pochówków poddano badaniom antropologicznym, które pozwoliły w kilku przypadkach na określenie wieku i płci pochowanych osobników⁸. Poza szczątkami kostnymi ludzkimi w 25% grobów stwierdzono także występowanie kości zwierzęcych.

W 12 przypadkach udało się określić płeć pochowanych osobników. Tak więc groby 6, 8, 17, 18, 25, 28, 38 i 42 zawierały pochówki kobiece, a w grobach 11, 23, 24, 25 pochowani byli mężczyźni. Stosunkowo niewielki procent rozpoznanych pod tym względem osobników spowodowany jest dużą ilością (38%) grobów zawierających kości młodocianych i dzieci, nie pozwalających na rozróżnienie płci. Z tej także przyczyny średnia wieku pochowanych na cmentarzysku jest niska i wynosi niewiele ponad 26 lat.

Z ciekawszych spostrzeżeń dotyczących obrządku pogrzebowego zanotować należy współwystępowanie

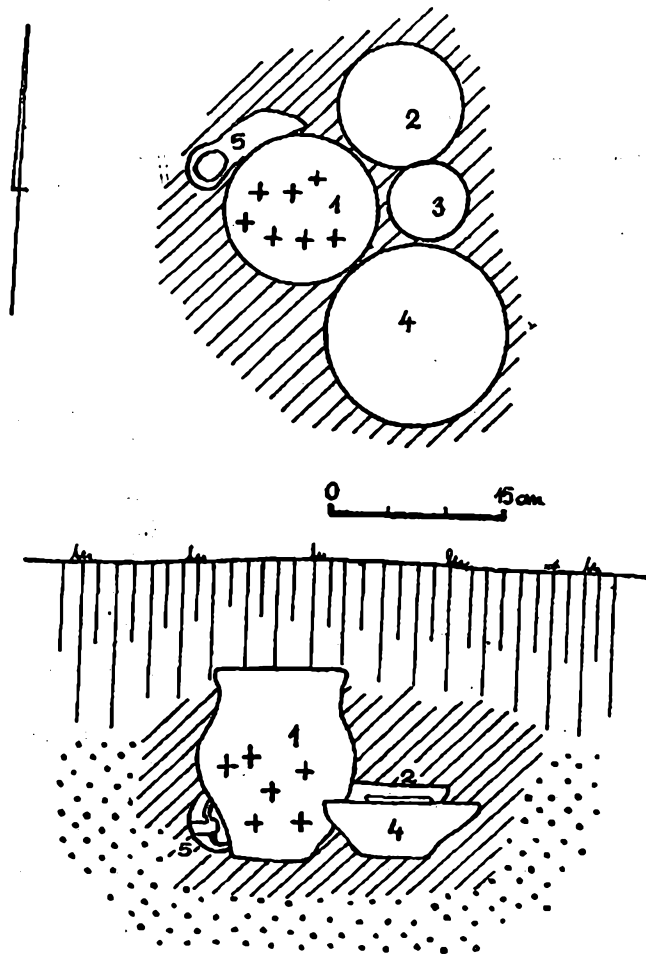
w grobie 17 przemieszanych kości kobiety i dziecka, a w grobie 25 kości kobiety i mężczyzny.

Ponadto niezwykle interesujący jest pochówek nr 36. Ten dobrze zachowany pod brukiem kamiennym grób popielnicowy zawierał jako wyposażenie 6 naczyń, w tym jedno malowane, żelazny nóż oraz ułam-

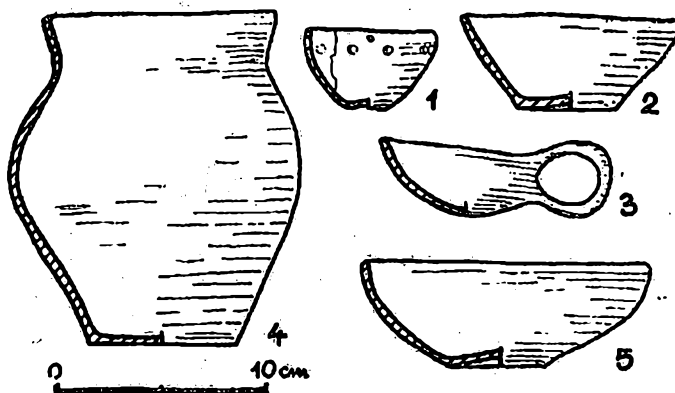

Ryc. 72. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 40
Abb. 72. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 40
Fig. 72. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 40

⁷ Por. T. Malinowski, *Obrządek*..., s. 49.
⁸ Badania antropologiczne przeprowadził dr Włodzimierz Berdychowski z Katedry Antropologii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Szczegółowe wyniki badań publikuje w niniejszym tomie, s. 134.

Ryc. 73. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan grobu 41
Abb. 73. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Grabes 41
Fig. 73. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 41

Ryc. 74. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 41
Abb. 74. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 41
Fig. 74. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 41

ki żelaznej szpili. Natomiast w popielnicy nakrytej misą znajdowały się wyjątkowo kości zwierzęce. Mamy więc do czynienia z celowym grobem zwierzęcym, zlokalizowanym pomiędzy pochówkami ludzkimi.

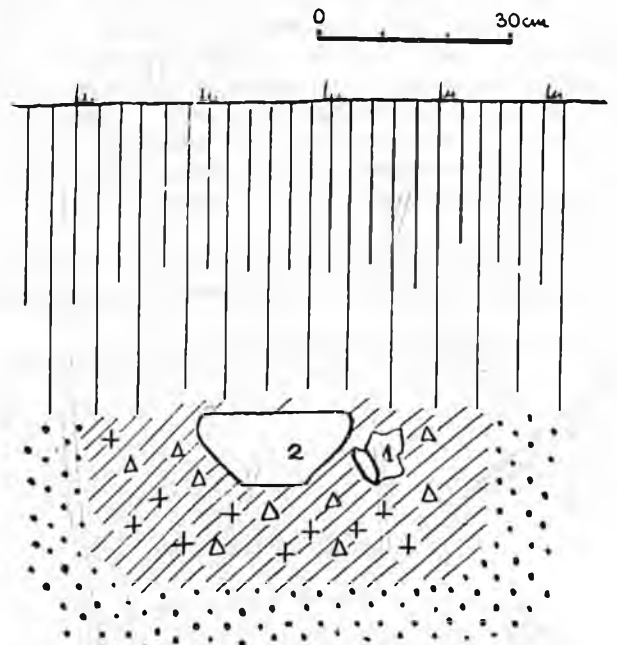
Pod względem wyposażenia cmentarzysko w Słupia należy do bogatszych. Zarówno ilość naczyń i zabytków w grobach jak i wysoki poziom techniczny i artystyczny wykonania ceramiki pozwalają na podtrzymanie tego stwierdzenia. Więcej niż połowa grobów zawierała od 10 do 25 naczyń, a grób 20 aż 29 sztuk. Na 44 zespoły grobowe (wliczając również groby zniszczone) aż 14 zawierało ceramikę malowaną, niejednokrotnie nawet po kilka sztuk (groby 10, 12, 13, 17, 18, 20). Poza tym w grobie 17 oprócz 2 naczyń malowanych znajdowało się także naczynie inkrustowane, a w grobie 12 naczynie malowane w kształcie ptaka.

Poza ceramiką na wyposażenie grobowe składają się także narzędzia i ozdoby żelazne, brązowe i bursztynowe. I tak w 5 grobach znaleziono całe lub we fragmentach noże żelazne, w 9 szpile żelazne, w 2 naszyjniki żelazne, w 3 grobach brązy. Zdecydowaną większość stanowią przedmioty wykonane z żelaza, nie tylko wszystkie narzędzia wykonano z tego surowca, ale także większość ozdób. Tak więc na ogólną liczbę 28 przedmiotów metalowych tylko 4 są brązowe — 1 szpila z łabędzią główką, następnie główka brązowa szpili żelaznej, blaszka brązowa i grudka stopionego surowca.

Ponadto w grobie 12 znaleziono 2 kółka bursztynowe.

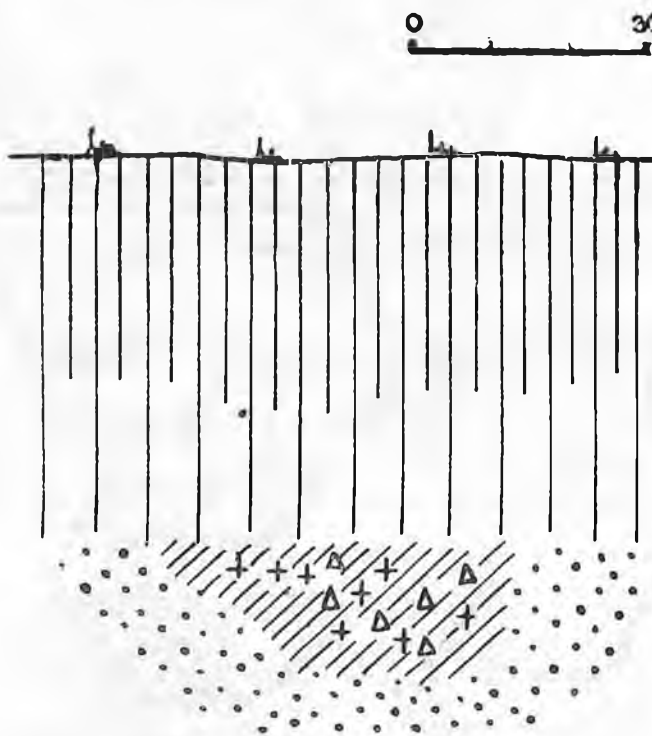
Warto by jeszcze zwrócić uwagę, że wśród inwentarza grobowego odkryto w 5 grobach talerze krążkowe, w 4 kadzielnice, w 3 szpule gliniane.

Podsumowując powyższe dane stwierdzić możemy, że cmentarzysko w Słupia, aczkolwiek charakteryzuje się cechami obrządku pogrzebowego stosowanego przez ludność w okresie halszackim (formy grobów, duża ilość bruków kamiennych, liczne zabytki żelazne), pod względem wyposażenia i bogactwa i różnorodności inwentarza grobowego porównane być może tylko z niewielką ilością obiektów z terenu Wielkopolski.

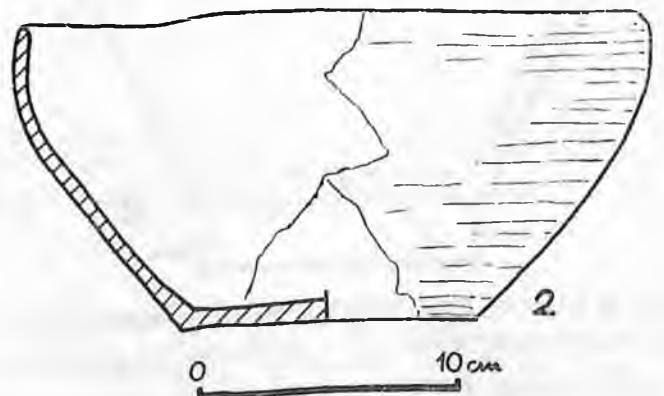
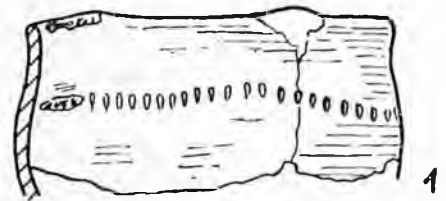
Ryc. 76. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 43
Abb. 76. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Gräbes 43

Fig. 76. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 43

Ryc. 75. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 42
Abb. 75. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Gräbes 42

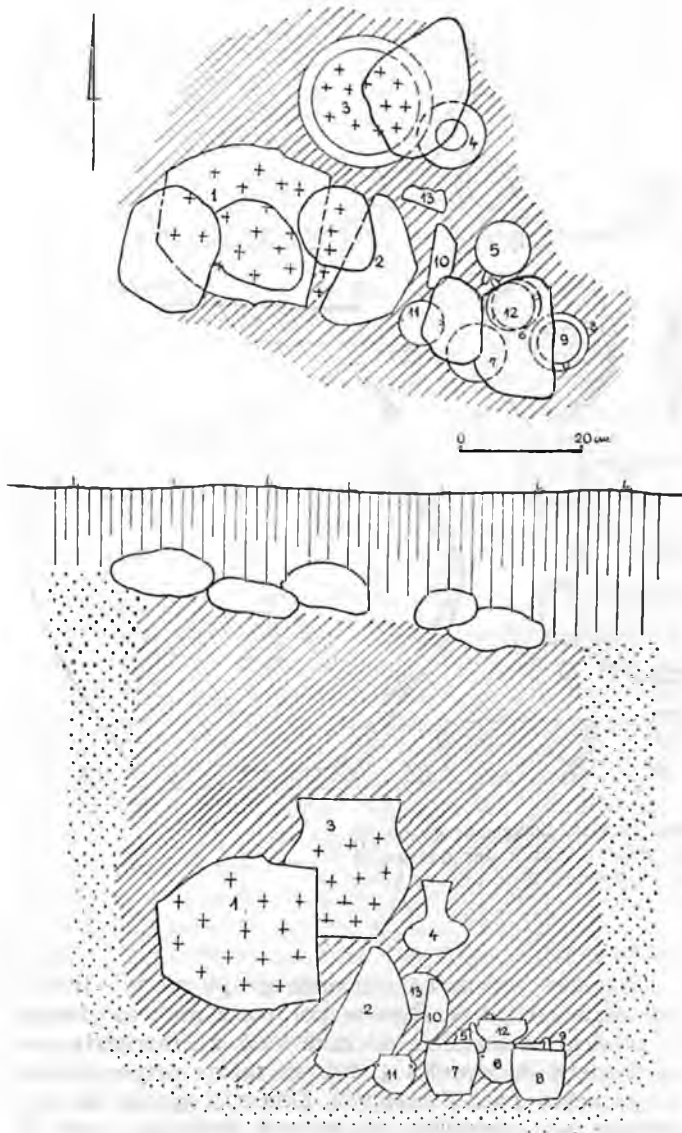
Fig. 75. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 42

Ryc. 77. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 43

Abb. 77. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Gräbes 43

Fig. 77. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 43

Ryc. 78. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Plan grobu 44
Abb. 78. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Plan des Grabes 44

Fig. 78. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Plan of grave 44

Ceramika

Naczynia wazowate.

Występują zaledwie w kilku egzemplarzach. Charakteryzują się łagodnie zaokrąglonym brzuścem przechodzącym w stożkową szyjkę oddzieloną poziomymi bruzdami lub podcięciem. Wszystkie posiadają ornament w postaci guzków umieszczonych u nasady szyjki. Dwa z nich zdobione są guzkami różkowatymi (ryc. 6:12; 26:23), dwa inne guzami płaskimi i wklęsłymi (ryc. 22:9; 33:14).

Naczynia z lejkwatym brzegiem

Naczynia te mają przeważnie brzusiec baniasty lub kulisty, tylko kilka ma brzusiec smuklejszy zbliżony do jajowatego (ryc. 20:1; 74:4). Naczynia o kulistym brzuścu, a więc bardziej przysadziste mają zwykle szyjkę oddzieloną od brzuśca poziomą bruzdą lub skośnie karbowanym wałkiem (ryc. 26:24; 49:25), a brzeg znacznie wychylony. Większość

naczyń tej grupy posiada bogaty ornament skupiający się w górnej części brzuśca. Są to najczęściej ostre sterczące ku górze guzy, obwiedzione żłobkami. Pola między guzami wypełnione są bogatym ornamentem składającym się z ukośnych nacięć, zakreskowanych trójkątów, „rozetek”, dołków itp. (ryc. 33:15, 35:15, 39:25). Naczynia smuklejsze najczęściej pozbawione są zdobienia (ryc. 20:1). Wśród naczyń z lejkwatą szyjką najczęściej spotyka się okazy o powierzchni lśniąco-czarnej.

Z grupy naczyń z lejkwatą szyjką wyróżnić możemy nieliczną (11 sztuk) podgrupę naczyń smuklejszych, małych, które określić by można jako flaszowate. Wszystkie charakteryzują się małym kulistym brzuścem i wysoką lejkwato rozchyloną szyjką, jeden egzemplarz posiada ponadto ucho umieszczone na największej wypukłości brzuśca (ryc. 8:12). Naczynka te są bardzo bogato zdobione, często czernione lub malowane (ryc. 20:3, 39:2, 47:4).

Naczynia jajowate

Naczynia z jajowatym brzuścem i prostym brzegiem wystąpiły tylko w kilku egzemplarzach. Jedno z nich posiada na granicy szyjki i brzuśca ucha (ryc. 72:2), inne oprócz uch także małe podwójne guzki (ryc. 58:3), a jedno guzki oraz pasmo ornamentu paznokciowego (ryc. 79:10). To naczynie ma gładzoną szyjkę i chropowaty brzusiec, pozostałe mają powierzchnie gładkie.

Garnki jajowato-doniczkowate

Grupa tych naczyń należy do najliczniejszych na naszym cmentarzysku. Są one dość jednolite pod względem formy i ornamentu. Większość posiada powierzchnie chropowate, niekiedy gładzone przy krawędzi i wtedy najczęściej na granicy powierzchni gładzonej występuje pasmo ornamentu paznokciowego (ryc. 10:7, 10:10, 11, 26:8, 9; 30:7). Są to przeważnie naczynia małe niestarannie wykonane, często niesymetryczne. Występują po kilka egzemplarzy w jednym grobie (groby 4, 20, 37). Podobne naczynia, również licznie występują na sąsiednim cmentarzysku w Chojnie — Golejewku⁹.

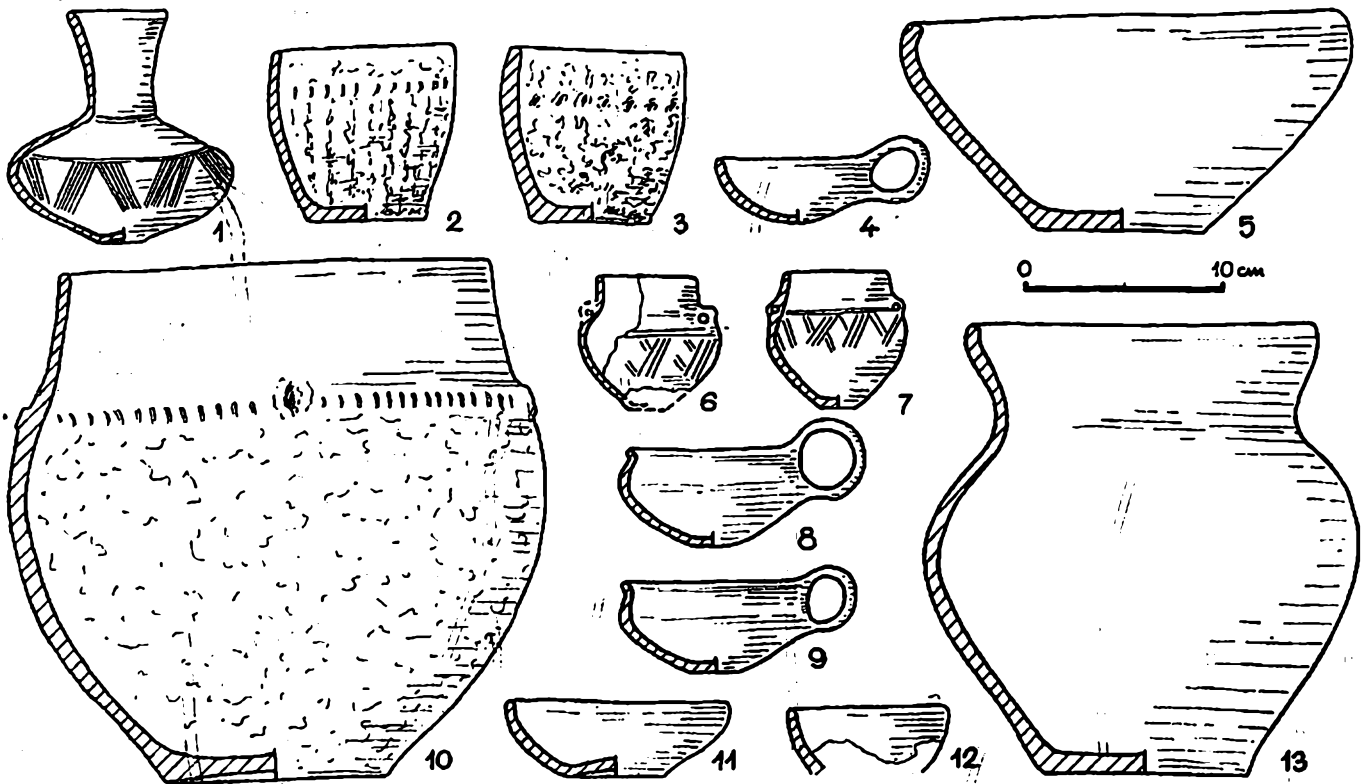
Amforki

Występujące w liczbie kilkunastu egzemplarzy na naszym cmentarzysku, są dość jednolite pod względem formy. Wszystkie są naczyniami małymi. Brzusce mają kuliste, szyjki stożkowate odcięte wyraźnie od brzuśca poziomymi bruzdami na wysokości uszek, dna wyraźnie wyodrębnione. Poza 2 okazami wszystkie amforki są bogato zdobione ornamentem bruzdowym, żłobkami, dołczkami a także malowaniem (ryc. 26:4, 5), niektóre mają powierzchnie czarne i lśniące. Podobne kształty mają małe naczynia pozbawione uszek (ryc. 35:12, 39:1, 4, 5).

Kubki

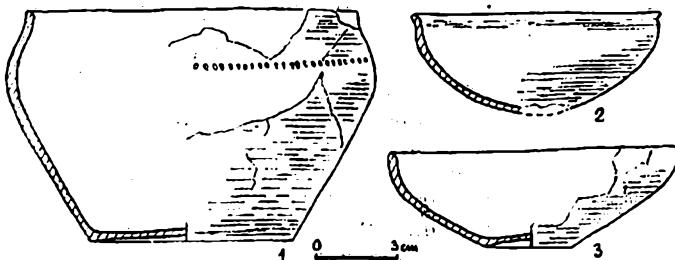
Kubki nie należą do form często spotykanych na naszym cmentarzysku w Słupi. Dość jednolitą grupę stanowią kubki stożkowate z prostą lub lekko do wewnątrz zagiętą krawędzią, niezdobione (ryc. 26:21, 49:12). Mniej liczne są kubki z krawędzią wychyloną i krótką wyodrębnioną szyjką, ornamentowane

⁹ Z. Woźniak, op. cit., s. 90.

Ryc. 79. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Zawartość grobu 44
 Abb. 79. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Inhalt des Grabes 44
 Fig. 79. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Furniture of grave 44

na brzuchu, podczas gdy szyjka pozostaje niezdobiona. Na ornament składają się ukośne żłobki i małe dołeczki (ryc. 35 : 5, 47 : 8). Naczynia te bywają także czernione lub malowane (ryc. 33 : 3, 70 : 4). Jeden z kubków znaleziony w grobie 2 odbiega kształtem od wyżej opisanych. Ma on wyraźnie wyodrębniony brzusec i szyjkę o bardzo szerokim kołnierzwatym wylewie, ucho duże, nisko osadzone i wyodrębnione dno zaznaczone krzyżykiem. Kubek ten jest bardzo bogato ornamentowany po obu stronach wewnętrznej i zewnętrznej. I tak na wylewie szyjki biegnie ornament linii falistej i „rozetek”, na brzuchu ornament jodełek, ponadto krawędź zdobiona jest ukośnymi nacięciami i 3 występami. Trudno znaleźć analogię do tak oryginalnej formy a zespół, w którym kubek występuje, pozwala go datować na okres halztacki C.

Ryc. 80. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Ceramika luźna z terenu cmentarzyska
 Abb. 80. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Lose verstreute Tonware dem Gräberfeld
 Fig. 80. Słupia Kapitulna, district of Rawicz. Earthenware found loosely in the cemetery

Czerpaki

Czerpaki tworzą bardzo dużą grupę naczyń liczącą kilkadziesiąt sztuk. Prawie połowa z nich to czerpaki płaskie w kształcie odcinka kuli, z krawędzią nieco zagiętą do środka i dużym taśmowatym uchem wystającym ponad krawędź. Dna nie zawsze są wyodrębnione, niekiedy zaznaczona dołkiem. Cała ta grupa naczyń nie posiada żadnych ornamentów (ryc. 8 : 4, 10 : 1, 2, 3, 67 : 8).

Licniejszą i znacznie bardziej urozmaiconą pod względem wykonania i ornamentyki grupę, tworzą czerpaki płaskokuliste z krótką wyodrębnioną szyjką i brzegiem wychylonym na zewnątrz. Posiadają one nieco mniejsze uszka wystające ponad krawędź naczynia, dna wyodrębnione. Z reguły też bywają bogato zdobione, najczęściej żłobkami tworzącymi ornament gwiazdzisty na wewnętrznej stronie naczynia (ryc. 8 : 6, 7, 8, 33 : 1, 39 : 21, 49 : 8, 70 : 1, 2). Wśród tych czerpaków spotykamy okazy malowane (ryc. 20 : 8, 39 : 18) oraz profilowane (ryc. 8 : 5). Jeden czerpak ponadto oprócz profilowania zdobiony jest falistą listwą plastyczną (ryc. 35 : 6). Podobną techniką zdobione są niektóre naczynia na cmentarzystku w sąsiednim Chojnie — Golejewku¹⁰.

Misy

Misy są najlicniejszym typem naczyń na naszym cmentarzystku, panuje zresztą wśród nich duża różnorodność form. Najczęściej spotykanym typem są misy półkuliste i stożkowate o prostym lub zagiętym do środka brzegu (ryc. 4 : 2, 8 : 1, 2, 3). Misy te wy-

¹⁰ Z. Woźniak, op. cit., s. 104, tabl. I, 8 oraz tabl. X, 10.

stępują w każdym prawie grobie, nieraz po kilka egzemplarzy (grób 37 — 4 sztuki). Niekiedy na krawędzi posiadają występy (ryc. 47:21). Kilka mis tego typu zdobionych jest ornamentem żłobków układającym się promieniście w stosunku do środka dna naczynia (ryc. 26:14, 15, 43:1, 2).

Inną odmianę tworzą małe miseczki płaskokuliste z wyodrębnioną szyjką. Wśród nich na uwagę zasługują szczególnie miseczki profilowane o barwie jasnokremowej, malowane (ryc. 35:2, 39:14), inne ponadto malowane są czerwoną farbą krótkie poziome pasy na kremowym tle (24:2, 39:13, 65:4).

Do okazów nie dających się zaszeregować do określonego typu, reprezentujących formy rzadziej spotykane należą: bogato zdobiona misa z ukośnie karbowanym brzegiem i pionowym guzkiem pod krawędzią z grobu 37 (ryc. 67:7), misa z kołnierzą rozchylonym brzegiem poprzecznie nacinanym z grobu 12 (ryc. 24:5) oraz misa malowana z uchem z grobu 13 (ryc. 26:17).

Inne formy ceramiczne

Do tej grupy zabytków wykonanych z gliny zaliczam naczynie w kształcie ptaka z grobu 12, 5 talerzy krążkowych, 4 kadzielnice oraz 2 całe i fragment jednej szpuli, a także glinianą pokrywę naczynia.

Ciekawym i rzadkim zabytkiem jest naczynie zomorficzne z grobu 12. Ma ona w przybliżeniu kształt ptaka ze stylizowaną małą główką. Naczynie posiada lejkowatą szyjkę oraz małą pustą nóżkę. Zdobione jest poza tym pionowymi żłobkami oraz malowane czerwoną farbą. Całość ornamentyki nieczytelna ponieważ naczynie uległo znacznemu zniszczeniu. Prawie identyczne naczynie znane jest z cmentarzyska w Chojnie-Golejewku¹¹, datowane na okres halszacki C.

Ponadto na cmentarzysku w Słupi znaleziono 5 talerzy płaskich krążkowych, pokrytych z jednej strony ornamentem dołków paznokciowych, układającym się w 2 przypadkach w regularny wzór promienisty (ryc. 49:11, 67:13). Te 2 okazy mają także ukośnie nacinane krawędzie. Talerze krążkowe, jak wiadomo, występują na terenie Wielkopolski w starszej fazie okresu halszackiego¹². Ciekawą grupę znalezisk stanowią 4 całe kadzielnice znalezione w grobach 11, 13, 17, 20. Dwie mają 3 otwory a dwie 4. Kształty ich są różne, bardziej smukłe lub przysadziste. Jedną z kadzielnic posiada okienka czworokątne, a pozostałe 3 trójkątne (ryc. 22:10, 33:10, 39:29). Przedmioty te są typową formą halszacką, występującą rzadziej na terenie Wielkopolski a częściej na Śląsku¹³.

Poza tym na cmentarzysku odkryto 2 całe szpule gliniane (ryc. 35:13, 58:4) w grobach 18 i 30 oraz fragment jednej w grobie 36. Szpule aczkolwiek nieliczne spotyka się na terenie Wielkopolski¹⁴ w okresie halszackim.

Trzeba wreszcie wymienić jeden egzemplarz pokrywki stożkowej odkryty w grobie 13. Posiada ona otwór lejkowaty w górnej części, a powierzchnia

pokryta jest dołkami paznokciowymi (ryc. 26:20). Pokrywki takie stanowią również typową formę halszacką znaną raczej na terenie Śląska, ale również w Wielkopolsce. Dość dużej ilości pokryw dostarczyło cmentarzysko w Chojnie — Golejewku¹⁵.

Zabytki metalowe

Zabytki wykonane z metalu odkryto w 15 grobach. Wśród nich zdecydowaną większość stanowią przedmioty wykonane z żelaza. Są to przede wszystkim noże (6 okazów) oraz szpile (14 mocno uszkodzonych okazów) a także naszyjniki (2 całe i 1 fragment). Na ogólną liczbę 28 przedmiotów metalowych tylko 4 wykonane są z brązu: 1 szpila z łabędzią szyjką, główka szpili z trzonem żelaznym zdobiona kółkami z zaznaczonym środkiem oraz blaszka (fragment okucia) a także grudka stopionego przedmiotu.

Spośród zabytków żelaznych najbardziej przydatne w ustaleniu chronologii zespołów grobowych są naszyjniki odkryte w grobie 15 (1 okaz) oraz w grobie 18 (fragment). Zachowany w całości otwarty naszyjnik żelazny, skośnie żłobkowany z wielokrotną zmianą kierunku skrętu z końcami zagiętymi haczykowato i zaopatrzonymi w guzki (ryc. 30:13), należy do odmiany częściej spotykanej na terenie Śląska Środkowego, gdzie produkowano takie okazy w młodszej fazie wczesnej epoki żelaza (halsztat D), niż na terenie Wielkopolski¹⁶. Fragment podobnego naszyjnika znaleziono także w grobie 18 (ryc. 35:18), gdzie wystąpił także fragment gładkiego naszyjnika z czworograniastego drutu (ryc. 35:17).

Najlepiej zachowana z przedmiotów brązowych szpila z łabędzią szyjką i miseczkowatą główką (ryc. 70:10) datowana być może również na okres halszacki D.¹⁷ Kilka analogicznych egzemplarzy znamy z cmentarzyska w Chojnie-Golejewku¹⁸. Do ciekawszych zabytków należy szpila żelazna z brązową kulistą główką i kołnierzem w mjejscu połączenia z trzpieniem. Główka i kołnierz zdobione są ornamentem kółek współśrodkowych (ryc. 39:30). Ornament taki o prowienieniści południowej spotykamy np. na tarczce brązowej z Gorszewic, pow. Szamotuły¹⁹. Nasz egzemplarz datować można na okres halszacki D.²⁰

Chronologia

Cechą charakterystyczną inwentarza grobowego cmentarzyska w Słupi Kapitulnej jest w zakresie ceramiki duża ilość form naczyń typowych dla okresu halszackiego, takich jak naczynia z lejkowatą szyjką, naczynia malowane, kadzielnice czy szpule. Większość tych form datować można na okres halszacki C²¹. Spotykamy również formy nawiązujące do starszych okresów, jak np. misy stożkowe, naczynia ze zwążającą się szyjką czy talerze krążkowe. Są to jednak rodzaje ceramiki występujące również

¹¹ Z. Woźniak, op. cit., s. 101.

¹² J. Kostrzewski, *Ze studiów nad wczesnym okresem żelaznym w Polsce*, „Slavia Antiqua”, t. 4:1953, s. 41, ryc. 13 na s. 45 (analogia z terenu Śląska). Z. Wielkopolski naszyjnik także znamy z cmentarzyska w Gorszewicach. Por. Z. Pieczyński, *Cmentarzysko z wczesnego okresu żelaznego (700-400 pne.) w Gorszewicach w pow. szamotulskim*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 4:1953, s. 119 (ryc. 24:1) oraz z cmentarzyska w Chojnie-Golejewku (Z. Woźniak, op. cit., s. 107, ryc. 17).

¹³ J. Kostrzewski, *Ze studiów...*, s. 23.

¹⁴ Z. Woźniak, op. cit., s. 108, ryc. 11, c. 1.

¹⁵ Z. Pieczyński, op. cit., s. 113, ryc. 15:6.

¹⁶ Por. np. D. Dürschewski, W. Śmigielski, *Materiały do osadnictwa ludności kultury łużyckiej w Wielkopolsce*, „Fontes Arch. Posn.”, t. 17:1968, s. 123, tabl. 45, 1.

¹⁷ Z. Woźniak, op. cit., s. 101, tabl. XXI, 1.

¹⁸ Z. Dürschewski, *Grupa górnośląsko-matopolska kultury łużyckiej*, Kraków 1939-1946, cz. I, s. 86-87.

¹⁹ J. Kostrzewski, *Wielkopolska w pradziejach*, wyd. III Warszawa 1955, s. 134; Z. Woźniak, op. cit. s. 101 i 104.

²⁰ Z. Woźniak, op. cit., s. 104.

powszechnie w okresie halsztackim jak i w młodszej epoce brązu²². Spośród ceramiki do form najmłodszych należy naczynie inkrustowane z grobu 17, współwystępujące z ceramiką malowaną w jednym zespole grobowym. Podobne wypadki znamy także z innych cmentarzysk z wczesnej epoki żelaza na terenie Wielkopolski²³.

Ważną rolę w datowaniu zespołów grobowych odgrywają zabytki metalowe. W wypadku naszego cmentarzyska dobrze zachowane przedmioty metalowe (naszyjniki typu kowalewickiego, szpila brązowa z łabędzią szyjką oraz szpila żelazna z brązową główką zdobioną kółkami współśrodkowymi) pochodzą z młodszej fazy okresu halsztackiego.

Podsumowując stwierdzić możemy, że cmentarzysko w Słupii Kapitulnej użytkowane być mogło w obu fazach wczesnej epoki żelaza. Położenie cmentarzyska na południowym skraju Wielkopolski oraz wiele danych wynikających z analizy obrządku pogrzebowego (liczne bruki kamienne) i inwentarza grobowego przemawia ponadto za bliskimi stosunkami mieszkańców tego regionu Wielkopolski ze Śląskiem²⁴. Świadczy o tym występowanie dużej ilości ceramiki malowanej, talerzy krążkowych, pokryw stożkowatych, jak również w zakresie wytwórczości metalurgicznej znalezienie 2 egzemplarzy naszyjnika żelaznego typu kowalewickiego.

Emilia Kihl-Byczko

EIN GRÄBERFELD DER LAUSITZER KULTUR AUS DER FRÜHEN EISENZEIT IN SŁUPIA KAPITULNA, KREIS RAWICZ

Zusammenfassung

Das Gräberfeld von Słupia Kapitulna liegt auf einem kleinen sandigen Hügel, etwa 1 Km süd-westlich vom Dorf. In nord-westlicher Richtung, 5 Km weiter befindet sich ein ähnlicher Friedhof der Lausitzer Kultur in Chojno-Golejewko.

Im Laufe der 1967 - 1968 in Słupia Kapitulna vollzogenen Grabungen wurden 44 Brandbestattungen entdeckt, 14 davon stark beschädigt.

Als zahlreichste Gruppe (23 Gräber) traten Urnenbestattungen hervor, von denen 6 Steinschutz oder Steinpflaster hatten. Es waren vorwiegend Einzelgräber, obwohl in drei Fällen (Grab 15, 24, 44) die Bestattung zwei Urnen enthielt. In 9 Gräbern waren die Urnen mit schüsselähnlichen Gefäßen überdeckt. Grab 4, welches neben einer Urne auch noch lose hereingelegte Knochen enthielt, dürfte der Gruppe „urnen- und urnenlose Bestattungen“ zugerechnet werden. Vier Gräber (2, 26, 30, 37) gehören zur Gruppe urnenloser Bestattungen; sie waren alle mit Steinpflastern bedeckt. Nur ein einziges Grab (5) darf als Grubenbestattung bezeichnet werden.

Gut erhalten und besonders interessant war das Grab 39, welches jedoch in keine der angenommenen Gattungsgliederungen passt. Dieses auf zwei Niveaux aufgebaute, reich ausgestattete Grab enthielt keine Gebeine. Wir haben es hier also mit einem Grab ohne Bestattung zu tun. Gräber dieser Art wurden in 20 Friedhöfen der Hallstatt-Periode er-

mittelt, und zwar im Raum zwischen dem mittleren und oberen Lauf der Warta und Odra.

Neben menschlichen Knochen traten in 25% der Gräber auch Tierknochen hervor. In 12 Gräbern gelang es uns das Geschlecht der Verstorbenen zu bestimmen — 8 Frauen und 4 Männer. Das geringe Prozent der erkannten Individuen hängt von der grossen Anzahl von Kinder- und Jugendlichen-Bestattungen ab. Daraus ergibt sich auch die Herabsetzung des mittleren Alters der Bestatteten, welches kaum 28,2 Jahre betrug.

Das Gräberfeld von Słupia Kapitulna zeichnet sich durch eine ziemlich reiche Ausstattung der Gräber aus. Den Hinweis hierfür gibt nicht nur die Zahl der aufgefundenen Gefässe und anderer Funde, aber auch deren auf hohem technischen und künstlerischen Niveau stehende Ausführung. Mehr als die Hälfte der Gräber enthielt 10 - 25 Gefässe. In 14 von den 44 erforschten Bestattungen (inklusive der vernichteten) wurden schön bemalte Tongefässe entdeckt, manchmal mehrere in einem Grab (Gräber 10, 12, 17, 18, 20). In Grab 17 trat ein inkrustiertes Gefäss und in Grab 12 ein bemaltes, mit der Abbildung eines Vogels versehenes Gefäss zum Vorschein.

Metallgegenstände (24 in Eisen und 4 in Bronze gearbeitete) wurden in 15 Gräbern gefunden. Es seien hier nur die interessantesten erwähnt: ein vorzüglich erhaltenes, offenes, eisernes Halsband, schräg kanneliert, mit oft geänderter Richtung der Windungen und hakenartig gebogenen, mit Wulsten verzierten Enden (Kowalewice Typus) (Abb. 30 : 13); eine bronzene Schwanenhalsnadel mit einem schalenartig geformten Kopf (Abb. 70 : 10); eine eiserne Nadel mit bronzem Kopf, die am Kragen und am Köpfchen mit konzentrischen Ringen verziert war (Abb. 39 : 30).

²² J. Kostrzewski, *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, wyd. II, Poznań 1923, s. 99.

²³ J. Kostrzewski, op. cit., s. 68 - 71.

²⁴ T. Wleczorowski, *Ceramika inkrustowana typu lużyckiego z wczesnej epoki żelaza w Polsce*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 6 : 1930, s. 134, mapa.

²⁵ Zwracał już na ten fakt uwagę, analizując materiały z cmentarzyska w Chojnie-Golejewku, wykazujące bardzo wielkie podobieństwo do materiałów ze Słupii Kapitulnej, Z. Woźniak, op. cit., s. 112.

Die Ausstattung der Gräber von Słupia Kapitulna zeichnet sich durch Keramikformen aus, welche typisch für die Hallstatt-C-Periode sind, wogegen die Metallgegenstände vorwiegend aus der Hallstatt-D-Periode stammen.

Der Friedhof wurde während beider Stufen der frühen Eisenzeit gebraucht. Seine Lage am Südrand

Grosspolens, sowie die Folgerungen, die aus der Analyse des Bestattungsbrauches (Steinpflaster) und des Grabinventars gezogen werden können, weisen darauf hin, dass die dortige Bevölkerung in regem Verhältnis mit den im benachbarten Schlesien ansässigen Volksgruppen stand.

Emilia Kihl-Byczko

A CEMETERY OF THE LUSATIAN CULTURE FROM THE EARLY IRON AGE AT SŁUPIA KAPITULNA, DISTRICT OF RAWICZ

Summary

The cemetery of Słupia Kapitulna is situated on a flat sandy eminence at a distance of 1 km south-eastwards from the village. Somewhat farther, at a distance of 5 km, there is another well known, very extended Lusatian cemetery at Chojno-Golejewko.

In the course of excavation works carried out at Słupia Kapitulna in 1967-1968, explorers laid bare 44 cremation burials, among which 14 strongly damaged.

The most numerous group — 23 graves — were urn burials, including 6 graves with a stone lining or a stone pavement. There were mainly single graves, though in 3 cases (graves 15, 24, 44) they contained 2 cinerary vases. In 9 burials urns were recovered with tureens. Grave 4 contained besides an urn also loosely scattered bones and belongs thus to the type called „urn and urn lacking burial”. Four graves (2, 26, 30, 37) representing the type of burials without urns had a lithic pavement. Only a single grave (Nr. 5) can be qualified as a pit cave.

A special mention must be made of grave 39, well preserved, but entering in none of the generally adopted burial classifications. It was a two-levelled grave, richly furnished, but containing no bones. We have to do here with a tomb without burial. Tombs of the kind are met with in 20 cemeteries of the Hallstatt Period, situated within the territory extending between the middle and upper course of the Warta and Odra.

25% of burials contained, besides human bones, also animal bones. In 12 graves we determined the sex of buried individuals: 8 women and 4 men. Such a small percentage of recognized individuals was due to the great number of child and adolescent burials, what indicated a very reduced medium age of the deceased, being 28,2 years.

In the cemetery of Słupia Kapitulna grave furnishings were relatively rich. Evidence thereto is given by the number of finished products and ceramic goods, as well as by the high technical skill of their production.

More than 50% of graves contained 10-25 pots. Among 44 burials (including damaged ones), 14 yielded a beautifully painted pottery, sometimes represented by several vessels (graves 10, 12, 17, 18, 20). In grave 17 we picked out an incrustated vase and in grave 12 a painted vessel bearing the pattern of a bird.

Metal objects (24 iron and 4 bronze ones) were found in 15 graves. The most interesting were: a perfectly preserved open iron necklace, obliquely grooved with repeatedly changed winding directions and hook-like bent ends (Kowalewice type), the whole adorned with small knobs (Fig. 30 : 13), a bronze pin with swan-neck bearing a cup-shaped head (Fig. 70 : 10) and an iron pin ending with a bronze head its collar and head adorned with concentric circles (Fig. 39 : 30).

Grave gifts unearthed in the cemetery of Słupia Kapitulna are characteristic by the great number of ceramic forms typical for Hallstatt Period C, whereas metal relics were produced mainly during Hallstatt Period D.

The cemetery was utilized during both phases of the Early Iron Age. Considering its geographic situation on the southern edge of Great-Poland and taking into account various data resulting from analyses of grave goods and funeral observances (a.o. numerous stone pavements), we can deduce that the population settled in this area had close relations with folk-groups living in neighbouring Silesia.

Włodzimierz Berdychowski

Badania szczątków kostnych z cmentarzyska ludności kultury łużyckiej w Słupia Kapitulnej, pow. Rawicz

Untersuchungen der verbrannten Knochenresten aus dem Gräberfeld der Lausitzer Kultur in Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz
Examens des restes ostéologiques provenant d'un cimetière de la population de la civilisation lusacienne à Słupia Kapitulna, arr. de Rawicz

Badaniami objęto groby wyeksplorowane ze stanowiska nr 1, gdzie natrafiono na groby ciałopalne, datowane na okres halszacki.

Na tym cmentarzysku nie stwierdzamy również jednolitego obrządku grzebalnego, obok grobów jamowych spotykamy bezpopielnicowe, mieszane: popielnicowe i bezpopielnicowe, jednakże zdecydowaną przewagę stanowią groby popielnicowe (83%).

Badania spalonych szczątków kostnych przeprowadzono przy zastosowaniu metod podanych przez A. Wrzoska (1929) i T. Dzierżykray-Rogalskiego (1957).

Przepalone kości wydobyte uprzednio z popielnicy segregowano na kolejne grupy: kości czaszki, zęby, kości tułowia i obręcze, kości kończyny górnej, kości kończyny dolnej oraz inne fragmenty. Po takim posegregowaniu przeprowadzono analizę opierając się na cechach diagnostycznych ogólnie stosowanych w antropologii. Przy badaniach tego typu materiału należy pamiętać, że określenia płci i wieku są jedynie przybliżone, ze względu na niekiedy małą ilość cech diagnostycznych. Przynależność osobnika do konkretnej grupy wiekowej zawsze rozciągać się będzie na okres końcowy kategorii poprzedzającej i okres początkowy kategorii wieku starszego. Tam, gdzie określenia wieku nie udało się dokonać na podstawie zaobserwowanej obliteracji szwów, lub ossyfikacji nasad kości długich, postawiono znaki zapytania przy symbolu płci — jeżeli nie można było zaobserwować odpowiedniej ilości cech diagnostycznych. Opierając się na badaniach G. Gralla (1964) i J. Strzałki (1967), na podstawie pomiarów średnic nasad, obliczono długości kości kończyn kilku badanych osobników, by przy zastosowaniu tablic L. Manouvriera ustalić wzrost.

Na podstawie określeń indywidualnych obliczono średnią wieku ludności pochowanej na badanym stanowisku.

Z kilku wybranych grobów wykonano fotografie charakterystycznych przepalonych szczątków (fot. 1-6.

INTERPRETACJA WYNIKÓW

Ogółem przebadano 36 grobów ze szczątkami spalonych kości. Wśród ludzkich szczątków kostnych w 25% grobów stwierdzono przepalone kości zwierzęce. W jednym grobie (nr 18) stwierdzono obecność kilku fragmentów kości małego ssaka należącego prawdopodobnie do rodziny ryjówek; są one nie przepalone i być może z tego powodu należy ich obecność traktować jedynie jako przypadkową. W dwóch badanych grobach stwierdzono pochówki podwójne.

W jednym przypadku (grób nr 17), kości dziecka w wieku około 7 lat są przemieszane z kośćmi dorosłego osobnika płci żeńskiej, a w drugim (grób nr 25) spalone szczątki męskiego osobnika wieku dojrzałego przemieszane są z kośćmi żeńskiego osobnika wieku dojrzałego. Stwierdzono również jeden popielnicowy pochówek zwierzęcy (grób nr 36).

1. Stopień przepalenia kości

Przepalenie kości określano na podstawie barwy. Większość kości (47%) posiadała barwę żółtą, co możemy odnieść do średniego stopnia przepalenia. Silnie przepalonych kości o barwie białej stwierdzono 31%, natomiast bardzo silnie przepalonych o barwie kredowo-białej i słabo przepalonych o barwie żółto-szarej stwierdzono po 11%. W związku z tym możemy przypuszczać, że temperatura stosu wynosiła 700 - 800°C, pamiętając o tym, że na kości działała jeszcze wyższa temperatura, co związane było z dodatkowym spaleniem frakcji organicznej. Na samych kościach nie stwierdzono spalenizny w postaci zanieczyszczeń spalonych węglem, dlatego też możemy przypuszczać, że spalone szczątki kostne po wydobyciu ze stosu i przed przeniesieniem do popielnicy były dodatkowo oczyszczane (płukane?).

2. Waga kości

Waga spalonych kości na badanym cmentarzysku waha się od 10 - 1800 g. Związane to jest z wiekiem badanego osobnika, jego płcią, jak również samym

typem grobu. Najcięższe są groby popielnicowe, natomiast najłżejsze jamowe, między innymi ze względu na trudności, jakie napotyka się przy eksploracji ostatniego typu grobu.

Ze względu na stosunkowo duży procent grobów popielnicowych na badanym cmentarzysku, średnia waga spalonych szczątków kostnych osiągnęła wartość 405 g.

3. Wiek zmarłych

Kategorie wiekowe udało się przypisać 26 osobnikom — 72% całości przebadanych. Dziesięciu osobników określono jako młodocianych (0-22 lat) — 38% i szesnastu osobników jako dorosłych (22-50 lat) co stanowi 62%. Większość badanych osobników dożyła jedynie wieku 30 lat (69%). Nie stwierdzono natomiast ani jednego wypadku osiągnięcia wieku *Senilis*. Takie przeciążenie w stosunku osobników młodszych zaważyło na średniej wieku zmarłych osobników, która to wartość wynosi 26,22 lat. Drugą przyczyną takiego stanu rzeczy tkwi zapewne w niskich wykładnikach stosunków socjalno-ekonomicznych ówczesnej ludności.

4. Płeć zmarłych

Określono płeć u 12 osobników (46% ogółu badanych); czterech jako męskich, u 8 osobników jako żeńskich. Tak mały procent osobników ze znaną płcią wiąże się z dużą ilością dzieci i młodocianych, u których nie ma możliwości określenia płci.

5. Wzrost — pomiary fragmentów kości

Opierając się na założeniach, iż w trakcie spalania kości nie zachodzą w wymiarach zmiany uchwytnie antropometrem (G. Gralla 1964), możemy przyjąć, jakoby pomiary nasad były dokonane na kościach nie spalonych.

Wzrost 5 osobników płci żeńskiej waha się od 1488,0 do 1579,5 mm przyjmując wartość średnią 1526,2 mm. Wśród mężczyzn wzrost określono tylko u jednego osobnika, u którego wynosił 1642,0 mm. Jeden osobnik w wieku *Iuvenis* posiadał 1464,5 mm wysokości.

Zarówno badany osobnik płci męskiej jak i osobnicy płci żeńskiej posiadali średni wzrost mieszczący się w kategorii wzrostu małego.

Pomiary innych fragmentów mogą jedynie wskazywać na niezbyt silny rozwój fizyczny ludności kultury lużyckiej okresu halsztackiego.

(Wykaz skrótów używanych w dalszym tekście: k. — kość; fr. — fragment).

OPIS MATERIAŁU KOSTNEGO

Grób 1

... Płeć ? — Kilka fr. k. mózgowcazki o grub. 1 mm, fr. k. skroniowej z wyrostkiem jarzmowym, kilka fr. trzonów kręgowych z wyrostkami, fr. głowy k. ramiennej, fr. nasady dalszej k. piszczelowej, kilkanaście fr. trzonów k. długiej o grub. 2 mm. K. przepalone silnie-białe, waga k. 300 g.

Grób 2

... Płeć ?, Maturus — Kilka fr. k. mózgowcazki o grub. 2 mm, fr. wyrostka kłykciowego żuchwy, 1 fr. zęba, kilka fr. trzonów k. długich o grubości 2 mm. K. średnio przepalone-żółte, waga k. 70 g.

Grób 3

K. luźne ? — Kilka fr. k. mózgowcazki o grub. 3 mm, kilka fr. trzonów k. długich o grub. 2 mm. K. średnio przepalone — żółte, waga k. 15 g.

Naczynie „2” ?, Infans I — Kilka fr. k. mózgowcazki o grubości ok. 1 mm, fr. części skalistej k. skroniowej średnio przepalony, 3 fr. zębów mlecznych, kilka fr. trzonów k. długich o średnim i silnym stopniu przepalenia i grubości od 1 do 3 mm, waga k. 100 g.

Grób 4

... Płeć ?, Adultus — Kilka fr. k. mózgowcazki o grub. 2 mm, fr. guzowatości zewnętrznej k. potylicznej, kilka fr. łuków kręgowych z wyrostkami, kilka fr. trzonów k. długich o grub. 2 mm. K. silnie przepalone — białe, waga 80 g.

Grób 5

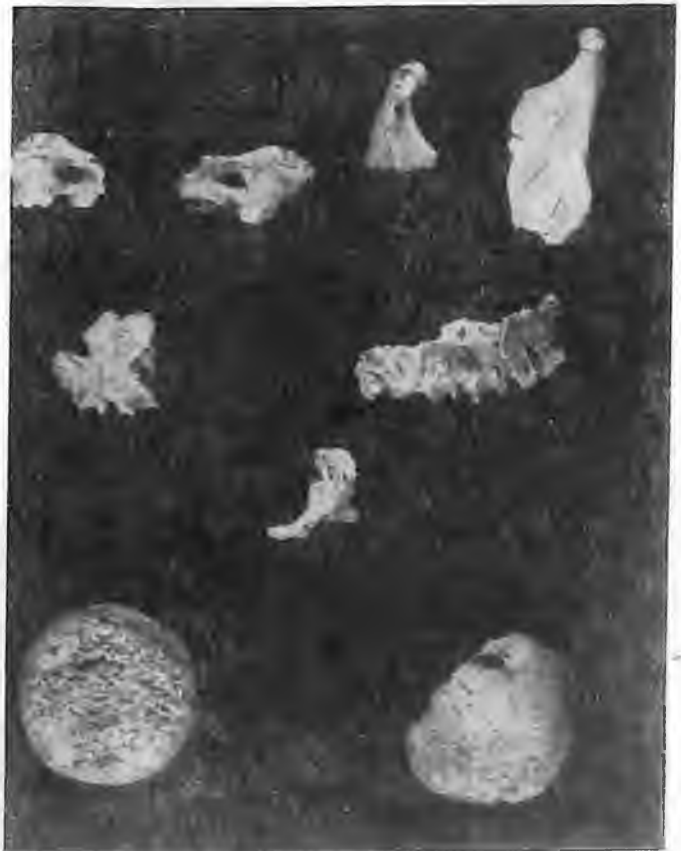
... Płeć ? — Kilkanaście „odprasków” k. płaskich, fr. łuku kręgowego, kilka fr. żeber, fr. nasady dalszej k. udowej, fr. nasady bliższej k. piszczelowej, kilka fr. trzonów k. długich o grub. 2 mm. K. średnio przepalone — żółte, waga 30 g.

Grób 6

... Płeć ?, Maturus — Kilka fr. k. mózgowcazki o grub. 1 mm, fr. lewego brzegu nadoczodołowego, fr. prawego brzegu nadoczodołowego, fr. lewej i prawej części skalistej k. skroniowych, 3 fr. zębów, fr. zęba kręgu obrotowego, kilka fr. trzonów kręgowych, kilka fr. żeber, fr. głowy k. promieniowej, fr. głowy k. ramiennej, 2 fr. nasad dalszych k. udowych, kilka fr. paliczek, kilkanaście fr. trzonów k. długich o grub. 2-3 mm. K. słabo przepalone — żółto-szare, waga k. 1050 g (ryc. 1).

Grób 7

... Płeć ?, Maturus — Kilka fr. k. mózgowcazki o grub. 3 mm, 2 fr. zębów, fr. nasady dalszej k. udowej, kilka-

Ryc. 1. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Grób nr 6
Abb. 1. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Grab Nr. 6
Fig. 1. Słupia Kapitulna, arr. de Rawicz. Tombe N° 6

naście fr. trzonów k. długich o grub. 2 mm, kilkadziesiąt fr. k. zwierzęcych. K. ludzkie słabo przepalone — żółto-szare, waga k. 420 g.

Grób 8

... Płeć ?, Maturus — Kilka fr. k. mózgowcazki o grub. 2 mm, fr. wyrostka kłykiowego żuchwy, 5 fr. zębów, kilka fr. wyrostków kręgowych, fr. głowy k. ramiennej, fr. głowy k. promieniowej, fr. nasady dalszej k. udowej, fr. nasady dalszej k. piszczelowej, kilka fr. paliczek, kilkanaście fr. trzonów k. długich o grub. 1-2 mm. K. średnio przepalone — żółte, waga k. 600 g.

Grób 9

... Płeć ? — 1 fr. k. mózgowcazki, kilka fr. trzonów k. długich o grub. 2 mm. K. średnio przepalone — żółte, waga k. 15 g.

Grób 10

... Płeć ? — Kilka fr. k. mózgowcazki o grub. 2 mm, fr. 1 trzona k. długiej o grub. 1 mm. K. średnio przepalone — żółte, waga k. 15 g.

Grób 11

... Płeć ♂, Adultus — Kilka fr. k. mózgowcazki o grub. 3 mm, fr. k. skroniowej z wyrostkiem jarzmowym, 2 fr. szczęki z wyrostkami zębodołowymi, fr. k. skroniowej z dołem jarzmowym, fr. piramidyk. skroniowej, 7 fr. zębów, fr. łuku kręgu obrotowego, kilka fr. trzonów i wyrostków kręgowych, kilka żeber, fr. talerza k. biodrowej, fr. głowy k. ramiennej, fr. nasady dalszej k. ramiennej, fr. głowy k. promieniowej, fr. szyjki k. udowej, fr. nasady dalszej k. udowej, fr. nasady dalszej k. piszczelowej, fr. k. skokowej, kilka fr. paliczek, kilkanaście fr. trzonów k. długich o grubości ok. 2 mm. K. silnie przepalone — białe, waga k. 1570 g (ryc. 2).

Ryc. 2. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Grób nr 11
Abb. 2. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Grab Nr. 11
Fig. 2. Słupia Kapitulna, arr. de Rawicz. Tombe No 11

Ryc. 3. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Grób nr 15
Abb. 3. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Grab Nr. 15
Fig. 3. Słupia Kapitulna, arr. de Rawicz. Tombe No 15

Grób 12

... Płeć ? — Kilka fr. k. mózgowcazki o grub. 1 mm, kilka fr. k. długich o grub. 2 mm. Kilka fr. k. zwierzęcych. K. b. silnie przepalone kredowo-białe, waga ok. 60 g.

Grób 13

... Płeć ?, Infans II/Adultus — Kilka fr. k. mózgowcazki o grub. 1 mm, fr. wyrostka sudkowego, fr. lewego brzegu nadoczodołowego, fr. wyrostka dziobiastego żuchwy, kilkanaście fr. korzeni i zębów, kilka fr. trzonów kręgowych i wyrostków, kilkanaście fr. trzonów k. długich o grub. 1 mm. K. silnie przepalone — białe, waga k. 350 g.

Grób 14

... Płeć ?, Infans I — Fr. mózgowcazki o grub. 0,5 mm. fr. lewej i prawej piramidy k. skroniowej, kilka fr. trzonów k. długich o grub. 0,5 mm. k. silnie przepalone — białe, waga k. 15 g.

Grób 15

... Płeć ?, Iuvenis — Kilka fr. k. mózgowcazki o grub. 1 mm, fr. brzegu nadoczodołowego, fr. lewej i prawej piramidy k. skroniowej, fr. żuchwy z wyrostkiem zębodołowym, fr. wyrostka kłykiowego żuchwy, fr. szczęki z wyrostkami zębodołowymi, 5 fr. zębów, kilka fr. trzonów kręgowych, żeber i wyrostków kręgowych, fr. głowy k. ramiennej, fr. szyjki k. udowej, fr. nasady dalszej k. udowej, kilka fr. trzonów k. długich o grub. 1 mm. K. średnio przepalone, waga k. 10 g. palone — żółte, waga k. 360 g (ryc. 3).

Grób 16

... Płeć ?, Infans II/Iuvenis — 1 fr. k. mózgowcazki o grub. 0,5 mm, kilka fr. trzonów k. długich o grub. 1 mm. K. średnio przepalone waga k. 10 g.

Grób 17

... Płeć ?, Infans II — Kilka fr. k. mózgowcazki o grub. 1 mm, fr. lewej k. skroniowej z wyrostkiem

Ryc. 4. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Grób nr 18
Abb. 4. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Grab Nr. 18
Fig. 4. Słupia Kapitulna, arr. de Rawicz. Tombe No 18

jarzmowym, fr. prawej k. skroniowej z wyrostkiem jarzmowym, 4 fr. zębów, 3 fr. korzeni zębów, kilka fr. wyrostków stawowych, kolczastych i poprzecznych oraz trzonów kręgów szyjnych, piersiowych i lędźwiowych, fr. głowy k. ramiennej, fr. nasady dalszej k. ramiennej, kilka fr. paliczek, kilkanaście fr. trzonów k. długich o grub. 2 mm.

...Płeć ♀, Adultus — Kilka fr. k. mózgowaszkki o grub. 3 mm, fr. guzowatości zewnętrznej k. potylicznej, fr. brzegu nadoczodołowego fr. lewej i prawej piramidy k. skroniowej, fr. lewej k. skroniowej z otworem słuchowym zewnętrznym, podstawą łuku jarzmowego i częścią wyrostka sutkowego, fr. trzonu żuchwy z wyrostkami zębodołowymi, fr. wyrostka kłykciowego żuchwy, 2 fr. szczęki z wyrostkami zębodołowymi, 9 zębów, kilka fr. korzeni zębów, fr. zęba kręgu obrotowego, fr. przedniego łuku kręgu szczytowego, kilka fr. trzonów kręgowych, wyrostków kolczastych, stawowych i poprzecznych kręgów szyjnych, piersiowych i lędźwiowych, 2 fr. żeber, fr. prawego wydrążenia stawowego łopatki z wyrostkiem kruczym, fr. panewki k. biodrowej, fr. talerza k. biodrowej, fr. lewej i prawej głowy k. ramiennej, fr. głowy k. promieniowej, fr. nasady dalszej k. łokciowej, fr. nasady dalszej k. udowej, fr. nasady dalszej k. piszczelowej, fr. k. piętowej, kilka fr. paliczek, kilkanaście fr. trzonów k. długich o grub. 3 mm. K. osobnika młodocianego przepalone b. silnie — kredowo-białe, k. osobnika dorosłego przepalone silnie — białe, waga k. 1800 g.

Grób 18

...Płeć ♀, Adultus — Kilka fr. k. mózgowaszkki o grub. 2 mm, fr. lewej k. skroniowej z wyrostkiem jarzmowym, fr. części skalistej k. skroniowej, fr. lewego i prawego wyrostka kłykciowego żuchwy fr. prawego brzegu nadoczodołowego, fr. prawej k. jarzmowej z wyrostkiem czołowym, fr. szczęki z wyrostkiem zębodołowym, fr. żuchwy z wyrostkami zębodołowymi, 8 zębów, fr. zęba kręgu obrotowego, kilkanaście fr. trzonów i wyrostków kręgowych, fr. prawego wydrążenia stawowego łopatki, fr. talerza k. miedniczej, 2 fr. żeber, fr. lewej i prawej głowy k. ramiennej, fr. nasady dalszej k. ramiennej, fr. nasady dalszej k. łokciowej, fr. głowy k. promieniowej, fr. głowy k. udowej, fr. nasady dalszej k. udowej, fr. nasady dalszej k. piszczelowej, fr. nasady dalszej k. strzałkowej, kilka fr. paliczek, kilkanaście fr. trzonów k. długich o grub. 1-1,5 mm. Kilka fr. k. nie przepalonych małego ssaka. K. bardzo silnie przepalone — kredowo-białe, waga k. 1170 g (ryc. 4).

Grób 19

...Płeć ?, Infans II — Kilka k. mózgowaszkki o grub. 0,5 mm fr. trzonu k. długiej z niezrośniętą nasadą, kilka fr. trzonów k. długich o grub. 1 mm. K. średnio przepalone, żółte, waga k. 10 g.

Grób 20

...Płeć ♂, Adultus/Maturus — Kilka fr. k. mózgowaszkki o grub. 1-2 mm, fr. lewej i prawej k. skroniowej z piramidami, fr. prawej k. jarzmowej z wyrostkiem czołowym, fr. wyrostka kłykciowego żuchwy, fr. korzenia zębu, fr. zęba kręgu obrotowego, kilka fr. trzonów kręgowych, fr. podstawy k. krzyżowej, fr. głowy promieniowej fr. lewej i prawej głowy k. ramiennej, fr. nasady dalszej k. udowej, fr. nasady dalszej k. piszczelowej, kilka fr. paliczek, kilka fr. k. zwierzęcych. K. silnie przepalone — białe, waga k. 1070 g.

Grób 23

...Płeć ♂, Maturus — kilka fr. mózgowaszkki o grub. 3 mm, kilka fr. łuków kręgowych z wyrostkami, fr. głowy k. ramiennej, kilka fr. trzonów k. długich o grub. 3 mm. K. średnio przepalone — żółte, waga k. 460 g.

Grób 24

...Płeć ?, naczynie 5 — kilka fr. mózgowaszkki o grub. 1 mm, fr. łuku kręgowego, kilka fr. trzonów k. długich o grub. 1-3 mm. K. silnie przepalone — białe, waga k. 80 g.

...Płeć ♀, Adultus — Kilka fr. k. mózgowaszkki o grub. 2 mm, fr. brzegu nadoczodołowego, fr. lewej i prawej k. jarzmowej z wyrostkiem czołowym i powierzchnią oczodołową, fr. lewej i prawej części skalistej k. skroniowej, 2 fr. szczęki z wyrostkami zębodołowymi, fr. trzonu żuchwy z wyrostkami zębodołowymi, 1 fr. zęba, kilka fr. trzonów kręgowych, wyrostków stawowych poprzecznych i kolczastych kręgów szyjnych, piersiowych i lędźwiowych, kilka fr. żeber, fr. wydrążenia stawowego ło-

Ryc. 5. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Grób nr 24
Abb. 5. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Grab Nr. 24
Fig. 5. Słupia Kapitulna, arr. de Rawicz. Tombe No 24

patki, fr. głowy k. ramiennej, fr. lewej i prawej głowy k. promieniowych, fr. nasady dalszej k. ramiennej, fr. nasady dalszej k. łokciowej, fr. głowy k. udowej, fr. nasady dalszej k. strzałkowej, fr. rzepki, fr. k. piętowej, kilka fr. paliczków, kilka fr. trzonów k. długich o grub. 3-1 mm, kilka fr. k. zwierzęcych. K. bardzo silnie przepalone — kredowo-białe, waga k. 1790 g (ryc. 5).

Grób 25

... Płeć ♂, Maturus/Adultus — Kilka fr. k. mózgowcazki o grub. 2-3 mm, fr. trzonu żuchwy z zębami w zębodołach, fr. wyrostka kłykciowego żuchwy fr. szczęki z wyrostkami zębodołowymi, fr. lewego brzegu nadoczodołowego, 6 fr. zębów, kilka fr. trzonów i wyrostków kręgowych, kilka fr. żeber, fr. lewej i prawej głowy k. ramiennej, fr. lewej głowy k. ramiennej, 3 fr. nasad dalszych k. ramiennej, fr. lewej i prawej głowy k. udowej, 3 fr. nasady dalszej k. piszczelowych, fr. nasady dalszej k. strzałkowej, fr. k. skokowej, kilka fr. paliczków, kilkanaście fr. trzonów k. długich o grub. 3 mm. Kilka fr. k. przepalonych dużego ssaka. K. średnio przepalone — żółte, waga k. 2300 g.

Grób 26

... Płeć ? — Kilka fr. k. długich o grub. 2 mm, kości silnie przepalone, waga k. 10 g.

Grób 27

... Płeć ?, Maturus — Kilka fr. k. mózgowcazki o grub. 3 mm, kilka fr. trzonów kręgowych, kilkanaście fr. trzonów kręgowych o grub. 2 mm. K. słabo przepalone, waga k. 110 g.

Grób 28

... Płeć ♀, Maturus — Kilka fr. k. mózgowcazki o grub. 1 mm, fr. piramidy k. skroniowej, 1 ząb, kilka fr. trzonów kręgowych fr. talerza k. miedniczej, fr. głowy k. ramiennej, fr. nasady dalszej k. udowej, kilkanaście fr. trzonów o grub. 2 mm. K. średnioprzypalone — żółte, waga k. 360 g.

Grób 29

... Płeć ? Kilka fr. nie nadających się do identyfikacji. K. silnie przepalone — białe, waga k. 20 g.

Grób 30

... Płeć ? — Kilka fr. k. mózgowcazki, kilka fr. trzonów k. długich o grub. 3 mm. K. średnio przepalone — żółte, waga k. 20 g.

Grób 32

... Płeć ? — Kilka fr. twarzoczaszki nie nadających się do identyfikacji, kilka fr. trzonów k. długich o grub. 1 mm. K. silnie przepalone, barwy białej, waga k. 10 g.

Grób 36

Pochówek zwierzęcy.

Grób 37

... Płeć ? — Kilka fr. k. mózgowcazki o grub. 1 mm, kilka fr. trzonów k. długich o grub. 2 mm. K. silnie przepalone — białe, waga k. 10 g.

Grób 38

... Płeć ♀, Adultus/Maturus — Kilka fr. k. mózgowcazki o grub. 2 mm, 2 fr. trzonów kręgowych, fr. nasady dalszej k. udowej, fr. głowy k. udowej, kilka fr. trzonów k. długich o grub. 2 mm. K. średnio przepalone — żółte, waga k. 100 g.

Grób 40

... Płeć ?, Iuvenis — Kilka fr. k. mózgowcazki o grub. 1-2 mm, fr. lewego i prawego wyrostka kłykciowego żuchwy, fr. przedniej części trzonu żuchwy, fr. przed-

niej części trzonu szczęki, fr. k. skroniowej z dołem żuchwowym, 3 fr. zębów w zębodołach, 1 ząb luźny, fr. zęba kręgu obrotowego, kilka fr. trzonów kręgowych z wyrostkami kilka fr. żeber fr. głowy k. promieniowej, fr. nasady górnej k. promieniowej, fr. lewej i prawej głowy k. ramiennej, fr. głowy k. udowej fr. nasady dalszej k. udowej, kilkanaście fr. trzonów k. długich o grub. 2-3 mm. Kilka fr. trzonów k. zwierzęcych. K. słabo przepalone — żółto-szare, waga k. 650 g (ryc. 6).

Grób 41

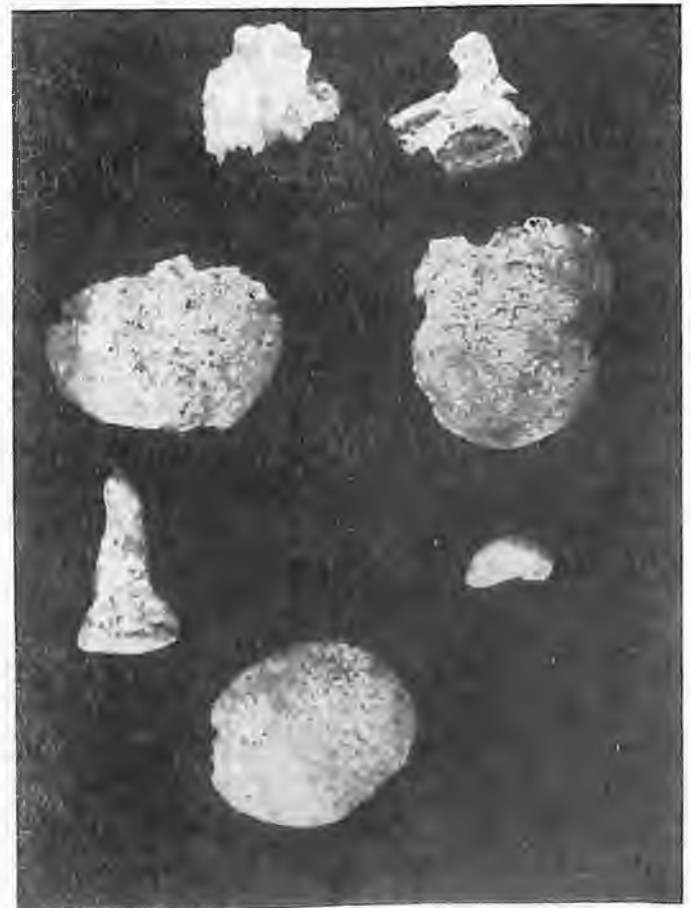
... Płeć ?, Infans I — Kilka fr. k. mózgowcazki o grub. 0,5 mm, fr. lewej i prawej piramidy k. skroniowej. 1 ząb mleczny, kilka fr. trzonów k. długich o grub. 0,5 mm. K. bardzo silnie przepalone — kredowo-białe, waga k. 20 g.

Grób 42

... Płeć ♀, Adultus ? — Kilka fr. k. mózgowcazki o grub. 1 mm, fr. k. skroniowej z łukiem jarzmowym, 2 fr. zębów, kilka fr. łuków kręgowych fr. głowy ramiennej, kilka fr. trzonów długich o grub. 2 mm. K. średnio przepalone, barwy żółtej, waga k. 170 g.

Grób 44

... Płeć ?, Infans II — Kilka k. mózgowcazki o grub. 0,5 mm, fr. lewej i prawej piramidy k. skroniowej, 4 fr. zębów, kilka fr. wyrostków kręgowych, fr. talerza miednicznego, kilka fr. trzonów k. długich o grub. 1 mm. Kilka fr. k. zwierzęcych. K. średnio przepalone — żółte, waga k. 350 g.

Ryc. 6. Słupia Kapitulna, pow. Rawicz. Grób nr 40
Abb. 6. Słupia Kapitulna, Kr. Rawicz. Grab Nr. 40
Fig. 6. Słupia Kapitulna, arr. de Rawicz. Tombe No 40

Tabela 1

Obliczenia wzrostu

nr grobu	pleć	wiek	głowa kości ramienn.	głowa kości prom.	głowa kości udowej	wzrost
40	—	Iuvenis	P — 12 L — 36	P — 16 L — 15		1464,5
17	♀	Adultus	44	15		1579,5
18	♀	Adultus	37	17		1508,0
24	♀	Adultus	38	17	44	1542,3
20	♂	Adultus		20		1575,0
		Maturus				
8	♂	Maturus		17		1488,0
11	♂	Adultus	42	21		1642,0

Tabela 2

Inne pomiary spalonych fragmentów

nr grobu	pleć	wiek	wymiary rzepki	wymiary nasady k. ramienn.	wymiary łędzw. trzonów kręg.	wymiary pierśiow. trzonów kręg.
17	♀	Adultus	szer. 35			
18	♀	Adultus		szer. 34		
19	♂	Adultus	szer. 33		poprzeczny 54	poprzeczny 30
			dl. 37		strzałkowy 31	strzałkowy 28
25	♂	Maturus			poprzeczny 47	poprzeczny 35
					strzałkowy 30	strzałkowy 26

Piśmiennictwo

1. T. Dzierżykray-Rogalski, *Badania szczątków kostnych z grobów ciałopalnych*, „Z otchłani wieków”, R. 23, z. 5, 1957, s. 267-268.
2. M. Godycki, *Zarys antropometrii*, Warszawa 1956.
3. G. Gralla, *Próba rekonstrukcji wzrostu ze szczątków ciałopalnych*, „Materiały i Prace Antropologiczne” t. 70: 1964, s. 35-38.
4. A. Malinowski, *Badania grobów ciałopalnych z cmentarzyska ludności kultury lużyckiej w Olszynie*, pow. Zary, „Przegląd Antropologiczny”, t. 30. 1964, z. 2.
5. Z. Woźniak, *Cmentarzysko kultury lużyckiej w Chojnie — Golejewku w powiecie rawickim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 12: 1959.
6. A. Wrzosek, *Badania szczątków kostnych z grobów ciałopalnych w Laskach w powiecie kępińskim*, Sprawozdania PAU, t. 53: 1952, nr 2.

Włodzimierz Berdychowski

UNTERSUCHUNGEN DER VERBRANNTEN KNOCHENRESTEN AUS DEM GRÄBERFELD DER LAUSITZER KULTUR IN SŁUPIA KAPITULNA, KREIS RAWICZ

Zusammenfassung

Nach der Untersuchung im Fundort Słupia Kapitulna von 36 Bestattungsgruben aus der Hallstattperiode der Lausitzer Kultur konnten wir feststellen, dass sie menschliche Knochen enthielten, von denen 47% gelblich gefärbt waren, also auf eine mittelstarke Einäscherung hinwiesen. Stark verbrannte Knochen waren in 31% vertreten; den Rest bildeten

sehr schwach oder sehr stark verbrannte Knochen.

Das Gewicht der Überbleibsel lag zwischen 10 und 1800 Gramm. Was den Wuchs anbetrifft, so betrug er bei 5 weiblichen Individuen 1488,0 bis 1579,5 mm, bei einem Individuum männlichen Geschlechtes 1642,0 mm und bei einem Jüngling (Iuvenis) 1464,5 mm.

Włodzimierz Berdychowski

EXAMENS DES RESTES OSTÉOLOGIQUES PROVENANT D'UN CIMETIÈRE DE LA
POPULATION DE LA CIVILISATION LUSACIENNE À SŁUPIA KAPITULNA, ARR. DE RAWICZ

Résumé

Pendant l'inspection de 36 fosses funéraires d'un cimetière de la période Hallstatt de la civilisation lusacienne à Słupia Kapitulna on a trouvé de nombreux restes humains, dont 47% se distinguaient par une teinte jaune des os, caractéristique pour une crémation à feu moyen. 31% des os étaient forte-

ment brûlés, le reste étant constitué par des ossements très faiblement ou très fortement brûlés.

Le poids des os oscillait entre 10 et 1800 grammes. La stature mesurée chez 5 individus féminins était de 1488,0 à 1579,5 mm, chez un individu de sexe mâle de 1642,0 mm et chez un adolescent (Iuvenis) de 1464,5 mm.

Andrzej Malinowski

Ekspertyza antropologiczna przepalonych kości ludzkich z wybranych popielnic ludności kultury pomorskiej ze zbiorów muzeów w Bydgoszczy i Toruniu

Anthropologische Expertise verbrannter Menschenknochen aus Urnen der Pommerschen Kultur ausgewählt in den Sammlungen der Museen von Bydgoszcz und Toruń

Anthropological tests of burnt human bones found in cinerary vases of the Pomeranian Culture, selected from collections of the Museums in Bydgoszcz and Toruń

WSTĘP

Coraz liczniejsze badania antropologiczne przepalonych kości ludzkich przyczyniają się do doskonalenia metod, dzięki czemu możliwe są coraz to dokładniejsze próby oznaczeń wieku, płci zmarłych oraz próby określania szczegółów budowy morfologicznej np. określanie wysokości ciała.

Wzrost zainteresowania archeologów opracowaniami kości z grobów ciałopalnych, jest uwarunkowany wymienionymi czynnikami oraz możliwością dość dokładnego ustalenia liczby zmarłych pochowanych na pradziejowych cmentarzyskach, co wiąże się z możliwościami rekonstrukcji stosunków demograficznych w pradziejach. Archeologów interesuje również między innymi weryfikacja tak zwanych archeologicznych wyznaczników płci, co do których często wysuwa się liczne zastrzeżenia. Ze względu na te wyznaczniki na szczególną uwagę zasługują przepalone kości ludzkie pochodzące z popielnic twarzowych ludności kultury pomorskiej.

Kierując się powyższymi względami pragniemy w niniejszym doniesieniu przedstawić wyniki ekspertyzy antropologicznej przepalonych kości ludzkich z 16 popielnic — w większości twarzowych — ludności kultury pomorskiej, datowanych na okres Hallstatt D oraz wczesny okres lateński. Materiał kostny z pierwszych 12 popielnic znajduje się w zbiorach Muzeum Ziemi Bydgoskiej im. L. Wysockiego w Bydgoszczy, zaś z 4 pozostałych w Muzeum Okręgowym w Toruniu. Opracowanie materiałów archeologicznych zostało dokonane przez dr. T. Malinowskiego (1968).

Opracowania przepalonych szczątków kostnych dokonaliśmy w oparciu o metodę morfologiczną opracowaną przez T. Dzierżykray-Rogalskiego (1957, 1960, 1966). Nasze postępowanie umożliwiło określenie przybliżonych danych dotyczących wieku, płci oraz niekiedy ich wzrostu. Ze względu na wyjęcie szczątków kostnych z popielnic jeszcze przed naszą ekspertyzą, porządek w jakim były one ułożone w naczyniach nie jest znany.

WYNIKI BADAŃ

Bydgoszcz, kościół Klarysek

W naczyniu znajdowały się resztki silnie przepalonego szkieletu ludzkiego, zabarwione na kolor biały, ważące 250 g.

W grupie kości czaszki rozpoznano kilkadziesiąt drobnych fragmentów kości sklepienia czaszki grubości około 1 mm, 2 piramidy kości skroniowych i 2 zawiązki zębów — siekacza i trzonowca.

W grupie kości tułowia rozpoznano 9 uszkodzonych trzonów kręgow, kilkadziesiąt trzonów i łuków kręgow, oraz kilkanaście fragmentów żeber.

W grupie kości kończyn górnych rozpoznano fragment łopatki z wydrążeniem stawowym i częściowo zachowanym wyrostkiem kruczym (oddzielnie), 3 fragmenty głów obu kości ramiennych oraz kilkadziesiąt drobnych fragmentów trzonów kości długich o ścianach grubości 1-2 mm.

W grupie kości kończyn dolnych rozpoznano kości bliższy trzonu kości udowej, 5 fragmentów kłykci kości udowych oraz kilkadziesiąt drobnych fragmentów trzonów kości o ścianach grubości od 1 do 2 mm. Zawiązki zębów, grubość kości i zespół innych cech morfologicznych wskazują, że opisane szczątki należą do osobnika zmarłego w wieku około 1-3 lat — Infans I. Według wyznaczników archeologicznych był to osobnik płci żeńskiej.

Dąbrówka Nowa, pow. Bydgoszcz, grób I, popielnica 1

W naczyniu znajdowały się resztki bardzo silnie przepalonego szkieletu ludzkiego zabarwione na kolor biały i żółto-szary, ważące 1200 g.

W grupie kości czaszki rozpoznano kilkanaście fragmentów kości sklepienia czaszki grubości 2-4 mm, uszkodzoną prawą kość skroniową z wyrostkiem sutkowatym i piramidą, wyrostek czołowy lewej kości jarzmowej, wyrostek podniebienny i zębodołowy szczęk ze wszystkimi zębodołami, fragment żuchwy z guzowatością bródkową i zębodołami dla siekaczy, fragment żuchwy z zębodołem po M_3 , gło-

wa zuchwy, 3 uszkodzone trzonowce i 2 przedtrzonowce.

W grupie kości tułowia rozpoznano 4 uszkodzone trzony kręgów lędźwiowych, kilkadziesiąt fragmentów trzonów i łuków kręgów, kilkadziesiąt fragmentów żeber.

W grupie kości kończyn górnych rozpoznano fragment łopatki z częścią wyrostka barkowego i z wydrążeniem stawowym, koniec bliższy z niezrośniętą głową kości ramiennej, bloczek tej kości, głowę kości promieniowej o średnicy 19 mm, koniec bliższy kości łokciowej z wyrostkiem łokciowym i dziobiastym, oraz kilkadziesiąt fragmentów trzonów o ścianach grubości 2-4 mm.

W grupie kości kończyn dolnych rozpoznano kilka fragmentów talerzy kości biodrowych, część kości kulszowej z guzem i częścią panewki stawu biodrowego, głowę kości udowej o średnicy 41 mm, kłykiec kości udowej, rzepkę, kość skokową, łódkowatą, 19 fragmentów kości śródstopia i paliczków oraz kilkadziesiąt fragmentów trzonów o ścianach grubości 2-5 mm.

Z charakteru szwów czaszkowych i niezrośniętych z trzonami nasad kości wynika, że osobnik do którego należą opisane szczątki zmarł w wieku Iuvenis — około 20 lat. Najprawdopodobniej są to kości kobiety, której wzrost z wyliczeń średnic głów kości promieniowej i udowej wynosił około 154-155 cm. Według wyznaczników archeologicznych osobnik był płci męskiej lub żeńskiej.

Dąbrówka Nowa, pow. Bydgoszcz, grób I, popielnica 2

W naczyniu znajdowały się szczątki silnie przepalonego szkieletu zabarwione białą i miejscami żółtawą a ważące około 590 g.

W grupie kości czaszki rozpoznano całą łuskę kości czołowej, kilkanaście fragmentów innych kości sklepienia czaszki, grubości 1-2 mm, prawą szczękę, 2 piramidy kości skroniowych, trzon kości klinowej, korzenie siekacza, kła i 4 trzonowców oraz 2 korony trzonowców.

W grupie kości tułowia rozpoznano 10 uszkodzonych trzonów kręgów oraz kilkadziesiąt fragmentów trzonów i łuków kręgów, kilkadziesiąt fragmentów żeber.

W grupie kości kończyn górnych rozpoznano fragment łopatki, 2 głowy kości ramiennych o średnicy 32 mm, koniec bliższy kości łokciowej z uszkodzonymi wyrostkami łokciowym i dziobiastym, kilkadziesiąt drobnych fragmentów trzonów o ścianach grubości 1-3 mm.

W grupie kości kończyn dolnych rozpoznano fragment głowy i 5 części kłykci kości udowych, rzepkę, koniec bliższy piszczeli, uszkodzoną kość skokową, kość piętową oraz kilkadziesiąt fragmentów trzonów o ścianach grubości 1-3 mm.

Ostrość ząbkowania szwów czaszkowych, grubość fragmentów, brak zrośnięcia nasad z trzonami i inne cechy morfologiczne przemawiają za tym, że osobnik do którego należą szczątki kostne zmarł w wieku około 11-15 lat — Infans II. Według wyznaczników archeologicznych płeć osobnika mogła być męska lub żeńska.

Kozia Góra, pow. Wyrzysk, grób I, popielnica 2

W naczyniu znajdowały się resztki silnie przepalonego szkieletu zabarwione na białą i miejscami szarą i czarno a ważące 1500 g.

W grupie kości czaszki rozpoznano kilkanaście dużych fragmentów kości sklepienia czaszki grubości 3-5 mm, fragment łuski kości potylicznej z guzowatością potyliczną zewnętrzną, 2 piramidy kości skroniowych, uszkodzona prawa i lewa szczęką z wyrostkiem podniebiennym i zębodołowym, fragment trzonu zuchwy ze wszystkimi zębodołami (stwierdzono przyżyciową utratę prawego M_1), prawą gałąź zuchwy z wyrostkiem dziobiastym i kłykciowym z głową zuchwy, 3 uszkodzone trzonowce, (lewy M_2 tkwił w zębodole), 4 fragmenty korzeni zębów.

W grupie kości tułowia rozpoznano trzon z zębem kręgu obrotowego, 4 trzony kręgów szyjnych, 6 trzonów kręgów piersiowych, kilkanaście fragmentów trzonów pozostałych kręgów, kilkadziesiąt fragmentów łuków kręgów, pierwsze zebro i kilkadziesiąt fragmentów żeber.

W grupie kości kończyn górnych rozpoznano barkowy koniec obojczyka, wydrążenie stawowe łopatki, 2 uszkodzone głowy i kłykiec kości ramiennej, głowa kości promieniowej o średnicy 19 mm, koniec bliższy kości łokciowej z wyrostkiem łokciowym i dziobiastym, kość główkowatą, 5 uszkodzonych paliczków i kilkadziesiąt fragmentów trzonów o ścianach grubości 3-5 mm.

W grupie kości kończyn dolnych rozpoznano 7 fragmentów talerzy kości biodrowych, kość kulszową, fragment panewki stawu biodrowego, kilka fragmentów głów i kłykci kości udowych, kostkę przyśrodkową piszczeli i boczną strzałki, kość łódkowatą, 17 fragmentów kości śródstopia i paliczków, kilkadziesiąt fragmentów trzonów o ścianach grubości 2-5 mm.

Cechy morfologiczne przepalonego szkieletu wykazują, że mógł on należeć do kobiety zmarłej w wieku około 25-35 lat — Adultus. Wzrost wyliczony z pomiaru średnicy głowy kości promieniowej wynosi około 154 cm. Według wyznaczników archeologicznych płeć zmarłego określa się jako żeńską.

Kozia Góra, pow. Wyrzysk, grób I, popielnica 4

W naczyniu znajdowały się resztki bardzo silnie przepalonego szkieletu o barwie białej, ważące około 330 g.

W grupie kości czaszki rozpoznano kilkadziesiąt bardzo drobnych fragmentów kości sklepienia czaszki grubości 1-2 mm, 2 piramidy kości skroniowych, zawiązki 4 zębów trzonowych, 3 przedtrzonowych i 1 siekacza.

W grupie kości tułowia rozpoznano 16 trzonów i kilkadziesiąt fragmentów łuków kręgów oraz fragmenty żeber.

W grupie kości kończyn górnych rozpoznano 2 uszkodzone głowy kości ramiennych oraz kilkadziesiąt fragmentów trzonów o ścianach grubości 1-2 mm.

W grupie kości kończyn dolnych rozpoznano kość

kulszową, kilka fragmentów głów i kłycki kości udowych oraz kilkanaście fragmentów trzonów kości długich o ścianach grubości 1-2 mm.

Charakter morfologiczny szczątków kostnych wskazuje, że należą one do osobnika zmarłego w wieku Infans I — około 4-7 lat. Wyznaczniki archeologiczne wskazują na płeć żeńską zmarłego. Między kośćmi występowały grudki szkliska i paciorki barwy niebieskiej i białej.

Kozia Góra, pow. Wyrzysk, grób II, popielnica 2

W naczyniu znajdowały się resztki bardzo silnie przepalonego szkieletu barwy białej wazące 130 g.

W grupie kości czaszki rozpoznano kilkanaście fragmentów kości sklepienia czaszki grubości około 1 mm, 1 piramidę kości skroniowej, 2 fragmenty szczęki, 1 fragment żuchwy.

W grupie kości tułowia rozpoznano 13 trzonów kręgów, kilkadziesiąt fragmentów trzonów i łuków kręgów i kilkadziesiąt fragmentów żeber.

W grupie kości kończyn górnych i dolnych znaleziono kilkadziesiąt fragmentów trzonów grubości 1-2 mm.

Charakter morfologiczny szczątków kostnych wskazuje, że należały one do osobnika zmarłego w wieku około 3-6 lat — Infans I. Według wyznaczników archeologicznych zmarły był płci żeńskiej.

Kozia Góra, pow. Wyrzysk, grób IV, popielnica 2

W naczyniu znajdowały się resztki słabo przepalonego szkieletu zabarwione na kolor żółto-szary, wazące około 1400 g.

W grupie kości czaszki rozpoznano kilkanaście fragmentów kości sklepienia czaszki grubości 3-5 mm, lewą część łuski kości czołowej z brzegiem nadoczodołowym, wyrostkiem jarzmowym i kresą skroniową 2 piramidy kości skroniowych część trzonu żuchwy z zębodołami od I_2 prawej do M_2 lewej strony, fragment gałęzi żuchwy z wyrostkiem dziobiastym i kłykciowym z głową żuchwy, 3 korzenie trzonowców oraz korzeń i korona siekacza.

W grupie kości tułowia rozpoznano trzon z zębem kręgu obrotowego, 4 trzony kręgów szyjnych, kilkadziesiąt fragmentów trzonów i łuków kręgów, kilkadziesiąt fragmentów żeber.

W grupie kości kończyn górnych rozpoznano barkowy koniec obojczyka, kilka fragmentów głów kości ramiennych, boczka z główką kości ramiennej, koniec bliższy z wyrostkiem rylcowatym i głową kości łokciowej, 7 uszkodzonych paliczek rąk i kilkadziesiąt fragmentów trzonów o ścianach grubości 2-5 mm.

W grupie kości kończyn dolnych rozpoznano kilka fragmentów talerzy kości biodrowych, koniec bliższy z szyjką i krętarzami kości udowej wraz z głową o średnicy 50 mm, duży fragment końca dalszego kości udowej z kłykciami i powierzchnią podkolanową, rzepkę, kość skokową, uszkodzoną kość piętową, 21 uszkodzonych kości śródstopia i paliczek oraz kilkadziesiąt fragmentów trzonów o ścianach grubości 2-7 mm.

Charakter morfologiczny opisanych szczątków kostnych pozwala przypuszczać, że należały one być może do mężczyzny zmarłego w wieku około 25-35 lat — Adultus. Wzrost zmarłego wyliczony z pomiaru średnicy głowy kości udowej wynosi około 168 cm. Wyznaczniki archeologiczne określają płeć tak żeńską, jak i męską zmarłego.

Kozia Góra, pow. Wyrzysk, grób IV, popielnica 3

W naczyniu znajdowały się średnio przepalone resztki szkieletu barwy żółto-szarej o wadze około 500 g.

W grupie kości czaszki rozpoznano kilkanaście fragmentów kości sklepienia czaszki grubości 3-5 mm, piramidę kości skroniowej, 2 fragmenty wyrostka zębodołowego szczęki z zębodołami od I_1 do M_1 strony lewej, część gałęzi żuchwy z wyrostkiem dziobiastym i kłykciowym z głową żuchwy, 3 zęby trzonowe z bardzo startą powierzchnią żującą.

W grupie kości tułowia nie stwierdziliśmy występowania jakichkolwiek fragmentów kości.

W grupie kości kończyn górnych rozpoznano 2 części głowy kości ramiennej i 2 fragmenty boczka, fragment barkowego końca obojczyka oraz kilkadziesiąt fragmentów trzonów o ścianach grubości 2-6 mm.

W grupie kości kończyn dolnych rozpoznano 5 fragmentów głów kości udowych, przyśrodkową kostkę piszczeli oraz kilkanaście fragmentów trzonów o ścianach grubości 3-6 mm.

Charakter morfologiczny szczątków kostnych pozwala przypuszczać, że należały one do osobnika zmarłego w wieku około 40-50 lat — Maturus. Płci osobnika z zachowanych szczątków nie można było określić; według wyznaczników archeologicznych była to kobieta.

Ślesin, pow. Bydgoszcz

W naczyniu znajdowały się silnie przepalone szczątki kostne koloru biało- i żółto-szarego o wadze około 900 g.

W grupie kości czaszki rozpoznano kilka fragmentów kości sklepienia czaszki grubości 3-5 mm, 2 piramidy kości skroniowych, fragment łuski kości potylicznej z guzowatością potyliczną zewnętrzną i wewnętrzną, korzeń zęba trzonowego.

W grupie kości tułowia rozpoznano kilkadziesiąt fragmentów trzonów i łuków kręgów i tyleż fragmentów żeber.

W grupie kości kończyn górnych rozpoznano 5 fragmentów głów kości ramiennych, trzon z końcem bliższym kości łokciowej z wyrostkiem łokciowym i dziobiastym, kilkadziesiąt fragmentów trzonów o ścianach grubości 2-5 mm.

W grupie kości kończyn dolnych rozpoznano 3 fragmenty panewek stawów biodrowych, guz kulszowy, koniec bliższy z krętarzami i głową średnicy 38 mm kości udowej, koniec dalszy z kłykciami kości udowej, 3 fragmenty końców bliższych kości piszczelowych, rzepka, 2 kości skokowe, 9 fragmentów kości śródstopia i paliczek, kilkadziesiąt fragmentów trzonów kości długich o ścianach grubości 2-5 mm.

Charakter morfologiczny opisanych szczątków kostnych pozwala przypuszczać, że należą one prawdopodobnie do kobiety (?) zmarłej w wieku około 25-30 lat — Adultus, której wzrost wyliczony ze średnicy głowy kości udowej wynosił około 151 cm. Według wyznaczników archeologicznych płeć zmarłego mogła być tak męska, jak żeńska.

W u d z y ń, pow. Bydgoszcz

W naczyniu znajdowały się szczątki silnie przepalonego szkieletu barwy białej i szarej o wadze około 100 g.

W grupie kości czaszki rozpoznano kilkadziesiąt drobnych fragmentów kości sklepienia czaszki grubości około 1 mm, 2 piramidy kości skroniowych, 2 fragmenty szczęk z zawiązkami zębów, zawiązek mlecznego drugiego górnego trzonowca z tak zwanym guzkiem Carabelliego.

W grupie kości tułowia rozpoznano kilkadziesiąt fragmentów trzonów i łuków kręgow oraz znaczną liczbę drobnych fragmentów żeber.

W grupie kości kończyn górnych i dolnych rozpoznano kilka fragmentów głów kości ramiennych i udowych oraz kilkadziesiąt fragmentów trzonów o ścianach grubości 1-2 mm.

Charakter morfologiczny szczątków kostnych pozwala przypuszczać, że należały one do dziecka zmarłego około 1 roku — Infans I. Według wyznaczników archeologicznych był to osobnik płci żeńskiej. Wśród kości ludzkich rozpoznano przepaloną łopatkę zającą.

Miejscowość nieznana (nr. ewid. 380), woj. bydgoskie

W naczyniu znajdowały się resztki średnio przepalonego szkieletu zabarwione żółto-szaro o wadze 310 g.

W grupie kości czaszki rozpoznano kilkanaście fragmentów kości sklepienia czaszki grubości 3-5 mm, piramidę kości skroniowej i wyrostek czołowy kości jarzmowej.

W grupie kości tułowia nie stwierdzono jakichkolwiek fragmentów. W grupie kości kończyn górnych rozpoznano fragment głowy kości ramiennej oraz kilkanaście fragmentów trzonów o ścianach grubości 3-5 mm.

W grupie kości kończyn dolnych rozpoznano kilkanaście fragmentów o ścianach grubości 3-5 mm.

Z charakteru morfologicznego szczątków kostnych wnioskować można, że należą one najprawdopodobniej do kobiety zmarłej w wieku około 25-35 lat — Adultus. Wyznaczniki archeologiczne wskazują również na płeć żeńską zmarłego osobnika.

Miejscowość nieznana (nr. ewid. 1130), pow. Bydgoszcz

W naczyniu znajdowały się resztki silnie przepalonego szkieletu ludzkiego zabarwione na kolor żółto- i szaro-biały i miejscami czarny, ważące około 2900 g.

W grupie kości czaszki rozpoznano kilkanaście dużych fragmentów kości sklepienia czaszki grubości 3-6 mm, obydwie prawie całe kości skroniowe, kłykcie potyliczne, duży fragment łuski kości czołowej z częścią nadoczodołową i wyrostkiem jarzmowym,

z gładziwą, część łuski kości potylicznej z guzowatością potyliczną zewnętrzną i wewnętrzną oraz całe szczęki (szerokość apt-apt 23 mm, n-pr 69 mm, n-ns 50 mm), wyrostek czołowy kości jarzmowej, prawa część żuchwy 2 uszkodzone trzonowce i cały 1 kieł.

W grupie kości tułowia rozpoznano trzon z zębem kręgu obrotowego, kilkanaście fragmentów trzonów i łuków kręgow szyjnych, 9 uszkodzonych trzonów kręgow piersiowych i 5 lędźwiowych, kilkadziesiąt fragmentów łuków kręgow, podstawa kości krzyżowej, kilkadziesiąt fragmentów żeber.

W grupie kości kończyn górnych rozpoznano 2 duże fragmenty obu łopatek z wydrążeniem stawowym i wyrostkiem kruczym, 2 uszkodzone obojczyki, 2 głowy kości ramiennych o średnicy 45 mm, 2 kłykcie tych kości, 2 końce bliższe z głowami kości promieniowych o średnicy 22 mm, 2 duże fragmenty trzonów tych kości z końcami dalszymi, koniec bliższy kości łokciowej z wyrostkiem łokciowym i dziobiastym, 2 końce dalsze kości łokciowych z głowami i wyrostkami rylcowatymi, kość łódeczkowatą, trójgraniastą, główkowatą, 6 kości śródreżca i 11 paliczek rąk, kilkadziesiąt fragmentów trzonów kości o ścianach grubości 3-7 mm.

W grupie kości kończyn dolnych rozpoznano kilka dużych części kości biodrowych, kość kulszową, łonową, 2 uszkodzone głowy kości udowych, część trzonu kości udowej z krętarzami, kłykcie kości udowych, 2 końce bliższe i dalsze kości piszczelowych, głowa kości strzałkowej, 2 rzepki, 2 kości skokowe, 2 kości piętowe, kość klinowata boczna, kość łódkowata, 8 kości śródstopia i 7 kości palców stóp, kilkadziesiąt fragmentów trzonów o ścianach grubości 3-7 mm.

Cechy morfologiczne dobrze zachowanych resztek szkieletu pozwalają przypuszczać, że należały one do mężczyzny zmarłego w wieku około 25-30 lat — Adultus. Wzrost osobnika wyliczony z pomiarów głów kości ramiennych i promieniowych wynosi około 167 cm. Z poczynionych pomiarów długości i szerokości nosa kostnego wyliczono wskaźnik nosa = 46,0 — wartość charakterystyczna dla elementu nordycznego. Wyznaczniki archeologiczne również wskazują na płeć męską zmarłego.

Białośliwie, pow. Wyrzysk

W naczyniu znajdowały się resztki silnie przepalonego szkieletu barwy biało-szarej i czarno-szarej o wadze 1500 g.

W grupie kości czaszki rozpoznano kilkanaście fragmentów kości sklepienia czaszki grubości 2-5 mm, 2 piramidy kości skroniowych, gałąź żuchwy z wyrostkiem kłykciowym wraz z głową, 2 fragmenty wyrostka zębodołowego szczęki z zębodołami po prawych trzonowcach oraz uszkodzony siekacz i trzonowiec.

W grupie kości tułowia rozpoznano kilkadziesiąt fragmentów trzonów i łuków kręgow i kilkadziesiąt fragmentów żeber.

W grupie kości kończyn górnych rozpoznano 2 uszkodzone głowy, bloczek kości ramiennej, 2 końce bliższe kości łokciowej z wyrostkami — dziobiastym i łokciowym, kość haczykowatą, 1 kość śródreżca i 2 paliczki oraz kilkadziesiąt fragmentów trzonów o

ścianach grubości 2-5 mm. Średnica głowy kości ramiennej wynosi 44 mm.

W grupie kości kończyn dolnych rozpoznano prawą kość biodrową w 2 częściach, 5 fragmentów głów i 2 fragmenty kłykci kości udowych, rzepkę, kostkę przyśrodkową piszczeli, 4 uszkodzone kości śródstopia, kilkadziesiąt fragmentów trzonów o ścianach grubości 2-6 mm.

Charakter cech morfologicznych zachowanych resztek szkieletu pozwala przypuszczać, że należały one do mężczyzny (?) zmarłego w wieku około 25-35 lat — Adultus, którego wzrost wyliczony z pomiaru głowy kości ramiennej wynosił około 167 cm. Między kośćmi ludzkimi znaleziono łopatkę dużego ssaka i fragment trzonu kości długiej. Według wyznaczników archeologicznych płeć zmarłego mogła być męska lub żeńska.

J a b ł ó w k o, pow. Starogard Gdański

W naczyniu znajdowały się bardzo silnie przepalone szczątki kości barwy białej o wadze około 10 g.

Z całego szkieletu pozostało: trzon kości klinowej, 1 fragment trzonu kręgu, 1 fragment trzonu piszczeli, kilka fragmentów trzonów kości długich o ścianach grubości 2-5 mm, 1 fragmenty żebra. Opisane fragmenty należą do osobnika zmarłego w jednej z kategorii wieku powyżej Infans II, płci osobnika nie dało się określić. Według wyznaczników archeologicznych szczątki należą do kobiety.

M a t a r n i a, pow. Kartuzy

W naczyniu znajdowały się resztki bardzo silnie przepalonego szkieletu zabarwione na kolor biało-szary i granatowo-czarny ważące około 350 g.

W grupie kości czaszki rozpoznano kilka dużych fragmentów kości sklepienia czaszki grubości 3-12 mm, fragment łuski kości potylicznej z guzowatością zewnętrzną, 1 piramidę kości skroniowej, część żuchwy z zębodołami od P₁ do M₂ strony prawej.

W grupie kości tułowia rozpoznano trzon kręgu piersiowego, kilkanaście fragmentów trzonów i łuków kręgów oraz kilka fragmentów żeber.

W grupie kości kończyn górnych rozpoznano uszkodzony kłykieć kości ramiennej, kilkanaście fragmentów trzonów o ścianach grubości 3-8 mm.

W grupie kości kończyn dolnych rozpoznano kość łonową, panewkę stawu biodrowego, uszkodzoną kość skokową oraz kilkadziesiąt fragmentów trzonów o ścianach grubości 3-8 mm.

Cechy morfologiczne kości, bardzo znaczna masywność fragmentów wskazują, że opisane kości należą do osobnika męskiego zmarłego w wieku 35-45 lat — Maturus. Według wyznaczników archeologicznych zmarły był mężczyzną.

S z e m u d, pow. Wejherowo, cmentarzysko II, grób 2, popielnica nr 3

W naczyniu znajdowały się resztki silnie przepalonego szkieletu barwy żółto- i biało-szarej ważące około 900 g.

W grupie kości czaszki rozpoznano kilka dużych fragmentów kości sklepienia czaszki, grubości 3-4 mm, prawą kość jarzmową, część piramidy kości skroniowej, na której znajdował się zielonej barwy

stopiony przedmiot brązowy, kilka fragmentów żuchwy, 2 całe trzonowce żuchwy, 1 siekacz i 4 fragmenty korzeni zębów.

W grupie kości tułowia rozpoznano trzon z zębem kręgu obrotowego 2 trzony kręgów szyjnych, 9 uszkodzonych trzonów kręgów piersiowych, 5 trzonów kręgów lędźwiowych, podstawę kości krzyżowej oraz kilkadziesiąt fragmentów łuków kręgów i kilkadziesiąt fragmentów żeber.

W grupie kości kończyn górnych rozpoznano fragment głowy i 2 uszkodzone bloczki kości ramiennych, 2 paliczki i kilkadziesiąt fragmentów trzonów o ścianach grubości 2-4 mm.

W grupie kości kończyn dolnych rozpoznano kilka fragmentów talerzy kości biodrowych, guz kości kulszowej, głowę o średnicy 42 mm i 2 końce dalsze z kłykcami kości udowych, 2 końce bliższe z powierzchniami stawowymi górnymi kości piszczelowych, głowę kości strzałkowej, kość skokową, 5 kości śródstopia i 3 paliczki oraz kilkadziesiąt fragmentów trzonów o ścianach grubości 3-4 mm.

Charakter morfologiczny kości pozwala przypuszczać, że należały one do kobiety zmarłej w wieku około 25-35 lat — Adultus, której wzrost wyliczony z pomiaru średnicy głowy kości udowej wynosił około 155 cm. Wyznaczniki archeologiczne wskazują na płeć żeńską.

WNIOSKI

Przedmiotem ekspertyzy antropologicznej były szczątki kostne z 16 wybranych popielnic ludności kultury pomorskiej. Prawie we wszystkich naczyniach występowały fragmenty większości kości szkieletów a stan ich zachowania był z reguły bardzo dobry. Ciężar ważonych przepalonych kości, który w pewnym stopniu orientuje nas co do kompletności zachowania szkieletu, był też najczęściej dość znaczny dochodzący aż do 2900 g.

W naczyniach występowały kości należące do jednej osoby. W 2 przypadkach stwierdzono wśród szczątków kości ludzkich przymieszkę kości zwierzęcych, które również były przepalone.

Wiek dożywania można było określić u 15 zmarłych a uzyskane wyniki przedstawiają się następująco: 4 osobników zmarłych w wieku Infans I, 1 osobnik zmarły w wieku Infans II, 1 osobnik zmarły w wieku Iuvenis, 7 osobników zmarłych w wieku Adultus i 2 osobników zmarłych w wieku Maturus, przy braku reprezentantów kategorii Senilis. W jednym przypadku wiek zmarłego nie mógł być określony, lecz należał on do jednej z kategorii powyżej Infans II.

Przybliżone określenia płci wykonywalne były tylko u osobników dorosłych a ich pewność uwarunkowana jest liczbą i wyrazistością cech diagnostycznych zachowanych szczątków kostnych. Wśród rozpoznanych osobników dorosłych znajdowało się zapewne 4 mężczyzn i 5 kobiet, przy czym należy pamiętać, że w określeniach przy których dopisano znak zapytania ocena jest mniej pewna.

W opracowanym materiale wyznaczniki płci biologiczne i archeologiczne w znacznym stopniu się pokrywają, jednakże zgodność ta dotyczy przypadków gdy wyznaczniki archeologiczne są jednolite.

Jednakże niektóre popielnice posiadały wyznaczniki archeologiczne dla obu płci, co wyklucza jakąkolwiek możliwość poprawnej oceny płci metodami archeologicznymi. W przypadkach takich ocena antropologiczna oparta o kryteria morfologiczne cech kości, stanowi jedyną możliwość oceny.

Z pomiarów średnic głów kości ramiennych, promieniowych i udowych dokonywaliśmy obliczeń długości poszczególnych kości a następnie przybliżonego wzrostu. W 2 przypadkach wzrost mężczyzny wynosił około 167 cm, w jednym zaś około 168 cm, u kobiet zaś w 3 przypadkach około 154 - 155 cm i w jednym 151 cm.

Charakter morfologiczny kości badanych osobników wskazuje na to, że w większości posiadali oni silną budowę ciała.

Ze zmian patologicznych i anomalii wnioskować możemy o schorzeniach które trapiły ówczesną ludność. Wśród zbadanych szczątków kostnych w jednym przypadku zaobserwowaliśmy u osobnika dorosłego wyraźnie zaznaczone wyrośla kostne na kręwdziach trzonów kregów, u innego zaś stwierdziliśmy przyżyciową utratę pierwszego trzonowca żuchwy. Przypadki te potwierdzają inne dane świadczące, że ówczesną ludność cierpiała na schorzenia reumatyczne i schorzenia uzębienia.

Piśmiennictwo

1. T. Dzierżykray-Rogalski, *Badania szczątków kostnych z grobów ciałopalnych*, „Z otchłani wieków”, R. 23, z. 5, 1957, s. 267 - 268.
2. Tenże, *Szczątki kostne z grobów ciałopalnych jako przedmiot badań antropologa*, „Człowiek w czasie i przestrzeni”, R. 3, z. 1, 1960, s. 49 - 51.

3. Tenże, *New methods of investigation of bone remains from cremation graves*, „Anthropologie”, Brno, t. 4, 1966, s. 41 - 45.
4. G. Gralla, *Próba rekonstrukcji wzrostu ze szczątków ciałopalnych*, „Materiały i Prace Antropologiczne”, nr 70: 1964, s. 95 - 98.
5. A. Malinowski, *Ekspertyza antropologiczna przepalonych kości ludzkich z wybranych popielnic twarzowych ludności kultury pomorskiej*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 32, z. 1 - 2, 1966, s. 25 - 30.
6. Tenże, *Synthese des recherches polonaises effectuées jusqu'à présent sur les os des tombes à incinération*, „Przegląd Antropologiczny”, t. 35, z. 1, 1969, s. 127 - 147.
7. A. Malinowski, R. Porawski, *Identifikationsmöglichkeiten menschlicher Brandknochen mit besonderer Berücksichtigung ihres Gewichts*, „Zacchia”, Roma, R. 44, t. 5, z. 3, 1969, s. 392 - 410.
8. T. Malinowski, *Uwagi na temat współpracy między antropologią a archeologią*, „Przegląd Antropologiczny”, t. 28, z. 1, 1962, s. 215 - 227.
9. Tenże, *Konfrontacja antropologiczna archeologicznych wyznaczników płci (na przykładzie kultury pomorskiej)*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Oddziału PAN w Krakowie”, 1966, s. 367 - 368.
10. Tenże, *Wyniki antropologicznej konfrontacji archeologicznych wyznaczników płci na podstawie niektórych popielnic kultury pomorskiej ze zbiorów muzeów w Bydgoszczy i Toruniu*, „Prace Komisji Historii BTN”, t. 5: 1968, s. 5 - 16.
11. Tenże, *Niektóre wyobrażenia na popielnicach (zwłaszcza twarzowych) kultury pomorskiej, a pięć pochowanych w nich osobników*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 32, z. 1 - 2, 1966, s. 16 - 24.
12. E. Naumowiczówna, A. Malinowski, *Grób skrzynkowy kultury pomorskiej z Morzewa, pow. Chodzież*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 16: 1965, s. 256 - 258.
13. J. Strzałko, *O odtwarzaniu długości kości ramiennej, promieniowej i udowej na podstawie pomiarów ich głów*, „Przegląd Antropologiczny”, t. 32, z. 2, 1966, s. 261 - 268.

Andrzej Malinowski

ANTHROPOLOGISCHE EXPERTISE VERBRANNTER MENSCHENKNOCHEN AUS URNEN DER POMMERSCHEN KULTUR AUSGEWÄHLT IN DEN SAMMLUNGEN DER MUSEEN VON BYDGOSZCZ UND TORUŃ

Zusammenfassung

Der Bericht bringt eine Zusammenstellung der anthropologischen Untersuchungen von 16 Urnen, vorwiegend Gesichtsurnen der Pommerschen Kultur aus der Hallstatt-D-Periode und aus der frühen Latènezeit. In 15 Fällen wurde das Alter der Verstorbenen bestimmt: 4 Individuen Infans I, 1 Infans II, 1 Iuvenis, 7 Individuen Adultus und 2 Maturus. Zwischen den Erwachsenen waren 4 Männer und 5 Frauen. Es hat sich auch erwiesen, dass die anthropologischen Bestimmungen sich mit den archäologischen

decken, obwohl diese Übereinstimmung nur dann hervortritt, wenn die archäologischen Determinanten eindeutig sind. Manchmal jedoch waren in den untersuchten Urnen die archäologischen Determinanten charakteristisch sowohl für Frauen, wie auch für Männer, sodass sich in diesen Fällen nur anthropologische Bestimmungen entscheidend erwiesen. Man hat auch die annähernden Staturwerte berechnet — für 3 Männer waren sie nur 167 - 168 cm und bei 1 Frau nur 151 cm.

Andrzej Malinowski

ANTHROPOLOGICAL TESTS OF BURNT HUMAN BONES FOUND IN CINERARY VASES OF THE POMERANIAN CULTURE, SELECTED FROM COLLECTIONS OF THE MUSEUMS IN BYDGOSZCZ AND TORUŃ

Summary

The paper deals with anthropological tests performed on bones picked out of 16 cinerary vases, among which prevailed face-urns of the Pomeranian Culture ascribed to Hallstatt Period D and to the Early La Tène. In 15 cases we could determine the age of deceased: 4 individuals Infans I, 1 Infans II, 1 Juvenis, 7 individuals Adultus and 2 Maturus. Among adultus we singled out 4 men and 5 women. It appeared that anthropological statements agree with

archaeological ones, though this conformability occurs only when archaeological determinants are unequivocal. Unfortunately in the investigated urns archaeological determinants were sometimes characteristic both for women and for men, so that in such cases anthropological determinations became decisive. We calculated also approximate stature values, which were for 3 men about 167-168 cm and for 1 woman 151 cm.

Ocalałe materiały z cmentarzyska w Oksywiu

Gerettete Materialien aus dem Gräberfeld von Oksywie
Preserved materials of the cemetery of Oksywie

Określenie „grupa oksywska” lub „kultura oksywska” zdobyło sobie trwałe miejsce w polskiej terminologii archeologicznej dla oznaczenia zjawisk w zakresie kultury archeologicznej na terenie Pomorza Wschodniego i terenów przyległych w okresie późnolateńskim. Termin ten po raz pierwszy do literatury przedmiotu wprowadził J. Kostrzewski w końcu lat trzydziestych dla określenia północnej grupy tzw. kultury grobów jamowych, zwanej też kulturą wenedzką¹. Zgodnie ze swym stanowiskiem badacz ten używał nazwy „grupa oksywska” tylko w odniesieniu do okresu późnolateńskiego, natomiast dla oznaczenia kultury archeologicznej na tym terytorium w ciągu całego okresu wpływów rzymskich stosował nazwę „kultura gocko-gepidzka”, którą to kulturę przypisywał germańskim przybyszom ze Skandynawii, narzucającym swoje panowanie i kulturę mieszkańcom kultury oksywskiej².

W okresie powojennym określenie „kultura oksywska” lub „grupa oksywska” stosowano przemiennie, ale w miarę wzrostu materiału faktycznego i postępu badań przyjął się powszechnie termin „kultura oksywska”, podobnie jak „kultura przeworska” dla środkowych i południowych obszarów Polski. Zaobserwowane różnice między materiałem archeologicznym z Polski południowej i środkowej a zespołami znalezisk z terytoriów ościennych narzuciły konieczność stosowania odrębnych określeń. Dla pierwszego kręgu L. Niederle wprowadził nazwę „kultura przeworska”, wywodząc ją od cmentarzyska ciałopalnego, odkrytego pod Przeworskiem. Rozkopał je w końcu XIX wieku K. Hadaczek, profesor archeologii klasycznej i prehistorii na uniwersytecie lwowskim, w miejscowości Gać, pow. Przeworsk. Można tu przypomnieć, że pozostawił on opis zawartości poszczególnych grobów, których było około 180, oraz zdję-

cia zabytków metalowych, glinianych (65 naczyń w całości lub większych fragmentach), kościanych i kamiennych, uszeregowanych według rodzajów³. Nie podał natomiast informacji o przynależności zabytków do zespołów grobowych. Tak więc nie dysponujemy żadnym zwartym zespołem z cmentarzyska, które udzieliło swej nazwy odrębnej kulturze archeologicznej (podobna sytuacja zaistniała również odnośnie do cmentarzyska oksywskiego). Cmentarzysko w Gaci było jednak pierwszym w tym stopniu przebadanym obiektem o wyraźnie jednolitym charakterze, i ten fakt skłonił L. Niederlego do wprowadzenia nowej nazwy dla oznaczenia poznanej i wyróżnionej grupy kulturowej.

W ostatnich latach, w rezultacie studiów nad charakterem elementów gocko-gepidzkich w zespołach archeologicznych nad dolną Wisłą okazało się, że brak jest podstaw do stosowania nazwy „kultura gocko-gepidzka”, ponieważ: „...kultura archeologiczna, zajmująca w okresie rzymskim Pomorze Wschodnie i tereny okrajne, w której skład wchodzi między innymi omówione elementy kulturowe (skandynawskie — SJ), jest kontynuacją kultury oksywskiej z okresu późnolateńskiego”⁴.

Niezależnie od wyników analizy poszczególnych grup zabytków występujących w zespołach archeologicznych także obecność na obszarach występowania kultury oksywskiej sporej liczby cmentarzysk, użytkowanych bez przerwy od okresu późnolateńskiego włącznie do IV stulecia naszej ery, jest wyraźnym dowodem ciągłości osadniczej i kulturowej⁵. Do takich należało również cmentarzysko w Oksywiu⁶.

Kultura oksywska zawdzięcza swoją nazwę największemu, poznanemu w okresie międzywojennym na ówczesnym polskim Pomorzu, cmentarzysku, które odkryto w Oksywiu, pow. Puck (dziś Gdynia-Oksywie). Uzyskany tam materiał dostarczył form ceramiki i innych przedmiotów uznanych za repre-

¹ J. Kostrzewski, *Od mezolitu do okresu wędrówek ludów* (w:) *Prehistoria ziem polskich, Warszawa-Kraków 1939-1948*, s. 306; ten sam autor w zwięzłym podsumowaniu przedziejów Pomorza nie użył jeszcze określenia „grupa oksywska” a jedynie powołuje się na materiały z Oksywia. Por. J. Kostrzewski, *The Prehistory of Polish Pomerania*, Toruń 1936, s. 71 i 79. J. Kostrzewski w swej ogromnej spuściźnie naukowej nie pozostawił co prawda obszerniejszych rozpraw traktujących o okresie wpływów rzymskich, ale w licznych pracach dawał wyraz swym zainteresowaniom dla tego okresu dziejów starożytnych a zwłaszcza roli plemion germańskich na ziemiach słowiańskich.

² J. Kostrzewski, *Od mezolitu...*, s. 327; powyższe stanowisko reprezentował J. Kostrzewski w swych dalszych pracach dotyczących ciągłości kulturowej na Pomorzu Wschodnim.

³ K. Hadaczek, *Album przedmiotów wydobytych w grobach cmentarzyska ciałopalnego koło Przeworska (z epoki cesarstwa rzymskiego)*, Teka Konserwatorska III, Lwów 1898 i 1909.

⁴ J. Kmiecicki, *Zagadnienie kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu Wschodnim w okresie wczesnorzymskim*, Łódź 1982, s. 155.

⁵ Np. rozległe cmentarzysko w Gdańsku-Pruszczu; osada w Jastarni, pow. Puck, por. „*Pomerania Antiqua*”, t. 1: 1965, s. 183.

⁶ R. Schindler, *Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum auf Grund der Tongefässe*, Leipzig 1940, s. 125. Całość materiałów wydobytych na cmentarzysku oksywskim znana była temu autorowi z autopsji.

zentywne dla Pomorza Nadwiślańskiego. Niestety nie dysponujemy dziś żadnym materiałem z tego stanowiska i nie pozostało po nim nawet częściowe opracowanie, jakie posiadamy w odniesieniu do cmentarzyska przeworskiego. Wszystek materiał uzyskany podczas prac wykopaliskowych w roku 1924 znalazł się w zbiorach Działu Prehistorycznego Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu, częściowo jako własność Działu po części w formie depozytu ówczesnego Urzędu Konserwatorskiego. Po wkroczeniu hitlerowców w 1939 r. i przekształceniu Działu w tzw. Landesamt für Vorgeschichte, wszystkie zabytki i zespoły, pochodzące z badań prowadzonych przez Dział Prehistoryczny Muzeum Wielkopolskiego i Instytut Prehistoryczny Uniwersytetu Poznańskiego na terenie woj. pomorskiego, zostały w całości przekazane do Muzeum Prowincjonalnego w Gdańsku. Wraz z materiałem zabytkowym przekazano tam równocześnie, starannie sporządzony przez asystenta działu Prehistorycznego dr. A. Karpińską, katalog zabytków zawierający wszystkie szczegóły dotyczące lokalizacji i zawartości poszczególnych grobów⁷. Do przekazanych materiałów załączono istniejącą dokumentację polową. W zachowanych z tego okresu aktach muzealnych i korespondencji urzędowej nie udało się odnaleźć żadnych protokołów przekazania ani dokumentów zdawczo-odbiorczych. Jeśli kiedykolwiek istniały, spotkał je ten sam tragiczny los, jaki stał się udziałem wszystkich znalezisk z cmentarzyska oksywskiego. Jak bowiem powszechnie wiadomo, zbiory archeologiczne zgromadzone w muzeum gdańskim uległy kompletnemu zniszczeniu w końcu ostatniej wojny⁸.

Wprawdzie w latach trzydziestych A. Karpińska rozpoczęła monograficzne opracowanie całego cmentarzyska, jednak ani w archiwum muzealnym ani wśród nielicznych ocalałych materiałów A. Karpińskiej nie zachowały się żadne ślady w postaci opisów, rycin czy zdjęć, które mogłyby stanowić wskazówkę o stanie zaawansowania pracy⁹. Przypuszczać należy, że opracowanie ograniczało się tylko do opisu grobów i ich zawartości, powstałego podczas wypełniania kart katalogowych dla celów archiwalnych.

W kilku publikacjach z okresu przedwojennego J. Kostrzewski powoływał się kilkakrotnie na wybrane materiały oksywskie, ale w niezwykłe wąskim zakresie¹⁰. Z uwagi jednak na rozmiary cmentarzyska, jego długotrwałe użytkowanie, formy pochówków, różnorodne wyposażenie itp. nie wahał się wprowadzić do literatury przedmiotu nazwy nowej kultury pochodzącej właśnie od miejsca odkrycia, podobnie jak to uczynił poprzednio L. Niederle dla południowej grupy kultury grobów jamowych.

Ostatnio wysuwa się propozycja zastosowania nowego określenia kultury archeologicznej na obsza-

rach występowania kultury oksywskiej oraz na terenach sąsiednich w okresie wpływów rzymskich: kultura wschodnio-pomorsko-mazowiecka¹¹. Nie wdając się w dyskusję o celowości wprowadzenia nowej nazwy, pragniemy w tym miejscu zwrócić uwagę, że potwierdzona ciągłość kulturowa na tych obszarach widoczna jest nie tylko w nieprzerwanym użytkowaniu większości cmentarzysk, ale też w przeżywaniu się późnolatańskich form ceramiki wgląb okresu wpływów rzymskich. Również duży zasięg terytorialny tej kultury nie wymaga aż tak radykalnej zmiany, nie mówiąc o tym, że dotąd używana nazwa jest powszechnie znana i stosowana. Oczywiście w obrębie kultury o tak dużej rozpiętości przestrzennej i czasowej, jaką jest kultura oksywka, należy dążyć do wydzielenia grup, które z pewnością uda się wyodrębnić po przeprowadzeniu analizy coraz obfitszych źródeł archeologicznych.

Intensywnie prowadzone badania, zwłaszcza w ostatnim dwudziestopięcioletniu, dostarczyły bogatego zestawu materiałów z cmentarzysk i osad pozwalających na wszechstronną charakterystykę kultury oksywskiej. Zdając sobie w pełni sprawę z tego, iż jakkolwiek próba rekonstrukcji zespołów z cmentarzyska w Oksywiu jest już zupełnie niemożliwa, a poza tym nie wniosłaby żadnych korektur, pragniemy poniżej przedstawić kilka wiadomości, jakie zachowały się dotąd w archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu o tym bezpowrotnie straconym obiekcie.

Obok lakonicznych informacji zawartych w księdze inwentarzowej z lat 1924-1932, tj. z czasu, kiedy prowadzono badania wykopaliskowe w Oksywiu, zachowała się również niewielka ilość rysunków ceramiki, sporządzonych podczas wojny jeszcze przed przekazaniem zabytków i dokumentacji do Gdańska; ponadto kilka szkiców (w materiałach pozostawionych przez A. Karpińską), przedstawiających niektóre przedmioty metalowe. Przy tych ostatnich brak jest niestety informacji o przynależności do poszczególnych zespołów grobowych. Wreszcie, w archiwum fotograficznym przetrwało kilka zdjęć wykonanych podczas prac wykopaliskowych w Oksywiu przez Władysława Maciejewskiego, ówczesnego laboranta Instytutu Prehistorycznego Uniwersytetu Poznańskiego. Do tych szczerkowych informacji załączamy również zachowane materiały ilustracyjne i notki opracowań J. Kostrzewskiego¹² i R. Schindlera¹³. Wyrażamy przekonanie, że ranga stanowiska w Oksywiu i jego trwałe miejsce w polskiej terminologii archeologicznej okresu późnolatańskiego i okresu wpływów rzymskich w pełni usprawiedliwiają zestawienie i podanie nawet tak wątych informacji. Nie wpłyną one w najmniejszym stopniu ani na rozszerzenie charakterystyki samego cmentarzyska ani tym bardziej na wzbogacenie problematyki kultury oksywskiej, tak istotnej dla poznania procesu rozwojowego w strefie nadbałtyckiej u schyłku dziejów starożytnych i dlatego podane niżej materiały i oko-

⁷ W obecnym katalogu Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w miejscu brakujących kart katalogowych znajduje się jedynie odrębna notatka: „Przekazano do Gdańska” (Nach Danzig abgegeben).

⁸ A. Łuka, *Dorobek archeologii na Pomorzu Gdańskim w latach powojennych*, Gdańskie Zeszyty Humanistyczne, r. 14: 1966, s. 5-37; także, *Działalność Muzeum Archeologicznego w Gdańsku w latach 1953-1963*, „Pomerania Antiqua”, t. 1: 1965, s. 9-61.

⁹ J. Kostrzewski, *Przewodnik po Dziale Prehistorycznym*, Poznań 1935, s. 37 i 42; także, *The Prehistory...*, s. 71, 57 i 79, ryc. 23, 13 i ryc. 25, 9-10, 17, 23-24; także, *Od mezolitu...*, s. 306 oraz tabl. 81,1; 84,5 i 87, 16.

¹⁰ jak wyżej.

¹¹ Wypowiedzi doc. dra K. Godłowskiego i dra Z. Woźniaka na Ogólnopolskiej Archeologicznej Konferencji Sprawozdawczej w Warszawie (grudzień 1969).

¹² J. Kostrzewski, *Dzieje polskich badań prehistorycznych*, Poznań 1949, s. 121.

¹³ R. Schindler, op. cit.; por. niżej bliższe dane przy opisie materiałów.

liczności ich odkrycia należy traktować jedynie jako przyczynek do dziejów polskiej archeologii.

Pierwsze groby na cmentarzysku odkryto przypadkowo podczas prac ziemnych w Oksywiu (dawniej: Oksywia, dziś Gdynia-Oksywie), przy czym część cmentarzyska uległa zniszczeniu. Można przypuszczać, że wiadomość o odkryciu i niszczeniu stanowiska dotarła do J. Kostrzewskiego w czasie prowadzonych przez niego w lecie 1924 badań powierzchniowych. Zebrano wówczas między innymi również z terenu Oksywia ułamki naczyń i węgle drzewne. Mówią o tym najwcześniejsze zapisy w księdze inwentarzowej pod numerem 1924:105 (nr katalogu 1924:431-432). Przy drodze do Chylonii odkrył osadę z młodszej epoki kamienia, gdzie znalazł krzemienisty grocik sercowaty i kawałki bursztynu, następnie zniszczone pochówki kultury grobów skrzynekowych i wreszcie osadę wczesnośredniowieczną. Bezpośrednio potem zarząd budowy koszar przekazał do Poznania jako dar dwa kubki gliniane o czarnej gładzonej powierzchni, kilka zapinek żelaznych i przesłik gliniany (nr inw. 1924:119, nr kat. 1924:525-528).

Z inicjatywy J. Kostrzewskiego rozpoczęto niezwłocznie badania wykopaliskowe, finansowane przez Państwowy Urząd Konserwatorski. Pracami na miejscu kierowała A. Karpińska przy pomocy W. Maciejewskiego¹⁴. Uzyskane wówczas materiały pozostawały kilka lat w gestii Państwowego Urzędu Konserwatorskiego i dopiero w roku 1927 znalazły się jako depozyt P.U.K. w Dziale Prehistorycznym, gdzie zostały wpisane do księgi inwentarzowej.

Plonem pierwszej fazy badań była zawartość 126 grobów, na którą składały się: ceramika, broń i narzędzia żelazne, ozdoby żelazne, brązowe, srebrne i bursztynowe a ponadto spalone kości ludzkie i fragmenty szkieletów oraz spora ilość luźnych znalezisk, bez przynależności do poszczególnych grobów a pochodzących zapewne ze zniszczonej części cmentarzyska. Wszystkie powyższe zabytki w liczbie 347 zapisano w księdze inwentarzowej pod numerem inw. 1924:399, nr kat. 1924:1817-2165.

W tym samym roku A. Karpińska kontynuowała prace wykopaliskowe, podczas których odsłoniła dalsze groby ciałopalne i szkieletowe w liczbie 27. Oznaczono je kolejnymi numerami 131-157. Los czterech grobów (numery 127-130), opuszczonych w kolejnej numeracji, jest zupełnie nieznany. W księdze inwentarzowej widnieje uwaga przy wpisie daru zarządu budowlanego „z badań prof. Stołyhwy”. Z powyższego wynikałoby, że K. Stołyhwo przed podjęciem systematycznych badań przeprowadził krótkie badania ratownicze i uzyskane ze zniszczonych grobów materiały przekazał drogą urzędową przez zarząd budowy do Działu Prehistorycznego.

Zawartość grobów odkrytych przez A. Karpińską wpisano do księgi w sposób bardziej dokładny: „1 szkielet, 3 miecze żel., 2 żel. groty włóczni, 2 ułamki grzebienia kościanego, 5 bransolet, 1 igła brązowa, 1 szpila kościana, 18 fibul brązowych i żelaznych, 1 przesłik kościany, liczne paciorki bursztynowe i szklane, 9 urn, 1 klamra żel. do pasa, 2 klam-

ry brązowe, jedna klamra srebrna esowata”. Nr inw. 1924:399, nr kat. 1924:1817-2164.

W dalszym ciągu badań A. Karpińską zastąpił J. Kostrzewski, który odsłonił pozostałe 21 grobów (nr 158-178). Odpowiedni zapis brzmi następująco: „zawartość 20 (? — SJ) grobów ciałopalnych i szkieletowych z późnego okresu lateńskiego i okresu rzymskiego (ceramika, wyroby brązowe np. fibule, bransolety, itd.) ,wyroby żelazne, kamienne, węgle drzewne, kości ludzkie spalone i niespalone”. Nr inw. 1924:133b, nr kat. 1924:798-800 (osobno wpisany grób nr 158) i nr inw. 1924:118, nr kat. 1924:487-524.

Pozostaje do wyjaśnienia sprawa kolejności wpisów do księgi inwentarzowej. Zespoły grobowe z końcowego etapu badań zinwentaryzowano mianowicie przed materiałami wydobytymi wcześniej. Prawdopodobnie zabytki uzyskane przez J. Kostrzewskiego przewieziono w pierwszej kolejności do zbiorów Działu i wpisano do księgi inwentarzowej a plony badań A. Karpińskiej nadeszły w terminie późniejszym. Zawartość grobów nr 1-126 pozostawała w Urzędzie Konserwatorskim do roku 1927 i dopiero w tym roku zdeponowano ją w Dziale Prehistorycznym.

Faktyczna ilość odkrytych pochówków przekraczała liczbę podaną w inwentarzu (178 grobów), ponieważ w kilku przypadkach spotyka się numerację rozbitą na „a” i „b”, stosowaną przy występowaniu grobów w bezpośrednim sąsiedztwie poziomym lub pionowym. Ogólna liczba zbadanych pochówków sięgała około 190, co stawia cmentarzysko w Oksywiu w rzędzie największych obiektów tego rodzaju na Pomorzu Wschodnim.

W niżej podanym zestawieniu materiału ilustracyjnego zabytków stosujemy układ kolejny według numeracji grobów. Z uwagi bowiem na trudność dokładnego wyróżnienia form ceramiki późnolateńskiej od ceramiki z następnego okresu układ taki wydaje się najbardziej celowy. Nie dysponujemy bowiem zabytkami towarzyszącymi, które ułatwiłyby uszeregowanie chronologiczne. Jedynie w kilku przypadkach udało się, na podstawie zachowanej dokumentacji, przydzielić niektóre zabytki metalowe, zwłaszcza zapinki, do poszczególnych zespołów.

MATERIAŁY

stanowiące depozyt Państwowego Urzędu Konserwatorskiego

Grób zniszczony

Zapinka brązowa z grzebykiem przy główce, dług. 3,0 cm (dar W. Bolesty), nr kat. 1927:1817 (ryc. 8,4).

Grób 1

Naczynie z wyodrębnioną szyjką i ornamentem meandrowym powyżej załomu, wys. 28,0 cm, nr kat. 1927:1818 (ryc. 1,1).

(R. Schindler, *Die Bestattungsgeschichte*, s. 140).

Grób 3

a) Naczynie z przewężoną szyjką i jednym uchem, zdobione kreskami, nr kat. 1927:1824.

(R. Schindler, *Die Bestattungsgeschichte*, s. 140).

b) Szerokootworowe naczynie o chropowatej powierzchni, nr kat. 1927:1846.

(R. Schindler, *Die Bestattungsgeschichte*, s. 133; z uwa-

¹⁴ J. Kostrzewski, *Z mego życia*. (Pamiętnik) 1970, s. 151.

gi na wysoki nr katalogu naczynie mylnie zaliczone jest do grobu nr 3, wzgl. mylny numer — S.J).

Grób 21

Baniaste naczynie z trzema uchami, zdobione powyżej załomu, wys. 30,0 cm, nr kat. 1927: ? (ryc. 1, 2).

Grób 23 b

Dwustożkowate naczynie o łagodnym załomie brzuśca i wyodrębnionym, zgrubiałym brzegu, wys. 32,0 cm, nr kat. 1927: 1898 (ryc. 1,3).

Grób 25

Baniaste naczynie z wysokim zgrubiałym brzegiem, wys. 14,0 cm, nr kat. 1927: 1904 (ryc. 1,4).

Grób?

Zapinka brązowa, nr kat. 1927: 1908 (ryc. 8,5).

Grób?

Zapinka żelazna z podwiniętą nóżką, nr kat. 1927: 1910 (ryc. 8,6).

Grób 32

Szerokootworowe naczynie ze zgrubiałym brzegiem, wys. 29,5 cm, nr kat. 1927: 1939 (ryc. 2,1).

Grób 34

Dwustożkowate naczynie z zaokrąglonym załomem brzuśca i zgrubiałym brzegiem, wys. 31,0 cm, nr kat. 1927: 1942a (ryc. 2,3).

Grób 41 b

Baniaste naczynie ze zgrubiałym brzegiem, wys. 25,0 cm, nr kat. 1925: 1955 (ryc. 2,2).

Grób 42

Naczynie z przewężoną szyjką, zdobione pasmem trójkątów wypełnionych kreskami, nr kat. 1927: 1956. (R. Schindler, *Die Besiedlungsgeschichte*, s. 140).

Grób 42 (?)

Brązowa bransoleta z końcami w kształcie węzłowych główek, nr kat. 1927: 1958 (ryc. 7,7).

Grób 47

a) Dwustożkowate naczynie ze zgrubiałym brzegiem, zdobione powyżej załomu pasmem kreskowanych trójkątów, wys. 21,0 cm, nr kat. 1927: 1969 (ryc. 2,4).

b) Do tego grobu należy prawdopodobnie brązowa zapinka oczkowata, dług. 8,8 cm, nr kat. 1927: 1973a (ryc. 8,1).

Grób 49

Baniaste naczynie ze zgrubiałym brzegiem, wys. 30,0 cm, nr kat. 1927: 1974 (ryc. 3,1).

Grób 51

Ułamki naczynia w kształcie pucharka na pustej nóżce. (R. Schindler, *Die Besiedlungsgeschichte*, s. 147).

Grób 57

Dwustożkowate naczynie z zaokrąglonym załomem brzuśca i nieznacznie wyodrębnionym brzegiem, wys. 32,0 cm, nr kat. 1927: 1991 a, (ryc. 3,2).

Grób 61

Dwustożkowate naczynie ze zgrubiałym brzegiem, wys. 31,0 cm, nr kat. 1927: 2008 (ryc. 3,3).

Grób 66

Kubek z masywnym małym uchem i wyodrębnionym brzegiem, wys. 10,0 cm, nr kat. 1927: 2021 (ryc. 3,4).

Grób 68

Płaskokulisty przęślik gliniany, uszkodzony w ogniu, średn. 3,7 cm, nr kat. 1927: 2024 (ryc. 7,6).

Grób 71

Baniaste naczynie ze zgrubiałym brzegiem, wys. 33,0 cm, nr kat. 1927: 2049 (ryc. 4,1).

Grób 79

Baniaste naczynie ze zgrubiałym brzegiem i o zaokrąglonym załomie brzuśca powyżej połowy wysokości, wys. 29,0 cm, nr kat. 1927: 2047 (ryc. 4,2).

Grób 91

a) Smukłe naczynie ze zgrubiałym brzegiem i dwoma grubymi uchami, powierzchnia wygładzana, wys. 19,5 cm, nr kat. 1927: 2063 (ryc. 4,3).

(R. Schindler, *Die Besiedlungsgeschichte*, tabl. 6,2, wspomina o wygładzanych trójkątach; J. Kostrzewski, *Pradzieje Polski*, Poznań 1949, s. 182).

b) Baniaste, prawie kuliste naczynie o małym otworze i zgrubiałym brzegu, wys. 28,0 cm, nr kat. 1927: 2063 (ryc. 4,4).

Grób 103

a) Naczynie o zaokrąglonym załomie powyżej połowy wysokości, zgrubiałym brzegu i małych masywnych uchach, powierzchnia niestarannie wygładzana, nr kat. 1927: 2072 (ryc. 19,3).

b) Zapinka z cylindrem dla sprężynki. (R. Schindler, *Die Besiedlungsgeschichte*, s. 136; J. Kostrzewski, *Od mezolitu...*, tabl. 84,5).

Grób 112

Dwustożkowaty kubek o zaokrąglonym załomie, słabo wyodrębnionym brzegu i z masywnym uchem, wys. 13,0 cm, nr kat. 1927: 2081 (ryc. 5,3).

Grób 113 b

Baniaste naczynie ze słabo wyodrębnionym brzegiem, wys. ok. 35,0 cm, nr kat. 1927: 2083 (ryc. 5,1).

Grób 118

Smukłe, słabo proflowane naczynie z dwoma uchami i lekko wyodrębnionym brzegiem, powierzchnia szorstka, wys. 27,0 cm, nr kat. 1927: 2095 (ryc. 5,2).

(R. Schindler, *Die Besiedlungsgeschichte*, s. 24 i 136).

Grób 119

Baniaste naczynie ze zgrubiałym brzegiem, wys. 31,5 cm, nr kat. 1927: 2096 (ryc. 5,4).

Grób 120

Baniaste, dołem lekko wydłużone naczynie ze zgrubiałym brzegiem, wys. 27,0 cm, nr kat. 1927: 2098 (ryc. 5,5).

Grób 122

Baniaste naczynie ze zgrubiałym brzegiem i lekko przewężoną podstawą, wys. 32,0 cm, nr kat. 1927: 2102 (ryc. 6,1).

Grób 123

Dwustożkowate naczynie bez brzegu, o łagodnym załomie brzuśca, zdeformowane, wys. 29,0 cm, nr kat. 1927: 2104 (ryc. 6,2).

Grób ?

Uszkodzona igła, dług. zach. 7,0 cm, nr kat. 1927: 2143 (ryc. 7,8).

Grób ?

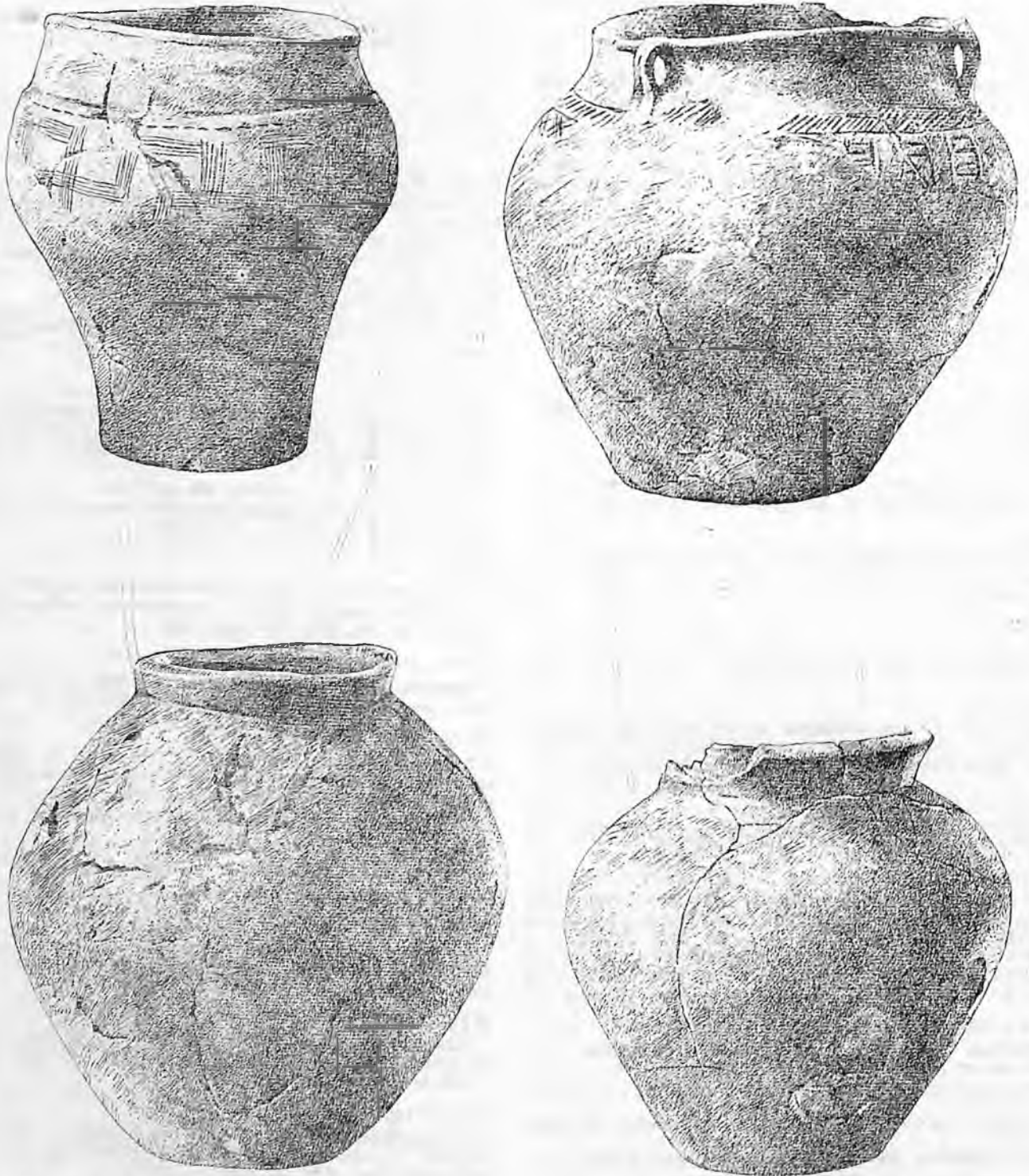
Baniaste naczynie ze zgrubiałym brzegiem, wys. 28,0 cm, nr kat. 1927: 2145 (ryc. 6,3).

Grób ?

Część naczynia z zaokrąglonym załomem brzuśca powyżej połowy wysokości, wys. zach. ok. 30,0 cm, nr kat. 1927: 2146 (ryc. 6,4).

Znaleziska luźne

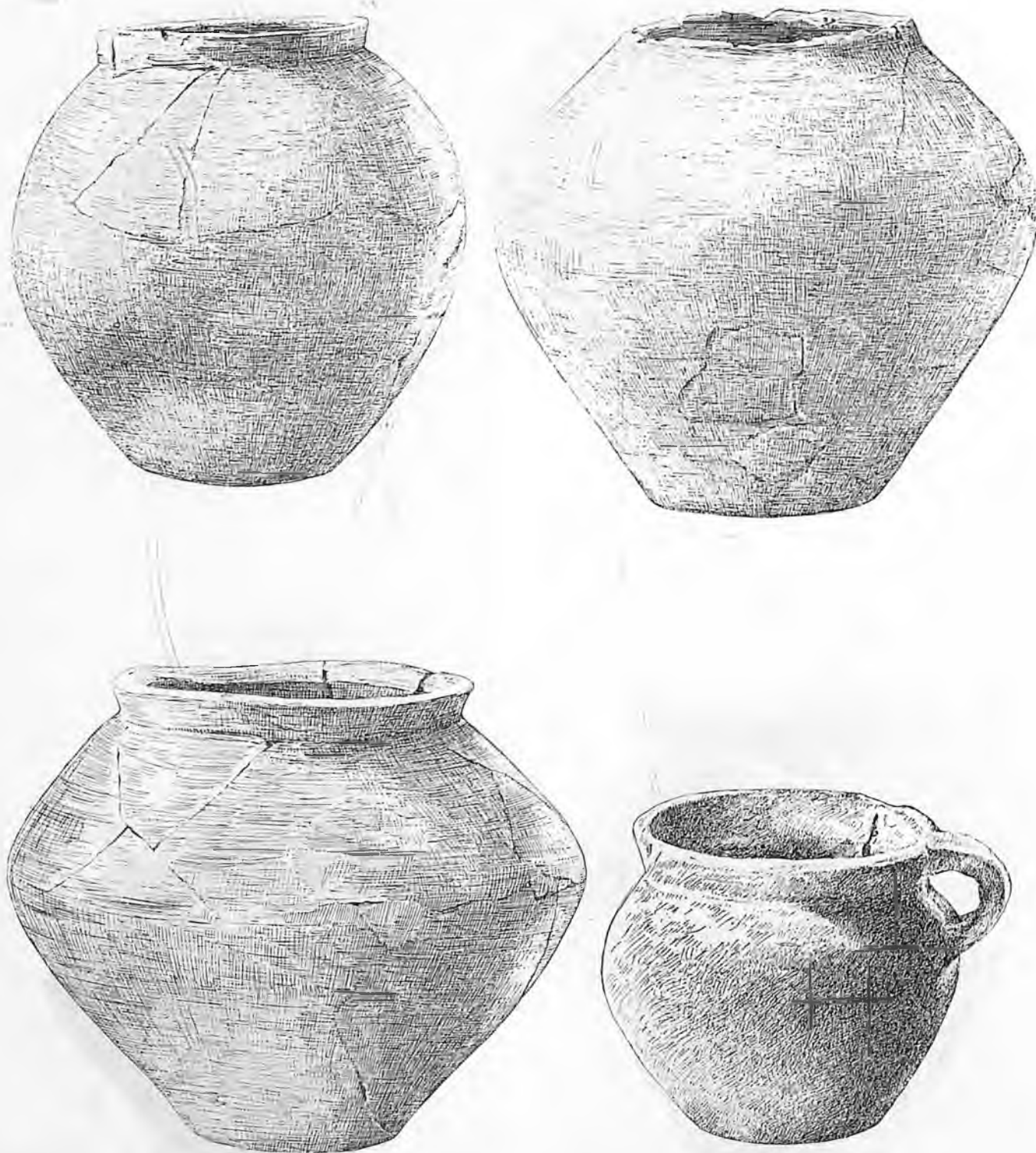
1) Umbo żel., stożkowate z niskim kołnierzem i szerokim brzegiem, w którym zachowały się cztery duże

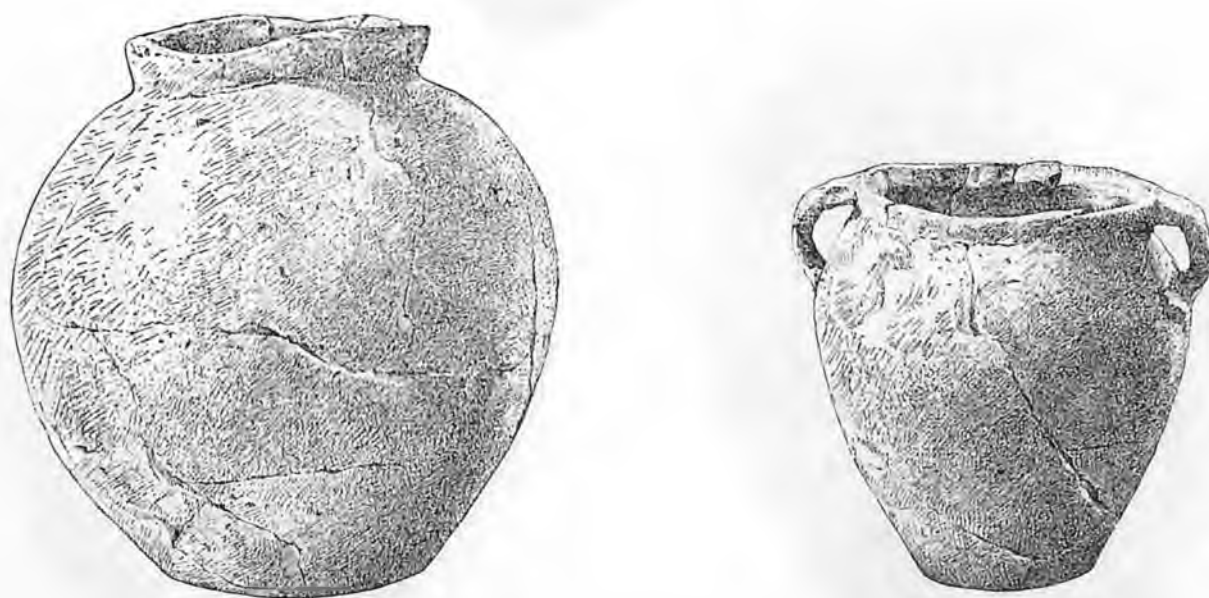
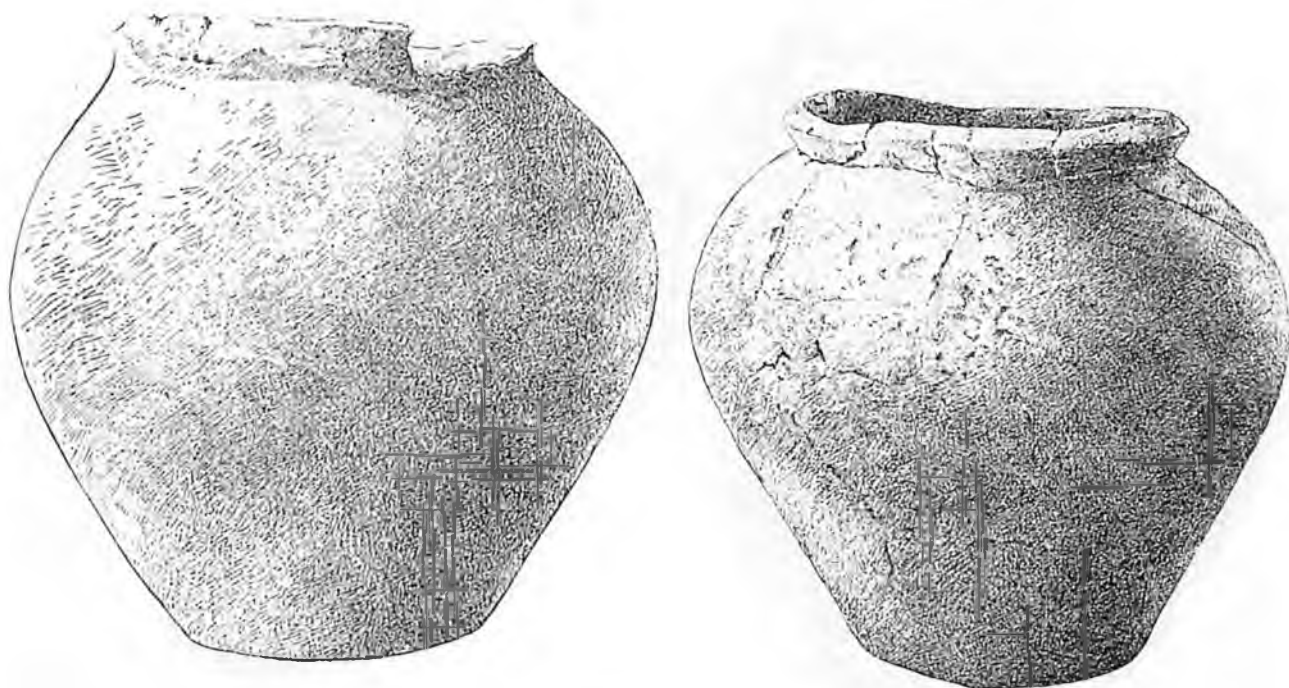
Ryc. 1. Oksywie. Ceramika z cmentarzyska. 1 — grób nr 1, 2 — grób nr 21, 3 — grób nr 23d, 4 — grób nr 25. 1/4 w. nat.
 Abb. 1. Oksywie. Keramik aus dem Gräberfeld. 1 — Grab Nr. 1, 2 — Grab Nr. 21, 3 — Grab Nr. 23d, 4 — Grab Nr. 25. 1/4 nat. Gr.
 Fig. 1. Oksywie. Pottery from the cemetery. 1 — grave Nr 1; 2 — grave Nr. 21; 3 — grave Nr. 23d; 4 — grave Nr. 25. 1/4 nat. size.

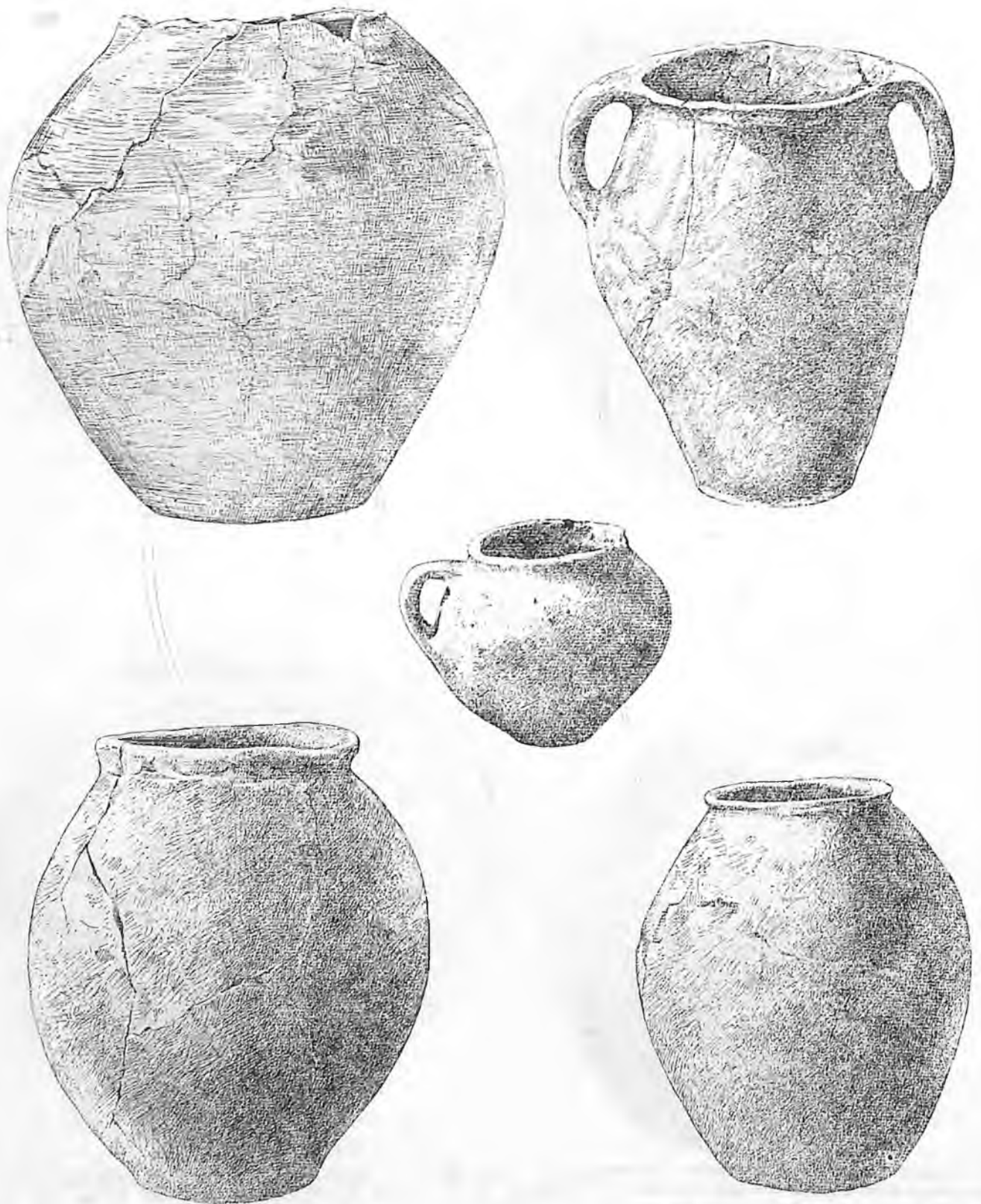
Ryc. 2. Oksywie. Ceramika z cmentarzyska. 1 — grób nr 32, 2 — grób nr 34, 3 — grób nr 41b, 4 — grób nr 47. 1/4 w. nat.
 Abb. 2. Oksywie. Keramik aus dem Gräberfeld. 1 — Grab Nr. 32, 2 — Grab. Nr. 35, 3 — Grab Nr. 41b, 4 — Grab Nr. 47. 1/4 nat. Gr.
 Fig. 2. Oksywie. Pottery from the cemetery. 1 — grave Nr. 32; 2 — grave Nr. 35; 3 — grave Nr. 41b, 4 — grave Nr. 47. 1/4 nat. size

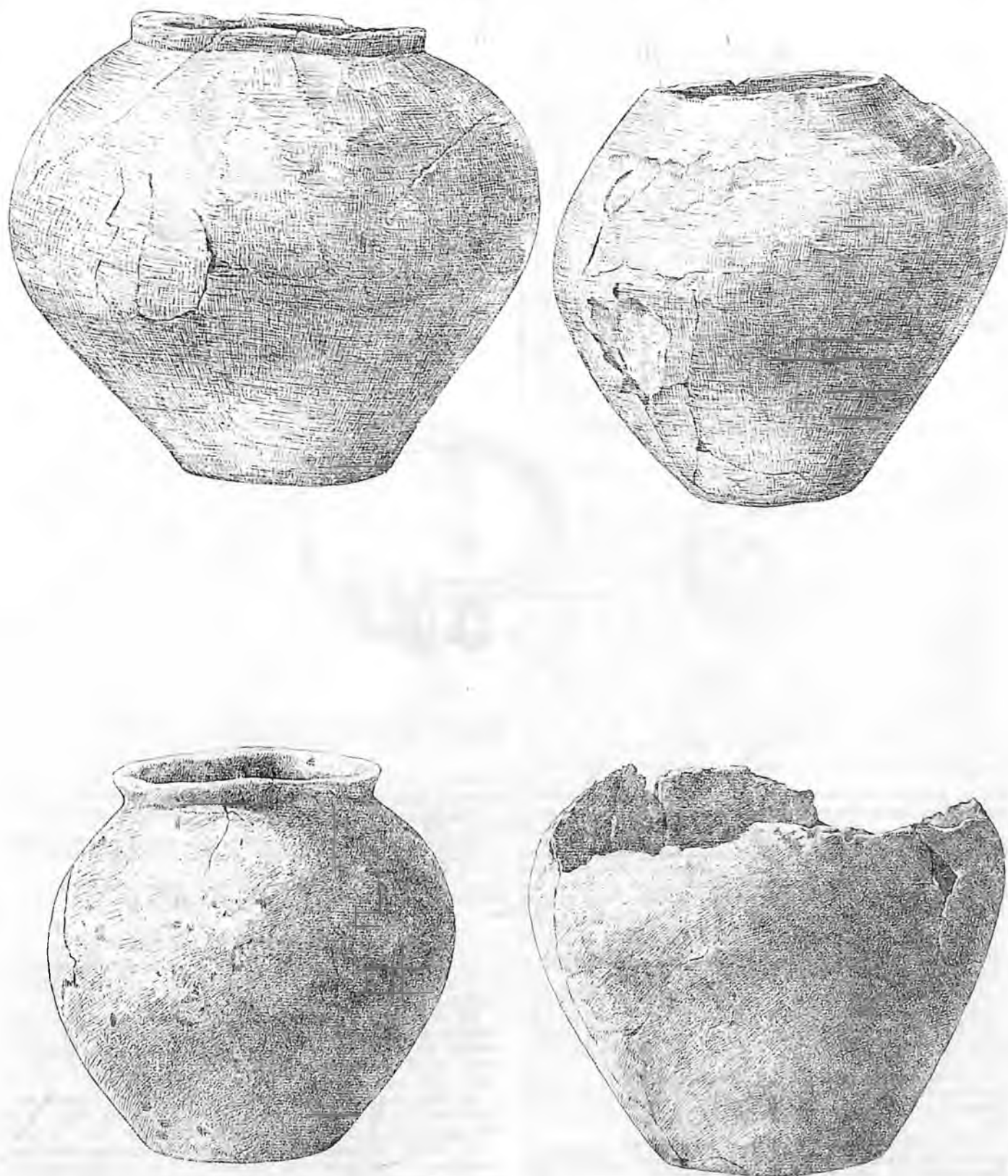
Ryc. 3. Oksywie. Ceramika z cmentarzyska. 1 — grób nr 49, 2 — grób nr 57, 3 — grób nr 61, 4 — grób nr 66, 1/4 w. nat.
 Abb. 3. Oksywie. Keramik aus dem Gräberfeld. 1 — Grab Nr. 49, 2 — Grab. Nr. 57, 3 — Grab Nr. 61, 4 — Grab Nr. 66. 1/4 nat. Gr.
 Fig. 3. Oksywie, Pottery from the cemetery. 1 — grave Nr. 49; 2 — grave Nr. 57; 3 — grave Nr. 61; 4 — grave Nr. 66. 1/4 nat. size

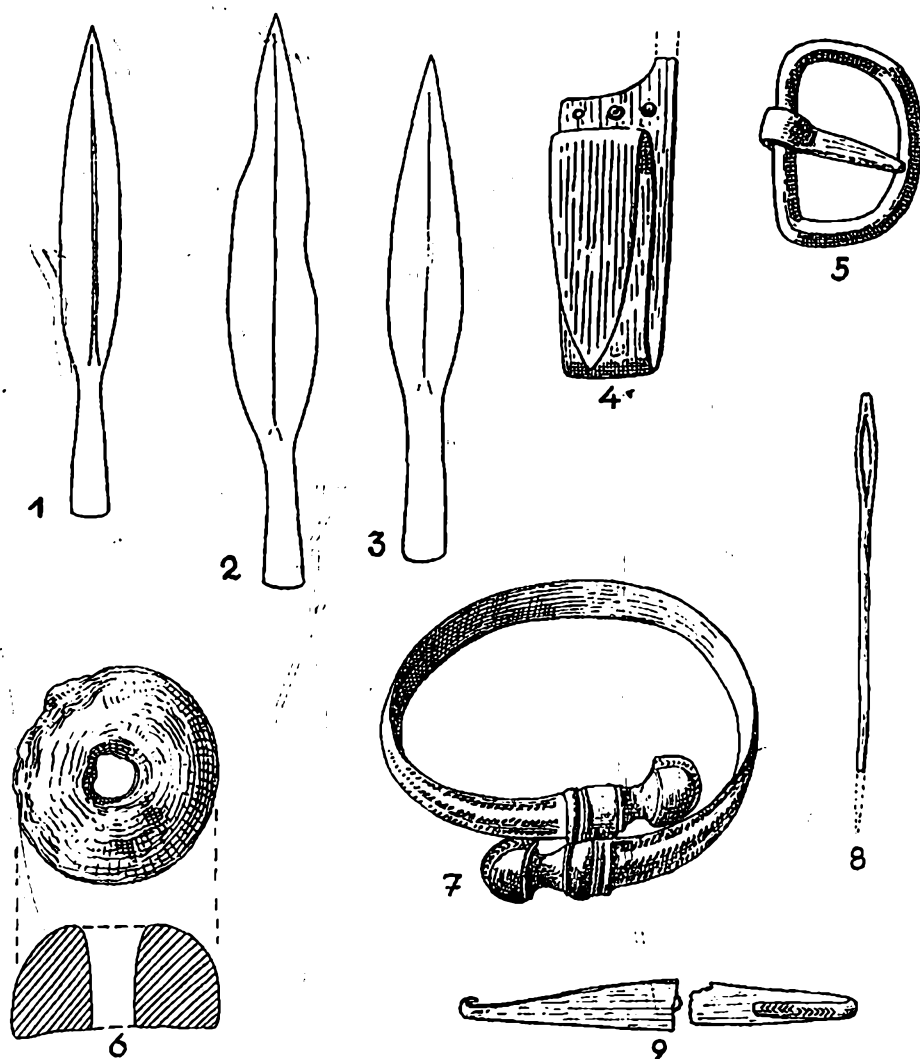
Ryc. 4. Oksywie. Ceramika z cmentarzyska. 1 — grób nr 71, 2 — grób nr 79, 3-4 — grób nr 91. 1/4 w. nat.
Abb. 4. Oksywie. Keramik aus dem Gräberfeld. 1 — Grab. Nr. 71, 2 — Grab Nr. 79, 3-4 — Grab Nr. 91. 1/4 nat. Gr.
Fig. 4. Oksywie. Pottery from the cemetery. 1 — grave Nr 71; 2 — grave Nr. 79; 3-4 — grave Nr. 91. 1/4 nat. size

Ryc. 5. Oksywie. Ceramika z cmentarzyska. 1 — grób nr 112, 2 — grób nr 113b, 3 — grób nr 118, 4 — grób nr 119, 5 — grób nr 120. 1/4 w. nat.
 Abb. 5. Oksywie. Keramik aus dem Gräberfeld. 1 — Grab Nr. 112, 2 — Grab Nr. 113b, 3 — Grab Nr. 118, 4 — Grab Nr. 119, 5 — Grab Nr. 120. 1/4 nat. Gr.
 Fig. 5. Oksywie. Pottery from the cemetery. 1 — grave Nr. 112; 2 — grave Nr. 113b; 3 — grave Nr. 118; 4 — grave Nr. 119; 5 — grave Nr. 120. 1/4 nat. size

Ryc. 6. Oksywie. Ceramika z cmentarzyska. 1 — grób nr 122, 2 — grób nr 123, 3-4 — groby nieokreślone. 1/4 w. nat.
 Abb. 6. Oksywie. Keramik aus dem Gräberfeld. 1 — Grab Nr. 122, 2 — Grab Nr. 123, 3-4 — unbestimmte Gräber. 1/4 nat. Gr.
 Fig. 6. Oksywie. Pottery from the cemetery. 1 — grave Nr. 122; 2 — grave Nr. 123; 3-4 — undefined graves. 1/4 nat. size

Ryc. 7. Okcywie. Przedmioty metalowe i gliniane z grobów i znalezione luźno. 1-3 — żel. groty włóczni, 4 — jednosieczny miecz żel., 5 — żel. sprzączka do pasa, 6 — przęślik glin. (grób nr 68), 7 — bransoletka srebrna (grób nr 7), 8 — igła brąz. (grób nr 7), 9 — żel. kłamra do pasa

Abb. 7. Okcywie. Metall- und Tongegenstände aus Gräbern, sowie lose aufgefunden Gegenstände. 1-3 — eiserne Lanzenspitzen, 4 — einschneidiges eisernes Schwert, 5 — eiserne Gürtelschnalle, 6 — Spinnwirtel (Grab Nr. 68), 7 — silbernes Armband (Grab Nr. 7), 8 — bronzene Nadel (Grab Nr. 7), 9 — eiserne Gürtelklammer

Fig. 7. Okcywie. Metal and clay objects found in graves and loosely. 1-3 — iron lance head; 4 — single-edged iron sword; 5 — iron belt buckle; 6 — clay spindle whorl (grave Nr. 68); 7 — silver bracelet (grave Nr. 7); 8 — bronze needle (grave Nr. 7); 9 — iron buckle

nity; ułamki zapinki; okres późnolateński; nr kat. 1927 : 2150.

1) Sprzączka żel. z półowalną ramą i czworobocznych kołcem; okr. p.-lat.; nr kat. 1927 : 2151 (ryc. 7,5).

3) Dobrze zachowane dolne okucie drzewca włóczni (tok), dług. 8,7 cm, średn. 2,0 cm; okr. p.-lat.; nr kat. 1927 : 2152.

4) Brązowa zapinka z trzema grzebykami i żelazną osłoną dla sprężyny, zdobioną srebrną blaszką, dług. 4,2 cm; okr. wpływów rzymskich; nr kat. 1927 : 2153 (ryc. 8,3).

5) Dwuczęściowa (zawiaskowa) żelazna kłamra do pasa z haczykami na końcach oraz ułamki drugiej podobnej kłamry; okr. p.-lat.; nr kat. 2154.

6) Ułamki bransolety z grubego, okrągłego drutu żel.; okr. p.-lat.; nr kat. 1927 - 2155.

7) Ułamki igły żelaznej; okr. p.-lat.; nr kat. 1927 : 2156.

8) Żel. grot włóczni z wąskim ostrzem i ostrym żeberkiem środkowym wzdłuż całego ostrza, dług. 18,0 cm, dług. tulei 6,5 cm; okr. p.-lat.; nr kat. 1927 : 2156a.

9) Część żel. grotu włóczni z ostrym żeberkiem środkowym, dług. tulei 8,0 cm, nr kat. 1927 : 2156b.

10) Dwie żelazne kłamry zawiaskowe, uszkodzone; okr. p.-lat.; nr kat. 1927 : 2157.

11) Dwa uszkodzone żel. groty włóczni, do jednego z nich przytopiony tok żel., dług. ok. 20 cm; okr. p.-lat.; nr kat. 1927 : 2158.

12) Rytualnie pogięty, szeroki jednosieczny miecz żelazny z odłamanym kołcem dla rękojeści; przy jej nasadzie trzy nity do przymocowania okładzin rękojeści, dług. ok. 55,0 cm, szer. 6,0 - 6,5 cm; okr. p.-lat.; nr kat. 1927 : 2159 (ryc. 7,4).

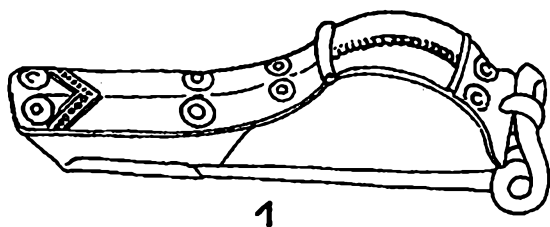
13) Żel. wąski grot włóczni z ostrym żeberkiem środkowym, dług. 26,5 cm, szer. 3,5 cm, dług. tulei 7,2 cm; okr. p.-lat.; nr kat. 1927 : 2160a (ryc. 7,1).

14) Długi żelazny grot włóczni z krótką tulejką i ostrzem o daszkowatym przekroju i z wycięciami (?) przy krawędzi, dług. 30,5 cm, szer. 4,6 cm, dług. tulei 7,0 cm; okr. p.-lat.; nr kat. 1927 : 2160b (ryc. 7,2).

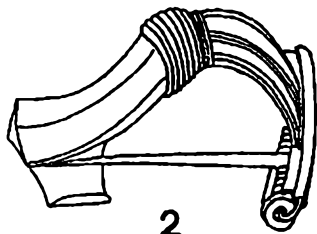
15) Ułamki czterech różnych żelaznych grotów włóczni; okr. p.-lat.; nr kat. 1927 : 2161.

16) Dwuczęściowa żelazna kłamra do pasa, połączona zawiaskami, końce haczykowato zagięte w odwrotnych kierunkach, dłuższy haczyk, odgięty na zewnątrz, zdobiony jest grupami ukośnych kresek, dług. ok. 30,0 cm, szer. 4,0 cm; okr. p.-lat.; nr kat. 1927 : 2163 (ryc. 7,9).

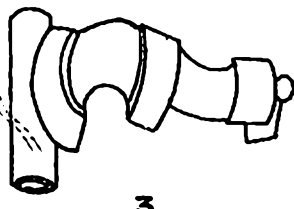
18) Żelazny grot włóczni z płaskim ostrzem i długą tulejką, dług. 17,5 cm, szer. 2,8 cm, dług. tulei 6,0 cm; okr. p.-lat. (ryc. 7,3).

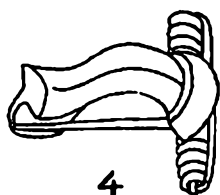
1

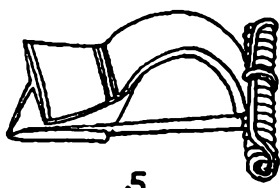
2

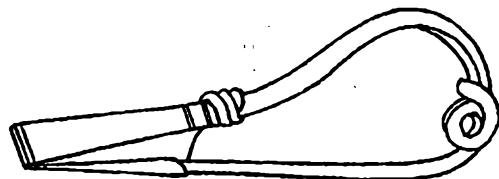
3

4

5

6

Ryc. 8. Oksywie. Zapinki z cmentarzyska. 1 — z grobu nr 477, 2-6 — luźno znalezione. Ok. 2/3 w. nat.

Abb. 8. Oksywie. Fibeln aus dem Gräberfeld. 1 — aus Grab Nr. 477, 2-6 — lose aufgefunden. Etwa 2/3 nat. Gr.

Fig. 8. Oksywie. Brooches from the cemetery. 1 — from grave Nr. 477, 2-6 — found loosely. About 2/3 nat. size

MATERIAŁY

z badań wykopaliskowych A. Karpińskiej

Grób 133

a) Baniaste naczynie ze słabo zaznaczonym brzegiem, wys. 29,0 cm, nr kat. 1924: 694 (ryc. 9,1).

b) Silnie uszkodzony, rytualnie zgięty żelazny grot włóczni, nr kat. 1924: 695c (ryc. 12,1).

Grób 135

Naczynie dwustożkowate z zaokrąglonym załomem brzuśca i wyodrębnioną, wysoką, zwężającą się szyjką, wys. 27,0 cm, nr kat. 1924: 702 (ryc. 9,2); prawdopodobnie z grobu kultury pomorskiej.

Grób 144 (ze stelą kamienną)

a) Baniaste naczynie z zaokrąglonym załomem powyżej połowy wysokości i z niskim cylindrycznym brzegiem, wys. 26,0 cm, nr kat. 1924: 734 (ryc. 9,3).

b) Baniasty kubek ze zgrubiałym brzegiem i małym masywnym uchem, wys. 11,0 cm, nr kat. 1924: 743 (ryc. 9,4).

Grób 156

Naczynie o esowatym profilu i zgrubiałym brzegu, wys. 44,5 cm, nr kat. 1924: 776 (ryc. 10,1).

Grób 157 a

Dwustożkowate naczynie z załomem powyżej połowy wysokości, szerokootworowe z niskim brzegiem, wys. 24,0 cm, nr kat. 1924: 784 (ryc. 10,2).

Grób 157 b

Dwustożkowate naczynie z wąskim otworem i zgrubiałym brzegiem, wys. 36,0 cm, nr kat. 1924: 788a (ryc. 10,3).

Znaleziska luźne

1) Dwustożkowate naczynie z przewężoną podstawą i zgrubiałym brzegiem, uszka utracone, wys. 23,0 cm, nr kat. 1924: 791 (ryc. 10,4).

2) Baniaste naczynie z utraconym brzegiem i uchem (?), wys. 16,0 cm, nr kat. 1924: 792 (ryc. 11).

3) Prawdopodobnie do wyposażenia jednego z powyższych grobów należy silnie uszkodzone w ogniu i pogięte ucho żelazne wraz z przytopionym do niego grotem włóczni o wyraźnym żeberku środkowym (ryc. 12,2).

MATERIAŁY

z badań wykopaliskowych J. Kostrzewskiego

Z ostatniej fazy badań wykopaliskowych, prowadzonych przez J. Kostrzewskiego nie dysponujemy żadną dokumentacją w odniesieniu do ceramiki i pozostałych zabytków. Zachowały się natomiast w archiwum fotograficznym klisze i zdjęcia kilku grobów w trakcie eksploracji. Zdjęcia wykonał Władysław Maciejewski a wartość ich polega przede wszystkim na tym, że stanowią one jedyną, mimo nienajlepszej jakości, dokumentację formy grobów, odkrytych w Oksywiu. Z dotychczasowych informacji zawartych w publikacjach, wiadomo jedynie o występowaniu grobów ciepłopalnych, reprezentujących wszystkie odmiany tego rodzaju pochówków¹⁵ oraz grobów szkieletowych a ponadto grobów oznaczonych stelami i brukami kamiennymi a także nagrobkami oznaczonymi kilku kamieniami¹⁶.

Grób 164 (?)

W niezbyt starannie oczyszczonym profilu rysuje się wyraźny zarys zwężającej się ku dołowi jamy o płaskim dnie, wypełnionej czarną ziemią (ryc. 13).

Grób 166

Na uwagę zasługuje stela kamienna w postaci ustawionego gładko, prawie czworobocznego w przekroju i wzmocnionego u podstawy mniejszymi kamieniami (ryc. 14). Poniżej steli widoczna jest warstwa ciemno zabarwionej ziemi, wypełniającej jamę grobową.

Grób 168

Zdjęcie (ryc. 15) przedstawia czworoboczną stelę kamienną w postaci piramidalnie zwężającego się ku górze monolitu kamiennego, otoczonego przy podstawie mniejszymi kamieniami. Otaczają one w kilku warstwach dolną część steli, zabezpieczając ją przed przesunięciem lub przewróceniem. Nie wiadomo, czy widoczna na lewo od steli starannie oczyszczona płaszczyna jest jamą grobu oznaczonego stelą, czy też znajduje się tam sąsiedni grób jamowy lub popielnicowy obsypany szczątkami stosu. W górnym lewym narożniku zdjęcia widoczna jest stela innego grobu.

Grób 170

Grób szkieletowy obłożony jest z boków kamieniami (ryc. 16). Na wysokości ok. 1 m od dna jamy grobowej

¹⁵ J. Kostrzewski, *Od mezolitu...*, s. 309 i 330.

¹⁶ J. Kostrzewski, op. cit., s. 332; D. Bohnsack, *Ostgermanische Gräber mit Steinpfählern und Steinkreisen in Ostdeutschland*, Gothiskandza, zes. 2:1940, s. 27, ryc. 6; J. Kmieciński, op. cit., s. 102.

Ryc. 9. Oksywie. Ceramika z cmentarzyska. 1 — grób nr 133, 2 — grób nr 135. 3-4 — grób nr 144 1/4 w nat. |
 Abb. 9. Oksywie. Keramik aus dem Gräberfeld. 1 — Grab Nr. 133, 2 — Grab Nr. 135, 3-4 — Grab Nr. 144. 1/4 nat. Gr.
 Fig. 9. Oksywie. Pottery from the cemetery. 1 — grave Nr. 133; 2 — grave Nr. 135; 3-4 — grave Nr. 144. 1/4 nat. size

Ryc. 10. Oksywie. Ceramika z cmentarzyska. 1 — grób nr 156, 2 — grób nr 157a; 3 — grób nr 157b, 4 — grób nr? $\frac{1}{4}$ w. nat.
 Abb. 10. Oksywie. Keramik aus dem Gräberfeld. 1 — Grab Nr. 156, 2 — Grab Nr. 157a, 3 — Grab Nr. 157b, 4 — Grab Nr.? $\frac{1}{4}$ nat. Gr.
 Fig. 10. Oksywie, Pottery from the cemetery. 1 — grave Nr. 156; 2 — grave Nr. 157a; 3 — grave Nr. 157b; 4 — grave Nr.? $\frac{1}{4}$ nat. size

widoczny jest krąg ułożony z drobniejszych kamieni. Jego duża regularność świadczy o staranności przestrzeganej w architekturze sepulkralnej przez użytkowników cmentarzyska.

Groby 171 i 172

Zdjęcie (ryc. 17) prezentuje dwa pochówki, z których pierwszy posiadał kilkuwarstwowy rozległy bruk kamienny. Nie można określić, czy miał on kształt okrągły lub owalny, czy prostokątny. Nad nim zalegało skupisko kamieni o większych rozmiarach, z których najokazalszy mógł pierwotnie pełnić funkcję steli. Na prawo od tego grobu widać inny z pionowo stojącym dużym głazem w środku małego bruku. Na profilu rysuje się wyraźnie późniejsze nawarstwienie, jaśniejsze nieco od złoża, w którym występowały groby. Górna krawędź pojedynczej steli znajduje się prawie na dolnej granicy wierzchniej warstwy.

Ryc. 11. Oksywie. Naczynie z grobu nr ? 1/4 w. nat.
Abb. 11. Oksywie. Gefäß aus Grab Nr. ? 1/4 nat. Gr.
Fig. 11. Oksywie. Vase from grave Nr. ? 1/4 nat. size

Ryc. 12. Oksywie. Broń z cmentarzyska. 1 — zgłoty żel. grot włóczęni (grób nr 133), 2 — ułamki umbra i grot żel. (ze zniszczonego grobu)

Abb. 12. Oksywie. Waffen aus dem Gräberfeld. 1 — verbogene eiserne Lanzenpitze (Grab Nr. 133), 2 — Bruchstücke eines Schildbuckels und eiserne Spitze (aus einem vernichteten Grab)

Fig. 12. Oksywie. Arms from the cemetery. 1 — Bent iron lance head (grave Nr. 133); 2 — fragmented umbo and lance head (from damaged grave)

Ryc. 13. Oksywie. Grób jamowy (nr 164?)
Abb. 13. Oksywie. Grubengrabbestattung (Nr. 164?)
Fig. 13. Oksywie. Pit cave (Nr. 164?)

Grób ?

Na niezbyt wyraźnym zdjęciu (ryc. 18) widoczny jest jedynie bruk kamienny w kształcie koła lub owalu. Przedstawia ono — być może — grób nr 170 (szkieletowy) w pierwszej fazie eksploracji.

Ze zdjęć można w pewnym stopniu odczytać sposób prowadzenia badań wykopaliskowych. Ze względu na szybki postęp prac budowlanych badania wykopaliskowe miały wyraźny charakter badań ratowniczych i ograniczały się wyłącznie do odsłonięcia poszczególnych grobów i spieszego wydobycia ich zawartości. Podobnie szybko wykonywano zapewne także dokumentację prac. Ewentualny jej niedostatek przyczynić się mógł do opóźnienia w przygotowaniu monograficznego opracowania.

Nie można stwierdzić, z której fazy badań pochodzą zabytki publikowane przez J. Kostrzewskiego¹⁷. Podajemy je jednak dla pełności obrazu. Dotychczasowe reprodukcje były niezbyt wyraźne i znacznie zmniejszone. Odbitki obecnie wykonane z zachowanych klisz odznaczają się lepszą jakością i są bardziej czytelne. Rysunki wykonane na podstawie szkiców zamieszczonych w pracy o pradziejach Pomorza, wydanej w języku angielskim, która nie wszędzie jest łatwo dostępna¹⁸.

¹⁷ Por. przypis 10.

¹⁸ J. Kostrzewski, *The Prehistory...*

Ryc. 14. Oksywie. Grób ze stelą kamienną (nr 166)
Abb. 14. Oksywie. Grab mit Steinpfeiler (Nr. 166)
Fig. 14. Oksywie. Grave with stone stele (Nr. 166)

Ryc. 15. Oksywie. Grób ze stelą kamienną (nr 168)
Abb. 15. Oksywie. Grab mit Steinpfeiler (Nr. 168)
Fig. 15. Oksywie. Grave with stone stele (Nr. 168)

Ryc. 16. Oksywie. Grób szkieletowy (nr 170)
 Abb. 16. Oksywie. Grab mit Körperbestattung (Nr. 170)
 Fig. 16. Oksywie. Skeleton burial (Nr. 170)

Ryc. 17. Oksywie. Groby nr 171 i 172
 Abb. 17. Oksywie. Gräber Nr. 171 und 172
 Fig. 17. Oksywie. Graves Nr. 171 and 172

Ceramika:

1) Dwustożkowaty kubek ze zgrubiałym brzegiem, powierzchnia lśniąco czarna; okr. p.-lat. (ryc. 19,1).

(J. Kostrzewski, *The Prehistory...*, ryc. 22,1).

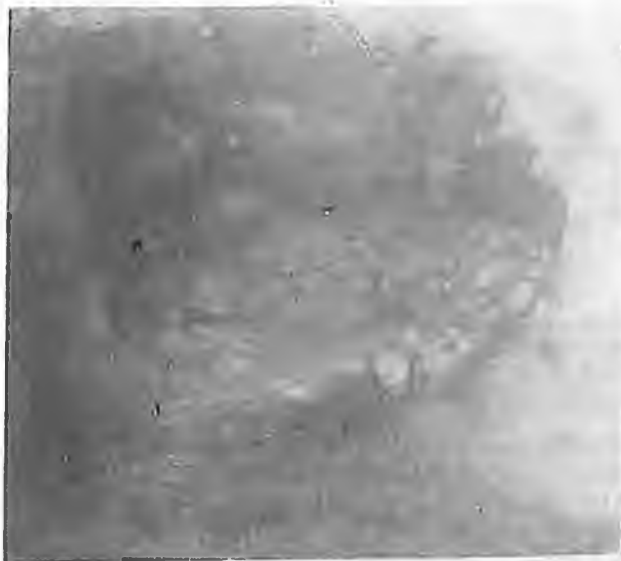
2) Naczynie odwrótnie gruszkowate z cylindryczną szyjką i profilowanym brzegiem, pow. lśniąco czarna; okr. p.-lat. (ryc. 19,2).

3) Baniaste szerokootworowe naczynie ze zgrubiałym brzegiem, zdobione powyżej załomu plastycznymi krążkami, pow. lśniąco czarna; okr. p.-lat. (ryc. 19,4).

(J. Kostrzewski, *The Prehistory...*, ryc. 22,2; tenże, *Od mezolitu...*, tabl. 81,1).

4) Naczynie o zaokrąglonym załomie brzuśca i zgrubiałym brzegu, z dwoma uchami, pow. niestaranie gładzona; wczesny okr. wpl. rzym. (ryc. 19,3).

(J. Kostrzewski, *Od mezolitu...*, tabl. 84,5).

Ryc. 18. Oksywie. Grób z brukiem kamiennym (nr ?)

Abb. 18. Oksywie. Grab mit Steinpflaster (Nr. ?)

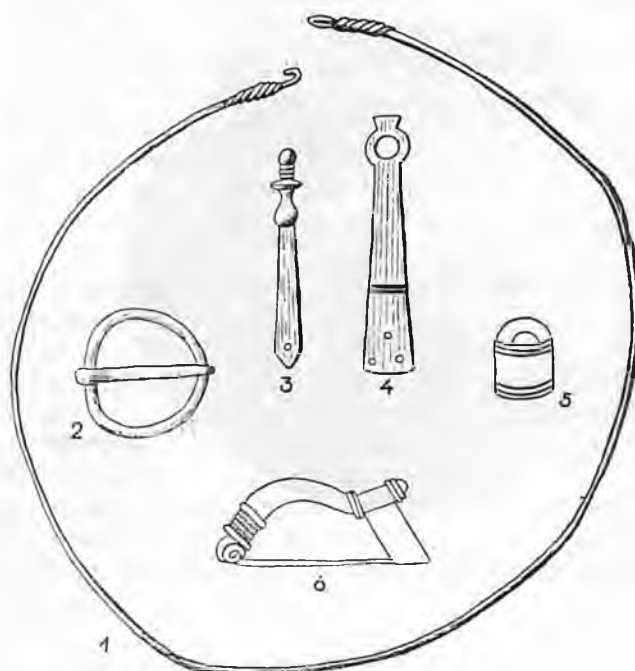
Fig. 18. Oksywie. Grave with stone pavement (Nr. ?)

Ryc. 19. Oksywie. Ceramika z cmentarzyska. 1-2, 4 — groby nieokreślone, 3 — grób nr 103

Abb. 19. Oksywie. Tonware aus dem Gräberfeld. 1-2, 4 — unbestimmte Gräber, 3 — Grab Nr. 103

Fig. 19. Oksywie. Pottery from the cemetery. 1-2, 4 — undefined graves; 3 — grave Nr. 103

Ryc. 20. Oksywie. Zabytki z grobów. 1 — Naszyjnik srebrny, 2 — sprzączka do pasa, 3-4 — okucia do pasa, 5 — wisiorek bursztynowy, 6 — zapinka brązowa

Abb. 20. Oksywie. Grabfunde. 1 — silbernes Halsband, 2 — Gürtelschnalle, 3-4 — Gürtelbeschläge, 5 — Bernsteinperle, 6 — Bronzefibel

Fig. 20. Oksywie. Grave gifts. 1 — silver necklace; 2 — belt buckle; 3-4 — belt ferrules; 5 — amber bead; 6 — bronze brooch

Inne zabytki

1) Naszyjnik ze srebrnego drutu, z haczykowatym zamknięciem, późny okr. wpl. rzym. (ryc. 20,1).

(J. Kostrzewski, *Od mezolitu...*, tabl. 87,18).

2) Półwalna sprzączka do pasa; okr. wpl. rzym. (ryc. 20,2).

(J. Kostrzewski, *The Prehistory...*, ryc. 23,9).

3) Profilowane okucie (brązowe?) końca pasa; okr. wpl. rzym. (ryc. 20,3).

(J. Kostrzewski, *The Prehistory...*, ryc. 23,10).

4) Okucie końca pasa zakończone kółkiem; okr. wpl. rzym. (ryc. 20,4).

(J. Kostrzewski, *The Prehistory...*, ryc. 23,23).

5) Wisiorek bursztynowy w kształcie wiaderka, zdobiony poziomymi bruzdami; okr. wpl. rzym. (ryc. 20,5).

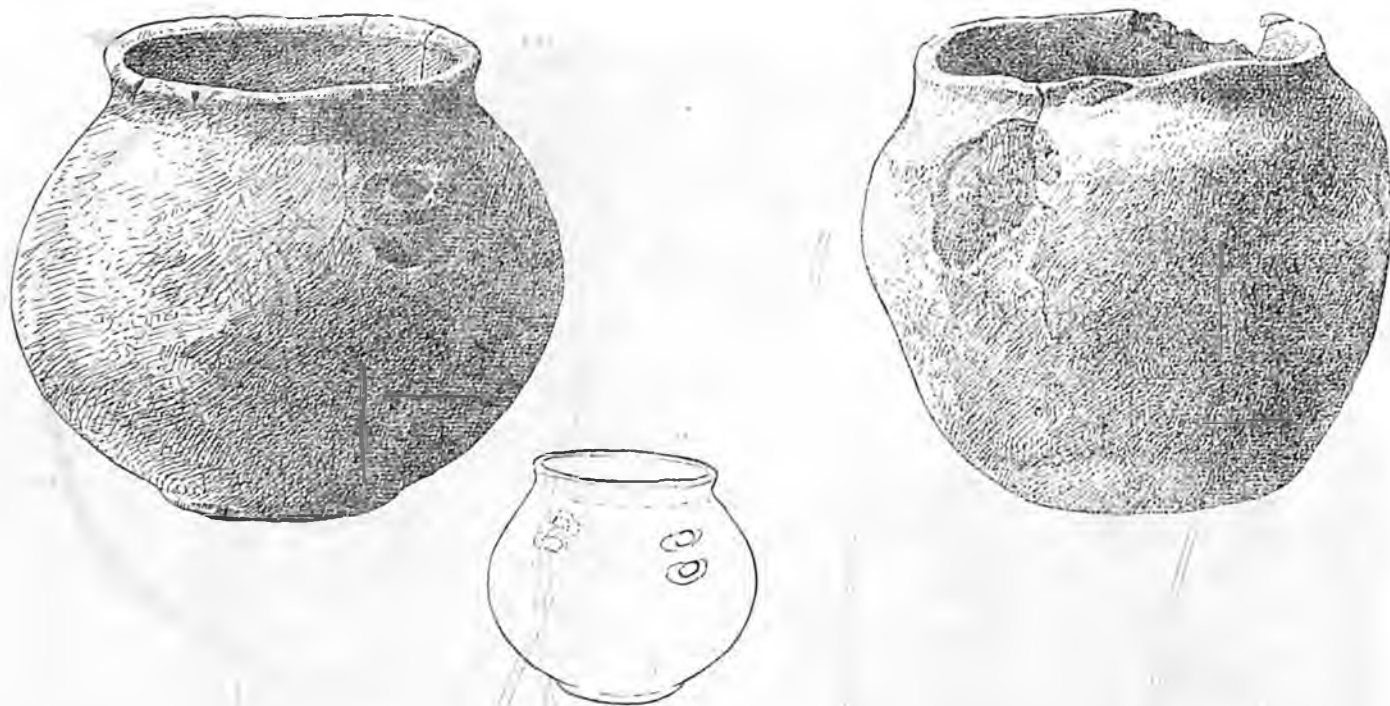
(J. Kostrzewski, *The Prehistory...*, ryc. 23,24).

6) Zapinka brązowa z wysoką nóżką, zdobiona filigranem; okr. wpl. rzym. (ryc. 20,6).

(J. Kostrzewski, *The Prehistory...*, ryc. 23,17).

Cmentarzysko w Oksywiu, pomimo intensywnie i szybko prowadzonych prac wykopaliskowych, nie zostało rozkopane w całości. W roku 1931 Szefostwo Budownictwa Wybrzeża Morskiego w Gdyni przekazało do Działu Prehistorycznego w Poznaniu dalsze zabytki, wydobyte podczas budowy nowego budynku. Były to cztery zapinki brązowe tzw. oczkowate, dwie bransolety brązowe, w tym jedna z tzw. węzłowatymi główkami oraz grzebień kościany. Powyższe zabytki otrzymały nr inwentarza: 1931 : 229 i nr katalogu 1931 : 1081 - 1084.

W tym samym roku to samo przedsiębiorstwo przekazało dalsze zabytki znalezione na terenie budowy:

Ryc. 21. Oksywie. Ceramika luźno znaleziona na cmentarzysku. 1/4 w. nat.
 Abb. 21. Oksywie. Lose aufgefundene Gefässe auf dem Gräberfeld. 1/4 nat. Gr.
 Fig. 21. Oksywie. Earthenware loosely found in the cemetery. 1/4 nat. size

popielnicę z baniastym brzuścem, nieznacznie wyodrębnioną podstawą, lekko wygiętym brzegiem i asymetrycznie umieszczonymi uchami wys. 17,5 cm, średn. 21,5 cm (ryc. 21, 1),

popielnicę niestarannie wykonaną, ze słabo wyodrębnioną szyjką; wys. 17,5 cm, średn. 20,5 cm (ryc. 21,2), stopione paciorki szklane, ułamki i stopy brązowe (m. in. część zapinki), wisiorek kamienny (?). Nr inw. 1931 : 249, nr kat. 1931 : 1166 - 1176.

Powyższy przegląd częściowo zachowanego mate-

riału ilustracyjnego i opisowego pozwala w pewnym stopniu na wyrobienie sobie poglądu na bogactwo, jakim odznaczało się cmentarzysko w Oksywiu zarówno w zakresie inwentarza grobowego, jak i form pochówków. Szczególnie dotkliwie daje się odczuć brak przedmiotów metalowych, które są zazwyczaj dobrym wyznacznikiem chronologicznym. Z zachowanych szczątkowo informacji wynika, że asortyment zabytków nieceramicznych musiał być znaczny i okazały.

Stanisław Jasnosz

GERETTETE MATERIALIEN AUS DEM GRÄBERFELD VON OKSYWIE

Zusammenfassung

Im Jahre 1924 wurden in Oksywie (heute Gdynia-Oksywie) im Pommern Grabungen auf einem Gräberfeld mit Brand- und Körperbestattungen durchgeführt. Die insgesamt 190 erforschten Gräber lieferten Funde, welche die Benutzung des Gräberplatzes von der Spätlatènezeit bis zur jüngeren Periode des römischen Einflüsse (IV. Jhrh. u. Zeitr.) bekundigten. Schürfungen wurden durch archäologische Institutionen aus Poznań vorgenommen, sodass das gesamte Fundmaterial der Vorgeschichtlichen Abteilung des damaligen Grosspolnischen Museums (heute Archäologisches Museum) überwiesen wurde. J. Kostrzewski, welcher damals Leiter der Abteilung war, hat die reichen Ausstattungsstücke der Gräber, die ausgedehnte Oberfläche des Gräberfelds von Oksy-

wie, dessen lange chronologische Zeitspanne und die Verschiedenartigkeit der Bestattungsformen in Erwägung gezogen und sich dafür entschieden die Kultur der Bewohner Pommerns in der späten Latènezeit in die archäologische Terminologie unter dem Namen „Oksywie Gruppe“ oder „Oksywie Kultur“ einzuführen. Diese Bezeichnung wird heute allgemein in der polnischen und ausländischen Fachliteratur gebraucht.

Während des letzten Weltkrieges wurde der im Museum zu Poznań aufbewahrte Fundstoff aus dem Gräberfeld von Oksywie zusammen mit allen anderen aus Pommern stammenden Kulturrelikten und einem genau zusammengestellten Verzeichnis dem Provinzialmuseum in Gdańsk überwiesen. Als am

Ende des Krieges in dieser Stadt schwere Kämpfe entbrannten, wurden die archäologischen Sammlungen gänzlich vernichtet, also auch die Bodenfunde von Oksywie. Da vorher keine monographische Bearbeitung des Materials vorgenommen worden ist, so besteht heute als einzige Spur dieses interessanten archäologischen Objektes nur noch der Name der Kultur. Dieser Name, welcher früher ausschliesslich zur Bezeichnung der späten Latènezeit diente, wurde heute — infolge intensiver Grabungen und analytischer Untersuchungen — auch auf die Periode der römischen Einflüsse ausgedehnt, an Stelle der bisher gebrauchten Benennung: Gothisch-gepidische Kultur.

In seinem Aufsatz hat der Verfasser die Forschungsgeschichte des genannten Gräberfeldes dargestellt, wie auch diesbezügliche, im Archiv des Archäologischen Museum von Poznań noch vorhandenen sehr geringen Spuren ausfindig gemacht, also Notizen in Inventarbüchern, Zeichnungen der Keramik, sowie einige Aufnahmen der Gräber von

Oksywie. Er beabsichtigte somit dieses Material, welches heute hauptsächlich einen historischen Wert hat, zur Bearbeitung der Geschichte der archäologischen Vorkriegsforschungen zu verwenden. Er sammelte nicht nur das Archivmaterial, sondern auch jegliche, im Fachschrifttum enthaltenen Angaben über die Kulturrelikte von Oksywie, um in dieser Weise alles was von dem Fundort bekannt ist in einer einzigen Veröffentlichung zusammenzufassen. Dies scheint trotz des unzureichenden Materials begründet zu sein in Hinsicht auf die Bedeutung dieser Fundstelle, deren Name in der archäologischen Terminologie eine feste Position hat. Als geschichtliche Überlieferungen haben die Zeichnungen der Keramik und die Aufnahmen der Gräber bestimmt den grössten Wert. Die Zeichnungen sind mit den Nummern der Gräber versehen, da eine zeitbestimmende Einteilung der Tonware wegen der Vernichtung der dazu gehörenden Bodenfunde unmöglich war.

Stanisław Jasnosz

PRESERVED MATERIALS OF THE CEMETERY OF OKSYWIE

S u m m a r y

In 1924 archaeologists investigated at Oksywie near Gdynia in Pomerania a vast cremation and skeleton burial field, utilized from the Late La Tène Period to the Late Period of Roman Influences (4th century A. D.). It was composed of 190 graves. Excavations were carried out by archaeological institutions from Poznań who sent the discovered record to the then Museum of Great-Poland and entrusted it to J. Kostrzewski, head of the Prehistoric Section. Considering the vast area occupied by the cemetery of Oksywie, its chronological sequence, differentiated burial types, the rich endowment in grave gifts, J. Kostrzewski became aware of the necessity to determine correctly the inhabitants settled down in this region of Pomerania during the Late La Tène and introduced the archaeological term „Oksywie Culture” or „Oksywie Group”. This term is now generally adopted in the Polish and foreign literature.

During World War II the whole record from Oksywie, as well as all other finds discovered in Pomerania and stored in Poznań, were transmitted to the Provincial Museum in Gdańsk together with an exactly listed catalogue. Unfortunately in 1945, during fights in the city of Gdańsk, the archaeological collections underwent a complete destruction, hence also the material from the cemetery of Oksywie. As no monographic study was elaborated till then, there is now only the name of the Culture left to recall that interesting archaeological object.

Used formerly exclusively to determine the Late La Tène Period, the term Oksywie culture is now — after new excavatory and analytical researches — utilized also for the Period of Roman Influences, instead of the term Gotho-Gepidian Culture, applied hitherto.

The author presents in his report a concise historical outline of excavations performed in the cemetery. He also compiles all still available, very scanty materials having remained in the Archaeological Museum in Poznań, namely notes left in inventories, drawings of pottery items and several photographs showing the graves of Oksywie. His purpose was to publish the remaining material, which has now only a historical significance, but which is likely to illustrate archaeological investigations performed in the period between the two World Wars. He describes not only archival materials, but also finds from Oksywie mentioned in the archaeological literature, in order to compile in a single place all data concerning the site of Oksywie. Its importance, as well as its durable position in the archaeological terminology justify the accumulation of even such scanty informations. Drawings of pottery and photographs of graves proved to be sources of greatest value. Drawings had to be ranged according to the serial number of graves, because a chronological determination of ceramic forms met with difficulties on account of the lack of original finds.

Badania ratunkowe na Starym Rynku w Poznaniu w roku 1960

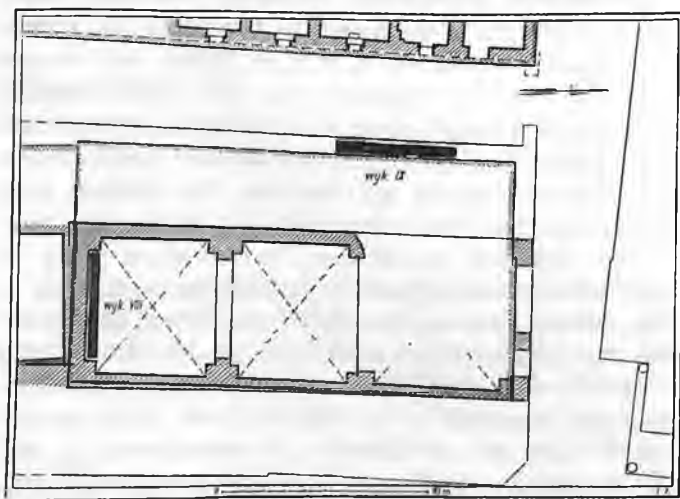
Rettungsforschungen am Alten Markt in Poznań im 1960
Rescue excavations in the Old Market Place in Poznań im 1960

WSTĘP

W końcu marca 1960 r. podczas prac ziemnych związanych z zabudową wnętrza Starego Rynku stwierdził mgr Ludwik Fijał w trzech punktach warstwy osadnicze na terenie Arsenалу (dawne Jatki Chlebowe) i dawnych Jatek Rzeźniczych, gdzie zachowały się ich resztki przylegające do murów. Trzecie stanowisko z warstwami osadniczymi zauważono w trakcie kopania rowu na rury kanalizacyjne w przejściu między Domkami Budniczymi a budynkiem Muzeum Wojska.

Na wyżej wymienionych punktach w dniach od 25 III do 1 IV 1960 r. badania przeprowadzili mgr E. Dzięciołowski i mgr L. Fijał.

W opracowaniu materiałów z wyżej wymienionych punktów nawiązano do badań przeprowadzonych przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w roku 1964 na Starym Rynku i przyjęto następującą nomenklaturę wykopów (por. ryc. 1 w pracy I. Sikorskiej-Ulfik w niniejszym tomie¹⁾: wykop VII

Ryc. 1. Poznań — Stary Rynek. Plan sytuacyjny wykopów VIII i IX

Abb. 1. Poznań — Alter Markt. Lageplan der Graben VIII und IX

Fig. 1. Poznań — Old Market Place. Location plan of trenches VIII and IX

¹ Plan sytuacyjny jest wycinkiem z planu zabudowy Starego Rynku w Poznaniu opracowanego przez dr A. Rogalanę. Wyrażam Jej serdeczne podziękowanie za udostępnienie w/w planu i możliwość dokonania przerysów.

(Arsenał — dawne Jatki Chlebowe), wykop IX (Jatki Rzeźnicze), wykop X (przejście między Domkami Budniczymi a budynkiem Muzeum Wojska).

MATERIAŁY

Wykop VIII

Położenie:

Wykop VIII położony był na płd. od budynku Wagi Miejskiej w odległości 25 m oraz 10,75 m na wsch. od budynku Odwachu na osi wschód-zachód (ryc. 1). Była to resztką warstw osadniczych (ryc. 2) otoczona z trzech stron murami (od wsch., płd. i zach.) dług. 4,30 m i szer. 0,70 m. Przy murach wystąpiły wkopy fundamentowe o szerokości 40 cm od strony wsch., 20 cm od strony płd. i 50 cm w górnej oraz 25 cm w partii dolnej od strony zach. Od strony płn. granicę odkrywki archeologicznej stanowił wykop piwniczny nowo budowanego gmachu.

Warstwa V — humus pierwotny

Charakterystyka:

Warstwa V wystąpiła na głęb. 56,65 - 56,77 m npm. Miąższość jej wynosiła 20 - 25 cm. W dwóch miejscach była przerwana przez jamy (ryc. 2) a przy murze płd. i wsch. przecinał ją wkop fundamentowy (dodać należy, że fundament muru wsch. stoi na podsypce z warstwy V). Warstwę V tworzyła piaszczysta ziemia koloru szarozółtego z odcieniem pomarańczowym. Jest ona pierwszą warstwą osadniczą występującą w tym wykopie i spoczywała na piaszczystym calcu koloru żółtego.

Zawartość:

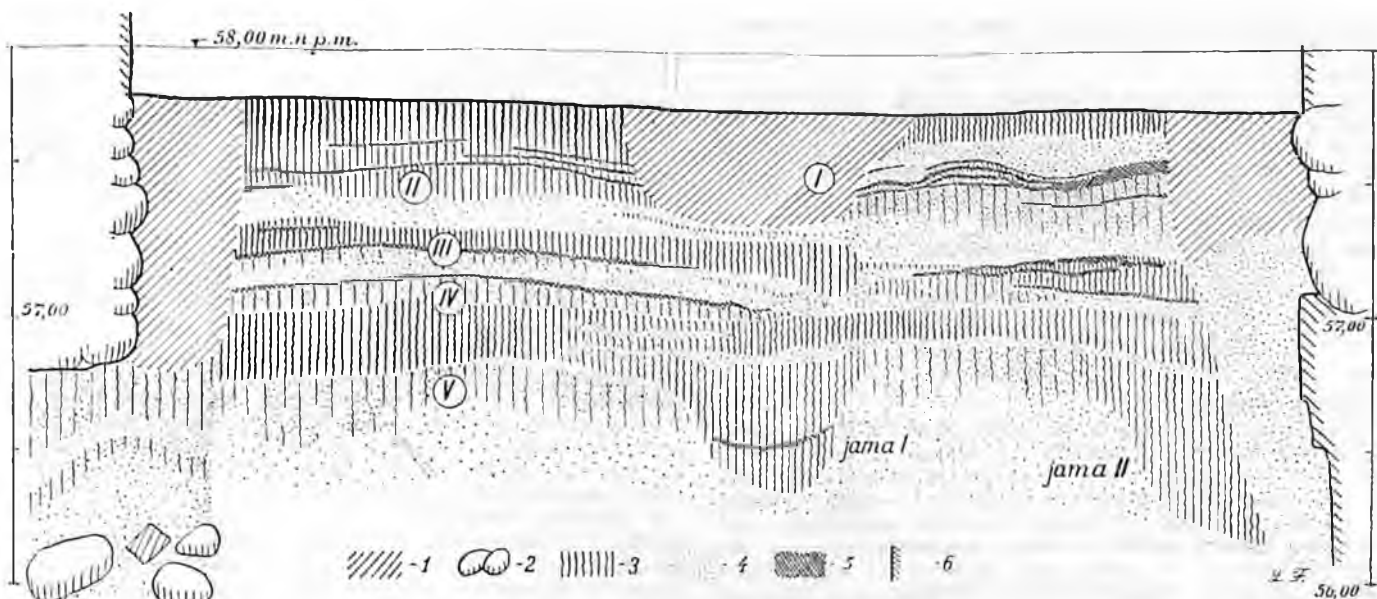
Zawartość warstwy składała się z ułamków ceramiki i kości zwierzęcych.

Ceramika: wyłącznie w ułamkach (18 szt.). Można wyróżnić wśród nich biorąc pod uwagę technikę wykonania — ułamki naczyń z okresu wpływów rzymskich oraz z wczesnego średniowiecza i średniowiecza, ręcznie lepiące górą obtaczane i całkowicie obtaczane.

6 ułamków naczyń z okresu wpływów rzymskich pochodzi z partii środkowych naczyń, wykonanych z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,1 - 0,3 cm. Grub. ścianek 0,7 - 0,8 cm. Wypał dobry, kolor jasnobrunatny i szarobrunatny.

3 ułamki naczyń ręcznie lepionych, górą obtaczanych, z partii środkowych naczyń, wykonanych z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,1 cm. Grub. ścianek 0,6 cm. Wypał dobry, kolor szarobrunatny.

9 ułamków naczyń całkowicie obtaczanych: 2 ułamki z partii górnych, 7 z partii środkowych. Wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,1 cm. Grub. ścianek 0,5 - 0,6 i 0,8 cm. Wypał dobry, kolor szarobrunatny. Brzegi, dość silnie wychylone na zewnątrz, o krawędziach zaokrąglonych i skośnie ściętych. Jeden z nich pochodzi od naczynia o śr. wylewu 17 cm

Ryc. 2. Poznań—Stary Rynek. Profil południowy wykopu VIII. 1 — gruz, 2 — kamienie, 3 — próchnica, 4 — piasek, 5 — spalenizna, 6 — mur ceglany

Abb. 2. Poznań—Alter Markt. Südprofil des Grabens VIII. 1 — Trümmerschutt, 2 — Steine, 3 — Humus, 4 — Sand, 5 — Brandspuren, 6 — Ziegelmauer

Fig. 2. Poznań—Old Market Place. Southern profile of trench VIII. 1 — debris, 2 — stones, 3 — humus, 4 — sand, 5 — fire traces, 6 — brick wall

(ryc. 3, rys. 1). 5 ułamków z partii środkowej i 1 z partii górnej (ryc. 3, rys. 1) zdobią bruzdy poziome. Kości zwierzęce.

Chronologia:

Warstwę V datować można tylko na podstawie ceramiki oraz w oparciu o fakt, że zalegała pod warstwą IV, datowaną na koniec XIII i pierwszą połowę XIV w. Można więc datować ją na koniec XII i pierwszą połowę XIII w.

Jama I

Charakterystyka:

Wystąpiła na głęb. 56,80-56,85 m npm., w odległości 1,60 m od muru zachodniego (ryc. 1). Szerokość jej wynosiła około 70 cm. O jej kształcie i przeznaczeniu ze względu na fragmentaryczne zachowanie nie można nic powiedzieć. Miąższość jamy wynosiła 0,50 m. Na głęb. 30 cm od stropu wystąpiła w jamie soczewka spalenizny lekko wklęsła w części środkowej. W swej wschodniej części jama I łączyła się z warstwą IV. Wypełnisko jamy wkopanej w warstwę V i całe tworzyła ziemia koloru szarobrunatnego o konsystencji gliniastej.

Zawartość:

Na zawartość ruchomą jamy I złożyły się ułamki naczyń w ilości 15 sztuk. Z uwagi na technikę wykonania można wyróżnić 4 grupy naczyń: ułamki naczyń z okresu wpływów rzymskich oraz z wczesnego średniowiecza i średniowiecza, górą obtaczane, całkowicie obtaczane i toczone, stalowoszare.

1 ułamek naczynia z partii środkowej z okresu wpływów rzymskich. Wykonany został z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,2 cm. Grub. ścianki 0,7 cm. Wypał dobry, kolor brunatnoszary.

1 ułamek naczynia górą obtaczanego z partii środkowej. Wykonany został z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,2 cm. Grub. ścianki 0,7 cm. Wypał dobry, kolor brunatnoszary.

13 ułamków naczyń całkowicie obtaczanych: 1 z partii górnej, 12 z partii środkowych. Wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna do 0,1 cm. Grub. ścianek 0,6-0,7 cm. Wypał dobry, kolor brunatnoszary. Brzeg słabo wychylony na zewnątrz o krawędzi zaokrąglonej; 6 ułamków z partii środkowej pokrytych jest ornamentem poziomych bruzd.

1 ułamek naczynia stalowoszarego z partii środkowej. Wykonany został z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna do 0,05 cm. Grub. ścianki 0,6 cm. Wypał silny, kolor stalowoszary. Ułamek zdobiony jest ornamentem stemplkowym: pasmem słupków i linii poziomej.

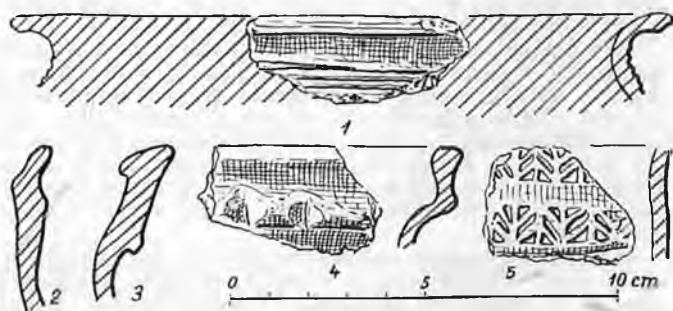
Chronologia:

Jamę I można datować tylko na podstawie ceramiki oraz stratygrafii. Większość ułamków należy do naczyń całkowicie obtaczanych. W datowaniu jamy trzeba się oprzeć na najmłodszym chronologicznie ułamku naczynia stalowoszarego wskazującym, że jama powstała w drugiej połowie XIII w. Za takim datowaniem przemawia również stratygrafia, tj. zaleganie jamy poniżej warstwy IV.

Jama II

Charakterystyka:

Jama II zachowana częściowo wystąpiła w zachodniej części wykopu na głęb. 56,77-56,85 m npm, miąższość jej wynosiła 0,60 m (ryc. 2). W zach. części została zniszczona wkopem fundamentowym muru. Z zachowanego fragmentu nie można określić jej przeznaczenia i kształtu. Wypełnisko jamy II, która podobnie jak poprzednia

Ryc. 3. Poznań — Stary Rynek, wykop VIII, warstwa IV: 1 — ułamek naczynia całkowicie obtaczanego; warstwa II: 2-5 — ułamki naczyń toczone, stalowoszarych

Abb. 3. Poznań — Alter Markt, Graben VIII, Schicht IV. 1 — Bruchstück eines gänzlich auf der Scheibe gedrehten Gefäßes; Schicht II: 2-5 — Scherben gedrehter stahlgrauer Gefäße

Fig. 3. Poznań — Old Market Place, trench VIII, layer IV: 1 — pottery sherd completely turned on the potter's wheel; layer IX: 2-5 — turned steel-grey pottery sherds

była wkopana w warstwę V i całec, tworzyła tłusta ziemia koloru brunatnoszarego.

Zawartość:

W jamie II wystąpił 1 ułamek naczynia ręcznie lepionego bez śladów obtaczania z partii środkowej. Wykonany został on z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna do 0,2 cm. Grub. ścianki 0,6 cm. Wypał dobry, kolor szarobrunatny.

Chronologia:

O chronologii jamy II, ze względu na wystąpienie w niej tylko 1 ułamka naczynia, można powiedzieć jedynie, że jest ona młodsza od warstwy V, w którą została wkopana, a starsza — względnie współczesna warstwie IV, pod którą wystąpiła.

Warstwa IV

Charakterystyka:

Warstwa IV wystąpiła na głęb. 56,95-57,05 m npm. Miąższość warstwy wynosiła od 20 cm w części zach. do 35 cm w części wsch. Tworzyła ją brunatna próchnica o konsystencji piaszczystej. W wsch. części wykopu, w stropie warstwy, wystąpiła soczewka spalenizny, pod którą w górnej partii warstwa posiadała większą zawartość piasku. W części zach. wykopu w spągu warstwy, wystąpiła soczewka piasku, oddzielająca warstwę IV od jam i warstwy V.

Zawartość:

Na zawartość ruchomą warstwy złożyły się ułamki naczyń, polepa i kości zwierzęce.

Z ułamków naczyń w ilości 44 sztuk, na podstawie techniki wykonania można wydzielić ułamki naczyń całkowicie obtaczanych i toczonych, stalowoszarych.

22 ułamki naczyń całkowicie obtaczanych: 4 z partii górnych, 16 z partii środkowych i 2 z partii dennych, wykonane z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,1-0,2 cm. Grub. ścianek 0,6-0,8 cm. Wypał dobry, kolor brunatny i popielaty. Brzegi słabo wychylone na zewnątrz o krawędzi zaokrąglonej (ryc. 3, rys. 2). Dna niewyodrębnione, na jednym ślady po podsypce.

10 ułamków naczyń stalowoszarych: 1 z partii górnej, 9 z partii środkowych, wykonane z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,05 cm. Grub. ścianek 0,6-0,8 cm. Wypał silny, kolor stalowoszary. Brzegi lekko wychylone na zewnątrz o krawędzi zaokrąglonej. Naczynia stalowoszare pojawiają się na terenie Poznania (Ostrów Tumski) w warstwach datowanych od połowy XIII w.² i licznie występują w warstwach z XIV i XV w.³

4 ułamki naczyń ceglastoszarych: 1 z partii górnej, 3 z partii środkowych, wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,05 cm. Grub. ścianek 0,6-1 cm. Wypał silny, kolor ceglastoszary. Brzeg słabo wychylony na zewnątrz o krawędzi zaokrąglonej: 2 ułamki z partii środkowych zdobione są poziomymi brzdami. Czasokres występowania ceramiki ceglastoszarej jest mniej więcej taki sam jak stalowoszarej. W Poznaniu na Ostrowie Tumskim występuje ceramika ceglastoszara współcześnie z ceramiką stalowoszarą od drugiej połowy XIII w.⁴ do końca XV w.⁵

Polepa: kilka grudek koloru ceglastego.

Kości zwierzęce.

Chronologia:

Warstwę IV datować można na podstawie występowania ceramiki stalowoszarej i ceglastoszarej na koniec XIII i pierwszą połowę XIV w.

² J. Żak, *Badania w ogrodzie przy ul. Ostrów Tumski 10 w 1948 r.* [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu t. 1*, PBA, t. 3, Wrocław-Warszawa 1959, s. 92; M. Malinowska, *Badania na stanowisku Ostrów Tumski 17 w Poznaniu w l. 1953-1954* [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu, t. 3*, PBA, t. 7, Wrocław-Warszawa 1961, s. 65.

³ J. Żak, op. cit., s. 92; A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Żak, *Badania w Poznaniu na posesji Ostrów Tumski 13 w latach 1950-1953* [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu t. 2*, PBA, t. 5, Wrocław-Warszawa 1960, s. 128; T. Wiślański, *Badania w Poznaniu na posesji Ostrów Tumski 11 w roku 1948* [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu t. 2*, PBA, t. 5, Wrocław-Warszawa 1960, s. 23.

⁴ J. Żak, op. cit., s. 92; A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Żak, op. cit., s. 128; M. Malinowska, op. cit., s. 65.

⁵ A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Żak, op. cit., s. 128.

Warstwa III

Charakterystyka:

Warstwa III wystąpiła na głęb. 57,15-57,32 m npm. Miąższość jej wynosiła od 20-25 cm grub. Strop warstwy był lekko połańdowany. Tworzyła ją ziemia próchnicza ciemnobrunatna z soczewkami spalenizny, koncentrującymi się intensywniej w zach. części wykopu. W spągu warstwy znajdowała się soczewka piasku.

Zawartość:

Zawartość warstwy składała się z ułamków naczyń, polepy, przedmiotów żelaznych oraz kości zwierzęcych.

Wśród 10 ułamków naczyń, biorąc pod uwagę technikę wykonania, można wyróżnić ułamki naczyń całkowicie obtaczanych i stalowoszarych.

4 ułamki naczyń całkowicie obtaczanych: 3 — z partii środkowych, pokryte ornamentem poziomych brzd. 1 ułamek dna płaskiego, niewyodrębnionego z podsypką, wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,1 cm. Grub. ścianek 0,5-0,6 cm. Wypał dobry, kolor jasnobrunatny i brunatnoszary.

6 ułamków naczyń stalowoszarych: 4 z partii środkowych, 2 z partii dennych. Dna płaskie, w tym jedno wyodrębnione. Wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,05 cm. Grub. ścianek 0,5-0,6 cm. Wypał silny, kolor stalowoszary.

Polepa: 2 grudki polepy koloru ceglastego. Na jednej widoczne odciski części roślinnych.

Przedmioty żelazne: silnie skorodowany fragment gwoźdźcia żelaznego o przekroju prostokątnym (nr inw. A-4), grudka żelaza (nr inw. A-5).

Kości zwierzęce.

Chronologia:

Warstwę III datować można, na podstawie występowania ceramiki stalowoszarej oraz stratygrafii, na drugą połowę XIV w. Ułamki naczyń całkowicie obtaczanych o ile nie są elementem przeżytkowym, to należą do złożeń wtórnych. Występujące w warstwie soczewki spalenizny świadczą o istnieniu w trakcie trwania warstwy pożaru. Jeden z większych pożarów miasta był przed rokiem 1386⁶.

Warstwa II

Charakterystyka:

Warstwa II wystąpiła na głęb. 57,75 m npm. Miąższość warstwy wynosiła od 45-50 cm. Tworzyła ją próchnica koloru brunatnoszarego o konsystencji piaszczystej z soczewkami piasku: jedną całą warstwę oraz 2 w zach. części wykopu nad soczewkami spalenizny. Te ostatnie występują również w wsch. części wykopu. Warstwa w środkowej części wykopu została przecięta przez wkop szerokości 1,10 m.

Zawartość:

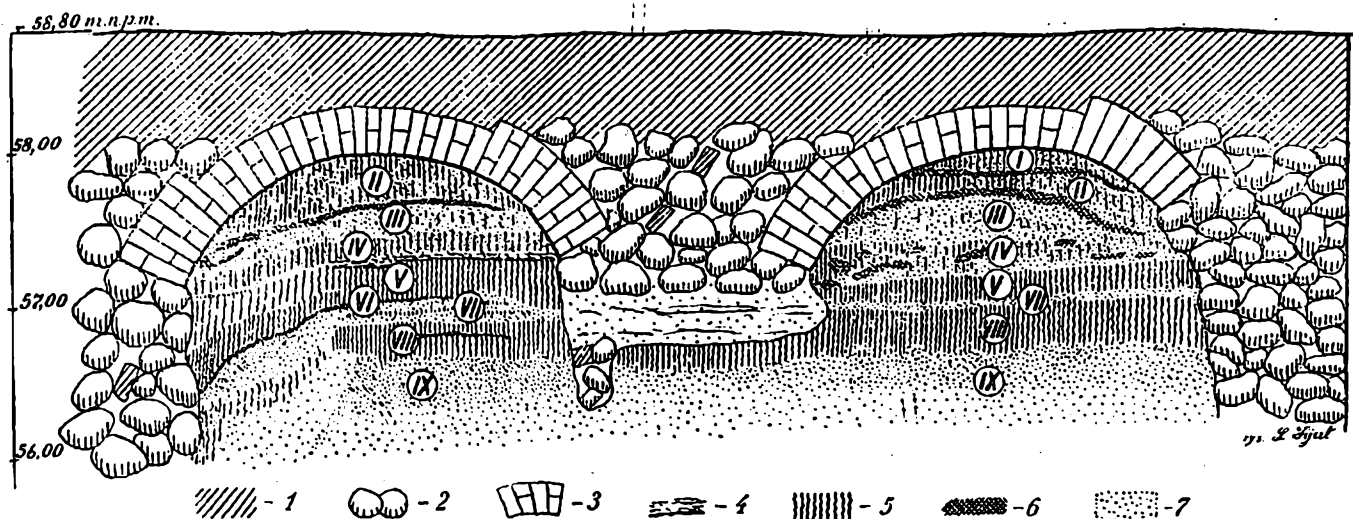
Na zawartość ruchomą warstwy II złożyły się ułamki naczyń, polepa, moneta i kości zwierzęce.

Wśród 78 ułamków naczyń biorąc pod uwagę technikę wykonania, można wyróżnić ułamki naczyń całkowicie obtaczane i toczone stalowoszare.

11 ułamków naczyń całkowicie obtaczanych: 2 z partii górnych, 6 z partii środkowych i 3 z partii dennych, wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,1 cm. Grub. ścianek 0,4-0,9 cm. Wypał dobry, kolor brunatnoszary i ciemnoszary. Brzegi słabo wychylone na zewnątrz o krawędziach zaokrąglonych. Na 2 ułamkach z partii środkowych występuje ornament poziomych brzd. Dna lekko wklęsłe, jedno z pierścieniem przykrawężnym.

67 ułamków naczyń stalowoszarych: 5 z partii górnych, 57 z partii środkowych, 5 z partii dennych. Wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,05-0,1 cm. Grub. ścianek 0,4-0,8 cm. Wypał silny, kolor stalowoszary. Brzegi słabo wychylone na zewnątrz o krawędziach ściętych poziomo oraz skośnie na zew-

⁶ J. v. Lekszycki, *Die ältesten grosspölnischen Grodbücher, Erster Band — Posen 1386-1399, Leipzig 1887*, s. 3 „... 1386 Acquisitiones debitorum civium terrigenarum, qui debita sua et... in iudica regali jure acquisierunt, illa omnia erant scripta in antiquo, et ille liber, quando civitas fuit combusta, est crematus“; por. również wstęp wydawcy, s. X (wzmianka o spaleniu najstarszych ksiąg sądowych przed 1386 r.).

Ryc. 4. Poznań — Stary Rynek. Profil zachodni wykopu IX. 1 — gruz, 2 — kamienie, 3 — cegły, 4 — drewno, 5 — próchnica, 6 — spalenizna, 7 — piasek

Abb. 4. Poznań — Alter Markt. Westprofil des Grabens IX. 1 — Trümmerschutt, 2 — Steine, 3 — Ziegelsteine, 4 — Holz, 5 — Humus, 6 — Brandspuren, 7 — Sand

Fig. 4. Poznań — Old Market Place. Western profile of trench IX. 1 — debris; 2 — stones; 3 — bricks; 4 — timber; 5 — humus; 6 — fire traces; 7 — sand

natrz i do wewnątrz (ryc. 3, rys. 3). Wszystkie brzegi posiadają krawędzie zgrubione. Jeden z nich posiada poniżej krawędzi listwę zdobioną dołkami (ryc. 3, rys. 4). Fragment ten posiada metaliczny połysk. Na 13 ułamkach z partii środkowych występuje ornament: poziomych bruzd lub jodełkowy wykonany stempelkiem (ryc. 3, rys. 5). Dna płaskie niewyodrębnione.

Polepa: grudka polepy koloru brązowego.

Monety: złamana srebrna moneta o śr. 10,5 mm z lekkim ubytkiem, waga 0,15 g. Z powodu silnego zniszczenia przez korozję nie można dokładnie zidentyfikować. Prawdopodobnie denarek jagielloński z XIV/XV w.⁷ nr inw. A-2.

Kości zwierzęce.

Chronologia:

Warstwę II można datować na XV i początek XVI w. Świadczy o tym występująca bardzo licznie ceramika stalowoszara, moneta z przełomu XIV/XV w. a także soczewki spalenizny, które najprawdopodobniej pochodzą z pożaru z roku 1536⁸.

Wkop

Charakterystyka:

Wkop szer. 1,10 m i miąższości 45 cm wystąpił w odległości 1,40 m od muru zach. na głęb. 57,75 m npm. Wypełnisko jego tworzyła piaszczysta ziemia z gruzem ceglanym.

Zawartość:

We wkopie wystąpiły: ułamki naczyń, moneta i kości zwierzęce. Ułamki naczyń należą do całkowicie obtaczanych i stalowoszarych.

6 ułamków całkowicie obtaczanych z partii środkowych, w tym 2 ornamentowane poziomymi bruzdami i liniami falistymi. Wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,1 cm. Grub. ścianek 0,4-0,7 cm. Wypał dobry, kolor jasnobrunatny i ciemnoszary.

⁷ K. Szuda, *Znaleziska monet na Starym Rynku w Poznaniu* [w:] *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*, t. 13, Poznań 1962 s. 288.

⁸ A. Warschauer, *Beiträge zur Verfassungs- u. Culturgeschichte der Stadt Posen* [w:] *Zeitschrift für Geschichte u. Landeskunde der Provinz Posen*, B. II. Posen 1883, s. 103-125; ... „Vom Ringe selbst barmte die ganze Nord- und Westseite mit Ausnahme von nur 3 Häusern, sowie ein Teil d. Rathauses”, s. 105; „Die Chronik d. Stadtschreiber von Posen” herausgegeben von A. Warschauer [w:] *Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen*, t. 2:1886, s. 205-206. Zapiski pisarza miejskiego po pożarze z 1536 r. 2 maja: wśród licznych spalonych obiektów (kamienice, ratusz zamek, masztalarnia, baszty miejskie i Brama Wroniecka) wymieniona jest również postrzygarnia należąca do zespołu śródmiejowego.

39 ułamków naczyń stalowoszarych: 6 z partii górnych naczyń, 30 z partii środkowych, 3 z partii dennych. Wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,05-0,1 cm. Grub. ścianek 0,4-0,8 cm. Wypał silny, kolor stalowoszary. Brzegi dość silnie wychylone na zewnątrz o krawędziach zaokrąglonych, ściętych poziomo oraz skośnie na zewnątrz i do wewnątrz. Na 4 występują listwy od strony zewnętrznej. 5 ułamków z partii środkowych pokrytych jest ornamentem poziomych bruzd. Dna płaskie niewyodrębnione.

Monety: moneta srebrna, tzw. dwugrosz = 1/12 talara Fryderyka II, wybita w latach 1776-1778⁹ (nr inw. A-1).

Kości zwierzęce.

Chronologia:

Materiał ceramiczny występujący we wkopie zalega na złożu wtórnym. Występująca moneta Fryderyka II pozwala datować wykonanie wkopu na drugą połowę XVIII w.

Wykop IX

Położenie:

Wykopem IX nazwano resztki warstw osadniczych, które wystąpiły pod dwoma sklepieniami wykonanymi z cegieł i wspartymi na trzech filarach z kamieni polnych (ryc. 4). Mur jest usytuowany na osi pn.-płd. w odległości 8,20 m od budynku Wagi Miejskiej i 4,50 m od Odwachu. Warstwy występujące pod sklepieniami przylegały bezpośrednio do filarów i sklepień (ryc. 4). Długość wykopu wynosiła 6,40 m (w tym 1,70 m przypada na środkowy filar) a szerokość 0,50 m. Na miejscu wykopu IX były dawniej Jatki Rzeźnicze.

Warstwa IX

Charakterystyka:

Warstwa IX wystąpiła na głęb. 56,40-56,50 m npm. W części środkowej została przecięta przez wkop szeroki ok. 20 cm związany z filarem środkowym. W części płd. wykopu przy filarze płd. wystąpiło zakłócenie w warstwie spowodowane jej obsunięciem się prawdopodobnie podczas kopania rowu na fundament filara. Miąższość warstwy wynosiła ok. 25 cm. Warstwę tworzył piasek koloru brunatnożółtego. Warstwa IX jest pierwszą warstwą osadniczą na wykopie IX i spoczywała na piaszczystym calcu koloru żółtego.

Zawartość:

W warstwie wystąpił 1 ułamek z partii dennej naczyń bez śladów obtaczania, wykonany z gliny z domiesz-

⁹ K. Szuda, *op. cit.*, s. 288.

ką piasku o śr. ziarna 0,2 cm. Grub. ścianki 0,8 cm. Wypał dobry, kolor szarobrunatny. Dno płaskie niewyodrębnione.

Chronologia:

Chronologię warstwy IX, w której wystąpił 1 ułamek naczynia trudno określić ponad to, że jest starsza od warstwy VIII.

Warstwa VIII

Charakterystyka:

Warstwa VIII wystąpiła na głęb. 56,85 - 56,90 m npm. Miąższość jej wynosiła 20 - 30 cm. Podobnie jak warstwa IX została przecięta przez wkop szerokości ok. 25 cm związany z filarem środkowym, który na głęb. 56,70 m npm. poszerza się w kierunku płn. do szer. 1,40 m i zniszczył w tym miejscu strop warstwy. W części pld. wykopu przy filarze pld. wystąpiło analogiczne zakłócenie jak w warstwie IX. Warstwę tworzyła ziemia koloru szaropopielatego z soczewką spalenizny w pld. części wykopu.

Zawartość:

W warstwie wystąpił 1 ułamek naczynia i fragment gwoźdźcia. Ułamek naczynia całkowicie obtaczanego z partii środkowej, wykonany został z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,1 cm. Grub. ścianki 0,7 cm. Wypał dobry, kolor szarobrunatny.

Fragment silnie skorodowanego gwoźdźcia żelaznego o przekroju prostokątnym (nr inw. J-38).

Chronologia:

O chronologii warstwy VIII, w której wystąpił tylko 1 ułamek naczynia i fragment gwoźdźcia, można powiedzieć jedynie, że jest młodsza od warstwy IX oraz starsza od warstwy VII.

Warstwa VII

Charakterystyka:

Warstwa VII wystąpiła na głęb. 56,40 - 57,00 m npm. Miąższość jej wynosiła od 6 cm w płn. części do 30 cm w pld. części wykopu. W pld. części wykopu warstwa dość silnie opadała w kierunku pld. Warstwę VII tworzył piasek koloru szarozółtego z lekką zawartością próchnicy w pld. części wykopu.

Zawartość:

Zawartość warstwy składała się z ułamków naczyń, polepy, przedmiotów żelaznych i kości zwierzęcych.

Ceramika wyłącznie w ułamkach (21 szt.). Można wyróżnić wśród nich biorąc pod uwagę technikę wykonania — ułamki naczyń bez śladów obtaczania, całkowicie obtaczane i stalowszary.

4 ułamki naczyń bez śladów obtaczania z partii środkowych naczyń, wykonanych z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna do 0,2 cm. Grub. ścianek 0,6 - 1 cm. Wypał średni, kolor jasnobrunatny i szarobrunatny.

13 ułamków naczyń całkowicie obtaczanych: 1 z partii górnej, 12 z partii środkowych i 1 z partii dennej. Wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,1 - 0,2 cm. Grub. ścianek 0,6 - 1 cm. Wypał dobry kolor szarobrunatny. Brzeg słabo wychylony na zewnątrz o krawędzi zaokrąglonej. Na 6 ułamkach z partii środkowych występuje ornament poziomych bruzd.

4 ułamki naczyń stalowszarych: 3 z partii środkowych i 1 fragment ucha taśmowatego. Wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,05 - 0,1 cm. Grub. ścianek 0,6 cm. Wypał silny kolor stalowszary.

Polepa: 1 grudka koloru popielatego z widocznymi odciskami części roślinnych.

Przedmioty żelazne: 3 fragmenty silnie skorodowanych gwoździ żelaznych o przekroju prostokątnym (nr. inw. J-36, J-37, J-39).

Kości zwierzęce ¹⁰.

¹⁰ Według wstępnego określenia mgr. K. Chmielewskiego zwierzęce kości występujące w warstwie VII pochodzą od krów, świń, owiec i kóz.

Chronologia:

Warstwę VII można datować tylko na podstawie ceramiki. Wystąpienie ceramiki stalowszarej, która pojawia się w Poznaniu w warstwach datowanych na drugą

połowę XIII w.¹¹ pozwala datować powstanie warstwy w połowie XIII w.

Warstwa VI

Charakterystyka:

Warstwa VI wystąpiła tylko w pld. części wykopu na głęb. 56,44 - 57,00 m npm. Tworzyła ją warstewka spalenizny grub. 4 cm opadająca w kierunku pld.

Zawartość:

Zawartość warstwy składała się z ułamków ceramiki, polepy, przedmiotu żelaznego i kości zwierzęcych.

Ceramika wyłącznie w ułamkach (11 szt.). Wśród nich biorąc pod uwagę technikę wykonania można wyróżnić ułamek naczynia bez śladów obtaczania oraz ułamki całkowicie obtaczane i stalowszary.

1 ułamek naczynia bez śladów obtaczania z partii środkowej, wykonany został z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna do 0,1 cm. Grub. ścianki 1 cm. Wypał średni, kolor szarobrunatny.

5 ułamków naczyń całkowicie obtaczanych z partii środkowych, wykonanych z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna do 0,1 cm. Grub. ścianek 0,5 - 0,7 cm. Wypał dobry, kolor szarobrunatny. Dwa ułamki zdobione są poziomymi bruzdami.

5 ułamków naczyń stalowszarych z partii środkowych, wykonanych z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna do 0,06 cm. Grub. ścianek 0,5 - 0,6 cm. Wypał silny, kolor stalowszary. Jeden ułamek zdobiony jest pasmem ukośnych nakłuc wykonanych kółkiem zębatym i poziomymi bruzdami.

Polepa: 1 grudka koloru ceglatego.

Przedmiot żelazny: fragment silnie skorodowanego gwoźdźcia żelaznego o przekroju prostokątnym (nr inw. J-34).

Kości zwierzęce ¹².

Chronologia:

Warstwę VI można datować tylko na podstawie ceramiki. Wystąpienie w niej prawie 50% ceramiki tocznej stalowszarej pozwala datować warstwę na koniec XIII w.¹³

Warstwa V

Charakterystyka:

Warstwa V wystąpiła na głęb. 57,40 - 57,05 m npm. Miąższość jej wynosiła 22 - 40 cm. Warstwę tworzyła ziemia próchniczna koloru jasnobrunatnego. W pld. części wykopu warstwa opadała w kierunku pld. Również w tej części wykopu przy filarze środkowym wystąpiła soczewka silnie zniszczonego drewna.

Zawartość:

Zawartość warstwy składała się z ułamków ceramiki, polepy, przedmiotów żelaznych, monety i kości zwierzęcych.

Ceramika wyłącznie w ułamkach (14 szt.). Wśród nich biorąc pod uwagę technikę wykonania można wyróżnić — ułamki naczyń całkowicie obtaczanych i stalowszarych.

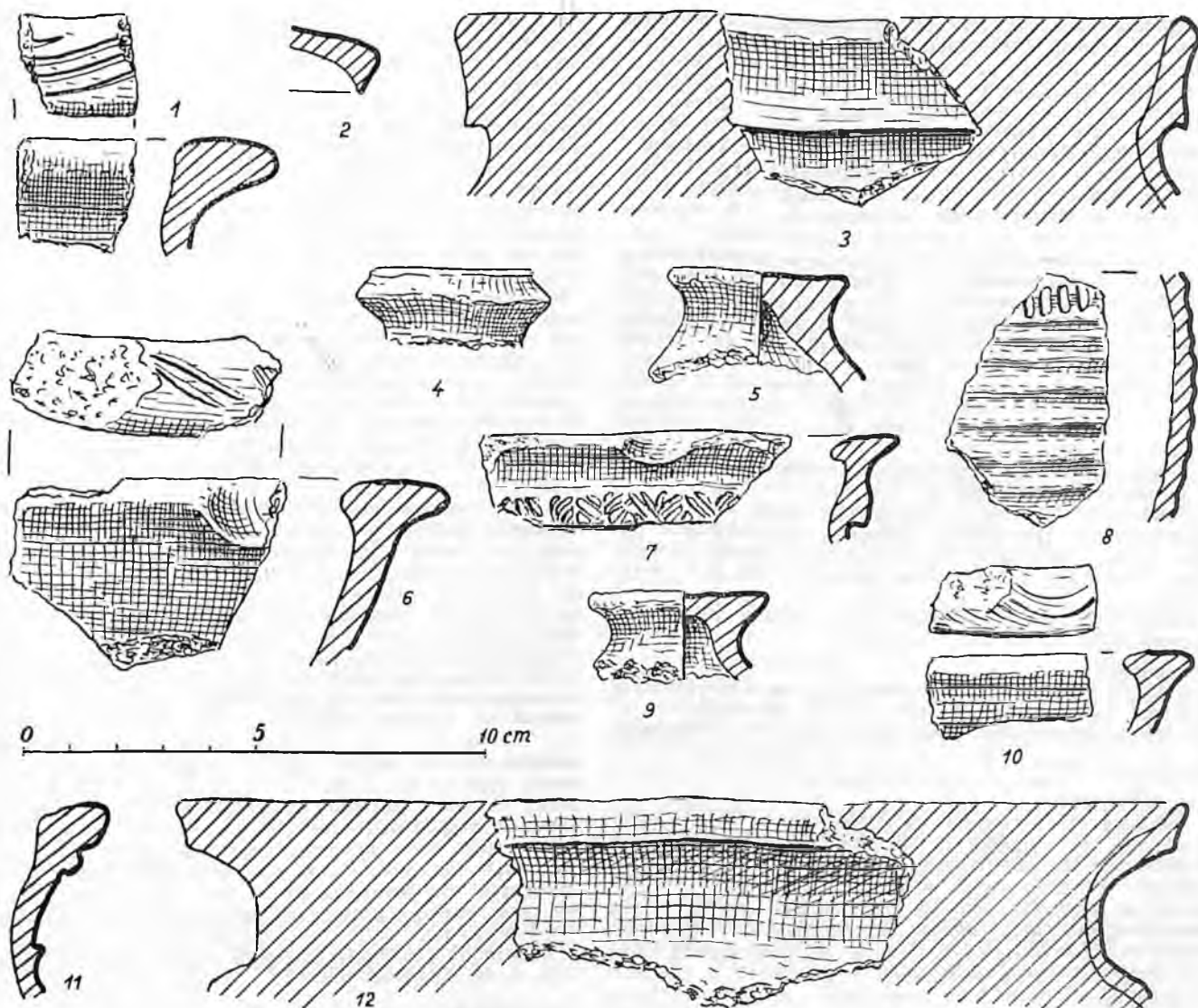
4 ułamki naczyń całkowicie obtaczanych z partii środkowych zdobione poziomymi bruzdami. Wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,1 cm. Grub. ścianek poniżej 0,6 i 0,7 cm. Wypał silny, kolor szary.

10 ułamków naczyń stalowszarych: 2 z partii górnych, 6 z partii środkowych, 1 z partii dennej oraz 1 spłaszczony guzek pokrywy (ryc. 5, rys. 9). Wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,05 - 0,1 cm. Grub. ścianek 0,6 - 0,8 cm. Wypał silny, kolor stalowszary. Brzegi dość silnie wychylone na zewnątrz, krawędzie zaokrąglone zgrubiałe. Jeden z brzegów pocho-

¹¹ J. Zak, op. cit., s. 92; M. Malinowska, op. cit., s. 65.

¹² Według wstępnego określenia mgr. K. Chmielewskiego kości zwierzęce występujące w warstwie VI pochodzą od krów, świń, owiec i kóz.

¹³ A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Zak, op. cit., s. 128.

Ryc. 5. Poznań — Stary Rynek. Wykop IX. Warstwa V: 9-10 — ułamki naczyń toczonych stalowoszarych; warstwa IV: 11-12 — ułamki naczyń toczonych stalowoczarych; warstwa III: 2-8 — ułamki naczyń toczonych stalowoszarych; warstwa II: 1 — ułamek naczynia tozonego stalowoszarego

Abb. 5. Poznań — Alter Markt. Graben IX. Schicht V: 9-10 — Scherben gedrehter stahlgrauer Gefässe; Schicht IV: 11-12 — Scherben gedrehter stahlgrauer Gefässe; Schicht III: 2-8 — Scherben gedrehter stahlgrauer Gefässe; Schicht II: 1 — Bruchstück eines gedrehten stahlgrauen Gefässes

Fig. 5. Poznań — Old Market Place. Trench IX. Layer V: 9-10 — turned steel-grey pottery sherds; layer IV: 11-12 — turned steel-grey pottery sherds; layer III: 2-8 — turned steel-grey pottery sherds; layer II: 1 — turned steel-grey pottery sherd

dzi od miski i posiada krawędź ornamentowaną linią falistą (ryc. 5, rys. 10). Dno płaskie ze śladami podsypki.

Polepa: 13 grudek koloru ceglatego, na jednej widoczne odciski części roślinnych.

Przedmioty żelazne: 7 fragmentów silnie skorodowanych gwoździ żelaznych (nr inw. J-24, J-25, J-27, J-28, J-29, J-31, -33), 2 bryłki żelaza (nr inw. J-30, J-32).

Moneta: ułamek ok. 1/2 brakteatu guziczkowego z XIII/XIV w.¹⁴ (nr inw. J-26).

Kości zwierzęce¹⁵.

Chronologia:

Elementem datującym warstwę V jest moneta z przełomu XIII/XIV w., która pozwala datować warstwę na pierwszą połowę XIV w. Za takim datowaniem przemawia również ceramika stalowoszara, która w warstwie wystąpiła bardzo licznie.

Warstwa IV

Charakterystyka:

Warstwa IV wystąpiła na głęb. 57,60-57,70 m npm. Miąższość jej wynosiła 15-20 cm. Tworzyła ją ziemia próchnicza o konsystencji piaszczystej z soczewkami spalenizny w pln. części wykopu.

Zawartość:

Zawartość warstwy składała się z ułamków ceramiki, polepy, fragmentu cegły, przedmiotów metalowych oraz fragmentu szkła.

Ceramika wyłącznie w ułamkach (60 szt.). Można wyróżnić wśród nich biorąc pod uwagę technikę wykonania — ułamki naczyń całkowicie obtaczanych, stalowoszarych i ceglastych.

15 ułamków całkowicie obtaczanych: 1 z partii górnej, 13 z partii środkowych, 1 z partii dennej. Wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna do 0,1 cm. Grub. ścianek 0,6-0,9 cm. Wypał dobry, kolor brązowy i szary. Brzeg dość silnie wychylony na zewnątrz o krawędzi ściętej skośnie na zewnątrz. Fragment ten pochodzi od naczynia o wydłużonej krótkiej szyjce. 9 ułamków z partii środkowych zdobionych jest pozio-

¹⁴ K. Szuda, op. cit., s. 288.

¹⁵ Kości zwierzęce występujące w warstwie V według wstępnego określenia mgr. K. Chmielewskiego pochodzą od krów.

mymi bruzdami oraz poziomymi bruzdami i pasmem ukośnych nakiuc. Dno płaskie niewyodrębnione.

42 ułamki naczyń stalowoszarych: 4 z partii górnych, 34 z partii środkowych, 4 z partii dennych. Wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna do 0,1 cm. Grub. ścianek do 0,5 cm. Wypał silny, kolor stalowoszary. Brzegi dość silnie wychylone na zewnątrz o krawędziach zaokrąglonych, zgrubiałych (ryc. 5, rys. 11). 2 ułamki pochodzą od naczyń z wyodrębnioną szyjką. Jeden z nich pochodzi od naczynia o śr. wylewu 22 cm. (ryc. 5, rys. 12). 1 ułamek z partii środkowej pokryty jest ornamentem stempelkowym w postaci pasma trójkątów. 3 dna płaskie, 1 wklęsłe ze śladami podsypki.

3 ułamki naczyń ceglanych: 1 z partii górnej, 2 z partii środkowych, wykonane z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,01 cm. Grub. ścianek 0,7-0,9 cm. Wypał silny, kolor ceglasty. Brzeg słabo wychylony na zewnątrz o krawędzi zaokrąglonej pokrytej ornamentem w postaci pasma ukośnych nakiuc. Ceramika ceglata pojawia się w Poznaniu (Ostrów Tumski) w warstwach datowanych na początek XV w.¹⁶

Polepa: 4 grudki koloru ceglatego. Na jednej widoczne odciski części roślinnych.

Przedmioty żelazne: 6 fragmentów silnie skorodowanych gwoździ żelaznych o przekroju prostokątnym (nr inw. J-14, J-18, J-19, J-20, J-21, J-22). 2 bliżej nieokreślone fragmenty przedmiotów żelaznych (nr inw. J-15, J-16).

Szkło: fragment szybki witrażowej koloru ciemnobrązowego, grub. 0,4 cm (nr inw. J-23).

Chronologia:

Materiał ceramiczny występujący w warstwie pozwala datować ją na drugą połowę XIV i początek XV w. Za takim datowaniem przemawia również stratygrafia.

Warstwa III

Charakterystyka:

Warstwa III wystąpiła na głęb. 57,35-57,60 m npm. Miąższość jej wynosiła 10-33 cm. Tworzyła piaszczysta ziemia z lekką zawartością próchnicy koloru jasnobrunatnego. W pld. części wykopu spąg warstwy lekko opada w kierunku pld. W tym miejscu wystąpiła soczewka spalenizny. Warstwę III, którą w trakcie badań zbierano jako: III, III a i III b w niniejszym opracowaniu potraktowano łącznie jako warstwę III¹⁷.

Zawartość:

Zawartość warstwy składała się z ułamków ceramiki, polepy, przedmiotów żelaznych, monety, bryłki miedzi i kości zwierzęcych.

Ceramika wyłącznie w ułamkach (105 szt.). Można wyróżnić wśród nich biorąc pod uwagę technikę wykonania — ułamki naczyń całkowicie obtaczanych, stalowoszarych i ceglanych.

20 ułamków naczyń całkowicie obtaczanych: 1 z partii górnej naczynia, 19 z partii środkowych, wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,1 i 0,2 cm. Grub. ścianek 0,5-0,8 cm. Wypał dobry, kolor jasnoszary i brunatnoszary. Brzeg słabo wychylony na zewnątrz o krawędzi zaokrąglonej. Poniżej krawędzi od strony zewnętrznej występuje listewka. Na 5 ułamkach z partii środkowych występuje ornament poziomych bruzd.

82 ułamki naczyń stalowoszarych: 12 z partii górnych naczyń, 59 z partii środkowych, 9 z partii dennych. Wykonane z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,04-0,1 cm. Grub. ścianek 0,5-0,9 cm. Wypał silny, kolor stalowoszary. Brzegi dość silnie wychylone na zewnątrz o krawędziach ściętych skośnie na zewnątrz (ryc. 5, rys. 3) i do wewnątrz. Na 4 występują listwy poniżej krawędzi od strony zewnętrznej (ryc. 5, rys. 3, 7), 1 z nich zdobiony jest ornamentem jodełkowym (ryc. 5,

rys. 7) a drugi pochodzi od naczynia o śr. wylewu 16 cm (ryc. 5, rys. 3). 1 ułamek brzegowy miski o krawędzi zdobionej 2 liniami (ryc. 5, rys. 6). 3 ułamki pokrywy, 1 ułamek brzegu (ryc. 5, rys. 2) oraz 2 spłaszczony guzki (ryc. 5, rys. 4, 5). 15 ułamków z partii środkowych pokrytych jest ornamentem poziomych bruzd oraz pasmem nakiuc wykonanych kółkiem zębatym w połączeniu z poziomymi bruzdami (ryc. 5, rys. 8). Dna płaskie i lekko wklęsłe, na 3 ślady podsypki.

2 ułamki naczyń ceglanych z partii środkowych, wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,05 cm. Grub. ścianek 0,5 cm. Wypał silny, kolor ceglasty.

1 ułamek ceglasty polewany z partii środkowej, wykonany został z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,05 cm. Grub. ścianki 0,5 cm. Wypał silny, polewa koloru zielonobrunatnego po zewnętrznej stronie. Ułamek zdobiony jest poziomymi bruzdami.

Polepa: 10 grudek koloru ceglatego i szarobrunatnego. Na 6 z nich widoczne ślady odcisków części roślinnych.

Przedmiot żelazny: fragment silnie skorodowanego gwoźdźca żelaznego o przekroju prostokątnym (nr inw. J-12).

Monety: w warstwie wystąpiło 9 monet. Ułamek ok. 1/6 części brakteatu guziczkowego z XIII/XIV w.¹⁸ (nr inw. J-3). Denar Kazimierza Wielkiego, aw. głowa, rw. orzeł, śr. 11 mm, waga 0,105 g¹⁹ (nr inw. J-4). Ułamek ok. 1/3 brzegu brakteatu guziczkowego z XIII/XIV w.²⁰ (nr inw. J-5a). 2 ułamki brakteatu guziczkowego z XIII/XIV w.²¹ (nr inw. J-5b). 2 ułamki stanowiące razem ok. 2/3 monety srebrnej o śr. 11 mm. Wyobrażenia z powodu zniszczenia przez korozję nie można rozpoznać, prawdopodobnie denarek jagielloński z XIV/XV w.²² (nr inw. J-6). 3 ułamki srebrnej monety stanowiące razem ok. 3/4 całości o śr. 12 mm, wyobrażenia z powodu zniszczenia nie można rozpoznać, prawdopodobnie denarek jagielloński z XIV/XV w.²³ (nr inw. J-7). Ułamek ok. 1/3 brakteatu guziczkowego z wyobrażeniem litery A z XIII/XIV w.²⁴ (nr inw. J-10a). Ułamek ok. 1/4 monety srebrnej prawdopodobnie denarka z XIV/XV w.²⁵ (nr inw. J-10). Brakteat guziczkowy z nieznanymi ubytkami brzegu, śr. 15,5 mm, silnie zniszczony przez korozję, prawdopodobnie krzyżacki z XVI w.²⁶ (nr inw. J-13).

Przedmiot z miedzi: fragment drutu miedzianego (nr inw. J-8). Kości zwierzęce²⁷.

Chronologia:

Warstwa III zalegała na warstwie IV datowanej na drugą połowę XIV i początek XV w. Materiał ceramiczny występujący w warstwie, szczególnie ceramika ceglata polewana, pojawia się w Poznaniu w świetle dotychczasowych materiałów w drugiej połowie XV w.²⁸ Ceramika polewana oraz monety pochodzące z XIII/XIV, XIV i XIV/XV w. wskazują na to, że warstwa powstała w pierwszej połowie XV w. i trwała do początku XVI w.

Warstwa II

Charakterystyka:

Warstwa II wystąpiła na głęb. 57,80-58,03 m npm. Miąższość jej wynosiła 18-34 cm. Strop warstwy w pld. części wykopu przylegał bezpośrednio do sklepienia, natomiast w pln. części wykopu zalegała ona pod warstwą I i opadała silnie w kierunku pln. Tworzyła ją próchnica koloru brunatnego o konsystencji piaszczystej. W warstwie wystąpiły soczewki spalenizny: w pld. części wykopu w spągu a w pln. w spągu i w stropie.

¹⁶ J. Zak, op. cit., s. 99; M. Malinowska, op. cit., s. 69.

¹⁷ Za takim rozwiązaniem sprawy przemawia sztuczny podział dokonany w trakcie eksploracji warstwy. Podczas badań za warstwę III uznano soczewkę piasku w stropie w pld. części wykopu. Warstwy; III a i III b posiadały identyczną konsystencję a potraktowane zostały jako 2 odrębne jedynie ze względu na zaleganie w pld. względnie pld. części wykopu i przedzielenie fundamentem filara środkowego.

¹⁸ K. Szuda, op. cit., s. 287.

¹⁹ jak wyżej.

²⁰ j.w.

²¹ j.w.

²² j.w.

²³ j.w.

²⁴ j.w.

²⁵ j.w.

²⁶ j.w., s. 288.

²⁷ Według wstępnego określenia mgr. K. Chmielewskiego kości zwierzęce występujące w warstwie III należą do krów.

²⁸ J. Zak, op. cit., s. 99; A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Zak, op. cit., s. 129.

Zawartość:

Zawartość warstwy składa się z ułamków ceramiki, przedmiotu rogowego, przedmiotu żelaznego i kości zwierzęcych.

Ceramika wyłącznie w ułamkach (27 szt.). Można wyróżnić wśród nich biorąc za podstawę technikę wykonania — ułamki naczyń całkowicie obtaczanych, stalowoszarych, ceglastoszarych i ceglasytch polewanych.

6 ułamków naczyń całkowicie obtaczanych; 5 z partii środkowych, 1 z dna niewyodrębnionego z pierścieniem przykrawężnym. Wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,1 cm. Grub. ścianek 0,4-0,5 cm. Wypał dobry, kolor brunatnoszary i popielaty.

17 ułamków naczyń stalowoszarych: 3 z partii górnych, 12 z partii środkowych, 2 z partii dennych. Wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. do 0,1 cm. Grub. ścianek 0,3-0,7 cm. Wypał silny, kolor stalowoszary. Brzegi dość silnie wychylone na zewnątrz o krawędziach zgrubionych i zaokrąglonych. Na 2 krawędziach od strony wewnętrznej występuje ornament w postaci linii falistej (ryc. 5, rys. 1). 5 ułamków z partii środkowych zdobionych jest poziomymi bruzdami i pasmami pionowych nakłuć. Dna jedno płaskie z podsypką lekko wyodrębnione, drugie niewyodrębnione.

1 ułamek naczynia ceglastoszarego z partii środkowej, wykonany z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,08 cm. Grub. ścianki 0,5 cm. Wypał silny, kolor ceglastoszary.

3 ułamki naczyń ceglasytch z polewą z partii środkowych, wykonane z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,08 cm. Grub. ścianek 0,4-0,5 cm. Wypał silny, dwa ułamki pokryte są polewą koloru jasnobrunatnego obustronnie, trzeci zdobiony poziomymi bruzdami pokryty jest polewą koloru zielonobrunatnego od strony zewnętrznej.

Przedmiot rogowy: fragment rogu ze śladami wyłazania (nr inw. J-2).

Przedmiot żelazny: fragment silnie skorodowanego gwoźdźca żelaznego o przekroju prostokątnym (nr inw. J-2).

Kości zwierzęce²⁹.

Chronologia:

Warstwę II można datować na podstawie stratygrafii na początek XVI w. Wskazują na to również soczewki spalenizny, które najprawdopodobniej pochodzą z pożaru z roku 1536³⁰.

Warstwa I**Charakterystyka:**

Warstwa I wystąpiła tylko w płn. części wykopu na głęb. 58,03 m npm. Miąższość jej wynosiła 15 cm. Tworzyła ją próchnica o konsystencji piaszczystej koloru ciemnobrunatnego.

Zawartość:

Zawartość warstwy składała się z ułamków ceramiki, polepy i kości zwierzęcych.

Ceramika wyłącznie w ułamkach (6 szt.). Można wyróżnić wśród nich biorąc pod uwagę technikę wykonania — ułamki naczyń całkowicie obtaczanych i stalowoszarych.

5 ułamków naczyń całkowicie obtaczanych z partii środkowych, wykonanych z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,1 cm. Grub. ścianek 0,6-0,9 cm. Wypał dobry, kolor szarobrunatny.

1 ułamek naczynia stalowoszarego z partii dennej, wykonany z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna do 0,4 cm. Wypał silny, kolor stalowoszary.

Polepa: 32 grudki polepy koloru ceglasytch z widocznymi odciskami części roślinnych.

Kości zwierzęce³¹.

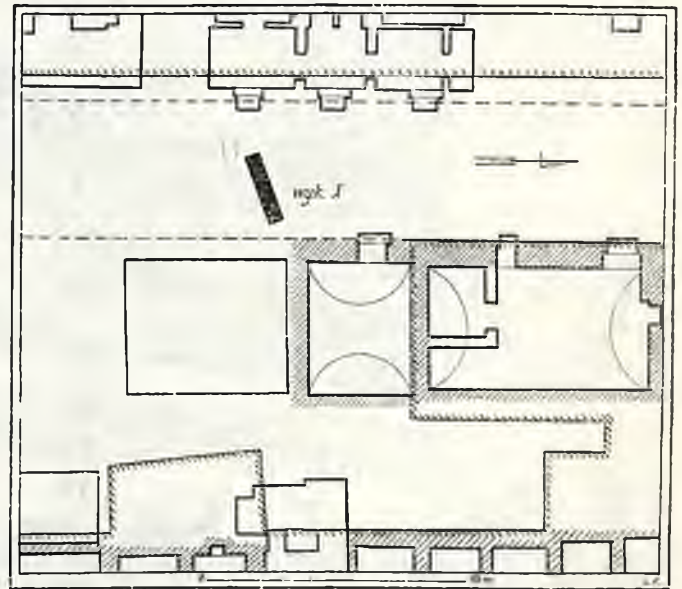
Chronologia:

Warstwę I datować można tylko na podstawie stra-

tygrafii. Powstała ona po pożarze w 1536 r. i trwała do powstania murowanych jatek rzeźniczych³².

Wykop X**Położenie:**

Usytuowany był na przejściu między Domkami Budniczymi a budynkiem Muzeum Wojska na osi płn.-wsch. na płd.-zach., oddalony od gmachu Muzeum Wojska 3 m oraz 5 m od narożnika Domku nr 24 (ryc. 6). Sze-

Ryc. 6. Poznań — Stary Rynek. Plan sytuacyjny wykopu X
Abb. 6. Poznań — Alter Markt. Lageplan des Grabens X
Fig. 6. Poznań — Old Market Place. Location plan of trench X

rokość wykopu wynosiła 1 m a długość 3 m. Badaniem objęto warstwy kulturowe zalegające od ok. 1 m poniżej powierzchni Starego Rynku, ponieważ górne warstwy I i II zostały zniszczone przez pracowników doprowadzających kanalizację do Domków Budniczych (ryc. 7).

Warstwa XVI**Charakterystyka:**

Warstwa XVI wystąpiła na głęb. 56,45-56,55 m npm. Miąższość jej wynosiła 25-30 cm. Tworzyła ją próchnica o konsystencji piaszczystej koloru szarego. Strop warstwy lekko opadał w kierunku zach. i wsch., była to pierwsza warstwa osadnicza na wykopie X i spoczywała na piaszczystym calcu koloru żółtego.

Zawartość:

Zawartość warstwy składała się z ułamków naczyń i polepy.

Ceramika wyłącznie w ułamkach (8 szt.). Można wyróżnić wśród nich biorąc pod uwagę technikę wykonania — ułamki naczyń bez śladów obtaczania i całkowicie obtaczanych.

3 ułamki naczyń bez śladów obtaczania z partii środkowych, wykonane z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,1 cm. Grub. ścianek 0,7 cm. Wypał dobry, kolor brunatnoszary.

5 ułamków naczyń całkowicie obtaczanych z partii środkowych, wykonanych z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,1 cm. Grub. ścianek 0,5 cm. Wypał dobry, kolor brunatnoszary i szary. 2 z nich ornamentowane są poziomymi bruzdami.

Chronologia:

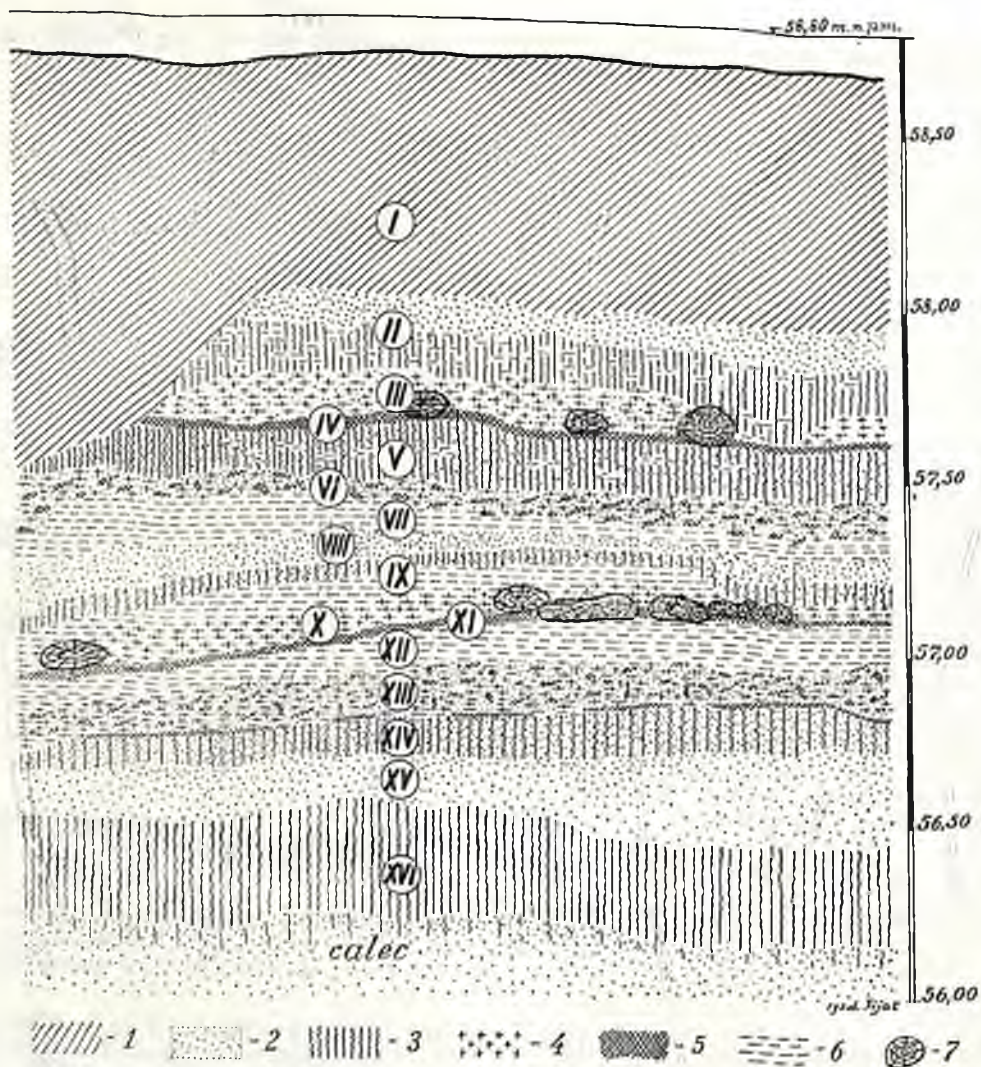
Warstwę XVI można datować na podstawie ceramiki na drugą połowę XII w.

³² Rada Miejska otrzymała w roku 1535 od Zygmunta Starego przywilej na wybudowanie murowanych jatek rzeźniczych.

²⁹ Według wstępnego określenia mgr. K. Chmielewskiego kości zwierzęce występujące w warstwie II pochodzą od krów, świń, owiec i kóz.

³⁰ A. Warschauer, op. cit., s. 103-125.

³¹ Według wstępnego określenia mgr. K. Chmielewskiego kości zwierzęce występujące w warstwie I pochodzą od krów i świń.

Ryc. 7. Poznań—Stary Rynek. Profil południowy wykopu X. 1 — gruz, 2 — piasek, 3 — próchnica, 4 — polepa, 5 — spalenizna, 6 — glina, 7 — drewno zwęglone

Abb. 7. Poznań—Alter Markt. Südprofil des Grabens X. 1 — Trümmerschutt, 2 — Sand, 3 — Humus, 4 — Lehmestrich, 5 — Brandspuren, 6 — Lehm, 7 — verkohltes Holz

Fig. 7. Poznań—Old Market Place. Southern profile of trench X. 1 — debris; 2 — sand; 3 — humus; 4 — pugging; 5 — fire traces; 6 — clay; 7 — carbonized timber

Warstwa XV

Charakterystyka:

Warstwa XV wystąpiła na głęb. 56,65 - 56,73 m npm. Miąższość jej wynosiła 13 - 30. Spąg warstwy był pofalowany. Tworzył ją piasek koloru żółtoszarego.

Zawartość:

W warstwie nie napotkano żadnych zabytków.

Chronologia:

O chronologii warstwy XV z powodu braku zabytków można powiedzieć jedynie, że jest młodsza od warstwy XVI oraz starsza od warstwy XIV.

Warstwa XIV

Charakterystyka:

Warstwa XIV wystąpiła na głęb. 56,73 - 56,88 m npm. Miąższość jej wynosiła 10 - 15 cm. Tworzyła ją próchnica o konsystencji piaszczystej koloru szarobrunatnego.

Zawartość:

W warstwie wystąpił 1 ułamek naczynia całkowicie obtaczanego z partii środkowej, wykonany z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,2 cm. Grub. ścianki 0,6 cm. Wypał dobry, kolor ciemnopopielaty.

Chronologia:

Na podstawie stratygrafii można sądzić, że warstwa XIV powstała na przełomie XII/XIII w.

Warstwa XIII

Charakterystyka:

Warstwa XIII wystąpiła na głęb. 56,83 - 56,96 m npm. Miąższość jej wynosiła 10 - 15 cm. Tworzyła ją polepa koloru szaropopielatego z widocznymi odciskami części roślinnych i z śladami działania ognia z dużą domieszką spalenizny, która warstewką grub. 3 cm zalegała w spągu i odgraniczała ją od warstwy XIV.

Zawartość:

W warstwie wystąpił 1 ułamek naczynia, polepa i żużel szklany.

Ułamek naczynia całkowicie obtaczanego z partii środkowej, wykonany z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna do 0,08 cm. Grub. ścianki 0,8 cm. Wypał dobry, kolor jasnobrunatny.

Mały szklany żużel koloru szarozielonego.

Chronologia:

Na podstawie stratygrafii można datować warstwę XIV na pierwszą połowę XIII w.

Warstwa XII

Charakterystyka:

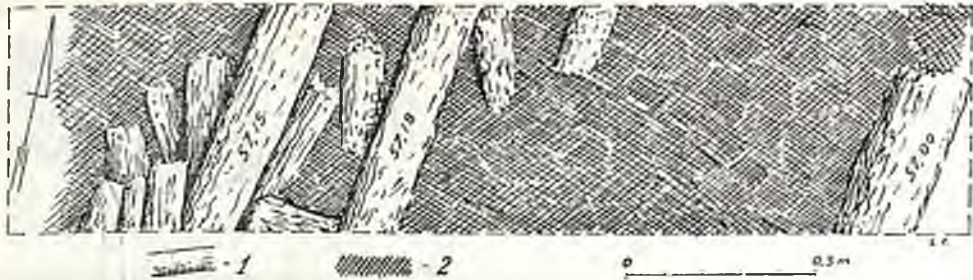
Wystąpiła na głęb. 56,88 - 57,09 m npm. Miąższość jej wynosiła od 8 cm w części wschodniej do 15 cm w części zachodniej. Tworzyła ją glina koloru szarozielonego. Warstwa opadała w kierunku wschodnim.

Ryc. 8. Poznań — Stary Rynek. Wykop X. Warstwa XII: 1-2 — ułamki naczyń toczonych stalowoszarych; warstwa XI: 3-4 — ułamki naczyń toczonych stalowoszarych; warstwa IX: 5-8 — ułamki naczyń toczonych stalowoszarych; warstwa VI: 11 — ułamek naczynia toczonego stalowoszarego; 10 — ułamek naczynia toczonego ceglatego; warstwa III: 12-16 — ułamki naczyń toczonych stalowoszarych

Abb. 8. Poznań — Alter Markt. Graben X. Schicht XII: 1-2 — Scherben gedrehter stahlgrauer Gefäße; Schicht IX: 5-8 — Scherben gedrehter stahlgrauer Gefäße; Schicht VI: 11 — Bruchstück eines gedrehten stahlgrauen Gefäßes; 10 — Bruchstück eines gedrehten ziegelfarbenen Gefäßes; Schicht III: 12-16 — Scherben gedrehter stahlgrauer Gefäße

Fig. 8. Poznań — Old Market Place. Trench X. Layer XII: 1-2 — turned steel-grey pottery sherds. Layer XI: 3-4 — turned steel-grey pottery sherds. Layer IX: 5-8 — turned steel-grey pottery sherds. Layer VI: 11 — turned steel-grey pottery sherd. 10 — turned brick-red pottery sherd. Layer III: 12-16 — turned steel-grey pottery sherds

Ryc. 9. Poznań — Stary Rynek. Wykop X. Warstwa XI. Rzut poziomy konstrukcji drewnianej. 1 — drewno, 2 — spalenizna
 Abb. 9. Poznań — Alter Markt. Graben X. Schicht XI. Grundriss der Holzkonstruktion. 1 — Holz, 2 — Brandspuren
 Fig. 19. Poznań — Old Market Place. Trench X. Layer XI. Horizontal projection of timber construction. 1 — timber, 2 — fire traces

Zawartość:

Zawartość warstwy składała się z ułamków ceramiki, polepy, przedmiotu żelaznego i monety.

8 ułamków naczyń stalowoszarych: 7 z partii środkowych, 1 z partii dennej, wykonanych z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,06 cm. Grub. ścianek 0,4-0,6 cm. Wypał silny, kolor stalowoszary. Na 4 ułamkach występuje ornament poziomych bruzd (ryc. 8, rys. 1) lub pasm trójkątów wykonanych stempelem (ryc. 8, rys. 2). Dno płaskie niewyodrębnione.

Polepa: 2 grudki koloru jasnobrunatnego z widocznymi śladami odcisków części roślinnych.

Przedmiot żelazny: fragment silnie skorodowanego gwoźdźca żelaznego (nr inw. D-11).

Monety: w warstwie wystąpiły 2 monety. Moneta srebrna o śr. 11,5 mm, waga 0,32 g silnie zniszczona przez korozję. Na części brzegu perełkowa obwódka. Prawdopodobnie denar Kazimierza Wielkiego, Ludwika lub Władysława Jagiełły³³ (nr inw. D-2). Ułamek ok. 3/5 brakteatu guziczkowego z XIII/XIV w. o śr. 14 mm, waga 0,20 g silnie zniszczonego przez korozję³⁴ (nr inw. D-7).

Chronologia:

Warstwę XII datować można na drugą połowę XIII w. i pierwszą połowę XIV w. Świadczy za takim datowaniem warstwy ceramika stalowoszara³⁵ oraz monety.

Warstwa XI

Charakterystyka:

Warstwa XI wystąpiła na głębokości 56,96-57,11 m npm. Miąższość jej wynosiła ok. 4 cm. Tworzyła ją spalenizna opadająca w kierunku wschodnim.

Zawartość:

Na zawartość nieruchomą warstwy złożyły się 3 belki ułożone na osi pn.-płd. 2 z nich wystąpiły przy zachodniej granicy wykopu łącznie z fragmentami innych belek o nieregularnym układzie. Przebiegały one przez całą szerokość wykopu. Trzecia belka zalegała w wschodniej części wykopu przy profilu południowym i wystąpiła tylko w 2/3 szerokości wykopu. O przeznaczeniu w/w. konstrukcji nie można nic powiedzieć ze względu na bardzo mały wycinek eksplorowanego terenu (ryc. 9).

Zawartość ruchoma warstwy składała się z ułamków ceramiki, polepy i kości zwierzęcych.

Ceramika wyłącznie w ułamkach (8 szt.). Można wyróżnić wśród nich biorąc pod uwagę technikę wykonania — ułamek naczynia całkowicie obtaczanego i ułamek naczyń stalowoszarych.

1 ułamek całkowicie obtaczany pochodzący z partii środkowej, wykonany z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,1 cm. Grub. ścianki 0,6 cm. Wypał dobry, kolor szarobrunatny.

7 ułamków naczyń stalowoszarych: 2 z partii górnych i 5 z partii środkowych, wykonanych z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna do 0,06 cm. Grub. ścianek 0,4-0,7 cm. Wypał silny kolor stalowoszary. Brzegi silnie wychylone na zewnątrz, jeden o krawędzi skoś-

nie ściętej na zewnątrz z listwą poniżej krawędzi od strony zewnętrznej, drugi o krawędzi zaokrąglonej, od strony zewnętrznej lekko spłaszczonej i silnie zgiętej ku dołowi (ryc. 8, rys. 4) pochodzący od naczynia o śr. wylewu 35 cm. Na jednym ułamku z partii środkowej występuje ornament stempekowy w postaci pasm trójkątów (ryc. 8, rys. 3).

Polepa: 1 grudka polepy z widocznymi śladami odcisków części roślinnych.

Kości zwierzęce.

Chronologia:

Warstwę XI można datować na podstawie stratygrafii na drugą połowę XIV w. Była to warstwa pożarowa, którą można łączyć z jednym z większych pożarów miasta z roku 1386³⁶.

Warstwa X

Charakterystyka:

Warstwa X wystąpiła na głęb. 57,03-57,14 m npm. Miąższość jej wynosiła od 5 cm w części zach. do 11 cm w części wschodniej. Tworzyła ją polepa koloru szarobrunatnego z widocznymi śladami części roślinnej. Warstwa opadała w kierunku wschodnim.

Zawartość:

Zawartość warstwy składała się z ułamka naczynia i przedmiotów żelaznych.

1 ułamek naczynia stalowoszarego z partii środkowej, wykonany z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,05 cm. Grub. ścianki 0,5 cm. Wypał silny, kolor stalowoszary.

Przedmioty żelazne: groź bełtu kuszy (ryc. 10, rys. 1), dług. 8,4 cm, śr. tulejki 1,7 cm, śr. otworu tulejki 1,1 cm (nr inw. B-10). 12 silnie skorodowanych gwoździ żelaznych (nr inw. B-9).

Chronologia:

Na podstawie stratygrafii można stwierdzić, że warstwa X powstała po pożarze w roku 1386 i trwała do pierwszych lat XV w.

Warstwa IX

Charakterystyka:

Warstwa IX wystąpiła na głęb. 57,07-57,10 m npm. Miąższość jej wynosiła 10-12 cm. Tworzyła ją próchnica o konsystencji piaszczystej koloru brunatnego z soczewką gliny w spągu. Warstwa opadała w kierunku wsch.

Zawartość:

Zawartość warstwy składała się z ułamków ceramiki, polepy i przedmiotów żelaznych.

Ceramika wyłącznie w ułamkach (9 szt.). Można wśród nich biorąc pod uwagę technikę wykonania wyróżnić — ułamek naczynia całkowicie obtaczanego i ułamki stalowoszare.

1 ułamek naczynia całkowicie obtaczanego z partii górnej, wykonany z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna do 0,1 cm. Grub. ścianki 0,7 cm. Wypał dobry, kolor brunatny. Brzeg słabo wychylony na zewnątrz o krawędzi zaokrąglonej.

³³ K. Szuda, op. cit., s. 208.

³⁴ J. W.

³⁵ J. Zalk, op. cit., s. 99.

³⁶ J. v. Lekszycki, op. cit., s. 129.

8 ułamków naczyń stalowoszarych: 6 z partii górnej, 1 ułamek brzegu pokrywy i 1 z partii środkowej naczyń, wykonanych z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna do 0,05 cm. Grub. ścianek 0,5 cm. Wypał silny, kolor stalowoszary. Brzegi w większości silnie wychylone na zewnątrz o krawędziach ściętych skośnie na zewnątrz i do zewnątrz oraz zaokrąglone (ryc. 8, rys. 5). 2 z w/w. brzegów pochodzi od naczyń o śr. wylewu 12 cm (ryc. 8, rys. 6) i 17 cm (ryc. 8, rys. 5). Na dwóch występuje listwa poniżej krawędzi od strony zewnętrznej zwisająca ku dołowi (ryc. 8, rys. 5, 8). 2 ułamki są ornamentowane: poziomymi bruzdami (ryc. 8, rys. 6) oraz pasmem nakłuc wykonanym stempelkiem (ryc. 8, rys. 8). Fragment brzegu pokrywy o profilu łukowato wklęsłym (ryc. 8, rys. 7).

Polepa: 12 grudek polepy koloru ceglatego.

Przedmioty żelazne: 5 skorodowanych fragmentów gwoździ żelaznych o przekroju prostokątnym (nr inw. D-4).

Chronologia:

Warstwę IX można datować na początek XV w. Świadczy o tym ceramika stalowoszara i stratygrafia.

Warstwa VIII

Charakterystyka:

Warstwa VIII wystąpiła na głęb. 57,23-57,31 m npm. Miąższość jej wynosiła 6-20 cm. Tworzył ją piasek koloru szarozółtego.

Zawartość:

W warstwie wystąpiły tylko ułamki naczyń toczonych stalowoszarych i ceglanych.

2 ułamki naczyń stalowoszarych wykonanych z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna do 0,05 cm. Grub. ścianek 0,4 cm. Wypał silny, kolor stalowoszary. 1 ułamek pochodzi z dna płaskiego niewyodrębnionego, drugi z brzegu pokrywy o krawędzi ściętej prosto.

1 ułamek naczynia ceramiki ceglastej z partii środ-

kowej, wykonany z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna do 0,1 cm. Grub. ścianki 1 cm. Wypał silny, kolor ceglasty.

Polepa: 2 grudki koloru jasnobrunatnego z widocznymi odcinkami części roślinnych.

Przedmiot żelazny: fragment silnie skorodowanego gwoźdź żelazny (nr inw. D-3).

Chronologia:

Warstwę VIII datować można na pierwszą połowę XV w. Świadczy o tym wystąpienie w warstwie ceramiki ceglastej, która pojawia się w Poznaniu z początkiem XV w.³⁷

Warstwa VII

Charakterystyka:

Warstwa VII wystąpiła na głęb. 57,33-57,40 m npm. Miąższość jej wynosiła od 8 cm w partii zach. do 20 cm w partii wsch. Tworzyła ją glina koloru szarozółtego.

Zawartość:

W warstwie wystąpiły tylko 4 ułamki naczyń stalowoszarych: 3 z partii środkowych i 1 z dna płaskiego, niewyodrębnionego, z podsypką. Zostały wykonane z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna do 0,05 cm. Grub. ścianek 0,5 cm. Wypał silny, kolor stalowoszary.

Chronologia:

Warstwę VII można datować tylko na podstawie stratygrafii na przelom z pierwszej połowy na drugą połowę XV w.

Warstwa VI

Charakterystyka:

Warstwa VI wystąpiła na głęb. 57,47-57,43 m npm. Miąższość jej wynosiła 10-15 cm, w wsch. części wykopu lekko opadała ku dołowi. Tworzyła ją gliniasta ziemia koloru brunatnożółtego z polepą i z spalenizną.

Zawartość:

Zawartość warstwy składała się z ułamków ceramiki i przedmiotów żelaznych. Ceramika wyłącznie ułamki (10 szt.), należące do ceramiki stalowoszarej i ceglastej.

8 ułamków naczyń stalowoszarych: 1 z partii górnej, 6 z partii środkowych i 1 z dna, wykonanych z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna do 0,05 cm. Grub. ścianek 0,4-0,5 cm. Wypał silny, kolor stalowoszary. Brzeg silnie wychylony na zewnątrz o krawędzi zgrubionej, zaokrąglonej, z wrębkami na pokrywę od wewnątrz (ryc. 8, rys. 9). Na 2 ułamkach z partii środkowych występuje ornament poziomych bruzd. Dno płaskie niewyodrębnione.

2 ułamki naczyń ceglanych z partii środkowych, zdobione poziomymi bruzdami. Wykonane z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna do 0,8 cm. Grub. ścianek 0,4-0,7 cm. Wypał silny, kolor ceglasty.

Przedmioty żelazne: 2 silnie skorodowane gwoździe żelazne o przekroju prostokątnym (nr inw. D-5).

Chronologia:

Chronologię warstwy VI, biorąc pod uwagę stratyografię i ceramikę z braku innych elementów datujących, można ustalić na drugą połowę XV w.

Warstwa V

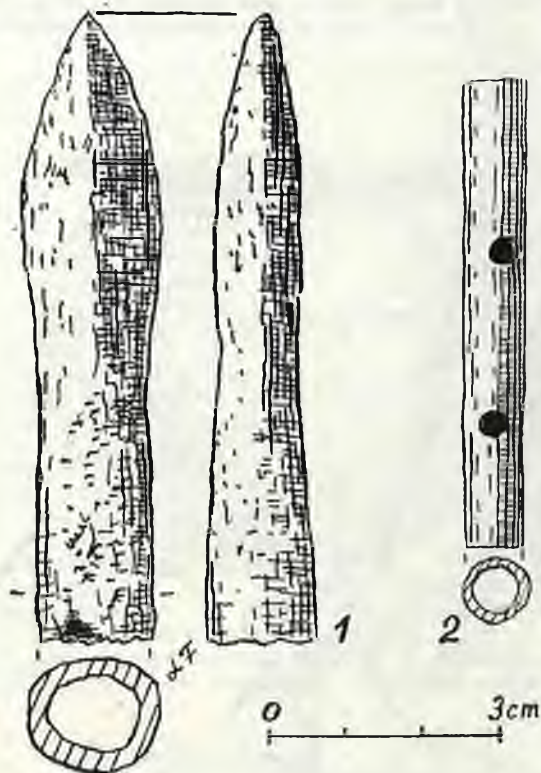
Charakterystyka:

Warstwa V wystąpiła na głęb. 57,61-57,56 m npm. Miąższość jej wynosiła 20-30 cm. W części wsch. wykopu była częściowo zniszczona przez warstwę I. Tworzyła ją próchnica koloru brunatnoszarego o konsystencji piaszczystej z lekką zawartością gliny.

Zawartość:

Ceramika wyłącznie w ułamkach (18 szt.). Można wyróżnić wśród nich biorąc pod uwagę technikę wykonania ułamek naczyń całkowicie obtaczanego oraz ułamki naczyń stalowoszarych i ceglanych.

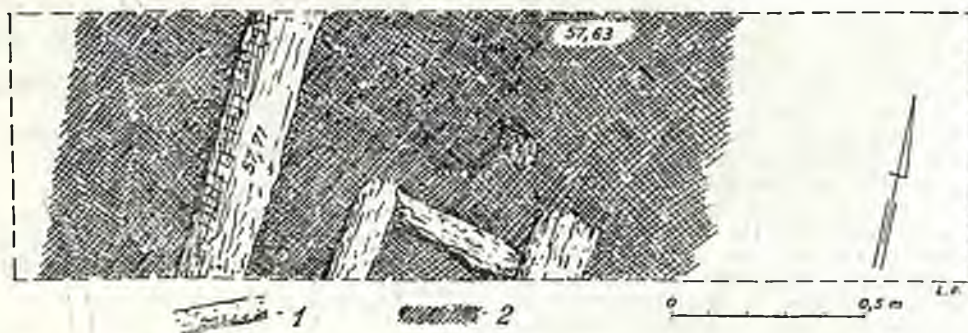
1 ułamek naczynia całkowicie obtaczanego z partii środkowej, wykonany z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,1 cm. Grub. ścianki 0,5 cm. Wypał dobry, kolor szarobrunatny.

Ryc. 10. Poznań — Stary Rynek. Wykop X. Warstwa X: 1 — grot beltu kuszy; warstwa III: 2 — przedmiot kościelny
Abb. 10. Poznań — Alter Markt. Graben X. Schicht X: 1 — Bolzenspitze eines Armbrustpfeiles. Schicht III: 2 — Gegenstand aus Knochen

Fig. 10. Poznań — Old Market Place. Trench X. Layer X: 1 — arbalest arrow head. Layer III: 2 — bone relic

³⁷ J. Zak, op. cit., s. 99; A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Zak, op. cit., s. 129.

Ryc. 11. Poznań — Stary Rynek. Wykop X. Warstwa IV: Rzut poziomy konstrukcji drewnianych. 1 — drewno, 2 — spalenizna
 Abb. 11. Poznań — Alter Markt. Graben X. Schicht IV: Grundriss der Holzkonstruktion. 1 — Holz, 2 — Brandspuren
 Fig. 11. Poznań — Old Market Place. Trench X. Layer IV: Horizontal projection of timber constructions. 1 — timber, 2 — fire traces

2 ułamki naczyń stalowoszarych z partii środkowych zdobione: 1 poziomymi bruzdami i pasmem pionowych słupków, drugi poziomymi bruzdami i 2 pasmami trójkątów wykonanych stempelkiem (ryc. 8, rys. 11). Wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna do 0,05 cm. Grub. ścianek 0,4 i 0,5 cm. Wypał silny, kolor stalowoszary.

15 ułamków naczyń ceglastoszarych z partii środkowych. 3 z nich ornamentowane są: poziomymi bruzdami z pasmami nakłuc wykonanych okrągłym stempelkiem oraz liniami falistymi. Wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna do 0,05 cm. Grub. ścianek 0,5 cm. Wypał silny, kolor ceglastoszary.

Polepa: 2 grudki koloru jasnobrunatnego.

Przedmioty żelazne: 2 silnie skorodowane gwoździe żelazne o przekroju prostokątnym (nr inw. D-5).

Kości zwierzęce.

Chronologia:

Warstwę V można datować na koniec XV i początek XVI w. Świadczy o tym występująca licznie w warstwie ceramika ceglastoszara oraz stratygrafia.

Warstwa IV

Charakterystyka:

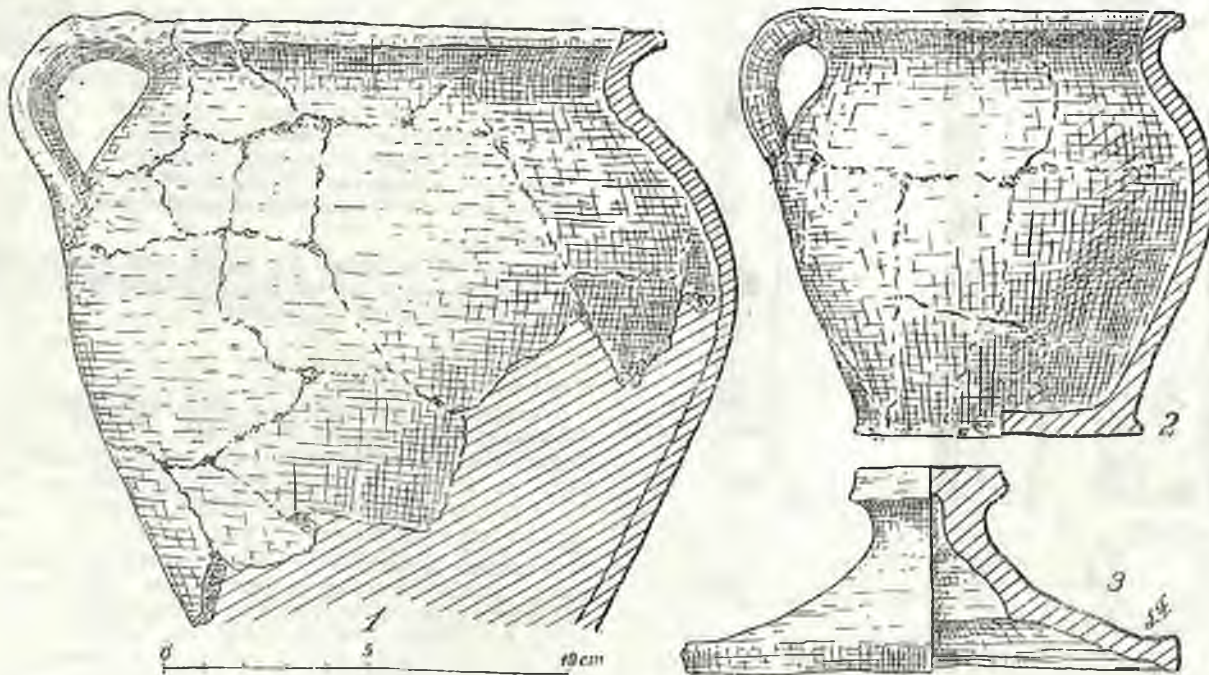
Warstwa IV wystąpiła na głęb. 57,59-57,64 m n.p.m. Miąższość jej wynosiła 6 cm. Tworzyła ją intensywna spalenizna. W wsch. części wykopu została zniszczona przez warstwę I.

Zawartość:

Na zawartość nieruchomą warstwy złożyły się spalone belki występujące w zach. części wykopu. Jedna z nich ułożona na osi płn.-płd. przebiega przez całą szerokość wykopu. W oddaleniu ok. 20 cm na wsch. od niej wystąpił fragment konstrukcji zrębowej szer. 60 cm, składający się z 3 belek (ryc. 11). O przeznaczeniu w/w. konstrukcji nie można nic bliższego powiedzieć ze względu na małą powierzchnię eksplorowanego odcinka.

Na zawartość ruchomą warstwy złożyły się ułamki ceramiki i polepa.

Ceramika wyłącznie w ułamkach (8 szt.). Można wyróżnić wśród nich, biorąc pod uwagę technikę wykonania — ułamki naczyń górą obtaczanych, ułamek cał-

Ryc. 12. Poznań — Stary Rynek. Wykop X. Warstwa III: 1 — naczynie toczone ceglastoszare; 2-3 — naczynia toczone stalowoszare
 Abb. 12. Poznań — Alter Markt. Graben X. Schicht III: 1 — gedrehtes ziegelfarbiges Gefäss; 2-3 — gedrehte stahlgraue Gefässe
 Fig. 12. Poznań — Old Market Place. Trench X. Layer III: 1 — turned brick-grey vessel; 2-3 — turned steel-grey pottery sherds

kowicie obtaczany oraz ułamki toczone stalowoszare i ułamek ceramiki ceglastej.

2 ułamki górą obtaczane: 1 z partii środkowej drugi z dna płaskiego niewyodrębnionego. Wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,1 cm. Grub. ścianek 0,5 cm. Wypał silny, kolor ciemnopopielaty.

1 ułamek ceramiki całkowicie obtaczanej z partii środkowej, wykonany z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,1 cm. Grub. ścianki 0,5 cm. Wypał dobry, kolor ciemnopopielaty.

4 ułamki naczyń stalowoszarych z partii środkowych, wykonane z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna do 0,05 cm. Grub. ścianek 0,4 cm. Wypał silny, kolor stalowoszary.

1 ułamek naczynia ceglatego z partii środkowej, wykonany z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna do 0,08 cm. Grub. ścianek 0,5 cm. Wypał silny, kolor ceglasy.

Polepa: 3 grudki polepy koloru ceglatego.

Chronologia:

Warstwa IV była warstwą pożarową. Biorąc pod uwagę stratyografię można łączyć ją z pożarem z roku 1536⁹⁸.

Warstwa III

Charakterystyka:

Warstwa III wystąpiła na głęb. 57,68 - 57,77 m npm. Miąższość jej wynosiła 8 - 17 cm. Tworzyła ją warstwa polepy. W wsch. części wykopu była przzerwana przez warstwę I.

Zawartość:

Na zawartość warstwy złożyły się ceramika, polepa, przedmiot kościany i przedmioty żelazne.

Ceramika: 1 całe naczynie, 1 zachowane w 2/3, pokrywa oraz 114 ułameków. Biorąc za kryterium techniki wykonania można wyróżnić: ceramikę stalowoszara, ceglastoszara, ceglasy i ceglasy polewaną.

Ceramika stalowoszara: 1 naczynie, 1 pokrywa i 99 ułameków w tym: 5 z partii górnych, 3 ucha taśmowe (ryc. 8, rys. 14), 71 z partii środkowych i 20 z partii dennych. Wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,05 cm. Grub. ścianek 0,4 - 0,5 cm i 0,7 - 0,9 cm. Wypał silny, kolor stalowoszary. Naczynie dzbanek z uchem taśmowatym o brzegu słabo wychylonym na zewnątrz i krawędzią zaokrągloną. Dno lekko wklęsłe wyodrębnione. Wymiary: śr. wylotu 8 cm, śr. brzośca 10,5 cm, wys. 10,7 cm, śr. dna 7 cm (ryc. 12, rys. 2). Pokrywa o profilu łukowato wklęsłym i guzkowatym płaskim uchwytem, krawędź lekko zgrubiała pionowo ściętą. Wymiary: śr. 12 cm, wys. 5,2 cm, śr. guzka 3,6 cm (ryc. 12, rys. 3). Brzegi silnie wychylone na zewnątrz o krawędziach zaokrąglonych (ryc. 8, rys. 15) oraz ściętych skośnie do wewnątrz z listewkami poniżej krawędzi od strony wewnętrznej i zewnętrznej (ryc. 8, rys. 12). Jeden z brzegów pochodzi od naczynia o śr. wylotu 22 cm (ryc. 8, rys. 15). 22 ułamki z partii środkowych ornamentowanych poziomymi bruzdami oraz pasmami trójkątów wykonanych stempelkiem w połączeniu z poziomymi bruzdami (ryc. 8, rys. 13). Dna płaskie niewyodrębnione, jedno posiada śr. 9 cm (ryc. 8, rys. 16).

Ceramika ceglastoszara reprezentowana jest przez fragment dzbana (zachowany w 2/3) o brzegu lekko wychylonym na zewnątrz i krawędzi ściętej poziomo. Do krawędzi przyłączone jest ucho taśmowate. Wymiary: śr. otworu 12 cm, śr. brzośca 16,6 cm, zachowana wys. 15,3 cm. (ryc. 12, rys. 1) wykonane zostało z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,05 cm. Grub. ścianki 0,5 cm. Wypał dobry, kolor ceglastoszary.

2 ułamki naczyń ceglasy z partii górnych. Brzegi słabo wychylone na zewnątrz o krawędziach zaokrąglo-

nych. Wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,1 cm. Wypał silny, kolor ceglasy.

2 ułamki naczyń ceglasy polewanych z partii górnych. Brzegi dość silnie wychylone na zewnątrz o krawędziach zaokrąglonych, pokryte polewą koloru brązowego i zielonobrazowego po stronie zewnętrznej. Wykonane zostały z gliny z domieszką piasku o śr. ziarna 0,03 cm. Grub. ścianek 0,4 cm, wypał silny.

Polepa: 38 grudek polepy koloru jasnobrunatnego z widocznymi odciskami części roślinnych.

Przedmiot kościany: rurka kościana z dwoma otworami przewierconymi jednostronnie o śr. 0,3 cm w odległości 2 cm od siebie (ryc. 10, rys. 2). Wymiary: dług. 5,2 cm, śr. 0,9 cm (nr inw. D - 8).

Przedmioty żelazne: 7 silnie zniszczonych przez korozję gwoździ żelaznych o przekroju prostokątnym (nr inw. D - 1).

Chronologia:

Warstwę III można datować na podstawie ceramiki oraz stratygrafii zaleganie nad warstwą pożarową na koniec pierwszej połowy i drugą połowę XVI w.

Warstwa II

Wystąpiła na głęb. 57,95 - 58,00 m npm. Miąższość jej wynosiła 25 - 30 cm. Tworzyła ją próchnica koloru brunatnego o konsystencji zbitej z powodu domieszki gliny. W stropie wystąpiła soczewka piasku o grub. 10 cm. W wsch. części wykopu warstwa była przzerwana przez warstwę pierwszą. Warstwa została zniszczona przed rozpoczęciem badań ratunkowych przez pracowników zatrudnionych przy zakładaniu kanalizacji. Opis warstwy został dokonany na podstawie profilu wykopu.

Warstwa I

Wystąpiła na głęb. 58,70 m npm. Miąższość jej wynosiła od 70 - 120 cm. Tworzył ją gruz ceglany z piaszczystą ziemią koloru szarego. Również została zniszczona przy zakładaniu kanalizacji.

PODSUMOWANIE

W trakcie badań ratunkowych na Starym Rynku w Poznaniu stwierdzono, że osadnictwo w nikłym stopniu istniało tutaj już w drugiej połowie XII w. (wykop X, warstwa XVI) oraz w pierwszej połowie XIII w. (wykop VIII, warstwa V, wykop XI, warstwa IX i wykop X, warstwy XIII - XV).

Warstwy zalegające wyżej pochodzą z okresu po lokacji miasta od drugiej połowy XIII w. i kończą się w XVI w. Brak warstw późniejszych w wykopach VIII i IX spowodowany został planową zabudową ceglana wnętrza Starego Rynku, co nastąpiło po 1536 r. W wykopie X również warstwy osadnicze kończą się na XVI w.

Stwierdzono również, że podane w źródłach pożary, które nawiedziły miasto w latach 1386 i 1536, są czytelne w warstwach kulturowych.

Na szczególną uwagę zasługuje wykop IX zawierający w swym inwentarzu dużą ilość kości zwierzęcych, pochodzących od zwierząt hodowanych oraz monety z przełomu XIII/XIV w. i XIV/XV w. Był on usytuowany na terenie Jatek Rzeźniczych istniejących w tym miejscu do II wojny światowej. Wystąpienie kości zwierzęcych już od warstwy VII datowanej na drugą połowę XIII w. może świadczyć o ciągłości istnienia Jatek Rzeźniczych od drugiej połowy XIII w. aż do II wojny światowej.

⁹⁸ A. Warschauer, op. cit., s. 103 - 125.

Edwin Dzieciolowski

RETTUNGSFORSCHUNGEN AM ALTEN MARKT IN POZNAŃ IN 1960

Zusammenfassung

In 1960 wurden erstmalig archäologische Rettungsschürfungen am Alten Markt, Zentrum der Altstadt von Poznań, vorgenommen.

Während der Grabungen trat in den untersten Schichten ein Fundstoff hervor welcher darauf hinweist, dass die Besiedlung der Gegend des Alten Marktes in Poznań bis in das Ende des 12. Jhrh. zurückgeht. Die Kulturschichten enden im 16. Jhrh., also in der Zeit der planmässig durchgeführten Ziegelstein-Bebauung des Alten Marktes nach dem Brand von 1536.

Besonders interessant waren die Grabungsergebnisse im Graben IX, im Raum der ehemaligen, hier bis 1939 existierenden Fleischbankhalle. Der aus den Schichten bis ans Niveau VII aus der zweiten Hälfte des 13. Jhrh. gehobene Fundstoff deutet darauf hin, dass sich an dieser Stelle die Fleischbank ununterbrochen seit der zweiten Hälfte des 13. Jhrh. bis zum II. Weltkrieg befand.

Edwin Dzieciolowski

RESCUE EXAVATIONS IN THE OLD MARKET PLACE IN POZNAŃ IN 1960

Summary

Rescue excavations in the Old Market Place in Poznań, performed in 1960, were the first archaeological explorations carried out in that part of the town.

The archaeological record discovered when digging lower strata gives key points for dating the settlement on the Old Market Place in Poznań to the end of the 12th century. Culture bearing layers are heaped up only till the 16th century, strictly speaking until the great fire in 1536 which initiated

a planned brick building development in the area around the Old Market Square.

A special mention must be made of trench IX dug in the place occupied till September 1939 by the Butchers' Stalls. The archaeological record found in layers stratified above layer VII, assigned to the second half of the 13th century, testify that the mentioned Butchers' Stalls existed here uninterruptedly from the second half of the 13th century until World War II.

Materiały z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na Starym Rynku w Poznaniu w roku 1964

Fundstoff aus archäologischen Grabungen am Alten Markt in Poznań in 1964
Archaeological relics from excavations of the Old Market Place in Poznań in 1964

Opracowane przeze mnie materiały pochodzą z badań prowadzonych przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu na Starym Rynku. Prace były prowadzone pod kierownictwem doc. dra B. Kostrzewskiego, a udział w nich wzięli: mgr mgr K. Dębska-Lutowa, M. Kostrzewska, L. Krzyżaniak, A. Mikołajczykowa, E. Naumowiczówna i M. Zeylandowa¹. Dokumentację rysunkową wykonała E. Krakowska i E. Naumowiczówna, a fotograficzną Z. Ratajczak.

Przeprowadzono badania na 8 wykopach, oznaczonych numerami: 1, 2, 3, 4, 5, 5a, 6 oraz 7. Wykopy 1, 5, 5a i 6 znajdowały się we wschodniej części Rynku, przed Domkami Budniczymi. Wykopy: 2, 3 i 4 usytuowane były na przejściu między Domkami Budniczymi a budynkiem Muzeum Wojska, natomiast wykop 7 znajdował się w południowej części Rynku (ryc. 1)².

Do opracowania tych materiałów, oprócz zabytków ruchomych, otrzymałam tylko część dokumentacji. I tak dla wykopów 1, 2 oraz 3 posiadałam dzienniki wykopaliskowe, plany i zdjęcia; dla wykopu 4 tylko zdjęcia; dla 5 i 5a plany i zdjęcia dla 6 dziennik wykopaliskowy i plany; a dla 7 tylko plany i dziennik, bez zabytków. W czasie opracowywania materiałów ze Starego Rynku, informacji uzupełniających udzieliła mi mgr E. Naumowiczówna, za co składam Jej podziękowanie. Również serdeczne podziękowanie składam dr A. Rogalance, za udostępnienie mi maszynopisu pracy i planu, dotyczących rekonstrukcji zabudowy śródrynkowej Starego Rynku w Poznaniu.

Wykop 1

Wykop 1 o wymiarach 10×2 m został założony na przeciw Domków Budniczych nr 20, 21 i 22. Usytuowany był na osi północ-południe, a jego narożnik północno-zachodni znajdował się przy 6 kolumnie, łącząc od Ratusza i w odległości 70 cm na wschód od niej (ryc. 1 i 2). Wykop eksplorowano w dwóch częściach, południowej oznaczonej jako część A i północnej B. Wyróżniono 1 warstwę kulturową.

W północnej części warstwę I zebrano do głębokości

130 cm, licząc od poziomu terenu otaczającego wykop³. Ponieważ natrafiono na liczne przewody, rury kanalizacyjne i mury piwniczki, północną część wykopu zasypano.

W południowej części wykopu odsłonięto również murki piwniczek i stopnie prowadzące do jednej z nich (ryc. 3). Przy zachodniej ścianie wykopu, na środku, znajdował się mur zbudowany z cegieł, który wystąpił na głębokości 90 cm. Przy nim, na głębokości 260 cm znajdowała się posadzka z cegieł i betonu. Pod nią piasek zawierający węgielki drzewne i fragmenty talerzy fajansowych. Autor dziennika wykopaliskowego datował ten mur na XIX-XX wiek. Od południowej strony do tego muru przylegały 4 stopnie, a dalej mur zajmujący całą szerokość wykopu. Mur ten był silnie okopcony, posiadał w górnej części kwadratowe otwory wylotowe i był przez prowadzącego dziennik interpretowany jako komin. Murki sięgały do głębokości 240-260 cm i były posadowione na calcu.

Warstwa I składała się z szarej próchnicy z piaskiem i zawierała dużo gruzu ceglanego, 5 ułamków naczyń i 3 fragmenty kości zwierzęcych⁴.

Ułamki naczyń nie są jednolite i pochodzą z różnych okresów. Jeden brzeg o średnicy 16 cm jest obtaczany i wykonany z tworzywa charakterystycznego dla ceramiki wczesnośredniowiecznej, całkowicie obtaczanej (ryc. 4:1). Fragment płaskiego dna z podsypką, brzeg pokrywki i uchwyt pokrywki, należą do naczyń średniowiecznych obtaczanych, wypalonych na kolor stalowoszary (ryc. 4:2, 4). Ostatni fragment pochodzi z małego naczynia o średnicy wylewu 2 cm, którego zewnętrzna powierzchnia pokrywa szkliwo brązowe⁵. Naczynie było wypalone na kolor ceglasty (ryc. 4:3).

Ułamki naczyń znalazły się na złożu wtórnym, chronologię ich, a nie warstwy, można zamknąć w ramach XIV-XVI wieku. Bardziej szczegółowej interpretacji murków nie mogę podać, ze względu na ich skąpy opis w dzienniku wykopaliskowym. Wydaje się, że pochodziły z XIX-XX w.

Wykop 2

Wykop 2 został założony pod tzw. Bramką (ryc. 1 i 5). Początkowo wymiary wykopu wynosiły 390×560 cm, potem w czasie prac wykopaliskowych zawężono go od strony południowej o 220 cm, a następnie dodatkowo jeszcze o 60 cm. Wynikało to z konieczności zabezpieczenia kabli odkrytych w tej części wykopu. Poszerzono natomiast wykop w kierunku północnym o dodatkowy odcinek o wymiarach 275×150 cm. W czasie prac wy-

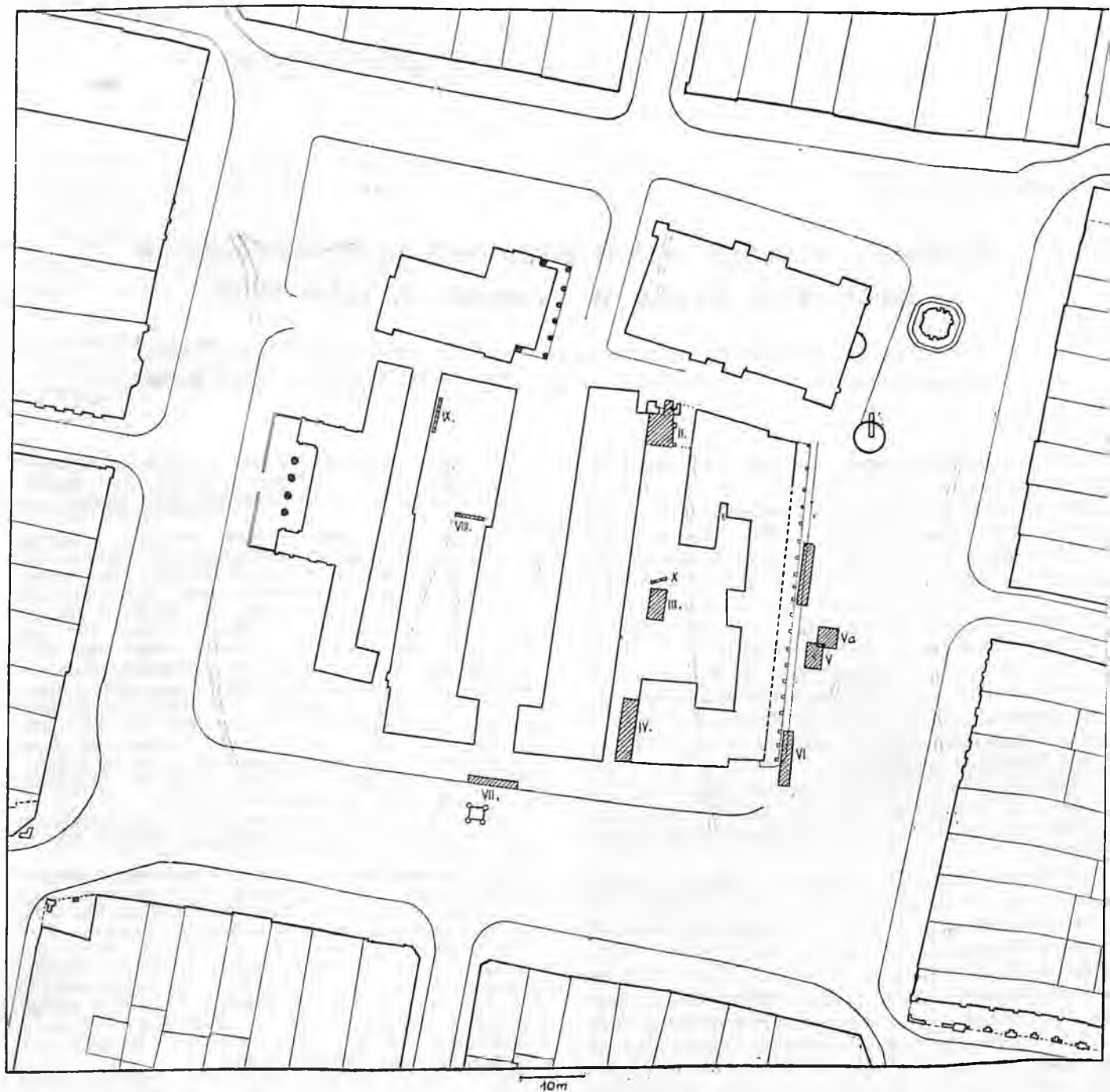
¹ Pomiarzy głębokościowe na wszystkich wykopach były pobierane od poziomu bruku na Starym Rynku.

² Kości zwierzęce nie są jeszcze oznaczone, więc nie można podać z jakich zwierząt pochodzą. Z każdej warstwy podaje tylko ilość kości.

³ Nie wykonano analizy składu szkliva, dlatego opis jego opieram na obserwacji i stwierdzeniu, czy szkliwo jest kryjące, czy też przedwleające. W tym ostatnim wypadku podaje tylko barwę szkliva.

⁴ M. Kowiańska-Piaszykowska, *Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w 1964 r.*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 18: 1965, s. 268-274.

⁵ Plan Starego Rynku wykonał mgr E. Dzięciołowski.

Ryc. 1. Poznań — Stary Rynek. Usytuowanie wykopów w obrębie Starego Rynku
 Abb. 1. Poznań — Alter Markt. Lage der Gräben im Raum des Alten Marktes
 Fig. 1. Poznań — Old Market Palace. Location of trenches

różniono 2 warstwy: I i II, oraz odsłonięto fragmenty 3 murków.

Pierwszy murek został odsłonięty w zachodniej części wykopu, na głębokości 125 cm (ryc. 6). Zbudowany był z cegieł gotyckich i posadowiony na fundamencie z kamieni, które zalegały na głębokości 200 cm. Jak wynika ze zdjęć, mur ten był dostawiony do ceglanej ściany Muzeum Wojska i jest młodszy od niej. Ściana została zbudowana z cegieł w układzie wendyjskim (ryc. 7).

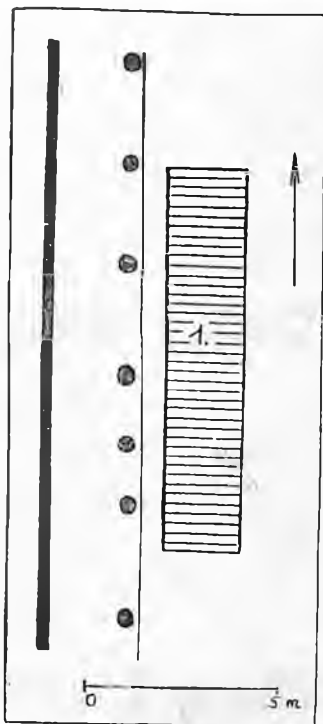
Drugi murek, zbudowany z kamieni polnych zalegał na głębokości około 197 cm i znajdował się we wschodniej części wykopu. Został zniszczony przez wykopy tak, że poszczególne jego części wystąpiły na różnych głębokościach (ryc. 8). Spód murku sięgał do głębokości 260 cm. Na podstawie dokumentacji można uważać, że ten murek został zniszczony podczas budowy zachodniej

ściany dawnych kramów szewskich. We wschodniej ścianie wykopu znajdował się mur ceglany stanowiący fundament budynku nr 28. Wynikałoby z tego, że pierwotna zabudowa w tym miejscu sięgała nieco dalej w kierunku zachodnim, niż późniejsza. Tym samym, początkowo przejście między ciągiem wschodnim sukienic a kramami szewskimi, było w tym miejscu węższe.

Na przedłużeniu tego murku w kierunku północnym, na głębokości 140 cm, znajdował się fragment muru z cegieł gotyckich (ryc. 6). Jest to zapewne fundament pod filar bramy zamykającej uliczkę.

Calec na tym wykopie wystąpił na głębokości około 240 - 260 cm i składał się z piasku.

Bezpośrednio na calcu, przy wschodniej ścianie wykopu, na głębokości 220 do 260 cm, zalegała warstwa II. Składała się z czarnej próchnicy i znajdowała się tylko między wschodnią ścianą wykopu, a murkiem

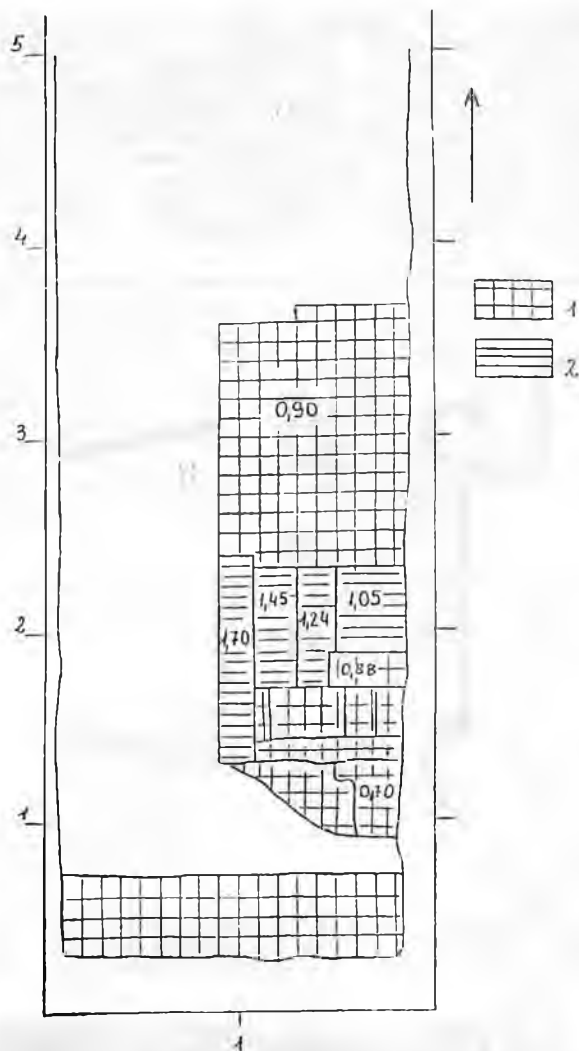

Ryc. 2. Poznań — Stary Rynek. Usytuowanie wykopu nr 1
Abb. 2. Poznań — Alter Markt. Lage des Grabens Nr. 1
Fig. 2. Poznań — Old Market Place. Location of trench Nr. 1

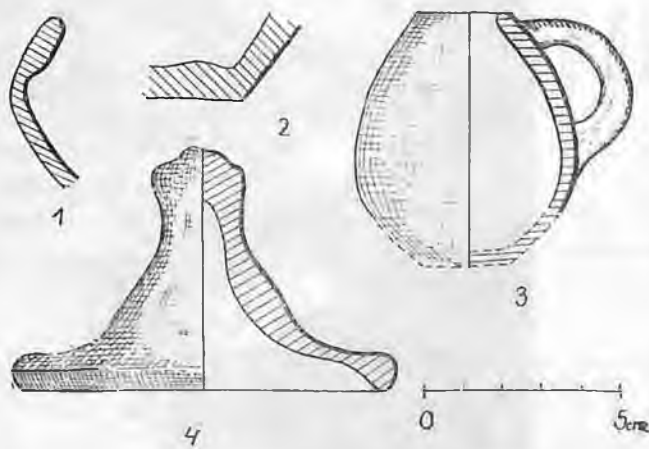
drugim. Warstwa II dostarczyła 12 fragmentów naczyń i 2 ułamków dachówek. Naczynia były wykonane z gliny zawierającej domieszkę drobnego piasku i wypalone na kolor ceglasty. Z tych naczyń pochodzą 5 brzośców, 4 brzuśce, 2 dna i 1 nóżka z rondla. Spośród brzośców, 2 ułamki należą do garnków o wylewach średnio wychylonych na zewnątrz, krawędziach zaokrąglonych i posiadających wrębek dla pokrywy (ryc. 9:5). Średnice wylewów wynoszą 15 i 17 cm. Przy jednym brzoścu zachowało się ucho taśmowe. Jeden brzoścu pochodzi z dzbana o cylindrycznej szyjce, ustawionej pionowo i o krawędzi zaokrąglonej (ryc. 9:14). Obie jego powierzchnie pokrywa szkliwo brązowe. Z partii środkowych naczyń pochodzą 3 ułamki o powierzchni gładkiej, przy czym jeden z nich posiada wewnątrz szkliwo brązowe. Tylko 1 ułamek jest ozdobiony poziomymi żłobkami. Fragment dna ze stopką posiada ślady odcinania drutem (ryc. 9:11). Wewnętrzną jego powierzchnię pokrywa szkliwo brązowe. Do wyjątków w tej warstwie należy brzoścu naczynia wczesnośredniowiecznego oraz dno wykonane z białej gliny zawierającej domieszkę piasku. Średnica dna wynosi 16 cm, a wewnętrzną powierzchnię jego pokrywa szkliwo zielone. Dno to pochodzi z naczynia importowanego i można go datować na XV w. Oprócz wyżej opisanych fragmentów naczyń warstwa II zawierała 2 ułamki dachówek, o których nic nie można powiedzieć. Ceramikę wyżej opisaną, z wyjątkiem brzoścu wczesnośredniowiecznego, można datować na przełom XV/XVI w. Na takie datowanie pozwalają: technika wykonania, zastosowanie szkliwa i analogie w materiale wykopaliskowym⁶.

Warstwa I składała się z gruzu ceglano i piasku oraz niedużej ilości domieszki próchnicy. Sięgała ona

⁶ A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Zak, *Badania na posesji Ostrów Tumski 13 w latach 1950-1953*, „Poznań we wczesnym średniowieczu”, Wrocław-Warszawa, t. 2: 1960, s. 67-219; I. Górska, *Archeologiczne badania na terenie średniowiecznego zamku w Nowym Korczynie, powiat Busko*, „Badania archeologiczne w okolicy Wiślicy”, Warszawa 1965, s. 215-258; J. Kuczyński, *Skarb monet z XV wieku, Wodzisław, pow. Jędrzejów*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. 8: 1964, z. 3-4, s. 211-212; M. Gajewska, *Materiały archeologiczne do dziejów późnośredniowiecznego garncarstwa Kieleckiego*, „Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu”, Wrocław t. 1: 1961, s. 245.

Ryc. 3. Poznań — Stary Rynek. Odslonięte murki na wykopie nr 1. 1 — mury ceglane, 2 — stopnie do piwnicy
Abb. 3. Poznań — Alter Markt. Freigelegte Mauern im Graben Nr. 1. 1 — Ziegelmauern, 2 — Stufen zum Keller
Fig. 3. Poznań — Old Market Place. Walls uncovered in trench Nr. 1. 1 — brick walls, 2 — steps leading to a cellar

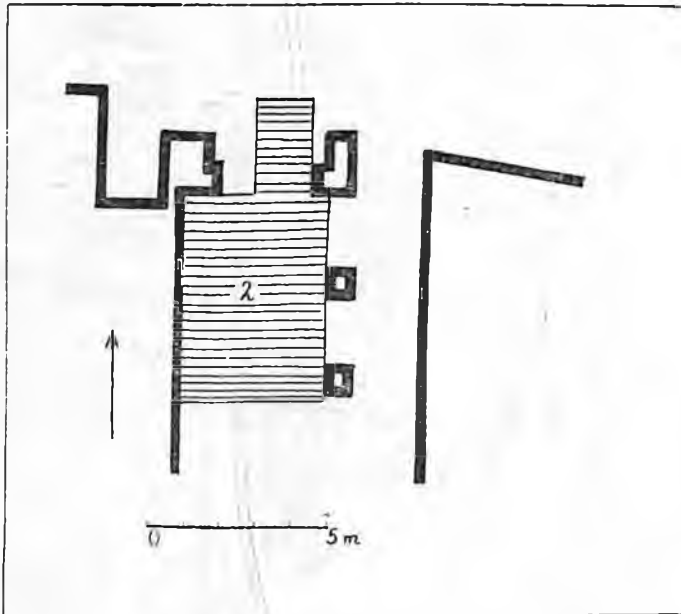
Ryc. 4. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 1. Ułamki naczyń z warstwy I
Abb. 4. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 1. Gefäßscherben aus Schicht I
Fig. 4. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 1. Pottery sherds from layer I

do głębokości 260 cm, przy czym od poziomu 200 cm zawiera mniej gruzu ceglanego a więcej próchnicy. Z warstwy I pochodzą: 72 ułamki naczyń, 3 fragmenty kafli, 2 dachówki oraz nieco kości zwierzęcych. Ułamki naczyń ze względu na technikę wykonania można podzielić na naczynia średniowieczne obtaczane i toczone.

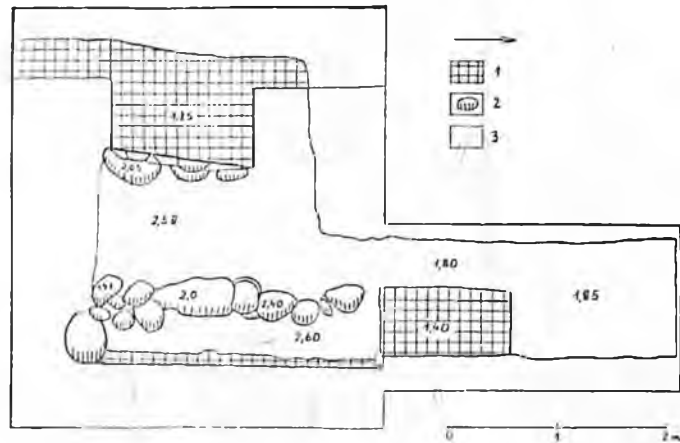
Naczynia średniowieczne obtaczane zostały wykonane z gliny zawierającej domieszkę drobno i średnioziarnistego piasku. Wypalone zostały na kolor stalowoszary. Można tu wyróżnić 4 brzegi, 8 brzuśców, 1 dno i 2 po-

krywki. Brzegi pochodzące z garnków posiadają wyłewy średnio wychylone na zewnątrz, a krawędzie zaokrąglone, z wrębem dla pokrywki (ryc. 9:1). Jeden z brzegów jest zakończony okapem. Średnice ich wylewów wynoszą: 15, 17, 19 i 20 cm. Dalszych 8 ułamków pochodzi z brzuśców, przy czym 4 posiadają poziome żłobki, a pozostałe mają powierzchnie gładkie. Dno o średnicy 9 cm, jest słabo wyodrębnione, z podsypką piasku. Do naczyń tych należą jeszcze 2 fragmenty pokrywek (ryc. 9:7). Opisane fragmenty znalazły się na wtórnym złożu w tej warstwie, ale na podstawie techniki wykonania i form, można je datować na XIV-XV w.

Naczynia toczone z warstwy I zostały wykonane z gliny zawierającej domieszkę drobnego piasku i wypalone

Ryc. 5. Poznań — Stary Rynek. Usytuowanie wykopu nr 2
Abb. 5. Poznań — Alter Markt. Lage des Grabens Nr. 2
Fig. 5. Poznań — Old Market Place. Location of trench Nr. 2

Ryc. 6. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 2. Odsłonięte murki. 1 — cegła, 2 — kamień, 3 — warstwa kulturowa
Abb. 6. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 2. Mauerreste. 1 — Ziegel, 2 — Stein, 3 — Kulturschicht
Fig. 6. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 2 with wa. remains. 1 — brick, 2 — stone, 3 — culture bearing layer

Ryc. 7. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 2. Ceglana ściana z dobudówką przy zachodniej granicy wykopu
Abb. 7. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 2. Ziegelmauer mit Zubau am Westrand des Grabens
Fig. 7. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 2. Brick wall with annex at the eastern edge of the trench

Ryc. 8. Poznań — Stary Rynek. Wykop Nr 2. Murek kamienny przy wschodniej krawędzi wykopu

Abb. 8. Poznań — Alter Markt. Graben Nr 2. Steinmauer am Ostrand des Grabens

Fig. 8. Poznań — Old Market Place. Trench Nr 2. Stone wall at the eastern edge of the trench

na kolor ceglasty. Można w tej grupie wyróżnić: 19 brzegów, 21 brzuśców, 7 den, 6 uch, nóżkę i uchwyt z rondla. Spośród brzegów, 8 ułamków pochodzi z garnków, krawędziach średnio wychylonych na zewnątrz, krawędziach zaokrąglonych z wrębem dla pokrywki (ryc. 9:5), tylko 2 brzegi nie mają wrębu (ryc. 9:2, 3), a jeden posiada krawędź ozdobioną zagłębieniami (ryc. 9:6). Przy dwóch brzegach zachowały się fragmenty uch taśmowych, przymocowanych na wysokości wylewu. Ponadto 1 brzeg ma wewnętrzną powierzchnię pokrytą szkliwem brązowym. Średnice wylewów wynoszą: 10 (2), 13, 14, 15 i 18 cm. Trzy dalsze brzegi pochodzą z dzbanów o cylindrycznych szyjkach, ustawionych prawie pionowo. Krawędzie mają zaokrąglone i z zewnątrz ukształtowane w okap (ryc. 9:12-14). Średnice wylewów wynoszą 10 i 13 cm. Następne 4 brzegi należą do misek o średnicy około 30 cm. Wylewy mają silnie wychylone na zewnątrz i ukośnie ustawione, a krawędzie zaokrąglone. Jeden z nich posiada na krawędzi zagłębienia, a drugi szkliwo zielone. Dwa pozostałe brzegi pochodzą z płytkich misek o średnicy 14 cm. Wylewy mają ustawione prawie pionowo i krawędzie zaokrąglone (ryc. 9:8). Jeden z nich ma na krawędzi zagłębienia. Oba są pokryte wewnątrz szkliwem brązowym. W tej grupie naczyń znalazły się 2 brzegi talerzy, których kołnierze ustawione są prawie poziomo. Krawędzie mają zaokrąglone i uniesione nieco do góry (ryc. 9:4). Średnice ich wynoszą 24 i 27 cm. Oba brzegi posiadają wewnątrz szkliwo brązowe, a na jednym z nich znajduje się ponadto ornament malowany. Z brzuśców, 9 fragmentów posiada powierzchnie gładkie, 13 ma poziome żłobki, a 1 linię falistą. Na 6 z nich

znajduje się szkliwo. Do tej grupy naczyń należy jeszcze 9 den. Dna są płaskie, ze śladami odcinania. Pięć den jest słabo wyodrębnionych, bez stopki (ryc. 9:10), a 4 silnie wyodrębnione ze stopką (ryc. 9:9, 11). Jeden z fragmentów posiada wewnątrz szkliwo brązowe, a drugi z zewnątrz białą angobę⁷. Średnice den wynoszą 10,5, 11, 12 i 17 cm. Dwa dalsze dna są lekko wypukłe i pokryte wewnątrz szkliwem brązowym. Pochodzą one z rondli na nóżkach. Z ułamków zaliczanych do rondli znalazły się jeszcze 1 nóżka i uchwyt o dług. 9 cm. Z garnków lub dzbanów pochodzą fragmenty uch taśmowych, przy czym 2 ułamki mają przekrój owalny, a 4 płaskie z brzegami zgrubiałymi.

Wyżej opisaną ceramikę, dla której można przytoczyć analogie z Poznania, Tyńca i Nowego Korczyna, można datować na XVI-XVII w.⁸ W warstwie I wystąpiły jeszcze 2 ułamki dachówek, 1 fragment bocznej ścianki kafla oraz 2 dna z kafla garnkowych. Oba fragmenty kafla pokrywa wewnątrz szkliwo brązowe lub zielone. Na jednym dnie znajduje się plastyczna ślimacznica. Dna te mogą pochodzić z kafla garnkowych lub miskowatych i można je datować na XIV lub XVI w.⁹

Wykop 3

Wykop 3 o wymiarach 5×2,5 m został założony na przejściu między Domkami Budniczymi a Muzeum Wojska, na ulicze zwanej dawniej Kurzą Nóżką. Usy-

Ryc. 9. Poznań — Stary Rynek, Wykop nr 2. Ułamki naczyń z warstwy I i II

Abb. 9. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 2. Keramik aus der Schicht I und II

Fig. 9. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 2. Pottery sherds from layer I and II

⁷ Angoby są to przeważnie białe glinki nakładane na czerep naczyń w celu pokrycia chropowatej powierzchni. H. Zająłska, *Ceramika, techniki produkcji*, Toruń 1954, s. 49.

⁸ Opracowania ceramiki zawarte w 3 tomach: „Poznań we wczesnym średniowieczu”, Wrocław-Warszawa, t. 1: 1959, t. 2: 1960, t. 3: 1961; I. Górska, *Badania archeologiczne...*, s. 215-258; G. Leńczyk, *Wyniki dotychczasowych badań na Tyńcu*, pow. Kraków, „Materiały Starożytne”, t. 1: 1956.

⁹ A. Świechowska, *Kafle warszawskie*, „Szkice Staro-miejskie”, Warszawa 1955, tabl. 2, 6; J. Kamińska, A. Chmielowska, *Sprawozdanie z badań archeologicznych na grodziskach typu stożkowatego w pow. poddębickim w 1985 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 19: 1968, s. 216-219.

tuowany był na osi północ-południe, w odległości 7,3 m od narożnika południowo-zachodniego domu nr 28 i 4 m od wschodniej ściany budynku Muzeum (ryc. 1 i 10). W czasie prac wykopaliskowych wyróżniono 12 warstw kulturowych. Dla większej jasności opracowania, niektóre warstwy, pochodzące z tego samego okresu, zostały w opisie połączone w poziomy osadnicze. Wyróżniłam tu 4 poziomy osadnicze, które opisuję w kolejności od najstarszego do najmłodszego.

Poziom I

Calec na tym wykopie składał się z piasku i zalegał na głębokości 240-260 cm, licząc od powierzchni otaczającej wykop. Do najstarszego poziomu osadniczego należą: jama nr 1 i 2 oraz warstwy VIIb-VII i VI.

Jama nr 1 znajdowała się prawie na środku północnej części wykopu (ryc. 11). W rzucie poziomym miała zarys koła o średnicy około 120 cm. Wyraźnie zarysowała się, na głębokości 250 cm, a jej nieckowato zagłębiony spód sięgał do głębokości 280 cm. Wypełniła ją czarna próchnica. Na zawartość jej złożyły się ułamki naczyń, kości zwierzęcych i fragmenty przedmiotów żelaznych. Opisu ułamków naczyń nie mogę podać, gdyż nie odnalazłam ich w magazynie. Z notatki w dzienniku wynika, że były to drobne fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych, całkowicie obtaczanych, które datowano na XII w.

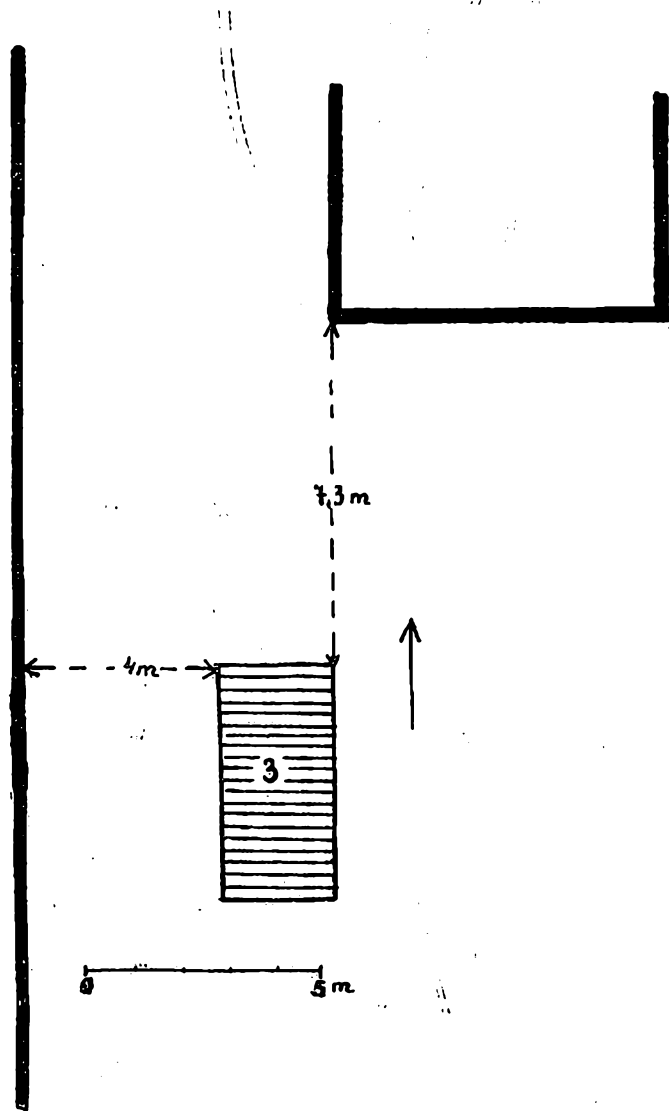
Przedmioty żelazne są bardzo zniszczone, pokryte grubą warstwą rdzy. Są to 2 gwoździe rozpadające się, skobel wykonany ze sztabki o przekroju prostokątnym

(nr inw. 39/64) oraz fragment noża o zachowanej długości 13 cm. Ma zwięzającą się głównię i trzpień obustronnie wyodrębniony (nr inw. 28/64). Wymienione przedmioty są mało charakterystyczne i nie wnoszą żadnych danych do chronologii. Chronologię jamy 1 można ustalić na podstawie stratygrafii i w oparciu o datowanie ceramiki, podanym przez autora dziennika wykopaliskowego, na koniec XII w.

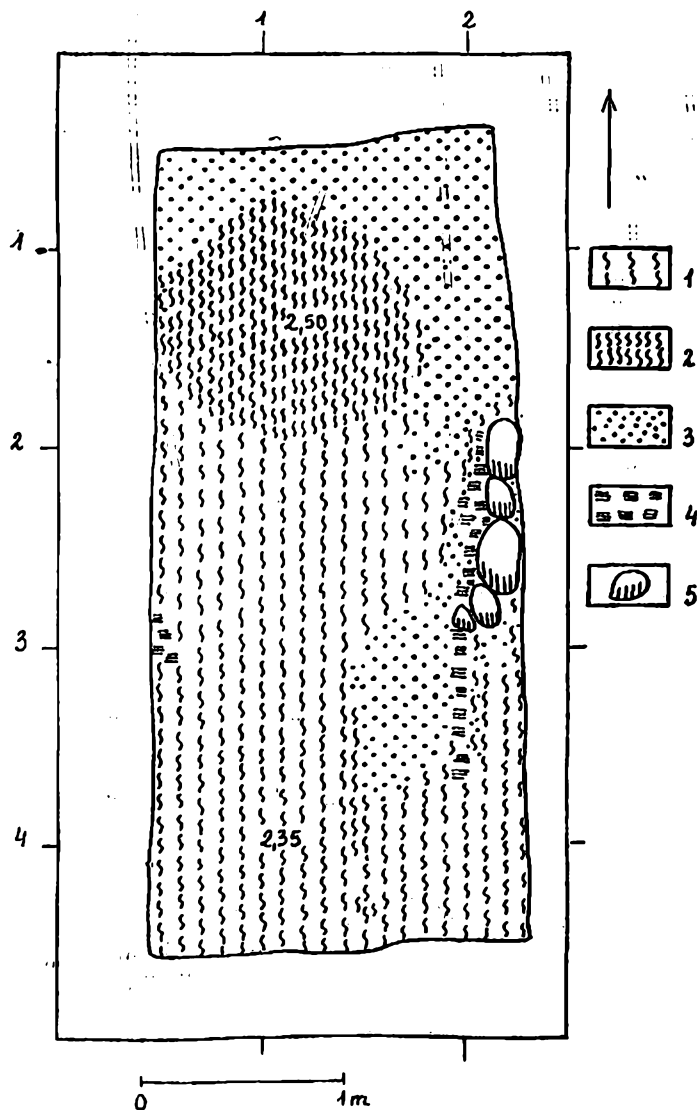
Jama nr 2 znajdowała się przy zachodniej ścianie wykopu i była wkopana w calec. Odsłonięto ją tylko w połowie, gdyż część jej wchodziła w profil zachodni (ryc. 12). Średnica jamy wynosiła 60 cm, a głębokość 80 cm. Wypełniała ją czarna próchnica, która nie zawierała żadnych zabytków.

W górnej części łączyły się z tą jamą warstwy VIIb-VII. Strop ich wystąpił na głębokości 210-240 cm, a spąg leżał na calcu. Ułamki naczyń zostały zebrane oddzielnie z warstwy VIIa i VIIb oraz z głęb. 250-260 cm. Zabytki z tych warstw opisuję łącznie, bowiem jak wynika z opisu podanego w dzienniku i z rysunku profilu, warstwy te stanowiły jedną całość, złożoną z czarnej próchnicy z domieszką brązowej.

W obrębie warstw wystąpiło skupisko kamieni i spa-

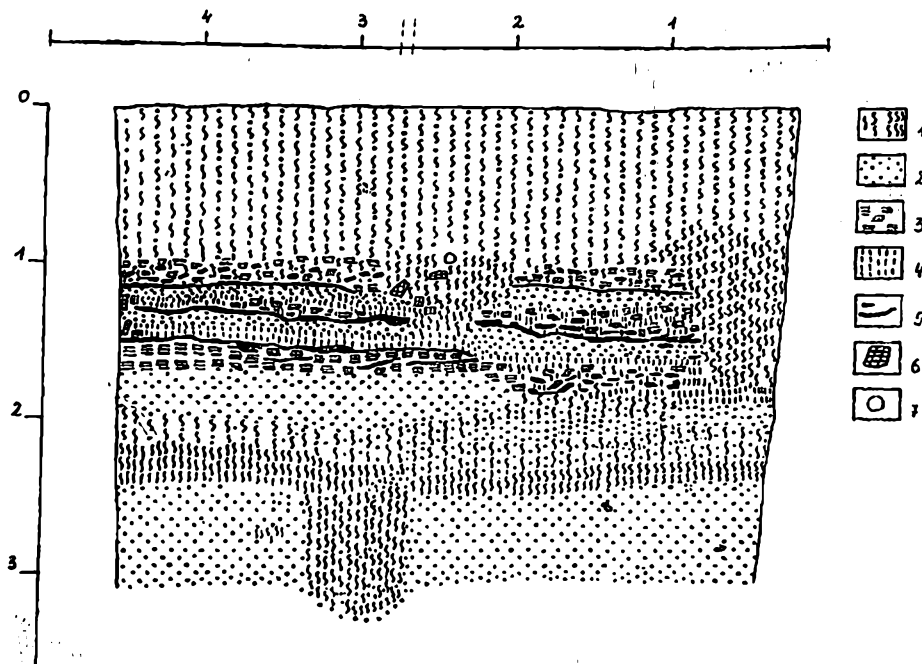
Ryc. 10. Poznań — Stary Rynek. Usytuowanie wykopu nr 3
Abb. 10. Poznań — Alter Markt. Lage des Grabens Nr. 3
Fig. 10. Poznań — Old Market Place. Location of trench Nr. 3

Ryc. 11. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 3, jama nr 1.
1 — polepa, 2 — piasek, 3 — próchnica, 4 — zarys jamy nr 1,
5 — kamień

Abb. 11. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 3, Grube Nr. 1.
1 — Lehmestrich, 2 — Sand, 3 — Humus, 4 — Kontur der Grube
Nr. 1, 5 — Steine

Fig. 11. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 3. Pit 1.
1 — pugging, 2 — sand, 3 — humus, 4 — outline of pit 1, 5 — stone

Ryc. 12. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 3, profil zachodni. 1 — próchnica, 2 — piasek, 3 — polepa, 4 — glina, 5 — spalone drewno, 6 — cegła, 7 — rura
 Abb. 12. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 3, westliches Profil. 1 — Humus, 2 — Sand, 3 — Lehmestrich, 4 — Ton, 5 — verbranntes Holz, 6 — Ziegel, 7 — Rohr
 Fig. 12. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 3, western profile. 1 — humus, 2 — sand, 3 — pugging, 4 — clay, 5 — burnt timber, 6 — brick, 7 — pipe

lone drewno. Skupisko kamieni znajdowało się na środku przy wschodniej ścianie wykopu, na głęb. 215-220 cm. Kamienie były ułożone na jednym poziomie, częściowo w piasku a częściowo w polepie. Część kamieni została rozwleczone w próchnicy (ryc. 13). Kamienie należy uznać za resztkę paleniska, którego część wchodziła w profil wschodni wykopu. W pobliżu wschodniej ściany wykopu, z obu stron paleniska, na głęb. 218-230 cm, wystąpiło spalone drewno ułożone na osi północ-południe. Od południowej strony drewno miało szerokość 30 cm i dochodziło do paleniska oraz wchodziło w południowy profil. Na północ od paleniska były to tylko fragmenty drewna. Palenisko i drewno mogą być pozostałościami domu mieszkalnego.

Z warstw VIIb-VII pochodzą 63 fragmenty naczyń, 7 ułamków kości zwierzęcych i przedmioty żelazne.

Ułamki naczyń ze względu na technikę wykonania można podzielić na wczesnośredniowieczne obtaczane i średniowieczne obtaczane.

Ułamki wczesnośredniowieczne pochodzą z naczyń wykonanych z gliny zawierającej domieszkę piasku i tłuczni, a mają kolor szary lub brunatny. Są to 4 brzośki garnków, z których jeden większy, o średnicy wylewu 17 cm, posiada krawędź ukośnie ściętą i na zewnętrznej stronie uformowaną w okap (ryc. 14:10); 3 fragmenty den płaskich z podsypką piasku (ryc. 14:41); oraz 24 ułamki z partii środkowych, z których 10 ma powierzchnie gładkie, a na 14 występują poziome żłobki.

Pochodzące z tej warstwy naczynia średniowieczne obtaczane zostały wykonane z gliny z domieszką drobnego i średnioziarnistego piasku. Wypalone, na kolor stalowoszary. Można do tej grupy zaliczyć 3 brzośki, 27 brzośców oraz 2 dna. Ułamki są drobne i dlatego trudno określić jakie formy miały garnki. Zachowane brzośki mają wylewy średnio wychylone na zewnątrz, krawędzie zaokrąglone z nieznacznym wrębem dla pokrywki (ryc. 14:22), o średnicach wylewu 10 i 12 cm. Z brzośców 23 ułamki posiadają powierzchnie gładkie, a 4 ozdobione poziomymi żłobkami wykonanymi szablonem. Dna były płaskie, wyodrębnione i z podsypką piasku (ryc. 14:37). Średnice den wynosiły 11 i 13 cm. Ponadto z tych warstw pochodzą przedmioty żelazne pokryte warstwą rdzy. Są to 2 fragmenty gwoździ o przekroju prostokątnym, bez główek, hak wykonany

ze sztabki o przekroju prostokątnym i długości 7 cm oraz kilka grudek żelaza pokrytych całkowicie rdzą (nr inw. 24/64).

Ułamki naczyń z warstw VIIb-VII można datować, na podstawie techniki wykonania i stratygrafii warstw, na przełom XII/XIII i 1 połowę XIII w.

Do pierwszego poziomu zaliczyłam jeszcze warstwę VI. Stanowiła ją czarna próchnica z domieszką piasku. Warstwa VI nie obejmowała zasięgiem całego wykopu, tylko jego część wschodnią. Strop jej wystąpił na głęb. 195-210 cm a spąg 210-220 cm. W południowo-wschodniej części zalegały kamienie na głęb. 190 cm i soczewki polepy. Być może, że jest to ślad po zniszczonym palenisku.

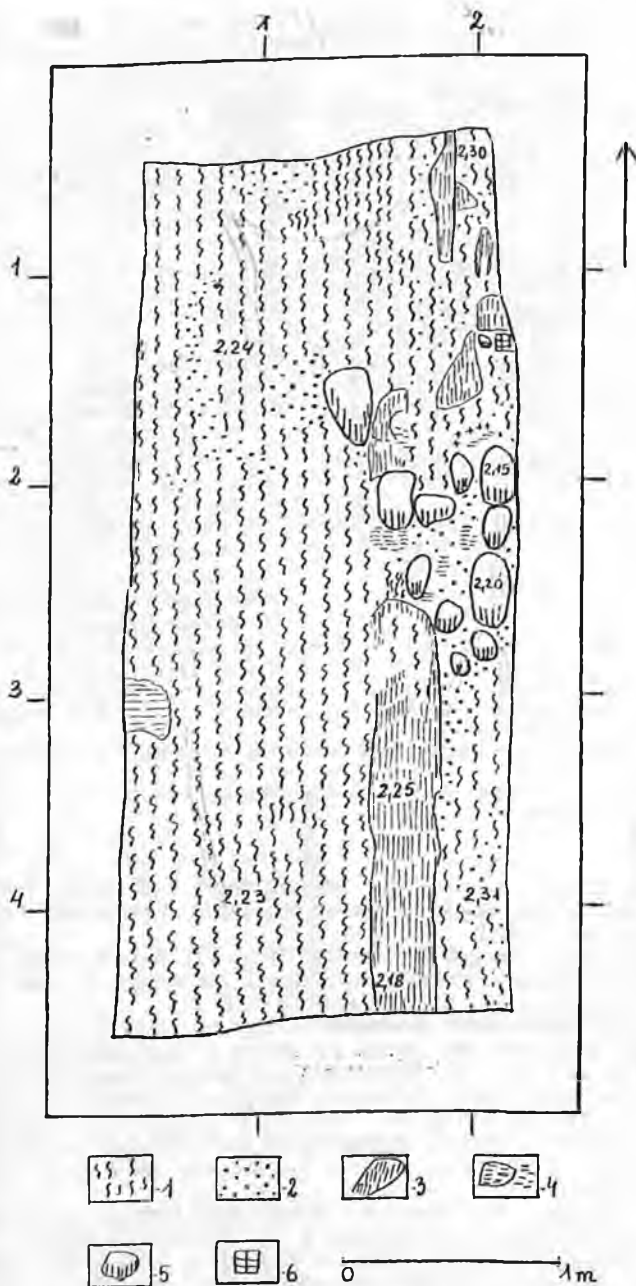
Warstwa VI zawierała 45 ułamków naczyń, 26 fragmentów kości zwierzęcych i 1 przedmiot żelazny.

Spośród naczyń tylko 3 fragmenty wykonane były z tworzywa charakterystycznego dla ceramiki wczesnośredniowiecznej. Są to 3 brzośce, z tego 2 o powierzchni gładkiej a 1 ozdobiony pasmem falistym.

Pozostałe ułamki pochodzą z naczyń średniowiecznych obtaczanych. Gлина, z której zostały wykonane zawiera dużą ilość domieszki średnioziarnistego piasku. Wypalone były na kolor stalowoszary, przy czym część z nich wyróżnia się dwubarwnym przełomem. Fragmenty są drobne. Można wśród nich wyróżnić 6 brzośców, 34 brzośki i 2 dna. Trzy brzośki posiadają wylewy średnio wychylone na zewnątrz, krawędzie zaokrąglone i z wrębem dla pokrywki (np. ryc. 14:19), a trzy dalsze ukośnie ścięte i uformowane na zewnętrznej stronie w okap (np. ryc. 14:15). Szesnaście fragmentów ze środkowych partii naczyń posiada powierzchnie gładkie, a 8 ozdobionych jest poziomymi żłobkami, wykonanymi szablonem i 10 rylcem. Dna są płaskie, z podsypką piasku. Warstwa VI zawierała jeszcze żelazny grot strzały z ostrzem liściowatym i tulejką o średnicy 7 mm (ryc. 32:4, nr inw. 17/64). Długość całego grotu wynosi 10 cm. Przedmiot pokryty jest warstwą rdzy¹⁰.

Ceramikę z warstwy VI na podstawie techniki wykonania, stratygrafii warstwy i analogie, można datować na drugą połowę XIII i przełom XIII/XIV w.¹¹

¹⁰ W inwentarzu zabytków grot został opisany jako zbytek z warstwy V, natomiast w dzienniku wykopaliskowym jest wzmianka, że warstwa V nie zawierała zabytków. Z tego po-

Ryc. 13. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 3, palenisko z kamieni i spalone drewno w I poziomie osadniczym. 1 — próchnica, 2 — piasek, 3 — spalone drewno, 4 — polepa, 5 — kamień, 6 — cegła

Abb. 13. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 3, Steinherd und verbranntes Holz im I. Siedlungshorizont. 1 — Humus, 2 — Sand, 3 — verbranntes Holz, 4 — Lehmestrich, 5 — Steine, 6 — Ziegel

Fig. 13. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 3. Stone hearth and burnt timber in settlement level I. 1 — humus, 2 — sand, 3 — burnt timber, 4 — pugging, 5 — stone, 6 — brick

Pierwszy poziom osadniczy obejmuje zatem okres od końca XII w. do przełomu XIII/XIV w. Najstarsze ślady osadnictwa w tej części Starego Rynku reprezentuje jama nr 1, datowana na XII w. Jest to jama odpadkowa. Warstwy VIIb-VII można datować na przełom XII/XIII w. i 1 połowę XIII w. W ich obrębie znajdują

wodu, biorąc jeszcze pod uwagę głębokość zalegania grotu, opisałam go w warstwie VI.

¹¹ J. Zak, *Badania w ogrodzie przy ul. Ostrów Tumski 10 w 1948 r.*, „Poznań we wczesnym średniowieczu”, t. 1, Wrocław 1959, ryc. 31:17, s. 107, ryc. 9:11-13, 19, s. 92; W. Błaszczuk, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad odgruzowaniem zamku w Ogródzieńcu, pow. Zawiercie, przeprowadzonym w 1962 r.*, „Studia archeologiczne”, t. 2:1967, tabl. 5:5, 6:6, s. 405.

się resztki spalonego domu mieszkalnego, z którego zachowało się palenisko i część konstrukcji drewnianych. Warstwa VI może być datowana na 2 połowę XIII w. i przełom XIII/XIV w. W jej obrębie znalazły się resztki paleniska bez konstrukcji drewnianych. Z powodu pożaru i późniejszego porządkowania obszaru wynika pewne przemieszanie ceramiki w warstwie VIIb-VII, gdyż część fragmentów zdaje się pochodzić z początku XIV w.

Między poziomem osadniczym I i II, w południowo-zachodniej części wykopu, znajdowała się warstwa piasku, która nie zawierała żadnych zabytków. Jest to warstwa V. Strop jej wystąpił na głęb. około 160 cm. Warstwa piasku jest niwelacyjną warstewką w tej części wykopu. Poza jej zasięgiem, na pozostałej części wykopu zalegała brunatna próchnica ze soczewkami piasku, polepy i z luźnymi kamieniami, którą również oznaczono jako warstwę V. Została ona przez mnie zaliczona do następnego poziomu osadniczego, z którym jest związana.

Poziom II

Drugi poziom osadniczy obejmujący część warstwy V, tj. brunatną próchnicę i warstwy IVc-IV, wiąże się z zabudową drewnianą i jej pożarem. Można tu wyróżnić kolejno następujące po sobie warstewki:

a) Spalone drewno na środku południowej części wykopu zalegające na głęb. 190 cm, a ułożone na osi północ-południe, oraz drewno w narożniku południowo-zachodnim, ułożone na osi wschód-zachód. W najbliższym sąsiedztwie drewna, we wschodniej części wykopu, zalegała brunatna próchnica ze soczewkami polepy i luźnymi leżącymi kamieniami. W południowo-zachodniej części znajdował się piasek zaliczony do warstwy niwelacyjnej między poziomem osadniczym I i II. Wyżej opisana sytuacja obejmuje warstwy V i IVc, a więc głęb. około 180 do 205 cm. Na głęb. 165-180 cm oznaczonej jako strop warstwy IVb, sytuacja niewiele się zmieniła z wyjątkiem tego, że w piasku w południowo-zachodniej części wykopu wystąpiły soczewki polepy.

b) Zwarta warstwa spalonego drewna na całej przestrzeni wschodniej (ryc. 15). Drewno było ułożone na osi północ-południe, rzadziej poszczególne partie zdawały się być ułożone w kierunku wschód-zachód. Drewno zalegało na głęb. 155-193 cm, przy czym opadało w kierunku północnym i na środku wykopu. Pozostałą część wykopu zajmowała zwarta warstwa polepy przetrwana w środkowej części soczewką piasku. Polepa zalegała na głębokości 163-175 cm, opadała również w kierunku północnym. Jest to poziom odpowiadający warstwie IVa w dzienniku wykopaliskowym. Grubość warstewki polepy wynosiła 15-20 cm. Na spalonym drewnie w sąsiedztwie kilku cegieł gotyckich, pod kamieniem znaleziono monetę (nr inw. 12/64).

c) W północno-wschodnim narożniku, na polepie wystąpiła cienka warstewka spalonego drewna i na nim znowu polepa. Na pozostałej części wykopu znajdowała się nadal polepa.

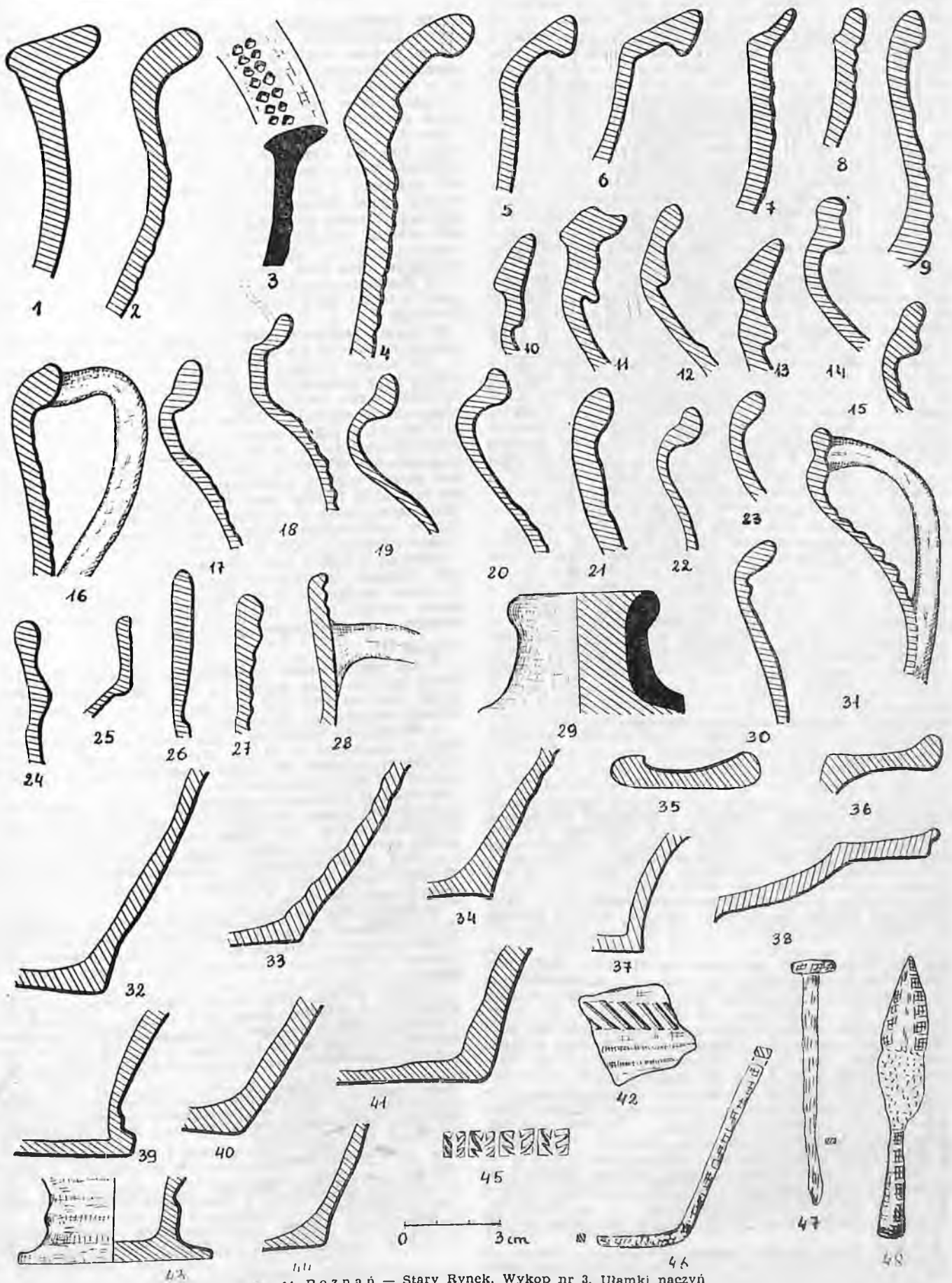
d) Nad warstewkami związanymi z pożarem zalegała glina z próchnicą i grudkami polepy oraz fragmentami spalonego drewna.

Drewno odkryte w drugim poziomie osadniczym stanowiło podłogę budynku a polepa pochodziła ze stropu i być może ze ścian budowli.

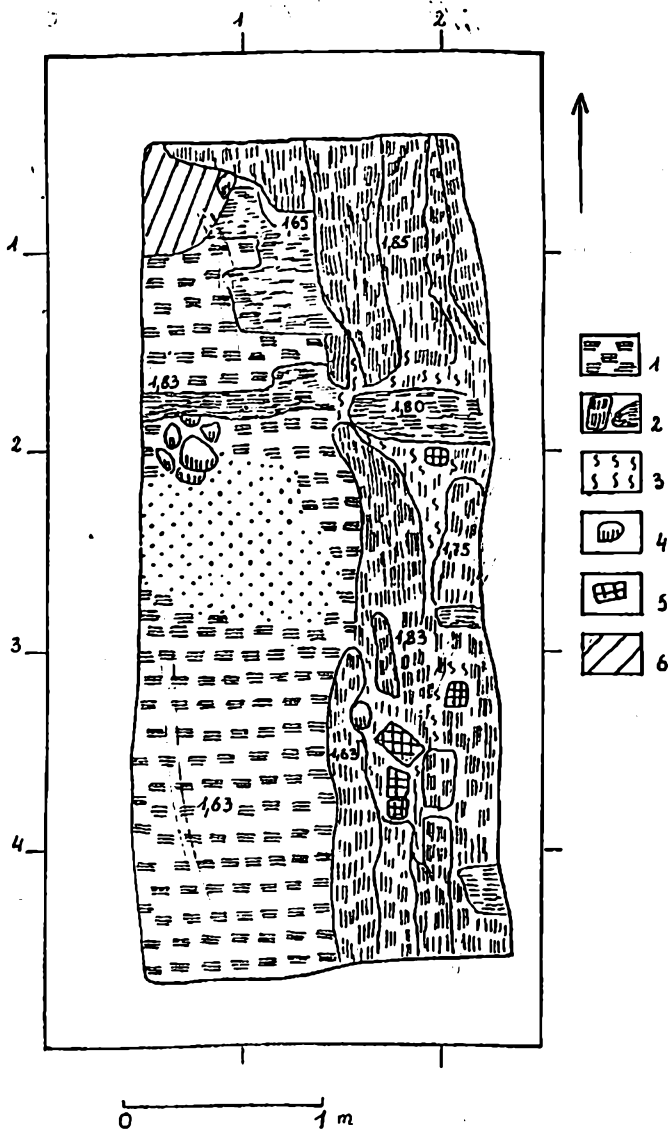
Warstwa V dostarczyła 9 fragmentów naczyń i 10 drobnych ułamków kości zwierzęcych. Warstwy IVb i IVa 28 ułamków naczyń i 13 fragmentów kości. Ceramikę ze względu na technikę wykonania, możemy podzielić na wczesnośredniowieczną obtaczaną, średnio-wieczną obtaczaną i toczoną.

Naczynia wczesnośredniowieczne zostały wykonane z gliny z domieszką drobnego piasku i tłuczni. Mają powierzchnie szare lub brunatne. Spośród fragmentów można wyróżnić 3 brzuśce gładkie, 5 ozdobionych poziomymi żłobkami oraz 2 dna. Większy fragment dna posiada znak w kształcie koła ze szprychami.

Naczynia średniowieczne obtaczane zostały wykonane z gliny zawierającej domieszkę drobno i średnioziarnistego piasku. Wypalone na kolor stalowoszary. Należą tu 4 brzegi, 19 ułamków brzuśców, 1 dno i brzeg po-

Ryc. 14. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 3. Ułamki naczyń
 Abb. 14. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 3. Keramik
 Fig. 14. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 3. Pottery sherds

Ryc. 15. Poznań — Stary Rynek. Wykop 3, spalone drewno i polepa w II poziomie osadniczym. 1 — polepa, 2 — spalone drewno, 3 — próchnica, 4 — kamień, 5 — cegła, 6 — wkop

Abb. 15. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 3, verbranntes Holz und Lehmestrich im II. Siedlungshorizont. 1 — Lehmestrich, 2 — verbranntes Holz, 3 — Humus, 4 — Steine, 5 — Ziegel, 6 — Schürfgraben

Fig. 15. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 3, burnt timber and pugging in settlement level Nr. II. 1 — pugging, 2 — burnt timber, 3 — humus, 4 — stone, 5 — brick, 6 — cut

krywkę. Trzy brzegi pochodzą z garnków i mają wylewy średnio wychylone na zewnątrz, krawędzie zaokrąglone i na zewnętrznej stronie uformowane w okap (ryc. 14:12, 15). Średnice ich wynoszą 17 cm. Jeden brzeg posiada poniżej szyjki rząd rombów. Dalszy ułamek brzegu pochodzi z naczynia faszowatego, o średnicy 4,8 cm, z krawędzią zaokrągloną (ryc. 14:29). Spośród brzuśców tylko 5 posiada poziome żłobki wykonane szablonem, a pozostałe mają powierzchnie gładkie. Ponadto do tej grupy naczyń należy jeszcze fragment dna płaskiego, z zagładzonym spodem, o średnicy 17 cm oraz brzeg stożkowej pokrywy o średnicy 11 cm. Krawędź pokrywy jest zgrubiała i zaokrąglona.

Naczynia wyżej opisane można datować na XIV w. Mają one liczne analogie z innych stanowisk z terenu Poznania oraz innych miejscowości np. z Warszawy, Krakowa, Szaflar, Nowego Korczyna¹². Natomiast w ma-

¹² Opracowania ceramiki zawarte w 3 tomach „Poznań we wczesnym średniowieczu”: I. Górńska, *Archeologiczne badania...*; G. Leńczyk, *Wyniki...*; J. Kruppé, *Studia nad ceramiką XIV wieku ze Starego Miasta w Warszawie*, Wrocław 1961; tenże, *Garncearstwo warszawskie w wiekach XIV i XV*, Wrocław 1967; A. Wałowcy, *Materiały z badań archeologicz-*

teriale średniowiecznym nie znalazłam analogii do naczynia faszowatego. Podobny brzeg posiada tylko naczynie toczne, ceglaste z polewą z Bielina, pow. Cielchanów, datowane monetami na XVII w.¹³ Być może, że w materiale z Poznania fragment ten jest młodszy i znalazł się w warstwie IVb z młodszego wkopu lub opadł z wyższej warstwy profilu.

Naczynia toczne są reprezentowane tylko przez 4 fragmenty. Są wypalone na kolor ceglasty. Można tu wyróżnić brzeg z garnka o średnicy 11 cm, o zaokrąglonej krawędzi i powierzchni pokrytej szklivem. Następnie brzeg dzbany o średnicy wylewu 14 cm oraz fragment brzuśca pokrytego szklivem. Do wyjątków należy ułamek brzuśca wykonany z białej gliny i pokrytego z obu stron szklivem brązowym. W warstwie tej wystąpiła mała ilość naczyń toczonych, ceglastych, które w Poznaniu pojawiają się na początku XV w. Fragment z białej gliny może pochodzić z naczynia importowanego¹⁴.

W drugim poziomie osadniczym, poza zwartą warstwą polepy wypalanej na kolor pomarańczowy, występowały też grudki polepy. Na podstawie tych fragmentów można było stwierdzić, że glina użyta na polepę zawierała domieszkę piasku, drobnych kamieni i części organicznych, po spaleniu których pozostały w glinie otwórki i odciski. Z polepą wiążą się 44 grudki lekkiego żużla pokrytego szklivem o zabarwieniu niebieskim oraz 17 przedmiotów żelaznych. Spośród tych ostatnich rozpoznano tylko 2 gwoździe o przekroju prostokątnym (nr inw. 22/64 i 36/64). Znaleziona w południowo-wschodniej części wykopu, na głęb. 170 cm, moneta, jest częściowo uszkodzonym brakteatem guziczkowym, który można datować na XIV w. (nr inw. 12/64)¹⁵.

Warstwy polepy i spalonego drewna, odsłonięte w drugim poziomie osadniczym, można wiązać z pożarem zabudowań na Starym Ryнку, mającym miejsce na krótko przed rokiem 1386¹⁶. Potwierdza to także stratygrafia warstw i analiza fragmentów naczyń oraz moneta.

Poziom III

Trzeci poziom osadniczy obejmuje warstwy IIIc-III. Strop tego poziomu zalega na głęb. 130-140 cm, natomiast spąg na głęb. 140-160 cm. Kolejno' od dołu występują następujące warstewki:

a) Warstewka próchnicy z piaskiem i soczewkami polepy, o miąższości 5-10 cm. Warstewka ta nie zalegała na całym wykopie. W części środkowej i przy ścianie zachodniej była przerwana wkopami.

b) Spalone drewno znajdowało się w zachodniej i środkowej części wykopu. Było ułożone na osi północ-południe (ryc. 16). Przeciętna grubość drewna wynosiła około 4 cm a tylko w części środkowej 7-15 cm.

c) Nad drewnem zalegała polepa grubości 5 cm, ze śladami wygładzania od spodu i z tkwiącymi w niej gwoździami żelaznymi.

d) Nad polepą wystąpiła warstewka gliny z próchnicą, soczewkami polepy i węgielkami drzewnymi. Glinę można wiązać z warstwą III. Poziom III związany jest również z istnieniem konstrukcji drewnianych i ich pożarem.

Zabytki zostały zebrane oddzielnie z warstwy IIIc, IIIb i III, a opisane przeze mnie łącznie, ponieważ pochodzą z jednego poziomu osadniczego. Wśród ułamków naczyni, ze względu na technikę wykonania można wyróżnić 16 ułamków naczyń wczesnośredniowiecznych, ob-

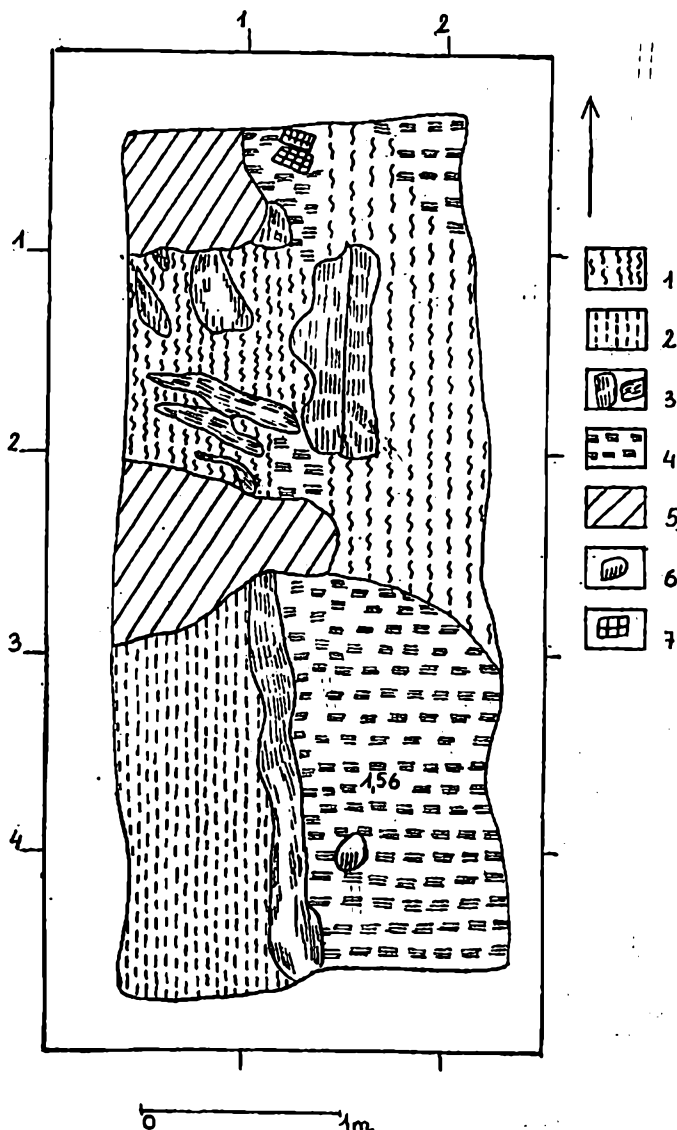
nanych na średniowiecznym zameczku w Szaflarach, pow. Nowy Targ, „Materiały Starożytne”, t. 2: 1960, s. 295-332; M. Kwapieniowa, A. Wałowcy, *Sredniowieczny piec garncarski odkryty w Dobzycach, pow. Myślenice*, „Materiały Archeologiczne”, t. 7: 1966, s. 237-251.

¹³ J. Kępa, *Skarb monet z XVII w. Bielina, pow. Cielchanów*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. 9: 1965, z. 1, s. 60-62, ryc. 1.

¹⁴ M. Gajewska, *Materiały archeologiczne...*, s. 245; I. Sikorska, *Ceramika z badań w Gnieźnie od połowy XIII do XVIII wieku*, (maszynopis), s. 232-236.

¹⁵ Moneta z dzienniku wykopaliskowym została opisana w warstwie IV, co zgadza się z warunkami jej zalegania. Natomiast w inwentarzu zabytków wpisano, że zalegała w warstwie IIIc. Datowanie podane przeze mnie znajduje się na metryczce należącej do omawianego zabytku.

¹⁶ J. v. Lekszycki, *Die ältesten grosspölnischen Grundbücher, Erster Band, Posen 1386-1399*, Leipzig 1887. Dokładnej daty pożaru nie można ustalić, w każdym razie miał miejsce na krótko przed założeniem nowych ksiąg w 1386 r.

Ryc. 16. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 3, spalone drewno i polepa w III poziomie osadniczym. 1 — próchnica, 2 — glina, 3 — spalone drewno, 4 — wkop, 6 — kamień, 7 — cegła

Abb. 16. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 3, verbranntes Holz und Lehmestrich im III. Siedlungshorizont. 1 — Humus, 2 — Ton, 3 — verbranntes Holz, 4 — Lehmestrich, 5 — Schürgraben, 6 — Steine, 7 — Ziegel

Fig. 16. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 3, burnt timber and pugging in settlement level III. 1 — humus, 2 — clay, 3 — burnt timber, 4 — pugging, 5 — cut, 6 — stone, 7 — brick

taczanych, 103 fragmenty ze średniowiecznych obtaczanych oraz 40 ułamków z naczyń toczonych.

Naczynia wczesnośredniowieczne obtaczane zostały wykonane z gliny zawierającej domieszkę drobnego piasku i tłuczni. Mają powierzchnie koloru szarego lub brązowego. Można wyróżnić 4 brzegi, 9 brzuśców i 3 dna. Dwa brzegi mają wylewy średnio wychylone na zewnątrz, krawędzie zaokrąglone i na zewnętrznej stronie uformowane w okap (ryc. 14:14). Średnice wylewów wynoszą 14 i 19 cm. Dwa dalsze brzegi pochodzą z naczyń o cylindrycznych szyjkach i krawędziach zaokrąglonych. Z brzuśców, 5 fragmentów posiada powierzchnie gładką, 4 zdobią poziome żłobki, a 1 ma dodatkowo owalne zagłębienia. Dna naczyń o średnicy 8, 11 i 13 cm, są lekko wklęsłe i słabo wyodrębnione. Wszystkie mają podsypkę piasku. Ułamki naczyń wczesnośredniowiecznych znalazły się w tym poziomie na złożu wtórnym.

Naczynia średniowieczne obtaczane wykonane zostały z gliny zawierającej domieszkę drobnego i średnioziarnistego piasku. Wypalone na kolor stalowoszary, rzadziej

brunatny. Pochodzi z nich 14 brzegów, 75 brzuśców, 11 den, 2 ucha i fragment pokrywy. Brzegi pochodzą z garnków o wylewach średnio wychylonych na zewnątrz, krawędziach zaokrąglonych i ukształtowanych na zewnętrznej stronie w okap (ryc. 14:10, 11, 13). Niektóre z nich posiadają wrębek dla pokrywy. Jeden z brzegów ma na okapie pas jodełek odcisniętych stempelkiem (ryc. 14:45), a dwa inne zagłębienia wykonane palcem. Średnice wylewów tych garnków wynoszą od 13 do 23 cm. Jeden brzeg pochodzi z dzbanu o cylindrycznej szyjce, z zaokrągloną krawędzią i średnicą wylewu 12 cm (ryc. 14:28). Ze środkowych partii naczyń pochodzi 75 fragmentów, przy czym 49 z nich posiada powierzchnie gładkie, 19 ma poziome żłobki wykonane szablonem i 2 żłobki wykonane ryłcem. Na ornament pozostałych 5 ułamków składają się następujące motywy: rząd prostokątów ustawionych pionowo (2 szt.), rząd prostokątów ustawionych ukośnie (ryc. 14:42), rząd rombów z podwójnych kresiek i ukośna krateczka. Dna naczyń są lekko wklęsłe lub płaskie. Cztery z nich są słabo wyodrębnione (ryc. 14:40), a pozostałe są silnie wyodrębnione ze stopką (ryc. 14:32). Z tych ostatnich, 2 dna mają na spodzie ślady wygładzania, natomiast pozostałe posiadają podsypkę piasku. Tylko jedno dno ma pierścień dookolny. Średnice den wynoszą od 6,7 do 13 cm. Do opisanej wyżej grupy należą jeszcze 1 ułamek brzuśca pokrywy i 2 fragmenty uch taśmowych o zgrubiałych brzegach (ryc. 14:35). Naczynia wyżej opisane mają liczne analogie w materiale z Poznania i z innych miejscowości. Zgodnie z analogiami i stratygrafia warstw, mogą być datowane na 1 połowę XV w.

Naczynia średniowieczne toczone zostały wykonane z gliny, która zawierała domieszkę drobnego piasku, przez co powierzchnie ich są chropowate. Wypalone były na kolor ceglasty. Można w tej grupie naczyń wliczyć: 9 brzegów, 24 brzuśce, 4 dna, 2 ucha i 1 nóżkę z rondla. Fragmenty są drobne. Trzy brzegi z garnków o średnicy 11 i 12 cm, mają wylewy średnio wychylone na zewnątrz, krawędzie zaokrąglone, z wrębem dla pokrywy (ryc. 16:7). Wewnętrzne ich powierzchnie pokrywa szkliwo brązowe. Jeden z brzegów ma krawędź ozdobioną zagłębieniami. Dwa brzegi misek o średnicy 19 i 20 cm posiadają wylewy silnie wychylone na zewnątrz i krawędzie zaokrąglone (ryc. 14:27). Wewnętrzną ich powierzchnię pokrywa szkliwo brązowe. Z ułamków dzbanów znalazły się 2 brzegi szyjek cylindrycznych o średnicy 11 cm. Krawędzie mają zaokrąglone, a 1 z nich ma żeberko ozdobione zagłębieniami (ryc. 14:24). Zachowały się jeszcze 2 brzegi talerzy o średnicy 22 i 26 cm. Kołnierze mają ustawione prawie poziomo, krawędzie zaokrąglone i nieco podniesione ku górze (ryc. 14:36). Oba na wewnętrznej powierzchni posiadają szkliwo brązowe. Ze środkowych partii naczyń pochodzą 24 ułamki, z których 11 ma powierzchnie gładkie, 12 posiada poziome żłobki wykonane szablonem, a 1 ma owalne zagłębienia. Tylko 6 fragmentów posiada szkliwo brązowe lub zielone. Z den znaleziono 3 fragmenty i 1 dno całe. Dna są płaskie, odcinane od tarczy koła garncarskiego, wyodrębnione. Na dwóch ułamkach znajduje się szkliwo brązowe. Całe dno o średnicy 6 cm pochodzi z pucharka (ryc. 14:43). Ponadto do tej grupy naczyń należą 2 ułamki uch taśmowych oraz nóżka z rondla.

Wyżej opisane naczynia toczone można na podstawie analogii z Poznania, Nowego Korczyna i Gniezna datować na 1 połowę XV w.¹⁷ Oprócz ułamków naczyń, warstwy z tego poziomu zawierały 11 fragmentów dachówek, kilkanaście grudek polepy, 2 ułamki bocznych ścianek kafli. W polepie znajdowało się 35 nieforemnych bryłek żelaza, o których nic powiedzieć nie można (nr inw. 14/64, 15/64, 41/64), 5 żelaznych gwoździ o przekroju prostokątnym, bez główek, zachowanych fragmentarycznie i pokrytych rdzą (nr inw. 21/6 i 27/64 ryc. 14:46) oraz grot strzały znaleziony w polepie, bez nru inwentarza. Liściowaty grot z tulejką ma całą powierzchnię pokrytą grudkami rdzy. Długość jego wy-

¹⁷ A. Niesiolowska, M. Perzyńska, J. Zak, *Badania na posesji...* ryc. 87:6, s. 176; J. Zak, *Badania w ogrodzie...* ryc. 27:4, s. 103; I. Górska, *Archaeologiae badania...* ryc. 17:1, s. 224; I. Sikorska, *Ceramika...* s. 227-232.

nosi 9 cm (ryc. 14:48). Ponadto został znaleziony fragment sierpa stosunkowo dobrze zachowanego (nr inw. 11/64, oraz część drugiego, bardzo zniszczonego (nr inw. 13/64). Z warstw IIc-III pochodzi jeszcze 50 ułamków kości zwierzęcych i 1 poroże.

Trzeci poziom osadniczy można datować na 1 połowę XV w. Wszystkie opisane warstwy związane były z pożarem zabudowy drewnianej. Pożar miał miejsce w połowie XV w., może w roku 1447¹⁸.

Poziom IV

Czwarty poziom osadniczy obejmuje następne z kolei 3 warstewki sięgające od głęb. 100-110 do 130-140 cm. Najniżej zalegała warstewka piasku z próchnicą o miąższości około 10 cm. Nad nią warstewka spalonego drewna o grubości 4 cm. Drewno znajdowało się na głęb. 110-125 cm. Bezpośrednio nad drewnem zalegała warstwa II. Warstwa II składała się z próchnicy przemieszanej z gliną i piaskiem oraz ze soczewkami polepy i fragmentami spalonego drewna. Wszystkie warstwy opadały w kierunku północnym i nie obejmowały swoim zasięgiem całego wykopu, gdyż dużą płaszczyznę w środkowej części i w narożniku północno-zachodnim zajmowały wkopy na przewody kanalizacyjne.

W czasie prac wykopaliskowych została wyróżniona warstwa II i z niej pochodzą zabytki. Być może, że warstewki drewna i piasku nie zawierały zabytków. Z warstwy II pochodzi 201 fragmentów naczyń, 22 ułamki dachówek, 13 kafli, dużo drobnych kości zwierzęcych oraz zabytki z brązu i żelaza, a także kilka monet.

Ze względu na technikę wykonania, naczynia można podzielić na ułamki średniowieczne obtaczane i toczone.

Naczynia średniowieczne obtaczane były wykonane z gliny zawierającej domieszkę drobnego piasku. Wypalone na kolor stalowoszary, przy czym 25% fragmentów posiada przełom dwubarwny. Do tej grupy można zaliczyć 19 brzegów, 62 brzuśce, 12 den, 1 ucho i 1 fragment pokrywki. Spośród brzegów, 5 ułamków pochodzi z garnków o wylewach średnio wychylonych na zewnątrz, a krawędziach zaokrąglonych z wrębem dla pokrywki, lub z krawędzią skośnie ściętą i uformowaną na zewnętrznej stronie w okap. Cztery dalsze brzegi pochodzą z misek o średnicy wylewu 14, 17 i 19 cm. Wylewy mają silnie wychylone na zewnątrz i ustawione prawie poziomo, a krawędzie zaokrąglone (ryc. 14:3), przy czym jeden z nich posiada na wylewie pas prostokątów i kwadracików, a drugi 2 rzędy rombów. Jeden brzeg pochodzi z dzbana o cylindrycznej szyjce, o średnicy 10 cm, z krawędzią zaokrągloną i uformowaną w okap (np. ryc. 14:24). Z brzuśców, 51 ułamków posiada powierzchnie niezdobione, 9 ma poziome żłobki wykonane szablonem, a 2 ornament w postaci rzędu prostokątów lub ukośnych kresek. Dna są płaskie, słabo lub silnie wyodrębnione. Średnice den wynoszą: 6, 10, 11, 16 i 17 cm. Tylko 3 dna mają ślady odcinania, a pozostałe mają podsypkę piasku. Do garnków należą jeszcze fragment ucha taśmowego oraz uchwyty pokrywki. Ceramikę wyżej opisaną można na podstawie techniki wykonania, form i analogii, datować na koniec XIV i XV w. Starsze formy byłyby przeżytkiem w tej warstwie.

Naczynia toczone zostały wykonane z gliny, która zawierała domieszkę drobnego piasku. Wypalone na kolor ceglasty. Pochodzi z nich 18 brzegów, 67 brzuśców, 15 den, 5 uch, 4 nóżki z rondli i 2 ułamki pokrywek. Spośród brzegów, najliczniejsze są wylewy garnków średnio wychylone na zewnątrz, o krawędziach zaokrąglonych. Sześć z nich posiada wrębek dla pokrywki (ryc. 14:17), a 6 nie ma wrębka (ryc. 14:16, 23). Na większych fragmentach, poniżej szyjki, znajdują się poziome żłobki. Trzy ułamki posiadają wewnątrz szkliwo brązowe. Przy dwóch z nich znajdują się ucha taśmowe, a 2 mają na krawędzi zagłębienia. Średnice wylewów wynoszą od 9 do 19 cm. Dalsze brzegi pochodzą z misek o średnicy 27 i 32 cm. Wylewy mają silnie wychylone na zewnątrz i krawędzie zaokrąglone (ryc. 14:4, 6). Jeden z brzegów posiada na wylewie szkliwo brązowe. Prawdopodobnie z rondli o średnicach 20 i 22 cm

¹⁸ T. Ruszczyńska, A. Sławska, *Architektura i urbanistyka do 1939 r. „X wieków Poznania”*, t. Poznań-Warszawa, s. 28.

pochodzą 3 brzegi, których wylewy są słabo wychylone na zewnątrz a krawędzie zaokrąglone (ryc. 14:8, 9). Wewnętrzne ich powierzchnie pokrywa szkliwo brązowe lub zielone na angobie. Tylko 1 brzeg pochodzi z dzbana o średnicy wylewu 10 cm, cylindrycznej szyjce i zaokrąglonej krawędzi (ryc. 14:26). Poniżej krawędzi ma pas prostokątów i na zewnętrznej powierzchni szkliwo zielone. Fragmenty pochodzące ze środkowych partii naczyń mają powierzchnię gładką (27 szt.), lub są ozdobione poziomymi żłobkami wykonanymi szablonem (37 szt.). Tylko 13 z nich posiada szkliwo na wewnętrznej lub zewnętrznej powierzchni. Na 3 fragmentach oprócz żłobków występuje jeszcze rząd prostokątów, linia falista albo owalne zagłębienia. Dna naczyń są płaskie, ze śladami odcinania. Słabo wyodrębnione dna są reprezentowane przez 8 fragmentów (ryc. 14:33), a silnie wyodrębnione przez 2 (ryc. 14:39). Dwa dalsze ułamki pochodzą z samych den, a 3 z rondli. Te są lekko wypukłe. Dna silnie wyodrębnione i dna rondli posiadają wewnątrz szkliwo brązowe. Średnice den wahają się od 6,5 do 17 cm. Z rondli pochodzą też 4 nóżki. Do garnków można zaliczyć jeszcze 5 fragmentów uch taśmowych oraz 2 brzegi pokrywek o krawędziach zaokrąglonych i średnicy 13 cm.

W warstwie II znalazły się również ułamki naczyń kamionkowych. Są to: brzeg garnka o średnicy 13 cm (ryc. 14:30), 6 brzuśców i 1 fragment ucha. Pokrywa je z obu stron szkliwo białe lub ciemnobrązowe. Naczynia kamionkowe, na podstawie analogii z Poznania, można datować na XV-XIX w.¹⁹ Do wyjątków należy brzeg miski wykonany z gliny wypalanej na kolor jasnoczerwony (ryc. 14:25). Ponadto warstwa II zawierała jeszcze 22 ułamki dachówek, o których nic nie można powiedzieć oraz 13 kafli. Z kafli, 7 ułamków pochodzi z bocznych ścianek a 6 fragmentów z kafli płaskich. Posiadają one ornament w postaci listewki i powierzchni pokrytej szkliwem zielonym na angobie (2 szt.), jeden ma część rozety i na powierzchni szkliwo żółte oraz 3 dalsze pokryte są szkliwem kryjącym białym lub zielonym.

W warstwie II znaleziono następujące zabytki: brązowy pierścienek ze żłobkiem w środkowej części (nr inw. 1/64). Mała owalna sprzączka wykonana z drutu brązowego o przekroju 2 mm (nr inw. 9/64). Monety są bardzo zatarte, zachowane tylko częściowo i przez to trudne do określenia (nr inw. 4/64, 6/64, 7/64, 8/64 i 10/64). Dały się określić 2 monety. Są to denar koronny Władysława Jagiełły (nr inw. 2/64)²⁰. Ponadto znaleziono żeton wykonany z cienkiej blaszki z jednostronnie wybitym następującym napisem: w pierwszej linii na środku literka H, w drugiej P...ing, w trzeciej Posen. Żeton można datować na XIX-XX w. i pochodzi zapewne z późniejszego wkopu. Z przedmiotów wykonanych z żelaza znalazły się 2 gwoździe o przekroju prostokątnym, pokryte warstwą rdzy. Jeden z nich ma główkę również prostokątną (ryc. 14:47) (nr inw. 23/64).

Naczynia wczesnośredniowieczne obtaczane mogły się znaleźć w omawianym poziomie na wtórnym złożu, natomiast średniowieczne obtaczane przetrwały w użyciu przez dłuższy okres czasu, obok ceramiki toczonej. W omawianym poziomie przeważają ułamki naczyń ceglanych, toczonej, pokrytych szkliwem. Tego rodzaju ceramika upowszechniła się w XV w.²¹ Natomiast równoczesne zastosowanie szkliwa i angoby do pokrycia powierzchni kafli, przypada na początek XVI w. Najmłodszy zespół ceramiki w postaci naczyń kamionkowych, brzegu miski i kafli z gliny wypalanej na kolor jasnoczerwony ze szkliwem kryjącym oraz żeton, mogą być datowane XVII-XIX w. Te ostatnie zabytki mogą pochodzić z wkopów lub ze stropu warstwy II, dlatego

¹⁹ A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Zak, *Badania na posesji...*, ryc. 77:11, 81:3, s. 152, 161; J. Zak, *Badania w ogrodzie...*, ryc. 34:11, s. 108.

²⁰ Moneta nr inw. 5/64 została oznaczona na metryczce towarzyszącej zabytkowi. Moneta nr inw. 2/64, została oznaczona na metryczce jako denar Jagiełłowski. Wydaje się, że jest to denar Jana Olbrachta. M. Gumowski, *Podręcznik numizmatyki polskiej*, Kraków 1914, typ 542.

²¹ M. Malinowska, *Badania na stanowisku Ostrów Tumski 17 w Poznaniu w latach 1953-1954*. „Poznań we wczesnym średniowieczu”, t. 3, Wrocław 1961, s. 69; I. Sikorska, *Ceramika...*, s. 232-236.

nie można brać ich pod uwagę przy datowaniu poziomu IV. Poziom ten, w oparciu o stratygrafię warstw i analizę ceramiki, można datować na 1 połowę XVI w. Czwartą poziom osadniczy związany jest z drewnianą zabudową i jej pożarem. Pożar miał miejsce w 1536 roku²².

Od stropu warstwy II do poziomu współczesnego bruku zalegała warstwa I, której nie zaliczyłam do poziomów osadniczych. Warstwa I składała się z próchnicy z domieszką gliny i piasku oraz dużej ilości gruzu ceglanoego. Przecinały ją liczne wkopy. Zawierała 56 ułamków naczyń, 3 fragmenty dachówek, 6 kafli i dużo drobnych kości zwierzęcych.

W obrębie warstwy I, odsłonięto przy wschodniej ścianie wykopu murek zbudowany z cegieł nowożytnych i gotyckich. Wierzech jego zalegał na głęb. 57 i 62 cm, a spód na głęb. 110 cm. Posadowiony był na warstwie II. W murku występowały też dwa rodzaje zaprawy i z tego powodu część murku przy wschodniej ścianie wykopu określono jako mur młodszy, a część zachodnią, jako mur starszy. W pobliżu północno-wschodniego narożnika wykopu, na głęb. 57 cm znajdował się fragment murku z różnych cegieł. Murek ten sięgał do głęb. 90 cm. Został rozebrany podobnie jak i pierwszy murek.

Ułamki naczyń z warstwy I, ze względu na technikę wykonania, można podzielić na naczynia średniowieczne obtaczane i nowożytnie toczone.

Naczynia średniowieczne obtaczane zostały wykonane z gliny zawierającej domieszkę drobnego piasku i wypalone na kolor stalowoszary. Można wyróżnić 3 brzegi, 2 brzuśce, 2 dna i 2 ułamki uch. Jeden brzeg pochodzi z garnka o średnicy wylewu 18 cm z wylewem ukształtowanym w okap (ryc. 14:15). Drugi z miski o średnicy 23 cm i wylewie silnie wychylonym na zewnątrz z krawędzią zaokrągloną, a trzeci z małej miseczki o średnicy 12 cm i wylewie prawie pionowo ustawionym (ryc. 14:1). Brzuśce mają powierzchnie gładkie. Dwa dna o średnicy 10 cm, są płaskie z podsypką piasku. Do garnków należą jeszcze 2 fragmenty uch taśmowych.

Naczynia toczone zostały wykonane z gliny zawierającej domieszkę drobnego piasku. Wypalone na kolor ceglasty. Można do tej grupy zaliczyć 19 brzegów, 22 brzuśce, 3 dna, 2 nóżki i 3 ułamki uch. Spośród brzegów, 11 ułamków pochodzi z garnków. Wylewy mają średnio wychylone na zewnątrz i krawędzie zaokrąglone z wrębem dla pokrywki (ryc. 14:18:20), lub bez wrębu (ryc. 14:21). Średnice ich wylewów wynoszą od 9 do 19 cm. Jeden z brzegów posiada na krawędzi zagłębienia, trzy dalsze mają na wewnętrznej powierzchni szkliwo brązowe, a jeden ma z obu stron szkliwo zielone na angobie. Trzy następne brzegi należą do dzbanów o szyjkach cylindrycznych (ryc. 14:31). Mają one krawędzie zaokrąglone z żeberkiem, a średnice ich wylewów wynoszą 8, 11 i 13 cm. Jeden z tych brzegów posiada z obu stron szkliwo brązowe. Dalsze 4 brzegi pochodzą z misek o średnicach 25, 27 i 29 cm. Wylewy mają silnie wychylone na zewnątrz (ryc. 14:25). W jednym wypadku brzeg jest pokryty szkliwem brązowym. Ze środkowych partii naczyń, 19 fragmentów posiada poziome żłobki, a tylko 3 są gładkie. Ponadto 5 z nich ma wewnątrz szkliwo brązowe. Dna naczyń są płaskie, wyodrębnione i ze śladami odcinania (ryc. 14:34, 37, 39). Średnice większych wynoszą 13 i 15 cm. Do tej grupy naczyń należą jeszcze 3 ułamki uch taśmowych o zgrubiałych brzegach oraz 2 nóżki z rondli. Ponadto w warstwie I znalazło się dno i brzusiec naczynia kamionkowego oraz brzeg talerza o średnicy 23 cm. Brzeg ten został wykonany z gliny tłustej i wypalonej na kolor jasnoczerwony (ryc. 14:38). Wewnętrzna jego powierzchnię pokrywa szkliwo ciemnobrązowe.

Naczynia wyżej opisane można datować na XVI-XIX w. W warstwie tej wystąpiły jeszcze 3 drobne ułamki dachówek, 2 fragmenty bocznych ścianek kafli oraz 3 wierzchy kafli płaskich. Z tych ostatnich jeden posiada na powierzchni rozetę i szkliwo kryjące

żółte, a drugi częściowo zachowane wyobrażenie twarzy ludzkiej i szkliwo zielone.

Zawartość warstwy I była przemieszana.

Wykop 4

Wykop 4 został założony na przejściu między Domkami Budniczymi a Muzeum Wojska, wzdłuż zachodniego muru domu nr 9/10 (ryc. 1 i 17)²³. Wymiary wy-

Ryc. 17. Poznań — Stary Rynek. Widok ogólny na wykop nr 4

Abb. 17. Poznań — Alter Markt. Gesamtansicht des Grabens Nr. 4

Fig. 17. Poznań — Old Market Place. General view of trench Nr. 4

kopu wynosiły około 10×2 m. W czasie prac wykopaliskowych wyróżniono warstwę I i wkop. Warstwę I zbierano w kilku warstewkach, kolejno do głęb. 70 cm, 120 cm, 120 - 150 cm, 150 - 200 cm i 220 - 300 cm. Wszystkie warstewki zawierały ułamki naczyń pochodzące z różnych okresów i dlatego opisuję je łącznie, bez względu na głębokości. W całości więc warstwa I zawierała 72 ułamki naczyń, 7 fragmentów szkła, 5 dachówek, 5 ułamków kafli, 2 przedmioty żelazne oraz dużo kości zwierzęcych.

Ułamki naczyń ze względu na technikę wykonania, można podzielić na naczynia wczesnośredniowieczne obtaczane, średniowieczne obtaczane i nowożytnie toczone.

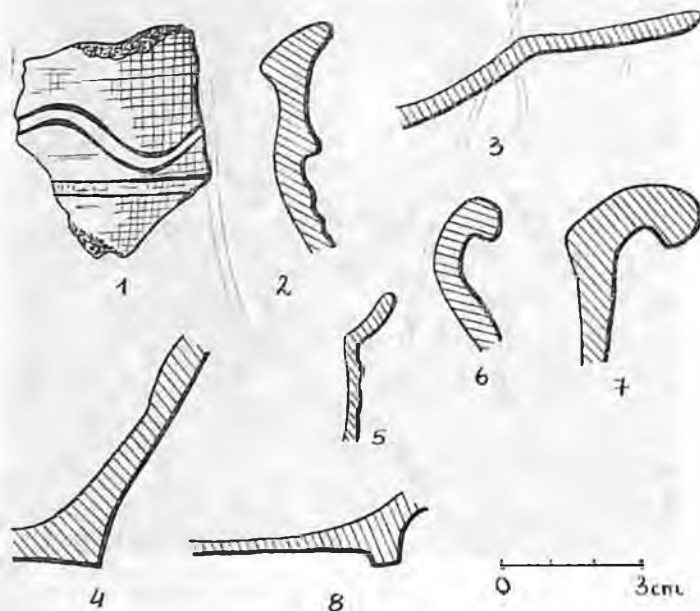
Naczynia wczesnośredniowieczne zostały wykonane z gliny, która zawierała domieszkę drobnych ziarn piasku i tłuczni. Powierzchnie miały kolor szary lub brunatny. Należą do nich 2 brzegi garnków o średnicy 13 i 22 cm. Wylewy mają średnio wychylone na zewnątrz, krawędzie zaokrąglone z wrębem dla pokrywki. Spośród 3 brzuśców, jeden ma powierzchnię gładką, drugi ma poziome żłobki a trzeci owalne zagłębienia.

²² Die Chronik d. Stadschreiber von Posen herausgegeben von A. Warschauer, „Zeitschrift d. hist. Gesellschaft f. d. Prov. Posen“, t. II : 1886, s. 205 - 206.

²³ Usytuowanie wykopu i jego wymiary, oparte są na ustnej informacji mgr E. Naumowiczówny i dr A. Rogalanki.

Dno o średnicy 11 cm jest płaskie z podsypką. Ułamki wyżej, opisanych naczyń znajdują się na złożu wtórnym. Na podstawie analogii z Poznania i Tyńca mogą być datowane na XIII w.²⁴

Naczynia średniowieczne obtaczane zostały wykonane z gliny, która zawierała domieszkę drobnego i średnioziarnistego piasku. Wypalone na kolor stalowoszary. Do tej grupy naczyń należą: 9 brzegów, 14 brzuśców, 3 dna i 1 fragment pokrywki. Spośród brzegów, 4 ułamki pochodzą z garnków, których wylewy są średnio wychylone na zewnątrz i krawędzie zaokrąglone (ryc. 18:6). Jeden z nich posiada na krawędzi zagłębienia. Średnice wylewów wynoszą 14, 19 i 21 cm. Dalsze 4 brzegi należą do misek o średnicach 13, 15, 17 i 25 cm. Miski mają wylewy silnie wychylone na zewnątrz, ukośnie ustawione i krawędzie zaokrąglone (ryc. 18:7). Jeden z tych brzegów posiada zagłębienia na krawędzi, a drugi rząd prostokątów na wylewie. Dalszy brzeg pochodzi z dzbanka o szyjce cylindrycznej i średnicy 9 cm. Z 14 brzuśców, 5 posiada poziome żłobki, 2 mają ornament składający się z jednego lub dwóch rzędów prostokątów, a pozostałe mają powierzchnie gładkie. Dna naczyń są płaskie, z podsypką piasku i słabo wyodrębnione (ryc. 18:4). Średnice ich wynoszą 6 i 14 cm. Opisane frag-

Ryc. 18. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 4. Ułamki naczyń
Abb. 18. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 4. Gefässcherben
Fig. 18. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 4. Pottery sherds

menty znajdowały się w tej warstwie na złożu wtórnym. Stanowią one grupę, którą na podstawie analogii z Poznania i Warszawy, można datować na XIV-XV w.²⁵

Naczynia toczone i wypalone na kolor ceglasty zostały wykonane z gliny zawierającej domieszkę piasku, lub bez domieszki schudzającej. Do tej grupy należy: 8 brzegów, 6 brzuśców, 3 dna, 2 ucha i 1 nóżka z rondla. Brzegi pochodzące z garnków mają wylewy średnio wychylone na zewnątrz, krawędzie zaokrąglone lub profilowane. Dwa z nich mają wewnątrz szklivo brązowe, a jeden z obu stron ciemnobrązowe. Średnice wylewów wynoszą 9, 11 i 17 cm. Dwa dalsze brzegi pochodzą z misek o średnicy 18 i 31 cm. Wylewy mają silnie wychylone na zewnątrz, ukośnie ustawione, a krawędzie zaokrąglone. Jeden z nich posiada wewnątrz szklivo zielone na angobie. Trzy brzegi pochodzą z talerzy o średnicach 17, 21 i 27 cm. Kołnierze mają szerokie i prawie poziomo ustawione, krawędzie zaokrąglone

ne i podniesione ku górze. Wewnętrzne ich powierzchnie pokrywa szklivo zielone. Brzuśce naczyń są gładkie lub pokryte poziomymi żłobkami wykonanymi szablonem. Trzy z nich posiadają wewnątrz szklivo zielone albo żółte na angobie. Z den o średnicy 6, 11 i 12 cm, pochodzą 3 drobne ułamki ze śladami odcinania. Do tych naczyń należą jeszcze 2 ułamki uch taśmowych oraz 1 nóżka z rondla. Wyżej opisane ułamki naczyń reprezentują formy od XV do XVIII w. z przewagą liczebna form pochodzących z XVI-XVII w. Mają one analogie w materiale pochodzącym z badań w Poznaniu, Warszawie i Gnieźnie²⁶. Do oddzielnej grupy należą fragmenty naczyń wykonanych z gliny tłustej i wypalanej na kolor jasnoczerwony. Są to: fragment dna o średnicy 7,5 cm, brzeg małego naczynia, pokryty żółtym szklivem, oraz dno talerza ze stopką (ryc. 18:8), o średnicy 16 cm. Dno jest pokryte białym szklivem na angobie. Wyroby ceramiczne tego typu można datować na XVIII w.²⁷

Z naczyń fajansowych pochodzą: fragment dna kubka, brzusiec talerza i 2 brzegi talerzy (ryc. 18:3). Wszystkie fragmenty pokryte są szklivem białym kryjącym i ornamentem w kolorze niebieskim. Wyroby fajansowe pojawiają się w Polsce na początku XVIII w.²⁸ Opisane więc formy można datować na XIX-XX w. Z tego samego czasu pochodzą też 3 ułamki porcelanowych talerzy oraz 7 fragmentów naczyń kamionkowych. Z naczyń kamionkowych pochodzą 3 brzegi garnków o wylewach średnio wychylonych na zewnątrz i krawędziach zaokrąglonych z wrębem dla pokrywki (ryc. 18:5); 2 brzuśce z garnków oraz 2 ułamki den o ściankach prawie pionowo ustawionych. Wszystkie fragmenty pokryte są szklivem ciemnobrązowym. Ponadto w warstwie I wystąpiły też ułamki naczyń szklanych. Były to: dno silnie wklęsłe, brzusiec z butelki oraz brzeg naczynia. Fragmenty te zostały wykonane ze szkła zielonego i pokryte były mieniącą się patyną. Natomiast 2 dna, nóżka i brzusiec zostały wykonane ze szkła białego, wyglądającego na współczesne. Oprócz tego warstwa I zawierała 5 fragmentów dachówek, 1 ułamek bocznej ścianki kafla, 1 mały fragment wierzchu kafla z listewką i powierzchnią pokrytą żółtym szklivem na angobie, oraz 2 drobne ułamki z den kafla garnkowych, które posiadały na wewnętrznej powierzchni szklivo brązowe. Z zabytków wykonanych z żelaza zostały znalezione 2 podkówki do butów (nr inw. 20/64).

Jak wynika ze zdjęć wykonanych na wykopie 4, odsłonięto 2 fundamenty ceglane (ryc. 19). Jeden z nich należy do budynku oznaczonego nr 9/10, a znajdujący się przed nim jest pozostałością starszego, zniszczonego przy budowie wymienionego budynku. Uszkodzony fundament został zbudowany z cegieł w układzie wendyjskim i pochodzi prawdopodobnie z XIV w.²⁹

Wykop 5

Wykop 5 został usytuowany przed Domkami Budniczymi nr 16-20, w odległości około 2,5 m od linii kolumn (ryc. 1 i 20). W czasie prac wykopaliskowych wyróżniono w wykopie 5 warstw kulturowych. Oznaczono je kolejno jako warstwy: I, II, III (głęb. 150-210 cm) III (z głęb. 300-375 cm) oraz wkop oznaczony jako IV.

Calec nie zawierający zabytków składał się z piasku i strop jego wystąpił na głęb. około 400 cm, poniżej poziomu otaczającego wykop.

Warstwa III z głęb. od 300 do 375 cm zalegała na calcu. Składała się z brązowo-czarnej próchnicy z piaskiem. Strop jej wystąpił na głęb. 300-320 cm, a spąg na 375-400 cm, przy czym w narożniku północno-wschodnim opadał poniżej 440 cm. W tym narożniku odsłonięto fragment bruku kamiennego. Kamienie były

²⁴ A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Żak, *Badania na posesji...*, ryc. 81:2, s. 161, 168; A. Swiechowska, *Warsztat garncarski z końca XVII wieku*, „Szkiełko Starożytnym Średniowieczu”; J. Kruppé, *Studia nad ceramiką...*, s. 237-242.

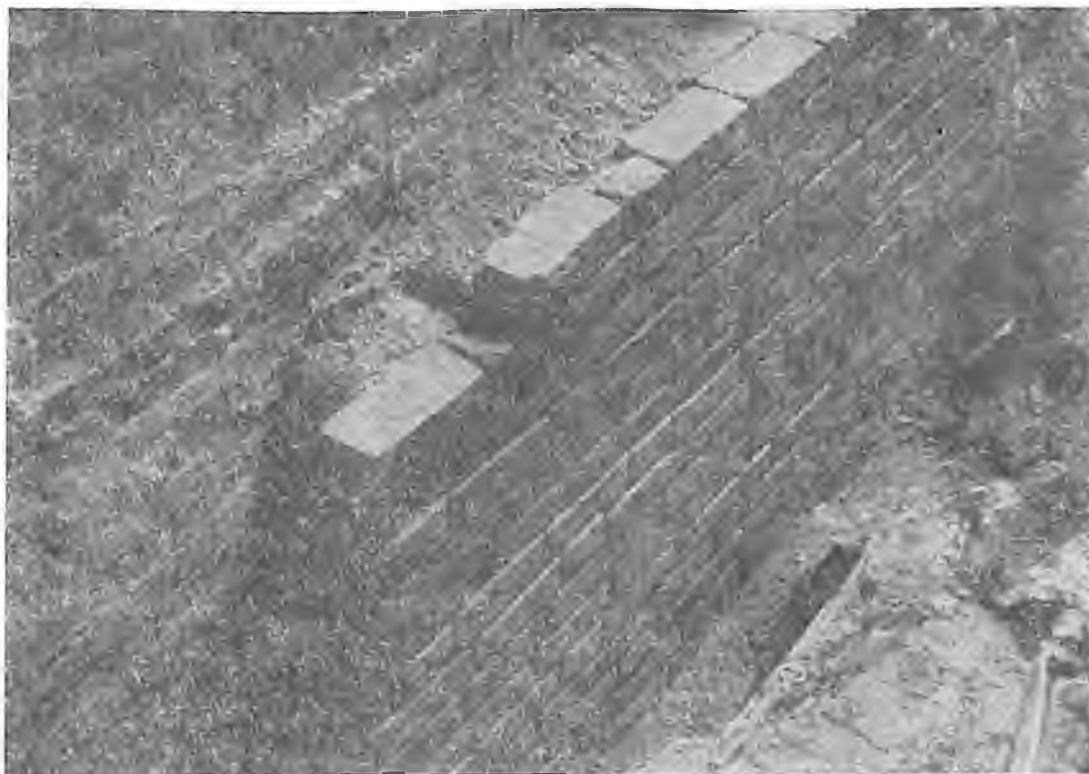
²⁵ I. Sikorska, *Ceramika...*, s. 243-253.

²⁶ G. Leńczyk, *Wyniki...*, tabl. 28-1, s. 41; A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Żak, *Badania na posesji...*, tabl. 16:29, s. 152.

²⁷ J. Kruppé, *Studia nad ceramiką...*, ryc. 4:3, s. 23; tenże, *Garncarstwo...*, ryc. 87:2, 43:8, 8:3.

²⁸ G. Leńczyk, *Wyniki...*, s. 40; A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Żak, *Badania na posesji...*, s. 153.

²⁹ Z. Swiechowski, *Wczesne budownictwo ceglane w Polsce*, „Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu”, t. 1, Wrocław 1961, s. 80.

Ryc. 19. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 4. Mury ceglane wzdłuż wschodniej granicy wykopu

Abb. 19. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 4. Ziegelmauern entlang der Ostseite des Grabens

Fig. 19. Poznań — Old Market Place. Trench 4. Brick walls along eastern limit of trench

ułożone w próchnicy i zalegały na głęb. 430 cm. Pod kamieniami, na głęb. 440 cm znajdowało się drewno ułożone na osi południowy-zachód na północny-wschód. Były to bierwiona przecięte na pół i płaską stroną zwrócone ku górze. Drewno zalegało bezpośrednio na piasku i wchodziło w profil północny. Bruk kamienny i drewno zostały odsłonięte na małej przestrzeni i trudno powiedzieć czy stanowiły wyמושczenie ulicy, czy też były związane ze zbiornikiem na wodę, odkrytym

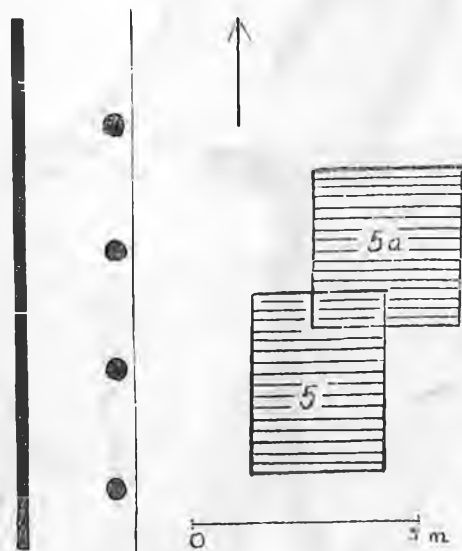
w najbliższym sąsiedztwie, w obrębie wykopu 5a.

Warstwa III zawierała 111 ułamków naczyń, 73 fragmenty kości zwierzęcych, fragmenty skóry, ułamki przedmiotów żelaznych i ośkę kamienną.

Ułamki naczyń ze względu na technikę wykonania można podzielić na naczynia wczesnośredniowieczne obtaczane i średniowieczne obtaczane.

Naczynia wczesnośredniowieczne zostały wykonane z gliny z domieszką drobnego piasku i tłuczni. Powierzchnie mają kolor szary lub brunatny. Do tej grupy naczyń należą: 1 brzeg, 13 brzuśców i 3 ułamki den. Brzeg pochodzi z garnka o średnicy wylewu 14 cm. Wylew ma średnio wychylony na zewnątrz, krawędź zaokrągloną z wrębem dla pokrywki. Siedem ułamków z brzuśców posiada powierzchnie gładkie, a 6 zostało ozdobionych poziomymi żłobkami wykonanymi rylcem. Dna są lekko wklęsłe z podsypką piasku. Jeden fragment posiada pierścień dookólny (ryc. 22:17). Ceramikę tę można datować na przełom XII/XIII w.³⁰

Naczynia średniowieczne zostały wykonane z gliny, która zawierała dużą ilość domieszki w postaci drobnego i grubego piasku. Wypalone na kolor stalowoszary. Można tu wyróżnić 13 brzegów, 64 ułamki brzuśców, 13 den i 2 fragmenty pokrywek. Brzegi garnków mają wylewy średnio wychylone na zewnątrz, krawędzie zaokrąglone i na zewnętrznej stronie uformowane w okap (np. ryc. 21:7), albo mają krawędzie zaokrąglone z wrębem dla pokrywki lub bez wrębu (np. ryc. 21:4). Średnice wylewów wynoszą od 12 do 19 cm. Przy jednym brzegu znajdował się fragment ucha taśmowego. Jeden brzeg pochodzi z dzbana o średnicy 13 cm i wysokiej cylindrycznej szyjce z profilowanym okapem (ryc. 21:23). Dalszy brzeg należy do miseczki o średnicy 12 cm. Krawędź ma zaokrągloną i brzusiec ozdobiony poziomymi żłobkami (ryc. 21:13). Ze środkowych partii naczyń, 51 ułamków posiada powierzchnie gładkie, 10 ma poziome żłobki wykonane szablonem.

Ryc. 20. Poznań — Stary Rynek. Usytuowanie wykopu nr 5 i 5a

Abb. 20. Poznań — Alter Markt. Lage der Gräben Nr. 5 und 5a

Fig. 20. Poznań — Old Market Place. Location of trench Nr. 5 and 5a

³⁰ W. Błaszczyk, *Sprawozdanie z nadzoru...*, tabl. 1:4, 5:5, 6:6, s. 405; J. Żak, *Badania w ogrodzie...*, ryc. 31:7, s. 107.

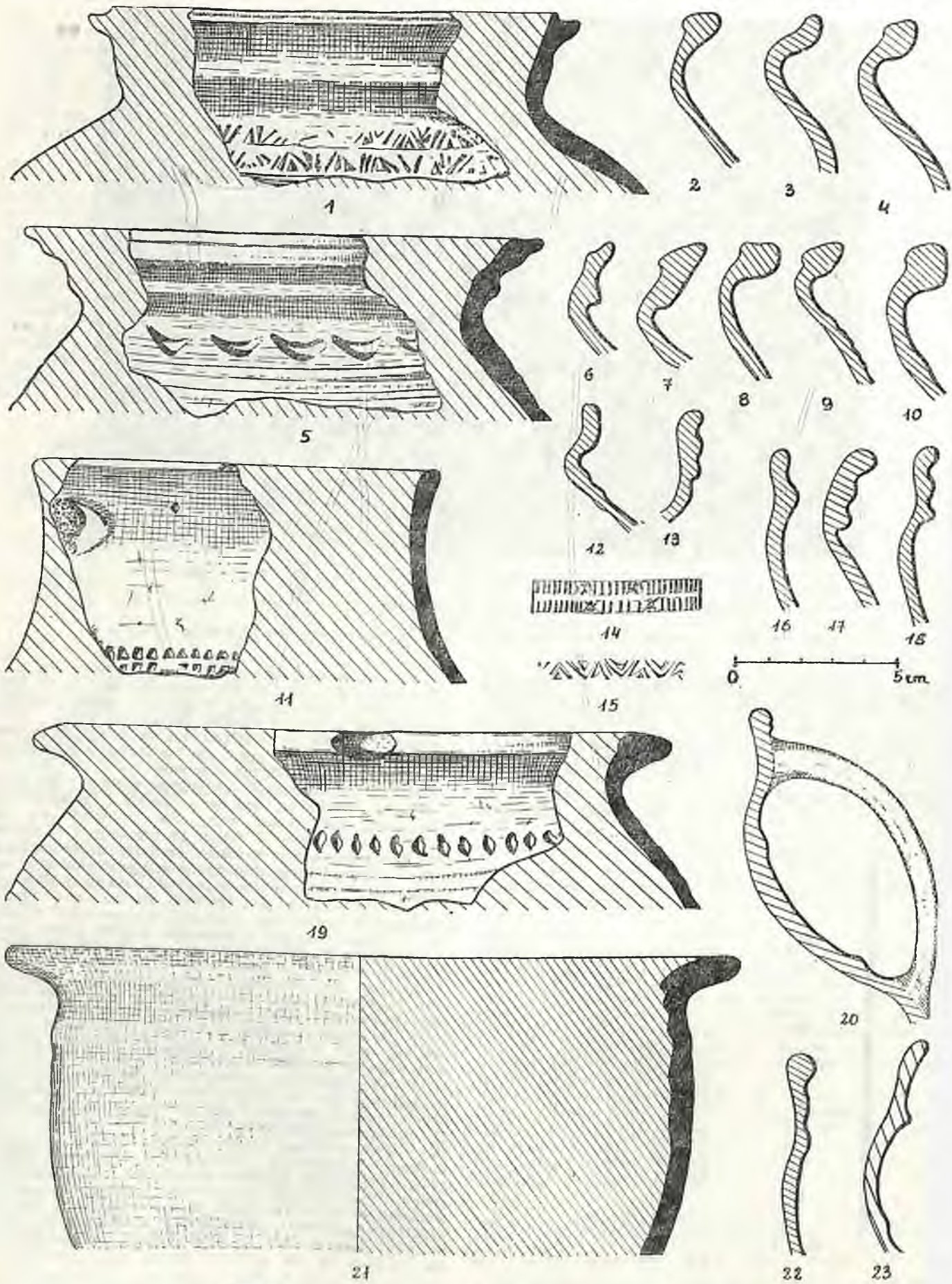
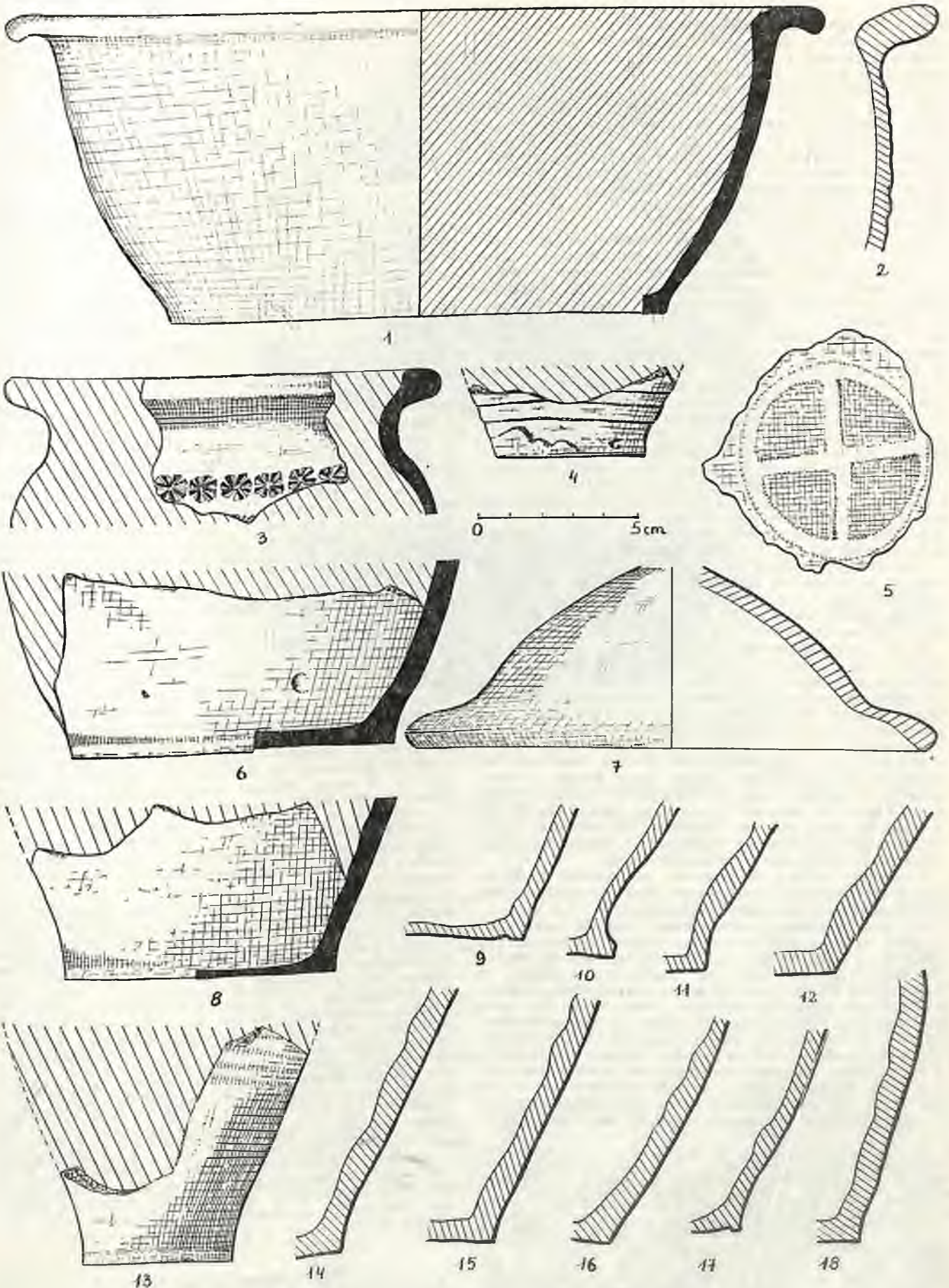

Fig. 21. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 5. Ułamki naczyń
 Abb. 21. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 5. Gefäßscherben
 Fig. 21. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 5. Pottery sherds

Ryc. 22. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 5. Ułamki naczyń
 Abb. 22. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 5. Gefässcherben
 Fig. 22. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 5. Pottery sherds

nem, 1 ma plastyczną listewkę, a 2 ornament wykonany kółkiem zębatym. Na motywy ornamentu składają się ukośna krataczka i rząd kwadracików. Dna naczyń są przeważnie płaskie i słabo wyodrębnione (ryc. 22:15). Tylko 1 ułamek posiada pierścień dookolny. Wszystkie dna mają podsypkę drobnego piasku. Średnice większych fragmentów wynoszą od 6 do 16 cm, z przewagą den o średnicy 9 i 11 cm. Z garnków pochodzą jeszcze 2 ułamki uch taśmowych o zgrubiałych brzegach. Z pokrywek zachował się uchwyt oraz brzeg o średnicy 13 cm i krawędzi skośnie ściętej. Naczynia wyżej opisane, na podstawie techniki wykonania i analogii, można datować na przełom XIII/XIV w.³¹

Ponadto warstwa III zawierała fragment szkła o grubości 3-4 mm. Szkło posiadało przełom porowaty i kolor ciemnobrazowy. Znalezione fragmenty skóry pochodzą z obuwia. Są to części wierzchołów bucików z dziurkami stanowiącymi ślady po szyciu, podeszwa dziecięcego bucika i 3 skrawki skóry (nr inw. 53/64). Znaleziono fragment ości z szarego łupku o przekroju prostokątnym. Oba końce ości są ułamane i tylko 3 ścianki są wygładzone. Długość zachowanej części wynosi 9 cm, szerokość 1,6-2,4 cm, a grubość około 1,5 cm (nr inw. 50/64). Przedmioty żelazne są silnie skorodowane. Są to: brylka żelaza, sztabka o przekroju prostokątnym, długości 7 cm, hak o przekroju prostokątnym i długości 14,5 cm (nr inw. 49/64), gwóźdź o przekroju prostokątnym z dużą okrągłą główką (nr inw. 52/64), fragment oprawki z taśmy o grubości 3 mm, szerokości 2 cm i długości 8,5 cm z trzema nitami (nr inw. 19/64) oraz grot beltu z fragmentem drewna w tulejce (nr inw. 47/64). Grot posiada ostrze romboidalne. Długość całego grotu wynosi 5,3 cm, a średnica tulejki 7 mm (ryc. 25).

Chronologię warstwy III można oprzeć tylko na ceramice, gdyż zabytki występujące w niej są mało charakterystyczne i nie wnoszą danych do uściślenia chronologii. Zatem warstwę III można datować na przełom XIII/XIV w. i I połowę XIV w.

Na tej samej głębokości, co opisana warstwa III, wystąpił wkop oznaczony jako warstwa IV. Zawierał on materiał przemieszany. Warstwa ta dostarczyła fragmentu brzuśca z naczynia wczesnośredniowiecznego, 2 brzuśców z naczyń średniowiecznych, fragmentu cegły, dna z butelki ze szkła ciemnozielonego oraz 2 ułamków kości zwierzęcych.

Warstwa III z głębokości 150-210 cm zawierała 409 ułamków naczyń, zabytki z gliny, skóry, żelaza i ołowiu, zabytki z drewna oraz 56 fragmentów kości zwierzęcych. Strop tej warstwy wystąpił na głęb. 160-180 cm a spąg na głęb. 300 cm. Warstwa III składała się ze zbitej, czarnej próchnicy bagiennej, z domieszką gliny, szczątków organicznych i muszelek małży.

Fragmenty naczyń ze względu na technikę wykonania można podzielić na naczynia wczesnośredniowieczne obtaczane i średniowieczne obtaczane.

Naczynia wczesnośredniowieczne zostały wykonane z gliny zawierającej domieszkę piasku i tłuczni. Powierzchnie mają koloru szarego lub brunatnego. Można do tych naczyń zaliczyć 26 fragmentów brzegów, 37 brzuśców i 17 den. Brzegi garnków posiadają wylewy średnio wychylone na zewnątrz, przy czym 10 z nich ma krawędzie zaokrąglone z wrębem dla pokrywki (ryc. 21:2, 4, 9), trzy są bez wrębu. Dalszych 12 brzegów posiada krawędzie ukośnie ścięte czasem profilowane i uformowane na zewnętrznej stronie w okap (ryc. 21:1, 5-7). Średnice wylewów tych garnków wahają się od 11 do 18 cm. Niektóre brzegi posiadają ornament w postaci ukośnej krataczki, zagłębień lub rzędów roze-

tek. Na kilku brzegach występują ślady przypalonych potraw. Jeden brzeg pochodzi z naczynia o cylindrycznej szyjce i średnicy 12 cm. Z brzuśców, 30 ułamków posiada powierzchnie gładkie, 3 mają poziome żłobki wykonane rylcem, a 4 mają następujące motywy ornamentu: pas ukośnych kresek (ryc. 21:15) pasmo fałiste lub owalne zagłębienia. Dna naczyń są płaskie z podsypką piasku. Sześć z nich jest słabiej wyodrębnionych (ryc. 22:12), a 5 silniej (ryc. 22:6). Średnice den wahają się od 6 do 17 cm. Na jednym dnie znajduje się znak w kształcie krzyża w kole (ryc. 22:5). Fragmenty wyżej opisanych naczyń, ze względu na dane techniczne, tworzywo oraz nawiązania do form i ornamentu naczyń średniowiecznych, można datować na 2 połowę XIII i przełom XIII/XIV w.³² Naczynia te mogły być też wytworem rzemiosła wiejskiego z XIV w.

Naczynia średniowieczne obtaczane zostały wykonane z gliny, która zawierała domieszkę drobno i średnioziarnistego piasku. W niektórych fragmentach występuje duża ilość domieszki schudzającej. Wypalone były na kolor stalowoszary, rzadziej brunatny, lub z dwubarwnym przełomem. Można do tych naczyń zaliczyć 69 brzegów, 247 brzuśców, 59 den, 11 pokrywek i 2 ułamki uch. Spośród brzegów, 30 fragmentów pochodzi z wylewów garnków. Wylewy są średnio wychylone na zewnątrz, a krawędzie różne. Krawędzie 15 ułamków są lekko zgrubiałe i zaokrąglone lub prosto ścięte z wrębem dla pokrywki (ryc. 21:8, 10, 19), dwa są bez wrębków. Dalszych 13 brzegów posiada krawędzie ukośnie ścięte do środka i na zewnętrznej stronie uformowane w okap (np. ryc. 21:7). Na większych fragmentach oprócz poziomych żłobków wykonanych szablonem, występuje jeszcze ornament w postaci rzędu rombów (ryc. 21:19), ukośnej krataczki, różnych układów prostokątów (ryc. 21:14), rozetek (ryc. 22:3), linii fałistej oraz owalnych zagłębień na krawędzi. Ornament występuje przeważnie poniżej szyjki, a tylko w 4 wypadkach na wylewie. Średnice wylewów wynosiły od 10 do 20 cm, z przewagą liczebną o średnicy 15 cm. Dalszych 16 brzegów pochodzi z dużych misek, których średnicę wynosiły od 15 do 30 cm. Wylewy misek są silnie wychylone na zewnątrz, ustawione poziomo lub ukośnie, a krawędzie zaokrąglone lub prosto ścięte (ryc. 21:21, 22:1, 2). Jeden brzeg ma owalne zagłębienia na krawędzi. Brzuśce misek były pokryte często poziomymi żłobkami. Do dzbanów lub pucharków można zaliczyć 23 brzegi. Wylewy mają ustawione prawie pionowo, czasem lekko wychylone na zewnątrz. Krawędzie 18 ułamków są zaokrąglone i na zewnętrznej stronie uformowane w okap (ryc. 21:16, 18, 20). U niektórych okap jest profilowany lub ozdobiony zagłębieniami, albo rzędem trójkątów czy ukośną krataczką. Przy 7 brzegach zachowały się w całości lub częściowo ucha taśmowe ze zgrubiałymi krawędziami, przymocowane poniżej krawędzi. Tylko 5 brzegów pochodzi z wysokich szyjek cylindrycznych (ryc. 21:11). Jeden z nich posiada ornament w postaci 2 rzędów trójkątów. Średnice wylewów wynosiły od 8 do 13 cm. Z dzbanów lub garnków pochodzą jeszcze 2 ułamki uch taśmowych. Z partii środkowych naczyń, 171 fragmentów posiada powierzchnie gładkie, niezdobione, 60 ma poziome żłobki wykonane szablonem, 3 posiadają plastyczne listewki z owalnymi zagłębieniami, a 13 dalszych ma następujące motywy ornamentu: rząd prostokątów, rozetki, ukośna krataczka, ukośne kreseczki, oraz prostokąty i kwadraciki w różnych układach. Z den naczyń zachowało się 57 ułamków i 2 dna w całości. Dna są płaskie, rzadziej lekko wklęsłe. Z tego 22 ułamki pochodzą z den słabo wyodrębnionych (ryc. 22:10, 12, 14), 9 fragmentów z silnie wyodrębnionych czasem ze stopką (ryc. 22:11, 18), tylko 9 posiada pierścień dookolny (ryc. 22:17). Dalszych 16 ułamków to fragmenty drobne, o których nic nie można powiedzieć. Wszystkie dna mają podsypkę piasku, tylko u 3 fragmentów występują ślady

³¹ A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Zak, *Badania na posesji...*, tabl. 18:15, 18, s. 163; T. Wiślański, *Badania wykopaliskowe w Poznaniu na posesji Ostrów Tumski II w roku 1948*, „Poznań we wczesnym średniowieczu”, t. 2, Wrocław 1960, tabl. 13:29; K. Przewoźna, *Badania wykopaliskowe w katedrze poznańskiej w 1946 r.*, „Poznań we wczesnym średniowieczu”, t. 1, Wrocław 1959, tabl. 5:6, s. 64; J. Kruppé, *Garncarstwo...*, ryc. 39:5; tenże, *Studia nad ceramiką...*, ryc. 17:7, 8, s. 28, ryc. 3:13, s. 23, ryc. 16:2, s. 24; I. Górska, *Archeologiczne badania...*, tabl. 13:d, s. 231; A. Gardawski, J. Kruppé, *Późnośredniowieczne naczynia kuchenne i stołowe*, „Szkice Staromiejskie”, Warszawa 1955, tabl. 17, 21, 41; L. Gajewski, *Materiały do średniowiecznego garncarstwa wlejskiego w Małopolsce*, „Materiały Archeologiczne”, t. 1:1959, tabl. 1:14, 15, s. 350.

³² J. Zak, *Badania w ogrodzie...*, ryc. 31:1, 32:18, s. 107; A. Gardawski, J. Kruppé, *Późnośredniowieczne naczynia...*, tabl. 8; A. Walowy, *Materiały z badań...*, s. 323; T. Wiślański, *Badania wykopaliskowe...*, tabl. 13:31; J. Kruppé, *Studia nad ceramiką...*, ryc. 19:10, 17, s. 29; ryc. 21:15, 20, 24:44, s. 37.

Ryc. 23. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 5. Drewniany talerz toczony

Abb. 23. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 5. Gedrechselter Holzteller

Fig. 23. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 5. Turned wooden plate

zagładzania. Na większych fragmentach widoczne są ślady dolepienia poszczególnych wałeczków ścianek naczyń. Średnice den wahają się od 6 do 20 cm, z przewagą liczebną den o średnicy 11-13 cm. Zachowane w całości dna należą do małych naczyń. Jedno z nich o średnicy 4 cm wykazuje ślady odcinania (ryc. 22:4), a drugiej o średnicy 4,5 cm posiada pierścień dookólny i podsypkę piasku (ryc. 22:13). Do garnków średniowiecznych należy jeszcze 11 fragmentów pokrywek. Zachowały się z nich 4 uchwyty, 3 ułamki ze środkowych partii oraz 7 brzegów (ryc. 22:7). Z tego 3 brzegi mają krawędzie zaokrąglone i zagięte do środka, a 4 posiadają krawędzie ukośne ścięte. Średnice pokrywek wynoszą od 12 do 17 cm.

Naczynia średniowieczne wyżej opisane, w oparciu o technikę wykonania i formy oraz analogie, można datować na XIV i początek XV w.³³ W warstwie III znalazły się również fragmenty naczyń toczonych, na których znajduje się piasek, co świadczyłoby o tym,

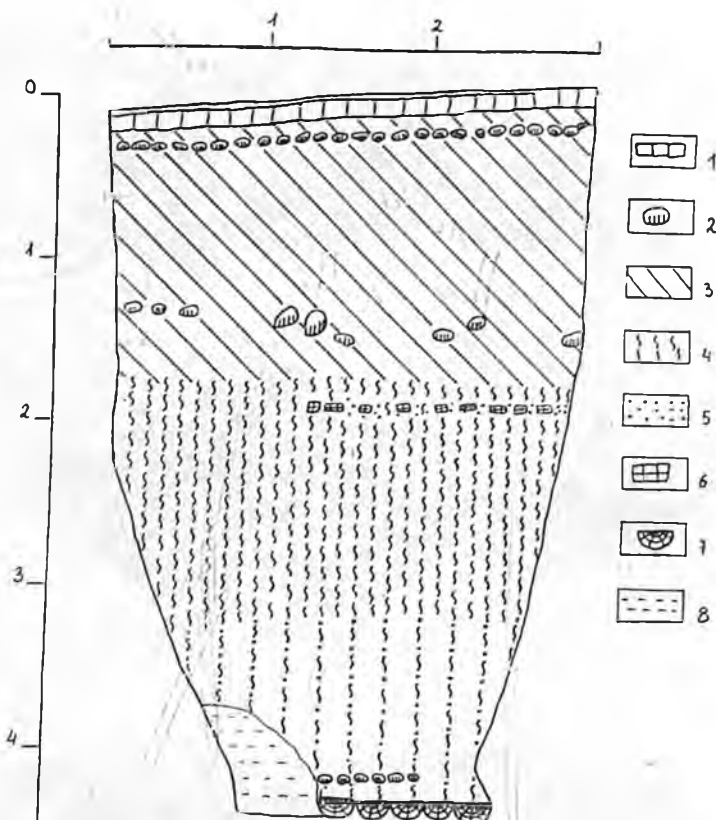
że spadły z profilu, gdyż ułamki naczyń średniowiecznych mają przyklepione grudki gliny. Z tego powodu naczynia toczone pomijam przy podaniu chronologii warstwy III.

Z gliny zostały wykonane 2 zabytki, a mianowicie gwizdek i ciężarek do sieci. Gwizdek ma kształt ptaszka. Jest uszkodzony, bez główki. Został wykonany z gliny bez piasku i wypalony na kolor ceglasty. Zewnętrzną powierzchnię gwizdka pokrywa szkliwo brązowe (nr inw. 45/64). Ciężarek do sieci zachował się tylko w połowie. Wypalony na kolor szary. Średnica jego wynosi około 14 cm, grubość 1,6-2,4 cm, a na środku posiada otwór o średnicy 3 cm (nr inw. 37/64).

Przedmioty żelazne są silnie skorodowane. Są to prawdopodobnie gwoździe (nr inw. 42/64), następnie część podkowy z prostokątnym występem (nr inw. 44/64). Na zachowanej części podkowy o dług. 10 cm, znajdują się 3 prostokątne otwory i część czwartego. Dalszym zabytkiem jest kółko z ołowiu o grub. 3 mm z wyciętymi zębami na krawędzi, przy czym końce zębów są prosto ścięte. Na środku kółka znajduje się otwór o średnicy 3 mm (nr in. 43/64).

W warstwie III znajdowały się fragmenty skóry. Na podstawie większych z nich można stwierdzić, że były to fragmenty wierzchów bucików ze śladami szycia (21 szt.), 3 fragmenty podeszwy bucików, oraz dużo skrawków skóry (nr inw. 35/64 i bez nru).

³³ Opracowanie ceramiki zawarte w 3 tomach „Poznań we wczesnym średniowieczu” J. Kruppé, *Studia nad ceramiką...*; tenże, *Garncarstwo...*; J. Modrzyński, *Skarb groszy praskich z Błotnicy Strzeleckiej*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. 6:1962, z. 3-4, s. 277; T. Grzywaczyk, E. Pawlicka, M. Perzyńska, J. Zak, *Z badań wykopaliskowych nad osadą św. Gotharda w Poznaniu w 1960 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 16:1964, ryc. 4:3, s. 191.

Ryc. 24. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 5. Profil północny. 1 — bruk; 2 — kamień; 3 — próchnica z gruzem ceglany; 4 — próchnica bagienna; 5 — piasek; 6 — cegła; 7 — drewno, 8 — uszkodzona część przez wodę

Abb. 24. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 5. Nordprofil. 1 — Pflaster; 2 — Steine; 3 — Humus mit Ziegelschutt; 4 — Moorhumus; 5 — Sand; 6 — Ziegel; 7 — Holz; 8 — durch Wasser vernichteter Teil

Fig. 24. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 5. Northern profile. 1 — pavement; 2 — stone; 3 — humus with brick debris; 4 — marsh humus; 5 — sand; 6 — brick; 7 — timber; 8 — part damaged by water

Z drewna zachowały się: fragment tłuczka o długości 13 cm i średnicy w najgrubszym miejscu 8 cm (nr. inw. 48/64) oraz podobny kształtem fragment drewna, o którym, ze względu na małą jego część, trudno coś powiedzieć (nr inw. 34/64). Znalazła się też część talerza drewnianego o średnicy dna 8 cm (ryc. 23, nr inw. 32/64). Talerz był toczony. Jak wynika z inwentarza zabytków był jeszcze brzeg naczynia drewnianego (nr inw. 33/64). Chronologię warstwy III można ustalić, w oparciu o stratyografię i analizę ceramiki, na XIV i początek XV w.

Warstwa II została wyróżniona tylko na rysunku profilu zachodniego i na rzucie poziomym. Z rysunków wynika, że była to próchnica z gliną i piaskiem, o kolorze brązowym. Zalegała na głęb. około 130 do 160 cm. Na środku przy wschodniej ścianie wykopu, na głęb. 140 cm został odsłonięty fragment bruku kamiennego. Nic więcej nie można powiedzieć o tej warstwie.

Na zawartość jej złożyły się: 17 monet i 2 żetony (nr inw. 29/64) oraz kulka metalowa (nr inw. 30/64). Wystąpiły następujące monety: 2 monetki małe, miedziane, bardzo zatarte, prawdopodobnie pochodzące z czasów Jana Kazimierza. Dwa miedziane trojaki bardzo zatarte, bite za panowania Stanisława Augusta Poniątkowskiego. Następnie 7 miedzianych, pruskich fenigów. Są to monety o wartości: 3 fenigów z r. 1862 (2 szt.), 1 fenig z r. 1865, 2 fenigi z r. 1866, 2 fenigi z r. 1872, 1 fenig z r. 1874, 1 fenig z r. 1875 oraz 2 srebrne półgrosze z r. 1864. Ponadto znaleziono 4 monety częściowo zachowane, prawie całkiem zniszczone i przez to trudne do określenia. Razem z monetami został znaleziony żeton farbiarni poznańskiej z XIX w. i liczman, prawdopodobnie mennicy norymberskiej. Ostatnim zabytkiem w tej warstwie jest kulka metalowa o średnicy 1,5 cm z przewierconym przez środek na wylot otworkiem, o średnicy 4 mm.

Warstwa I składała się z próchnicy z piaskiem i gruzem ceglany. Była przecięta przez liczne wkopy. Za-

legała od bruku stanowiącego poziom Rynku, do głęb. 130 cm.

Na zawartość warstwy I złożyły się: 96 ułamków naczyń glinianych, 35 szklanych, 7 fragmentów dachówek, przedmioty żelazne oraz 47 kości zwierzęcych.

Fragmenty naczyń ze względu na technikę wykonania można podzielić na naczynia średniowieczne obtaczane i nowożytnie toczone.

Ułamki naczyń średniowiecznych nie różnią się od takich samych naczyń z warstwy III. Można do nich zaliczyć 7 brzegów, 7 brzuśców, 2 dna, 2 ułamki pokrywek i część ucha. Spośród brzegów, 5 fragmentów pochodzi z garnków o wylewach średnio wychylonych na zewnątrz. Trzy z nich mają krawędzie ukośnie ścięte do środka i na zewnętrznej stronie uformowane w okap, a 2 mają krawędzie zaokrąglone z wrębem dla pokrywki (ryc. 26:6). Jeden z brzegów posiada na krawędzi okapu zagłębienia, a drugi rząd jodełek. Średnice wylewów wynoszą od 18 do 22 cm. Jeden brzeg pochodzi z miski o średnicy wylewu 20 cm. Wylew ma silnie wychylony na zewnątrz i ornament w postaci 2 rzędów prostokątów (ryc. 26:7). Do dzbanka należy 1 brzeg ukształtowany na zewnętrznej stronie w okap (ryc. 26:8). Z dzbanka też pochodzi fragment ucha taśmowego o zgrubiałych krawędziach. Z brzuśców, 3 ułamki mają powierzchnie gładkie, 2 mają poziome żłobki, a 2 ornament, w jednym wypadku trudnym do odczytania, a w drugim jest to rząd kwadracików. Ułamki są drobne. Z pokrywek zachowały się tylko 2 uchwyty guzowe.

Ceramika wyżej opisana jest w warstwie I na wtórnym złożu.

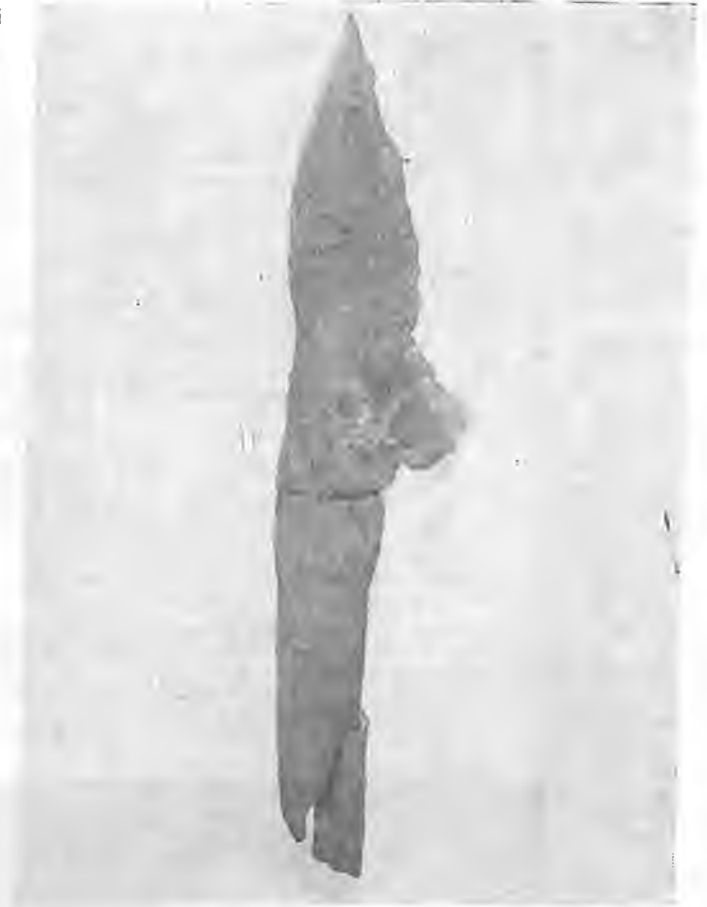
Naczynia toczone zostały wykonane z gliny zawierającej niedużą ilość domieszki schudzającej w postaci drobnego piasku. Wypalone na kolor ceglasty. Rzadziej występują ułamki z gliny bez domieszki schudzającej i wypalone na kolor jasnoczerwony.

Do naczyń wypalonych na kolor ceglasty można za-

liczyć 18 brzegów, 20 brzuśców, 6 den, 3 ucha, 2 nóżki i uchwyt z rondla oraz 2 pokrywki. Cztery brzegi pochodzą z garnków o wylewach silnie wychylonych na zewnątrz, krawędziach zaokrąglonych i profilowanych. Jeden z nich ma na wylewie paski malowane brunatną farbą, a pozostałe posiadają szkliwo ciemnobrązowe lub zielone. Średnice wylewów wahają się od 10 do 18 cm. Dalsze 4 brzegi o średnicy 27 i 31 cm należą do misek o wylewach silnie wychylonych na zewnątrz i ustawionych prawie poziomo. Jeden z nich ma na wylewie szkliwo brązowe. Z misek lub rondli na nóżkach pochodzi 6 brzegów, których wylewy są średnio wychylone na zewnątrz. Krawędzie mają zaokrąglone z wrębem dla pokrywki (ryc. 26:3). Wewnętrzne ich powierzchnie pokrywa szkliwo brązowe. Średnice wylewów wynoszą od 12 do 28 cm. Dalsze 2 brzegi należą do dzbanów o cylindrycznych szyjkach i średnicy 9 oraz 14 cm. (ryc. 26:10). Na zewnętrznej powierzchni obu ułamków znajduje się szkliwo brązowe albo zielone. Znalazły się również 2 brzegi talerzy o średnicy 20 i 23 cm. Kolnierze mają ukośnie ustawione a krawędzie ukośnie ścięte i profilowane (ryc. 26:2). Na wewnętrznej powierzchni jednego z nich znajduje się szkliwo zielone. Drugi brzeg ma szkliwo żółte i zielone na angobie, nadto ornament w postaci drobnych zagłębień, wykonanych kółkiem zębatym. W zagłębieniach nie ma angoby, przez co szkliwo w tych miejscach ma ciemniejszy odcień. Ze środkowych partii, 10 ułamków posiada powierzchnie gładkie, a 10 ma poziome żłobki. Wewnętrzne powierzchnie 5 fragmentów pokrywa szkliwo brązowe, na 2 ułamkach szkliwo znajduje się z obu stron. Dna naczyń są płaskie ze śladami odcinania i wyodrębnione, ze stopką. Trzy z nich posiadają wewnątrz szkliwo brązowe. Średnice den wynosiły 8, 10 i 11 cm. Do opisanych naczyń należą jeszcze 3 ułamki uch taśmowych o przekroju owalnym, przy czym 2 z nich posiadają szkliwo brązowe, dalej 2 nóżki i uchwyt z rondla oraz 2 brzegi pokrywek o średnicy 15 cm. Krawędzie pokrywek są zaokrąglone i nieco zagięte do środka.

Ceramikę wyżej opisaną w oparciu o dane techniczne i analogie można datować na XV-XVIII w. w zależności od form i rodzaju szkliwa³⁴.

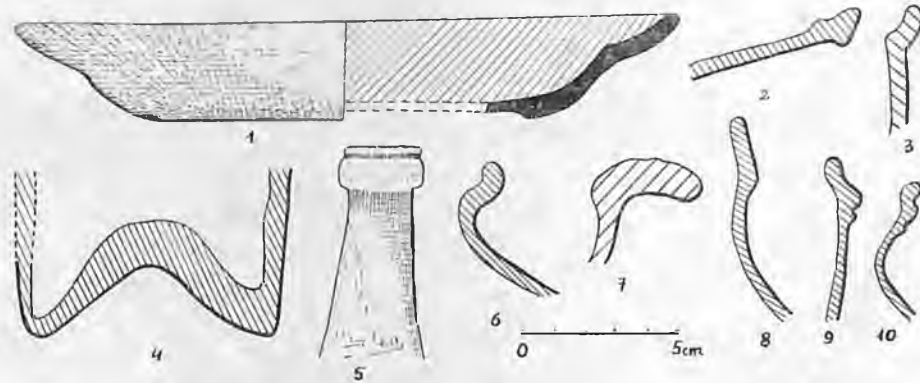
Oddzielną grupę wśród ceramiki toczzonej tworzą ułamki wykonane z gliny tłustej i wypalone na kolor jasnoczerwony. Należą do niej: 2 brzegi z dzbanków o cylin-

Ryc. 25. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 5. Grot kuszy z częściowo zachowanym drzewcem

Abb. 25. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 5. Bolzenspitze einer Armbrust mit teilweise erhaltenem hölzernen Schaft

Fig. 25. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 5. Arbalet arrow head with partly preserved wooden tip

Ryc. 26. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 5. Ułamki naczyń

Abb. 26. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 5. Gefäßscherben

Fig. 26. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 5. Pottery sherds

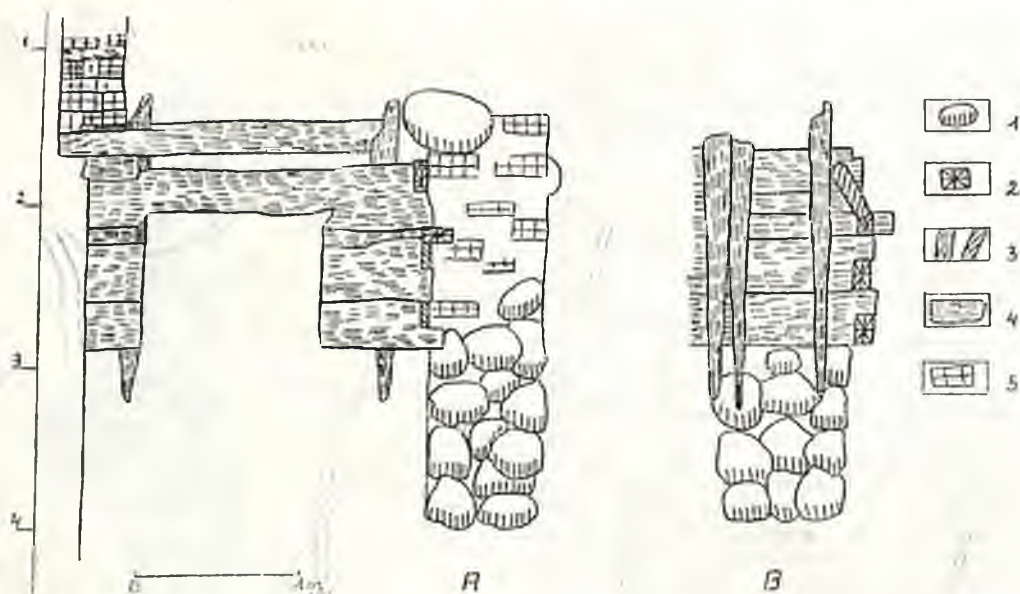
drycznych szyjkach i średnicy wylewu 10 cm, 2 dna płaskie ze stopką o średnicy 6 i 12 cm, 3 brzuście talerzy, 2 brzegi talerzy o średnicy 21 i 24 cm (ryc. 26:1) oraz 2 brzegi z misek o średnicy wylewu 26 i 29 cm. Wszystkie fragmenty pokrywa szkliwo białe kryjące z obu stron, a tylko talerze i miski wewnątrz. Ze wzglę-

du na tworzywo, rodzaj szkliwa, formę naczyń i analogie w materiale z Gniezna, można tą grupę ceramiki datować na czas od 2 połowy XVIII w.³⁵

Również oddzielną grupę stanowią ułamki naczyń kamionkowych, których w warstwie I znalazło się 15 fragmentów. Pochodzą z nich 3 brzegi z garnków o formach zbliżonych do współcześnie wytwarzanych. Następnie 2 brzuście i 5 fragmentów den płaskich o ściankach ustawionych prawie pionowo i średnicy 7,5, 8 i 13 cm. Wszystkie ułamki pokrywa szkliwo przeważnie ciemnobrązowe, kryjące. Opisane fragmenty występują od

³⁴ J. Zak, *Badania w ogrodzie...*, ryc. 37:2, 27:4, s. 103, 110; A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Zak, *Badania na posesji...*, ryc. 81:2, 87:6, s. 161, 172; I. Górska, *Archeologiczne badania...*, tabl. 17:f, s. 234; A. Dymaczewski, *Badania wykopaliskowe w ogrodzie przy ul. Wietrzowej 2-4 w Poznaniu w latach 1939, 1950-1953*, „Poznań we wczesnym średniowieczu”, t. 3, Wrocław 1961, tabl. 18:31, s. 172.

³⁵ I. Sikorska, *Ceramika...* s. 243-253.

Ryc. 27. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 5a. A — zewnętrzna strona zachodniej ściany zbiornika na wodę. B — wewnętrzna strona południowej ściany zbiornika na wodę. 1 — kamień; 2-4 — drewno; 5 — cegła

Abb. 27. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 5a. A — Aussenseite der Westwand des Wasserbehälters. B — Innenseite der Südwand des Wasserbehälters. 1 — Steine; 2-4 — Holz; 5 — Ziegel

Fig. 27. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 5a. A — Water reservoir outer side of western wall; B — inner side of southern wall. 1 — stone; 2-4 — timber; 5 — brick

Ryc. 28. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 5a. Drewniane rury ułożone równoległe do siebie

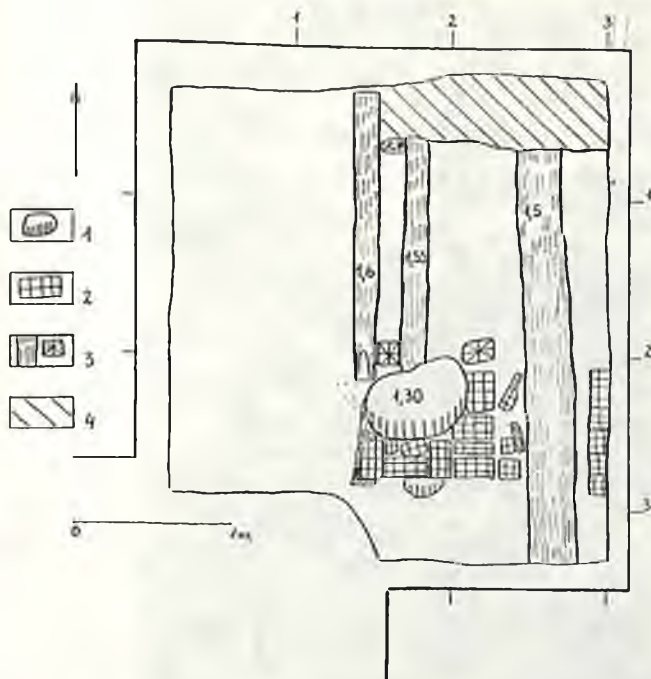
Abb. 28. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 5a. Parallel gelagerte Holzrohre

Fig. 28. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 5a. Wooden pipes running parallel

XVIII do XIX w. Oprócz tego warstwa I zawierała 3 ułamki talerzy fajansowych, brzeg talerza i dno z porcelany. Na dnie znajduje się znak w kształcie 2 skrzyżowanych szabel i literką S u góry. Porcelana ta została sprowadzona z Niemiec i pochodzi z XIX w.³⁰

³⁰ M. Swinarski, L. Chróścicki, *Znaki porcelany i polskiej ceramiki*, Poznań 1949, s. 298, nr 1726 - 1727.

Z tej warstwy pochodzi również 35 fragmentów naczyń szklanych. Można wśród nich wyróżnić ułamki dużych butelek wykonanych ze szkła ciemnozielonego. Z butelek pochodzi 12 der. silnie wklęsłych o średnicach 8 i 9 cm (ryc. 26:4), 13 fragmentów z brzuśców i 7 szyjek (ryc. 26:5). Z małych naczyń pochodzą 2 brzuśce i dno pucharka, które zostały wykonane ze szkła białego i mają cienkie ścianki. Trudno powiedzieć coś pewnego o chronologii butelek, wydaje się, że można je

Ryc. 29. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 5a. Rury drewniane wewnątrz zbiornika na wodę. 1 — kamień; 2 — cegła; 3 — rury drewniane i kolki wbite pionowo; 4 — mur ceglany
 Abb. 29. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 5a. Holzrohre im Inneren des Wasserbehälters. 1 — Steine; 2 — Ziegel; 3 — Holzrohre und vertikal eingetriebene Dübel; 4 — Ziegelmauer
 Fig. 29. Poznań — Old Market Place. Trench Nr 5a. Wooden pipes inside water reservoir. 1 — stone; 2 — brick; 3 — wooden pipes and vertically driven pins; 4 — brick wall

datować na XVII wiek. Podobnie dno pucharka może pochodzić z XVII w.³⁷

Z dachówek znaleziono 7 drobnych fragmentów, przy czym często trudno określić, czy są to ułamki dachówek czy też cegieł.

Ponadto w warstwie I znaleziono następujące przedmioty żelazne: skobel, 2 haki, 5 gwoździ i drobne bryłki. Przedmioty są silnie skorodowane.

Warstwa I zawierała więc zabytki, które można datować na XV do XIX w.

Wykop 5a

Wykop 5a o wymiarach 3,7×3,7 m, został usytuowany tuż przy wykopie 5 tak, że oba zachodziły częściowo na siebie (ryc. 20).

W obrębie wykopu 5a odsłonięto narożnik zbiornika na wodę. Narożnik był zbudowany w dolnej części, od głęb. 240 do 400 cm, z kamieni, a w górnej części od 140 do 240 cm z cegieł. (ryc. 27). Wewnątrz zbiornika, do fundamentu narożnika, przylegała ścianka zbudowana z poziomo ułożonych dranic, wzmocnionych pionowo wbitymi kołkami. Wewnątrz, na głęb. około 155 cm, odkryto 3 rury drewniane, biegnące równolegle na osi północ-południe i w odległości 20 i 60 cm od siebie. (ryc. 28, 29). Rury te były wykonane z sosnowych okrągłaków, wydrążonych wewnątrz. Średnice ich wynosiły około 35 cm. Rury doprowadzały wodę do zbiornika z jednej z odnóg Warty. Nad jedną z tych rur, odkryto 2 dalsze w układzie pionowym (ryc. 30). Ze względu na niepełną dokumentację, można tylko przypuszczać, że mur z kamieni i część z cegieł narożnika były wykonane w XV lub na początku XVI w.

³⁷ S. Ciepiera, *Pucharki dzwonowate w Polsce od XVI do końca XVII wieku*, „Sztuka i ceramika”, R. 7:1966, nr 9, ryc. 6; A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Zak, *Badania na posesji...*, s. 149; G. Leńczyk, *Wyniki...*, s. 40; A. Wyczański, *Szlacheckie inwentarze pośmiertne z XVI w. jako źródło do dziejów kultury materialnej w Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 2:1954, nr 2, s. 691-699; B. Bętkowska, J. Bieniarzówna, *Inwentarze ruchomości ubogiego mieszczaństwa krakowskiego w pierwszej połowie XVII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 5:1957, nr. 1, s. 76-103.

Wskazywałyby na to ułamki naczyń znalezione na spodzie zbiornika oraz pewne analogie do zbiornika na wodę z terenu Bochni³⁸. Obudowa drewniana, górna część narożnika i drewniane rury ułożone na równym poziomie, pochodzą z XVIII w. Ułamki naczyń oraz moneta znalezione w zbiorniku, wskazywałyby na to, że był używany przez cały XVIII w. Pod koniec XVIII lub na początku XIX w. zastąpiono dotychczasowe rury nowymi.

Calec na tym wykopie wystąpił o około 2 m niżej, niż na pozostałych. Wydaje się, że teren w tej części Rynku nieco opadał i dodatkowo jeszcze został pogłębiony przy budowie zbiornika. Może o tym świadczyć przemieszanie zawartości warstw na zewnątrz zbiornika.

W obrębie wykopu 5a, na głęb. 430 cm, natrafiono na dalszy ciąg bierwion, odkrytych już częściowo w wykopie 5. Bierwiona zalegały w piasku. Na głęb. 390 cm odkryto belkę lub rurę drewnianą. Być może, że są to pozostałości najstarszego zbiornika na wodę. Jednakże wobec braku dziennika i niepełnej dokumentacji, nic więcej nie można powiedzieć na temat tych odkryć.

Zabytki w tym wykopie były zbierane oddzielnie wewnątrz odkrytego zbiornika i oddzielnie na zewnątrz. Warstwy zbierane wewnątrz zbiornika na wodę wg metryczek należących do ceramiki zostały oznaczone następująco: wkop (260-330 cm) oraz warstwa III (215-260 cm i 170-215 cm).

Z wkopu na głęb. 260 do 330 cm pochodzi 13 fragmentów naczyń, skrawki skóry, 2 przedmioty żelazne i 3 ułamki kości zwierzęcych. Naczynia ze względu na technikę wykonania można podzielić na wczesnośredniowieczne, średniowieczne obtaczane i toczone. Z naczyń wczesnośredniowiecznych obtaczanych pochodzi tylko 1 dno o średnicy 8 cm ze znakiem krzyża w kole.

Naczynia średniowieczne obtaczane zostały wykonane z gliny, która zawierała domieszkę schudząca w postaci średnio i drobnoziarnistego piasku. Wypalone na kolor stalowoszary. Z naczyń tych pochodzą 4 brzegi i 3 brzuśce. Dwa brzegi należą do garnków o średnicy 16 i 17 cm, mają wylewy średnio wychylone na zewnątrz, a krawędzie zaokrąglone z wrębkiem dla pokrywki (ryc. 32:5). Dalsze 2 brzegi o średnicy 11 i 15 cm pochodzą z dzbanków o cylindrycznych szyjkach z uchami poniżej zaokrąglonej krawędzi. Z brzuśców 1 ułamek posiada powierzchnię gładką a 2 z poziomymi żłobkami. Naczynia te znalazły się na wtórnym złożu.

Naczynia toczone i wypalone na ceglasty kolor zostały wykonane z gliny, która zawierała nie dużo domieszki drobnego piasku. Z naczyń tych pochodzi część rondla, brzeg rondla, 1 nóżka oraz 2 brzuśce. Zachowany fragment rondla posiada brzeg lekko wychylony na zewnątrz, krawędź zaokrągloną z wrębem dla pokrywki, oraz nóżkę i uchwyt. Wewnątrz jego powierzchnię pokrywa szkliwo brązowe. Podobne jest również fragment brzegu i nóżka z innego rondla. Średnice rondli wynosiły 18 i 21 cm. Dwa brzuśce pochodzą z garnków, przy czym jeden z nich posiada wewnątrz szkliwo brązowe a zewnątrz angobę, a drugi ma szkliwo zielone na angobie. Wyżej opisane ułamki można datować na XV-XVI w.³⁹

Z wkopu pochodzi też 13 skrawków skóry z obuwia. Na niektórych fragmentach widoczne są otworki pozostałe po szyciu (nr inw. 107/64).

Z przedmiotów żelaznych zachował się fragment gwoźdźca o przekroju kwadratowym z główką i żelazny uchwyt do rur wodociągowych (nr inw. 63/64). Podobny uchwyt został znaleziony w Poznaniu w czasie prac wykopaliskowych na Placu Katedralnym i datowany na XIV-XV w.⁴⁰

Warstwa III z głęb. 215-260 cm zawierała 2 ułamki naczyń. Są to: fragment ucha z naczynia średniowiecznego oraz dno talerza lub miski, wykonane z gliny tłu-

³⁸ S. Warcholik, *Walka miasta o wodę. Dawne wodociągi w Bochni*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 4:1958, nr. 4, s. 640-648.

³⁹ K. Przewoźna, *Badania wykopaliskowe...*, tabl. 5:28; A. Gardawski, J. Kruppé, *Późnośredniowieczne...*, tabl. 30; H. Zaleska, *Ceramika...*, ryc. 15, s. 276.

⁴⁰ W. Hensel, A. Niesiołowska, J. Zak, *Badania na Placu Katedralnym w 1938 r.*, „Poznań we wczesnym średniowieczu”, t. 1, Wrocław 1959, ryc. 3, s. 17.

Ryc. 30. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 5a. Rury ułożone jedna nad drugą
 Abb. 30. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 5a. Übereinander gelagerte Rohre
 Fig. 30. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 5a. Pipes placed one atop the other

stej i wypalone na kolor jasnoczerwony. Dno średnicy 8,5 cm jest płaskie, odcinane, ze stopką (ryc. 32 : 2), pokryte wewnątrz szkliwem białym, kryjącym. Dno to może pochodzić z XVIII w. Znalezione także na głęb 215 cm fragment noża żelaznego.

Warstwa III z głęb. 170 - 215 cm zawierała 72 ułamki naczyń, 10 fragmentów szkła, 2 dachówki, 3 kafle, zabytek z gliny, 2 monety oraz 5 ułamków kości zwierzęcych. Wszystkie fragmenty naczyń z tej warstwy pokryte są kamieniem z wody. Ze względu na technikę wykonania można ułamki naczyń podzielić na średniowieczne obtaczane i nowożytnie toczone.

Naczynia średniowieczne obtaczane zostały wykonane z gliny zawierającej dużą ilość domieszki gruboziarnistego piasku. Wypalone na kolor stalowoszary. Z naczyń tych pochodzi 1 brzeg, 3 brzuśce, 2 dna, 3 ułamki pokrywek. Brzeg jest silnie wychylony na zewnątrz, krawędź ma zaokrągloną i należy do miski (ryc. 31 : 9). Z brzuśców, 2 ułamki pokryte są poziomymi żłobkami a 1 ma powierzchnię gładką. Dna o średnicy 14 cm są płaskie i z podsypką piasku. Z pokrywek pochodzi 1 uchwył i 2 brzegi o średnicy 13 cm z krawędziami zagiętymi do środka (ryc. 31 : 11).

Naczynia toczone zostały wykonane z gliny zawierającej domieszki drobnego piasku lub bez domieszki. Wypalone na kolor ceglasty. Należy do nich 10 brzegów, 30 brzuśców, 5 fragmentów den, 3 ucha i 1 ułamek pokrywki. Spośród brzegów, 3 ułamki o średnicy 13 i 24 cm pochodzą z garnków posiadających wylewy silnie wychylone na zewnątrz, krawędzie zaokrąglone z wrębkami dla pokrywki lub bez wrębka (ryc. 31 : 4). Dwa z nich mają na obu powierzchniach szkliwo brązowe, a jeden ma szkliwo tylko wewnątrz. Jeden brzeg pochodzi z małego garnka o cylindrycznej szyjce, lekko rozchylonej i zaokrąglonej krawędzi (ryc. 32 : 1). Obie jego powierzchnie pokrywa szkliwo brązowe, a poniżej krawędzi znajduje się jeszcze pas ukośnej kraterki. Trzy dalsze brzegi pochodzą z misek, których wylewy są silnie wychylone na zewnątrz, a krawędzie zaokrąglone. Średnice ich wylewów wynoszą 26 i 29 cm. Jeden z brzegów posiada na wylewie ryte 3 żłobki i linię falistą oraz szkliwo zielone na angobie, a drugi ma tylko

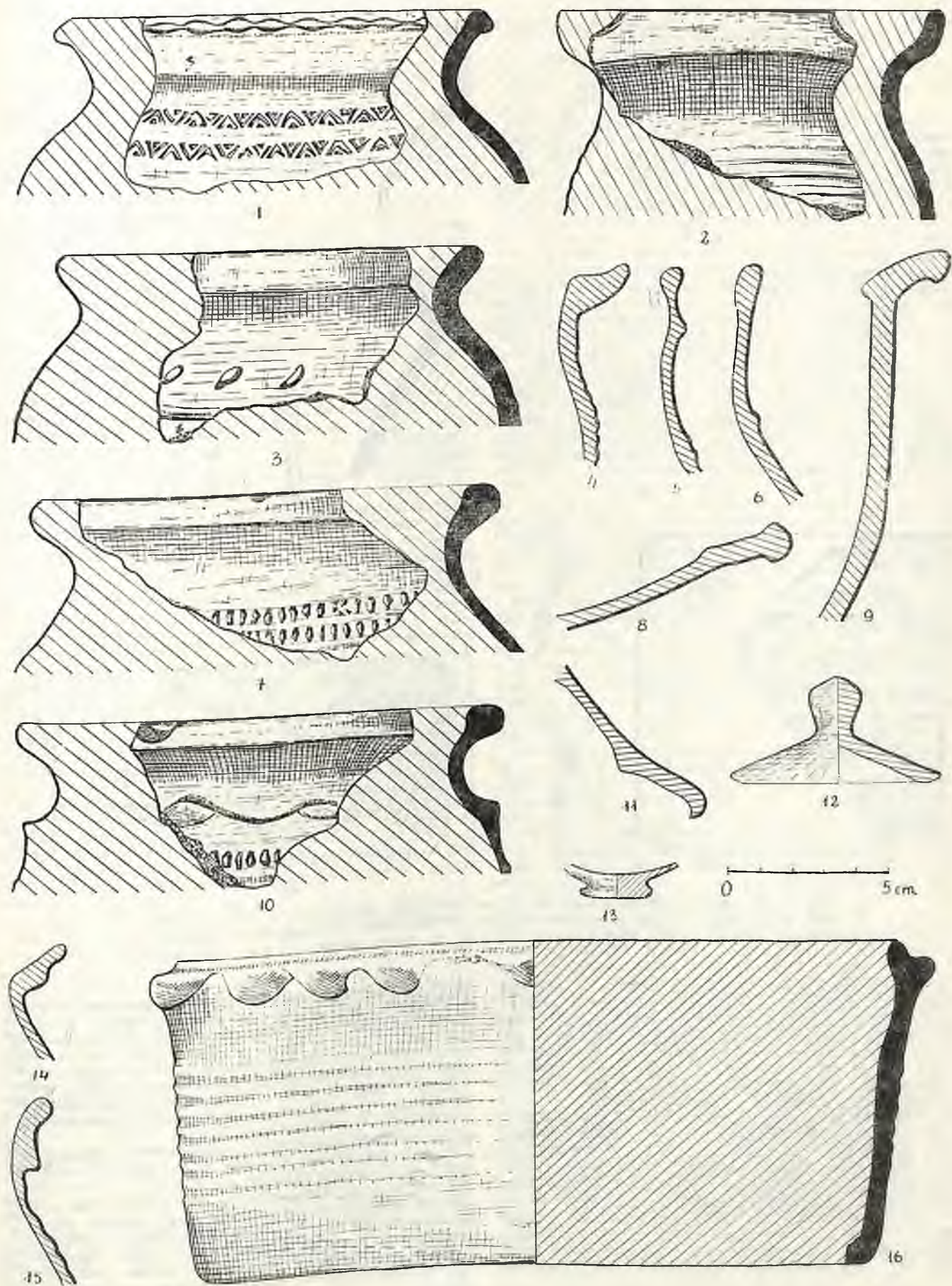
szkliwo zielone. Tylko 1 brzeg pochodzi z małej miseczki o wylewie ustawionym pionowo. Wewnętrzną powierzchnię tego brzegu pokrywa szkliwo brązowe. Następny brzeg należy do dzbanka o średnicy 8 cm. Z obu stron pokrywa go szkliwo zielone, przy czym na zewnętrznej powierzchni występuje dodatkowo ornament malowany białą farbą. Ostatni brzeg pochodzi z talerza o średnicy 18 cm. Krawędź ma zaokrągloną i zagiętą ku górze, a na wewnętrznej powierzchni posiada szkliwo zielone i żółte. Z brzuśców, 22 ułamki posiadają powierzchnie gładkie, 8 ma poziome żłobki wykonane szablonem. Z tego 9 fragmentów posiada wewnątrz szkliwo brązowe, 6 ma z obu stron szkliwo brązowe albo zielone, a tylko 1 ułamek ma z wewnątrz szkliwo zielone na angobie. Dna naczyń są płaskie ze śladami odcinania, z tego 3 posiadają stopkę i wewnątrz szkliwo zielone albo brązowe, a dwa dna mają ścianki ustawione prawie pionowo. Średnice den wynoszą 9 i 10 cm. Do tych naczyń należą jeszcze 2 ułamki uch taśmowych o owalnym przekroju, ucho wałeczkowate oraz brzeg pokrywki o średnicy 18 cm, z krawędzią płasko ściętą.

Naczynia wyżej opisane, wzięwszy pod uwagę rodzaj szkliwa, ornament, formy i analogie, można datować na XVI - XVIII w.⁴¹

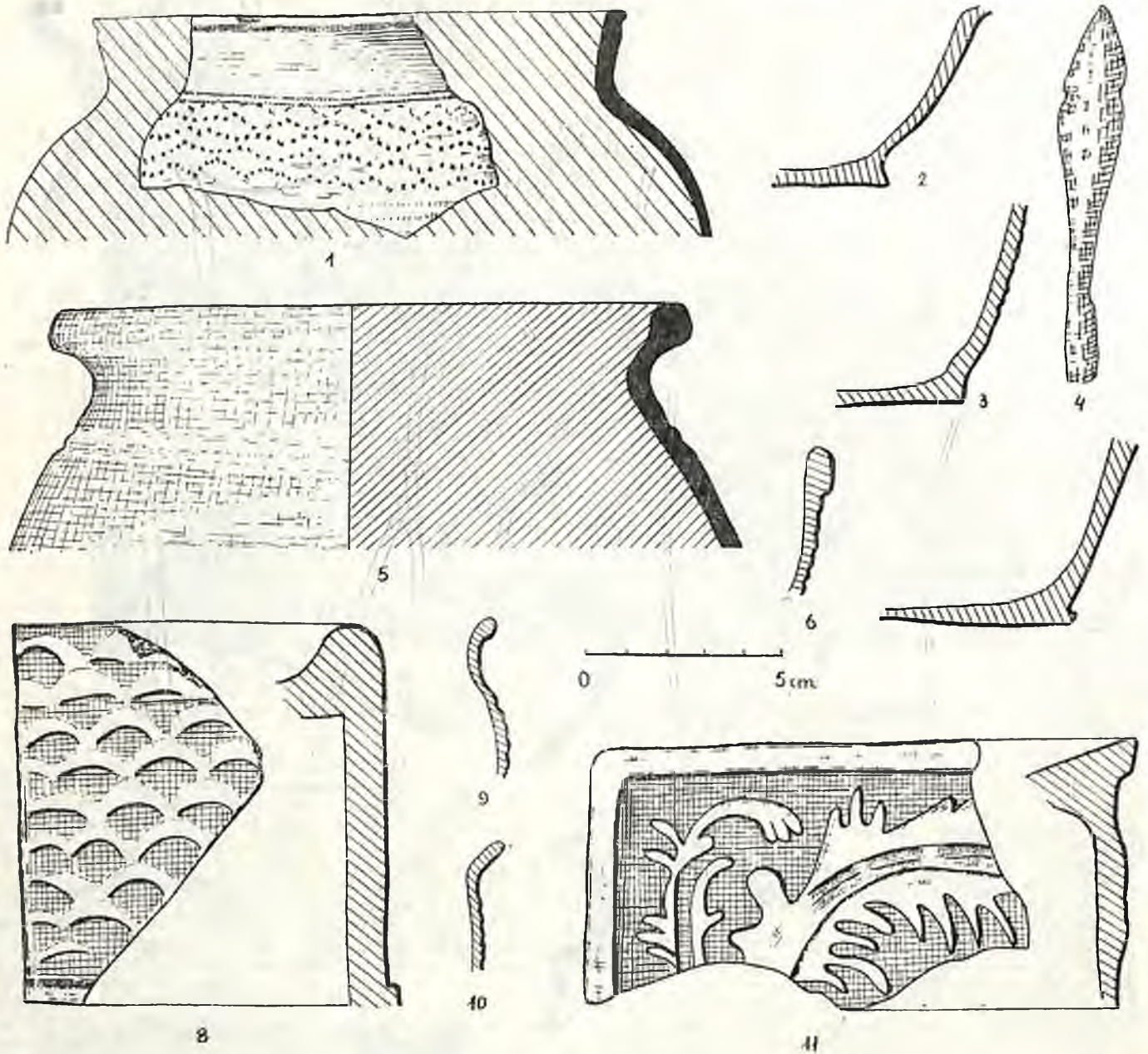
Oddzielną grupę tworzy 11 fragmentów, które zostały wykonane z gliny tłustej i wypalonej na kolor jasnoczerwony. Są to ułamki małych garnuszków i talerzy. Do garnuszków należą: brzeg dwojaczków, brzeg silnie wychylony na zewnątrz o średnicy 9 cm, brzeg z dzbanka, 4 brzuśce oraz fragment dna o średnicy 11 cm. Wszystkie te ułamki pokryte są szkliwem białym kryjącym i na niektórych znajduje się ornament malowany w kolorze niebieskim, zielonym i brązowym. Są to kraterki i paski. Z talerzy zachował się 1 brzeg o średnicy 24 cm (ryc. 31 : 8), 1 brzusiec i dno ze stopką o średnicy 9 cm. Fragmenty te pokrywa również szkliwo białe kryjące z ornamentem malowanym. Ułamki tych naczyń można datować w oparciu o analogie i monety na XVIII w.⁴²

⁴¹ I. Górska, *Archeologiczne badania...*, tabl. 18 : a, b, d, e, s. 234; A. Dymaczewski, *Badania wykopaliskowe...*, tabl. 24 : 36.

⁴² I. Sikorska, *Ceramika...*, s. 243 - 253.

Ryc. 31. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 5a. Ułamki naczyń
 Abb. 31. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 5a. Gefäßscherben
 Fig. 31. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 5a. Pottery sherds

Ryc. 32. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 5a. Ułamki naczyń; rys. 4 — wykop nr 3
 Abb. 32. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 5a. Gefäßscherben; Zeichnung 4 — Graben Nr. 3
 Fig. 32. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 5a. Pottery sherds; fig. 4 — trench Nr. 3

Z naczyń kamionkowych pochodzą tylko 3 brzuśce garnków, z których 2 posiadają z obu stron szkliwo ciemnobrązowe, a 1 wewnątrz białe. Część naczyń szklanych wykonana została ze szkła białego. Ułamki te pokrywa patyna matowa albo kolorowa i łuszcząca się. Można do tej grupy zaliczyć 2 ułamki den o kształcie trudnym do określenia, dno pucharka (ryc. 31:13), 3 ułamki den pucharków na nóżkach o średnicy 6 i 13 cm, fragment ucha oraz 2 brzuśce. Tylko 1 dno zostało wykonane ze szkła zielonego. Jest ono silnie wklęsłe. Dna pucharków na nóżkach można datować na XVII w.⁴³, a dno butelki na XVII - XVIII w.⁴⁴

Oprócz tego w tej warstwie znaleziono 2 drobne ułamki dachówek, 1 fragment bocznej ścianki kafła i 2 ułamki wierzchów kafli. Oba kafle mają boczne ścianki uszkodzone, a na powierzchni ornament. Jeden z nich posiada motyw roślinny biały na tle ciemnoniebieskim (ryc. 32:11), a drugi wzór rybiej łuski i szkliwo zie-

lone (ryc. 32:8). Warstwa III dostarczyła też zabawki wykonanej z gliny, monetę oraz fragmentu muszeczki małży (nr inw. 106/64). Zabawka z gliny zachowała się częściowo i jest to konik z siodeł, brak mu 1 nogi, głowy i części siodeła. Wykonany z gliny wypalanej na kolor szary. Na zewnętrznej powierzchni posiada szkliwo brązowe (nr inw. 59/64). Z dalszych zabytków znaleziono miedziany grosz Stanisława Augusta Poniatowskiego z r. 1765⁴⁵.

Na zewnątrz zbiornika na wodę zebrano kolejno następujące warstewki: warstwa III z głęb. 330 - 400 cm, warstwa III z głęb. 215 - 269 cm.

Z warstwy III zalegającej na głęb. 330 i sięgającej do 400 cm poniżej poziomu otaczającego wykop, pochodzi 51 fragmentów naczyń, ułamek dachówki, część płytki i 2 fragmenty kości zwierzęcych. Ułamki naczyń ze względu na technikę wykonania można podzielić na wczesnośredniowieczne, średniowieczne obtaczane i toczone.

⁴³ S. Ciepłela, *Pucharki...*, ryc. 6.

⁴⁴ A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Zak, *Badania na posesji...*, s. 149.

⁴⁵ M. Gumowski, *Podręcznik...*, typ 2168.

Naczynia wczesnosredniowieczne zostały wykonane z gliny zawierającej domieszkę piasku i ziarn tuczni. Powierzchnie mają kolor szarego rzadziej brunatnego. Można tu wyróżnić 7 brzegów, 4 brzusce i 1 dno. Brzegi o średnicy 11 i 13 cm mają wylewy średnio wycylone na zewnątrz, krawędzie zaokrąglone. Dwa brzusce mają powierzchnię gładką a 2 z poziomymi ziołkami. Dno o średnicy 9 cm jest piaskie, wyodrębnione i z podsypką piasku. Ułamki naczyń wczesnosredniowiecznych można datować na przełom XII/XIII w. i są one w tej warstwie na złożu wtórnym lub były jeszcze w użyciu obok ceramiki sredniowiecznej.

Naczynia sredniowieczne obtaczane zostały wykonane z gliny, która zawierała domieszkę drobno i średnioziarnistego piasku. Wypalone na kolor stalowoszary. Należą do tych naczyń: 1 brzeg, 14 brzusców, 1 dno i 17 fragmentów pokrywek. Brzeg pochodzi z miski o średnicy wylewu 25 cm, wylew ma silnie wychylony na zewnątrz, ustawiony ukośnie i krawędź zaokrągloną. Z brzusców, 10 ułamków posiada powierzchnie gładkie, a 4 mają poziome ziołki. Miał fragment ona ma podsypkę. Z pokrywek zachował się tylko uczył. Ułamki wyżej opisane można datować na XIV w.

Naczynia toczone zostały wykonane z gliny, która zawierała nieco piasku. Wypalone na kolor ceglasty. Można tu wyróżnić 7 brzegów, 16 brzusców, 3 dna, 2 ucha i fragment pokrywk. Trzy ułamki brzegów pochodzą z garnków o średnicy 7, 9 i 15 cm. Wylewy mają średnio wycylone na zewnątrz i krawędzie zaokrąglone (ryc. 32:5,10). Jeden z nich posiada na obu powierzchniach szklivo ciemnobrązowe, drugi na wylewie zielone na angobie, a trzeci brzeg ma z obu stron szklivo zielone na angobie. Jeden brzeg należy do miski o średnicy 19 cm. Wylew ma ustawiony prawie pionowo i krawędź zaokrągloną, a wewnątrz szklivo brązowe. Dalsze 3 fragmenty o średnicy 21 i 27 cm pochodzą z talerzy. Mają krawędzie zaokrąglone lub prostopadłe. Dwa talerze mają szklivo zielone na angobie a 1 szklivo zielone i 1 linie falistą malowaną w kolorze ciemnobrązowym. Z brzusców, 8 ułamków posiada powierzchnie gładkie, a 8 ma poziome ziołki wykonane szablonem. Z tego 4 fragmenty mają wewnątrz szklivo brązowe, 2 z zewnątrz brązowe, a 3 z obu stron brązowe albo zielone. Dna są piaskie ze śladami odcinania. Są to drobne fragmenty. Jedno z nich posiada szklivo brązowe, a drugie pochodzące z talerza ma szklivo zielone na angobie i 2 ryte ziołki. Do tej grupy naczyń należą jeszcze 2 ułamki uch tasmowych o przekroju owalnym, pokryte szklivem brązowym. W warstwie tej znalazło się dno naczynia kamionkowego o średnicy 9 cm i ściankach prawie pionowo ustawionych.

Ceramikę wyżej opisaną na podstawie analogii z ceramiką z poprzednio opisanymi wykopów, można datować na XVI-XVII w.⁴⁰

Warstwa III zawierała jeszcze fragment dachówki i część pytki ceramicznej pokrytej złotym szklivem namalowanym na białą angobę.

Warstwa III z głęb. 215-260 cm, zbierana na zewnątrz zbiornika na wodę, zawierała 113 fragmentów naczyń, zabytek szklany, przedmioty żelazne i monety.

Ułamki naczyń ze względu na technikę wykonania można podzielić na wczesnosredniowieczne obtaczane, sredniowieczne obtaczane i toczone.

Naczynia wczesnosredniowieczne zostały wykonane z gliny, która oprócz piasku zawierała domieszkę tuczni. Wypalone na kolor szary lub brunatny. Można do tej grupy zaliczyć: 5 brzegów, 11 brzusców i 5 den. Brzegi są średnio wychylone na zewnątrz, krawędzie mają zaokrąglone z wrębem dla pokrywki (ryc. 31:3), wyjątkowo zakończone okapem lub o wylewie pionowo ustawionym i krawędzi prosto ściętej. Średnice wylewów wanają się od 13 do 18 cm. Jeden z brzegów posiada na krawędzi zagłębienia i na brzuścu ornament w postaci ukośnych kresek (ryc. 31:1). Taki sam lub podobny ornament, poniżej szyjki mają jeszcze 2 brzegi, natomiast czwarty ma owalne zagłębienia (ryc. 31:3). Z brzusców, 7 ułamków posiada powierzchnie gładkie,

a 4 mają poziome ziołki wykonane rycem. Dwa dna są piaskie, jedno z pierścieniem dookołnym, a 2 ułamki pochodzą z samych den. Wszystkie posiadają podsypkę drobnego piasku. Średnice den wynoszą 8,5, 10 i 11 cm. Naczynia wyżej opisane można w oparciu o analogie, datować na 2 połowę XIII w. lub na przełom XIII/XIV w.⁴¹

Naczynia sredniowieczne obtaczane wykonane zostały z gliny zawierającej domieszkę drobno i średnioziarnistego piasku. Wypalone na kolor stalowoszary. Pochodzi z nich 19 brzegów, 37 brzusców, 17 den, ucho i 6 ułamków pokrywek. Spośród brzegów, 8 fragmentów należy do garnków. Wylewy mają średnio wycylone na zewnątrz. Krawędzie o brzegów są zaokrąglone z wrębem dla pokrywki lub bez wrębu (ryc. 31:2,10), tylko 1 brzeg posiada okap. Średnice wylewów naczyń wanają się od 9 do 17 cm. Trzy jeunym brzegu zachowało się w całości ucho. Na większych fragmentach poniżej szyjki występują poziome ziołki, a na niektórych dodatkowo jeszcze ornament składający się z dwu rzędów rombów, rzędów prostokątów lub listewki z owalnymi zagłębieniami. Dalszych 5 brzegów o średnicach 11 i 14 cm, pochodzą z dzbanów, które miały szyjki cylintryczne i krawędzie zaokrąglone (ryc. 31:5), czasem z zeberkiem poniżej krawędzi. Trzy dwóch brzegach zachowały się szerokie, tasmowe ucha, przymocowane do wylewu poniżej krawędzi. Z misek pochodzą 6 brzegów. Wylewy mają silnie wycylone na zewnątrz, ustawione prawie poziomo i krawędzie zaokrąglone. Jeden z brzegów posiada na krawędzi zagłębienia. Średnice misek wynoszą 15, 16, 19 i 21 cm. Z brzusców, 19 ułamków ma powierzchnie gładkie, 16 ma poziome ziołki wykonane szablonem, a 2 posiadają ornament, na którego motyw składają się: rząd prostokątów albo rząd rozetek. Spośród fragmentów den, 5 ułamków pochodzą z samych den, o których nic powiedzieć nie można. Z pozostałych, 5 posiada pierścien dookołny, a 7 ma stopkę. Wszystkie dna mają podsypkę piasku. Średnice den wanają się od 6,5 do 24 cm. Z dzbanu zapewne pochodzi 1 fragment ucha tasmowego. Ponadto do tych naczyń należą 3 uchwyty pokrywek oraz 3 brzegi stożkowatych pokrywek, których krawędzie są prosto ścięte, a średnice wynoszą 8, 11 i 15 cm. Naczynia wyżej opisane, na podstawie techniki ich wykonania oraz analogie, można datować na XIV w.

Naczynia toczone wykonane zostały z gliny, która zawierała domieszkę drobnego piasku. Wypalone na kolor ceglasty. Są to fragmenty z brzegów, 6 brzusców, 3 den i ucha. Brzegi o średnicy 15 i 16 cm, pochodzą z garnków o wylewach średnio wychylonych na zewnątrz, krawędziach zaokrąglonych z wrębem dla pokrywki. Jeden z nich posiada szklivo brązowe na wylewie, a drugi z obu stron zielone. Z brzusców naczyń, 3 ułamki mają powierzchnie gładkie, a 3 są ozdobione poziomymi ziołkami. Dna są piaskie i odcinane artem. Średnice ich wynoszą 6,5 i 12 cm. Jedno dno pochodzi z rondla, a drugie z talerza. Oba posiadają wewnątrz szklivo brązowe, a na dnie talerza znajdują się, malowane farbą ciemnobrązową, paski, linie faliste i kropki w różnym układzie. Do wyjątków należy fragment brzuśca z białej gliny. Z obu stron pokrywa go szklivo brązowe, a na zewnętrznej powierzchni posiada ornament króteczki, wykonany kółkiem żębatym. Ułamki naczyń wyżej opisanych są mało charakterystyczne i trudno określić ich chronologię.

Z zabytków znaleziono w tej warstwie: szklaną główkę szpili (nr inw. 56/64). Wykonana jest z białego szkła, którego powierzchnia pokryta jest matową patyną. Z przedmiotów żelaznych znaleziono: fragment noża (nr inw. 60/64), gwóźdź o przekroju prostokątnym, oraz 4 bryki, o których nic nie można powiedzieć (nr inw. 61/64). Ponadto warstwa III zawierała monetę (nr inw. 57/64). Moneta jest dość zniszczona i oznaczona jako trzeciak Wacława II, księcia cieszyńskiego, z lat 1524-1579⁴².

⁴⁰ J. Zak, *Badania w ogrodzie...*, ryc. 31:1, s. 107; A. Gardawski, J. Kruppé, *Późnosredniowieczne...*, tabl. 8; A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Zak, *Badania posesji...*, tabl. 5:7, s. 123, 146; W. Błaszczak, *Sprawozdanie z nadzoru...*, tabl. 3:2, s. 405.

⁴¹ Moneta ta miała oznaczenie wypisane na metryczce.

⁴² J. Zak, *Badania w ogrodzie...*, ryc. 37:2, 22:2, s. 99, 110, ryc. 27:3, s. 103, ryc. 34:7, s. 109, 160; A. Dymaczewska, *Badania wykopaliskowe...*, tabl. 24:38.

Obie warstwy III, wyżej opisane, zawierają materiał ceramiczny przemieszany. Przemieszanie to nastąpiło prawdopodobnie w czasie budowy zbiornika na wodę w XVI wieku.

Następna warstwa zbierana z głębokości 150-170 i 170-190 cm, na planie była oznaczona jako II, a na metryczkach należących do ceramiki jako Ia (III?). Była to sądząc na podstawie planu (nr 30/64), próchnica brązowo-czarna, ze soczewką piasku w południowo-zachodniej części wykopu. Zbierano tą warstwę łącznie zewnątrz i wewnątrz zbiornika na wodę. Zawierała 107 fragmentów naczyń, ułamek dochówki, przedmioty z żelaza i brązu, monetę oraz 15 ułamków kości zwierzęcych.

Wszystkie fragmenty naczyń są toczone. Ze względu na sposób wypalenia, można wyroznic naczynia wypalone na kolor stalowoszary, ceglasty lub jasnoczerwony.

Naczynia wypalone na kolor stalowoszary zostały wykonane z gliny zawierającej domieszkę drobnego piasku. Powierzchnie mają chropowate lub wygładzane. Można tu wyroznic 6 brzegów, 8 brzuśców, ułamek dna i 2 fragmenty pokrywek. Brzegi mają wylewy srednio wychylone na zewnątrz, krawędzie zaokrąglone z wrębem dla pokrywyki lub bez niego. Srednice wylewów wynoszą 11, 12, 15, 19 i 22 cm. Jeden brzeg ma wylew uformowany na zewnętrznej stronie w okap. Z brzuśców, 3 ułamki mają powierzchnie gładkie, 5 poziome żłobki wykonane szablonem. Dno o srednicy 11 cm jest płaskie, słabo wyodrębnione. Zachowane 2 brzegi pokrywek o srednicy 11 i 14 cm, mają krawędzie ukośnie ścięte.

Naczynia wypalone na ceglasty kolor zostały wykonane z gliny zawierającej domieszkę drobnego piasku. Można wśród nich wyroznic 20 brzegów, 63 brzuśce, 15 den, 5 uch, 2 nóżki z rondli i 4 pokrywyki. Z brzegów zachowały się drobne fragmenty. Wylewy mają srednio wychylone na zewnątrz i krawędzie zaokrąglone. Trzy z nich mają wrępek dla pokrywyki, 2 są bez wrębka, a 4 mają krawędzie profilowane na zewnętrznej stronie (ryc. 31:14). Srednice wylewów garnków wahają się od 11 do 21 cm. Cztery z nich posiadają szklivo brązowe na wewnętrznej powierzchni, 1 brzeg ma szklivo na obu powierzchniach, a 1 ma z zewnątrz zielone na angobie. Dalszych 7 brzegów pochodzi z misek o srednicy 25 i 26 cm. Dwa z nich mają wylewy silnie wychylone na zewnątrz, ustawione ukośnie i krawędzie zaokrąglone. Jeden brzeg ma na wylewie rytu żobki i szklivo brązowe, a drugi szklivo zielone i paski malowane białą farbą, pod szklivem. Pozostałe brzegi z misek mają wylewy prawie pionowo ustawione, krawędzie zaokrąglone i powierzchnie zewnętrzne ozdobione poziomymi żłobkami (ryc. 31:16). Jeden z tych brzegów ma na krawędzi zagłębienia, a drugi takie zagłębienia na żeberku umieszczonym poniżej krawędzi. Trzy miski posiadały wewnątrz szklivo brązowe, jedna zielone na angobie, a tylko jedna miała szklivo z obu stron, brązowe. Następnie 2 brzegi należą do dzbanów o srednicy 10 i 11 cm. Wylewy mają ustawione prawie pionowo i krawędzie zaokrąglone. Jeden z nich ma szklivo zielone na angobie i żeberko ozdobione zagłębieniami, a drugi brzeg posiada szklivo brązowe. Tylko 1 brzeg o srednicy 14 cm pochodzi z talerza. Krawędź ma skośnie ściętą i profilowaną. Wewnętrzna jego powierzchnię pokrywa szklivo zielone na angobie. Z brzuśców, 56 ułamków posiada powierzchnie gładkie, przy czym 17 z nich ma wewnątrz szklivo brązowe lub zielone, 4 mają z zewnątrz szklivo brązowe albo zielone, dalsze 2 ułamki mają z obu stron brązowe, a 2 z zewnątrz angobę i wewnątrz szklivo brązowe. Pozostałych 7 fragmentów z brzuśców naczyń posiada poziome żłobki wykonane szablonem. Spośród 15 fragmentów den, 4 ułamki są bardzo drobne, a pozostałe większe pochodzą z den płaskich, wyodrębnionych, ze stopką (ryc. 32:3,7), tylko 3 dna nie mają stopki. Wszystkie dna mają ślady odcinania. Siedem fragmentów ma wewnątrz szklivo brązowe, a 2 dna pochodzące z talerzy mają szklivo zielone na angobie i dodatkowo ornament w postaci rytów żłobków i linii falistej. Srednice den wynoszą: 9, 8, 12, 13, 16 i 20 cm. Do tej grupy naczyń należą jeszcze 2 nóżki z rondli, 5 fragmentów uch taśmowych o przekroju owalnym, przy czym jedno z nich ma angobę oraz uchwyt pokrywyki, brzusiec pokrywyki pokryty szklivem

brązowym i 2 brzegi pokrywek o krawędziach skośnie ściętych na zewnątrz i srednicy 13 oraz 17 cm.

Wyżej opisane naczynia można datować na XVI-XVII w.⁴⁹, przy czym fragmenty posiadające szklivo na angobie, raczej na XVI w.

Naczynia wypalone na kolor jasnoczerwony, zostały wykonane z gliny tłustej. Można do tej grupy zaliczyć 7 fragmentów, z których 4 pochodzą z małych kubków, a 3 z talerzy. Z kubków znaleziono 2 brzuśce pokryte szklivem kryjącym, zielonym; ucho wałeczkowate pokryte szklivem brunatnym oraz dno ze stopką, o srednicy 6 cm, pokryte szklivem kryjącym, białym i ozdobione 2 paseczkami w kolorze niebieskim. Znaleziono brzegi talerzy mają kolnierze ustawione ukośnie i krawędzie zaokrąglone. Pokryte są szklivem kryjącym w kolorze zielonym, białym albo złotym. Na dwóch brzegach zachowały się częściowo ornament malowany w kolorze niebieskim i zielonym lub w brązowym i zielonym. Naczynia te mają analogie w materiale z Gniezna i można je datować na XVIII w.⁵⁰

Oddzielną grupę tworzą uamki naczyń kamionkowych, do których należą 4 brzegi, 3 brzuśce, 2 dna i 2 uch. Brzegi garnków mają wylewy srednio wychylone na zewnątrz, krawędzie zaokrąglone i srednice: 9, 11, 17 oraz 21 cm. Brzuśce posiadają powierzchnie gładkie. Ucha są taśmowe o przekroju owalnym. Dna są płaskie, o srednicy 8 cm. Jedno ma ścianki ustawione prawie pionowo, a drugie dno ma stopkę. Wszystkie uamki naczyń kamionkowych pokrywa szklivo ciemnobrązowe, tylko 1 dno ma szklivo niebieskie. Naczynia te można datować na XVIII-XIX w.⁵¹

Z naczyń szklanych znaleziono w tej warstwie 2 brzuśce, ucho i 2 brzegi o srednicy 9 cm, wykonane z białego szkła oraz 2 brzuśce ze szkła brązowego i porowatym przełomie.

Oprócz wyżej opisanych fragmentów naczyń, warstwa ta zawierała 1 uamek talerza fajansowego, fragment dachówki pokryty szklivem zielonym oraz następujące zabytki. Są to owalna sprzączka do pasa o srednicy 6,5x5 cm, wykonana z żelaznego drutu o przekroju okrągłym i srednicy 6-10 mm. Sprzączka pokryta jest warstwą rdzy (nr inw. 64/64). Następnie kilka bryłek bezkształtnych brązu i placek ołowiu (nr inw. 54/64) oraz moneta (nr inw. 58/64). Jest to miedziany trojak Stanisława Augusta Poniatowskiego wybity w 1770 r.⁵² Warstwę II można więc na podstawie analizy ułamków naczyń i monety, datować na XVI-XVIII w.

Cały wykop obejmowała następna warstwa, która na planie nr 29/64 została oznaczona jako warstwa I, natomiast na metryczkach ceramiki jako I i II. Wydaje się, że warstwy te stanowiły jedną całość, złożoną z próchnicy z piaskiem i gruzem ceglany. Zawartość tych warstw opisuję łącznie. Zawierały one 110 fragmentów naczyń, 8 ułamków szkła, 3 kafle, fragment dachówki, zabytki z żelaza i skóry oraz 8 drobnych ułamków kości zwierzęcych.

Ułamki naczyń ze względu na technikę wykonania można podzielić na średniowieczne obtaczane i nowożytnie toczone.

Naczynia średniowieczne zostały wykonane z gliny, która zawierała domieszkę drobnego piasku. Wypalone na kolor stalowoszary. Należy do tych naczyń: 7 brzegów, 29 brzuśców, 8 den, 2 uch i 2 pokrywyki. Dwa brzegi o srednicy 18 cm pochodzą z garnków o wylewach srednio wychylonych na zewnątrz, krawędziach zaokrąglonych i ukształtowanych na zewnętrznej stronie w okap (ryc. 31:15). Pozostałe brzegi należą do misek. Wylewy są silnie wychylone na zewnątrz, a krawędzie zaokrąglone (ryc. 31:9). Jeden z nich jest ozdobiony liniami falistymi. Srednice misek wynosiły 14, 21, 24 i 30 cm. Z brzuśców, 19 ułamków posiada powierzchnie gładkie, 6 ma poziome żłobki wykonane szablonem, 2 po-

⁴⁹ A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Zak, *Badania na posesji...*, ryc. 81:2, tabl. 15:32, s. 147, 161; J. Zak, *Badania w ogrodzie...*, ryc. 22:2, 27:3, 34:5, 37:2, s. 89, 103, 109, 110; I. Górska, *Archeologiczne badania...*, s. 234.

⁵⁰ A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Zak, *Badania na posesji...*, s. 164; I. Sikorska, *Ceramika...*, s. 243-253.

⁵¹ A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Zak, *Badania na posesji...*, ryc. 77:3, s. 169, 168.

⁵² M. Gumowski, *Podręcznik...*, typ 2181.

ziome żłobki wykonane rylcem, a 1 ma ornament w postaci dwóch rzędów rozetek. Dna naczyn są piaskie z podsypką piasku i siabo wyodrębnione. Średnie większych fragmentów wynoszą 10 i 11 cm. Do naczyn tych należą jeszcze 4 ułamki uch taśmowych oraz fragment uchwyty i brzusca pokrywki.

Naczynia średniowieczne znalazły się w tej warstwie na ziozu wtórnym.

Naczynia toczone wypalone na kolor ceglasty zostały wykonane z gliny, która zawierała domieszkę drobnego piasku albo była jej pozbawiona. Z naczyn tych pochodzą 10 brzegów, 15 brzusców, 11 den, 3 pokrywki, 4 ucna i nóżka z rondla. Brzegi są drobne. Trzy z nich pochodzą z garnków o średnicy 15 i 18 cm, wylewy mają średnio wycynione na zewnątrz i krawędzie zaokrąglone, promiowane lub bez promiowania. Jeden orzeg posiada ucno przymocowane na wysokości wylewu. Dwa mają szkiwo brązowe na obu powierzchniach, a 1 tylko na wewnętrznej. Następny brzeg o średnicy 13 cm należy do naczyń o cynnarycznej szyjce i krawędzi zaokrąglonej (ryc. 32:1). Obie jego powierzchnie pokrywa szkliwo brązowe, ponadto poniżej szyjki znajduje się pas ukośny, wykonany kółkiem zębatym. Dalsze 4 brzegi pochodzą z misek o średnicy 16, 28 i 30 cm. Dwa brzegi należą do misek o ściankach ustawionym prawie pionowo i krawędziach zaokrąglonych (ryc. 32:6). Wewnętrzne ich powierzchnie pokrywa szkliwo brązowe. Natomiast 2 brzegi mają wylewy silnie wychylone na zewnątrz i krawędzie zaokrąglone. Jeden z nich ma na wylewie szkliwo orązowe, a drugi linie falistą malowaną białą farbą i na zewnętrznej stronie angobę oraz ornament złożony z 2 pasków i linii falistej. Z brzusców, 8 ułamek posiada powierzchnie gładkie, 3 ma poziome żłobki, a 1 linie falistą. Z tego, 3 fragmenty posiada wewnątrz szkliwo brązowe, a 1 z obu stron. Dna naczyn są piaskie, siabo wyodrębnione albo silnie wyodrębnione, ze stopką. Wszystkie one mają ślady odcinania od tarczy koła garncarskiego. Trzy z nich mają wewnątrz szkliwo brązowe, a 1 zielone. Średnice den wynoszą: 10, 11, 13, 16, 18 i 23 cm. Dwa dna pochodzą z talerzy. Jeden z nich ma wewnątrz szkliwo zielone, a drugi brązowe na angobie i rzędy dziurek, wykonane kółkiem zębatym. Do naczyn tej grupy należą jeszcze 4 ułamki uch taśmowych ze zgrubiałymi brzegami i pokryte szkliwem brązowym, nóżka z rondla oraz 2 brzegi pokrywek o średnicach 7 i 14 cm (ryc. 31:12). Pokrywki mają krawędzie ukośnie ścięte.

Naczynia wyżej opisane, na podstawie form, rodzaju ornamentu i analogii, można datować na XVI-XVIII w.⁵³

Oddzielną grupę tworzą ułamki naczyn wykonanych z tłustej gliny i wypalonych na kolor jasnoczerwony. Należą do nich: ucno wateczkowate kubka, pokryte szkliwem białym, kryjącym; brzusiec talerza; dno talerza o średnicy 11 cm, pokryte szkliwem białym na angobie, oraz brzeg talerza o średnicy 22 cm. Na tym brzegu występuje szkliwo białe, kryjące i paski w niebieskim kolorze. Ze względu na rodzaj gliny i wypału oraz szkliwo kryjące, a także na podstawie analogii z Gniezna, można ułamki tych naczyn datować na XVIII-XIX w.⁵⁴

Z naczyn kamionkowych pochodzi 7 fragmentów. Są to 2 brzegi garnków o wylewach średnio wychylonych na zewnątrz i krawędziach zaokrąglonych. Pokryte są szkliwem ciemnobrązowym z obu stron. Następnie 3 brzusce, pokryte szkliwem brązowym lub białym, oraz całe dno o średnicy 7,5 cm. Zachowała się również w całości pokrywka ozbanika, pokryta szkliwem brązowym. Ułamki te mogą pochodzić z naczyn, które można datować na XIX-XX w.

Ponadto w warstwie I znaleziono 2 fragmenty talerzy porcelanowych, fragment talerza, kubka i miseczki z fajansu, 2 ułamki szkła białego, może z kieliszków, a także 5 fragmentów szkła ciemnozielonego z butelek, z których

zachowały się tylko pieczętki z den. Następnie fragment dachówki, o którym nic nie można powiedzieć, 2 ułamki boczných ścianek kafli, część wierzchu kafła piaskiego pokrytego szkliwem żółtym, kryjącym. Cały ten materiał można datować na XIX-XX w., z wyjątkiem ułamek butelek, które mogą pochodzić z XVII w.

Z zabytków żelaznych znaleziono 4 gwoździe całkowicie skorodowane (nr inw. 62/64) oraz fragment skórzanej podeszwy z bucika, ze śladami pozostałymi po szyciu (nr inw. 103/64).

Warstwa I zawierała materiał ceramiczny przemieszany, pochodzący z XVI-XX w.

Wykop 6

Wykop 6 o wymiarach 7×2 m, został założony na przeciw Domku Budniczego nr 11, w odległości 70 cm na wschód od kolumn (ryc. 1 i 33). Usytuowany był na osi północ-południe. W czasie prac wykopaliskowych wyróżniono 3 warstwy kulturowe, oznaczone jako I, II i III. Odsłonięto też bruk kamienny.

Calec na tym wykopie w postaci piasku, zalegał na głęb. około 245 cm, poniżej poziomu otaczającego wykop.

Warstwę III stanowił piasek z domieszką szarej próchnicy. Strop jej wystąpił na głęb. około 160 cm. Na spągu warstwy III znajdowały się ślady po 7 wkopanych słupach i 1 wbitym (ryc. 34). Tuż przy wschodniej ścianie wykopu wystąpiły 3 jamy po słupach, w odległości 170 i 260 cm od siebie. Średnice ich wynosiły 30 i 50 cm. Jamy sięgały w calec do głęb. 30-40 cm. Dalsze 2 jamy znajdowały się przy południowym profilu i 2 przy zachodnim. Średnice tych jam wynosiły 10-20 cm. W jednej z jam przy zachodnim profilu zachowały się resztki drewna. Pozostałe jamy wypełniała czarna próchnica. Jamy po słupach stanowiły ślady po konstrukcji drewnianej, o której nic więcej powiedzieć nie można, ze względu na mały obszar wykopu.

Warstwa III zawierała 3 ułamki naczyn i 11 fragmentów kości zwierzęcych.

Ułamki naczyn pochodzą z ceramiki średniowiecznej obtaczanej, przy czym 1 brzusiec jest zbliżony pod względem tworzywa do naczyn wczesnośredniowiecznych. Z naczyn wypalonych na kolor stalowoszary pochodzi część uchwyty pokrywki i brzeg miski. Wylew miski jest silnie wychylony na zewnątrz i ustawiony prawie pionowo. Krawędź ma zaokrągloną i na wylewie 2 linie faliste. Średnica wylewu miski wynosi 28 cm. Trudno podać chronologię tej warstwy na podstawie 3 ułamek ceramicznych, z których tylko brzeg miski jest charakterystyczny dla XIV-XV w. Wydaje się, że ta warstwa jest współczesna następnej, oznaczonej jako II.

Strop warstwy II zalegał na głęb. około 100 cm, a spąg na głęb. 150-160 cm. Była to czarna próchnica, zbita, z dużą ilością drewna i niewielką domieszką węgielków drzewnych. Przez całą warstwę na głęb. 120 cm, wystąpiła warstewka składająca się z dużej ilości drobnych fragmentów drewna. W południowo-zachodniej części wykopu łączyła się z tą warstwą jama, o średnicy 70 cm, która wchodziła w profil i sięgała do głęb. 240 cm⁵⁵.

Na stropie warstwy II wystąpił bruk kamienny (ryc. 35). Kamienie były ułożone bezpośrednio na warstwie II, na głęb. 120-130 cm, przy czym w północno-wschodniej części bruku, kamienie były ułożone w regularny narożnik. Bruk znajdował się w południowej części wykopu i dla odsłonięcia dalszej jego części, przedłużono wykop w kierunku południowym o 1,5 m. W środkowej części wykopu odsłonięto również kilka kamieni zalegających na głęb. 160 cm, a które mogą być pozostałością bruku. Na głęb. 160 cm warstwa II była zbita i powierzchnia jej wyglądała tak, jakby przez pewien okres czasu była nawierzchnią ulicy. Bruk kamienny stanowi wymoszczenie ulicy. Podobny bruk odkryto w Poznaniu przy ul. Ostrów Tumski 17, w warstwie Ib, datowanej na 2 połowę XVII lub początek XVIII w.⁵⁶ Fragmenty naczyn występujące w bruku mają analogie do ceramiki z warstwy II i można je datować na połowę XV w. Natomiast biorąc pod uwagę stratygrafię warstw można

⁵³ A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Zak, *Badania na posesji...*, ryc. 81:2, tabl. 15:12-14, 16, 24, s. 161; J. Zak, *Badania w ogrodzie...*, ryc. 37:2, s. 110; M. Malinowska, *Badania na stanowisku...*, ryc. 60:2; I. Górska, *Archeologiczne badania...*, tabl. 17:a-d, 18:a, b, d, e, s. 234; A. Swiechowska, *Warsztat...*, tabl. 13, 14, s. 161-160.

⁵⁴ I. Sikorska, *Ceramika...*, s. 243-263.

⁵⁵ Nie ma opisu jamy, jest tylko zaznaczona na planie.

⁵⁶ M. Malinowska, *Badania na stanowisku...*, ryc. 68, s. 81.

uważać, że bruk powstał w okresie między połową XV a początkiem XVII w.

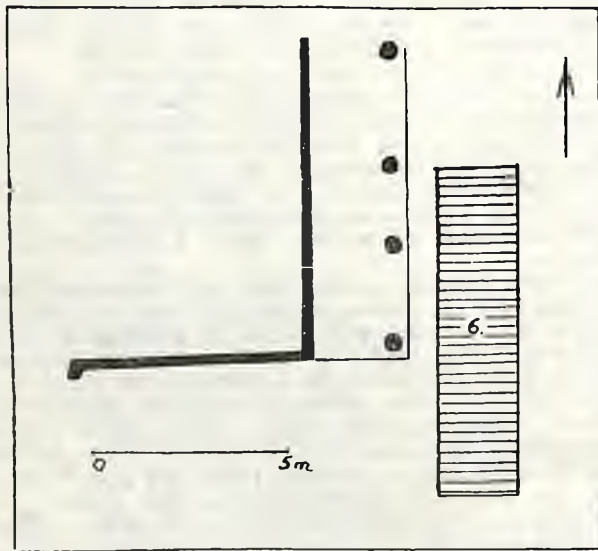
Warstwa II zawierała 464 ułamki naczyń, fragment szkła, 15 ułamków dachówek lub cegieł, przedmioty żelazne oraz 120 kości zwierzęcych.

Ułamki naczyń, ze względu na technikę wykonania można podzielić na wczesnośredniowieczne obtaczane, i toczone.

Naczynia wczesnośredniowieczne zostały wykonane z gliny zawierającej domieszkę średnioziarnistego piasku. Powierzchnie ich mają kolor szary lub brązowy, z tym, że 30% z nich posiada przełom dwubarwny. Do tej grupy naczyń należy 18 brzegów, 76 brzuśców, 15 den i 2 fragmenty pokrywek. Brzegi są drobne i nie można określić, jakie formy miały naczynia. Ułamki te mają wylewy średnio wychylone na zewnątrz. Siedem ułamków ma krawędzie zaokrąglone z wrębem dla pokrywki, a 11 brzegów posiada krawędzie zaokrąglone i uformowane na zewnętrznej stronie w okap. Średnice wylewów tych garnków wynosiły 9, 13, 14, 15 i 16 cm. Z brzuśców, 55 fragmentów posiada powierzchnie gładkie, 8 ma poziome żłobki wykonane rylcem, 12 dalszych ma poziome żłobki wykonane szablonem, a 1 ułamek posiada ukośne, długie nacięcia. Dna naczyń są płaskie, tylko jedno posiada pierścień dookólny. Wszystkie dna mają podsypkę piasku i są słabo wyodrębnione. Średnice den wynoszą: 7, 8, 9, 10 i 14 cm, z przewagą liczebną o średnicy 8 cm. Na jednym fragmencie znajduje się częściowo zachowany znak w kształcie koła ze szprychami. Do tych naczyń należą jeszcze 2 drobne ułamki brzegów pokrywek o krawędziach zaokrąglonych i średnicy 14 cm.

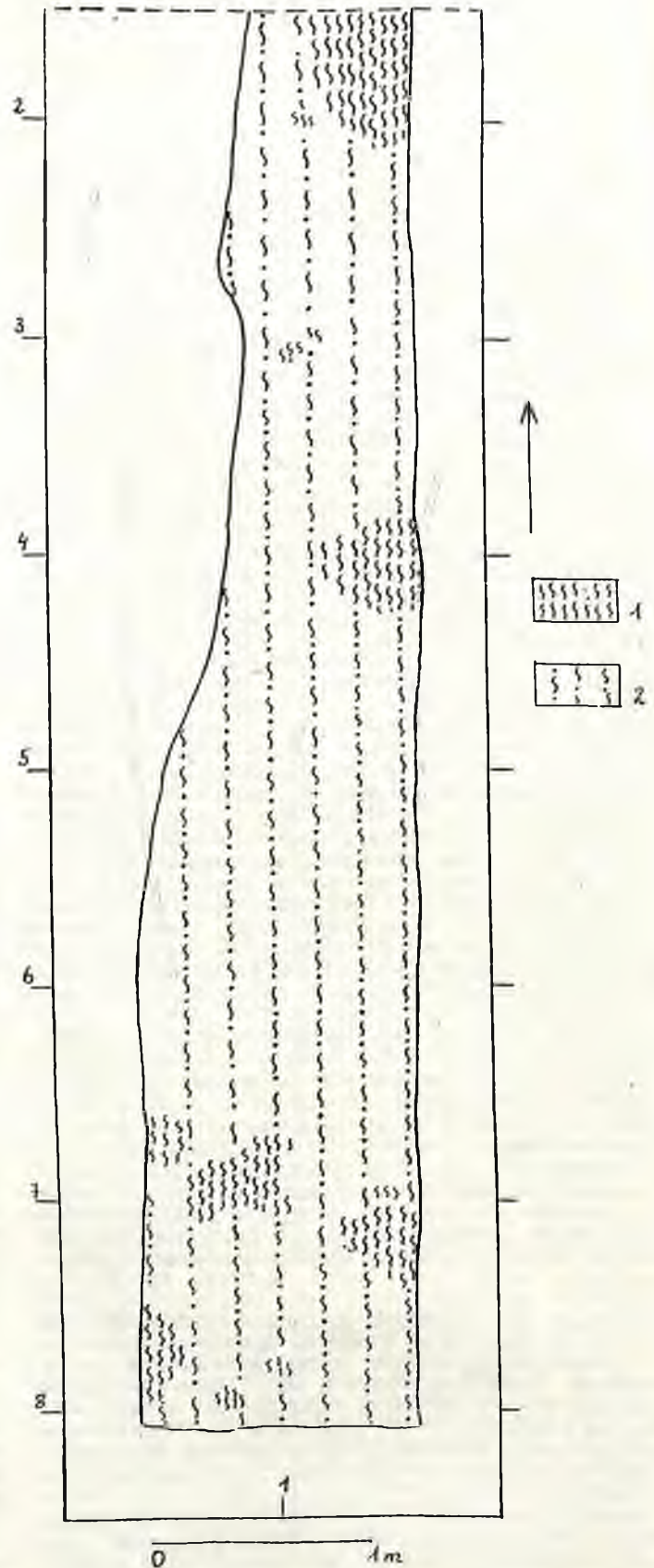
Wyżej opisane naczynia nawiązują z jednej strony, ze względu na tworzywo, do ceramiki wczesnośredniowiecznej, a z drugiej ze względu na formę wylewów i ornament poziomych żłobków wykonanych szablonem, do ceramiki średniowiecznej. Można je datować na przełom XIII/XIV w.⁵⁷ Są to zapewne wytwory rzemiosła wiejskiego, które mogły występować przez cały XIV w.

Naczynia średniowieczne obtaczane zostały wykonane z gliny, która zawierała domieszkę średnio i drobnoziarnistego piasku. Wypalone na kolor stalowoszary. Z tych naczyń pochodzą 42 brzegi, 243 brzuśce, 30 den, 3 ucha i 14 pokrywek. Spośród brzegów, 33 fragmenty należą do garnków. Wylewy mają średnio wychylone na zew-

Ryc. 33. Poznań — Stary Rynek. Usytuowanie wykopu nr 6
Abb. 33. — Poznań — Alter Markt. Lage des Graben Nr. 6
Fig. 33. Poznań — Old Market Place. Location of trench Nr. 6

⁵⁷ B. Gierlach, *Prace wykopaliskowe w Wyszogrodzie Mieście w latach 1961 i 1964*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 31: 1966, z. 4, ryc. 7: a, c.

Ryc. 34. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 6. Jamy po słupach. 1 — próchnica wypełniająca jamy po słupach; 2 — piasek z próchnicą

Abb. 34. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 6. Pfostengruben. 1 — Humus in den Pfostengruben aufgeschichtet; 2 — Sand mit Humus

Fig. 34. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 6. Post holes 1 — humus filling post holes; 2 — sand with humus

nątrz. Krawędzie 14 fragmentów są zaokrąglone z wrębem dla pokrywki (ryc. 36:1, 2, 4, 8), a 19 ułamków nie posiada wrębka i na zewnętrznej stronie uformowane są w okap. Spośród tych brzegów 2 ułamki posiadają na krawędzi zagłębienia, 1 ma na krawędzi okapu rząd prostokątów, 1 ma na krawędzi rząd rozetek, a dalszy ma rozetki poniżej szyjki. Średnice wylewów wahają się od 11 do 21 cm, z przewagą liczebną o średnicy 13, 14 i 16 cm. Dalsze 4 brzegi o średnicy 8, 10 i 12 cm, pochodzą z dzbanków lub kubków. Wylewy mają ustawione prawie pionowo, krawędzie zaokrąglone i 3 z nich posiadają na zewnętrznej stronie, poniżej krawędzi, poziome żeberko. Pozostałe 3 brzegi o średnicy 19, 22 i 28 cm, pochodzą z misek. Wylewy mają silnie wychylone na zewnątrz, ustawione prawie poziomo i krawędzie zaokrąglone (ryc. 36:9). Jeden z brzegów posiada na wylewie i poniżej szyjki, pasmo faliste wykonane kilkuzębny narzędziem. Z brzuśców, 172 ułamki posiadają powierzchnie nieozdobione, chropowate, 66 ma poziome żłobki wykonane rylcem, a 4 mają następujący ornament: pasmo faliste, linię falistą, zagłębienia na żeberku oraz rząd prostokątów. Spośród den, 5 ułamków to drobne fragmenty, o których nic nie można powiedzieć. Dalszych 15 fragmentów pochodzi z den płaskich z podsypką piasku, tylko 8 den posiada pierścien dookolny. Dna są przeważnie słabo wyodrębnione. Średnice większych fragmentów den wynoszą: 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13 i 18 cm. Dwa dna zachowały się w całości. Jedno o średnicy 5,5 cm i drugie o średnicy 7,7 cm. Oba pochodzą z kubków (ryc. 36:7). Do naczyń tej grupy należą jeszcze 3 ułamki uch taśmowych ze zgrubiałymi brzegami oraz pokrywki. Z pokrywek pochodzi 5 fragmentów brzuśców i 9 ułamków brzegów. Fragmenty są drobne i można tylko przypuszczać, że pochodzą one z pokrywek stożkowatych. Z tego 3 brzegi mają krawędzie zaokrąglone, 1 prosto ściętą, a pozostałe ukośnie ściętą i lekko zagiętą do wnętrza. Średnice pokrywek wahają się od 14 do 17 cm.

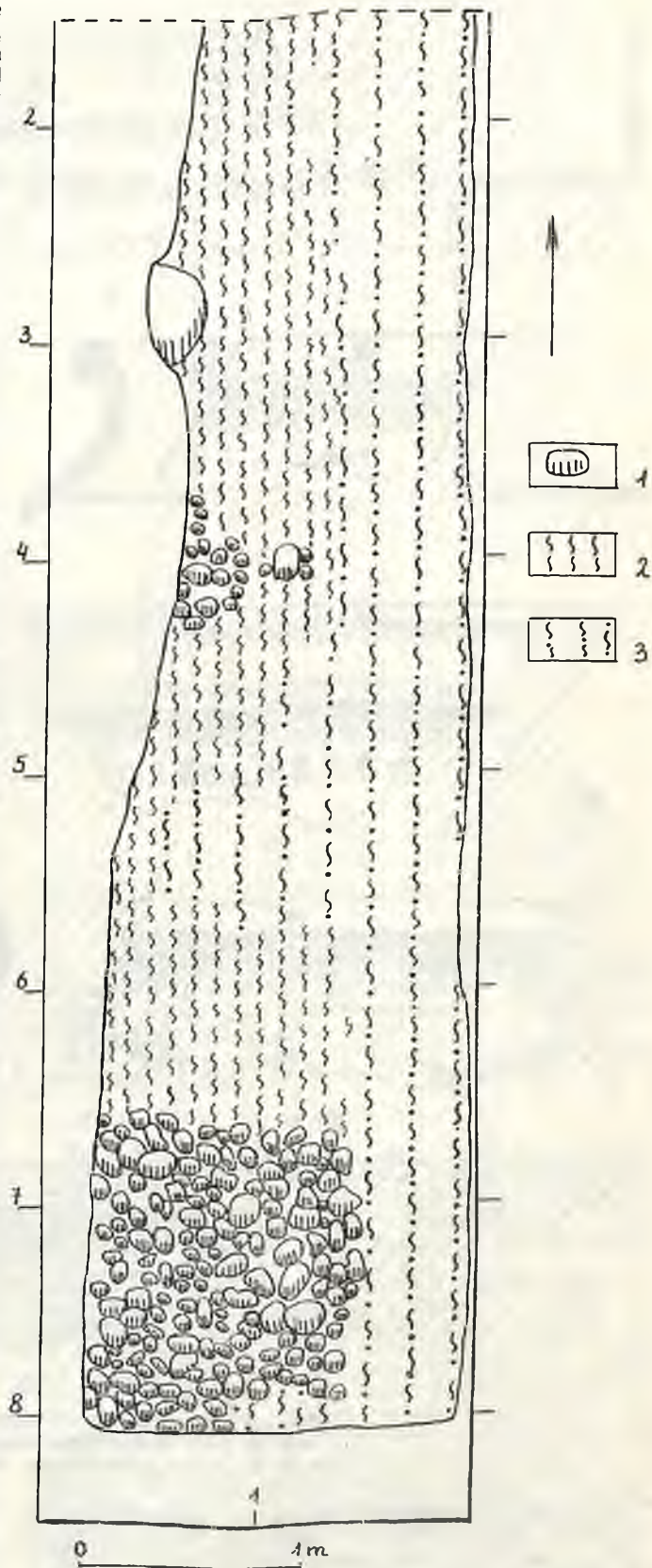
Wyżej opisane naczynia, na podstawie techniki wykonania i analogii w materiale z Poznania, można datować na XIV w.

Naczynia toczone i wypalone na kolor ceglasty, wykonane zostały z gliny zawierającej domieszkę drobnego piasku. Należy do tych naczyń 9 brzegów, 7 brzuśców i 4 dna. Fragmenty te są drobne. Spośród brzegów, 6 ułamków pochodzi z garnków o średnicy wylewu 14 i 19 cm. Wylewy mają średnio wychylone na zewnątrz i krawędzie zaokrąglone. Cztery z nich mają wewnątrz szklivo zielone albo brązowe. Dalsze 2 brzegi o średnicy 11 cm należą do dzbanków, których wylewy są lekko rozchylone na zewnątrz, krawędzie zaokrąglone i na zewnętrznej stronie ozdobione poziomymi żłobkami. Oba brzegi posiadają wewnątrz szklivo brązowe. Jeden brzeg o średnicy 13 cm pochodzi z rondla. Wylew ma średnio wychylony na zewnątrz, krawędź zaokrągloną z wrębem dla pokrywki. Wewnętrzną jego powierzchnię pokrywa szklivo brązowe. Wszystkie brzuśce tych naczyń mają powierzchnie gładkie, przy czym 33 z nich posiadają wewnątrz szklivo brązowe. Dna są bardzo drobne, płaskie ze śladami odcinania i wyodrębnione. Dwa z nich mają wewnątrz szklivo zielone. Średnice wynoszą: 4, 13 i 14 cm. Opisane ułamki z naczyń toczonych są drobne i mało chakraterystyczne. Wziąwszy pod uwagę małą ich ilość w warstwie II oraz zastosowanie szkliva tylko na wewnętrznej powierzchni, można je datować na początek XV w.

Warstwa II zawierała jeszcze 15 fragmentów dachówek lub cegieł, dno butelki ze szkła, które spadło z wyższych warstw, z profilu, fragmenty skóry również z profilu oraz przedmioty żelazne (nr inw. 46/64). Są to 3 bryłki żelaza całkowicie skorodowanego i sztabka żelazna o przekroju prostokątnym, długości 10 cm, szerokości 3-10 mm i grubości 2-4 mm.

Warstwę II, na podstawie ceramiki i stratygrafii, można datować na XIV i początek XV w.

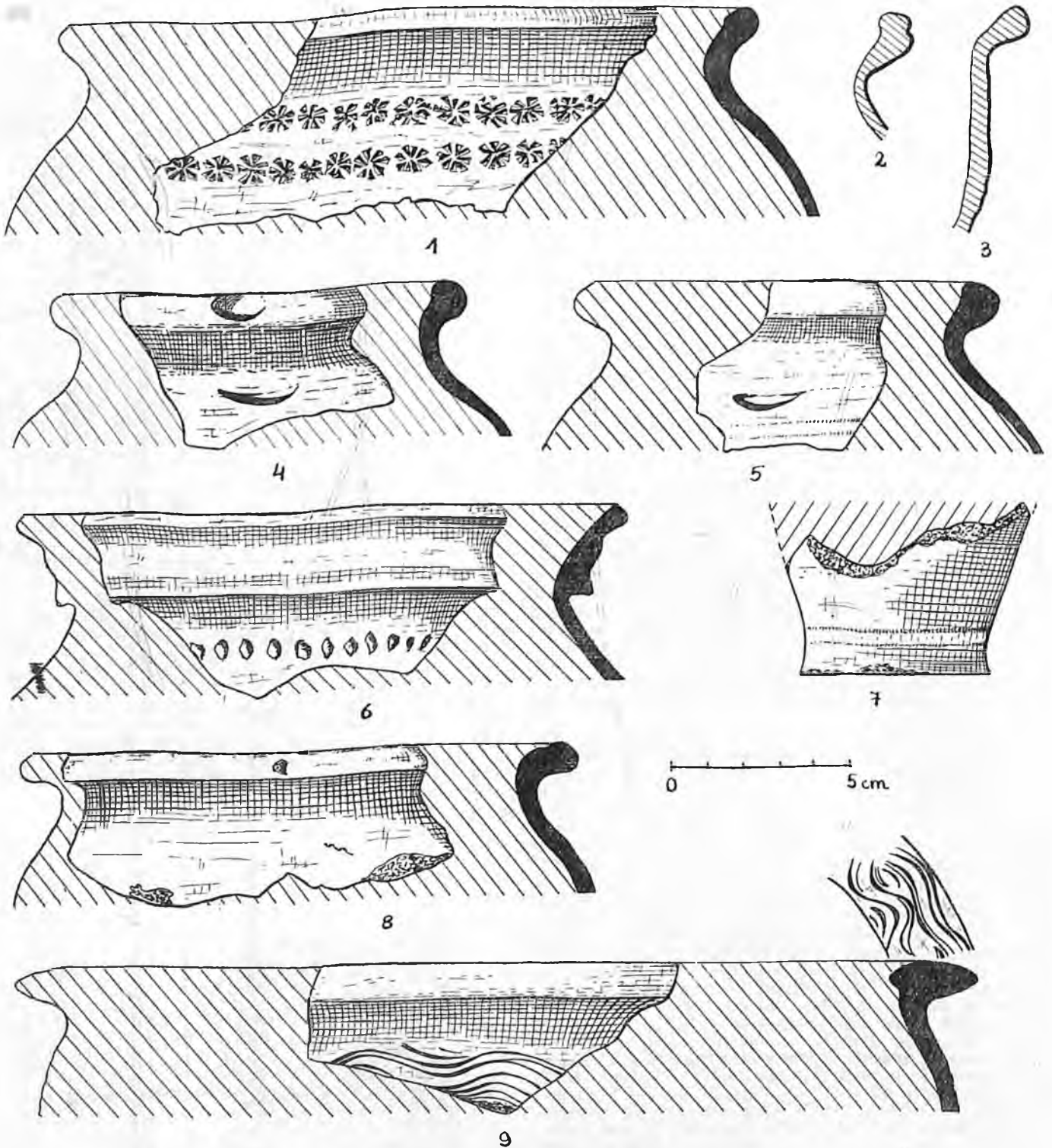
W warstwie kamieni należących do bruku znaleziono 75 fragmentów naczyń i 20 ułamków kości zwierzęcych. Ułamki naczyń, ze względu na technikę wykonania, można podzielić na wczesnośredniowieczne, średniowieczne obtaczane i toczone.

Ryc. 35. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 6. Bruk kamienny. 1 — kamień, 2 — próchnica z drewna; 3 — próchnica z piaskiem

Abb. 35. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 6. Steinpflaster. 1 — Steine; 2 — Holzhumus; 3 — Humus mit Sand

Fig. 35. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 6. Stone pavement. 1 — stone; 2 — timber humus; 3 — humus with sand

Ryc. 36. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 6. Ułamki naczyń
 Abb. 36. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 6. Gefäßscherben
 Fig. 36. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 6. Pottery sherds

Z naczyń wczesnośredniowiecznych, obtaczanych pochodzą 3 brzuśce gładkie i fragment brzegu naczynia, który ukształtowaniem nawiązuje do naczyń średniowiecznych.

Naczynia średniowieczne obtaczane nie różnią się od naczyń średniowiecznych opisanych w warstwie II. Należy do nich 6 brzegów, 42 brzuśce i 5 den. Brzegi pochodzą z garnków, których wylewy są średnio wychylone na zewnątrz i krawędzie mają zaokrąglone z wrębem dla pokrywki. Jeden brzeg o średnicy 23 cm należy do miski o wylewie silnie wychylonym na zew-

nątrz. Z brzuśców, 35 fragmentów posiada powierzchnie gładkie, a 7 ma poziome żłobki wykonane szablonem. Dna o średnicy 10 i 16 cm, są płaskie, wyodrębnione i posiadają podsypkę piasku.

Z naczyń toczonych i wypalonych na kolor ceglasty pochodzi 1 brzeg z zaokrągloną krawędzią i z wrębem dla pokrywki. Wewnętrzna jego powierzchnię pokrywa szkliwo brązowe. Następnie 15 brzuśców o powierzchniach gładkich, z których 3 mają wewnątrz szkliwo brązowe, a 1 ma z obu stron takie szkliwo oraz 2 ułamki ozdobione poziomymi żłobkami.

Wyżej opisane fragmenty naczyń są takie same, jak w warstwie II i mogą być podobnie datowane, na XIV i początek XV w.

Warstwa I zalegała od poziomu Rynku do głęb. około 100 cm poniżej otaczającego wykop terenu. Stanowiła ją czarna próchnica z piaskiem. Zawartość tej warstwy była przemieszana przez liczne wkopy sięgające do głęb. 120 i 150 cm. Warstwa I dostarczyła 70 ułamków naczyń, 3 fragmentów dachówek, 7 kafli, 1 ułamka szkła, 2 monet i 5 ułamków kości zwierzęcych.

Ułamki naczyń ze względu na technikę wykonania można podzielić na wczesnośredniowieczne, średniowieczne, obtaczane, oraz nowożytnie toczone.

Z naczyń wczesnośredniowiecznych obtaczanych pochodzą tylko 2 brzuśce, z których 1 ma powierzchnię gładką, a drugi ma poziome żłobki.

Do naczyń średniowiecznych obtaczanych należą 4 brzegi, 24 brzuśce, 6 den, 2 ucha i fragment pokrywki. Wykonane zostały z gliny, która zawierała duża ilość domieszki schudzającej w postaci grubo i średnioziarnistego piasku. Wypalone na kolor stalowoszary. Spośród brzegów, 2 ułamki o średnicy 14 i 16 cm. pochodzą z garnków. Wylewy mają średnio wychylone na zewnątrz, krawędzie zaokrąglone i uformowane na zewnętrznej stronie w okap. Jeden brzeg o średnicy 14 cm pochodzi z miski o wylewie silnie wychylonym na zewnątrz. Kraweź ma zaokrąglona. Dalszy mały fragment brzegu należy do dzbanka o cylindrcznej szwycie. Z brzuśców, 17 ułamków posiada powierzchnie gładkie, a 7 ma poziome żłobki wykonane szablonem. Dna naczyń są płaskie wyodrebnione, z podsypką piasku, tylko 2 dna mają ślady odcinania. Średnice większych fragmentów wynoszą: 5,5, 7, 10 i 11 cm. Do tych naczyń należą jeszcze 2 ułamki uch taśmowych ze zgrubiałymi brzegami oraz brzeg pokrywki stożkowej o krawędzi prosto ściętej i średnicy 14 cm.

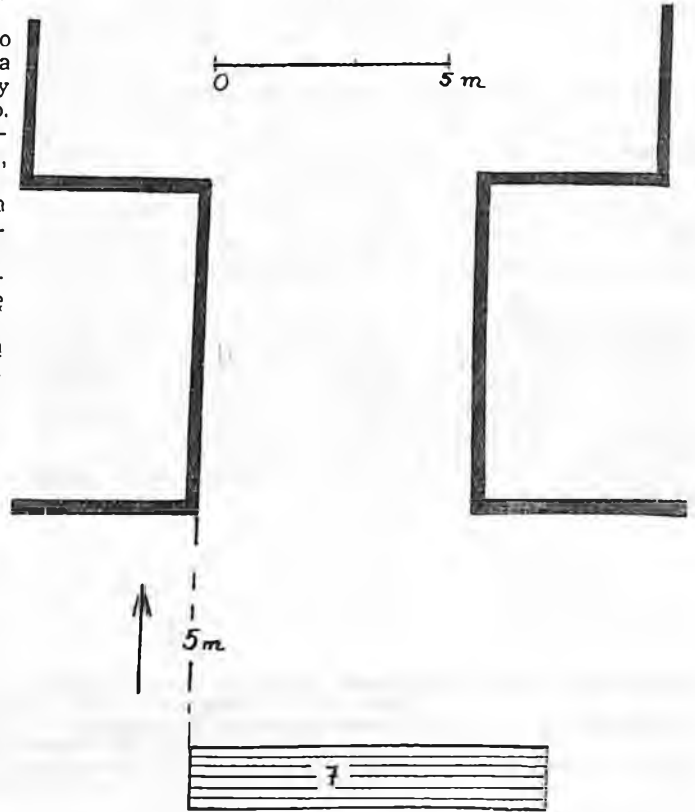
Naczynia średniowieczne są w tej warstwie na złożu wtórnym.

Naczynia toczone i wypalone na kolor ceglasty zostały wykonane z gliny zawierającej domieszki drobnego piasku. Z tych naczyń pochodzą 2 brzegi, 14 brzuśców, 4 dna, ucho, pokrywka i 2 nóżki z rondli. Jeden brzeg o średnicy 12 cm należy do garnka, a drugi o średnicy 17 cm do rondla. Oba mają wylewy średnio wychylone na zewnątrz, krawędzie zaokrąglone z wrębem dla pokrywki (ryc. 36:3). Wewnętrzne powierzchnie brzegów pokrywa szklivo brazowe. Z brzuśców, 10 ułamków posiada powierzchnie gładkie, a 4 mają poziome żłobki wykonane szablonem. Spośród brzuśców, 8 ułamków posiada wewnątrz szklivo brazowe. Dna są płaskie, wyodrebnione ze śladami odcinania. Średnice ich wynoszą: 10, 11, 13 i 14 cm. Z tego 2 ułamki posiadają wewnątrz szklivo brazowe, a dno talerza ma szklivo białe. Krywiace i ornament w niebieskim kolorze. Z małego garnuszka pochodzi ucho wałeczkowate pokryte szklivem brazowym, z rondli 2 fragmenty nóżek, a z pokrywek znaleziono tylko uchwyłt. Fragmenty naczyń wyżej opisanych są drobne i trudno podać ich chronologię.

Do oddzielnej grupy należą fragmenty wykonane z tłustej gliny i wypalone na kolor jasnoczerwony. Są to brzeg talerza, pokryty szklivem białym, krywiacym brzusiec garnka ze szklivem żółtym na wewnętrznej powierzchni; dno kubka o średnicy 9 cm, pokryte z obu stron szklivem białym oraz dno talerza o średnicy 16 cm, pokryte szklivem białym, krywiacym.

Z naczyń kamionkowych wystąpił brzeg garnka o średnicy 12 cm, fragment ucha wałeczkowatego i brzusiec garnka. Fragmenty te są pokryte szklivem białym i ciemnobrazowym. Ponadto warstwa I zawierała fragment talerza fajansowego, 3 ułamki dachówek, 3 fragmenty boczných ścianek kafli i 5 fragmentów kafli niaskich. Dwa ułamki z kafli niaskich miała powierzchnie gładką i pokrytą szklivem krywiacym białym. Dwa następne posiadała przy krawędzi wypukłe listewki i na powierzchni szklivo zielone albo brazowe. Ostatni fragment jest ozdobiony ornamentem roślinnym w kolorze białym na ciemnoniebieskim tle.

Znaleziono też w tej warstwie fragment płytki ceramicznej pokrytej szklivem żółtym oraz miedzianą monetę, częściowo zatartą (nr inw. 31/64). Jest to szeląg

Ryc. 37. Poznań — Stary Rynek. Usytuowanie wykopu nr 7
Abb. 37. Poznań — Alter Markt. Lage des Grabens Nr. 7
Fig. 37 Poznań — Old Market Place. Location of trench Nr. 7

Jana Kazimierza z r. 1666⁵⁸. Z profilu na tym wykopie pochodzi fragment monety miedzianej, o której ze względu na zły stan zachowania nic nie można powiedzieć (nr inw. 25/64).

Warstwę I, na podstawie ułamków ceramiki, można datować na XVIII w.

Wykop 7

Wykop 7 został założony w południowej części Rynku, w odległości 5 m od południowej ściany budynku Muzeum Wojska (ryc. 1 i 37)⁵⁹. Wykop o wymiarach 7,5 × 1,25 m usytuowany był na osi wschód-zachód. W czasie prac wykopaliskowych wyróżniono 2 warstwy kulturowe, oznaczone jako I i II (ryc. 38).

Calec na tym wykopie wystąpił na głęb. około 220 cm, licząc od poziomu otaczającego wykop.

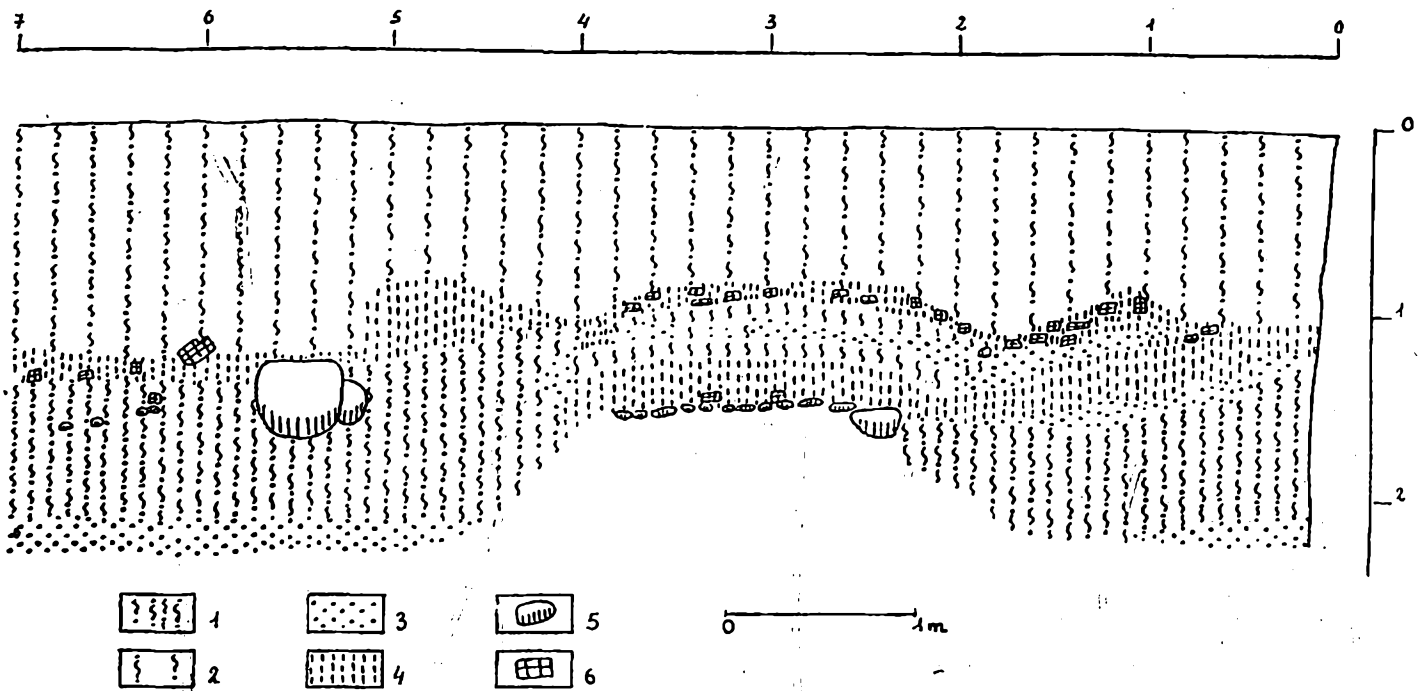
Strop warstwy II zalegał na głęb. około 150 cm, a spąg na głęb. 220 cm. Warstwa II składała się ze zbitej, czarnej, ilastej ziemi, która powstała pod wpływem działalności wody. Warstwa ta stanowiła prawdopodobnie dno rzeczki. W środkowej części wykopu warstwa II była zniszczona przez wkop wypełniony gruzem ceglany.

Warstwa I zalegała od poziomu Rynku do głęb. 150 cm. Składała się na nią szara próchnica z dużą ilością gruzu ceglanoego. Warstwa I była poprzecinana wkopami. Wzdłuż południowej krawędzi wykopu przebiegały rury kanalizacyjne i kable.

Nic więcej nie można powiedzieć o tym wykopie, podobnie jak i o zawartości warstw, gdyż brak dokładniejszych danych w dzienniku wykopaliskowym i brak zabityków.

⁵⁸ Moneta ta posiadała oznaczenie wypisane na metryczce.

⁵⁹ Usytuowanie wykopu oparte jest na ustnej informacji mgr E. Naumowiczówny.

Ryc. 38. Poznań — Stary Rynek. Wykop nr 7. Profil północny 1 — próchnica z piaskiem; 2 — próchnica z piaskiem i gruzem ceglany; 3 — piasek; 4 — glina z gruzem ceglany; 5 — kamień; 6 — cegła

Abb. 38. Poznań — Alter Markt. Graben Nr. 7. Nordprofil. 1 — Humus mit Sand; 2 — Humus mit Sand und Ziegelschutt; 3 — Sand; 4 — Ton mit Ziegelschutt; 5 — Steine; 6 — Ziegel

Fig. 38. Poznań — Old Market Place. Trench Nr. 7. Northern profile. 1 — humus with sand; 2 — humus with sand and brick debris; 3 — sand; 4 — clay with brick debris; 5 — stone; 6 — brick

PODSUMOWANIE

W wyniku przeprowadzonych badań na wykopie 1 odkryto murki, które jak się wydaje pochodziły z XIX-XX w. Warstwa kulturowa zawierała zabytki przemieszane, pochodzące z okresu od XIV do XVI w. Nie stwierdzono na tym wykopie śladów osadnictwa wczesnośredniowiecznego.

Wykop 2 też nie dostarczył śladów osadnictwa wczesnośredniowiecznego. Odkryte murki wskazują na to, że zabudowa murowana w tej części Starego Rynku powstała wcześniej. Należą do nich ściana odkryta przy zachodniej krawędzi wykopu oraz murki z kamieni, we wschodniej części wykopu. Usytuowanie tego murku wskazuje na to, że uliczka zw. Kurzą Nogą była węższa i została poszerzona na początku XVI w. Natomiast mur zbudowany z cegieł i kamieni, dostawiony do ściany w zachodniej części wykopu i mur ceglany, odsłonięty we wschodniej ścianie wykopu, są późniejsze, być może z XVI w. Warstwa II na tym wykopie pochodziła z przełomu XV/XVI w., a warstwa I z XVI-XVII w.

Wykop 3 usytuowany na terenie zajęтым w średniowieczu przez kramy szewców, dostarczył ciekawych materiałów⁶⁰. Odkryto tu ślady osadnictwa z końca XII w., a dalsze poziomy osadnicze dostarczyły zabytków nie przemieszanych aż do początku XVI w. Poszczególne poziomy osadnicze związane były z zabudową drewnianą i pożarami jej, które można było datować na podstawie analizy ceramiki i monet oraz w oparciu o źródła historyczne. I tak udokumentowane są: pożar z I poziomu osadniczego

na połowę XIII w.; pożar z II poziomu na krótko przed r. 1386; pożar z poziomu III na 1 połowę XV w., a ściśle być może na rok 1447 oraz pożar z IV poziomu na rok 1536. Warstewki spalonego drewna i polepy wskazywałyby na drewnianą zabudowę kramów szewskich. Warstwy z tego wykopu mają nawiązania do warstw z sąsiedniego wykopu 10, opisanego w części opracowanej przez mgra E. Dzieciółowskiego. Warstwy kulturowe dostarczyły materiałów odnośnie ceramiki średniowiecznej.

Wykop 4 był usytuowany wzdłuż zachodniej ściany kamienicy należącej do wschodniego ciągu sukienic. Odsłonięto tu 2 fundamenty ceglane, z których starszy zachował się częściowo i zbudowany był z cegieł w układzie wendyjskim, a drugi młodszy należy do ściany kamienicy nr 9/10. Starszy fundament można datować na XIV w. i usytuowanie jego wskazuje na to, że uliczka zw. Kurzą Nogą była węższa. Warstwa kulturowa dostarczyła zabytków przemieszanych, pochodzących z XIII do XX w.

Wykop 5 znajdował się przed Domkami Budniczymi, na ulicy, poza zasięgiem zabudowy śródmiejowej. W stosunku do pozostałych wykopów, całość na tym wykopie zalegała o około 2 m niżej. Czy teren ten był położony niżej, czy też został celowo pogłębiony, trudno na to odpowiedzieć. Ze względu na mały zasięg wykopu, trudno o wnikliwą interpretację odkrytego tu bruku i bierwin. Warstwy kulturowe dostarczyły ciekawych materiałów odnoszących się do rzemiosła garncarskiego wiejskiego i miejskiego z XIV w. Najstarszą była warstwa III (z głęb. 300-375 cm), którą można datować na przełom XIII/XIV i 1 połowę XIV w., następnie warstwa III (z głęb. 150-210 cm) która pochodziła z 2 połowy

⁶⁰ Dane te zaczerpnęłam z udostępnionej mi pracy dr A. Rogalańki, dotyczącej rekonstrukcji rozplanowania targowej zabudowy śródmiejowej Starego Rynku w Poznaniu.

XIV i początku XV w., natomiast warstwę II i I, należałoby połączyć razem i obejmowałyby one okres od XV do XIX w., bowiem zawartość ich była przemieszana.

Wykop 5a, znajdujący się obok 5 i częściowo zachodzący na niego, dostarczył zabytków pochodzących z XIV do XX w. Calec na tym wykopie zalegał o około 2 m niżej, podobnie jak i na wykopie 5. Odkryto tu dalszy ciąg bierwion, odsłoniętych już częściowo na wykopie 5, o których nadal nie można nic konkretnego powiedzieć. W obrębie wykopu 5a odkryto fragment zbiornika na wodę. Należą do niego narożnik zbudowany z kamieni i cegieł, boczne ścianki wykonane z drewna oraz rury drewniane. Wydaje się, że dolna część narożnika, zbudowana z kamieni, pochodzi z XVI w., natomiast górna część, zbudowana z cegieł, obudowa drewniana i 3 rury drewniane, ułożone równolegle do siebie, pochodzą z XVIII w. Pod koniec XVIII lub na początku XIX

w., wspomniane rury drewniane zostały zastąpione przez 2 nowe, ułożone kolejno jedna nad drugą. Bardziej szczegółowej interpretacji odsłoniętych relikwów nie można podać.

Wykop 6 znajdował się przed Domkami Budniczymi. Dostarczył zabytków pochodzących z XIV do XVIII w. Odkryto tu ślady po słupach, które pochodziły z konstrukcji drewnianej, stanowiącej być może pozostałości podcieni przy Budach Śledziowych. Następnie w tej części Rynku znajdowała się ulica wyłożona kamieniami, która powstała między XV a XVII w.

Na wykopie 7 założonym w południowej części Rynku stwierdzono istnienie, na głęb. 150 cm poniżej obecnego poziomu, warstwy ilastej, bagiennej. Warstwa ta może być pozostałością działalności wody, przepływającej w tym miejscu lub w najbliższym sąsiedztwie.

Izabela Sikorska-Uflik

FUNDSTOFF AUS ARCHÄOLOGISCHEN GRABUNGEN AM ALTEN MARKT IN POZNAŃ IN 1964

Zusammenfassung

Der in diesem Aufsatz beschriebene Fundstoff stammt aus Grabungen, welche in 1964 durch das Archäologische Museum in Poznań am Alten Markt durchgeführt wurden.

Während der Schürfungen wurden insgesamt 8 Graben gezogen: die Graben 1, 5, 5a und 6 im östlichen Teil des Marktes vor den alten Kleinkrämerhäusern, die Graben 3 und 4 entlang des Durchganges von den Kleinkrämerhäusern zum heutigen Militärmuseum und Graben 7 im südlichen Teil des Marktes.

Bei der Aushebung des Grabens 1 wurden Ziegelmauern aus dem 19.-20. Jh. enthüllt. Die Kulturschicht enthielt nur vereinzelte Funde aus dem 14.-16. Jh.

Im Graben 2 erschienen Mauern aus gotischen Ziegeln auf Steinfundament aufgebaut, sowie Bruchstücke einer Steinmauer, welche darauf hinweist dass die Strasse hier ursprünglich enger war und dann am Anfang des 16. Jh. erweitert wurde. Die Kulturschichten lieferten Funde aus dem 16. und 17. Jh.

Im Bereich des Grabens 3 wurden Siedlungsspu ren aus dem Ende des 12. Jh. entdeckt. Die darauf lagernden Schichten enthüllten Reste von Holzhäusern und Spuren von Bränden, welche sie sukzessiv im Jahre 1386, 1447 und 1536 vernichtet hatten. In

den Kulturschichten trat ein reiches, vorwiegend durch Tonware vertretenes Fundmaterial aus dem Mittelalter zum Vorschein.

Die Schichten im Graben 4 waren stark vermischt und vermittelten Funde aus dem 13. bis 20. Jh. Man entdeckte hier auch 2 Ziegelfundamente, von denen das ältere aus dem 14. Jh. stammt.

Im Graben 5 führten die Schichten Kulturrelikte aus dem 13. bis 19. Jhrh. Dieser Graben lag in der Nähe des Grabens 5a, wo Reste eines Wasserbehälters hervortraten, dessen aus Steinen und Ziegeln gebautes Eckstück, Bruchteile von hölzernen Seitenwänden sowie Holzröhren ziemlich gut erhalten waren. Der Wasserbehälter wurde von 16. bis zum Anfang des 19. Jh. benutzt.

Spuren eines Holzhauses aus dem 14. Jh. erschienen im Graben 6, wo auch ein teilweise erhaltenes Steinpflaster als Rest einer Strassenbekleidung aufgedeckt wurde. Die Bauzeit des Steinpflasters konnte nicht genau bestimmt werden — jedenfalls fällt sie zwischen das 15. und 17. Jh. In den Kulturschichten wurden die Funde dem 14.-18. Jh. zugeschrieben.

Im Graben 7 traten Schichten zum Vorschein, welche darauf hinweisen dass der südliche Teil des Alten Marktes mit Wasser durchflutet war.

Izabela Sikorska-Ulfik

ARCHAEOLOGICAL RELICS FROM EXCAVATIONS OF THE OLD MARKET PLACE IN POZNAŃ IN 1964

Summary

The report is dealing with critically analysed materials unearthed during excavations performed in 1964 by the Archaeological Museum in Poznań in the Old Market Place. 8 trenches were practiced, among which trench 1, 5, 5a and 6 were dug in the eastern part of the Square, just in front of the Haberdashers' Houses. Trenches 2, 3 and 4 were situated on the passage between the Haberdashers' Houses and the Military Museum, whereas trench 7 was opened in the southern part of the Square.

In the course of works carried out in trench 1 explorers laid bare small brick walls from the 19/20th century. The culture bearing layer contained but a few relics dated to the 14th - 16th century.

In trench 2 appeared walls built up from Gothic bricks lying on stone foundations, as well as the fragment of a lithic wall, which seems to indicate that the street was first narrower and then widened in the beginning of the 16th century. The culture bearing layer yielded a record dated to the 16th and 17th century.

In the area of trench 3 appeared traces of a settlement from the end of the 12th century. Upper settlement traces showed traces of wooden houses and successive fires having consumed them in 1387,

in 1447 and 1536. Culture bearing layers disclosed a great number of finds, especially sherds of a medieval earthenware.

The layer in trench 4 contained relics mingled during centuries — from the 13th to the 20th. Explorers laid also bare 2 brick basements, the older one dated to the 14th century.

Trench 5 furnished a mixed record from the 13th to the 19th century. This trench abutted trench 5a where excavations led to the discovery of partly preserved fragments of a water reservoir, namely its one corner built from stones and bricks, side walls assembled from timber logs and some wooden pipes. This reservoir was utilized from the 16th to the beginning of the 19th century.

In trench 6 appeared traces of a timber construction from the 14th century and remains of a stone pavement marking the run of an ancient street existing here between the 15th and 17th century. The culture bearing layer yielded a record dated to the 14th - 18th century.

When exploring trench 7 there appeared a kind of layer which suggests that this area was washed by water.

Kwestia pochodzenia bursztynów z wykopalisk jugosłowiańskich

Le problème de l'origine des objets en ambre provenant des fouilles yougoslaves
Jugoslav amber relics and the problem of their origin

UWAGI WSTĘPNE

Bez większej przesady można chyba stwierdzić, że polska archeologia do tej pory w niewielkim stopniu interesowała się badaniami bursztynów (tak surowca, jak zresztą i zrobionych z niego rozmaitych przedmiotów) pochodzących z wykopalisk archeologicznych. Na takie stanowisko niewątpliwie wpłynął fakt licznego występowania surowca bursztynowego przede wszystkim na południowych wybrzeżach Morza Bałtyckiego, a także kopalnego bursztynu w niektórych innych rejonach kraju¹. Przedmioty bursztynowe oraz surowiec, na jaki natrafiano w czasie prac wykopaliskowych na stanowiskach archeologicznych w obrębie ziem polskich, z góry — i w olbrzymiej większości słusznie — traktowano jako pochodzące z lokalnych złóż i wykonane na obszarze ziem polskich lub w ich bezpośrednim sąsiedztwie. Bardzo rzadkie natomiast przedmioty bursztynowe, zdradzające cechy wykonania ich z dala od ziem polskich, traktowano jako swego rodzaju importy obrobionego, wcześniej wyeksportowanego surowca². Tym niemniej w polskiej literaturze archeologicznej możemy odnotować pewną ilość publikacji poświęconych rozmaitym zresztą zagadnieniom związanym z bursztynem. Jedna z nich omawia pochodzenie i gatunki bursztynu europejskiego, ustosunkowując się zresztą i do kwestii pochodzenia przedmiotów znalezionych na obszarach położonych z dala od terenów występowania niektórych złóż kopalnej żywicy³, inna omawia pracę poświęconą wschodniobałtyckiemu handlowi bursztynem w okresie przed naszą erą⁴, pozostałe z reguły odnoszą się do pozycji bursztynu w wymianie ziem polskich z innymi terenami oraz do przebiegu szlaków bursztynowych w rozmaitych okresach pradziejów, przede wszystkim

jednak w okresie wpływów rzymskich⁵. Oczywiście, cały szereg publikacji źródłowych zawiera dane odnoszące się do znalezisk surowca i przedmiotów bursztynowych, uzyskanych w wykopaliskach na ziemiach polskich. Osobno uwagę zwraca przetłumaczenie na język polski artykułu poświęconego pochodzeniu bursztynu w południowo-europejskich znaleziskach z epoki brązu i epoki żelaza⁶.

Opisana sytuacja nie oznacza wszakże, iż archeologiczne znaleziska bursztynu z terenu ziem polskich nie były badane pod kątem określenia jego pochodzenia. Próby takie, i to na dosyć dużą skalę, były bowiem prowadzone przez chemików niemieckich w drugiej połowie XIX w. oraz w początkach bieżącego stulecia; doczekały się one omówienia (łącznie z próbami określenia pochodzenia surowca i zabytków bursztynowych z innych ziem) w niemieckiej literaturze archeologicznej⁷. Wiadomo nam ponadto, że w ostatnich latach przesyłano do specjalistycznych badań za granicą próbki krajowych zabytków archeologicznych, wykonanych z bursztynu. Wyniki tych badań nie zostały jednak do tej chwili opublikowane. W nowszej natomiast literaturze światowej, m. in. archeologicznej, coraz to częściej pojawiają się publikacje poświęcone specjalistycznym badaniom bursztynu wykopaliskowego, przeprowadzonym przy pomocy najnowocześniejszych metod naukowych⁸.

Podjętę do przeprowadzenia w Polsce pierwszych, i to możliwie nowoczesnych, badań bursztynów pochodzących z badań archeologicznych, dała nam nasza podróż naukowa po Jugosławii, odbyta w 1964 r.

¹ Por. np. L. J. Łuka, J. Gładkowska-Rzeczycka, *Analiza archeologiczno-antropologiczna grobów kultury pomorskiej, odkrytych w Miłoszewie i Nispczołowicach w pow. wejherowskim*, „Rocznik Gdański”, t. 17/18: 1960, s. 287; B. Bieliński, *Le vie dell'ambra, la Vistola e la carte geografiche di Tolomeo*, „Archaeologia Polona”, t. 7: 1964, s. 198, i inne.

² C. A. Moberg, *Värfärdn kommer bärnstenen i Sydeuropas brons- och järnålderssynd?*, „Fornvännen”, t. 50: 1955, s. 128-128; tłumaczenie: C. A. Moberg, *Skąd pochodzą bursztyny w południowo-europejskich znaleziskach z epoki brązu i żelaza?*, „Postępy Archeologii”, nr 8: 1957, s. 187-182.

³ W. La Baume, *Zur Naturkunde und Kulturgeschichte des Bernstein*, „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Dänzig”, NF t. 20, z. 1: 1936, s. 6-48. Por. także L. J. Łuka, *Sto lat działalności archeologii na Pomorzu*, „Z otchłani wieków”, R. 27: 1961, s. 274.

⁴ Por. np. K. Schwochau, T. E. Haevernick, D. Anker, *Zur Infrarotspektroskopischen Herkunftsbestimmung von Bernstein*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, F. 10: 1963 (1965), s. 171-177; C. W. Beck, E. Wilbur, S. Meret, *Infrared Spectra and the Origin of Amber*, „Nature”, t. 201: 1964, s. 256-257; i idem, *The Infrared Spectra of Amber and the Identification of Baltic Amber*, „Archaeometry”, t. 8: 1965, s. 86-109.

¹ Por. np. T. Pius, *Geologia złóż surowców mineralnych i ich rozpoznanie*, Warszawa 1963, s. 228-227; Z. Zalewski, *Bursztyn w Polsce. Przewodnik po wystawie*, Warszawa 1964, s. 14-15.

² Por. np. W. Antoniewicz, *Wrzeczono bursztynowe z Kowanówka*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 1: 1919, s. 46-49; J. Kostrzewski, *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, wyd. II, Poznań 1923, s. 188. Por. także H. J. Eggers, *Das römische Einfuhrgut in Pommern*, „Baltische Studien”, NF t. 42: 1940, s. 17; K. Majewski, *Importy rzymskie na ziemach słowiańskich*, Wrocław 1949, s. 20-21.

³ W. Antoniewicz, *Pochodzenie i gatunki bursztynu w Europie*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 8: 1923, s. 113-139.

⁴ J. Wojtasik, *Rec. E. Stürms, Der ostbaltische Bernsteinhandel in der vorchristlichen Zeit*, „Commentationes Balticae”, Bonn, t. 1, 1953 r., str. 167-205, „Materiały Zachodnio-Pomorskie”, t. 5: 1959 (1969), s. 522-526.

W jej trakcie zdołaliśmy bowiem zauważyć duże ilości miejscowych zabytków bursztynowych pochodzących z tamtejszej młodszej epoki brązu i z wczesnej epoki żelaza, duże ilości w porównaniu z zabytkami bursztynowi, znanymi nam z terenu Polski⁹. To spostrzeżenie, łącznie z faktem występowania w niektórych rejonach Jugosławii ceramiki analogicznej do naczyń kultury łużyckiej z ziem polskich (co zresztą zauważono już dużo wcześniej¹⁰), nasunęło nam przypuszczenie o możliwości łączenia obu zjawisk¹¹. Aby tej zupełnie teoretycznej możliwości nadać bardziej uzasadnione podstawy, dzięki uprzejmości archeologów jugosłowiańskich, uzyskaliśmy 22 przedmioty bursztynowe, datowane na interesujący nas odcinek pradziejów, w celu poddania ich specjalistycznym badaniom, mającym wskazać pochodzenie surowca, z którego zostały wykonane¹².

Wstępne badania, dotyczące pochodzenia surowca bursztynowego, z którego były wykonane wspomniane zabytki przywiezione z Jugosławii, przeprowadzono w 1965 r. pod kierunkiem doc. dr. J. Krauzego w Katedrze Towaroznawstwa Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Poznaniu. Ze względu jednak na brak koniecznej do tego celu aparatury, badania te przeniesiono w 1967 r. do Instytutu Ciężkiej Syntezy Organicznej w Błachowni Śląskiej, gdzie były prowadzone do 1969 r. przez dr. M. Jaworskiego i inż. S. Richtera, pracowników wymienionego Instytutu, pod opieką naukową prof. dr. A. Lempki, kierownika Katedry Towaroznawstwa Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Poznaniu, a także doc. dr. J. Krauzego, który prowadził badania wstępne. W tej drugiej fazie badań, do zespołu zabytków jugosłowiańskich włączono — dla celów porównawczych — jeden zabytek bursztynowy, uzyskany w trakcie badań na stanowisku kultury łużyckiej z wczesnej epoki żelaza w Polsce, jak również próbki bursztynu zebrane na pomorskim wybrzeżu Morza Bałtyckiego.

CHARAKTERYSTYKA ZABYTKÓW PODDANYCH BADANIOM

1. Nin (Chorwacja, Jugosławia)

Z iliryskiego cmentarzyska pochodzącego w większości z okresu Hallstatt B₂-D oraz częściowo z okresu La

⁹ T. Malinowski, *Informacje o jugosłowiańskich wystawach archeologicznych*, „Z otchłani wieków”, R. 30 : 1964, s. 238, 245 i 246; idem, *Kontakty kultury łużyckiej z ziem polskich z terenami położonymi nad północno-wschodnim Adriatykiem* — *Les contacts de la civilisation lusacienne en territoire polonais avec les contrées au nord-est de l'Adriatique*, [w:] I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej, t. II. Wrocław — Warszawa — Kraków 1969, s. 12 i 15; idem, *O badaniach bursztynów pochodzących z wykopalisk archeologicznych*, „Sprawozdania z posiedzeń komisji naukowych [Oddziału PAN w Krakowie]”, t. 12/1 : 1969, s. 9.

¹⁰ Por. J. Böhm, *Expanse lužické kultury v Podunají*, [w:] II Międzynarodowy Zjazd Słowistów (Filologów Słowiańskich). *Księga referatów*, sekcja III kulturalno-społeczna, sekcja IV dydaktyczna, Warszawa 1934, s. 22-25; B. v. Richthofen, *Die Bedeutung der Lausitzer Kultur für die Vorgeschichte der Donauländer und das Illyrium ihrer Volkszugehörigkeit*, „*Manus*”, t. 27 : 1935, s. 69-81; idem, *Endbronzeitliche und früh-eisenzeitliche illyrische Brandgräber aus Zagreb-Horvati*, [w:] *Hoffilleroov zbornik — Sertta Hoffilleroana*, Zagreb 1940, s. 43-65; T. Sulimirski, *Kultura łużycka a Scytowie*, „*Wiadomości Archeologiczne*”, t. 16 : 1940, s. 98; T. Lehr-Spławiński, *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*, Poznań 1946, s. 100-102 i 138; J. Kostrzewski, *Baltosłowianie i początki Prastowian*, „*Przegląd Zachodni*”, t. 2 : 1946, s. 172; V. Trbuhović, *Eksplanzja III infiltracija lužičke kulture u oblasti severne Jugoslavije*, „*Starinar*”, NS t. 13/14 : 1965, s. 181-184.

¹¹ T. Malinowski, *Kontakty kultury łużyckiej...*, s. 10-18.

¹² Owe przedmioty bursztynowe uzyskaliśmy dzięki uprzejmości dr. S. Batovića z Muzeum Archeologicznego w Zadarze (zabytki z Ninu), p. J. Mladina z Muzeum Archeologicznego

Tène A, poddano badaniom następujące zabytki bursztynowe¹³:

a) paciorek dwustożkowy, spłaszczony. Powierzchnia z oznakami zwietrzenia, koloru ciemno-brunatnoczerwonego. Średnica ok. 2 cm, wysokość ok. 0,6 cm, średnica otworu ok. 0,6 cm. (Ryc. 1a i 2a);

b) paciorek w przybliżeniu dwustożkowy, spłaszczony. Powierzchnia z oznakami silnego zwietrzenia, koloru ciemno-brunatnoczerwonego. Średnica ok. 2 cm, wysokość ok. 0,6 cm, średnica otworu ok. 0,7 cm. (Ryc. 1b i 2b);

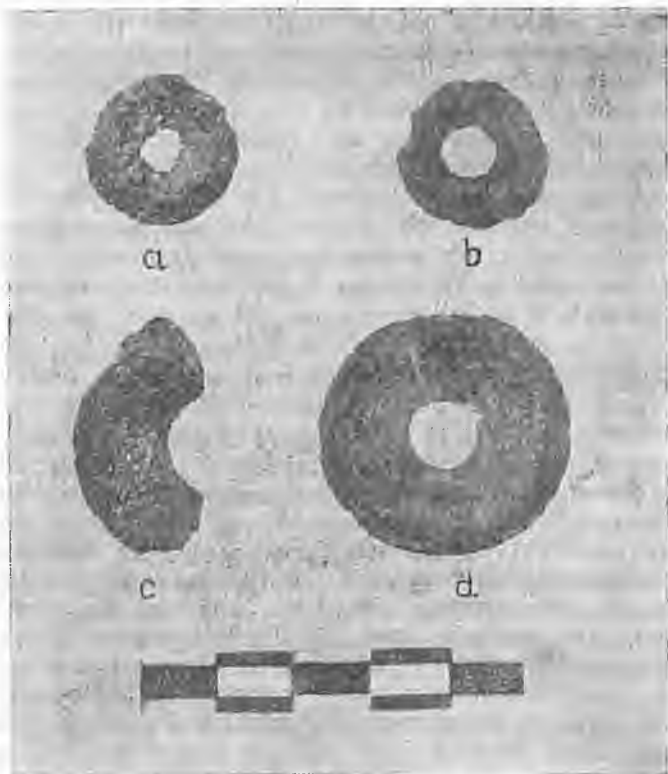
c) fragment dużego paciorka w przybliżeniu dwustożkowego, spłaszczonego. Powierzchnia z oznakami zwietrzenia, koloru ciemno-brunatnoczerwonego. Średnica przypuszczalnie ok. 3,5 cm, wysokość ok. 0,7 cm, średnica otworu przypuszczalnie ok. 1,2 cm. (Ryc. 1c i 2c);

d) duży paciorek w przybliżeniu dwustożkowy, silnie spłaszczony. Powierzchnia z oznakami znacznego zwietrzenia, koloru ciemno-brunatnoczerwonego. Średnica ok. 3,3 cm, wysokość ok. 0,5 cm, średnica otworu ok. 0,9 cm. (Ryc. 1d i 2d). Uwaga: zabytek posiada naklejoną karteczkę z nr. 488.

2. Vrčica (Chorwacja, Jugosławia)

Z grobu nr 3, pochodzącego z cmentarzyska datowanego na okres D epoki brązu, poddano badaniom następujący zabytek bursztynowy¹⁴:

a) płaski paciorek o zaokrąglonych krawędziach. Powierzchnia z oznakami dosyć silnego zwietrzenia, koloru ciemno-czerwonobrunatnego. Średnica 1,3 cm, wysokość 0,5 cm, średnica otworu 0,3 cm. (Ryc. 3 i 4).

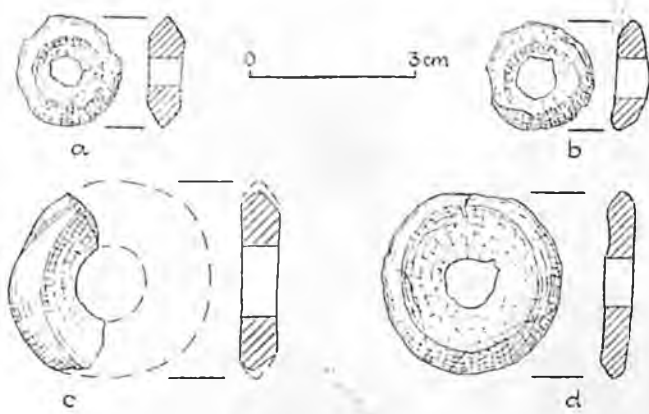
Ryc. 1. Nin (Chorwacja, Jugosławia). Przedmioty bursztynowe
Fig. 1. Nin (Croatie, Yougoslavie). Objets en ambre
Fig. 1. Nin (Croatia, Jugoslavia). Amber relics

Istrii w Pulji (zabytek z Vrčica), p. V. Stare z Muzeum Narodowego w Lublanie (zabytki ze Smarjety) i p. R. Drechsler z Muzeum Archeologicznego w Zagrzebiu (zabytki z Prozoru).

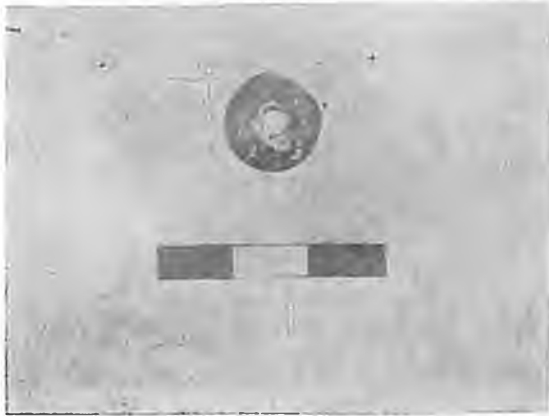
¹³ Według informacji otrzymanych przy odbiorze owych zabytków, nie były one jeszcze publikowane. Por. także S. Batovića, Nin, [w:] J. Filip, *Enzyklopedisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, t. II, Prag 1969, s. 915-916.

Por. ponadto S. Batovića, *Nin, sites préhistoriques*, [w:] *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie — Recherches et résultats*, Beograd 1971, s. 114-119 (dop. w korekcie 15 IX 1971 r.).

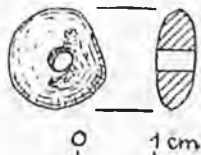
¹⁴ Według informacji otrzymanych przy odbiorze tego zabytku, nie był on jeszcze publikowany.

Ryc. 2. Nin (Chorwacja, Jugosławia). Przedmioty bursztynowe
Fig. 2. Nin (Croatia, Yugoslavia). Objets en ambre
Fig. 2. Nin (Croatia, Yugoslavia). Amber relics

Ryc. 3. Vrčin (Chorwacja, Jugosławia). Przedmiot bursztynowy
Fig. 3. Vrčin (Croatia, Yugoslavia). Objet en ambre
Fig. 3. Vrčin (Croatia, Yugoslavia). Amber relic

Ryc. 4. Vrčin (Chorwacja, Jugosławia). Przedmiot bursztynowy
Fig. 4. Vrčin (Croatia, Yugoslavia). Objet en ambre
Fig. 4. Vrčin (Croatia, Yugoslavia). Amber relic

3. Prozor (Chorwacja, Jugosławia)

Z cmentarzyska japońskiego, datowanego głównie na okres Hallstatt oraz — być może — na okres La Tène A, poddano badaniom następujące zabytki bursztynowe¹⁶:

a) półkulisty paciorek, posiadający od płaskiej strony wykonany otwór w kształcie litery V. Powierzchnia z oznakami lekkiego zwietrzenia, koloru ciemnoczerwobrunatnego. Średnica 1,5 cm, wysokość 0,8 cm, średnica otworu 0,2 - 0,4 cm. (Ryc. 5a i 6a);

b) półkulisty paciorek, posiadający od płaskiej strony wykonany otwór w kształcie litery V. Powierzchnia z oznakami zwietrzenia, koloru ciemnoczerwobrunatnego. Średnica 2 cm, wysokość 0,9 cm, średnica otworu 0,2 - 0,4 cm. (Ryc. 5b i 6b);

c) półkulisty paciorek, dosyć silnie spłaszczony, posiadający od płaskiej strony wykonany otwór w kształcie litery V. Powierzchnia z oznakami zwietrzenia, koloru ciemnoczerwobrunatnego. Średnica 1,9 - 2,1 cm,

¹⁶ S. Ljubić, *Popis praistoriskog odjela Narodnog muzeja u Zagrebu*, Zagreb 1889.

wysokość 0,6 cm, średnica otworu 0,2 - 0,4 cm. (Ryc. 5c i 6c);

d) płaski wisiorek, kształtu zaokrąglonego prostokąta, z wyodrębnioną stożkową górną częścią zawierającą w poprzek wykonany otwór. Powierzchnia z oznakami lekkiego zwietrzenia, koloru ciemnoczerwobrunatnego. Wysokość 2,5 cm, szerokość 1,7 cm, grubość do 0,6 cm, średnica otworu 0,2 cm. (Ryc. 5d i 6d);

e) gruby wisiorek, kształtu zaokrąglonego trapezu, z wyodrębnioną stożkową górną częścią zawierającą w poprzek wykonany otwór. Powierzchnia z oznakami lekkiego zwietrzenia, koloru ciemnoczerwobrunatnego. Wysokość 2,8 cm, szerokość 1,3 - 2,3 cm, grubość do 0,9 cm, średnica otworu 0,2 cm. (Ryc. 5e i 6e);

f) gruby, z jednej strony silnie wybrzuszony, z drugiej spłaszczony, w przybliżeniu walcowaty paciorek, z poprzecznym otworem. Z jednej strony przy otworze pierścieniowate zgrubienie. Powierzchnia z oznakami lekkiego zwietrzenia, koloru ciemnoczerwobrunatnego. Wysokość 2,8 cm, szerokość 2,3 cm (z pierścieniowatym zgrubieniem 2,5 cm), grubość do 1,4 cm, średnica otworu 0,3 cm. (Ryc. 5f i 6f);

g) płaski wisiorek, kształtu silnie zaokrąglonego trapezu, z wyodrębnioną najprawdopodobniej stożkową górną częścią, zawierającą w poprzek wykonany otwór. Powierzchnia z oznakami lekkiego zwietrzenia, koloru ciemnoczerwobrunatnego. Wysokość ok. 2,1 cm (zachowana 1,9 cm), szerokość 1,1 - 1,7 cm, grubość do 0,5 cm, średnica otworu ok. 0,2 cm. (Ryc. 5g i 6g);

h) nieregularnie dwustożkowy, spłaszczony, duży paciorek. Powierzchnia z oznakami lekkiego zwietrzenia, koloru ciemnoczerwonego. Średnica 2,6 - 2,8 cm, wysokość 1,1 cm, średnica otworu 0,3 cm. (Ryc. 5h i 6h);

i) duży owalny paciorek, z jednej strony dość silnie wypukły, z drugiej spłaszczony. Powierzchnia z oznakami znacznego zwietrzenia, koloru ciemnoczerwobrunatnego. Średnica 2,1 - 2,5 cm, wysokość 1,5 cm, średnica otworu 0,3 cm. (Ryc. 5i oraz 6i);

j) duży paciorek, z jednej strony nieregularnie stożkowy, z drugiej spłaszczony. Powierzchnia z oznakami lekkiego zwietrzenia, koloru ciemnoczerwobrunatnego. Średnica 3,2 - 3,4 cm, wysokość 1 - 1,2 cm, średnica otworu 0,3 cm. (Ryc. 5j i 6j).

4. Šmarjeta (Słowenia, Jugosławia)

Z kurhanowego cmentarzyska iliryskiego, datowanego na okres Hallstatt C, poddano badaniom następujące zabytki bursztynowe¹⁶:

a) fragment płaskiego paciorka o zaokrąglonych krawędziach. Powierzchnia z oznakami znacznego zwietrzenia, koloru ciemnoczerwobrunatnego. Średnica 1,2 cm, wysokość 0,5 cm, średnica otworu 0,2 cm. (Ryc. 7a i 8a);

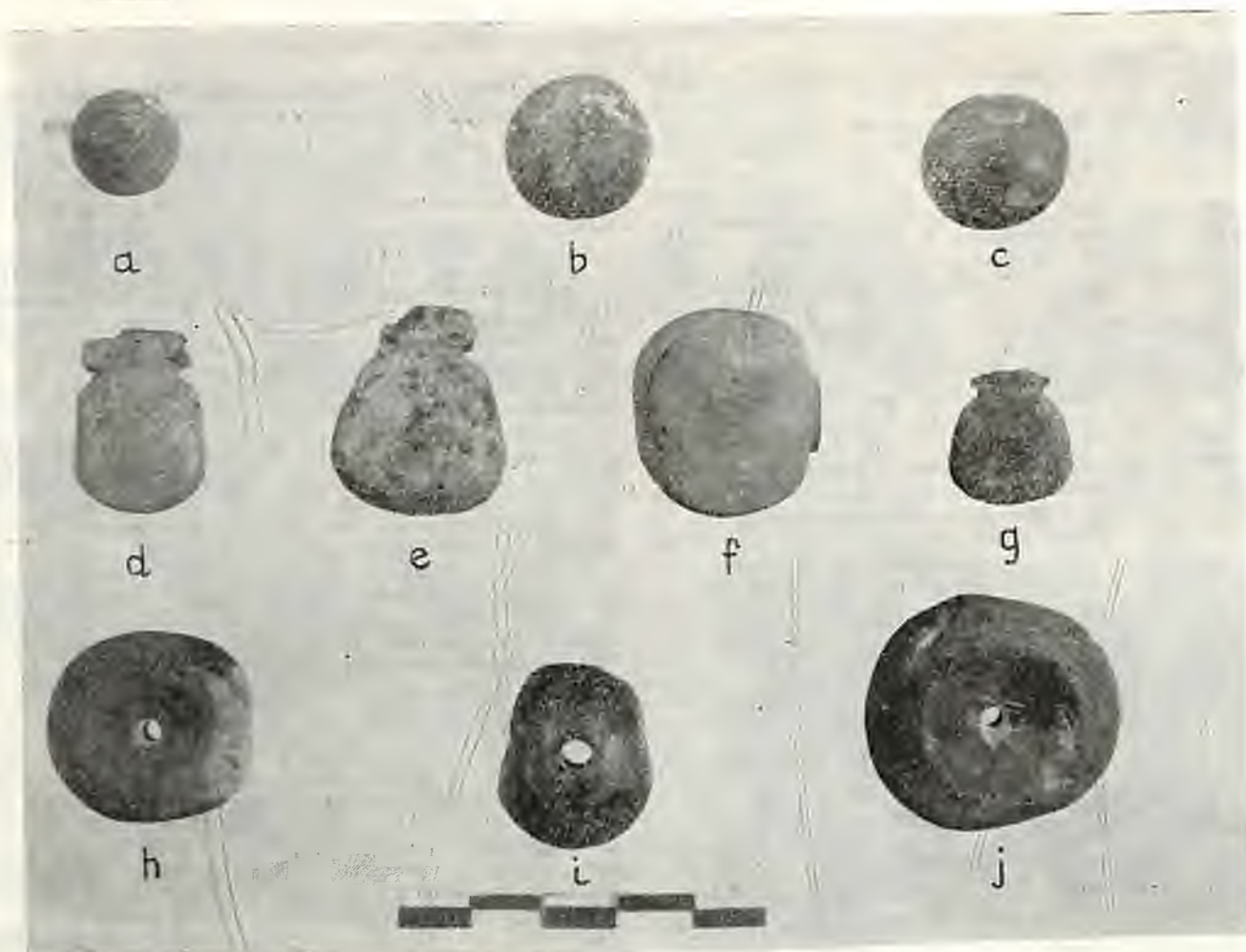
b) fragment grubego, nieco nieregularnego paciorka o zaokrąglonych krawędziach. Powierzchnia z oznakami lekkiego zwietrzenia, koloru ciemnoczerwobrunatnego. Średnica 1,1 cm, wysokość 0,8 cm, średnica otworu 0,15 cm. (Ryc. 7b i 8b);

c) silnie zniszczony, dwustronnie lekko wypukły (soczewkowaty) paciorek. Powierzchnia z oznakami lekkiego zwietrzenia, koloru ciemnoczerwobrunatnego. Średnica ok. 1,3 cm, wysokość do 0,4 cm, średnica otworu 0,1 cm. (Ryc. 7c i 8c);

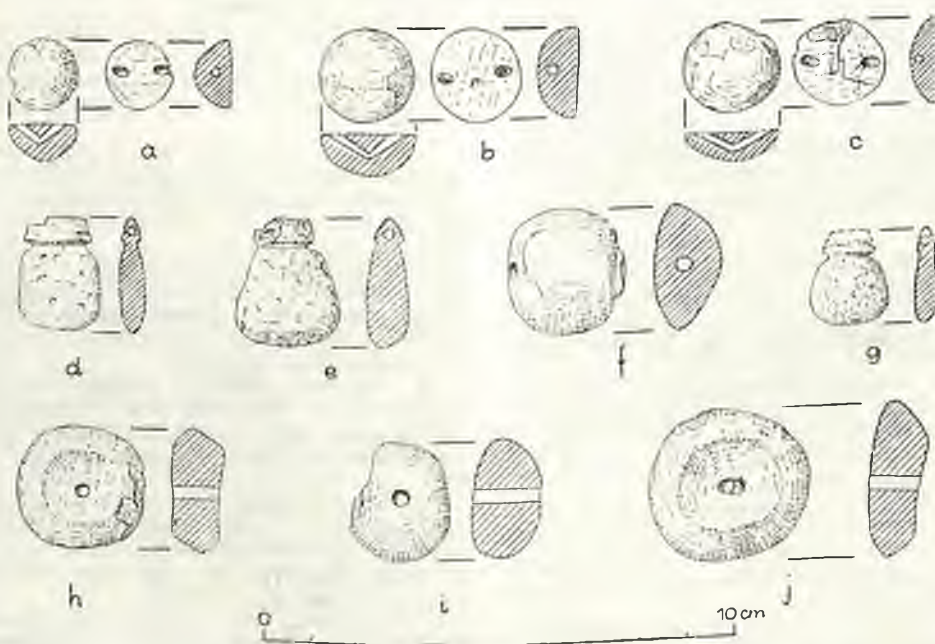
d) fragment grubego paciorka o zaokrąglonych krawędziach. Powierzchnia z oznakami niewielkiego zwietrzenia, koloru ciemnoczerwobrunatnego. Średnica 1 cm, wysokość 0,5 cm, średnica otworu 0,15 cm. (Ryc. 7d i 8d);

e) gruby, dwustronnie lekko wypukły paciorek o zaokrąglonych krawędziach. Powierzchnia z oznakami niewielkiego zwietrzenia, koloru ciemnoczerwobrunatnego. Średnica 1,5 cm, wysokość 0,9 cm, średnica otworu 0,3 cm. (Ryc. 7e i 8e);

f) duży, nieco uszkodzony, lekko obustronnie wypukły (soczewkowaty) paciorek. Na powierzchni z oznakami lekkiego zwietrzenia, koloru ciemnoczerwobrunatnego, dwustronny ornament w postaci krótkich żłobków, promieniście biegnących ku podwójnie lejkowatemu otworowi. Średnica ok. 2,2 cm, wysokość do 0,6 cm, średnica otworu 0,2 - 0,3 cm. (Ryc. 7f i 8f);

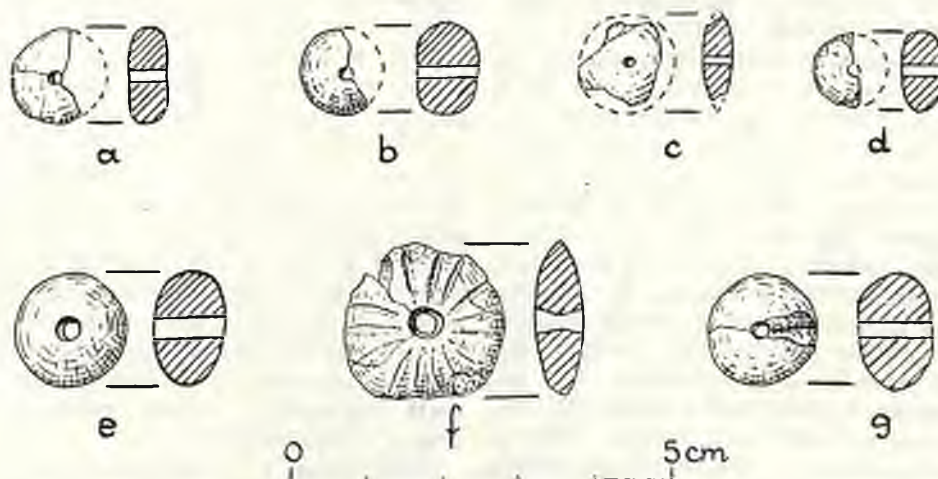
Ryc. 5. Prozor (Chorwacja, Jugostawia). Przedmioty bursztynowe
 Fig. 5. Prozor (Croatie, Yougoslavie). Objets en ambre
 Fig. 5. Prozor (Croatia, Jugoslavia). Amber relics

Ryc. 6. Prozor (Chorwacja, Jugostawia). Przedmioty bursztynowe
 Fig. 6. Prozor (Croatie, Yougoslavie). Objets en ambre
 Fig. 6. Prozor (Croatia, Jugoslavia). Amber relics

Ryc. 7. Smarjeta (Słowenia, Jugosławia). Przedmioty bursztynowe
 Fig. 7. Smarjeta (Slovénie, Yougoslavie). Objets en ambre
 Fig. 7. Smarjeta (Slovenia, Jugoslavia). Amber relics

Ryc. 8. Smarjeta (Słowenia, Jugosławia). Przedmioty bursztynowe
 Fig. 8. Smarjeta (Slovénie, Yougoslavie). Objets en ambre
 Fig. 8. Smarjeta (Slovenia, Jugoslavia). Amber relics

g) gruby, dwustronnie lekko wypukły paciorek o zaokrąglonych krawędziach. Powierzchnia z oznakami nieznacznego zwietrzenia, koloru ciemno-czerwono-brunatnego. Średnica 1,5 cm, wysokość 1 cm, średnica otworu 0,2 cm. (Ryc. 7g i 8g).

5. Słupca, m. pow., stan. 1 (Polska)

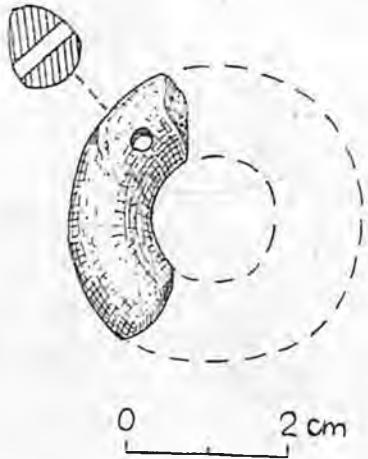
Z grodziska ludności kultury łużyckiej, datowanego na okres Hallstatt D, poddano badaniom następujący zabytek bursztynowy¹⁷:

a) wisiorek wykonany przez przewiercenie otworu w ułamanej części okrągłego, dużego paciorka, posiadającego wyraźnie starte krawędzie w miejscu ułamania. Posiadał on przekrój w przybliżeniu okrągły, lekko spłaszczony od strony zewnętrznej. Powierzchnia bez oznak zwietrzenia, koloru ciemno-czerwono-brunatnego. Pierwotna średnica paciorka ok. 4,4 cm, pierwotna średnica otworu ok. 1,4 cm, wysokość 0,9 cm, średnica wtórnie wywierconego otworu 0,2 cm. Ryc. 9 i 10.

OMÓWIENIE WYNIKÓW BADAŃ

Jak się wydaje, badania specjalistyczne wyżej scharakteryzowanych zabytków bursztynowych¹⁸, dostarczyły wielu interesujących danych, które zasługują na uwagę ze strony archeologów.

Od bardzo już dawna jest wiadome, że wszelakie badania bursztynów nastroczają wiele trudności, co jest wynikiem okoliczności, jakie wpływały na powstanie owej kopaliny. Już przecież XIX-wieczni badacze bursztynów zwracali uwagę na fakt znacznej rozciągłości terminu „bursztyn bałtycki”, obejmującego swym zasięgiem duży obszar od Holandii i Jutlandii, po północne i południowe wybrzeża Bałtyku, dalej po Wielkopolskę, Śląsk, Brandenburgię

Ryc. 9. Słupca, m.pow., stan. 1 (Polska). Przedmiot bursztynowy

Fig. 9. Słupca, station 1 (Pologne). Objet en ambre
Fig. 9. Słupca, site 1 (Poland). Amber relic

Ryc. 10. Słupca, m.pow., stan. 1 (Polska). Przedmiot bursztynowy

Fig. 10. Słupca, station 1 (Pologne). Objet en ambre
Fig. 10. Słupca, site 1 (Poland). Amber relic

i Saksonię¹⁹, a niekiedy nawet po Morze Czarne²⁰. W dodatku, aczkolwiek ów „bursztyn bałtycki” różni się między sobą kolorem (od jasnożółtego po rubinowy²¹), to jednak ani jego właściwości fizyczne (połysk, przejrzystość, twardość, kruchość oraz ciężar właściwy), ani różnice jakości chemicznej nie są tak specyficzne, aby na ich podstawie można było dokonywać pewnego podziału na gatunki albo odmiany²². Tym niemniej wyodrębnia się w ramach bursztynu bałtyckiego takie odmiany, jak sukcynt, najbardziej pospolity, oraz gedanit, krancyt, glessyt i inne, dużo rzadsze²³. Ogólnie biorąc, owi dawni badacze bursztynów uznali zawartość kwasu bursztynowego w analizowanym próbkach za okoliczność przemawiającą za ich północnym pochodzeniem, choć owe rzadsze odmiany bursztynu bałtyckiego mogą go wcale nie posiadać, gdy natomiast może on się trafiać i w okazach wykonanych z bursztynu rumuńskiego; bursztyny z Małej Azji, Sycylii, Północnych Włoch, Francji, Hiszpanii ma charakteryzować brak kwasu bursztynowego, względnie jego ilości śladowe²⁴.

¹⁸ Według informacji otrzymanych przy odbiorze owych zabytków, nie były one jeszcze szczegółowo publikowane. Por. także V. Stare, *Smarjeta*, [w:] J. Filip, *Encyklopedisches Handbuch...*, t. II, s. 1326.

¹⁹ T. Malinowski, *Osadnictwo kultury lużyckiej wczesnej epoki żelaznej w Słupcy*, „*Fontes Archaeologici Posnanienses*”, t. 8/9 : 1958, s. 50.

²⁰ M. Jaworski, J. Krauze, A. Lempka, S. Richter, *Badania metodami chromatograficzną i spektrofotometryczną przedmiotów bursztynowych pochodzących z wykopaliisk archeologicznych*, „*Fontes Archaeologici Posnanienses*”, t. 21 : 1970, s. 230 n.

²¹ O. Helm, *Mitteilungen über Bernstein. Ueber die Herkunft des in den alten Königs-Grübern von Mykenae gefundenen Bernsteins und über den Bernsteinsäuregehalt verschiedener fossiler Harze*, „*Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig*”, NF t. 6, z. 2 : 1885, s. 234 - 235.

²² R. Jonas, *Bernsteinperlen aus einem mykenischen Kupfergrube...*, s. 351 - 368.

²³ Por. W. Antoniewicz, *Pochodzenie i gatunki bursztynu...*, s. 113 - 138; W. La Baume, *Zur Naturkunde...*, s. 6 - 48.

²⁴ W. La Baume, *Zur Naturkunde...*, s. 13 i 30 - 31.

²⁵ R. Virchow, *Proben von bearbeiteten Bernstein vom Glasinac (Bosnien)*, „*Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*”, R. 1895, s. 299 - 300; W. La Baume, *Zur Naturkunde...*, s. 32 - 33.

²⁶ W. La Baume, *Zur Naturkunde...*, s. 30 - 33.

²⁷ W. Angeli, *Hallstatt und Býčí skála*, „*Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien*”, t. 73 : 1969, s. 413.

²⁸ W. La Baume, *Zur Naturkunde...*, s. 8 - 11.

Jakkolwiek też metody, przy pomocy których oznaczano w bursztynach zawartość kwasu bursztynowego, były bardzo nieprecyzyjne, a uzyskiwane wyniki nie tylko niepewne, ale nawet i niepowtarzalne²⁵, to jednak prowadziły one dawnych badaczy do stwierdzeń, że szereg zabytków bursztynowych, znalezionych na południu Europy, m. in. w grobach mykeńskich na Krecie²⁶ i na Peloponezie²⁷, w rozmaitych miejscowościach Włoch²⁸, na cmentarzysku w Hallstatt²⁹, a zwłaszcza — co nas specjalnie interesuje — na niektórych stanowiskach jugosłowiańskich³⁰, w tym i w Prozorze³¹, który dostarczył próbek i dla naszych najnowszych badań, zostało wykonanych z surowca północnego, z bursztynu bałtyckiego. Nie wykluczało się jednak i tego, że część przedmiotów bursztynowych halsztackiego kręgu kulturowego, obejmującego przecież także część Jugosławii³², została wykonana również z bursztynu ukraińskiego³³.

Owe dawne i — powtórzmy to — nieprecyzyjne badania, uzyskały więc, jeśli chodzi o ogólne wnioski, niejako potwierdzenie najnowszymi badaniami, w czasie których zastosowano inne metody badawcze. Oczywiście, nie może to oznaczać, by na tej podstawie wszystkie dawne analizy uznać za wiarogodne. Podobnie zresztą i ostatnie poszukiwania badawcze musimy traktować ze znaczną rezerwą, gdyż po pierwsze również one nie są w pełni dokładne, ponadto były mimo wszystko prowadzone w od-

²⁹ T. Malinowski, *O badaniach bursztynów...*, s. 9.

³⁰ O. Helm, *Mitteilungen über Bernstein...*, s. 239.

³¹ R. Jonas, *Bernsteinperlen aus einem mykenischen Kupfergrube...*, s. 351 - 368.

³² Por. W. Antoniewicz, *Pochodzenie i gatunki bursztynu...*, s. 113 - 138; W. La Baume, *Zur Naturkunde...*, s. 6 - 48.

³³ W. La Baume, *Zur Naturkunde...*, s. 13 i 30 - 31.

³⁴ R. Virchow, *Proben von bearbeiteten Bernstein vom Glasinac (Bosnien)*, „*Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*”, R. 1895, s. 299 - 300; W. La Baume, *Zur Naturkunde...*, s. 32 - 33.

³⁵ W. La Baume, *Zur Naturkunde...*, s. 30 - 33.

³⁶ W. Angeli, *Hallstatt und Býčí skála*, „*Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien*”, t. 73 : 1969, s. 413.

³⁷ W. La Baume, *Zur Naturkunde...*, s. 13.

niesieniu do zbyt małych serii zabytków i próbek kontrolnych. Mają one jednakże tę zaletę, że są to badania porównywalne, gdyż są znane wszystkie istotne okoliczności, w jakich je przeprowadzano. Dlatego też, choć z zaznaczoną już pewną rezerwą, ale możemy je chyba traktować jako najbardziej w obecnej chwili wartościowe materiały dla rozszyfrowania zagadki pochodzenia surowca południowo-europejskich znalezisk przedmiotów bursztynowych, w tym oczywiście i najbardziej nas interesujących zabytków jugosłowiańskich.

Powyższe stwierdzenie upoważnia nas, na obecnym etapie badań, do wysunięcia sugestii, że jest wysoce prawdopodobne, iż poddane specjalistycznym analizom bursztynowe zabytki jugosłowiańskie, zostały wykonane nie z surowca sycylijskiego, lecz z północnego, i to w dużej mierze tzw. bałtyckiego, choć także i ukraińskiego³⁴. Tę sugestię podtrzymują równocześnie i w tych samych warunkach wykonane analizy, tak próbki bezwzględnie bursztynu bałtyckiego, jak i zabytku bursztynowego pochodzącego z wykopalisk przeprowadzonych na wielkopolskim stanowisku ludności kultury łużyckiej w Słupcy; podtrzymują ją ponadto materiały opublikowane przez innych badaczy, które w zakresie interesującym nas wykazują daleko idące zbieżności³⁵. Uważamy więc, że w chwili obecnej nie ma podstaw po temu, by rezygnować z tradycyjnego już wywodzenia południowo-europejskich, a zwłaszcza jugosłowiańskich znalezisk przedmiotów bursztynowych z obszarów przede wszystkim północnych, nadbałtyckich, aczkolwiek ów tradycyjny stosunek do kwestii pochodzenia surowca bursztynowego opieramy na zupełnie nowych badaniach, odmiennych niż poprzednio. Wydaje się nam również, że najnowsze badania odnoszące się do pochodzenia surowca bursztynowego zabytków południowo-europejskich, a zwłaszcza jugosłowiańskich, pozwalają nam dosyć sceptycznie odnieść się do nie tak dawno wysuniętej, zresztą bardzo interesującej koncepcji, w świetle której przedmioty bursztynowe ludności iliryskiej młodszej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na terenie Jugosławii nie były w swej istocie bursztynami, lecz że zostały wykonane w ówczesnej żywicy, która uległa stwardnieniu³⁶. Jest natomiast rzeczą zupełnie oczywistą, że badania starożytnych zabytków bursztynowych winny być kontynuowane, i to w dużo szerszym zakresie, niż obecnie, że w tych badaniach powinno się uwzględniać w większej mierze próbki kontrolne pochodzące z różnych źródeł, że należy dążyć do wypracowywania bardziej dokładnych metod badania bursztynów.

³⁴ We wstępnym doniesieniu o badaniach bursztynów jugosłowiańskich, opierającym się na niepełnych jeszcze wynikach przeprowadzonych analiz, podano nieścisłe, że otrzymane widnia spektrofotometryczne nie wykazały podobieństw do widm odnoszących się do bursztynu ukraińskiego. Por. T. Malinowski, *O badaniach bursztynów...*, s. 10.

³⁵ K. Schwobach, T. E. Haevernick, D. Ankner, *Zur infrarotspektroskopischen Herkunftsbestimmung...*, s. 177.

³⁶ F. Staré, *Zur Problematik des vorgeschichtlichen Bernsteins aus Nordwest-Jugoslawien* — komunikat przedstawiony dnia 23 VIII 1966 r. na VII Międzynarodowym Kongresie Nauk Pre- i Protohistorycznych w Pradze. Niestety, nie został on opublikowany w wydanych materiałach kongresowych. Por. *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, t. 1, Prague 1970, s. 108.

NIKTÓRE KONSEKWENCJE ARCHEOLOGICZNE

Omówione poprzednio badania bursztynów pochodzących z wykopalisk jugosłowiańskich, choć ich wyniki traktujemy z należytą wstrzeźliwością, skierowują naszą uwagę na wynikające z nich niektóre konsekwencje archeologiczne. Jakkolwiek bowiem istnienie na naszych ziemiach pewnej, wcale pokaźnej ilości importów północnowłoskich i wschodnioalpejskich wskazywało na przebieganie przez nie szlaku wymiany handlowej między Południem a Północą, po którym w zamian za owe importy miał być eksportowany m. in. bursztyn³⁷, jakkolwiek też południowo-zachodnia część Polski, zasiedlona w okresie halsztackim przez plemiona kultury łużyckiej, jest włączana do halsztackiego kręgu kulturowego³⁸, to jednak zbyt słabo była podkreślana w naszej literaturze obecność chociażby tylko domniemyanych importów północnych, przede wszystkim bursztynu, na Południu. Wynika to między innymi z tego, że aczkolwiek w kilkunastu wypadkach dawne analizy chemiczne wskazywały na północne pochodzenie południowych zabytków bursztynowych, to jednak brak monograficznych ich zestawień, chociażby takich pobieżnych, jakie istnieje w odniesieniu do Moraw³⁹, nie dawał pojęcia o nasileniu tego zjawiska. Uwaga ta jest zresztą aktualna po dzień dzisiejszy. Tymczasem zaś zarówno na terenie Włoch⁴⁰, jak i Austrii⁴¹ czy Jugosławii⁴², przedmioty bursztynowe datowane na epokę brązu i wczesną epokę żelaza nie należą do rzadkości, a w Jugosławii — jak to mieliśmy możliwość stwierdzić naocznie⁴³ — ich ilość w młodszej epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza jest po prostu zaskakująco duża. To stwierdzenie może stanowić podniętą do rozważań na temat stopnia intensywności wymiany między przede wszystkim Północą a Południem, na temat nawet i ówczesnej wartości bursztynu oraz przedmiotów importowanych. Ta okoliczność może też na dalszym etapie badań służyć jako podstawa do objaśnienia niewątpliwiej „infiltracji” kultury łużyckiej na obszar Chorwacji, a także chyba i Słowenii oraz Serbii, może ona mieć także wpływ na kształtowanie się poglądów odnoszących się do kontaktów, wzajemnych stosunków, a być może i zasięgów niektórych grup etnicznych. Chodzi nam w tym ostatnim wypadku zwłaszcza o kwestię stopnia „iliryzacji” przede wszystkim obszaru zajmowanego przez grupę górnoślą-

³⁷ L. J. Luka, *Importy italskie i wschodnio-alpejskie oraz ich naśladownictwa na obszarze kultury „łużyckiej” okresu halsztackiego w Polsce*, „Slavia Antiqua”, t. 6: 1959, s. 1-99, a zwłaszcza s. 87-92 i 94.

³⁸ W. Angeli, *Hallstatt und Býčí skála*, s. 413.

³⁹ Por. J. Skutil, *Mährische Beiträge zur urgeschichtlichen Bernsteinforschung*, „Altschlesische Blätter”, R. 16: 1941, s. 74-76.

⁴⁰ Por. np. S. Baglioni, *Beitrag zur Vorgeschichte des Picenum, Italien*, „Zeitschrift für Ethnologie”, t. 37: 1905, s. 264; L. Aspes, L. Fasan, *Necropoli dell'età del bronzo a Franzine Nuove di Villabartolomea (Verona)*, „Memorie del Museo Civico di Storia Naturale”, t. 16: 1969, s. 467-468.

⁴¹ Por. np. K. Kromer, *Das Gräberfeld von Hallstatt*, Firenze 1959.

⁴² Por. np. R. Bižić-Drechsler, *Istraživanje nekropole praistorijskih Japoda u Kompolju*, „Arheološki radovi i rasprave”, t. 1: 1959, s. 243-280; V. Staré, *Pražgodovinske Malence*, „Arheološki vestnik”, t. 11/12: 1960-1961, s. 66; eadem, *Zeleznodobne gomile na Vinkovem vrchu*, ibidem, t. 15/16: 1964-1965, s. 215-258.

⁴³ T. Malinowski, *Informacje o jugosłowiańskich wystawach...*, s. 238, 245 i 246; idem, *Kontakty kultury łużyckiej...*, s. 12 i 15; idem, *O badaniach bursztynów...*, s. 9.

sko-małopolską kulturę łużycką (a ceramika „łużycka” z terenu Jugosławii najsilniej nawiązuje przecież do ceramiki tej właśnie grupy⁴⁴), który to problem jest ostatnio coraz to śmieiej wysuwany w polskiej literaturze archeologicznej oraz antropologicznej⁴⁵. Od siebie dodajmy tu, że — z grubsza biorąc — obszar grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej, w dużym stopniu charakteryzujący się występowaniem pochówków szkieletowych⁴⁶, osiagających nawet większość na niektórych cmentarzyskach⁴⁷, w niewielkiej mierze został objęty rozprzestrzenianiem się niektórych zwyczajów pogrzebowych zachodzących w kulturze łużyckiej, a później ekspansją kultury pomorskiej⁴⁸. Sygnalizowaliśmy już, że ta sytuacja może ewentualnie wskazywać na ówczesne zasięgi etniczne⁴⁹.

Jeśli przyjęlibyśmy wyniki dokonanej analizy bursztynów za prawdopodobne, to wówczas nie ulegałoby chyba kwestii, że w większości wypadków bursztyn przeznaczany na wymianę z Południem nie podlegał miejscowej obróbce, lecz że był wywożony w postaci surowca. Z wyjątkiem bowiem przedmiotów posiadających najprostsze kształty, jak kuliste paciorki, czy też krążki, formy zabytków bursztynowych w młodszej epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza na terenie Jugosławii nie znajdują odpowiedników w zabytkach bursztynowych na ziemiach północnych, a zwłaszcza polskich, pochodzących z równoległego odcinka pradziejów. Pomijając więc już nadadriatycką antropomorficzną i ornitomorficzną plastykę bursztynową⁵⁰ możemy zauważyć, że półkuliste paciorki z otworem w kształcie litery V, jakie pochodzą z Prozoru, na terenach północnych występują w prawie identycznej lub zbliżonej postaci, lecz w młodszej epoce kamienia⁵¹. Natomiast płaskie wisiorki kształtu zaokrąglonego prostokąta lub trapezu, odkryte również w Prozorze, posiadają na Północy mniej lub bardziej zbliżone odpowiedniki albo w I okresie epoki brązu⁵², albo — znacznie częściej — dopiero w okresie wpływów rzymskich⁵³.

⁴⁴ T. Malinowski, *Kontakty kultury łużyckiej...*, s. 11 i 15.

⁴⁵ Por. np. W. Hensel, *Polska przed tysiącem lat*, wyd. II, Wrocław—Warszawa—Kraków 1964, s. 28-32 idem, *Przedmowa*, „Rocznik Muzeum w Częstochowie”, t. 1:1965, s. 11-17; Z. Kapica, *Analiza antropologiczna materiałów osteologicznych z cmentarzyska kultury łużyckiej (Hallstatt C) w Częstochowie-Rakowie*, ibidem, s. 244 i 263.

⁴⁶ Por. T. Malinowski, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury łużyckiej w Polsce*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 14:1962, s. 44-45; M. Gedl, *Szkieletowy obrządek pogrzebowy w kulturze łużyckiej*, „Prace Archeologiczne”, z. 6:1964, s. 80-90.

⁴⁷ Por. np. E. Szydłowska, *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Przeczycach*, pow. Zawiercie. Materiały, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu”, Archeologia, z. 5:1968, s. 1-368.

⁴⁸ Por. T. Malinowski, *Uwagi na temat zbliżności pomiędzy kierunkami rozwoju niektórych form obrządku pogrzebowego ludności kultury łużyckiej w Polsce i ekspansji kultury pomorskiej*, [w:] *Munera archaeologica Iosepho Kostrzewski [...]* obłata, Poznań 1963, s. 201-229.

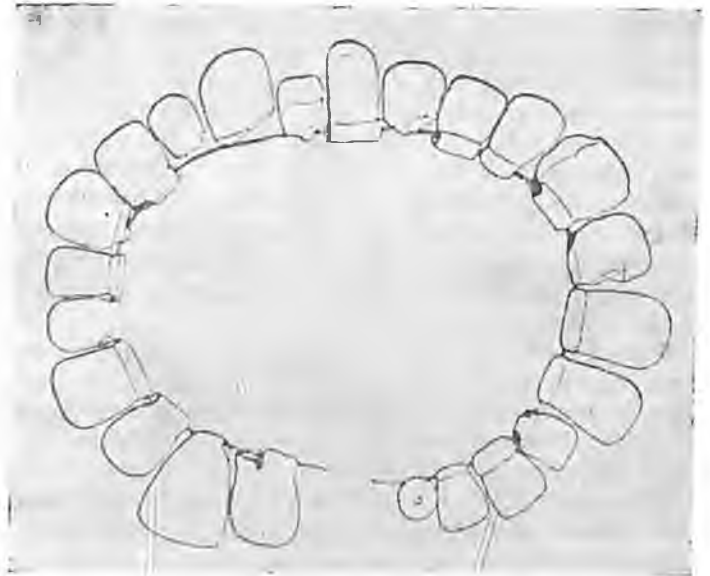
⁴⁹ T. Malinowski, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969, s. 130.

⁵⁰ Por. np. R. Biżiń-Drechsler, *Istrażwanie nekropole...*, s. 245-280.

⁵¹ Por. W. La Baume, *Zur Naturkunde...*, s. 38; D. Rauhut, *Grób kultury ceramiki sznurowej (grupa zlocka), znaleziony na stanowisku pole Grodzisko I we wsi Złota, powiat Sandomierz*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 19:1953, s. 65.

⁵² Por. np. H. Seger, *Depotfunde aus der Bronze- und Hallstattzeit*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”, NF t. 4:1907, s. 12.

⁵³ Por. np. [A.] Lissauer, [H.] Conwentz, *Mitteilungen aus der Anthropologischen Abtheilung des Westpreussischen Provinzial-Museums. I. Das Weichsel-Nogat-Delta*, „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig”, NF t. 6, z. 3:1886, s. 218 i tabl. III; [G.] Bujack, *Die Bronzen mit Glasfluss im*

Ryc. 11. Belmonte-Piceno, pow. Fermo (Włochy). Naszyjnik z wisiorków bursztynowych. Wg S. Baglioni'ego

Fig. 11. Belmonte-Piceno, district de Fermo (Italie). Collier en pendeloques d'ambre. D'après S. Baglioni

Fig. 11. Belmonte-Piceno, district of Fermo (Italy). Necklace of amber pendants. After S. Baglioni

Nie możemy bowiem dopatrywać się do nich analogii w dosyć chyba odległym typologicznie znalezisku przypisywanym kulturze łużyckiej z wczesnej epoki żelaza⁵⁴. W owym kontekście tym bardziej warto więc zwrócić uwagę na to, że ostatnio omówione wisiorki z Prozoru posiadają dosyć bliską analogię w zabytkach bursztynowych odkrytych na terenie Włoch, w pobliżu Adriatyku, a należących do kultury picenińskiej z wczesnej epoki żelaza⁵⁵ (ryc. 11).

Konsekwencje archeologiczne, rysujące się na podstawie przeprowadzonej analizy zabytków bursztynowych, której wynikiem nie odmawiamy sporej dozy prawdopodobieństwa, mimo przedstawionych uprzednio zastrzeżeń, wymagają ponadto prześledzenia drogi, jaką surowiec bursztynowy z Północy, a także wpływy w zakresie ceramiki grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej, docierały na tereny położone nad północno-wschodnim Adriatykiem. Niektóre dotychczasowe sugestie, wykreślające dla interesującego nas odcinka pradziejów przebieg tzw. drogi bursztynowej między południowymi wybrzeżami Bałtyku a Adriatykiem, poprzez środkowe obszary niemieckie oraz Jutlandię⁵⁶, nie są chyba w pełni wystarczające. W naszym konkretnym wypadku bardziej realna wydaje się droga wiodąca mniej więcej od ujścia Wisły przez przełęcz kłodzką ku północno-wschodnim wybrzeżom Adriatyku⁵⁷. Pragniemy przy tym zwrócić uwagę na tę

Prussia-Museum, „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia zu Königsberg i. Pr.”, z. 16:1891, s. 189, tabl. I; W. La Baume, *Zur Naturkunde...*, s. 42 i 48.

⁵⁴ F. Buchholz, *Aus der Vorgeschichte des Kreises Soldin*, [w:] *Heimatkalender des Kreises Soldin*, Nm., s. 8:1929, s. 44 i 58.

⁵⁵ S. Baglioni, *Beitrag zur Vorgeschichte...*, s. 257-264.

⁵⁶ Por. np. L. J. Łuka, *Uwagi o niektórych kontaktach Pomorza Wschodniego z basenem Morza Śródziemnego we wczesnej epoce żelaza*, „Archeologia Polski”, t. 8:1963, s. 278-279; W. Szafranski, *W sprawie Etrusków nad Bałtykiem*, „Pomorania Antiqua”, t. 2:1968, s. 19.

⁵⁷ Por. np. K. Majewski, *Importy rzymskie...*, mapa II; L. J. Łuka, *Importy italskie...*, mapa 4; S. Jasnosz, *Bursztyn*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. I, cz. 1, Wrocław—Warszawa—Kraków 1961, s. 206; J. Wojtasik, *Rec.*

okoliczność, że na obszarze Austrii również sygnalizuje się występowanie ceramiki mającej podobieństwo do naczyń kultury łużyckiej⁵⁸. Wydaje się więc, że kontakty Północ-Południe w interesującym nas czasie mogły odbywać się rozmaitymi szlakami, w zależności od wzajemnego położenia obszarów oddziaływujących na siebie⁵⁹.

Zarysowawszy niektóre zagadnienia związane z przeprowadzonymi badaniami bursztynu oraz podkreślając ponownie potrzebę kontynuowania owych badań, chcemy jeszcze kilka słów poświęcić podanej

chronologii zbadanych zabytków. Otóż w świetle jednego z ostatnich zestawień⁶⁰, najstarsze znalezisko z Vrčina odpowiada mniej więcej — operując systemami chronologicznymi przyjętymi dla ziem polskich — drugiej połowie II okresu epoki brązu, zabytki z Ninu są w tymże ujęciu datowane od drugiej połowy IV okresu epoki brązu po okres halsztacki D włącznie, z Prozoru — od IV okresu epoki brązu po okres halsztacki D włącznie, ze Šmarjeta zaś — na schyłek V okresu epoki brązu oraz na początek okresu halsztackiego C.

Tadeusz Malinowski

LE PROBLÈME DE L'ORIGINE DES OBJETS EN AMBRE PROVENANT DES FOUILLES YOUGOSLAVES

Résumé

Dans l'introduction précédant son rapport, l'auteur nous présente une caractéristique concise des investigations auxquelles fut soumis l'ambre provenant des fouilles archéologiques menées en Pologne. Il constate que la présence au bord de la Mer Baltique et dans certaines autres régions polonaises de gisements d'ambre brut connus depuis longtemps, a donné lieu à la classification des produits en ambre comme produits faits dans de l'ambre dit baltique. Ce problème paraissant évident, il ne fut traité qu'en marge dans la littérature polonaise. On y consacrait beaucoup plus d'attention à la question de l'échange de l'ambre entre la Pologne et certains autres territoires, tout en mettant particulièrement en valeur l'échange à l'époque des influences romaines. Pourtant certaines tentatives de déterminer la provenance de l'ambre brut utilisé pour fabriquer les produits archéologiques trouvés, entre autres, en Pologne, furent entreprises encore dans la seconde moitié du 19e siècle et au début du 20e siècle par des savants allemands.

De nos temps les recherches sur l'ambre fournies par les fouilles archéologiques furent initiées dans plusieurs pays sur la base de méthodes chimiques nouvelles. Les savants polonais viennent d'entreprendre tout récemment des recherches similaires, encouragés surtout par l'auteur qui avait apporté de son voyage en Yougoslavie un lot intéressant

d'objets en ambre. L'auteur se sert d'eux pour mettre au clair l'origine des objets en ambre découverts dans des stations yougoslaves datées à l'âge du bronze tardif et au début de l'âge du fer. Il a constaté en plus que dans certaines régions yougoslaves les fouilles ont révélé la présence d'une poterie ressemblant aux vases de la civilisation lusacienne en Pologne, ce qui pourrait suggérer des liens culturels éventuels. On initia donc des recherches comparatives spéciales, pour lesquelles on sélectionna 22 objets en ambre provenant de la Yougoslavie, 1 objet livré par des fouilles menées en Pologne dans une station de la civilisation lusacienne ainsi que des échantillons d'ambre cueillis au bord de la Mer Baltique.

L'auteur passe ensuite à la caractéristique des trouvailles soumises aux tests, en donnant leur description et leurs dimensions. Il décrit successivement les objets provenant du cimetière illyrien de Nin en Croatie daté à la période Hallstatt B2 — D et particulièrement au La Tène A, du cimetière de Vrčin en Croatie daté à la période D de l'âge du bronze, du cimetière de Prozor en Croatie daté au Hallstatt et (peut-être) au La Tène A, des tumuli illyriens de Šmarjeta en Slovénie datés à la période Hallstatt C, ainsi que de l'enceinte fortifiée de la population de la civilisation lusacienne à Slupca en Grande-Pologne datée à la période Hallstatt D.

En discutant les résultats obtenus au cours des recherches, l'auteur s'arrête d'abord sur le problème de l'expansion du terme „ambre baltique”, qui embrasse un territoire énorme s'étendant de la Hollande jusqu'à la Saxe, la côte baltique et même, selon certains chercheurs, jusqu'à la Mer Noire.

L'auteur signale à ce propos les difficultés auxquelles on se heurte pour classifier l'ambre en espèces et en types, tout en alléguant que les anciens

E. Sturms, *Der ostbaltische Bernsteinhandel...*, s. 524. Por. także A. Spekke, *The Ancient Amber Routes and the Geographical Discovery of the Eastern Baltic*, Stockholm 1957, s. 61-69.

⁵⁸ Por. np. K. Willvonseder, *Die ur- und frühgeschichtliche Forschung in Österreich im Jahre 1934*, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit”, t. 11: 1935, s. 84-85, tabl. 10. Por. także T. Malinowski, *Kontakty kultury łużyckiej...*, s. 10 i 13.

⁵⁹ Najnowsze badania wykopaliskowe, przeprowadzone w 1970 r. na grodzisku ludności kultury łużyckiej z wczesnej epoki żelaza w Komorowie, pow. Szamotuły, dostarczyły dalszych materiałów dla próby rekonstrukcji ówczesnych związków między obszarami nadbałtyckimi a południowo-europejskimi, u których podstaw leżał m. in. handel bursztynem. Por. T. Malinowski, *Bursztyn we wczesnej epoce żelaza*, „Problemy”, R. 26: 1970, s. 739-744; idem, *Komorowo — gród na bursztynowym szlaku*, „Z otchłani wieków”, R. 37: 1971, z. 1, s. 7-11 (dop. w korekcie 15 IX 1971 r.).

⁶⁰ Z. Bukowski, *Studia nad południowym i południowo-wschodnim pograniczem kultury łużyckiej*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969, tab. 2.

nes analyses qui déterminaient l'origine de l'ambre sur la base de la quantité d'acide d'arabre qu'il contient, étaient peu précises et ne se prêtaient pas à des comparaisons. Ces analyses ont néanmoins servi à compter certaines trouvailles sud-européennes parmi des objets exécutés dans de l'ambre baltique. Cela concerne en particulier plusieurs trouvailles yougoslaves datées à l'âge du fer. Dans certains cas les anciennes analyses suggéraient également l'origine ukrainienne de l'ambre brut. Les analyses récentes ont pour ainsi dire confirmé ces anciennes constatations. Mais bien qu'elles doivent être traitées avec quelque réserve en raison du nombre insuffisant des objets examinés et des échantillons contrôlés, et bien qu'elles manquent de la précision nécessaire, elles se prêtent cependant à des comparaisons et possèdent des valeurs réelles pour l'étude de l'origine de la matière première utilisée pour la fabrication des objets en ambre. Aussi est-ce pourquoi il nous est permis d'alléguer que les trouvailles yougoslaves examinées ont été produites en majorité dans de l'ambre baltique, peut-être en partie dans de l'ambre ukrainien, mais aucunement dans de l'ambre sicilien. Il semble aussi que les recherches effectuées nous autorisent à traiter avec scepticisme cette conception avancée par certains savants, d'après laquelle les objets en ambre de la population illyrienne de l'âge du bronze tardif et du début de l'âge du fer n'étaient pas manufacturés dans de l'ambre, mais dans une résine contemporaine durcie au cours des temps.

En terminant son article, l'auteur attire l'attention sur certaines conséquences archéologiques ayant résulté des examens effectués. Tout en soulignant avec appui leur insuffisance, il entrevoit cependant la possibilité d'une discussion plus ample de la question de l'intensité de l'échange commercial entre

le Nord et le Sud et du rôle qu'y joua l'ambre brut. D'autant plus, que les objets en ambre apparaissent fréquemment dans des stations italiennes, autrichiennes et yougoslaves datées à l'âge du bronze tardif et au début de l'âge du fer. L'auteur est d'avis que des recherches subséquentes mèneront sans doute à des conclusions permettant d'une part de jeter une lumière plus claire sur l'infiltration de la civilisation lusacienne en Yougoslavie et, d'autre part, d'examiner à quel point les groupes de la civilisation lusacienne établis dans les régions sud-est de la Pologne avaient subit l'influence illyrienne. Or, l'auteur est enclin d'adopter l'opinion d'une telle illyrisation, en ajoutant que l'aire de distribution de certaines coutumes dans l'orbite de la civilisation lusacienne ainsi que la diffusion de la civilisation poméranienne accomplie à peu près dans les limites de cette même orbite, pourraient éventuellement être le reflet de l'expansion ethnique d'alors.

Mais puisque les objets en ambre découverts dans les stations yougoslaves de l'âge du fer différaient — exception faite de spécimens de facture tout à fait simple — des trouvailles contemporaines provenant des territoires baltiques, l'auteur suppose que l'échange commercial pratiqué alors entre le Nord et le Sud ne se basait pas sur des produits achevés en ambre, mais plutôt sur l'ambre brut. Quant à la voie par laquelle l'ambre pénétrait jusqu'au Sud, l'auteur rejette dans le cas de la Yougoslavie la conception de la route partant de la Jutlande par l'Allemagne centrale et adopte celle du chemin allant de l'embouchure de la Vistule, à travers le Col de Kłodzko, vers la côte nord-est de la Mer Adriatique.

Pour terminer, l'auteur compare la chronologie des trouvailles yougoslaves avec la chronologie utilisée par rapport au territoire polonais.

Tadeusz Malinowski

JUGOSLAV AMBER RELICS AND THE PROBLEM OF THEIR ORIGIN

Summary

Introducing us into his report, the author gives a short characteristic of investigations devoted to amber products found in Polish archaeological sites. He points to the fact that, on account of the presence on the Baltic shore and in some other Polish regions of amber deposits, it seemed evident to consider amber relics as manufactured of the so-called Baltic amber. Therefore in the Polish literature this problem was not regarded as necessitating specialized researches. Instead, we met frequently with reports treating the role of amber in the barter between Polish territories and foreign lands, by outlining especially the interchange having existed du-

ring the Period of Roman influences. As for attempts to determine the origin of raw materials used to manufacture archaeological amber finds, among others from Poland, these were undertaken by German scholars already in the second half of the 19th and at the beginning of the 20th century.

Lately, tests of the archaeological amber record were performed in several countries on the basis of newest chemical methods. In Poland similar tests were made recently, mainly due to the fact that the author brought from a scientific trip to Jugoslavia a lot of amber relics. These having arisen his interest, he wanted to put into light the provenience

of amber finds discovered in Yugoslav sites dated to the Late Bronze Age and to the Early Iron Age. As in some Yugoslav sites belonging to the same time explorers met with a pottery closely allied with pots of the Lusatian Culture in Poland, it seemed justified to draw parallels between both facts. In order to put this problem more into light, special investigations were started on 22 selected amber relics brought from Yugoslavia, on 1 amber object unearthed in a Polish excavation site belonging to the Lusatian Culture and on raw amber samples collected on the Baltic shore.

The next chapter of the author's paper brings a concise characteristic, including description and sizes, of the whole tested lot. The author describes successively amber relics from the Illyrian cemetery of Nin in Croatia dated to Hallstatt Period B2 — D and partly to La Tène Period A; from the cemetery of Vrčín in Croatia dated to Period D of the Bronze Age; from the cemetery of Prozor in Croatia dated to the Hallstatt and (eventually) to La Tène Period A; from Illyrian tumuli of Smarjeta in Slovenia dated to Hallstatt Period C and from the Lusatian stronghold of Słupca in Great-Poland dated to Hallstatt Period D.

Discussing results obtained by means of amber tests, the author dwells first on the problem of the zoning of the term „Baltic amber”, which covers an enormous area extending from Holland to the Baltic shore, to Saxony, and — according to some scholars — even to the Black Sea. The author emphasizes the difficulties which are encountered in the classification of amber into species and varieties and he states that former analyses, which determined the provenience of raw amber on the basis of the amber acid content, proved to lack precision and to be uncomparable. Nevertheless, these analyses served to determine a whole series of South-European finds as made of Baltic amber; this was the case of several Yugoslav relics dated to the Late Bronze Age and to the Early Iron Age. In some cases the mentioned older tests suggested also an Ukrainian origin of the raw amber. Recently performed tests confirmed to some extent the older analyses. But though they must be treated with great caution because they comprised an insufficient quantity of finds or control samples and because they too were lacking precision, the said tests constitute at present a rather valuable material in researches thought to disclose the origin of raw amber used to manufacture archaeological relics.

That is why we are allowed to state that tested Yugoslav finds were made mainly of Baltic amber, partly of Ukrainian amber, but never of Sicilian amber. It appears, as well, that we must disapprove the lately arisen conception, according to which amber specimens used by Illyrian tribes of the Late Bronze Age and of the Early Iron Age proved not to be made of amber, but of a kind of resin having hardened in the course of time.

In his last chapter the author points to archaeological consequences having resulted from lately performed researches. He outlines again that the mentioned tests are not always reliable, but that they help us to approach more closely the question of commercial links between the South and the North and to put into light the role which amber may have played in this intercourse. The more so, as in Italy, Austria and Yugoslavia amber fabrics appear frequently in sites dated to the Late Bronze Age and to the Early Iron Age. The author's opinion is, that subsequent researches will yield some interesting data which could be helpful in our efforts to explain on the one side the infiltration of the Lusatian Culture into Yugoslavia and to draw, on the other side, some more exact conclusions on the illyrisation of certain Lusatian folk groups settled in south-western Poland. The author is inclined to admit this new conception of illyrisation, by concluding that the extension of certain usages within the orbit of the Lusatian Culture as well as the expansion of habits of the Pomeranian Culture having occurred approximately within the same area, might eventually reflect the then ethnic zoning.

Considering the fact that amber relics occurring in Yugoslavia in the Late Bronze Age and in the Early Iron Age differ — exception made of quite modestly shaped specimens — from contemporaneous finds unearthed in the Baltic coastal area, the author suggests that raw amber, and not ready made products, constituted the main goods exported from the North to the South. As to the road used to transport raw materials towards the South, the author rejects — in the case of Yugoslavia — the trade route going from Jutland through Central Germany and argues for the track running from the estuary of the Vistula, through the Pass of Kłodzko, towards the north-east shore of the Adriatic.

Finally the author compares the chronology of the Yugoslav record with the chronological framework adapted for the Polish territory.

Marian Jaworski, Jerzy Krauze,
Aleksander Lempka, Stanisław Richter

Badania metodami chromatograficzną i spektrofotometryczną przedmiotów bursztynowych pochodzących z wykopalisk archeologicznych

Les études par les méthodes chromatographique et spectrophotométrique des objets d'ambre jaune provenant des fouilles archéologiques

The examinations by chromatographic and spectrophotometric methods of amber objects obtained from archaeological excavations

Archeologia w swych poszukiwaniach i badaniach nad ustaleniem pochodzenia i wieku wykopalisk nad coraz większym stopniu wykorzystuje metody analityczne do określania składu chemicznego, własności fizyko-chemicznych i fizycznych, posługując się nowoczesną aparaturą badawczą. Różnego rodzaju chromatografie, jak bibułowa, cienkowarstwowa, kolumnowa i gazowa, różnego rodzaju spektrografie, jak absorpcyjna, emisyjna i masowa, rentgenografia, promieniotwórczość i inne, łącznie z metodami klasycznymi, stają się obecnie coraz częstszym i skuteczniejszym narzędziem badawczym archeologów (1).

Celem niniejszej pracy było przystosowanie metod chromatograficznych i spektrofotometrycznych do badań nad pochodzeniem bursztynu, z którego wykonano szereg zabytków sprzed około 2500 lat w różnych miejscowościach na terenie Jugosławii.

Badania nad pochodzeniem bursztynu zapoczątkowano już w starożytności. Dane literaturowe pochodzące z końca XIX i początków XX wieku sugerują możliwość identyfikacji przede wszystkim na podstawie zawartości kwasu bursztynowego (2). Metody, którymi oznaczano zawartość kwasu bursztynowego, nie były jednak precyzyjne. Ogólne wnioski uzyskane na tej drodze przez różnych autorów sugerują, że zdecydowana większość próbek bursztynu tak zwanego bałtyckiego zawiera kwas bursztynowy w ilości od 3 do 8%, natomiast bursztyny sycylijskie albo wcale nie zawierają kwasu bursztynowego, albo występuje on w nich w ilościach śladowych. Trudno oczywiście uznać wyniki uzyskane przez dawnych analityków za decydujące, ponieważ stosowane przez nich metody budzą wątpliwości co do samej zasady oznaczania i są nieporównywalne.

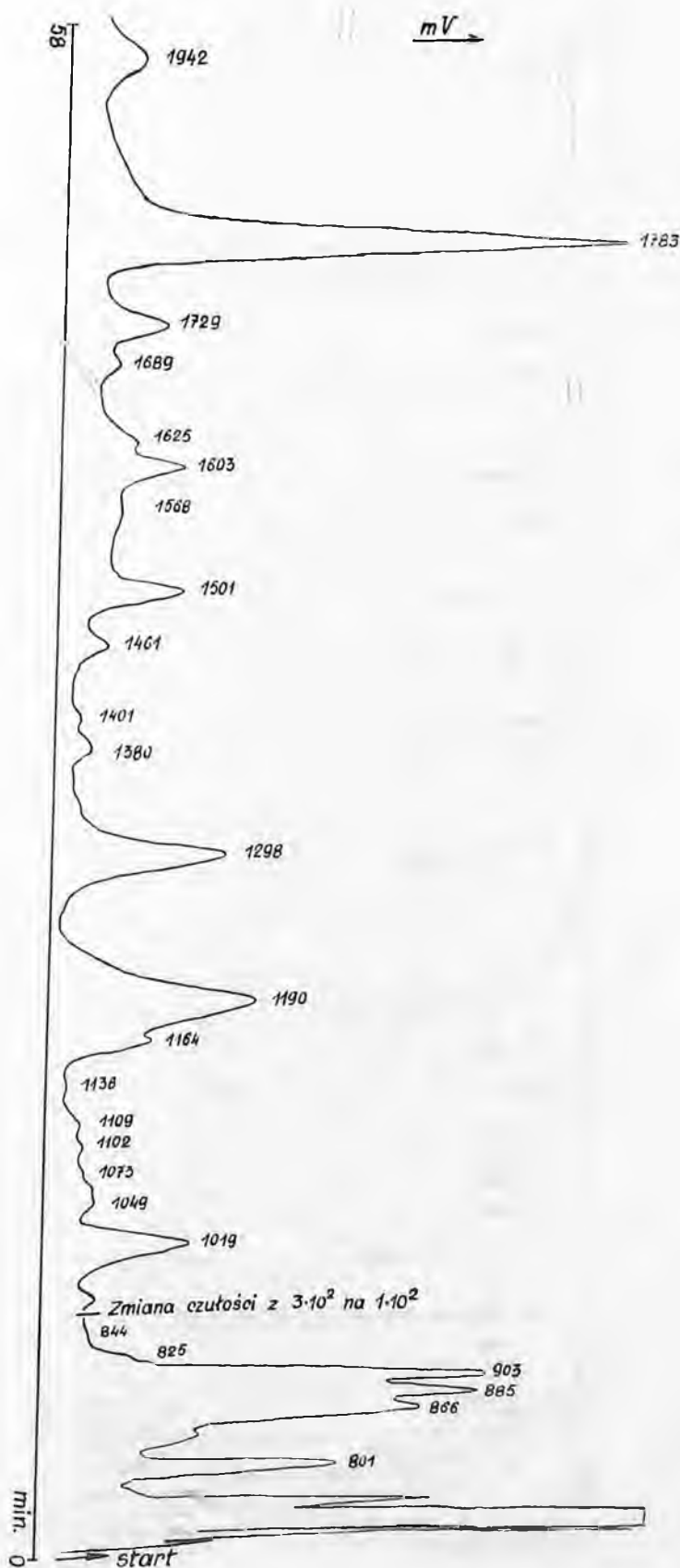
Także analiza elementarna, oparta na oznaczeniu węgla, wodoru i siarki, nie dała rozwiązania, ponieważ skład elementarny próbek bursztynu z wykopalisk jednakowego pochodzenia wykazywał w pewnych przypadkach większe różnice niż skład

elementarny bursztynów z wykopalisk różnego pochodzenia (3). Znane są ostatnio publikacje dotyczące zastosowania spektrofotometrii w podczerwieni do badania bursztynów. Prace w tym zakresie prowadzili Beck i współpr. (4), Sawkiewicz i Szaks (5), Schwochau i współpr. (3) oraz Zoschke (6).

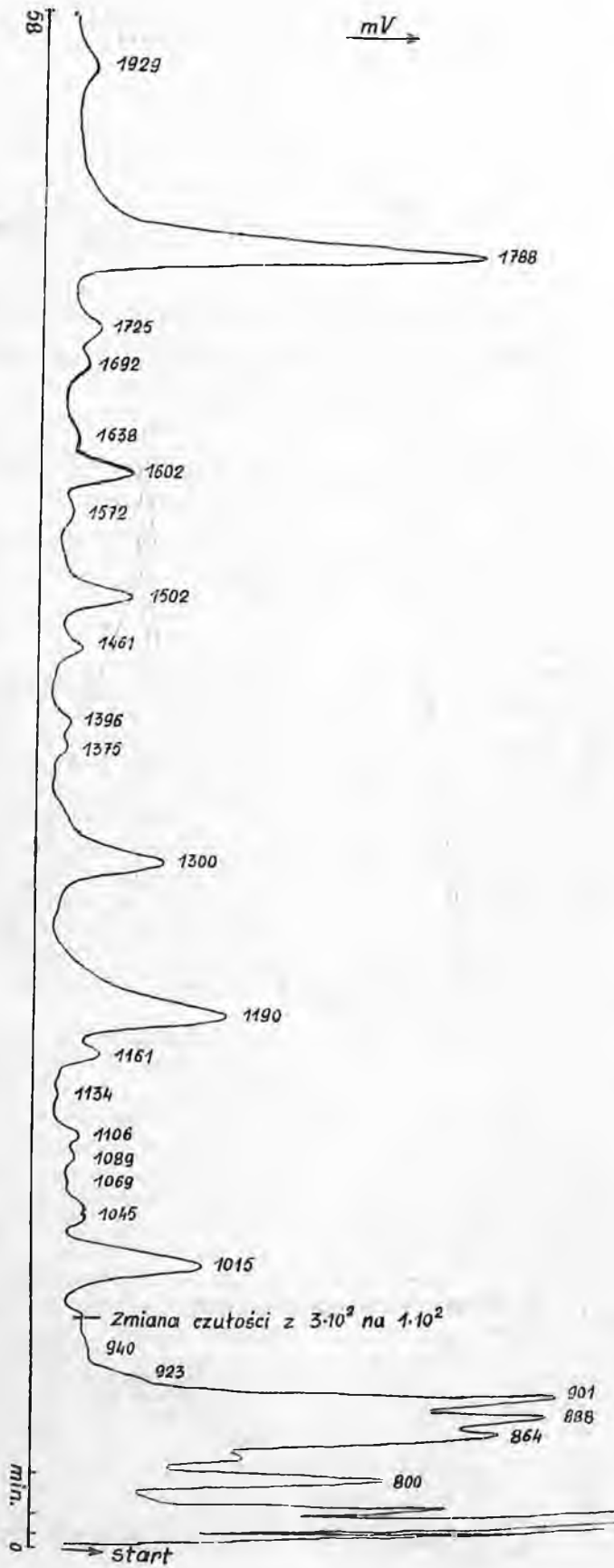
Po przeanalizowaniu wspomnianych wyżej dostępnych nam publikacji, omawiających dotychczasowe badania bursztynu wykopaliskowego, wytypowaliśmy dwie metody: chromatografię w układzie gaz-ciecz w połączeniu z mikropirolizą oraz spektrofotometrię w podczerwieni, opierając się w drugim przypadku głównie na pracy K. Schwochau i współautorów (3).

Próby identyfikacji bursztynu wykopaliskowego w oparciu o chromatografię gazową i mikropirolizę

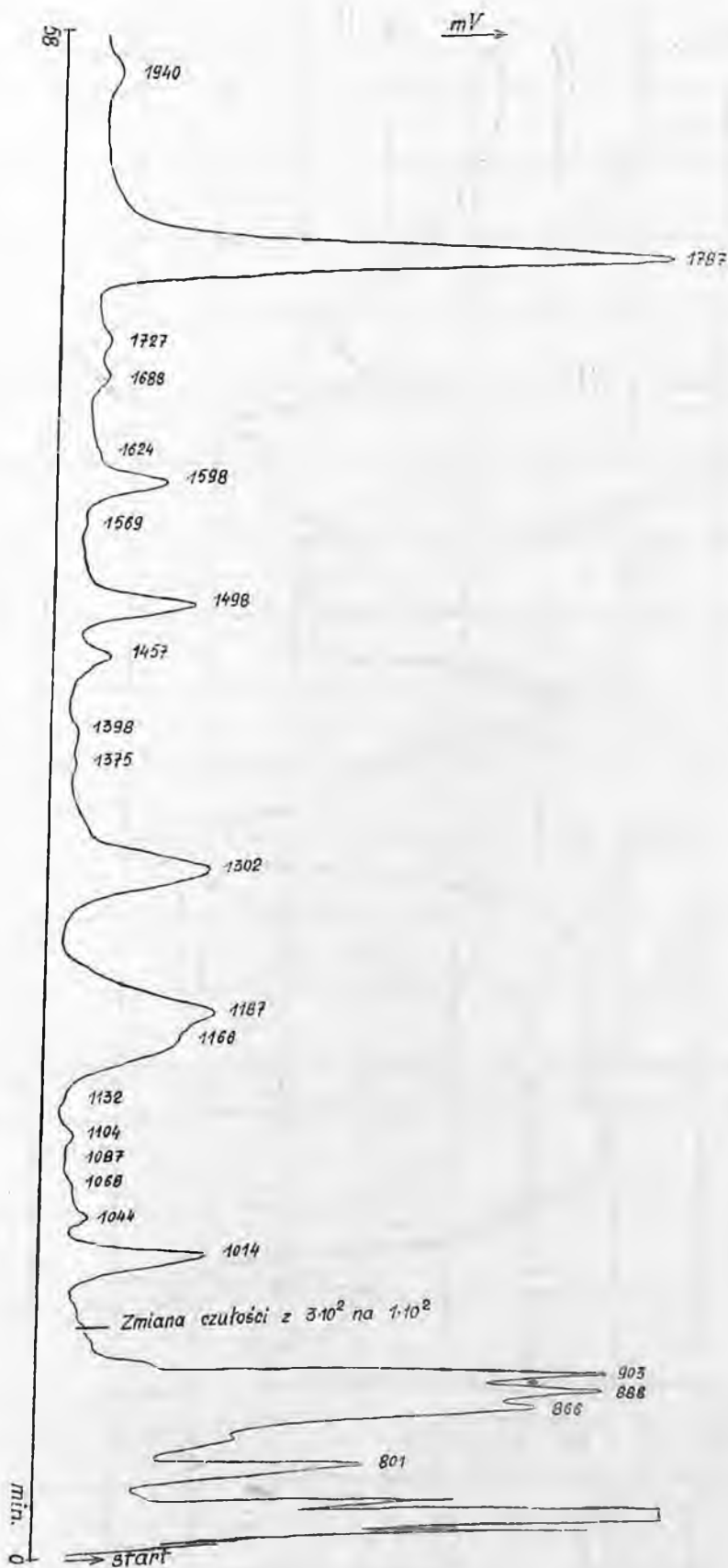
Badania chromatograficzne w układzie gaz-ciecz przeprowadzono za pomocą chromatografu ICSO-5 wyposażonego w dwie kolumny chromatograficzne (analityczną i porównawczą), dwa detektory jonizacyjno-łomieniowe i samopiszący rejestrator firmy Messgerätewerk Magdeburg, typ eKNT 1 o zakresie od 0,1 do 1,9 mV. Stosowano kolumny miedziane o średnicy wewnętrznej 4 mm i długości 1m, wypełnione celitem 80-100 mesh impregnowanym za pomocą m-dwu-(m-fenoksy-fenoksy)-benzenu (DD-036, firmy Perkin Elmer) w ilości 15% wagowych. Prędkość przepływu gazu nośnego (azotu) wynosiła 50 ml/min., ilość wodoru wprowadzonego do detektora — 50 ml/min., stosunek wodoru do powietrza 1:8. Temperatura dozownika wynosiła 400°C, natomiast detektor utrzymywano w temp. 200°C; temperaturę początkową programu nastawiano na 50°C, a prędkość przyrostu na 3°C/min. Analizę chromatograficzną prowadzono przy czułościach 3·10² i 1·10². W pracy posłużono się indeksem retencji według Kowatsa jako parametrem retencji. Ilość wprowadzonego

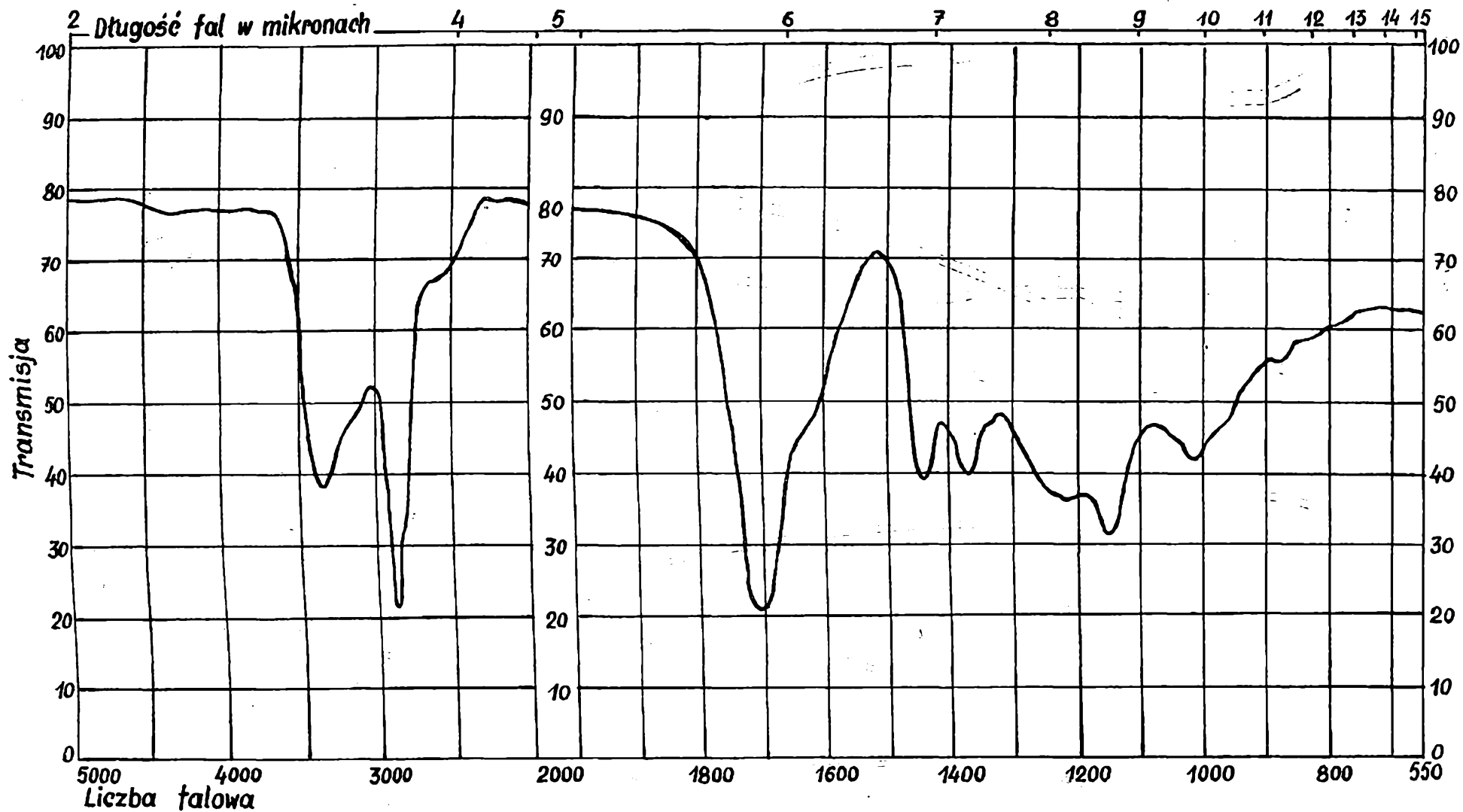
Ryc. 1. Pyrogram próbki modelowej bursztynu bałtyckiego
 Fig. 1. Pyrogramme d'un échantillon d'ambre baltique
 Fig. 1. Pyrogram of model samples of Baltic amber

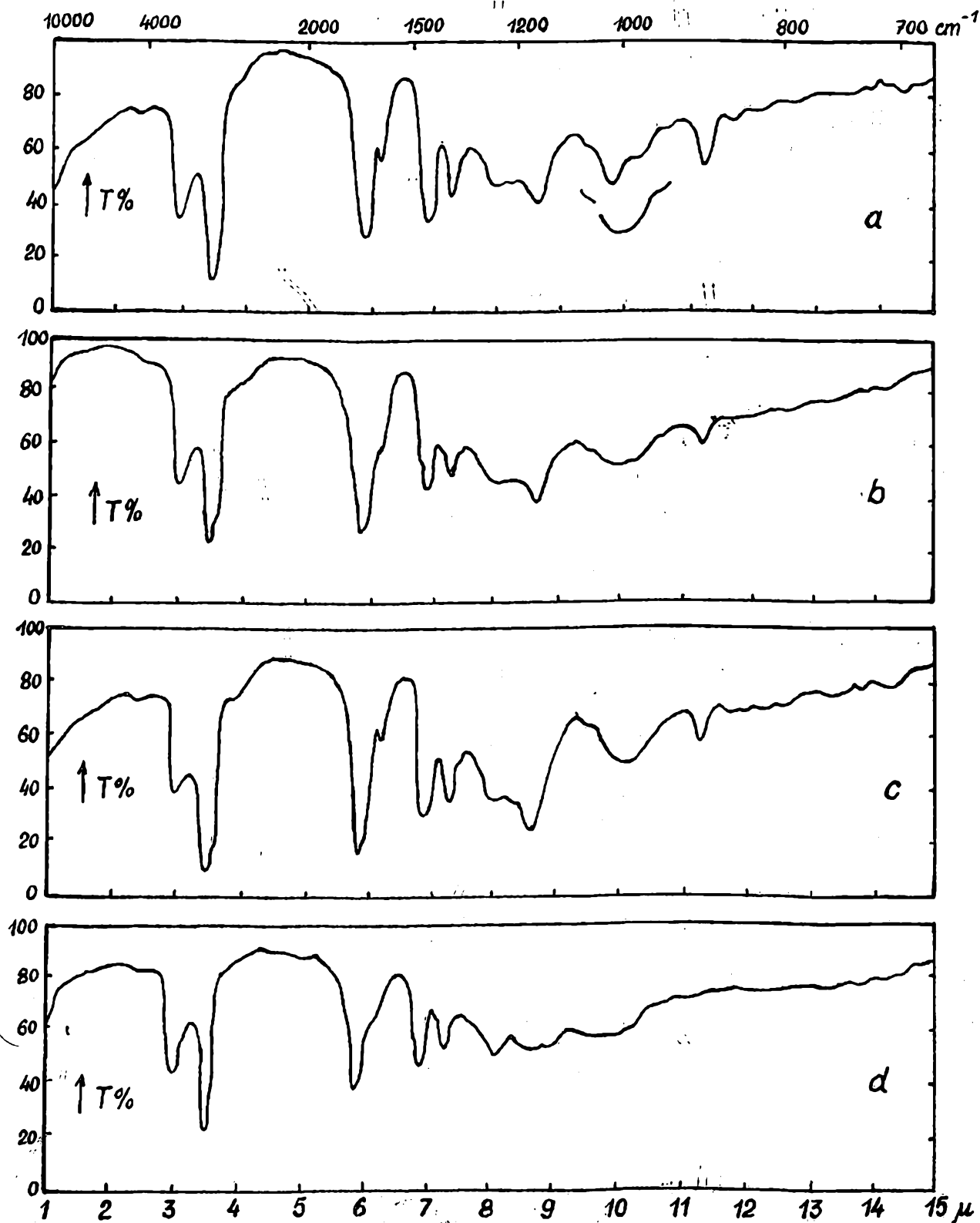
Ryc. 2. Pyrogram zabytku bursztynowego ze Słupcy
 Fig. 2. Pyrogramme d'un objet en ambre de Słupca
 Fig. 2. Pyrogram of an amber relic from Słupca

Ryc. 3. Pirogram zabytku bursztynowego z Ninu (Jugosławia)
 Fig. 3. Pyrogramme d'un objet en ambre de Nin (Yougoslavie)
 Fig. 3. Pyrogram of an amber relic from Nin (Jugoslavia)

Ryc. 4. Widmo absorpcyjne w podczerwieni jednego z jugosłowiańskich zabytków bursztynowych
 Fig. 4. Spectre d'absorption dans l'infrarouge de l'un des objets yougoslaves en ambre
 Fig. 4. Absorption spectrum in infra-red rays of one of the Yugoslav amber relics

Ryc. 5. Widma absorbcyjne w podczerwienu bursztynów różnego pochodzenia; a — bursztynu bałtyckiego, b — bursztynu ukraińskiego, c — bursztynu znad Morza Północnego, d — bursztynu sycylijskiego. Wg K. Schwochau'a, Th. E. Haevernick i D. Anknera
 Fig. 5. Spectres d'absorption dans l'infrarouge d'ambres bruts d'origine diverse: a — ambre baltique; b — ambre ukrainien; c — ambre des bords de la Mer du Nord; d — ambre sicilien. D'après K. Schwochau, Th. E. Haevernick et D. Anknere
 Fig. 5. Absorption spectrums in infra-red rays of raw amber of various origin: a — Baltic amber; b — Ukrainian amber; c — amber from the North Sea shore; d — Sicilian amber. After K. Schwochau, Th. E. Haevernick and D. Anknere

dzanej próbki (dobrze rozdrobnionego bursztynu) do pieca pirolitycznego wynosiła każdorazowo 5 mg. Rozkład pirolityczny prowadzono za pomocą pieca pirolitycznego do analizy elementarnej (produkcji NRD) w temperaturze 600°C w ciągu 10 minut, przy czym produkty termicznego rozkładu bursztynu wprowadzono strumieniem azotu, przepływającym z prędkością 10 ml/min. za pomocą odprowadzającej rurki szklanej, do 1 ml dwusiarczku węgla znajdującego się w próbówce szklanej (o średnicy wewnętrznej 9 mm i długości 100 mm) umieszczonej w łaźni z lodem. Ilość dozowanej próbki (dwusiarczku węgla z zaabsorbowanymi składnikami powstałymi z termicznego rozkładu bursztynu) wynosiła każdorazowo 50 μ l.

Na rysunkach 1, 2 i 3 przedstawiono przykładowo pirogramy dla próbki modelowej bursztynu krajowego (rys. 1) oraz zabytków: krajowego (próbka nr 5, rys. 2) i pochodzącego z wykopalisk w Jugosławii (próbka nr 1a, rys. 3).

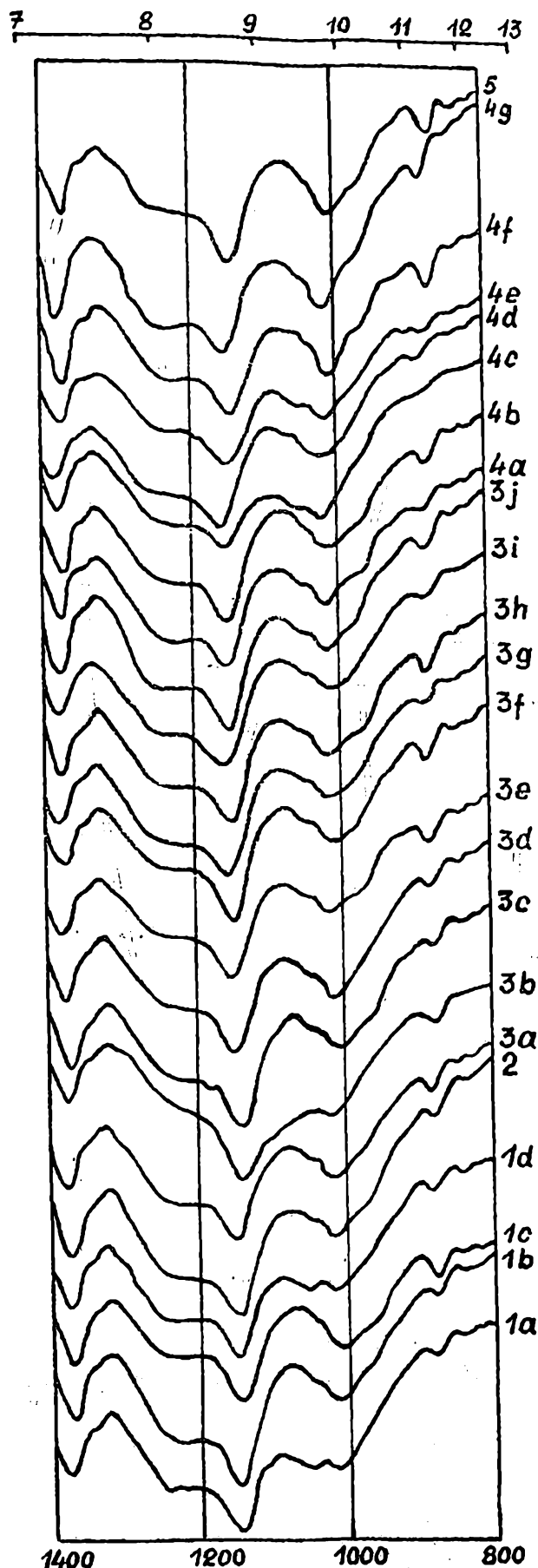
W oparciu o otrzymane pirogramy nie stwierdzono różnic w składzie chemicznym jakościowym produktu powstałego z pirolitycznego rozkładu bursztynu krajowego i pochodzącego z wykopalisk w Jugosławii. Według opracowanej metodyki i przy pomocy stosowanej aparatury nie jest jednak możliwe dokładne ujęcie ilościowe produktów tego rozpadu*, a w związku z tym i stwierdzenie istnienia ewentualnych subtelnych różnic między poszczególnymi próbkami bursztynu, przy czym brak próbki porównawczej — bursztynu sycylijskiego, uniemożliwił przeprowadzenie dalszych porównań i ostatecznej identyfikacji na tej drodze. Dlatego celowe było przeprowadzenie dalszych badań w oparciu o spektrofotometrię w podczerwieni, metodą bardzo przydatną do identyfikacji związków organicznych i zastosowaną z powodzeniem do rozwiązania omawianego zagadnienia.

Próby identyfikacji bursztynu wykopaliskowego metodą spektrofotometrii w podczerwieni

Badania spektrofotometryczne w podczerwieni wykonano na spektrofotometrze SP-200 firmy Unicam z pryzmatem NaCl. Rozdrobnioną próbkę bursztynu mieszano z bromkiem potasu w stosunku 1:100. Mieszaninę poddawano pastylkowaniu w prasie hydraulicznej, stosując ciśnienie 7500 Kg/cm². Pastylki próbek w postaci przezroczystych krążków spektrofotometrowano w zakresie 2-15 μ .

Wykonano widma absorpcyjne dla przedmiotów bursztynowych oznaczonych według numeracji odpowiadającej konkretnym stanowiskiem archeologicznym: 1a, 1b, 1c, 1d, 2, 3a, 3b, 3c, 3d, 3e, 3f, 3g, 3h, 3i, 3j, 4a, 4b, 4c, 4d, 4e, 4f, 4g i 5. Wszystkie próbki bursztynów z wyjątkiem ostatniej (oznaczonej numerem 5, należą do zabytków znalezionych na terenie Jugosławii. Zabytki oznaczone numerem 1 pochodzą z miejscowości Nin koło Zadaru, 2 — Vrčin w Istrii, 3 — Prozor w Chorwacji, 4 — Šmarjeta koło Nového Mesta w Słowenii, 5 — z miasta powiatowego Słupca w Polsce.

* Podobne różnice otrzymano również przy powtórnym analizowaniu tej samej próbki bursztynu.

Ryc. 6. Fragmenty widm absorpcyjnych w podczerwieni wszystkich przebadanych próbek bursztynu
Fig. 6. Fragments de spectres d'absorption dans l'infrarouge de tous les échantillons d'ambre examinés
Fig. 6. Fragments of absorption spectrums in infra-red rays of all tested amber samples

W oparciu o otrzymane widma absorpcyjne nie stwierdza się istotnych różnic w składzie chemicznym przedmiotów bursztynowych pochodzących z wykopaliisk archeologicznych w Jugosławii (widma przedmiotów 1-4) i w Polsce (widmo przedmiotu oznaczone numerem 5). Jedno z takich widm przedstawiono na rysunku 4. Porównując je z widmami umieszczonymi na rys. 5 otrzymanymi przez Schwochau i współautorów [3] dla bursztynów różnego pochodzenia oraz w oparciu o wspomniane wyżej dane literaturowe [5, 6] nie daje się zauważyć istotnych różnic w pasmach w zakresie 2-8 μ , w którym można zidentyfikować grupy funkcyjne (hydroksylową, karboksylową, estrowo-wynylidenową). Istotna charakterystyczna różnica występuje dopiero w zakresie dłuższych fal, gdzie występują drgania szkieletowe [3, 4].

Rysunek 6 dotyczy charakterystycznego fragmentu widm absorpcyjnych dla wszystkich przebadanych próbek w zakresie długich fal (powyżej 8 μ). W podanym wyżej zakresie widma te podobne są do widma absorpcyjnego otrzymanego przez Schwochau i współaut. [3] dla bursztynu znad Morza Bałtyckiego (rys. 6 i 5a), różnią się natomiast zasadniczo przy pasmach 8 i 9 μ (1250 i 1110 cm^{-1}), około 10 μ oraz 11,25 μ (890 cm^{-1}) od bursztynu sycylijskiego (rys. 6 i 5d).

Charakterystyczna „absorpcja bursztynu” [6] w zakresie 9,7 i 10,3 μ dla przebadanych próbek, jakkolwiek uważana [3] za niewystarczającą dla rozróżnienia między sobą bursztynów z północy (Morza Bałtyckiego, Morza Północnego i Ukrainy), sugeruje, w oparciu o widma absorpcyjne przedstawione na rys. 5, zaliczenie ich (z wyjątkiem czterech zabytków odpowiadających stanowiskom 1a,

1d, 3b i 4c, które należało by zaliczyć do ukraińskich) do bursztynów bałtyckich; dla zabytku krajowego (próbka 5) otrzymano także i w tym zakresie podobny charakter widma. Należy zaznaczyć, że różnice w widmie absorpcyjnym w zakresie 8 i 9 μ stwierdzono również wcześniej i podano [4] jako kryterium dla rozróżnienia bursztynu bałtyckiego od sycylijskiego.

Autorzy składają serdeczne podziękowanie Dyrekcji Instytutu Ciężkiej Syntezy Organicznej w Blachowni Śląskiej za umożliwienie wykonania niniejszej pracy, Panu Magistrowi Henrykowi Szweczykowi za wykonanie widm absorpcyjnych oraz Pani Ingridzie Wichary za pomoc techniczną.

Literatura

- [1]. *Archaeology — a growing role for chemistry*, „Chemical Engineering News”, t. 46:1968, nr 42, s. 36.
- [2]. W. La Baume, *Zur Naturkunde und Kulturgeschichte des Bernsteins*, „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig”, t. 20:1935, nr 1, s. 5.
- [3]. K. Schwochau, Th. E. Haevernick, D. Ankner, *Zur infrarotspektroskopischen Herkunftbestimmung von Bernstein*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, R. 10:1963 (wyd. 1965), s. 171.
- [4]. C. W. Beck, E. Wilbur, S. Meret, *Infrared spectra and the origin of amber*, „Nature”, t. 201:1964, s. 256.
- [5]. S. S. Sawkiewicz, I. A. Szaks, *Infrakrasnyje spektry pogłoszczenija baltijskowo jantaria*, „Żurnal prikladnoj chimii”, t. 37:1964, nr 4, s. 930.
- [6]. E. Zoschke, według D. O. Hummel, *Atlas der Kunststoff-Analyse*, cz. 1, s. 93 i część 2 — widma absorpcyjne 29-33, Carl Hanser-Verlag, München 1968.

Marian Jaworski, Jerzy Krauze,
Aleksander Lempka, Stanisław Richter

LES ÉTUDES PAR LES MÉTHODES CHROMATOGRAPHIQUE ET SPECTROPHOTOMÉTRIQUE DES OBJETS D'AMBRE JAUNE PROVENANT DES FOUILLES ARCHÉOLOGIQUES

Résumé

Les expériences avaient pour but l'établissement de l'origine de l'ambre jaune (succin) à l'aide de la chromatographie avec le système gaz-liquide et à l'aide de la spectrophotométrie dans l'infrarouge. L'analyse chromatographique a été effectuée avec le chromatographe gazeux ICSO-5. L'analyse spectrophotométrique dans l'infrarouge a été faite sur le spectrophotomètre SP-200. — firme Unicam.

Les pyrogrammes chromatographiques obtenus pour l'échantillon modèle de l'ambre du pays et des ambres archéologiques d'origine locale et trouvés en Yougoslavie ne diffèrent pas trop s'il s'agit de la composition chimique.

Les diagrammes des spectres d'absorption obtenus pour tous les échantillons n'ont démontré les dif-

férences caractéristiques que pour les ondes plus longues, où se produisent les vibrations du squelette. Ces différences dans le spectre d'absorption de 8 et 9 microns ont été déjà constatées plus tôt et présentées comme critère pour discerner l'ambre baltique de l'ambre sicilien. La comparaison des spectres d'absorption obtenus dans l'infrarouge avec les résultats de K. Schwochau et coll. suggère que la plupart d'objets analysés tirent leur origine de l'ambre baltique, quelques uns ayant pu être faits de l'ambre d'Ukraine. Par contre, l'analogie avec le spectre obtenu par K. Schwochau et coll. pour l'ambre sicilien, n'a été établie dans aucun cas.

Les résultats récents concernant l'établissement de l'origine de l'ambre jaune, obtenus par les méthodes

chromatographiques et spectrales, doivent être traitées comme préliminaires et promettant des recherches ultérieures. Dans les recherches suivantes on prendra en considération les examens de la compo-

sition chimique, des propriétés physico-chimiques et chimiques des ambres, en se servant des nouvelles méthodes et du nouvel appareillage, entre autres de l'appareillage spectral et radiographique.

*Marian Jaworski, Jerzy Krauze,
Aleksander Lempka, Stanisław Richter*

THE EXAMINATIONS BY CHROMATOGRAPHIC AND SPECTROPHOTOMETRIC METHODS OF AMBER OBJECTS OBTAINED FROM ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS

Summary

The purpose of the work was to establish the origin of amber by chromatographic methods using the gas-liquid system and by infrared spectrophotometry technique. The chromatographic examinations were effected by means of the gas-chromatograph IC50-5 and the infra-red spectrophotometry measurements were taken on the spectrophotometer SP-200 of the firm Unicam.

The chromatographic pyrograms obtained with the model sample of the Polish amber, excavatory amber of Polish origin and those found in Jugoslavia showed no significant differences in their chemical composition.

The diagrams of the absorption spectra obtained with all the samples tested revealed characteristic differences only in the range of longer wavelengths, at which skeleton vibrations occur. It should be stressed that the differences in the absorption spectra observed in the range 8-9 microns were

stated before and proposed as a criterion of distinction of the Baltic amber from that of Sicilian origin. The comparison of the infra-red absorption spectra with the results of K. Schwochau and col. suggests that the majority of excavated objects under examination are made of the Baltic amber and some of the Ukrainian amber. No analogy has been stated with the spectrum obtained by K. Schwochau and col. with the Sicilian amber.

The results of studies on the origin of amber obtained this far by chromatographic and spectral methods can be treated only as preliminary and of promise for further studies on the subject. Further studies will include detailed examinations of the chemical composition of ambers, their physico-chemical and physical properties carried out by means of modern methods and equipment such as spectral and roentgenographic techniques.

Założenia metodyczne badań ratowniczych na terenach zalewowych zbiornika pakoskiego

Methodische Grundsätze der Rettungsarbeiten im Überschwemmungsgebiet des Wasserbeckens von Pakość

Methodical principles of rescue investigations in inundation areas of the reservoir of Pakość

Najpoważniejszym przedsięwzięciem Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej PKZ o/Poznań w pierwszych latach jej istnienia jest niewątpliwie zadanie przeprowadzenia kompleksowych badań ratowniczych w rejonie Jeziora Pakoskiego i łączącego się z nim od południa odcinka Noteci Zachodniej. Teren ten jest polem realizacji dużej inwestycji wodnej. W najbliższych latach powstanie tutaj zaporą i sztuczny zbiornik obejmujący jeziora Pakoskie i Bronisławskie oraz około 600 ha obszaru zalewowego. Obszar ten pozostaje przedmiotem badań Pracowni (z wyłączeniem wyspy Jankowo, powierzonej do rozpoznania Zakładowi Archeologii Wielkopolski i Pomorza IHKM PAN w Poznaniu).

Pierwszym problemem, który stanął przed Pracownią było sformułowanie programu badań. Przesłanki, które program ten miały określić przedstawiały się następująco.

a) Prace archeologiczne powinny zostać zakończone do momentu piętrzenia wody, tzn. do jesieni 1971 r.

b) Dotychczasowe archeologiczne rozpoznanie terenu wypadło uznać jako mierne. Badania powierzchniowe lat ubiegłych pokryły wprawdzie większość obszarów przyległych do Jeziora Pakoskiego i miejscami sięgnęły na południe, w dolinę Noteci Zachodniej, miały jednak w ogromnej większości charakter badań lotnych i wykazywały poważne braki w zakresie kartowania obserwacji. Badania powierzchniowe, których uwagi powyższe nie dotyczą (mamy tutaj na myśli prace T. Wiślańskiego w rejonie Strzelca i Zakładu Archeologii Wielkopolski i Pomorza w rejonie Pakości i Jankowa) obejmowały dla odmiany stosunkowo niewielką część interesującego nas tu obszaru. Badania stacjonarne, z wyjątkiem długotrwałych i owocnych, tym niemniej zlokalizowanych na niewielkim terenie i raczej monokulturowych badań T. Wiślańskiego w Strzelcach i Głogowcu, nie były prowadzone.

c) Dane dotyczące stosunków glebowych i geomorfologii terenu badań były dostępne, ale albo obejmowały tylko część obszaru, albo podawane były w kontekście geograficznie zbyt szerokim.

d) Prognozy dotyczące nasilenia osadnictwa pra-

dziejowego i wczesnośredniowiecznego w obrębie przyszłego zalewu — częściowo oparte na wynikach dotychczasowych badań, częściowo zaś na analogiach geograficzno-kulturowych — należało uznać za bardzo zachęcające. Jezioro Pakoskie jest typowym dla tego rejonu Polski polodowcowym jeziorkiem typu rynnowego o dużej koncentracji dobrych gleb (ziemie czarne i brunatne) niemal wzdłuż całego obwodu. Niewielka szerokość ułatwiająca kontakty pomiędzy grupami zamieszkującymi obydwie brzegi mogła sprzyjać tworzeniu się silnych więzi regionalnych. Znaczna długość jeziora i współwystępowanie w systemie drogi wodnej otwierały możliwość kontaktów dalszego zasięgu i nie mogły pozostać bez wpływu na dynamikę przemian kulturowych.

Cechy podobne do wymienionych sprawiły, że jeziora Pałuk, Kujaw i póln.-wschodniej Wielkopolski stały się ogniskami wybitnej koncentracji osadnictwa typu rolniczego, przy czym zdarza się, że w obrębie jednego mikroregionu obserwować można rzadkie zjawisko ciągłości osadniczej od wczesnoolitycznych kultur cyklu naddunajskiego po czasy historyczne. Mniemanie, że Jezioro Pakoskie ogniskuje takie właśnie regionalne skupienie osadnicze zostało wzmocnione rezultatami dawnych badań powierzchniowych. Tam, gdzie badania te nie miały charakteru pobieżnego, zarejestrowano znaczną ilość stanowisk skupionych na wąskiej przestrzeni pomiędzy brzegiem jeziora a płytkim zapleczem krawędzi doliny. Ich zasięgi niejednokrotnie stykały się lub nakładały na siebie a materiał wykazywał na ogół duże zróżnicowanie chronologiczne.

Opierając się na powyższych przesłankach, sformułowano założenia przyszłego programu badań.

a) Należy przeprowadzić badania powierzchniowo-sondazowe o pełnym programie na terenie, na którym w wyniku piętrzenia wody wystąpić może zagrożenie stanowisk archeologicznych.

b) Należy przeprowadzić selekcję ujawnionych stanowisk ustalając, które z nich poddane zostaną stacjonarnym badaniom wykopaliskowym. Podstawą selekcji powinny być kryteria sformułowane po przeprowadzeniu badań powierzchniowych i uwzględniające wyniki tych badań.

c) Należy opracować metodę stacjonarnych badań wykopaliskowych o ograniczonym programie. Metoda ta powinna zakładać uzyskanie dużej ilości informacji przy jak najmniejszych nakładach. Powinna ponadto być elastyczna umożliwiając wybór wariantów na różnych szczeblach prac na stanowisku.

d) W celu uzyskania możliwie wiernej rekonstrukcji środowiska naturalnego należy przewidzieć odpowiednie badania palinologiczne i geomorfologiczne.

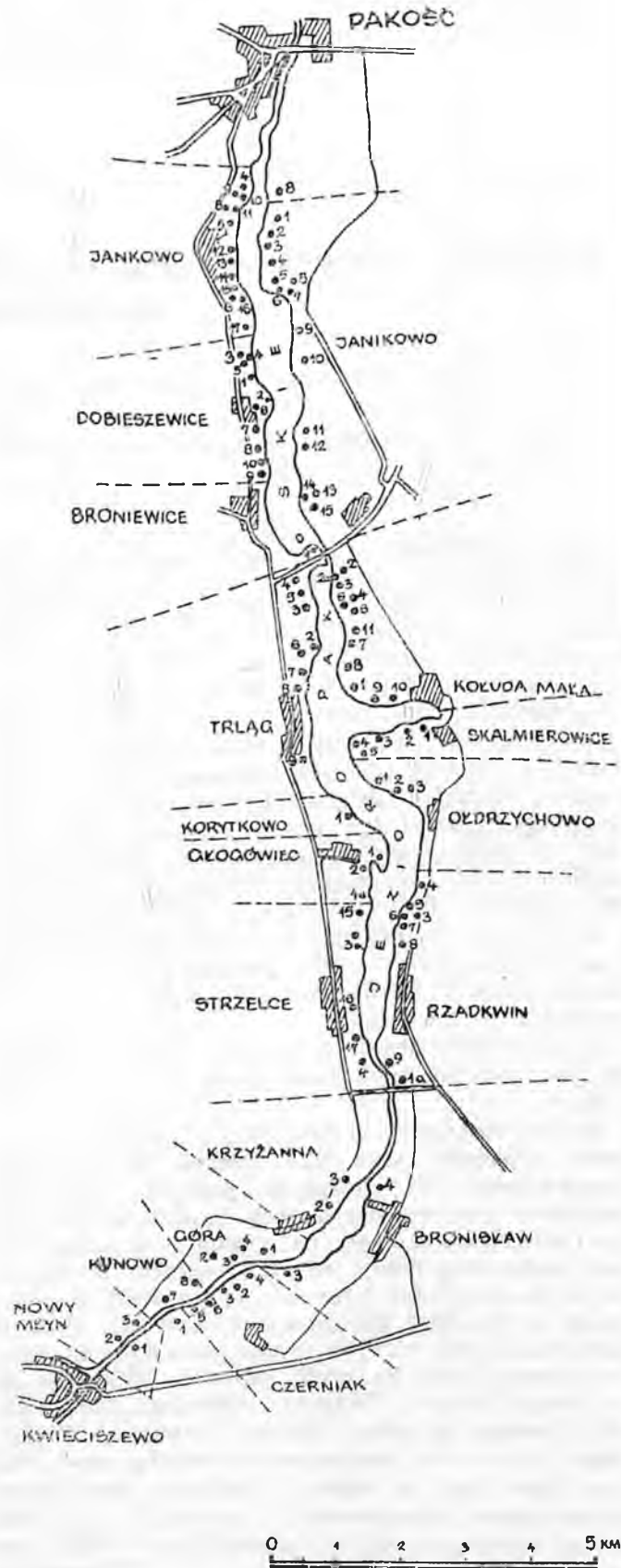
Rozwinięciem tych założeń stał się przedstawiony poniżej program badań.

Łatwo zauważyć, że tak sformułowane założenia nie spełniają maksymalnych wymagań naukowych stawianych na ogół badaniom terenowym. Jest to ograniczenie przyjęte świadomie. Zostało ono podyktowane z jednej strony okolicznościami obiektywnymi, mianowicie krótkim czasem, w którym należy przeprowadzić prace badawcze oraz skromnym zasobem środków, z drugiej zaś, generalnym celem badań, w myśl którego należało się starać przede wszystkim o pozyskanie źródeł do poznania całości kształtu procesów osadniczych. Ponieważ pierwsza z wymienionych okoliczności dawała wystarczający powód do poważnej deformacji „idealnego” modelu badań, okoliczność druga powinna wskazać na tą kategorię źródeł, której poznanie ma znaczenie węzłowe dla naświetlenia ogólnej problematyki osadniczej mikroregionu. Nie trzeba dodawać, że stanowisko takie zakłada niejednakowe traktowanie źródeł różnych kategorii w trakcie badań terenowych. Znalazło to swój wyraz w przedstawionym niżej programie.

W tym miejscu należy zwrócić uwagę na jeszcze jedną okoliczność. Obszar zalewowy obejmuje stosunkowo nieznaczny, jakkolwiek szczególnie intensywnie użytkowaną przez człowieka część ekumeny. W jego obrębie zawiera się wprawdzie większa część osad, ale niemal wszystkie cmentarzyska znajdują się wyżej, na ogół poza krawędzią doliny. W tej sytuacji wyniki naszych badań — niezależnie od ich programu — mogą mieć co najwyżej charakter ważnego, a być może węzłowego przyczynku do dalszych studiów nad osadnictwem mikroregionu pakoskiego.

1. Badania powierzchniowo-sondazowe

1.1. Miejscem badań jest cały lądowy obszar przyszłego zalewu (poniżej warstwy 79,60 m. n.p.m.) a ponadto pas terenu zawarty pomiędzy warstwą zalewową a warstwą 85,00 m. n.p.m. (średnia szerokość pasa około 100 m.). Uwzględnienie w badaniach powierzchniowych obszarów przyległych do przyszłego zalewu ale nie objętych piętrzeniem podyktowane jest z jednej strony pośrednim zagrożeniem znajdujących się tam stanowisk archeologicznych (rozmywanie, zmiany w poziomie wód gruntowych), a z drugiej zaś wymaganiami metody. Ścisłe trzymanie się warstwy zalewowej mogło by doprowadzić do przeoczenia stanowisk, na których koncentracja materiału powierzchniowego występuje powyżej tej warstwy, jakkolwiek pole rozrzutu schodzi częściowo w obręb zalewu. Dotyczy to szczególnie tych stanowisk, które zajmują obszar o niejed-

Ryc. 1. Stanowiska archeologiczne na terenach zalewowych zbiornika „Pakość”
 Abb. 1. Archäologische Fundorte im Überschwemmungsgebiet des Wasserbeckens „Pakość”
 Fig. 1. Archaeological sites in the Inundation area of the „Pakość Reservoir”

nakowym sposobie wykorzystania ziemi: nisko, nad brzegiem jeziora łąki, wyżej pola orne.

1.2. Celem badań jest odszukanie, lokalizacja i inwentaryzacja powierzchniowa (wraz z sondowaniem miąższości warstw oraz pobraniem próbek dla potrzeb gleboznawczych) wszystkich stanowisk archeologicznych na badanym obszarze. Nie podlegają badaniom te stanowiska, na których koncentracja materiału występuje powyżej warstwy 85,00 m. n.p.m. zaś pole rozrzutu nie obejmuje swym zasięgiem warstwy zalewowej.

1.3. Postępowanie.

Badania są prowadzone przez dwie sekcje jednocześnie po obydwu stronach systemu wodnego utworzonego przez Notec Zachodnią i leżące na linii jej przepływu jeziora. Teren badań każdej sekcji rozciąga się — licząc wzdłuż warstwy zalewowej — na odległość około 27 km. i obejmuje powierzchnię około 600 ha. Teren ten jest podzielony na 20 odcinków o powierzchni 25-35 ha. Jeden odcinek jest przedmiotem pracy sekcji w ciągu jednego dnia roboczego (orientacyjnie). Prace poszukiwawcze rozpoczynają się od dalszego względem bazy krańca dziennego odcinka badań. W czasie domarszu dokonuje się wstępnego rozpoznania terenu, uzupełniając mapę o nie uwzględnione na niej drobne szczegóły topograficzne.

W czasie poszukiwań uczestnicy badań posuwają się szeregiem w odstępach nie większych niż 8 m. Po odkryciu stanowiska należy zagęścić poszukiwania w jego rejonie. Obok każdego znalezionej zabytku umieszcza się szpilę wskaźnikową. Zabytki chwilowo pozostają na miejscu ich znalezienia. Jeżeli materiał pozwala na szybkie różnicowanie chronologiczne i kulturowe, każdą grupę zabytków oznacza się szpilami odmiennego koloru.

W miejscu domniemanej kulminacji stanowiska należy wykonać wykop sondażowy o powierzchni 1×1,5 m. Zadaniem sondażu jest ujawnienie układu i miąższości warstw oraz umożliwienie pobrania próbek do analizy gleby. Wykopu sondażowego należy zaniechać w wypadku znalezienia znikomej ilości materiału w dużym rozrzucie lub w wypadku oczywistego zalegania materiału na złożu wtórnym.

Stanowisko zostaje zlokalizowane i naniesione na mapę 1:10 000 pełnym konturem pola rozrzutu materiału zabytkowego. Ponadto sporządzony zostaje plan sytuacyjny w skali 1:1 000, na którym należy uwzględnić:

— kontury pola rozrzutu wyznaczone przez szpile wskaźnikowe na obwodzie pola (oddzielnie dla każdej z wyróżnionych grup),

— szczegóły topograficzne w bezpośrednim sąsiedztwie stanowiska,

— odległość przynajmniej dwóch narożników pola rozrzutu od przynajmniej dwóch szczegółów topograficznych, lub od jednego szczegółu topograficznego, ale z podaniem azymutu (odległość może być zwymiarowana bez troski o dokładność skali),

— domniemaną kulminację, lub kilka kulminacji stanowiska, zaznaczoną w postaci kręgu o odpowiedniej średnicy,

— miejsce wykonania wykopu sondażowego (z uwzględnieniem skali),

— kierunki ujęć fotograficznych.

Dokumentacja fotograficzna powinna składać się z 2-3 ujęć obejmujących w miarę możliwości całe pole rozrzutu. Jest pożądane by uwzględnione były przynajmniej niektóre szczegóły topograficzne z liczbą naniesionych na plan sytuacyjny, oraz linia nieba.

Dla każdego stanowiska sporządzona zostaje notatka o odkryciu. Poza normalnymi w takich wypadkach informacjami w notatce umieszczony zostaje szkic profilu wykopu sondażowego z opisem uwarstwień.

Badania powierzchniowo-sondażowe zostały przeprowadzone zgodnie z podanym wyżej programem na wiosnę 1969 r. Ich rezultatem było odkrycie ponad stu stanowisk dających obraz osadnictwa o pełnej sekwencji chronologicznej od wczesnego neolitu po czasy historyczne.

2. Wybór stanowisk przeznaczonych do badań wykopaliskowych

Rezultaty badań powierzchniowo-sondażowych zasugerowały jednoznacznie zasadniczą potrzebę selekcji stanowisk przed przystąpieniem do stacjonarnych prac wykopaliskowych. Uznano bowiem, że nawet przy założeniu daleko posuniętych uproszczeń w metodzie badań, nie będzie możliwości rozpoznania metodą wykopaliskową więcej niż kilkunastu stanowisk. Wobec ponad stu ujawnionych w czasie poszukiwań powierzchniowych była to liczba nader skromna. Jednocześnie, barbarzyńska nieco, ale w tej szczególnej sytuacji uzasadniona, alternatywa systematycznych wykopalisk, mianowicie przebadanie każdego stanowiska przy pomocy mechanicznie wykonywanych sondaży krzyżowych, nie mogła być dyskutowana, ponieważ punkt umowy z inwestorem traktujący o płaceniu odszkodowań z funduszy przeznaczonych na badania, czynił nie opłacalnym użycie ciężkiego sprzętu na dużą skalę.

W tym stanie rzeczy pojawiła się konieczność ustalenia kryteriów selekcji stanowisk przeznaczonych do badań stacjonarnych.

2.1. Kryterium zagrożenia.

Omówione wyżej przyczyny przesądziły na rzecz postanowienia, że przedmiotem dalszego zainteresowania mogą być jedynie stanowiska wybrane z grupy najbardziej zagrożonych. Wobec braku dokładnego rozpoznania poziomu wód gruntowych, jedyną wskazówką pozwalającą wyrokować o stopniu zagrożenia była lokalizacja stanowiska w stosunku do przyszłego zalewu. Za najbardziej zagrożone uznano kolejno:

a) Stanowiska, na których pole rozrzutu materiału zabytkowego rozciąga się po obydwu stronach warstwy zalewowej a kulminacja znajduje się w pobliżu tej warstwy. Stanowiska takie zostaną w znacznej części zalane, a ponadto centralne ich partie będą narażone na rozmycie, znajdując się w linii brzegu przyszłego zbiornika.

b) Stanowiska zlokalizowane całkowicie poniżej warstwy zalewowej. Zostaną one wprawdzie zatopione w całości, ale przykryte warstwą osadów dennych nie powinny ulec daleko posuniętym zniszczeniom.

czeniu i bardzo możliwe, że okażą się w przyszłości dostępne badaniom podwodnym.

c) Stanowiska położone w całości powyżej warstwy zalewowej, ale o zasięgu stycznym lub niemal stycznym wobec tej warstwy. Stopień zagrożenia tych stanowisk należy uznać za dość znaczny, jeżeli znajdują się one na wysoczyznach cyplach, które w przyszłości stanowiąc będą niskie i podmokłe półwyspy.

Zastosowanie powyższych wyróżników pozwoliło wyodrębnić grupę 54 stanowisk i wobec nich stosować dalsze kryteria selekcji.

2.2. Kryterium reprezentatywności.

Jednym z rezultatów badań powierzchniowych było, spodziewane zresztą, spostrzeżenie, że w przekroju chronologicznym gęstość osadnictwa w rejonie Jeziora Pakoskiego zmieniała się, a jego nasilenie było ponadto różne w różnych miejscach terenu poddanego badaniom. Wystąpiły przy tym pewne prawidłowości, zaznaczające się w tendencji do koncentracji osadnictwa niektórych kultur w określonych rejonach. Zasięgi stanowisk wahały się w dużych granicach, przy czym zaobserwowano istnienie pewnej korelacji pomiędzy rozległością a chronologią stanowiska. Tutaj ograniczymy się do stwierdzenia, że mapa osadnictwa tworzy obraz o określonych proporcjach pomiędzy dystrybucją stanowisk, ich chronologią, rozległością, topografią. Uznaliśmy za rzecz ważną, by proporcje te były powtórzone — przynajmniej w przybliżeniu — w wąskim wyborze stanowisk przeznaczonych do badań stacjonarnych.

2.3. Kryterium wartości poznawczej

Wobec skromnego programu przeprowadzonych badań sondażowych, nader trudno ustalić wskaźniki, które pozwalają zastosować to kryterium w sposób prawidłowy. Oto niektóre przyczyny. Mała ilość materiału zabytkowego na powierzchni może świadczyć w równym stopniu o niemal nienaruszonym stanie warstw, co o całkowitym zniszczeniu stanowiska (zlikwidowana warstwa kulturowa, materiał usunięty z powierzchni w wyniku spływu). Obecność warstwy kulturowej o dużej miąższości zachęca oczywiście do badań, ale w sytuacji topograficznej znacznej liczby stanowisk (u podnóża stoku lub w jego ujemnym przegięciu) warstwa ta może znajdować się na złożu wtórnym. Z drugiej strony brak warstwy kulturowej przy jednoczesnej obecności gliniastego calca (typowy profil większości sondaży) nie musi bynajmniej świadczyć o braku interesujących, dobrze czytelnych i dobrze zachowanych obiektów jednostkowych. Wskazówkami jednoznacznie pozytywnymi są natomiast jak się wydaje:

— obecność ciągłej warstwy kulturowej w sytuacji nie stwarzającej podejrzeń, że mamy do czynienia z warstwą spływową,

— wielokulturowy materiał powierzchniowy, najlepiej o dużej i ciągłej głębi chronologicznej,

— występowanie w materiale powierzchniowym zabytków sugerujących dużą wartość poznawczą stanowiska.

W rezultacie zastosowania wszystkich trzech kryteriów wybrano 13 stanowisk przeznaczając je do systematycznych badań wykopaliskowych.

3. Prace wykopaliskowe

Dyskusji należało poddać przede wszystkim zasadniczą koncepcję badań. Było rzeczą oczywistą, że pełen program prac wykopaliskowych, przewidujący odzyskanie całego ruchomego materiału zabytkowego i odwzorowanie w formie dokumentacji polowej wszystkich źródeł niszczonego, musi ulec ograniczeniu. Ponieważ jednak sposoby pracy na stanowisku wynikają z zamierzeń badawczych, należało przedtem sformułować cel badań.

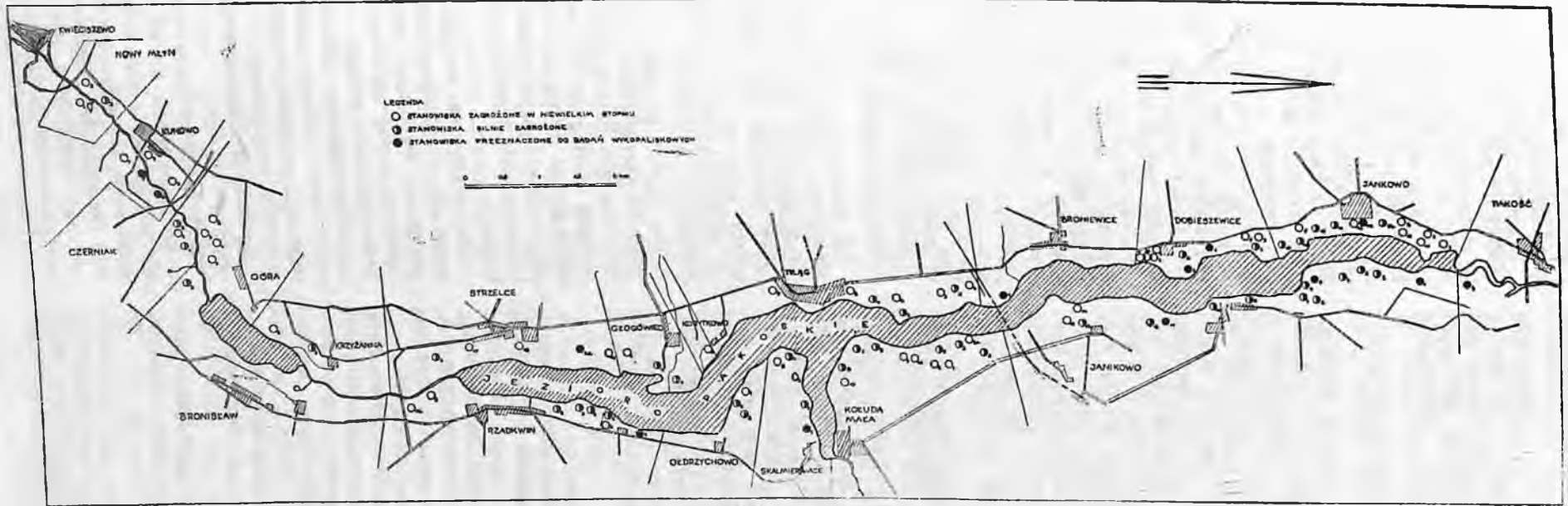
Stwierdzono przede wszystkim, że istnieją realne możliwości uzyskania z czasem zbliżonego do prawdy obrazu osadnictwa i jego przemian w skali całego mikroregionu. Możliwości te wynikają z następujących przesłanek.

a) Ponad sto stanowisk ujawnionych w trakcie prac powierzchniowych to niemal wyłącznie osady. 47% ogólnej ich liczby uznano za zagrożone w niewielkim stopniu; pozostaną one zapewne otwarte dla badań także w przyszłości. Około 20% będzie można poddać badaniom częściowym, jeśli zrealizuje się je w niedługim czasie po piętrzeniu wody. 13% znajduje się w planach badawczych Pracowni. Pozostaje około 20% osad straconych zapewne dla badań metodami klasycznymi, ale i tu należy pamiętać, że są to stanowiska odrzucone w drodze wyboru, a więc posiadające swą reprezentację w liczbie przeznaczonych do rozpoznania.

b) Niemal całkowicie poza terenem zagrożonym pozostają wszystkie cmentarzyska. Nie dotyczy to zapewne pewnego procentu pochówków neolitycznych lokowanych w obrębie osad, ale też wśród stanowisk poważnie zagrożonych liczba pochodzących z młodszej epoki kamienia jest znikoma.

c) Pozostaje całkowicie otwarta możliwość przeprowadzenia badań pomocniczych, zmierzających do rekonstrukcji środowiska naturalnego, z tym że niektóre z tych badań powinny być wykonane przed piętrzeniem wody (sondaż palynologiczny z dna jeziora, profile dla potrzeb geomorfologicznych).

Za główny cel badań uznano zatem pozyskanie źródeł do rekonstrukcji kształtu procesów osadniczych w rejonie Jeziora Pakoskiego. W świetle tego założenia prace wykopaliskowe powinny zmierzać przede wszystkim w kierunku rozpoznania organizacji przestrzennej osad, gęstości zaludnienia, sposobów wykorzystania środowiska przyrodniczego, formowania się skupisk osadniczych. Skoro z przyczyn natury obiektywnej nie można było pogodzić tych wymagań z dokładną i całkowitą eksploracją stanowiska, należało uszczuplić jej zakres. Ograniczenie to posiada jednak rzucającą się w oczy wadę. Dane ilościowe stanowiące podstawę dla analizy wyników badań powinny być pewne. Każde uchybienie tej pewności może powodować zjawisko mnożenia błędów, tym niebezpieczniejsze dla wniosków, że dotyczący na ogół rozumowań, w których przesłanka nie zawsze ma jedną pochodną. Tymczasem eksploatacja wybiórcza dostarcza dopiero podstaw do opartej na rachunku szacunkowym syntezy danych wyjściowych. Rezultaty takiego rachunku nie mogą być obiektywnie pewne, co najwyżej można mówić

Ryc. 2. Stanowiska archeologiczne w rejonie Jeziora Pakoskiego zagrożone w wyniku budowy zbiornika wodnego
 Abb. 2. Archäologische Fundstellen im Raum des Sees von Pakosć gefährdet durch den Bau eines Wasserspeicherbeckens
 Fig. 2. Archaeological sites in the region of Lake Pakosć imperilled by the reservoir construction

o większym lub mniejszym prawdopodobieństwie danych.

Chcąc sprowadzić do minimum zasygnalizowane wyżej niebezpieczeństwo, rozważono raz jeszcze możliwość użycia ciężkiego sprzętu, tym razem wyłącznie na stanowiskach wytypowanych do badań stacjonarnych. Proponowany program przedstawiał się w skrócie następująco.

a) Zdjęcie spychaczem nadkładu próchnicy współczesnej.

b) W wypadku braku ciągłej warstwy kulturowej, wykonanie dokumentacji planu, a następnie wybiórcza eksploracja obiektów jednostkowych z obowiązkiem rozpoznania obiektów pozostających względem siebie w związkach stratygraficznych.

c) W wypadku obecności ciągłej warstwy kulturowej, założenie rozproszonych, szerokoprzestrzennych wykopów rozpoznawczych, prowadzonych wg pełnego programu. Po zakończeniu prac na tych wykopach, zdjęcie spychaczem kolejnych warstw mechanicznych z pozostałej przestrzeni stanowiska, z odzyskaniem wyboru materiału zabytkowego, każdorazowym dokumentowaniem planu i eksploracją ujawnionych obiektów jednostkowych. Po odsonięciu stropu calca dalsze postępowanie jak w punkcie „b”.

d) Pozostawienie świadka w postaci krzyżujących się ścianek w celu obserwacji i zadokumentowania długich profili stanowiska.

Postępowanie powyższe, zbliżone jak się wydaje do optymalnego, musiało jednak spowodować bezpowrotne zniszczenie gleb na przestrzeni wielu hektarów. Pociągało to za sobą konieczność płacenia odszkodowań za całość plonów spodziewanych do momentu piętrzenia wody. Ponieważ potrącenie sum przeznaczonych na badania uszczupliłoby fundusze do wymiarów nie zapewniających realizacji programu badań, należało szukać innego rozwiązania.

W rezultacie sformułowano i przeznaczono do realizacji program, którego założenia przedstawione są poniżej.

3.1 Dokumentacja wstępna

Należy wykonać metodą geodezyjną plan sytuacyjny w skali 1:500. Poza normalnymi wymogami przewidzianymi dla planów tego typu i skali, powinien on odpowiadać następującym warunkom:

— obszar uwzględniony na planie przewyższa o co najmniej 30% zasięg stanowiska i powinien być dobrany z myślą o uwypukleniu jego topografii,

— na planie powinna być uwidoczniona linia brzegu jeziora lub rzeki oraz warstwica zalewowa,

— powinny być zaznaczone granice wszystkich pól, wraz z podaniem rodzaju i stanu upraw w momencie rozpoczęcia badań.

Na stanowisku należy wykonać potwórne badania powierzchniowe, prowadzone jednak według odmiennych zasad.

a) Jednostkę badań stanowi pole ograniczone miedziami lub innymi elementami topografii o przebiegu liniowym.

b) Każde pole należy podzielić na pasy o wymiarach tak dobranych, by na jedną osobę prowadzącą poszukiwania przypadało 2 m. szerokości pasa. Pasy te nanosi się na plan sytuacyjno-wysokościowy

i wytycza w terenie „bramkami” ustawionymi z tyłek mierniczych.

c) Osoby prowadzące poszukiwania posuwają się wzdłuż osi pasa, w odstępach 2 m. Napotkane zabytki zaznaczane są szpilą wskaźnikową i chwilowo pozostają na miejscu znalezienia.

d) Za grupą poszukującą podąża archeolog. Jego zadaniem jest określenie chronologii każdego zabytku i jego zlokalizowanie na sporządzonym uprzednio szkicu pasa. Lokalizacja wzdłuż osi wynika z pomiaru cyrklem mierniczym, zaś w obrębie szerokości pasa określana jest w przybliżeniu.

e) Rezultaty badań zostają wprowadzone na plan sytuacyjno-wysokościowy. W obrębie naniesionych uprzednio pasów oznacza się punktami położenie wszystkich zabytków. Różnicom w przynależności kulturowej odpowiada zróżnicowanie znaków graficznych, jakimi oznaczone są punkty.

Należy zauważyć, że opisana metoda nie zakłada odzyskania całego materiału powierzchniowego, natomiast kładzie nacisk na uchwycenie prawidłowych proporcji w rozprzestrzenieniu tego materiału.

Prace wstępne należy zakończyć naniesieniem na plan sytuacyjno-wysokościowy siatki arowej. Przynajmniej trzy węzłowe punkty siatki (nie leżące w jednej linii) powinny zostać trwale oznaczone w terenie. Siatka arowa powinna być zorientowana w taki sposób, by linie jej miały przebieg zgodny z kierunkiem spadku terenu.

3.2. Metoda prac wykopaliskowych

3.2.1. Wykopy sondażowe

Dokumentacja wstępna stanowi podstawę do lokalizacji liniowych wykopów sondażowych. Wykopy te należy wytyczać zgodnie z kierunkiem spadku terenu. Ilość wykopów sondażowych uzależniona jest od rozległości stanowiska liczonej wzdłuż warstwic stoku, a także od ilości skupień materiału zabytkowego na powierzchni. Wykopy powinny być lokowane na tych liniach spadku terenu, które przebiegają przez obszary koncentracji zabytków. Jeśli kulminacje nie są uchwytnie, sondaże należy rozplanować równomiernie w odległości ok. 50 m. Na stanowiskach niewielkich można wykonać tylko jeden sondaż liniowy.

Długość wykopu sondażowego określona jest przez topografię i rozległość stanowiska. Zasadniczo powinien on rozpoczynać się w miejscu uznanym za krańcowy punkt zagrożenia i schodzić w dół do poziomu łąk nadbrzeżnych. Jeśli na stanowisku wykonano kilka sondaży liniowych, jeden z nich powinien odpowiadać podanej zasadzie, pozostałe powinny sięgać przynajmniej do dolnego skraju pola rozrzutu materiału zabytkowego.

Sondaże liniowe wykonuje się w następujących celach.

a) Rozpoznanie rzeczywistego zasięgu stanowiska w kierunku spadku terenu, a więc w tym kierunku, dla którego dane pochodzące z badań powierzchniowych mogą być szczególnie zawodne.

b) Rozpoznanie miąższości i sposobu zalegania warstwy kulturowej. Ustalenie w jakim stopniu warstwa ta uległa wymyciu i znajduje się na złożu wtórnym. Uzyskanie danych do szacunkowego okre-

ślenia wyjściowej miąższości warstwy kulturowej na złożu pierwotnym.

c) Gleboznawcze i geomorfologiczne określenie warstw.

d) Ustalenie wahań poziomu wód jeziora i synchronizacja tych zjawisk z osadnictwem.

e) Wstępne rozpoznanie charakteru i chronologii stanowiska. Rozpoznanie rozlokowania jednostkowych obiektów archeologicznych wzdłuż osi sondażu.

f) Rozpoznanie charakteru podłoża. Określenie trudności technicznych prac na stanowisku.

3.2.2. Wykopy badawcze

Wykopy te należy lokalizować w rozproszeniu, w obrębie zasięgu zagrożonej części stanowiska. Jest rzeczą ważną, by nie skupiały się one (przynajmniej w pierwszej fazie badań) w miejscu spodziewanej kulminacji, ale sięgały także ku skrajom pola rozrzutu materiału powierzchniowego. Wykopy badawcze powinny być wytyczane w ścisłym nawiązaniu do siatki arowej i z pozostawieniem możliwości łatwego i logicznego rozwinięcia na większej powierzchni. Przy ich rozplanowaniu należy mieć na uwadze ewentualną potrzebę uzyskania dalszych długich profili przez stanowisko.

Wymagania powyższe zostają spełnione stosunkowo dobrze, jeśli weźmie się jako podstawową jednostkę dwie ćwiartki ara połączone narożnikami, przy równoczesnym założeniu, że ary, w obrębie których wykonuje się wykopy, leżą na tych samych liniach.

Prace w obrębie wykopów badawczych przebiegają według ograniczonego programu. Przewiduje się następujące typowe sytuacje i odpowiednio, orientacyjne sposoby postępowania.

a) Brak warstwy kulturowej ciąglej. Zarysy jam występują w obrębie calca, bezpośrednio pod próchnicą współczesną.

Postępowanie. Po usunięciu próchnicy, oczyszczeniu i narysowaniu planu, następuje całkowita eksploracja wypełniska jam. Jeśli podłoże jest gliniaste czynność ta powinna przebiegać w jednym rzucie, aż do uzyskania negatywu wypełniska. Oczyszczone jamy zostają zadokumentowane krzyżowymi przekrojami konturowymi. Przy podłożu piaszczystym, a także w wypadku obiektów szczególnych należy założyć małe wykopy wewnętrzne i dalsze prace prowadzić zgodnie z zasadami ogólnie przyjętymi. Profile wykopów głównych podlegają dokumentacji rysunkowej tylko na tych odcinkach, na których widoczne są częściowo pozostawione w ścianie wykopu objekty. Pozostałe postępowanie zgodne z zasadami ogólnie przyjętymi.

b) Warstwa kulturowa obecna. Zarysy jam występują pod warstwą, w obrębie calca.

Postępowanie. Do osiągnięcia stropu calca pogłębianie wykopu przebiega warstwami mechanicznymi. W obrębie każdej warstwy jednostkę inwentaryzacyjną stanowi 1/16 ara (w wykopach typowych). Nie ma obowiązku dokumentowania planem płaskim każdego odsłonięcia. Po usunięciu ciągłej warstwy kulturowej, dalsze postępowanie jak w punkcie „a”, z tą różnicą, że dokumentacji rysunkowej podlegają wszystkie profile wykopu.

c) Warstwa kulturowa chronologicznie zróżnicowana i o dużej miąższości. Niektóre jamy wkopane

częściowo lub w całości w starsze partie warstwy kulturowej.

Postępowanie. Do osiągnięcia stropu calca jak w punkcie „b”, ale z obowiązkiem wykonywania planu płaskiego po każdym odsłonięciu. Grubość warstwy mechanicznej nie większa niż 10 cm. W trakcie zdejmowania każdej warstwy oddzielna eksploracja wypełniska rysujących się jam, ale tylko w obrębie warstwy. Dalej jak w punkcie „b”.

Podane sposoby postępowania odnoszą się właściwie do jednego tylko typu stanowisk, mianowicie do osad otwartych. Ponieważ jednak na całym terenie badań nie mamy podstaw spodziewać się stanowisk innych (z wyjątkiem jednego grodziska) nie ma też potrzeby poszerzania programu.

Po zakończeniu prac na wykopach należy sprawdzić wiarygodność badań powierzchniowych wykonanych w ramach dokumentacji wstępnej, jako źródła do poznania rzeczywistej rozległości stanowiska. Orzeka się mianowicie, czy stosunkom ilościowo-wagowym pomiędzy zespołami zabytków odzyskanymi z poszczególnych wykopów, odpowiadają analogiczne stosunki w materiale zebranym z powierzchni tych miejsc, w których wykopy były wykonane. Jeżeli w obydwu grupach proporcje są zbliżone, można przyjąć, że pole rozrzutu materiału zabytkowego odpowiada rzeczywistemu zasięgowi stanowiska. Jeżeli natomiast nie stwierdzi się takiej zbieżności, należy wykonać dodatkowe wykopy sondażowe.

Postępowanie to stosuje się również w celu określenia zasięgu zespołów jednokulturowych w obrębie wielokulturowego stanowiska.

3.3. Metody pomocnicze

Z różnych przyczyn, ale mających wspólny mianownik w fakcie niedawnego powstania Pracowni, nie mogliśmy wprowadzić w pierwszym sezonie badań kilku metod, które w poważnym stopniu mogły skrócić niektóre etapy prac na stanowiskach. W sezonach następnych metody te zajmą, jak sądzimy, właściwe miejsce w programie badań.

Sondaże liniowe, wykonywane obecnie metodą wykopaliskową zostaną w poważnej mierze zastąpione wierceniami przy użyciu ręcznych świrdrów glebowych o małych średnicach. Planuje się wykorzystanie metod geofizyki prospekcyjnej, przede wszystkim metody magnetycznej, przy inwentaryzacji jednostkowych obiektów archeologicznych. Mamy również zamiar zlecić wykonanie sondażu paleontologicznego w osadach dennych Jeziora Pakoskiego. Diagram tego sondażu w połączeniu z wynikami badań gleboznawczych i obrazem dziejów jeziora, jaki spodziewamy się uzyskać we współpracy z geomorfologami, powinien być pomocny w odtworzeniu przemian środowiska naturalnego i jego wpływu na procesy osadnicze.

Przedstawione założenia metodyczne opracowane zostały przy życzliwym udziale szeregu osób spoza skromnego zespołu Pracowni. Autor uważa za swój miły obowiązek podziękować wszystkim, którzy służyli nam i służą swoją wiedzą i doświadczeniem. Mamy tutaj na myśli przede wszystkim grono pracowników naukowych Zakładu Archeologii Wielkopolski i Pomorza IHKM PAN w Poznaniu oraz konsultantów Pracowni: dra habil. Tadeusza Wiślańskiego i prof. dra Kazimierza Żurowskiego.

Stanowiska archeologiczne w rejonie Jeziora Pakoskiego (według zastosowanych kryteriów selekcji)

Lp.	Stanowisko	Powierzchnia (ha)	Chronologia									Sondaż	Polożenie	Topografia
			M	NB	Ł	WP	LR	R	WS	S	N			
a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n	o
Stanowiska zagrożone w niewielkim stopniu														
1.	Jankowo 4	0,3	-	-	-	-	+	+	-	+	-		-	-/-
2.	Jankowo 6	0,4	-	-	+	-	-	-	+	-	-		-	---
3.	Jankowo 8	1,0	-	+	-	-	-	-	-	-	-	sl	-	---
4.	Jankowo 9	0,3	-	-	-	-	-	-	-	+	-	s	-	-o-
5.	Jankowo 10	0,4	-	-	+	-	-	-	-	+	-		-	-/-
6.	Jankowo 11	0,7	-	-	-	-	-	+	-	-	-		-	-/-
7.	Jankowo 13	0,3	-	-	-	-	-	-	+	+	+		-	---
8.	Dobieszewice 3	0,3	-	+	-	-	-	+	-	-	-	sl	-	---
9.	Dobieszewice 5	0,1	+	-	-	-	-	-	-	-	-		o/-	---
10.	Dobieszewice 7	0,5	-	-	-	-	-	-	+	-	-		-	---
11.	Dobieszewice 8	0,7	-	-	-	+	+	+	-	-	-		-	---
12.	Dobieszewice 9	0,6	-	-	-	-	-	-	+	-	+		-	---
13.	Dobieszewice 10	0,6	-	-	-	-	-	-	+	-	+		-	---
14.	Trląg 4	0,6	-	-	-	-	-	-	+	-	-		-	-/-
15.	Trląg 6	1,0	-	-	-	-	-	-	+	-	+		-	---/
16.	Trląg 8	1,0	-	+	-	-	-	+	+	-	+		-	---/
17.	Trląg 9	2,0	-	-	+	-	-	-	+	+	-	s	-	---
18.	Korytkowo 1	0,3	-	-	-	-	-	+	+	+	-		o/-	---/
19.	Głogówek 4	1,3	-	-	+	-	+	+	-	-	-	sl	-	---
20.	Strzelce 15	0,7	-	-	-	-	+	+	+	-	-	sl	-	---
21.	Strzelce 16	0,4	-	-	-	-	-	+	+	-	-		-	---
22.	Strzelce 17	0,4	-	-	+	-	-	-	+	+	+		-	---/
23.	Krzyżanna 2	0,8	-	-	-	-	-	-	+	-	-		-	---/
24.	Góra 1	1,0	-	+	+	-	+	+	+	+	-	sl	-	---/
25.	Góra 2	0,8	-	+	+	-	+	+	-	-	-	s	-	---/
26.	Góra 3	0,3	-	-	-	-	-	-	+	-	-		-	---
27.	Góra 4	1,3	-	+	+	+	+	+	+	+	-	s	-	---/
28.	Kunowo 7	0,5	-	-	+	-	-	+	+	+	-	sl	-	-o-
29.	Kunowo 8	0,5	-	-	-	-	-	-	+	+	-	sl	-	---/
30.	Nowy Młyn 1	0,7	-	-	-	-	-	+	+	+	-	sl	-	-o-
31.	Nowy Młyn 2	0,6	-	-	-	-	-	-	+	-	-		-	---/
32.	Kwieciszewo 1	1,2	-	-	+	+	+	+	-	-	-	s	-	-o-
33.	Czerniak 2	0,7	-	-	+	-	-	+	+	-	+	sl	-	-o-
34.	Bronisław 4	0,4	-	-	+	-	-	+	+	-	+	sl	-	---/
35.	Rzadkwin 3	0,5	-	-	+	-	+	+	+	-	-	sl	-	---/
36.	Rzadkwin 9	0,1	-	-	+	-	-	-	+	+	-		-	-o-
37.	Rzadkwin 1A	0,3	-	-	-	-	-	-	-	-	+		o/-	-//
38.	Oldrzychowo 1	0,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-		o/-	-//
39.	Skalmierowice 3	0,1	+	-	-	-	-	-	-	-	-		o/-	---
40.	Skalmierowice 5	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-		o/-	---/
41.	Kołuda Mała 2a	0,1	-	-	-	-	-	-	-	+	-		o/-	-o/
42.	Kołuda Mała 4	1,0	-	-	-	-	-	-	-	+	-	sl	-	---
43.	Kołuda Mała 6	0,3	-	-	-	-	-	-	-	+	+	s	-	---
44.	Kołuda Mała 7	0,2	-	-	-	-	-	-	+	-	+	s	o/-	---
45.	Kołuda Mała 10	0,1	-	-	+	-	-	+	-	-	+		-	---
46.	Kołuda Mała 11	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-		-	---
47.	Janikowo 14	0,2	-	-	-	-	+	+	-	+	+		-	---/
48.	Janikowo 15	1,1	-	-	+	-	-	+	-	+	-	s	-	---/
Stanowiska silnie zagrożone														
49.	Jankowo 5a	0,6	-	-	-	-	-	+	-	+	-	s	+/-	-o-
50.	Jankowo 14	0,3	-	-	-	-	-	-	+	+	+		+	---
51.	Jankowo 15	1,2	-	-	-	-	-	-	+	+	+	s	+	-o-
52.	Jankowo 16	1,0	-	-	-	-	+	+	+	+	-	s	+/-	-o-
53.	Jankowo 17	0,2	-	-	-	-	-	-	+	-	-		+/-	---
54.	Dobieszewice 4	0,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-		+	-//
55.	Dobieszewice 6	1,0	-	-	-	-	-	-	+	-	+		+/-	-/-
56.	Trląg 2	0,4	-	-	-	-	-	-	+	-	-	sl	+	-o-

a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n	o
57.	Trląg 5	0,1	-	-	-	-	-	-	+	-	-		+	-/-
58.	Trląg 7	2,0	-	-	-	-	+	+	+	-	-		+	-o-
59.	Głogówiec 1	1,0	-	-	+	-	-	-	+	-	+	s	+	-o-
60.	Głogówiec 2	0,6	-	+	-	-	+	+	+	-	+	sl	+/-	-/-
61.	Strzelce 4	3,5	-	-	+	-	-	-	+	+	+	s	+/-	-/-
62.	Krzyżanna 3	0,8	-	-	-	-	-	-	+	-	-	s	+	-/-
63.	Nowy Młyn 3	0,4	-	-	-	-	-	+	-	+	-		+	-o-
64.	Czerniak 3	0,4	-	-	+	-	-	-	+	-	-		+	-o-
65.	Czerniak 4	1,0	-	-	-	-	-	-	+	-	-	s	+/-	-o-
66.	Bronisław 3	0,1	-	-	+	-	-	-	-	-	-	s	+	-"-
67.	Rzadkwin 5	0,3	-	-	+	-	-	-	+	-	-	sl	+/-	-//
68.	Rzadkwin 6	0,3	-	-	-	-	-	-	+	-	-		+/-	-/-
69.	Rzadkwin 7	0,3	-	-	+	-	-	+	+	+	+		+	-o-
70.	Rzadkwin 8	0,5	-	-	+	-	-	-	+	-	-		+	-/-
71.	Oldrzychowo 2	0,1	-	-	-	-	+	+	+	+	-	sl	+/-	-/-
72.	Oldrzychowo 3	0,3	-	-	+	-	+	+	+	-	-	sl	+/-	-/-
73.	Skalmierowice 2	1,0	-	-	-	-	+	+	-	-	-	sl	+/-	-/-
74.	Skalmierowice 4	0,1	-	-	-	-	-	-	+	-	-		+/-	-o-
75.	Kołuda Mała 1	0,5	-	-	+	-	-	-	-	+	-		+/-	-"-
76.	Kołuda Mała 2	0,3	-	-	-	-	-	-	+	+	+		+/-	-o/
77.	Kołuda Mała 3	0,1	-	+	-	-	-	+	-	-	-	sl	+	-"-
78.	Kołuda Mała 5	0,7	-	-	-	-	-	-	-	-	+		+/-	-o/
79.	Kołuda Mała 8	0,1	-	+	-	-	-	-	+	-	-	s	+/-	-"-
80.	Kołuda Mała 9	0,3	-	-	+	-	-	-	-	+	-		+/-	-"-
81.	Janikowo 2	0,2	-	-	+	-	-	-	-	-	-		+/-	-/-
82.	Janikowo 3	0,2	+	+	+	-	-	-	-	+	-	s	+/-	-"-
83.	Janikowo 4	0,2	-	-	-	-	-	-	+	-	-		+	-/-
84.	Janikowo 6	0,1	-	-	+	-	-	-	-	-	+		+	-/-
85.	Janikowo 7	0,7	-	-	+	-	-	+	+	+	-		+	-/-
86.	Janikowo 8	0,5	-	-	+	-	-	-	+	-	+	s	+/-	-/-
87.	Janikowo 9	0,6	-	-	+	+	-	-	-	+	+		+/-	-"-
88.	Janikowo 10	0,6	-	-	-	-	-	+	-	+	-		+/-	-/-
89.	Janikowo 12	0,3	-	-	+	-	-	+	+	-	+		+/-	-/-
90.	Janikowo 13	0,2	-	-	-	-	-	-	-	+	+		+/-	-/-

Stanowiska przeznaczone do badań wykopaliskowych

91.	Jankowo 12	0,5	-	+	-	-	-	-	+	+	+	sl	+	-"-
92.	Dobieszewice 1	2,0	-	-	+	-	+	+	+	-	-	ssl	+/-	-o-
93.	Dobieszewice 2	1,8	-	+	+	-	+	-	-	-	-	s	+/-	-o-
94.	Broniewice 1	4,4	-	+	+	-	+	+	+	+	-	sss!	+/-	-o-
95.	Strzelce 3a	3,5	-	-	+	-	+	+	+	-	-	sl	+/-	-/-
96.	Kunowo 5	0,1	-	-	-	-	-	-	-	+	-		+	-o-
97.	Kunowo 6	1,2	-	-	+	-	-	-	-	+	-	sl	+	-o-
98.	Rzadkwin 4	0,4	-	-	+	-	+	-	-	-	-	sl	+/-	-/-
99.	Skalmierowice 1	2,5	-	-	+	-	-	+	+	+	-	sl	+/-	-/-
100.	Janikowo 1	2,0	-	-	-	-	-	-	+	+	-	sl	+/-	-/-
101.	Janikowo 5	0,5	-	-	-	-	-	+	+	-	+	sl	+/-	-/-
102.	Janikowo 11	2,5	-	+	-	-	+	-	+	-	-	sl	+/-	-o-
103.	Pakość 8	0,8	-	-	+	-	-	+	+	+	-	sl	+	-/-

W rubryce „chronologia”:

- M - mezolit,
- NB - neolit albo I/II okres epoki brązu,
- Ł - kultura łuzicka,
- WP - kultura pomorska
- LR - okres późno-lateński albo starszy okres rzymski,
- R - okres rzymski
- WS - wczesne średniowiecze,
- S - średniowiecze,
- N - czasy nowożytność,

W rubryce „sondaż”:

- s - wykonano wykop sondażowy,
- sl - sondaż ujawnił warstwę kulturową.

W rubryce „położenie”:

- +
- +/- - stanowisko położone całkowicie w obrębie terenów zalewowych,
- /- - warstwa zalewowa przebiega przez stanowisko,

- o/- - stanowisko jest położone stycznie wobec warstwy zalewowej ale powyżej niej,
- - stanowisko położone poza terenami zalewowymi.

W rubryce „topografia”:

- "- - na terenie niskich łąk,
- // - jw. ale u podnóża stoku,
- o- - na wyspowym wyniesieniu terenu, lub na cyplu,
- o/ - jw. ale u podnóża stoku,
- /- - na słabo lub umiarkowanie nachylnym stoku,
- // - na silnie nachylnym stoku,
- "- - na wyniesionym terenie płaskim powyżej stoku
- /- - jw. ale zarazem na stoku.

Ryszard Mazurowski

METHODISCHE GRUNDSÄTZE DER RETTUNGSARBEITEN IM ÜBERSCHWEMMUNGSGEBIET DES WASSERBECKENS VON PAKOŚĆ

Zusammenfassung

In der Gegend des Sees von Pakość (Kreis Inowrocław und Mogilno, Wojewodschaft Bydgoszcz) ist der Bau eines Staudammes und eines Speicherbeckens vorgenommen worden.

Diese grosszügig geplante Anlage wird eine gänzliche oder partielle Vernichtung von über 60 archäologischen Fundstellen zur Folge haben. Der kurz bevorstehende Termin der Wasserstauung verhindert die Archäologen irgendwelche systematische Forschungen in allen Fundplätzen vorzunehmen. Sie waren deswegen gezwungen das Grabungsprogramm so aufzustellen, um die möglichst umfangreichsten Auskünfte mit den möglichst niedrigsten Kosten zu erlangen. Dieses Programm umfasst folgende Punkte:

— Durchführung im ganzen Überschwemmungs-

gebiet von Aufklärungsarbeiten mittels Sondierungen und Oberflächenuntersuchungen.

- Auswahl der zur Grabung vorgesehenen Fundorte auf Grund von Gefährdungskriterien und je nach Art und Wert des Objektes.
- Durchführung von Grabungen in den ausgewählten Fundstellen mittels vereinfachter Methoden.

Bei der Ausarbeitung des Programmes ist man vom Standpunkt ausgegangen, dass das wichtigste Ziel der Forschungen in der Erkennung aller jener Daten liegt, welche zur Rekonstruktion der Siedlungsprozesse im Gebiet des Sees von Pakość führen können.

Ryszard Mazurowski

METHODICAL PRINCIPLES OF RESCUE INVESTIGATIONS IN INUNDATION AREAS OF THE RESERVOIR OF PAKOŚĆ

Summary

In the region of Lake Pakość (districts Inowrocław and Mogilno of the Voivodeship of Bydgoszcz) works have been recently started to build a dam and a water reservoir. They will be followed by a complete or partial destruction of about 60 archaeological sites. The term to pond back the waters being imminent, there is no time left to carry out systematic explorations of all sites. Thus, the necessity arose to make up an investigation program thought to gain the possibly largest and reliable informations by means of the possibly lowest costs. This program includes:

— reconnaissance surface and probing works on

the whole inundation area;

- a thorough selection of sites assigned for excavations on the basis of special criterions, hence sites which are imperilled, which seem more representative and might have a certain cognitive value;
- excavations of selected sites by using simplified methods.

Building up the program, it was assumed that the main purpose of researches is to get as much evidence as possible to reconstruct settlement processes having occurred in the region of Lake Pakość.

SPRAWOZDANIA Z BADAŃ (1969)

GRABUNGSBERICHTE (1969)

COMPE-RENDUS DES INVESTIGATIONS (1969)

Zbigniew Pieczyński

Osada mezolityczna w Tarnowej, pow. Września

Mittelsteinzeitliche Siedlung in Tarnowa, Kr. Września

A settlement from the Middle Stone Age at Tarnowa, district of Września

Badania w Tarnowej prowadzono w okresie od 2-16 czerwca 1969 r.; prace finansowane były przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu.

Prace badawcze, o charakterze głównie powierzchniowym w swej pierwszej fazie, miały na celu dokładne umiejscowienie znanych już stanowisk, m. in. przemysłu tarnowskiego na mapie w skali 1:25 000, na podstawie odręcznych planików wykonanych w latach 1921 i 1952.

Stanowiska znajdują się na prawym brzegu Warty, naprzeciw ujścia Proсны, na wysokiej terasie przy drodze do Sławia (ryc. 1). Teren na którym występują ślady obozowisk jest obecnie zalesiony.

Tegoroczne badania polegały na eksploracji jednego wykopu o wymiarach 1×4 m na stanowisku 4 i powierzchniowej penetracji na dwóch stanowiskach Ia i Ib, położonych w pobliżu prac terenowych.

Stanowiska powyższe leżą na terenie eksploatowanym już poprzednio, niestety nie udało się z całą dokładnością powiązać ich z krzemieniami, badanymi w latach 1921 i 1952.

W wykopie na stanowisku 4 znaleziono rdzeń dwupiętowy, mikrorylec, drobny wiórek z zaretuszowanymi krawędziami oraz 23 wiórki i odłupki, wszystko z krzemienia narzutowego. Materiał ten reprezentuje jedną z kultur mezolitycznych, brak w nim jednak odpowiednich wskaźników celem precyzyjnego określenia przynależności kulturowej.

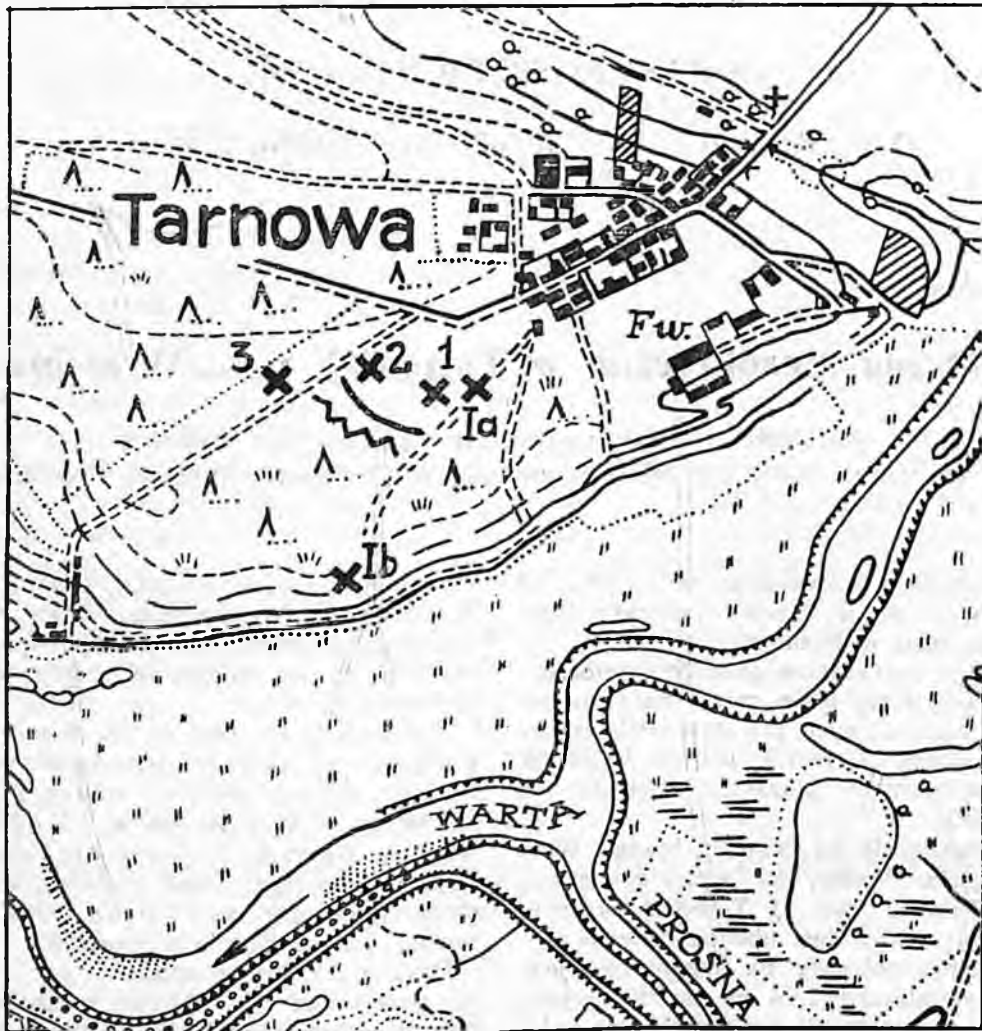
Stanowisko Ia, rozrzut krzemieni ok. 6 m², wystąpiły na nim: zbrojnik z zaretuszowaną ukośnie pod-

stawą, drapacz na odłupku, drobny wiórek z zaretuszowanymi krawędziami oraz 4 mikrowiórki, wszystko z krzemienia narzutowego. Jest to zespół mezolityczny o trudnej do określenia przynależności kulturowej.

Stanowisko Ib, rozrzut ok. 6 m², niewielki rdzeń dwupiętowy, skrobacz nieregularny, zbrojnik wydłużony, trapez, półtylec, wiórek z wnęką, odłupek załuskany, 6 mikrowiórki, 15 odłupków i zaprawiaków. Wszystko z krzemienia narzutowego. Materiał reprezentuje okres mezolitu, z niektórymi cechami młodszych jego etapów. Prawdopodobnie stanowisko to ma charakter mieszany.

Poza opisanymi skupiskami stanowisk Ia, Ib, i 4 na przestrzeni ok. 80×100 m znaleziono nieliczne materiały krzemienne nie tworzące żadnych skupisk, łącznie 37 krzemieni. Wśród nich przeważały drobne wiórki i odłupki, czasami ze śladami retuszu, jeden niezbyt regularny zniszczony rylec klinowy oraz 2 drobne rdzenie jedno- i dwupiętowe. Materiał ten można uznać za mezolityczny. Natomiast grocik sercowaty reprezentuje w nim element neolityczny.

Na zbadanym odcinku nie udało się znaleźć wyraźnych elementów przemysłu tarnowskiego. Materiały mają charakter mezolityczny, poza jednym grocikiem neolitycznym. Z eksploatowanego terenu w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu znajdują się liczne dawne materiały. Należy przypuszczać, że uzyskane nowe materiały mogą stanowić część już dawniej wyzbieranych zespołów.

Ryc. 1. T a r n o w a, pow. Września. Plan sytuacyjny stanowisk mezołitycznych

Dobromir Durczewski

Badania ratownicze na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej w Kaliszanach, pow. Wągrowiec

Rettungsgrabungen auf einem Gräberfeld der Lausitzer Kultur in Kaliszany, Kr. Wągrowiec
Excavations in a cemetery of the population of the Lusatian Culture at Kaliszany, district of Wągrowiec

Badania wykopaliskowe na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej w Kaliszanach, pow. Wągrowiec (stan. 1) były kontynuacją prac o charakterze ratunkowym z ubiegłego roku. Prace zostały przeprowadzone w okresie od 21 VII do dnia 27 VIII 1969 r. i finansowane były w dalszym ciągu przez Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej — Wągrowiec Północ. Ponieważ teren piasznicy, na którym występowało cmentarzysko, został przekopany w miejscach zagrożonych wydobywaniem piasku i groby wyeksplorowano, dlatego też prace na tym stanowisku zostały zakończone.

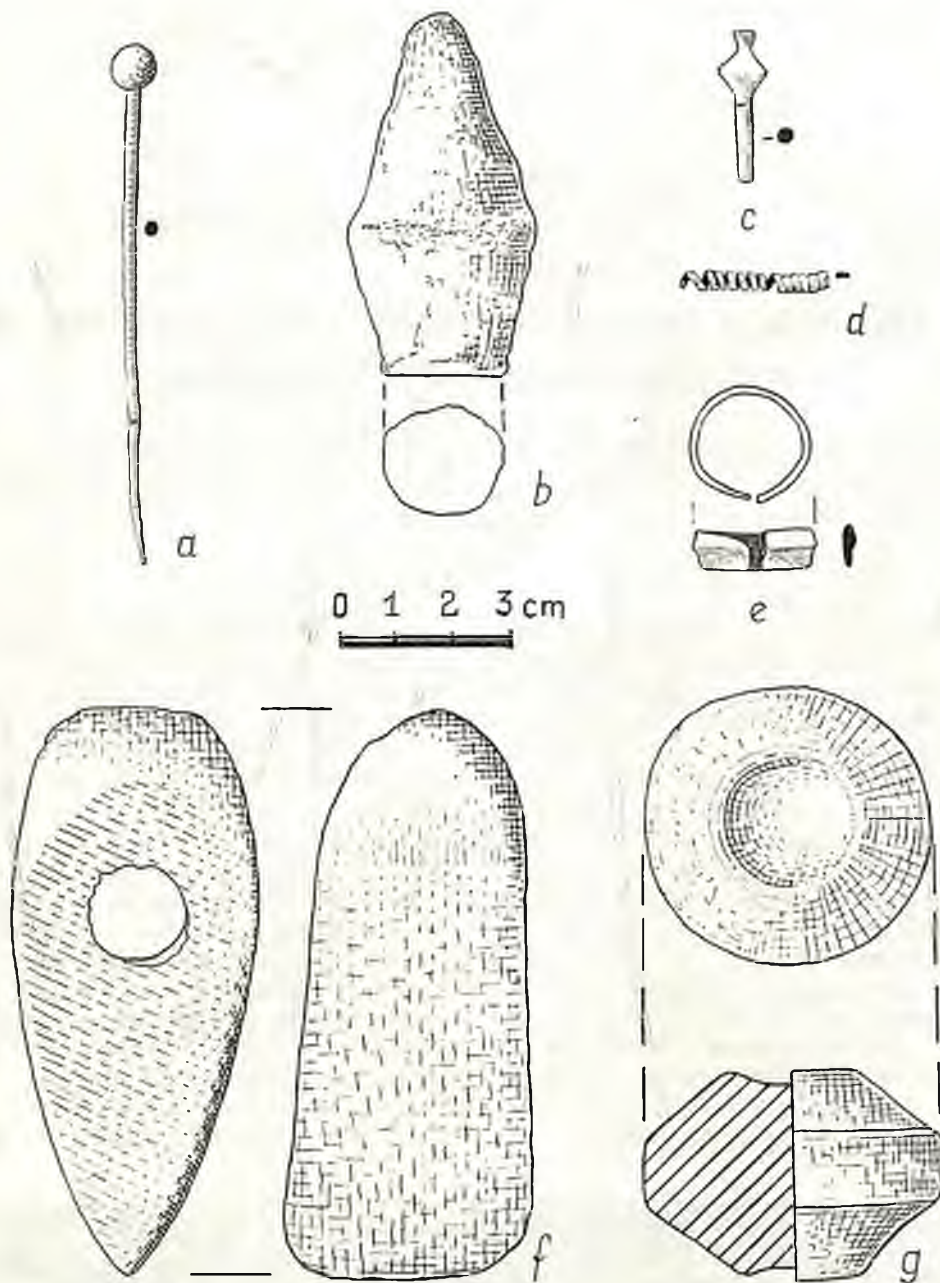
W czasie badań kontynuowano eksplorację grobów w miejscu występowania 27 grobów w poprzednim sezonie wykopaliskowym. Wydobyto tu dalszych 11 pochówków. Wszystkie one w liczbie 38, tworzyły pierwsze skupisko. Na południe od niego wystąpiły 2 odosobnione groby. W odległości ok.

4 m na północ od pierwszego skupiska napotkano na drugie ugrupowanie liczące 17 grobów a w odstępnie ok. 3 m też na północ od niego odsłonięto trzecie skupisko składające się z 13 grobów. Za tym skupiskiem dalej w kierunku północnym znalazły się również 2 osobno leżące groby. Łącznie w ostatnim sezonie wykopaliskowym wyeksplorowano 45 pochówków, tak że razem z poprzednio odkrytymi, zbadana część cmentarzyska dostarczyła zawartość 72 grobów. Wydaje się, że cmentarzysko w Kaliszanach składało się z ok. 100 grobów. W liczbie 30 brakujących pochówków mieściłyby się te, które zostały już zniszczone przez okoliczną ludność, jak i groby nie wydobyte a leżące na terenie, na którym znajduje się obecnie droga, do której przylegały wszystkie 3 skupiska grobów.

Groby znajdowały się w piasku, na głębokości od 20 do 60 cm poniżej powierzchni. Część pochówków

Ryc. 1. Kaliszany, pow. Wągrowiec. Grób papielnicowy nr 16

Ryc. 2. Kaliszany, pow. Wągrowiec. a, c — szpile brązowe z grobów nr 11 i 53, b — grzechotka gliniana z grobu nr 39, d — spiralka brązowa z grobu nr 28, e — pierścień brązowy z grobu nr 58, f — toporek kamienny z grobu nr 6, g — krążek kamienny z grobu nr 45

występujących bardzo płytko uległa zniszczeniu. Spośród 45 grobów 43 było pochówkami popielnicowymi a 2 pozostałe miały charakter grobów jamowych. Prawie połowa popielnic była nakryta odwróconymi misami. W 4 grobach wystąpiły podwójne popielnice. W jednym przypadku popielnica stała na płaskim kamieniu. Wśród 43 grobów popielnicowych tylko 16 posiadało przystawki. Liczba tych ostatnich była bardzo skromna. Jedynie w 2 grobach znaleziono 7 i 8 przystawek, przeważnie zniszczonych. Ustawiane one były w zasadzie prosto i tylko niektóre leżały na boku lub odwrócone dnem ku górze. Wydaje się, że spora ilość naczyń w grobach była zniszczona z przyczyn rytualnych. Spośród wszystkich grobów popielnicowych jedynie 3 posiadały nikielne bruki kamienne a jeden fragmentarycznie zachowane obwarowanie.

W 8 grobach popielnicowych, poza ceramiką, znaleziono przedmioty z brązu, kamienia i gliny. Wśród przedmiotów brązowych odkryto 2 spiralki, 2 stopy, fragment czubka noża lub bransolety spiralnej, główkę szpili oraz otwarty pierścionek taśmowaty. Ponadto znalazł się kamienny krążek dwustożkowatego kształtu, wklęsły na szczytach oraz grzechotka gliniana. Wszystkie powyższe przedmioty występowały wśród spalonych kości w popielnicach, jedynie grzechotka leżała obok przystawek.

Podsumowując ogólnie wyniki badań na tym cmentarzysku stwierdziliśmy, że wśród 72 odkrytych pochówków występowało 67 grobów popielnicowych (ryc. 1), 4 jamowe oraz 1 symboliczny. W 6 grobach spotkano po dwie popielnice. W 34 pochówkach popielnicowych występowały misy, które nakrywały popielnice. Ilość przystawek w grobach była mała,

choć znaleziono je w 25 grobach popielnicowych, 2 jamowych i symbolicznym. W 6 pochówkach popielnice ustawione były na płaskich kamieniach. W odkrytych wszystkich grobach popielnicowych znaleziono tylko 6 bruków i 2 obstawy z kamienia. W 10 pochówkach popielnicowych i w grobie symbolicznym razem z ceramiką odkryto 14 innych przedmiotów (ryc. 2). W liczbie tej mieści się 9 zabytków wyżej opisanych oraz 5 z badań zeszlenczonych a mianowicie: toporek, szpila i 3 kuliste kamyki.

Na terenie cmentarzyska między kamieniami zalegającymi piasnicę znaleziono rozcieracz kamienny do żarna. Zabytek ten świadczyłby o istnieniu osady w pobliskim sąsiedztwie.

Chronologię cmentarzyska, leżącego na obszarze grupy zachodniowielkopolskiej kultury łużyckiej, na podstawie poprzednio odkrytych jak i ostatnio zbadań pochówków, można ustalić na IV - V okres epoki brązu.

Maria Zeylandowa

Badania osady z okresu halsztackiego w Kotlinie, pow. Jarocin

Forschungsgrabungen auf einer hallstattzeitlichen Siedlung in Kotlin, Kr. Jarocin
A settlement of the population of the Lusatian Culture from the Hallstatt Period at Kotlin, district
of Jarocin

Badania archeologiczne w Kotlinie były kontynuacją prac prowadzonych w latach 1961-1966¹. Odkryto wówczas osadę ludności kultury łużyckiej z wczesnej epoki żelaza, fazy C. Przebadano 114 jam, kilka otwartych palenisk oraz resztki pieca o nieustalonym charakterze. W roku 1969 kontynuowano prace na omawianym obiekcie, prowadząc je po wschodniej stronie osady, gdzie w poprzednich latach zaobserwowano największe zagęszczenie jam. Przebadano teren o powierzchni 250 m², na którym zamiast spodziewanej dużej ilości jam, odkryto cztery, w tym tylko jedną z dużą ilością materiału ceramicznego. W materiale tym odkryto m. in. fragmenty kilku ciężarków tkackich. Jest to drugie skupisko ciężarków na osadzie, będące najprawdopodobniej świadectwem istnienia w tych miejscach warsztatów tkackich. Poza tym inwentarz odkrytych w ostatnim roku badań jam przedstawia się dość ubogo.

Jama nr 122 była prawie okrągła i bardzo płytka; zawierała niewielką ilość skorup.

Jama 127 odznaczała się nieregularnym, trudnym do uchwycenia rzutem poziomym. W profilu można było wyróżnić dwa poziomy: górny, prostokątny i niższy, zarysowujący się tylko w północnym profilu, w kształcie nieregularnej niecki. W wypełnisku jamy znaleziono ułamki naczyń. Na wschód od jamy zalegało duże zgrupowanie kamieni z nieznaną ilością skorup, nie wykazujące żadnych śladów ognia. Układ kamieni wskazuje raczej na ich przypadkowe zgrupowanie w tym miejscu i trudno się dopatrywać ewentualnych związków między jamą a skupiskiem kamieni.

Jama 128 zawierała dużą ilość skorup i ułamki glinianych ciężarków tkackich.

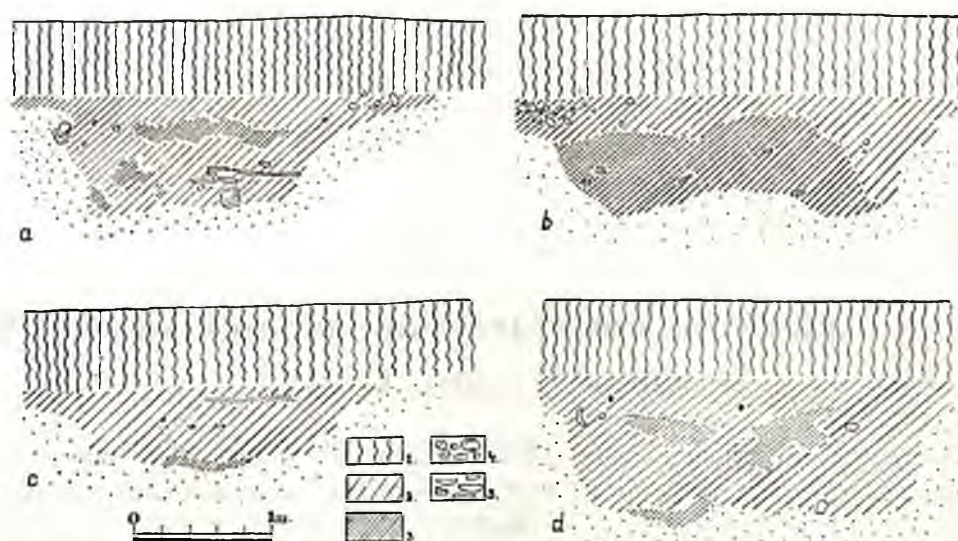
¹ M. Zeylandowa, *Sprawozdanie z ratowniczych prac wykopaliskowych w Kotlinie, pow. Jarocin, prowadzonych w latach 1961-1964*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 19: 1968, s. 53-55; także, *Sprawozdanie z ratowniczych prac wykopaliskowych w Kotlinie, pow. Jarocin, prowadzonych w latach 1965-1966*, tamże, t. 20: 1969, s. 95-97.

Jamę 129 odsłonięto tylko częściowo.

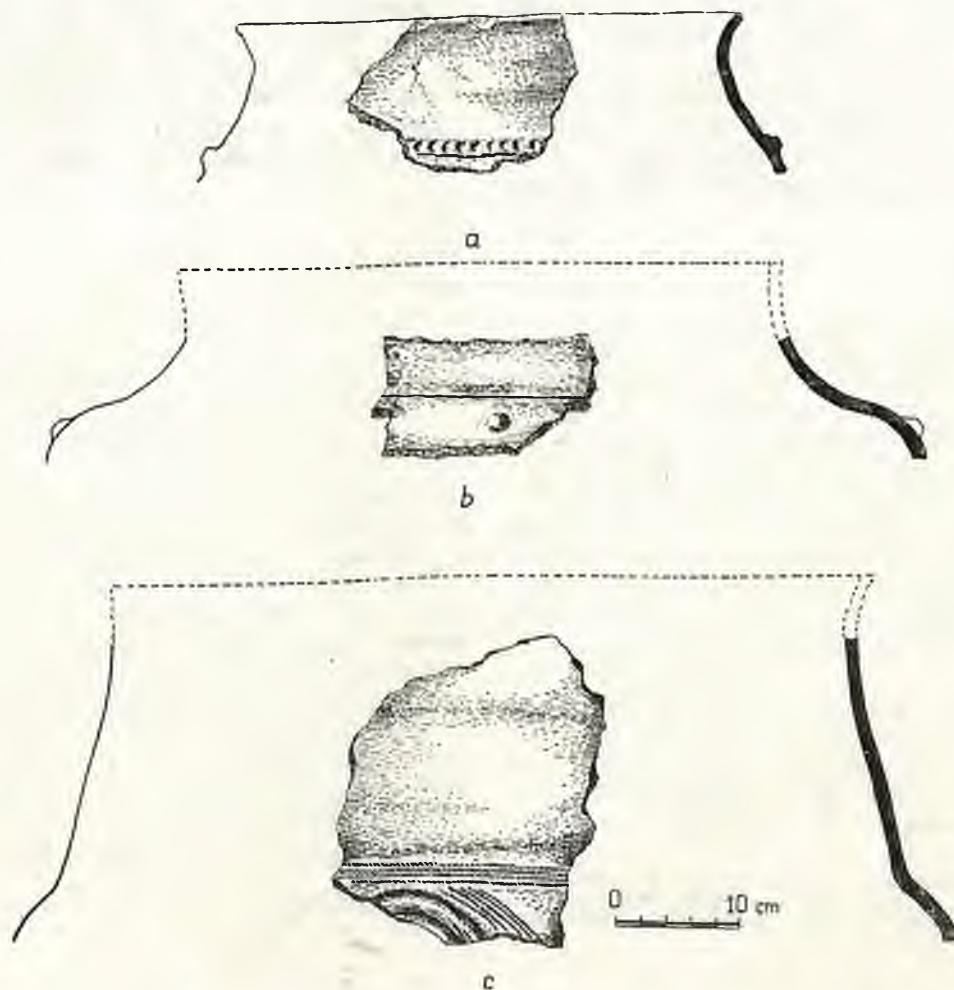
Charakter znalezisk ostatniego sezonu badawczego nie różni się od ogólnego charakteru przebadanej dotychczas części osady. Zawartość jam stanowiły przede wszystkim ułamki naczyń i kości zwierzęce (kilka jam zawierało materiał mieszany: łużycki i wczesnośredniowieczny). Różnorodność form ceramicznych jest dość duża. Do częstych form znajdowanych w jamach należą misy i talerze. Większość jednak ułamków pochodzi z naczyń chropowatych, obmazywanych i obrzucanych, dość grubej roboty, typowych dla stanowisk osadowych. Dużą część stanowią ułamki z naczyń dużych rozmiarów. Kości zwierzęce występujące w jamach reprezentują bogaty wachlarz zwierząt hodowlanych, w znacznie mniejszym stopniu dzikich. Jeżeli chodzi o znaleziska zbóż, to do najciekawszych należy odkrycie owsa, znanego dotychczas zaledwie z paru stanowisk tego okresu. Fakt odkrycia w dwóch jamach kawałków kości ludzkich wespół z kośćmi zwierzęcymi wskazuje na praktykowanie przez mieszkańców osady kanibalizmu.

Plan przebadanej części osady nie daje podstaw do spostrzeżeń natury ogólniejszej. Przebądany teren jest tylko częścią osady, której rozmiary są dość znaczne. W odległości ok. 130 m na płd. od miejsca wykopalisk, podczas kopania rowu kanalizacyjnego, stwierdzono występowanie dalszych jam. Po obu stronach rowu, na długości prawie 150 m zarysował się szereg jam, których zawartość w postaci ceramiki (ryc. 1) przekazali zatrudnieni tam robotnicy. W trakcie badań ratowniczych wyeksplorowano zawartość 11 uszkodzonych obiektów (ryc. 2), których inwentarz ograniczał się wyłącznie do ułamków naczyń. Po raz pierwszy na tym stanowisku stwierdzono obecność jamy z materiałem pochodzącym z okresu wpływów rzymskich.

W ramach dokumentacji wykonano dwa profile lakowe jam osadniczych.

Ryc. 1. Kotlin, pow. Jarocin. Profile jam osadniczych odkrytych podczas prac ziemnych. 1 — humus, 2 — ziemia brunatna, 3 — ziemia ciemnobrunatna, 4 — kamienie, 5 — skorupy

Ryc. 2. Kotlin, pow. Jarocin. Ceramika z jamy osadniczej nr 116

Emilia Kihl-Byczko

Badania ratownicze na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej w Kunowie, pow. Gostyń

Rettungsgrabungen auf einem Gräberfeld der Lausitzer Kultur in Kunowo, Kr. Gostyń
Rescue investigation in a cemetery of the population of the Lusatian Culture at Kunowo, district of
Gostyń

W dniach 16 - 20 września 1969 r. przeprowadzono badania ratownicze na stan. 3 w Kunowie, zagrożonym przez intensywną, mechaniczną eksploatację piasku. (O niszczeniu cmentarzyska powiadomił Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu, kierownik Wydziału Oświaty i Kultury PPRN w Gostyniu, ob. Zbigniew Guderski).

W trakcie prac przebadano przestrzeń ok. 250 m². Na obszarze tym odsłonięto 13 grobów zachowanych i 2 zupełnie zniszczone. Wszystkie groby uległy dość znacznemu zniszczeniu, ponieważ górne ich par-

cie zostały rozwleczone przez spychacz, a dolne rozgniecione jego ciężarem. Nad niektórymi grobami mogły znajdować się pierwotnie duże kamienie polne, które zostały przesunięte przez spychacz.

Wszystkie odkryte groby są ciałopalne, niektóre z całą pewnością popielnicowe (grobby 1-2, 4-5, 7, 10-12). Na podstawie ceramiki (kilka mniejszych naczyń zachowało się w całości) przyjąć można przynależność cmentarzyska do ludności kultury łużyckiej z IV i V okresu epoki brązu.

Badania ratownicze na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej w Spławiu-Wodzisku, pow. Września

Rettungsgrabungen auf einem Gräberfeld der Lausitzer Kultur in Spławie-Wodzisko, Kr. Września
Rescue investigation in a cemetery of the population of the Lusatian Culture at Spławie-Wodzisko, district of Września

Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Spławiu — Wodzisku znane jest od dawna¹. Od wielu lat w czasie prac ziemnych i przy wybieraniu żwiru znajdowano naczynia i przepalone kości na terenie cmentarzyska. Niektóre z tych przedmiotów trafiły do zbiorów Muzeum Archeologicznego w Poznaniu już przed ostatnią wojną światową.

W czerwcu 1969 r. mgr Zbigniew Pieczyński, prowadzący badania na stanowiskach schyłkowopaleolitycznych w pobliskiej Tarnowie, został powiadomiony przez robotników, że przy wybieraniu żwiru w Spławiu natrafiono na dalsze zabytki. Po przybyciu na miejsce odkrycia odsłonił 8 grobów ciałaopalnych zawierających ceramikę i przedmioty brązowe, charakterystyczne dla kultury łużyckiej.

W dniach 11-30 sierpnia przeprowadzono na tym stanowisku ratownicze badania wykopaliskowe, odkrywając dalsze 50 grobów. Badania finansował Wojewódzki Konserwator Zabytków w Poznaniu. Badaniami objęto południowy skraj terasy nadwarciańskiej, na której usytuowane jest cmentarzysko. Prace rozpoczęto w miejscu wybierania żwiru, oddalonym ok. 150 m na południowy-wschód od zabudowań gospodarstwa zwanego Wodzisko. Na przestrzeni 300 m² odsłonięto 50 grobów zlokalizowanych blisko siebie. Zdecydowaną większość stanowiły pochówki bezpopielnicowe, kości przepalone wraz z wyposażeniem grobu (oprócz ceramiki) wsypywano wprost do ziemi, obok ustawiano nieliczne naczynia. Wiele grobów posiadało obstawę kamienną, bądź rodzaj bruku. Prawie wszystkie były bardzo zniszczone ze względu na niewielką głębokość ich zalegania (20-

-30 cm pod powierzchnią). Wśród spalonych kości znalazły się dość liczne przedmioty brązowe: bransolety, pierścionki, szpile, naszyjnik, brzytwa, poza tym w kilku grobach znaleziono paciorki szklane, także zdobione, łącznie ponad 100 sztuk. Do ciekawszych zabytków można także zaliczyć grzechotki gliniane i pięcioboczny toporek kamienny (ryc. 1).

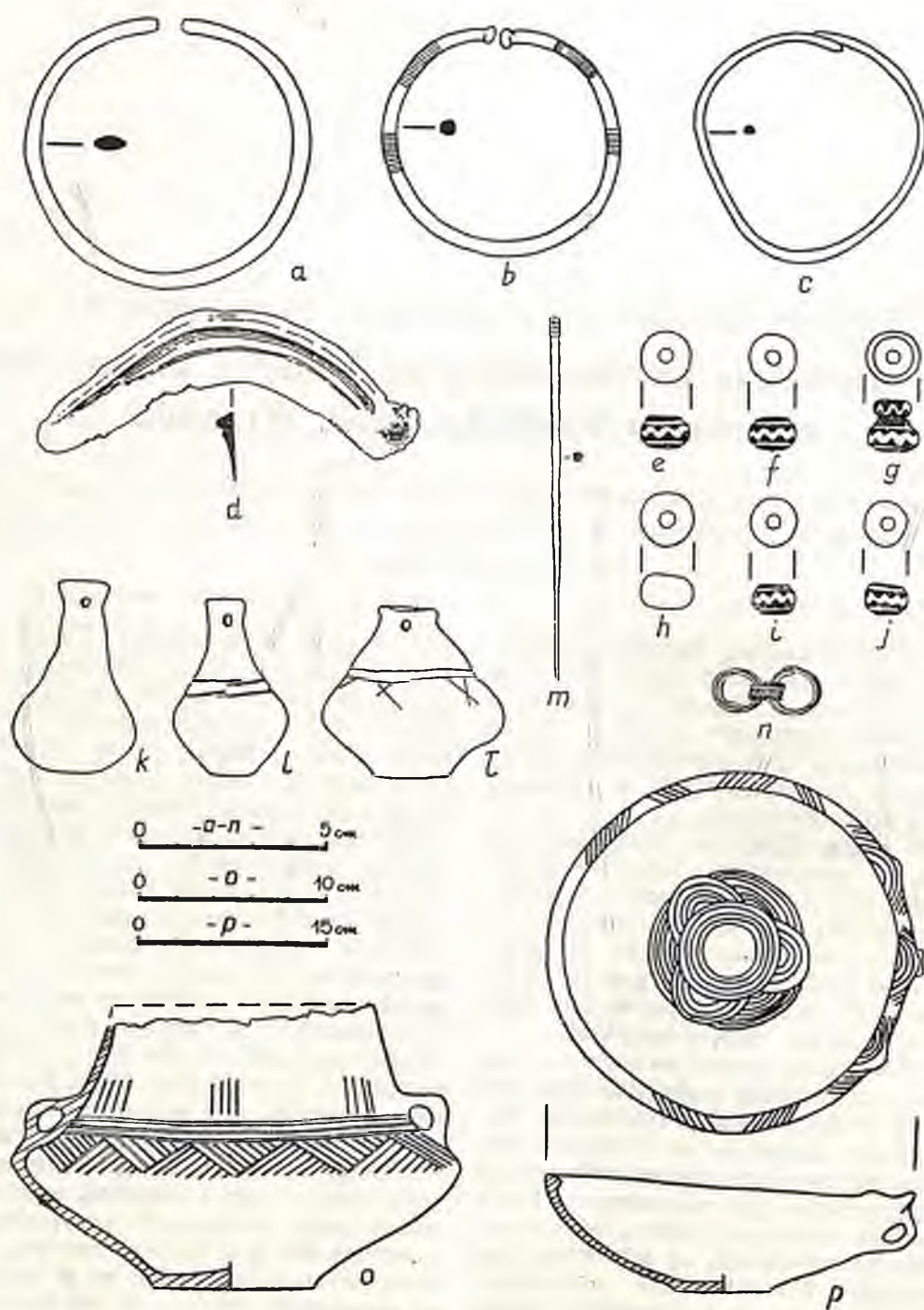
Wstępna analiza materiału pozwala określić chronologię cmentarzyska na wczesny okres żelaza (Hallstatt C). Z tegoż okresu pochodzi prawdopodobnie grodzisko usytuowane w bezpośrednim sąsiedztwie cmentarzyska uważane dotąd za obiekt wczesnośredniowieczny². Jest ono bardzo zniszczone, zostało częściowo rozkopane podczas budowy drogi prowadzącej do sąsiedniego gospodarstwa. Zachował się nieregularny, płasko ścięty stożek o wysokości ponad 2 m i średnicy ok. 20 m. Materiał znajdujący się na powierzchni oraz w rozsypisku pozwala przypuszczać, że mamy tu do czynienia z obiektem łużyckim.

Według relacji właściciela gruntu o miejscach znajdowania kości i ceramiki, a także na podstawie badań powierzchniowych przypuszczać można, że cmentarzysko jest bardzo rozległe, materiał zabytkowy występuje bowiem w promieniu 100-150 m od zabudowań. Wydaje się, że liczbę grobów należy szacować na kilkaset.

Szczególnie interesujący jest problem wzajemnych powiązań mieszkańców grodu z ludnością pochowaną na cmentarzysku. W związku z tym należałoby podjąć badania także na grodzisku, nieczęsto bowiem mamy do czynienia z kompleksami osadniczymi.

¹ Por. notatki w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu.

² W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1938, s. 318; notatki w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu.

Ryc. 1. Sławie-Wodzisko, pow. Września. Wybór zabytków z poszczególnych grobów ciałopalnych

Badania na cmentarzysku ludności kultury pomorskiej w Prusinowie, pow. Czarnków

Ausgrabungen auf einem Gräberfeld der Pommerschen Kultur in Prusinowo, Kr. Czarnków
Investigations of a cemetery of the population of the Pommeranian Culture at Prusinowo, district of Czarnków

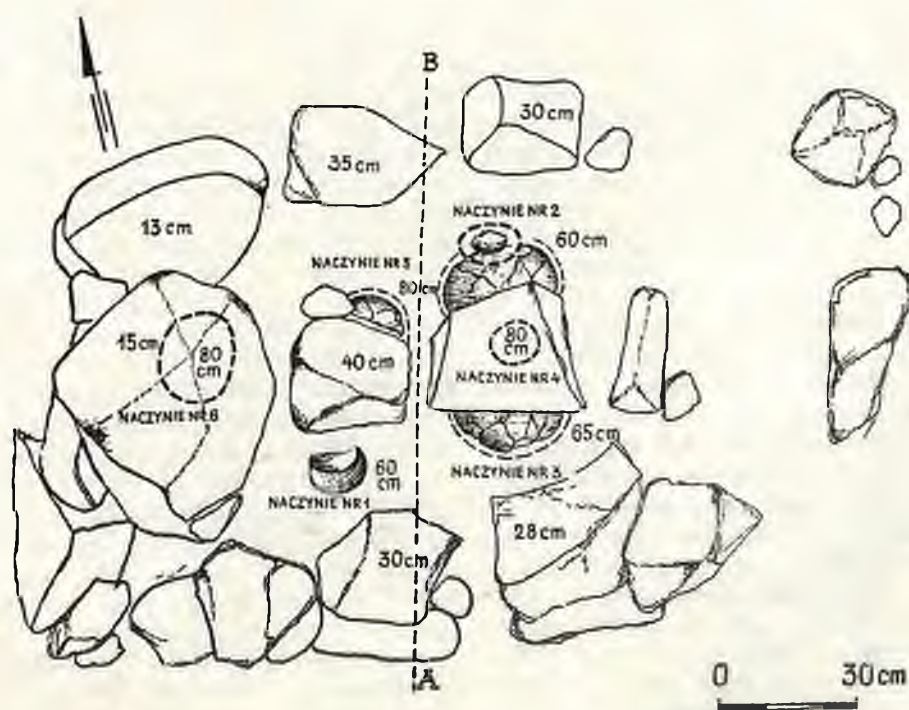
Cmentarzysko ludności kultury pomorskiej w Prusinowie zostało odkryte w roku 1966 przez kierownika miejscowej szkoły Pawła Polusa. Znajduje się ono na wzgórzu (stan. 1), w odległości ok. 800 m na północny wschód od zabudowań wsi, na terenie nieużytku należącego do Państwowego Funduszu Ziemi. Prace wykopaliskowe na tym stanowisku przeprowadzono w 1969 roku. Badaniami objęto kulminacyjną część wzniesienia, przekopując obszar o powierzchni 6 arów. W wyniku badań odkryto 6 grobów. Groby występowały średnio na głębokości 20-30 cm poniżej powierzchni ziemi i były silnie zniszczone.

Grób 1. Grób ten był zbudowany z okrągłych i płaskich, łupanych kamieni ułożonych w kształ-

cie prostokąta, usytuowanego osią dłuższą w kierunku wschód-zachód (ryc. 1). Zawierał 6 bardzo zniszczonych popielnic z kośćmi. W dwu popielnicach znaleziono przepalone w ogniu fragmenty drucików brązowych i stopione paciorki z niebieskiego szkliwa.

Grób 2. Grób ten był silnie zniszczony. Na płaskiej podkładce kamiennej, w otoczeniu małych, okrągłych kamieni znajdowała się zniszczona popielnica z przepalonymi kośćmi ludzkimi.

Grób 3. W otoczeniu kilku niewielkich kamieni znajdowały się 3 zniszczone popielnice z kośćmi. W dwu popielnicach wystąpiły fragmenty drucików brązowych.

Ryc. 1. Prusinowo, pow. Czarnków. Plan grobu nr 1.

Grób 4. W obrębie kilku kamieni stanowiących obstawę grobu znajdowały się dwa skupiska ceramiki i kości ludzkich oraz stopiony paciorek z niebieskiego szkliwa z drucikiem brązowym, najprawdopodobniej pozostałości zniszczonego kolczyka.

Grób 5. W otoczeniu kilku kamieni wystąpiła zniszczona popielnica zawierająca kości ludzkie i paciorek z niebieskiego szkliwa.

Grób 6. Wśród małych, okrągłych kamieni obstawy grobu wystąpiła zniszczona popielnica z kośćmi. Chronologię obiektu określa się na wczesny okres lateński.

Na zniszczenie cmentarzyska wpłynęło ukształtowanie terenu — wzgórze zmywane spływającymi wodami — oraz orka gruntu dokonywana głębokimi, parowymi pługami.

Badania wykopaliskowe na grodzisku z VIII – X wieku w Bruszczewie, pow. Kościan

Ausgrabungen auf dem Burgwall vom VIII. - X. Jh. in Bruszczewo, Kr. Kościan
Archaeological investigations in the earthwork castle from the 8th - 10th century at Bruszczewo, district of Kościan

Prace wykopaliskowe na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Bruszczewie (stan. 13), pow. Kościan były kontynuacją badań rozpoczętych w roku 1963. Konieczność ich podjęcia dyktowana była wynikami prac badawczych na przyległej osadzie z VIII - IX stulecia (stan. 12), jednej z największych dotąd przebadanych metodami archeologicznymi osad na terenie Wielkopolski.

Ustalona problematyka badawcza obejmowała — niezależnie od uzyskania danych odnośnie do przestrzennego rozplanowania grodu i jego chronologii — znacznie szersze aspekty. Chodziło o stwierdzenie wzajemnych zależności zachodzących między grodem a rozległą, sąsiadującą z nim osadą, pozwalających na rozpatrzenie zagadnień społeczno-strukturalnych i ich rozwój, kształtujący się na obszarach peryferyjnych odmiennie aniżeli w ośrodkach centralnych w tym czasie. Następnym celem było przeprowadzenie badań w obrębie uwarunkowanego geograficznie mikroregionu, pozwalających na ewentualne prześledzenie progresywnych przemian osadniczych oraz próbę odtworzenia ich związków z ogólniejszymi przeobrażeniami historycznymi, zachodzącymi w okresie użytkowania osady i grodu. Ponadto chodziło również o uzyskanie materiałów zabytkowych dla lepszego poznania kultury materialnej mieszkańców grodu dla stwierdzenia różnic w tym zakresie między nimi a ludnością osiadłą w jego bezpośrednim sąsiedztwie i okolicy.

W trakcie badań prace skoncentrowano przede wszystkim na samym grodzisku. Promieniście założone wykopy pozwoliły na stwierdzenie pierwotnych rozmiarów grodu, jego układu przestrzennego oraz charakteru konstrukcji obronnych i mieszkalnych. Ogółem przebadano obszar o powierzchni 520 m² do głębokości 2 - 3,5 m. Okazało się, że gród zbudowany był na nieznanym wyniesieniu piaszczystym, prawdopodobnie celowo usypanym. Po wale obronnym, wzniesionym w konstrukcji przekładkowej (ziemno-drewnianej) zachowały się w niewielu miejscach, zwłaszcza w dolnych partiach zewnętrznych, skalcynowane fragmenty drewna. Stwierdzone w górnych warstwach zwęglone resztki drewna pochodziły z pomostu i urządzeń obronnych na szczy-

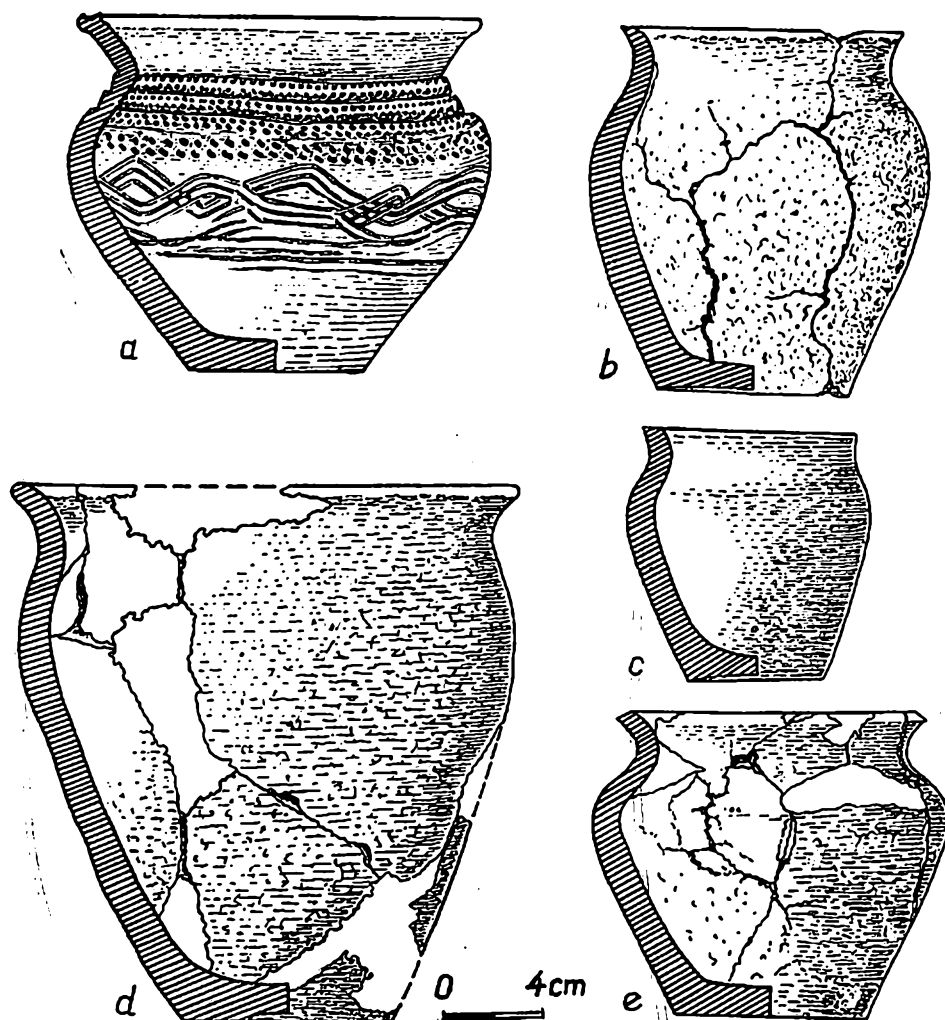
cie wału. Jego stronę zewnętrzną otaczała u podstawy ława ułożona z dużych kamieni. Resztki tego oblicowania kamiennego, w postaci luźno leżących kamieni, odsłonięto w fosie obronnej, której szerokość i głębokość były różne. Stwierdzono ponadto, że oblicowanie to ułożone było z większych kamieni od strony północno-zachodniej, tj. od strony niżej położonych łąk i bagien. Od strony osady natomiast ten rodzaj umocnień obronnych był słabszy. Na zewnętrznej stronie wału stwierdzono również słabo czytelne ślady poszerzania wału, względnie jego naprawy.

Średnia szerokość wału wynosiła 8 - 9 m u podstawy, co w porównaniu ze średnicą wnętrza grodu, liczącą około 30 m, świadczy o niezwykle silnym ufortyfikowaniu grodu: powierzchnia wnętrza posiadała bowiem około 700 m² a powierzchnia umocnień (bez fosy) około 1 100 m².

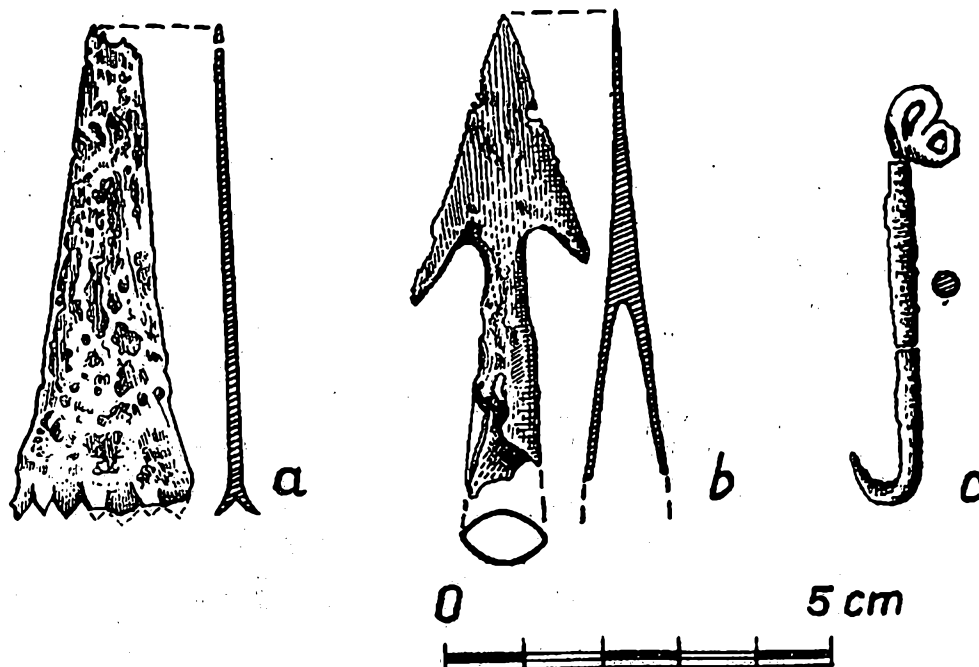
Domy mieszkalne i zabudowania gospodarcze zostały wzniesione wzdłuż wewnętrznej strony wału a ich szerokość kształtowała się w granicach 5 - 6 m. Środek nie był zabudowany, chociaż przed zbadaniem całego wnętrza nie można kategorycznie zaprzeczyć istnienia jakiegoś urządzenia w formie szopy, stajni itp. Dotychczas nie stwierdzono tam właściwej warstwy kulturowej poza ułamkowym materiałem, pochodzącym ze zniszczonych (spalonych) domostw.

Bardzo zły stan zachowania nie zezwala na odtworzenie charakteru konstrukcji drewnianych. Kawałki zwęglonych belek o znacznej średnicy (do 20 cm) wskazują na istnienie solidnych domów, budowanych z łupanych pni. Z braku polepy można wnosić, że nie były one oblepiane gliną, natomiast posiadały podkładkę fundamentową, ułożoną z kamieni polnych, których duże ilości znajdowały się po stronie zewnętrznej zwróconej ku majdanowi.

Ilość wydobytych zabytków z odsłoniętych części domów była niezwykle bogata w porównaniu z innymi obiektami tego rodzaju. Dotyczy to w pierwszym rzędzie ceramiki, reprezentowanej zarówno przez naczynia zachowane w całości (25 okazów), jak i liczne fragmenty, które po zrekonstruowaniu stworzą bogatą liczebnie i interesującą pod względem

Ryc. 1. Bruszczewo, pow. Kościan, stan. 13. Wybór ceramiki z grodziska wczesnośredniowiecznego (VIII-X wiek)

Ryc. 2. Bruszczewo, pow. Kościan, stan. 13. a — narzędzie żelazne o niezidentyfikowanym przeznaczeniu, b — żelazny grot strzały, c — żelazny haczyk do wędki

typologicznym serią naczyń. Wiele z nich zostało zniekształconych w ogniu pożaru i często występowały gromadnie w sąsiedztwie zwęglonego zboża. Najliczniejszą grupę stanowią naczynia tzw. górą obtaczane a bardzo niewielka ilość spośród nich jest zdobiona.

W odsłoniętych częściach domów znajdowały się dwa śpichrze, wypełnione zapasami głównie żyta, prosa i pszenicy. Przy jednym z nich zachowało się dno w postaci cienkich desek, przy których krawędziach widoczne były otwory, służące zapewne do umocowania pionowych kołków i ścian bocznych. Znaczne ilości wyżej wymienionych zbóż znajdowały się również poza śpichlerzami, w zasięgu rumowisk domów. W mniejszym stopniu reprezentowane były także inne gatunki zbóż (owies, groch, jęczmień i in.).

Z innych przedmiotów uzyskanych w toku ostatniej kampanii wykopaliskowej należy wymienić żarna rotacyjne (3 okazy), noże i topory żelazne, liczne groty do strzał, haczyki do wędek, kabłak i obręcze wiadra drewnianego, przęśliki gliniane, szydła i oprawki kościane i rogowe, oselki i podkładki kamienne, liczne fragmenty zwęglonych przedmiotów drewnianych, świadczących o wysokich umiejętnościach obróbki. W większości przypadków zły stan zachowania nie pozwala na określenie ich konstrukcji i przeznaczenia.

Z warstw kulturowych wewnątrz grodu zebrano

bardzo niewiele kości zwierzęcych, które najobficiej wystąpiły w rowie obronnym otaczającym gród. Były to głównie kości świń i bydła rogatego.

Liczebność zabytków zawdzięczać należy gwałtownemu i nagłemu zniszczeniu grodu, który został spalony, nie stwierdzono bowiem żadnych zbutwiałych resztek konstrukcji drewnianych. Zwęglone kawałki belek i dranic, pozostawione zapasy zboża i liczne naczynia przemawiają za tym, że mieszkańcy, zmuszeni opuścić gród, nie mogli zabrać swego dobytku.

Można przypuszczać z dużą dozą prawdopodobieństwa, że zniszczenie grodu wiązało się z przemianami strukturalno-politycznymi, jakie miały miejsce w ciągu X stulecia na ziemiach plemion polańskich. Likwidacja grodu — na podstawie materiału zabytkowego — nastąpiła już w połowie tego wieku. Natomiast czas jego założenia przypadł na koniec VII lub VIII stulecie.

W związku ze wspomnianą wyżej problematyką przewiduje się kontynuację badań i rozszerzenie ich na położony w sąsiedztwie gródek stożkowaty z XI-XIII wieku w Czachu oraz dalsze badania okolicznego osadnictwa wczesnośredniowiecznego i jego form.

Badania trwające od 3 VII do 30 VIII 1969 r. finansowały Prezydium Woj. Rady Narodowej w Poznaniu i Muzeum Archeologiczne w Poznaniu.

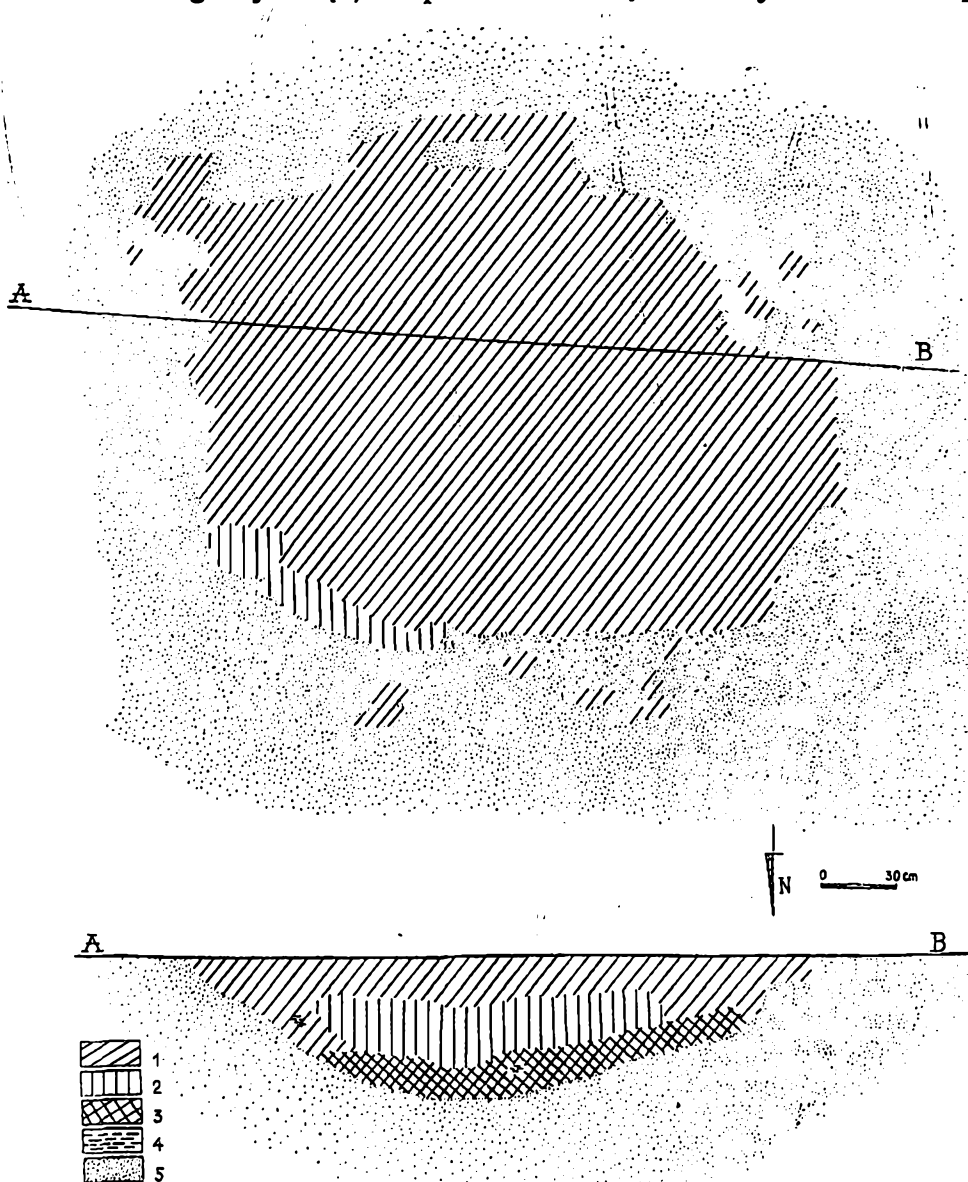
Aleksandra Lipińska i Maria Zeylandowa

Badania na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Łądzie, pow. Sępca

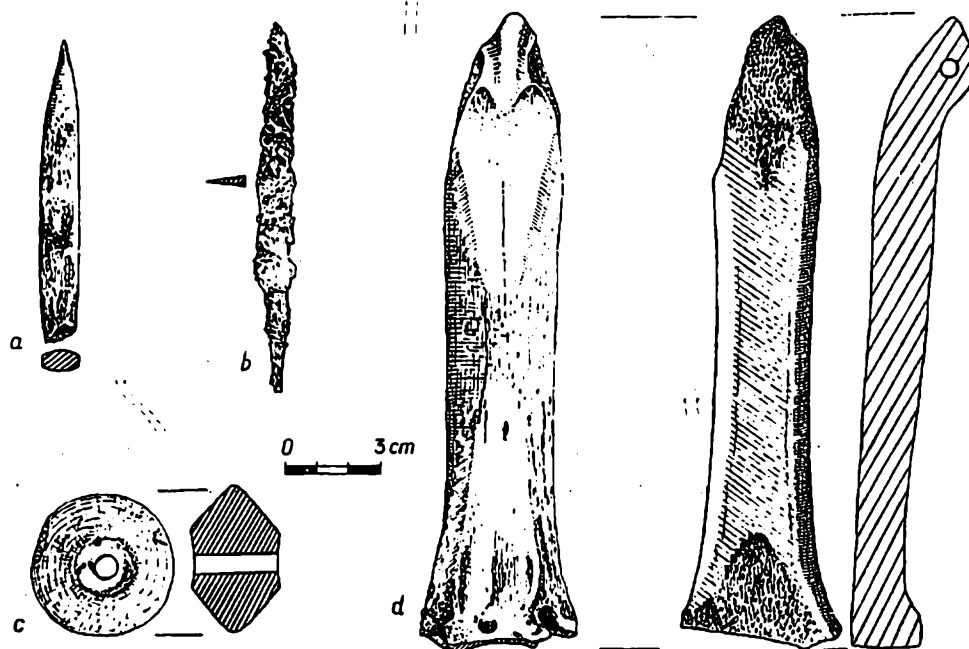
Ausgrabungen auf dem frühgeschichtlichen Burgwall in Łąd, Kr. Sępca
Archaeological researches in the Early Medieval stronghold at Łąd, district of Sępca

Prace wykopaliskowe na grodzisku w Łądzie rozpoczęte były w roku 1960 i trwały do 1964 r. Celem ich było zbadanie, wzmiankowanego w źródłach pisanych z XII w., grodu kasztelańskiego oraz ewentualnej zależności między wymienionym u Geografa Bawarskiego w IX w. plemieniem Lendizi a pozostałościami potężnego grodu w Łądzie. Gród w Łądzie jest grodem nizinnym, zbudowanym na wyd-
mowym wzniesieniu wśród bagnistych łąk, na pra-

wym brzegu Warty. Położenie grodu z natury obronne wzmocniały potężne wały drewniane o konstrukcji przekładkowej. Odkryto dwie fazy budowy wału. Faza młodsza, z zewnętrznym płaszczem kamiennym, jest datowana na podstawie nielicznych ułamków ceramicznych na XII wiek. Faza starsza nie dostarczyła dotychczas żadnych elementów datujących. Podnóże wału od strony fosy umocnione było dodatkowo rzędami dużych kamieni i palisadą oraz ple-

Ryc. 1. Łąd, pow. Sępca. Plan i przekrój jamy osadniczej nr 3. 1 — ciemna ziemia, 2 — brunatna ziemia, 3 — spalenizna, 4 — glina, 5 — piasek

Ryc. 2. Łądy, pow. Słupca. a — sztydło kościane, b — nóż żelazny, c — przęślik gliniany, d — łyżwa kościana

cionkami. Szeroka fosa zamykała zewnętrzną linię obrony. Wnętrze grodziska dzieli się na dwa zasadnicze człony. Pierwszy obejmuje część sakralną z dużym cmentarzyskiem szkieletowym i pozostałościami w postaci ciosów kamiennych i dekoracyjnych płytek ceramicznych po monumentalnej budowlu. Biorąc pod uwagę źródła historyczne, pozostałości te trzeba odnieść do budowli kościelnej. Drugim elementem wnętrza grodu jest część osadnicza, reprezentowana przez jamy mieszkalne, których zawartość wskazuje na przedziwny rozwój gospodarczy ludności zamieszkującej gród¹.

Po kilkuletniej przerwie podjęto w roku 1969 dalsze prace na grodzisku. Kontynuowano prace wykopaliskowe na wale, gdzie w latach poprzednich uchwycono jego dwie fazy. Wykop o długości 20 m (ar 155 i 157) obejmował wewnętrzne zakole wału młodszego i zewnętrzne należące do spalonego wału starszego. Szerokość całej konstrukcji wykraczała znacznie poza granice wykopu. Dobrze zachowane belki występowały na głębokości ponad 3 m. Na pierwszą dobrze zachowaną warstwę przekładki składały się belki ułożone prostopadle do kierunku wału. Ze względów technicznych nie udało się narazie pogłębić wykopu.

W roku 1969 po raz pierwszy przystąpiono do prac na terenie podgrodzia. Przebadano 2 ary w sąsiedztwie fosy (ar 8 i 27) i odsłonięto 4 jamy na terenie aru 8 oraz 3 jamy na arze 27.

Jama 1P². Na głębokości ok. 60 cm poniżej powierzchni wystąpiła ciemna plama kształtu nieregularnie owalnego o wymiarach 2,5×2 m, wydłużona w kierunku wschód-zachód (ryc. 1), w przekroju pionowym nieckowata. Na dnie jamy zarysowała się warstwa spalenizny. W obrębie jamy występowały ułamki ceramiki i kości zwierzęce.

Jama 2P. Jama ta zarysowała się na głębokości 65 cm poniżej powierzchni jako wydłużona, owalna plama, usytuowana osią dłuższą w kierunku północ-południe o wymiarach 2,5×1,3 m. Zawierała ułamki naczyń i kości zwierzęce.

Jama 3P. Wystąpiła jako prostokątny zarys ciemnej ziemi o wymiarach 3×2,3 m ze skupiskiem kamieni w północno-wschodnim narożniku. W obrębie jamy występowały ułamki ceramiki oraz kości zwierzęce. Ze względu na rozmiary jamy i występujące w niej palenisko najprawdopodobniej można ją uznać za obiekt mieszkalny.

Jama 4P. Jama dużych rozmiarów kształtu prostokątnego, zajmująca prawie całą ćwiartkę aru, z widocznymi kawałkami polepy w zachodniej części i przepalonymi kamieniami w części środkowej. W obrębie jamy odkryto duże ilości ułamków ceramiki i kości zwierzęcych. Również mogła pełnić funkcję mieszkalną.

Jama P5. Jama owalna o wymiarach 1,6×1,2 m zawierała ułamki naczyń i kości zwierzęce.

Jama 6P. Nieregularna jama o wymiarach 1,5×1,3 m zawierała ułamki naczyń, kości zwierzęce oraz sztydło kościane (ryc. 2a).

Jama 7P. Jama o rozmiarach 2,20×1,70 m była wypełniona ciemną ziemią z warstwą polepy. Do jamy tej przylegała jamka ze skupiskiem kości konia z czaszką i łuskami rybich, wśród których znaleziono nóż żelazny (ryc. 2b).

Tuż przy fosie, na tle calcowego piasku, zarysowała się ciemna, namuliskowa warstwa układająca się równolegle do fosy, ze skupiskami kamieni. W warstwie tej odkryto łyżwę kościaną (ryc. 2d), a w pobliżu przęślik gliniany (ryc. 2c).

Poza obrębem jam występowały również fragmenty ceramiki i kości zwierzęce oraz zabytki jak łyżwy kościane, igły, sztydła, osetki, krzesiwa, przęśliki, noże. Na zbadanym odcinku podgrodzia nie zaobserwowano żadnych śladów konstrukcji drewnianych.

¹ M. Kowiańska-Piaszykowska, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Łądzie nad Wartą*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 14 : 1963, s. 207 - 211.

² Literą P oznaczono jamy odkryte na terenie podgrodzia.

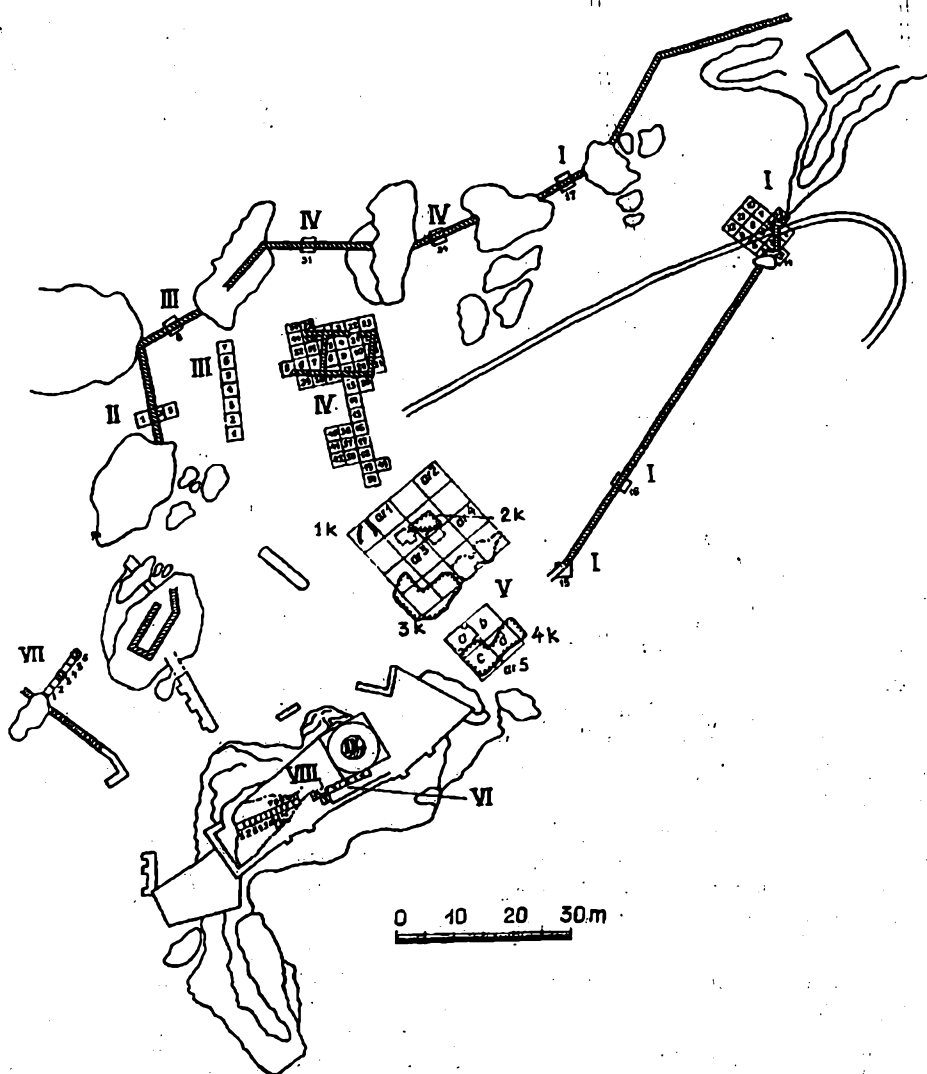
Włodzimierz Błaszczyk

Badania wykopaliskowe na średniowiecznym zamku w Olsztynie, pow. Częstochowa

Ausgrabungen auf der mittelalterlichen Burg in Olsztyn, Kr. Częstochowa
Excavations in the Medieval castle of Olsztyn, district of Częstochowa

Prace wykopaliskowe na zamku w Olsztynie prowadzone w 1969 r. były wznowieniem badań z lat 1959-1960. Były one finansowane przez Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Częstochowie i kontynuowane przy współpracy Muzeum w Częstochowie. Zakres prac obejmował:

1. Wykop IV — kontynuacja badań w rejonie dymarek
2. Wykop V — rejon tzw. „systemu labiryntów i chodników podziemnych”
3. Wykop VI — teren górnego zamku od strony wieży.

Ryc. 1. Olsztyn, pow. Częstochowa. Rzut poziomy zamku z XII wieku. I-IX, ar 1-5 i działki 1-42 wykopy archeologiczne, k 1-5 — komory-gieźdźczy. Stan badań w 1969 r.

Celem prac było odsłonięcie przypuszczalnego miedzymurza i bramy wjazdowej na górny zamek.

4. Wykop VII — zlokalizowany na E od zamku górnego (od strony Przemilowic) w rejonie przypuszczalnej bramy wjazdowej.

5. Wykop VIII — zlokalizowany we wnętrzu jaskini pod zamkiem górnym (jaskinia zamkowa dolna)

6. Wykop IX — zlokalizowany we wnętrzu baszty okrągłej zamku górnego.

W oparciu o wyższej postawione założenia w trakcie przeprowadzonych prac uzyskano następujące wyniki.

W wykopie IV odsłonięte zostały dolne części 3 pieców dymarskich. W wykopie tym dotychczas nie znaleziono małych pierwotnych pieców hutniczych, jednak z kształtu żuźła udało się je częściowo zrekonstruować. Dolna część pieca miała kształt cylindryczny o średnicy ca 12,5 cm. W piecu znaleziono 2 łupki żelaza. Dwa dalsze odkryte piece, to ich resztki dolnej części o średnicy 1,40 cm i 80-100 cm, w tym jeden posiadał częściowo dobrze zachowaną jednostronną obudowę z cegieł. Znalezione na tym stanowisku wyroby kuźnicze mają kształt kęsów klinowych, gładkich i karbowanych oraz fragmentów żelaza szynowego, sztabikowego i niewykończonych gwoździ. Z narzędzi zasługują na uwagę młotek oraz stożkowate okucia drążków drewnianych. Znajdywano również znaczne ilości żuźła i półfabrykatów. Ogółem odkryto trzy typy pierwotnych pieców kuźniczych, a mianowicie dwa przeznaczone do redukcji żelaza i rudy oraz jeden typ, przypuszczalnie do dalszej przeróbki wytopionych łupek. Piece są datowane na XIV w.

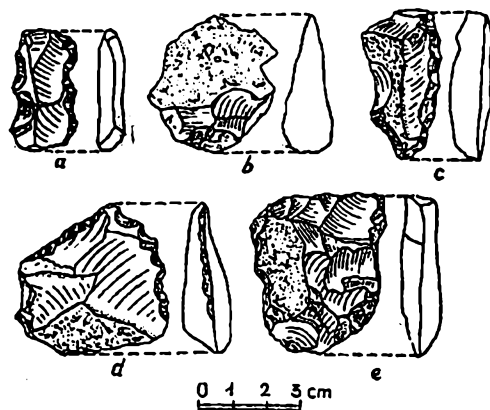
Wykop V obejmował rejon tzw. „labiryntu — chodników podziemnych” i komór. Komór stwierdza się 4. Pierwsza położona jest w południowo-wschodnim narożniku „labiryntu” i połączona jest z systemem korytarzy, w całości zagruzowanych. Spongu nie osiągnięto. Komorę drugą tworzył szyb prostokątny o wymiarach 2,40×3,5 m i głębokości 5 m. Zasypany był częściowo luźnym gruzem, po usunięciu którego dotarto do dwóch pomieszczeń wykutych w skale. Ich wymiary wynosiły 2,3×2,5 i wys. 1,8 m oraz 2×2,5 i wys. 1,8 m. W narożnikach stykowych ścian widoczne są wkucia dla osadzenia belek stropowych. W stropie znajdują się 3 otwory-kominy wentylacyjne. Komora trzecia położona jest w środkowej części labiryntu. Składa się z komory wstępnej (poprzedzającej) i posiada wymiary 3,5×4,5 m o wys. 2 m. W części południowej pomieszczenia znajduje się otwór częściowo poszerzony i częściowo wyrównany prowadzący do wydrążonego korytarza o długości 12 mb (tyle dotychczas odczyszczono).

Komorą czwartą położoną jest w północno-zachodnim narożniku „labiryntu”. Jest to obszerne, prostokątne o skutych pionowo ścianach pomieszczenie o 4 m szerokości otworu wejściowego, 4,5 m długości i 4,5 m wysokości. Na ścianach pod stopami i w narożnikach styków ścian znajdują się wkucia dla osadzenia obudowy drewnianej. Komora posiada 1 wykuty komin wentylacyjny. Ze względu na bezpieczeństwo prac dalszą eksploatację na tym odcinku przerwano.

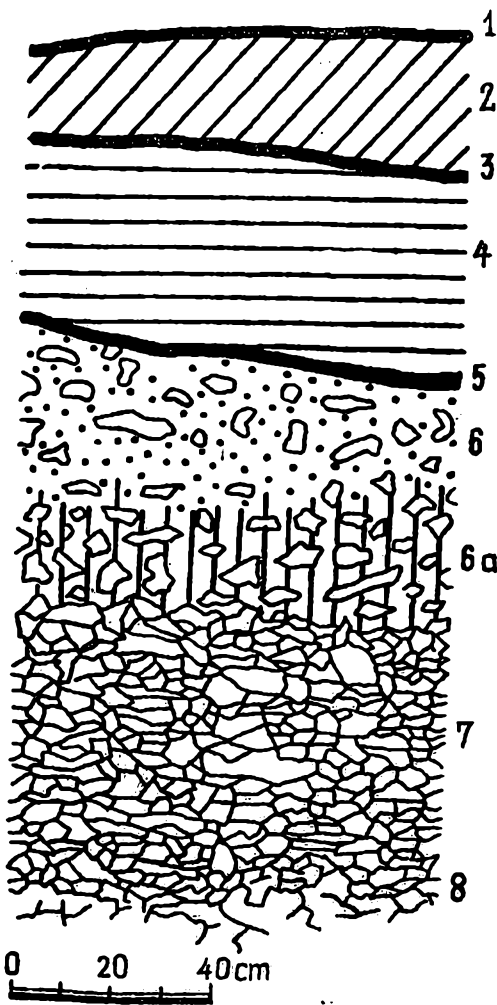
System komór połączonych z systemem korytarzy

(labiryntu) jest unikalnym przykładem w budownictwie obronnym na terenie Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej i stanowił w XIX w. podziemny zespół pod niezachowanym od XVIII w. budynkiem mieszkalnym.

Na terenie wykopu VI zlokalizowanego na zamku górnym podjęte prace pozwoliły odkryć miedzymurze o szerokości 2,10 m zakończone dwoma węgarkami

Ryc. 2. Olsztyn, pow. Częstochowa. a — narzędzie zębate na smukłym odłupku, b — odłupek degrosisażowy i o nieregularnych krawędziach, c — zgrzebło łukowate na odłupku, d — narzędzie zębate-zgrzebło na odłupku, e — narzędzie zbliżone do prądnika na odłupku

Ryc. 3. Olsztyn, pow. Częstochowa. Fragment profilu pionowego. 1 — poziom współczesny, 2 — halda górna, 3 — poziom XIX w., 4 — halda dolna z odcisku dewastacji zamku, 5 — średniowieczny poziom użytkowy, 6 — warstwa kulturowa, 6a — utwór żółto-brunatny, 7 — gruz ostrokrawędzisty, 8 — skala

mi bramnymi o świetle pomiędzy nimi wynoszącym 1 m. Szerokość muru wynosi 1,8 m. Są to fundamenty zachowane do wysokości 1,2 m murów tworzących międzymurze osłaniające dojście na dziedzińiec zamku górnego.

Prace wykopaliskowe przeprowadzone od strony Przymiłowic w II części zamku dolnego (wykop VII) odsłoniły fundamenty bramy i baszty stanowiące zespół obronnego wjazdu do tej części zamku.

Wykop VIII został wytyczony w jaskini zamkowej dolnej (schronisko), położonej w północnym stoku Góry Zamkowej, tworzącej salę wysokości 12 m z dnem pokrytym namuliskiem. Założony w jej wnętrzu wykop wzdłuż osi dłuższej, 11 m długości, przyniósł nadszpodziewanie ciekawe wyniki. Z warstwy o maksymalnej miąższości 40 cm wydobyto dużą ilość materiału paleontologicznego i zabytki krzemienne. Wśród mocno rozkruszonych kości dużych ssaków m. in. wyróżnione zostały kości niedźwiedzia jaskiniowego. Inwentarz zabytków paleolitycznych reprezentowany jest przez przeszło 200 narzędzi, odłupków, rdzeni i odpadków produkcyjnych. Zostały one wykonane z miejscowego krzemienia jurajskiego. Narzędziami określającymi charakter kulturowy są no-

że skośnie pracujące zbliżone w typie do tzw. „prądników”. Obok noży występują zgrzebła, narzędzia zębate oraz różnego rodzaju odłupki retuszowane w znacznej liczbie uzyskiwane przy zastosowaniu specjalnej techniki produkcyjnej tzw. lewaluaskiej. Cechy typologiczne zabytków zbliżają je do tzw. kultury prądnickiej znanej przede wszystkim z jaskiń Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej (m. in. Okienika w Piasecznie, pow. Zawiercie, Ciemnej w Ojcowie, pow. Olkusz) i wiążą się z pierwszym stadium ostatniego zlodowacenia określonego jako Würm I (młodszy okres środkowego paleolitu, 60 - 40 tys. lat p.n.e). Jest to pierwsze najdalej wysunięte na północ stanowisko tego typu w półn.-zach. części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej.

Ostatnie prace, mające wyłącznie charakter rozpoznawczy i inwentaryzacyjny przeprowadzone zostały we wnętrzu baszty okrągłej zbudowanej na zamku „górnym” (wykop IX). W wyniku tychże stwierdzono jej zagruzowanie do głębokości 7 m. W wypełnisku i na jego powierzchni, które zalega wewnątrz baszty stwierdza się znaczne ilości średnio-wiecznej ceramiki.

Badania na terenie zamku będą kontynuowane.

Badania wykopaliskowe na grodzisku — zamku z XIII — XIV w. w Koziegłowach, pow. Myszków

Ausgrabungen auf der Burg vom XIII. - XIV. Jh. in Koziegłowy, Kr. Myszków
Archaeological researches in the 13th - 14th century earth work castle of Koziegłowy, district of
Myszków

Prace wykopaliskowe na grodzisku — zamku w Koziegłowach w 1969 r. były kontynuacją badań przeprowadzonych na tym obiekcie od 1962 r.

Zostały one podjęte z funduszy Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Katowicach i przy współpracy Muzeum w Częstochowie.

Zakres prac obejmował:

1. Wykonanie przekopów sondażowych w poprzek pierwszego i drugiego pasma wałów od strony wschodniej oraz rozpoznania ich konstrukcji.
2. Odsłonięcie zarysu fundamentów baszty bramnej.
3. Uchwycenie dokładnych wymiarów murów i zasięgu zamku wzdłuż osi N-S.

W wyniku podjętych badań stwierdzono, że wały zewnętrzne grodu — zamku posiadały konstrukcję z drewna (przekładkową) wzmocnioną gliną i żwirem. Przekrój przez pierwszy wał wykonano do głębokości równej poziomowi wody w pierwszej fosie, tj. nieco poniżej stropu calca. Gлина i żwir, z których zbudowany był wał, niewątpliwie uzyskane zostały wskutek kopania poprzedzającej go fosy. Wał zbudowany został na pierwotnym poziomie użytkowym. Nad calcem bowiem zalegała cienka warstwa próchnicy kopalnej, na niej stożkowa warstwa gliny identycznej z calcem, całość pokryta była płaszczem współczesnego humusu. W calcu materiał zabytkowy nie występował.

Drugi wał zbudowany był również z materiału ziemnego, z tym że jego uwarstwienie wskazywało by na to, że pochodzi już nie z terenu obiektu, lecz że został nawieziony. Prócz calcowej gliny i próchnicy pierwotnej wystąpiły warstwy drobnego rumoszu skalnego z gliną, ilu, piasku żelazistego i inne. Zarówno pierwsza jak i druga fosa wypełniona była torfiastą ziemią.

Badania w rejonie odkrytych w 1968 r. fragmentów murów baszty wjazdowej pozwoliły uchwycić cały zarys baszty bramnej. Baszta bramna, o której rekonstrukcję rzutu poziomego się pokuszono, ma kształt kwadratu o wymiarach 9×9 m. Od frontu była ona dodatkowo wzmocniona przyporami. Przez jej wnętrze prowadził wjazd do zamku. Grubość mu-

rów baszty wynosiła: od frontu — 2,40 m, boczne mury — 2,20 m i zamykający tylny mur — 1,8 m. Przypory znajdujące się przy murze zewnętrznym mają 2,35 m długości i 1,60 m szerokości. Całość murów zachowała się w fundamentach przeciętnie do wysokości 1 m. Do baszty od strony zachodniej przylegał mur obwodowy, biegnący w kierunku południowym, o szerokości 1,60 m oraz fragmenty murów budynku przy bramie o grubości 1,20 m.

Na głębokości 1,45 m odsłonięto resztki bruku kamiennego, którym był wyłożony wewnętrzny dziedziniec.

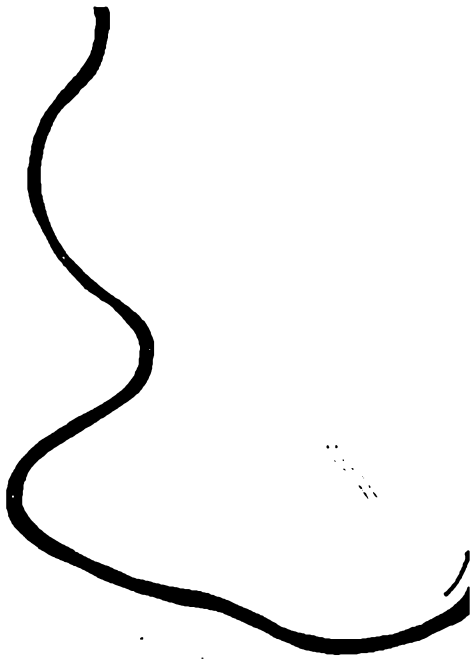
Tegoroczny sezon wykopaliskowy pozwolił uchwycić cały rzut poziomy zamku, który otoczony murem obwodowym miał kształt wydłużonego prostokąta o wymiarach około 25×50 m. Całość budowli otoczona była dwoma pierścieniami wałów ziemnych poprzedzonych fosami.

Inwentarz zabytkowy, który występował dość licznie w warstwach kulturowych w postaci ułamków naczyń, kafli, wyrobów metalowych i monet pozwala określić początek zamku na wiek XIII - XIV a czas jego używania do połowy XVI w. Ze źródeł pisanych wynika, że już w 1548 r. zamek został opuszczony i ulegał systematycznemu niszczeniu aż do całkowitego rozebrania resztek murów w XIX w.

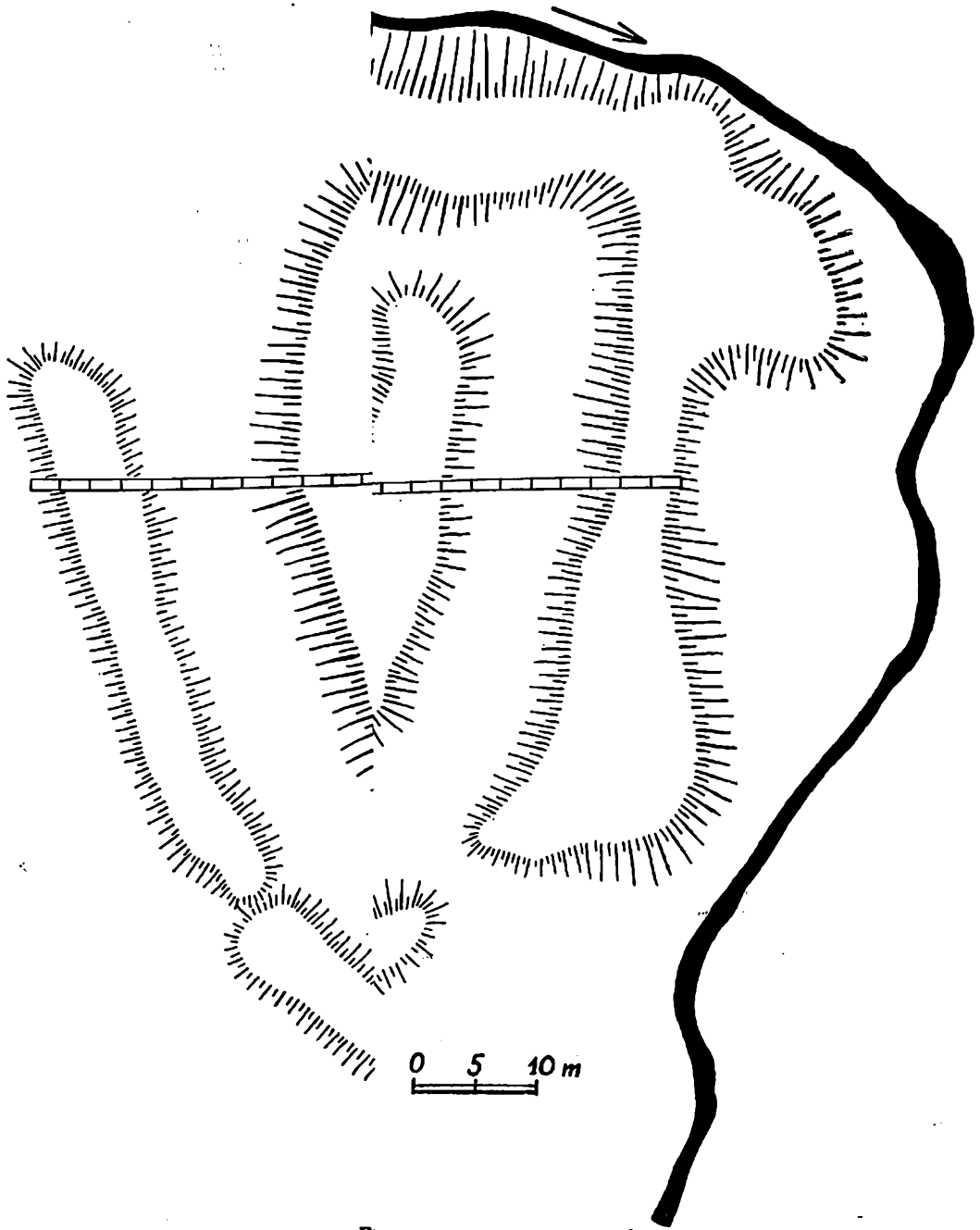
Obecnie grodzisko typu pierścieniowego wraz z pozostałościami fundamentów po murowanej budowli doskonale nadaje się do przekształcenia go w rezerwat archeologiczny. Obiekt obejmujący około 20 tys. m² powierzchni ograniczają wody strumyka Sarni Stok.

Jest to jeden z najstarszych chronologicznie obiektów, będący przykładem zmian w systemie budownictwa obronnego od drewniano-ziemnego grodu do budowli murowanej, w tym przypadku kamiennej.

Obiekt, położony na krawędzi Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej na skrzyżowaniu drogi handlowej Kraków—Lelów—Opole, pełnił w przeszłości ważny punkt obronny, którą to funkcję stracił po włączeniu go wraz z Ziemią koziegłowską w granice Księstwa Siewierskiego.

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5
- 6
- 7

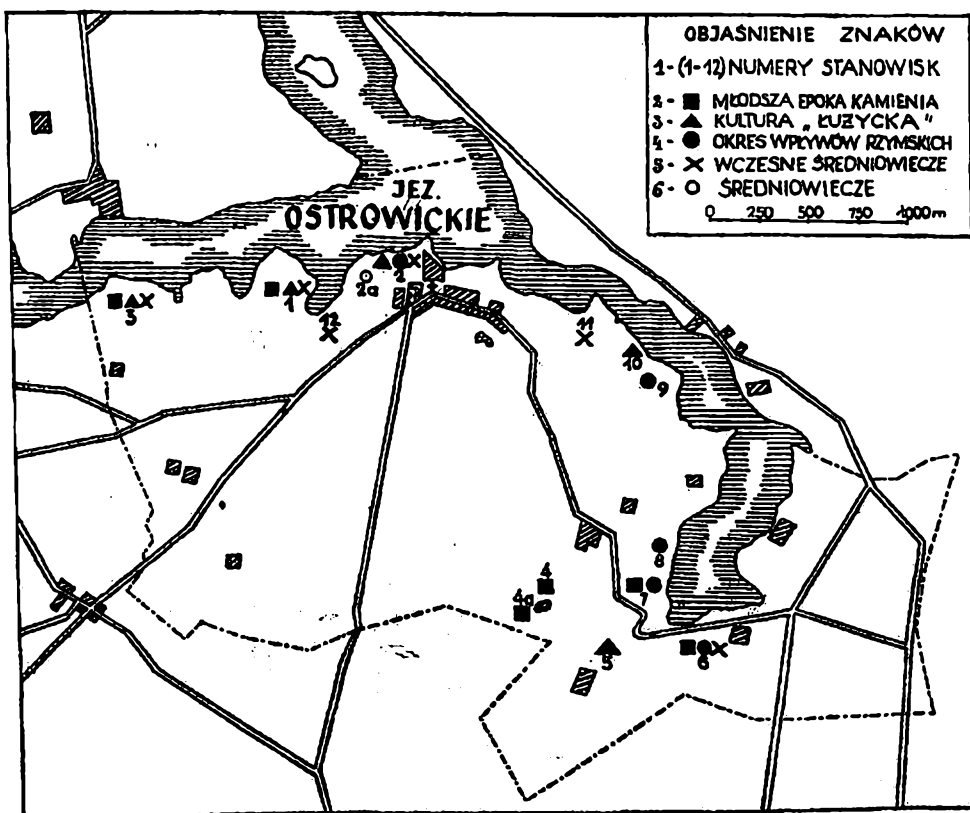
0 5 10 m

Badania sondażowe i powierzchniowe w północno-wschodniej części powiatu gnieźnieńskiego

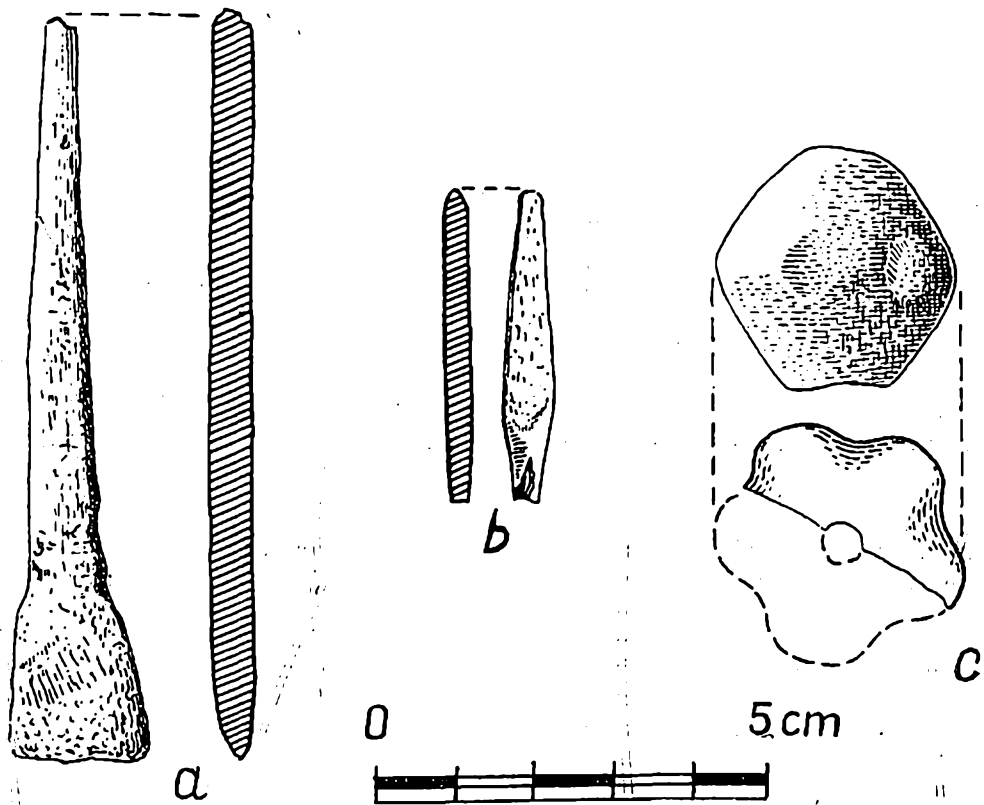
Probegrabungen und Oberflächeforschungen in dem nord-östlichen Teil des Kreises Gniezno
Probing and surface explorations in the north-eastern part of the district of Gniezno

Zgodnie z planowanym poszukiwaniem śladów osadnictwa z okresu wpływów rzymskich, niezmiernie słabo rozpoznanych na obszarze Wielkopolski, przeprowadzono badania sondażowe na stanowisku nr 2 w miejscowości Ostrowite Prymasowskie, pow. Gniezno. Z tego stanowiska znane były drobne materiały, dostarczone w latach 1953 i 1956 przez nauczyciela W. Szymańskiego, w postaci ułamków naczyń oraz fragmentów rogowych i kościanych ze śladami obróbki. Badane stanowisko znajduje się na żwirowato-piaszczystym wyniesieniu, opadającym ku płd. brzegowi jez. Ostrowickiego, w sąsiedztwie dobrych gliniastych gleb.

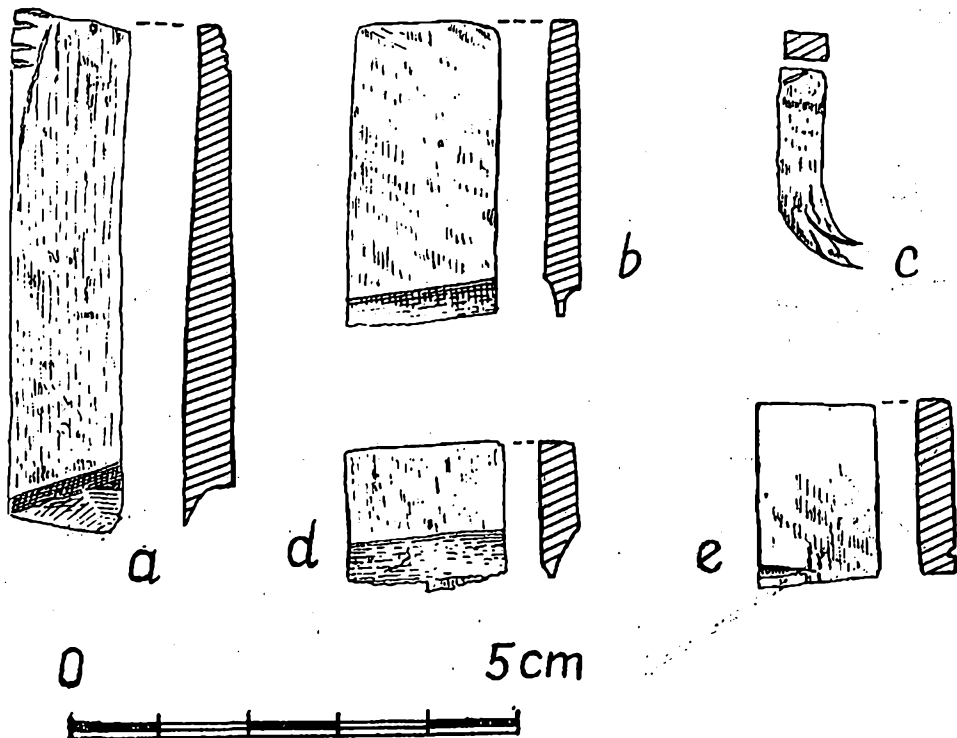
W wykopie sondażowym o wymiarach 8×5 m i 2×3 m odkryto ślady domu słupowego o rozmiarach ok. 5×4 m. Ślady po słupach o średnicy 20-30 cm zachowały się do głęb. 60-70 cm. Ściany domu wykonane były prawdopodobnie z dranic i plecionki, po których nie stwierdzono żadnych śladów. Grubość warstwy kulturowej była nieznaczna w wyniku głębokiej orki, stąd też sporą ilość materiałów, w postaci przede wszystkim skorup, znajduje się na powierzchni. Z zachowanej warstwy wydobyto, poza ułamkami naczyń, kawałkami polepy i węgla drzewnego, pochodzących bądź z obudowy paleniska bądź ze ścian spalonego domu, kilkadziesiąt wygładzo-

Ryc. 1. Ostrowite Prymasowskie, pow. Gniezno. Plan sytuacyjny stanowisk archeologicznych

Ryc. 2. Ostrowite Prymasowskie, pow. Gniezno, stan. 2. a — duto żelazne, b — część świda żelaznego, c — przęślik gliniany

Ryc. 3. Ostrowite Prymasowskie, pow. Gniezno, stan. 2. Półfabrykaty rogowe

nych płytek rogowych, kawałków rogu z nacięciami (ślady strugania i pilowania) i sporo strużyn tego surowca. Ponadto znaleziono tu ośkę glinianą, kilka przęślików glinianych, m. in. zdobionych, dółko i świder żelazny, tulejkę grotu strzały oraz dwa kawałki mocno skruszonego bursztynu nie wykazujące śladów obróbki. Uzyskany materiał wskazuje na obecność w tym miejscu budynku mieszkalnego, w którym znajdowała się pracownia rogowiarska. Z obserwacji terenu wyraźnie wynika, że w drugiej fazie okresu wpływów rzymskich (50 - 150 n.e.) znajdowała się tu osada składająca się z kilku (przynajmniej 6) domostw, których ślady rysują się na powierzchni w postaci ciemniejszych plam. Dla ustalenia powyższych ram chronologicznych posłużono się przede wszystkim fragmentami ceramiki typowymi dla tego okresu.

Na tym samym stanowisku występują również ślady wcześniejszego osadnictwa, pozostawione przez ludność kultury „łużyckiej” z wczesnego okresu żelaza. Są to wyłącznie ułamki naczyń z charakterystyczną ornamentyką oraz duże żarno kamienne z głębokim, niekawatym zagłębieniem, wydobyte w trakcie orki. Drobne ułamki naczyń obtaczanych i toczonych świadczą również o obecności na tym miejscu późniejszego osadnictwa ludności prapolskiej z X - XI stulecia.

W odległości ok. 150 m na wschód od wykopów sondażowych stwierdzono rumowisko urządzenia związanego z produkcją szklarską (stan. 2a). Mianowicie na stoku opadającym w stronę jeziora znaleziono w promieniu ok. 5-8 m znaczne skupienie drobnych kamieni (a także kawałki mocno przepalonego i żłunego materiału) pokrytych glazurą szklaną o barwie białej, zielonej, seledynowej, niebieskiej, błękitnej, brunatnej lub opalizującej. Wielkość tych „kamyków” wahała się od 2 do 8 cm. W miejscu największego ich skupienia znajdowały się bryły szaro wypalanej gliny, stanowiące — być może — resztki obudowy pieca. W bezpośrednim sąsiedztwie znaleziono co prawda kilka skorup wczesnośredniowiecznych, na których nie można jednak oprzeć chronologii interesującego obiektu, mogły się one bowiem znaleźć tam przypadkowo z domostw zniszczonych w sąsiedztwie. Prawdopodobnie powyższy obiekt pochodzi z wieków późniejszych, z pełnego średniowiecza. Badań sondażowych nie przeprowadzono z uwagi na obsianie terenu oraz konieczność uprzedniego przeprowadzenia analizy zebranego materiału.

Na stanowisku nr 1, położonym na piaszczysto-gliniastym wyniesieniu po drugiej stronie (od stan. 2) odnoży jez. Ostrowickiego, zbadano resztki zupełnie zrujnowanego urządzenia do wytopu żelaza z X - XI

wieku. Około 100 m na pld.-wsch. od niego znajdują się ślady osady z tego samego czasu. Uzyskany w wykopie sondażowym materiał ograniczył się do kilkudziesięciu ułamków naczyń obtaczanych, m. in. zdobionych, kawałków żużla żelaznego oraz kamieni pozostałych po obudowie pieca hutniczego, wśród których znalazły się części dwóch żaren rotacyjnych.

Na terenie wsi Ostrowite Prymasowskie przeprowadzono w miarę dokładne badania powierzchniowe, odkrywając 10 nowych, nie znanych dotąd stanowisk, reprezentujących ślady osadnictwa z różnych okresów prehistorycznych.

Stanowisko 3 — młodsza epoka kamienia (kultura pucharów lejkowatych); wczesny okres żelaza (kultura „łużycka”); wczesne średniowiecze.

Stanowisko 4 — młodsza epoka kamienia (kultura amfor kulistych).

Stanowisko 4a — młodsza epoka kamienia (kultura ?).

Stanowisko 5 — wczesny okres żelaza (kultura „łużycka”).

Stanowisko 6 — młodsza epoka kamienia (kultura puch. lejk.); okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze.

Stanowisko 7 — młodsza epoka kamienia (kultura puch. lejk.); okres wpływów rzymskich.

Stanowisko 8 — okres wpływów rzymskich.

Stanowisko 9 — okres wpływów rzymskich.

Stanowisko 10 — koniec epoki brązu lub wcz. okr. żel. (kultura „łużycka”)?

Stanowisko 11 — wczesne średniowiecze.

Stanowisko 12 — wczesne średniowiecze.

Na wyspie jez. Ostrowickiego znajduje się obszerne grodzisko pozostawione przez ludność kultury „łużyckiej”. Wykonano tu dwa małe sondáže i wydobyto z nich znaczną ilość typowej dla tej kultury ceramiki, m. in. okazale zdobiony i inkrustowany białą masą czerpak gliniany. Znaleziono również fragment glinianej figurki zwierzęcej oraz narzędzia rogowe i kości zwierzęce. W górnych warstwach znajdowały się ułamki naczyń obtaczanych i toczonych z wczesnego średniowiecza, wskazujących na użytkowanie stanowiska również i w tym okresie.

Ponadto odkryto nowe stanowisko (nr 1) z młodszej epoki kamienia w Rękawczynie, pow. Mogiłno oraz z wczesnego okresu żelaza na półwyspie jez. Kamienieckiego (przed wielkim grodziskiem wczesnośredniowiecznym w Kamieńcu), w tym samym powiecie.

Badania sondażowe i powierzchniowe, prowadzone w czasie od 18. IX. do 15. X. 1969 r. były finansowane przez Woj. Konserwatora Zabytków Archeologicznych na woj. poznańskie i przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu.

Emilia Kihl-Byczko

Inwentaryzacja obiektów archeologicznych na terenie województwa poznańskiego w roku 1969

Inventarisierung der archäologischen Objekte in der Wojewodschaft Poznań in 1969
Inventory of archaeological objects in the Voievodship of Poznań in 1969

W 1969 roku kontynuowano inwentaryzację obiektów archeologicznych zapoczątkowaną w latach ubiegłych, stanowiącą podstawę orzecznictwa konserwatorskiego. W ramach tej akcji uwzględniano przede wszystkim obiekty naziemne, a więc grodziska, które najczęściej ulegają zniszczeniu. W latach ubiegłych zinwentaryzowano grodziska powiatów poznańskie-

go, rawickiego, krotoszyńskiego, gostyńskiego oraz kościańskiego, w roku bieżącym przystąpiono do badań zwiadowczo-weryfikacyjnych grodzisk powiatu szamotulskiego. Powiat szamotulski należy do najlepiej rozpoznanych pod względem archeologicznym na terenie naszego województwa, liczba grodzisk znanych wynosiła 25. Po weryfikacji zmniejszyła się

Rozmieszczenie zabytków archeologicznych na terenie woj. poznańskiego wpisanych do rejestru zabytków. 1 — grodziska kultury lużyckiej, 2 — cmentarzyska kultury lużyckiej, 3 — osady kultury lużyckiej, 4 — grodziska wczesnośredniowieczne, 5 — cmentarzyska wczesnośredniowieczne, 6 — miasta powiatowe

ona do 18, ponieważ kilka grodów znanych głównie ze źródeł historycznych nie ma odpowiadających im form przestrzennych zachowanych w terenie. Dla 12 zweryfikowanych obiektów wykonano plany warstwowe, a 2 wytypowano do badań systematycznych: Komorowo — grodzisko łużyckie na wyspie jez. Bytyńskiego oraz grodzisko wczesnośredniowieczne w Szamotułach, dość znacznie zdewastowane.

Poza tym do rejestru zabytków wpisano 19 cmentarzysk kultury łużyckiej (na 2 przeprowadzono badania ratownicze — Spławie, pow. Września, Kunowo, pow. Gostyń), 2 grodziska wczesnośredniowieczne, 1 osadę łużycką i 1 cmentarzysko wczesnośredniowieczne. Łącznie w roku 1969 objęto ochroną prawną 41 stanowisk archeologicznych (por. załączony wykaz i mapę).

Wykaz obiektów wpisanych do rejestru zabytków w roku 1969

Lp.	Miejscowość	Rodzaj stanowiska	Chronologia	Nr rejestru
1	Morzewo, pow. Chodzież	cmentarzysko	kult. łużycka	654/A
2	Buszewko, pow. Szamotuły	grodzisko	wczesne średn.	658/A
3	Zalesie, pow. Szamotuły	„	„	659/A
4	Komorowo, pow. Szamotuły	„	kult. łużycka	661/A
5	Młodasko, pow. Szamotuły	„	wczesne średn.	662/A
6	Jakubowo, pow. Szamotuły	„	„	660/A
7	Zamość — Wronki, pow. Szamotuły	cmentarzysko	kult. łużycka	656/A
8	Pierwoszewo, pow. Szamotuły	grodzisko	wczesne średn.	668/A
9	Piersko, pow. Szamotuły	„	„	667/A
10	Śmiłowo, pow. Szamotuły	„	„	671/A
11	Młynkowo, pow. Szamotuły	„	„	663/A
12	Niewierz, pow. Szamotuły	„	„	664/A
13	Brodziszewo, pow. Szamotuły	„	„	657/A
14	Brzoza, pow. Szamotuły	„	„	673/A
15	Obrzycko, pow. Szamotuły	„	„	666/A
16	Nojewo, pow. Szamotuły	grodzisko	wczesne średn.	665/A
17	Szamotuły, m. p.	„	„	672/A
18	Wartosław, pow. Szamotuły	cmentarzysko	kult. łużycka	655/A
19	Rudki, pow. Szamotuły	grodzisko	wczesne średn.	670/A
20	Pniewy, pow. Szamotuły	„	„	669/A
21	Binino, pow. Szamotuły	cmentarzysko	kult. łużycka	803/A
22	Kotowo, pow. Nowy Tomyśl	„	„	651/A
23	Głuchowo, pow. Kościan	„	„	800/A
24	Masłowo, pow. Śrem	„	„	653/A
25	Ostrowieczno, pow. Śrem	wyspa wraz z grodziskiem	wczesnośredn.	794/A
26	Jaraczewo, pow. Jarocin	cmentarzysko	kult. łużycka	674/A
27	Roszków, pow. Jarocin	„	„	801/A
28	Kunowo, pow. Gostyń	„	„	793/A
29	Pudliszki, pow. Gostyń	„	„	798/A
30	Krobia Stara, pow. Gostyń	„	„	652/A
31	Wągrowiec, pm.	„	„	796/A
32	Czarne Piątkowo, pow. Środa	„	„	799/A
33	Spławie, pow. Września	cmentarzysko	kult. łużycka	791/A
34	Spławie, pow. Września	grodzisko	„	792/A
35	Koszuty Małe pow. Słupca	osada	„	795/A
36	Ląd, pow. Słupca	grodzisko	wczesne średn.	755/A
37	Szyszyn, pow. Konin	cmentarzysko	kult. łużycka	805/A
38	Szyszynek, pow. Konin	„	„	806/A
39	Piaski, pow. Koło	„	„	802/A
40	Chociszewo, pow. Koło	„	„	790/A
41	Góra, pow. Turek	„	wczesne średn.	797/A

DZIAŁALNOŚĆ MUZEALNA

AUSSTELLUNGEN UND TÄTIGKEIT DES MUSEUMS EXPOSITIONS ET ACTIVITÉ DU MUSÉE

Eliza Naumowiczówna

Wystawa „Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w 25-leciu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej”

Ausstellung: „Das Archäologische Museum zu Poznań in den ersten 25 Jahren der Volksrepublik Polen”
Exposition: „Musée Archéologique à Poznań au 25e anniversaire de la République Populaire Polonaise

Pokazanie w formie wystawy 25-letniej, bogatej działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, instytucji zaliczanej do rzędu najwybitniejszych tego rodzaju placówek w Europie, nie jest rzeczą łatwą. Ponadto, przedstawienie olbrzymiego dorobku w dziedzinie badań naukowych i upowszechnianie wiedzy o pradziejach, jakiego dokonano w omawianym okresie, jest trudne także ze względu na „niewdzięczny” — w pewnej mierze — materiał ilustracyjny. Nie można było bowiem uniknąć tabel, wykresów, diagramów tj. materiałów, które nie należą do atrakcyjnych form wystawienniczych, były zaś konieczne przy tego typu wystawie. Zespół scenarzystów¹ podjął się niełatwego zadania przedstawienia tej działalności i dorobku w zakresie ograniczonym ramami wystawy, a dzień 3 marca 1970 roku został przyjęty przez organizatorów wystawy jako dzień otwarcia ekspozycji (ryc. 1). Tego dnia bowiem, przed 25 laty, Muzeum Prehistoryczne w Poznaniu rozpoczęło swą działalność po pięcioletniej przerwie wojennej. Organizacją wystawy muzeum nasze włączyło się w ogólnopolskie obchody jubileuszowe Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej.

Wystawa składała się z pięciu zasadniczych części zatytułowanych: 1. Zniszczenia i odbudowa, 2. Działalność naukowo-badawcza, 3. Działalność pracowni pomocniczo-naukowych, 4. Biblioteka, 5. Działalność naukowo-oświatowa.

Zniszczenia wojenne i odbudowa: Muzeum ograbione przez okupanta, następnie zamienione w składnice mundurów i butów żołnierskich, w stajnie dla koni w pracowni fotograficznej a magazyn amunicji w piwnicach; ceramika i zabytki użyte przez żołnierzy do zasłonięcia okien przed odłamkami pocisków artyleryjskich, uszkodzony dach i mury gmachu, wybite okna, zniszczone instalacje — oto stan mu-

zeum z marca 1945 roku². Należało odbudować gmach, zwieźć i uporządkować rozproszone zbiory, bibliotekę i archiwum, odrobić powstałe podczas pięcioletniej okupacji zaległości w zakresie inwentaryzacji i katalogowania oraz opracowywania zbiorów. Bogaty zestaw fotografii zilustrował powyższe zagadnienia, a temat „odbudowa” został ponadto poszerzony o fotogramy zniszczonego, a następnie odbudowanego Pałacu Górków — obecnej siedziby muzeum.

Działalność naukowo-badawcza wyrażała się w szeroko zakrojonych badaniach wykopaliskowych obejmujących wszystkie okresy pradziejów od środkowej epoki kamienia po średniowiecze. W okresie obchodów rocznicy tysiąclecia państwa polskiego, muzeum skoncentrowało w dużej mierze swe badania na obiektach wczesnośrednowiecznych, odgrywających poważną rolę w tworzeniu się naszego państwa m. in. Gnieźnie, Poznaniu, Łądzie, pow. Słupca, Gieczu, pow. Środa i innych. Równolegle prowadzono w tym okresie badania także na innych stanowiskach. W ciągu minionych 25 lat zbadano systematycznie 144 obiekty, przeprowadzono badania ratownicze i powierzchniowe na 973 stanowiskach. Badaniami objęto nie tylko teren woj. poznańskiego, prowadzono także prace zabezpieczające zbiory, badania weryfikacyjne i ratownicze w woj. zielonogórskim, gdzie szczególnie w pierwszych latach po wojnie odczuwano brak archeologów.

Ważniejsze zespoły zabytków uzyskanych w czasie wykopalisk opracowano i opublikowano głównie na łamach „Fontes Archaeologici Posnanienses”. Prace syntetyczne ukazały się w innych wydawnictwach krajowych jak i zagranicznych.

W gablotach i na podestach znalazły miejsce najbardziej reprezentatywne zabytki uzyskane w omawianym okresie drogą wykopalisk (ryc. 2, 3). Fotogramy, dokumentacja archeologiczna, wykresy, ma-

¹ Scenariusz wystawy pod redakcją mgra W. Błaszczyka opracowali: mgr M. Malinowska — cz. I, dr S. Jasnosz, mgr M. Płaszczkowska, mgr Z. Pleczyński — cz. II, mgr K. Lutowa — cz. III, Z. Smoleńowa — cz. IV, mgr E. Naumowiczówna — cz. V. Oprawa plastyczna: mgr art. grafik Z. Kaja i mgr inż. architekt A. Borys. Zdjęcia: C. Czub. Komisarz wystawy: mgr E. Naumowiczówna.

² Dzieje Muzeum Archeologicznego w czasie okupacji omówił szczegółowo B. Kostorzewski w artykule pt.: *Sto lat działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 7 : 1957, s. 15 i n.

py i diagramy ilustrowały działalność naukowo-badawczą i archiwalną oraz jej wyniki. Wybór opracowań naukowych autorstwa pracowników muzeum uzupełniał te zagadnienia.

W tej części wystawy ponadto znalazła miejsce problematyka ożywionej współpracy naukowej, którą muzeum nasze prowadzi z ośrodkami naukowymi w kraju i za granicą, a wyrażającą się m. in. w czynnym udziale we wszelkiego typu sesjach naukowych, konferencjach i kongresach, prowadzeniu prac wykopaliskowych poza granicami kraju itp.

Wiele miejsca poświęcono na wystawie działalności pracowni pomocniczo-naukowych, to jest pracowniom: rekonstrukcji ceramiki, konserwacji zabytków metalowych i organicznych, technologii ceramiki, modelarskiej, fotograficznej, graficzno-plastycznej, stolarskiej i mechanicznej (ryc. 4). W ciągu 25 lat wyklejono ponad 18 000 naczyń, zakonserwowano przeszło 9 000 zabytków wykonanych z surowców organicznych i nieorganicznych; modele i kopie zabytków wykonuje się nie tylko na potrzeby naszego muzeum, lecz także dla wielu placówek muzealnych w kraju, jak również dla szkół, klubów czy izb regionalnych. W omawianym okresie, w pracowni fotograficznej inwentarz negatywów powiększył się o przeszło 17 000 pozycji, jednocześnie wykonywano w pracowni setki tysięcy odbitek, powiększeń, przezroczy, realizowano filmy, wykonywano zdjęcia lotnicze stanowisk archeologicznych.

Pracownia graficzno-plastyczna, obok bieżącej dokumentacji rysunkowej w katalogu zabytków, przerysowywania planów i map do publikacji, wykonywała szereg prac w zakresie wystawiennictwa i przygotowywała szatę graficzną wydawnictw i materiałów propagandowych oraz popularno-naukowych.

We własnej pracowni stolarskiej i mechanicznej przygotowywano większość stelażu do wystaw. Dodać należy, że wszystkie pracownie zostały wyposażone w nowoczesny sprzęt i aparaturę wydatnie ułatwiające wykonywanie prac. Fotografie, w tym wiele porównawczych z różnych lat ubiegłego ćwierćwiecza, a przede wszystkim ciekawe eksponaty sprawiły, że ta część wystawy cieszyła się dużym powodzeniem wśród zwiedzających.

Biblioteka muzeum należy dziś do jednego z największych ośrodków specjalistycznych w Polsce i zawierała w 1969 roku 22 105 pozycji katalogowych wobec zaledwie 5 562 w roku 1948. Cieszyła się i cieszy znaczną frekwencją zainteresowanych naukowców nie tylko z Poznania, lecz także i innych ośrodków naukowych Polski. Roczna przeciętna korzystających wynosi ponad 300 osób nie licząc studentów, którzy znajdują tu zawsze daleko idącą pomoc. Muzeum od 1950 roku posiada własny rocznik „Fontes Archaeologici Posnanienses” oraz Bibliotekę popularno-naukową, w ramach której wydano 10 tytułów. Wydawnictwa muzealne, w ramach krajowej wymiany wydawnictw, docierają do 64 ośrodków.

Bogato przedstawia się wymiana zagraniczna wydawnictw muzeum. Utrzymujemy tę wymianę z 274 ośrodkami w 33 państwach.

Porządkowanie księgozbioru, prowadzenie katalogów (rzeczowego, hasłowego, przedmiotowego, artykułów z czasopism i in.), to ogromne dzieło i dorobek ubiegłego ćwierćwiecza. Znalazło to swój wyraz na wystawie w formie fotogramów, map i wykresów ilustrujących wymownie rozległą działalność naszej biblioteki (ryc. 5).

Ostatnia część wystawy została poświęcona drugiemu, po działalności naukowo-badawczej, głównemu zadaniu muzeum, to znaczy działalności naukowo-oświatowej. Wprawdzie formalnie działalność ta rozpoczęła się w końcu 1952 r. w związku z zarządzeniem Ministra Kultury i Sztuki o powołaniu służby społeczno-oświatowej w muzeach, faktycznie służbę tę spełniało nasze muzeum niemal od początku swego istnienia, zaś po II wojnie światowej, już 16 grudnia 1945 r., mimo ogromu zniszczeń otworzyło wystawę pt.: „Pradzieje Polski Zachodniej”, którą w następnym roku zwiedziły 21 962 osoby, oprowadzane przez pracowników muzeum. Obok wystawy stałej, co parę lat modyfikowanej, ogromną rolę odegrały w popularyzacji wiedzy archeologicznej wśród społeczeństwa wystawy objazdowe, czasowe i oświatowe³. Wypada tu przypomnieć o roli jaką muzeum odegrało w zakresie integracji ziem odzyskanych z macierzą. Zostały zorganizowane specjalne wystawy pt.: „Pradzieje Ziemi Lubuskiej”, „Rzemiosło w pradziejach Słowiańszczyzny” i inne, które w ciągu paru lat objeżdżały wsie i miasta Polski Zachodniej i Północnej. W latach późniejszych (1965 r.), muzeum nasze zorganizowało wystawę zagraniczną pt.: „Początki miast polskich w świetle źródeł archeologicznych”; wystawę tę mieli możliwość obejrzeć mieszkańcy Niemieckiej Republiki Demokratycznej i Jugosławii. Rok wcześniej, staraniem naszego muzeum została sprowadzona do Polski wystawa pt.: „Grody słowiańskie w Meklemburgii”, zorganizowana przez Museum für Deutsche Geschichte w Berlinie i Museum für Ur- und Frühgeschichte w Schwerinie oraz Muzeum Archeologiczne w Poznaniu. Wystawa ta była eksponowana w 13 miastach Polski.

W latach 1953 - 1969 wygłoszono 5 025 prelekcji i pogadanek, których wysłuchało 178 005 osób, wydano szereg publikacji popularno-naukowych, przewodników, folderów, składanek i pocztówek o tematyce archeologicznej. Wybór tych materiałów został zaprezentowany na naszej wystawie. Muzeum ogłosiło 8 konkursów o tematyce archeologicznej, na które nadesłano szereg prac graficznych, malarskich, modeli, opracowań literackich itp.

³ Miejsowości, w których wystawy były eksponowane, tytuły ilości zwiedzających i inne dane, por. W. Błażczyk, *Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w 25-leciu PRL*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 20: 1969, Poznań 1970, s. 24 i n. Tamże dane liczbowe dotyczące pozostałej działalności muzeum w minionym ćwierćwieczu.

Poprawa warunków lokalowych muzeum po przeprowadze w 1967 roku do nowego, własnego gmachu w Pałacu Górków, w którym znajduje się sala konferencyjno-kinowa, sprawiła, że można było rozwinąć szereg dalszych form popularyzujących archeologię, między innymi wyświetlanie filmów naukowo-oświatowych; każdy film jest poprzedzony prelekcją wprowadzającą, poszerzającą nieraz treść filmu. Ogółem zorganizowano do 1969 r. 89 seansów filmowych dla 38 415 widzów.

Dużą rolę w upowszechnianiu wiedzy archeologicznej i jej zdobyczy odegrały pogadanki w Polskim Radio, oraz prelekcje lub całe ich cykle ilustrowane materiałem zabytkowym w Telewizji. Wycinki prasowe artykułów i komunikatów stanowiły materiał ilustracyjny na naszej wystawie.

Osobne miejsce na wystawie zostało przeznaczone Szkolnym Kołom Zainteresowań oraz Klubom Mi-

łośników Archeologii, działającym pod patronatem naszego muzeum.

Na wystawie zasygnalizowano jedynie ogólne kierunki działalności podstawowej, nie sposób było pokazać wszystkich poczynań, dokonanych przez pracowników muzeum na różnych odcinkach w ciągu minionych 25 lat, przedstawiono więc jedynie ważniejsze z nich.

Równocześnie z wystawą pt.: „Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w 25-lecie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej” otwarto w naszym muzeum wystawę prac nadesłanych w 1970 roku na konkurs pt.: „Czy znasz Muzeum Archeologiczne w Poznaniu”. Ponad 250 prac: modeli, rysunków, rzeźb i grafik wykonanych przez młodzież szkół poznańskich i niektórych z terenu naszego województwa (ryc. 6), to także rezultat działalności popularyzatorskiej naszej instytucji w najlepszym tego słowa znaczeniu.

Ryc. 1. Otwarcie wystawy pt.: „Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w 25-lecie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej”; otwarcia dokonuje mgr J. Switaj, sekretarz Prezydium Rady Narodowej m. Poznania

Ryc. 2. Fragment wystawy pt.: „Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w 25-leciu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej”. Widok na część obrazującą wyniki badań archeologicznych

Ryc. 3. Fragment wystawy pt.: „Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w 25-leciu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej”. Widok na część obrazującą badania i ich wyniki na stanowiskach archeologicznych w Wielkopolsce

Ryc. 4. Fragment wystawy pt.: „Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w 25-lecie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej”. Widok na część wystawy obrazującej dorobek pracowni technicznych i laboratoriów

Ryc. 5. Fragment wystawy pt.: „Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w 25-lecie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej”. Część poświęcona bibliotece muzealnej

Ryc. 6. Fragment wystawy prac konkursowych nadesłanych przez młodzież szkolną

Gabriela Mikołajczykówna

Sprawozdanie z działalności Oddziału w Gnieźnie Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w roku 1969

Bericht über die Tätigkeit der Filiale Gniezno des Archäologischen Museums in Poznań für das Jahr 1969

Compte-rendu de l'activité du Musée Archéologique à Gniezno en 1969

DZIAŁALNOŚĆ NAUKOWO-BADAWCZA

Badania terenowe

Tegoroczne prace miały charakter wyłącznie ratowniczy. W maju rozpoczęto prace ziemne na terenie Góry Lecha, których celem było wykopanie dołu na osadzenie fundamentu pod nową dzwonnice. Natrafiono tam na stare fundamenty dzwonnicy oraz przecięto zewnętrzną część wschodniego odcinka wału obronnego, otaczającego gród książęcy. Ponieważ konstrukcje drewniane wału zalegają tu dość płytko pod współczesnym poziomem, drewno ułożone w piasku zachowało się tylko w postaci brunatnego próchna. Układ konstrukcji nawiązywał do fragmentów odkrytych już wcześniej w innych miejscach. Żadnych zabytków ruchomych nie znaleziono. Prace ziemne na tym odcinku trwały do października.

W roku sprawozdawczym kontynuowane były prace przy budowie miejskiego kolektora. Na linii jego wielokilometrowego przebiegu często przebywaliśmy, jednakże na zabytki natrafiono jedynie w miejscach znanych już z wcześniejszych odkryć. Od połowy lipca do połowy października prowadzono prace ziemne wzdłuż ul. św. Wojciecha, tj. na st. 3. Przede wszystkim więc na tym miejscu prowadzone były badania ratownicze. Podczas prac zagłębiano się do 9 m poniżej współczesnego poziomu w warstwy kulturowe zawierające jedynie zabytki od XVI do XIX wieku. Niżej zalegających warstw wczesnośredniowiecznych nie naruszono.

Poza Gniezmem przeprowadzono badania ratownicze w Świątnikach Wielkich, gdzie podczas wybierania żwiru natrafiono na groby kultury pomorskiej.

Badania archiwalne

Najwięcej czasu poświęcono ostatecznej redakcji obszernej pracy monograficznej pt. Gniezno w okresie powstawania państwa Polskiego na podstawie źródeł archeologicznych. Praca została ukończona, przepisana i złożona w UMK jako rozprawa doktorska.

Publikacje

W omawianym okresie ukazały się w druku następujące pozycje przygotowane przez G. Mikołajczykównę:

Ostrów Lednicki [w:] Wielka Encyklopedia Powszechna, t. 8, Warszawa 1966, s. 348.

Sprawozdanie z działalności Oddziału w Gnieźnie Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w 1967 roku, [w:] *Fontes Archaeologici Posnanienses*, t. 19: 1968, s. 179 - 180.

Gniezno, [w:] *Informator Archeologiczny, Badania 1968 roku*, Warszawa 1969, s. 234 - 235.

Wymieniona przygotowała i oddała do druku: *Sprawozdanie z działalności Oddziału w Gnieźnie Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w 1968 roku*.

Narady

W odbywających się w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu posiedzeniach Kolegium i w szkoleniach zawodowych udział brała G. Mikołajczyk i w jej zastępstwie M. Kasprzykowa. Ponadto, G. Mikołajczyk brała udział: w czterech seminariach doktorskich; w konferencji zorganizowanej przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w dniach 13 i 14 maja, poświęconej współpracy archeologii z przemysłem w dziedzinie ochrony zabytków archeologicznych; w konferencji archeologicznej zorganizowanej przez Muzeum Archeologiczne w Krakowie Oddział w Nowej Hucie w dniach 10 i 11 czerwca, poświęconej pradziom Huty im. Lenina; w XI Ogólnopolskiej konferencji sprawozdawczej w Warszawie w dniach 2 i 3 grudnia; w Walnym Zjeździe i Sesji Naukowej zorganizowanej przez PTA w Augustowie w dniach 24 i 25 maja; w posiedzeniu naukowym Komisji Filologicznej PTPN w Poznaniu w dniu 22 maja oraz w innych zebraniach i pracach społecznych na terenie Gniezna.

DZIAŁALNOŚĆ NAUKOWO-OSWIATOWA

Popularyzacja

Opracowano 23 prelekcje, z których 19 było przeznaczonych dla młodzieży i 4 dla dorosłych. Dla młodzieży w świetlicy dworcowej wygłoszono 19 prelekcji na następujące tematy: Grodziska w Polsce wczesnośredniowiecznej (27 osób); Odzież i ozdoby stroju w Polsce wczesnośredniowiecznej (35 osób); Uzbrojenie w Polsce wczesnośredniowiecznej (31 osób); Obrządek pogrzebowy w Polsce wczesnośredniowiecznej (40 osób); Kuchnia w Polsce wczesno-

średniowiecznej (31 osób); Budownictwo w Polsce wczesnośredniowiecznej (16 osób) Sztuka wczesnośredniowieczna w Polsce (25 osób); Gniezno przed tysiącem lat (19 osób) Poznań w dobie początków państwa polskiego (17 osób); Kraków przed tysiącem lat (31 osób); Komunikacja w Polsce wczesnośredniowiecznej (11 osób) Miasta w Polsce wczesnośredniowiecznej (13 osób); Archeologia i ochrona zabytków archeologicznych (27 osób); Rolnictwo na ziemiach polskich w pradziejach i we wczesnym średniowieczu (23 osoby) Najdawniejsze dzieje rybołówstwa na ziemiach polskich (18 osób); Rzemiosło wczesnośredniowieczne w Polsce (2×) (63 osoby); Pieniąż w Polsce wczesnośredniowiecznej (27 osób); Zabytki wczesnośredniowiecznego piśmiennictwa w Polsce (32 osoby).

W Szkołach Podstawowych nr 3 i 11 w Gnieźnie wygłoszono cztery następujące prelekcje: Budownictwo w Polsce wczesnośredniowiecznej (71 osób); Grodziska w Polsce wczesnośredniowiecznej (12 osób); Odzież i ozdoby stroju w Polsce wczesnośredniowiecznej (37 osób); Gniezno przed tysiącem lat (60 osób).

W Szkołach Podstawowych w Jankowie Dolnym, Jarzabkowie, Kędzierzynie, Lednogórze, Modliszewku, Róży i Witkowie wygłoszono siedem razy prelekcję pt. Archeologia i ochrona zabytków archeologicznych (719 osób).

W Szkołach Podstawowych w Jankowie Dolnym, nicy, Fałkowie, Jankowie Dolnym, Jarzabkowie, Klecku, Lednogórze, Łubowie, Mielżynie, Modliszewku, Niechanowie (2×), Powidzu, Wierzycach (2×) i w Witkowie (2×) wygłoszono 17 razy prelekcję pt. Początki Państwa Polskiego w świetle źródeł archeologicznych (1140 osób).

Na ten sam temat w oparciu o stałą wystawę w Oddziale, przeprowadzono zgodnie z programem szkolnym 10 lekcji historii dla klas piątych Szkół Podstawowych z Gniezna. W tych lekcjach wzięło udział 342 dzieci.

Dla pracowników Służby Zdrowia w Gnieźnie wygłoszono odczyty pt.: Najdawniejsze dzieje Gniezna w wyniku wykopalisk (29 osób); i Budownictwo kamienne we wczesnośredniowiecznym Gnieźnie (34 osoby).

Dla studentów Akademii Medycznej z Poznania wygłoszono prelekcję na temat: Dziejów Gniezna od wczesnego średniowiecza do XVIII wieku (25 osób) i przedstawiono: Wczesnośredniowieczny zespół grodowy w Gnieźnie w świetle wykopalisk (ok. 100 osób).

Wszystkie prelekcje były ilustrowane zdjęciami, przezroczami względnie filmami.

Propaganda

W ramach popularyzacji archeologii, w Gazecie Poznańskiej ukazały się trzy następujące artykuły: Skarby znalezione 7 m pod ziemią (5. 2. 1969); Wielkopolska przed 10 wiekami (20. 5. 1969); Wystawa archeologiczna w Gnieźnie (14. 10. 1969); oraz w miesięczniku Przemiany: Obraz czasu (lipiec 1969). Również w Informatorze Imprez Turystycznych umieszczone były notatki tak o wystawie stałej jak i o czasowo eksponowanych. Trzy wystawy czasowe propagowane były poprzez miejscowy radiowęzeł oraz

przez rozsyłanie a także rozklejanie na terenie miasta afiszów i plakatów. Zwiedzającym wystawę pt. „Polskie badania archeologiczne na Bliskim Wschodzie i w basenie Morza Czarnego”, rozdano około 100 folderów przygotowanych przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu. Nadto, w ciągu roku sprzedano zwiedzającym 138 pocztówek, 28 broszur, 3 pamiątkowe medale Muzeum Archeologicznego w Poznaniu oraz 20 znaczków turystycznych.

Również w ramach popularyzacji archeologii podjęto współpracę z instruktorami terapii zajęciowej na terenie Państwowego Szpitala Chorób Układu Nerwowego. Dostarczono im pewnej ilości zabytków, które posłużyły pacjentom jako wzory do wykonania kopii, względnie jako podstawy do wywołania inwencji twórczej. Na wystawie przygotowanej na terenie Szpitala znajdują się prace w postaci skórzanych bucików, naczyń z papieroplastyki, zapinek z drutu brązowego itp.

Frekwencja

Stałą wystawę pt. „Ziemia Gnieźnieńska w okresie powstawania Państwa Polskiego” oraz trzy następujące wystawy czasowe: „Wielkopolska przed 10 wiekami w świetle źródeł archeologicznych”, „20 lat badań na Ostrówku w Opolu” oraz „Polskie badania archeologiczne na Bliskim Wschodzie i w basenie Morza Czarnego” zwiedziło ogółem 12 912 osób. W tej liczbie było 4 714 dorosłych oraz 8 198 młodzieży. Najwięcej zwiedzających było w maju i w lipcu, najmniejszą frekwencję zanotowano w styczniu. W 317 wycieczkach udział wzięło 11 569 osób. Pozostałe 1343, to osoby zwiedzające indywidualnie. Wstęp opłaciło 10 241 osób, a bezpłatnie udostępniono wystawy 2671 osobom. Po wystawach oprowadzono 131 wycieczek w których uczestniczyło 4020 osób oraz 172 osoby zwiedzające indywidualnie. Spośród wymienionych zanotować należy 122 gości zagranicznych przybyłych z: Czechosłowacji (17), Francji (12), Jugosławii (3), NRD (33 osoby, w tym 1 wycieczka), Szwecji (2), USA (1), Wielkiej Brytanii (3), Włoch (2), ZRA (8), ZSRR (3) oraz wycieczka studentów archeologii z różnych krajów (38). Po zabytkach miasta oprowadzono 3 wycieczki.

W odniesieniu do frekwencji na prelekcjach, to w Młodzieżowej Świetlicy Dworcowej 19 prelekcji wysłuchało 486 osób, w szkołach na terenie miasta i powiatu w 28 prelekcjach udział wzięło 2039 uczniów, a 4 prelekcje dla dorosłych wysłuchało 188 osób. W 10 lekcjach historii przeprowadzonych w oparciu o ekspozycję udział wzięło 342 dzieci. Ogółem w 51 prelekcjach i 10 lekcjach uczestniczyło 3055 osób.

Biblioteka

Do inwentarza księgozbioru wpisano w ciągu roku 24 nowe pozycje (nr inw. 470 - 493), inne uzupełniono uzyskanymi nabytkami. Z zakupu pochodzi 17 pozycji (16 nowych, 1 uzupełnienie); z abonamentu 5 pozycji (3 nowe, 2 uzupełnienia); z darów 6 pozycji (5 nowych, 1 uzupełnienie). Katalog alfabetyczny zwiększono o 23 kartki a rzeczowy o 228 kart. Z księgozbioru korzystali pracownicy Oddziału i Pra-

cowni Archeologicznej IHKM w Gnieźnie, oraz członkowie PTA.

Wystawy

Stała wystawa pt. „Ziemia Gnieźnieńska w okresie powstawania państwa polskiego” była czynna do 7 grudnia. W grudniu przystąpiono do remontu sal wystawowych. W ciągu okresu sprawozdawczego w Oddziale były eksponowane trzy wystawy czasowe. Pierwsza z nich pt. „Wielkopolska przed 10 wiekami w świetle źródeł archeologicznych” przygotowana przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu była czynna od 9 maja do 13 czerwca. Druga wystawa nosząca tytuł „20 lat badań na Ostrówku w Opolu” przygotowana przez Muzeum Śląska Opolskiego w Opolu, była udostępniona w czasie od 20 czerwca do 2 września. Ostatnia z wystaw czasowych pt. „Polskie badania archeologiczne na Bliskim Wschodzie i w Basenie Morza Czarnego” przygotowana przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, udostępniona była do zwiedzania od 10 października do 7 grudnia. Nasz Oddział przygotował dwie wystawy oświatowe. Przez cały rok pod hasłem „Ochrony zabytków” wystawione były w pomieszczeniach Oddziału wybrane zabytki pochodzące z badań ratowniczych przeprowadzonych w Gnieźnie w 1968 roku. Druga wystawa fotograficzna pt. „Wczesnośredniowieczna architektura kamienna Wielkopolski” przygotowana została na Dni Oświaty Książki i Prasy i umieszczona w dniach od 15 do 22 maja w Szkole Podstawowej nr 3 w Gnieźnie.

Pracownie

W zakresie prac fotograficznych wykonano 64 zdjęcia oraz 253 kopie względnie powiększenia. Pracownia działała wyłącznie dla potrzeb archiwum i działu oświatowego. W ramach prac rekonstrukcyjnych oczyszczono wszystkie uzyskane w tym roku zabytki i opatrzone metrykami. Zakonserwowano 38 zabytków żelaznych oraz fragmenty ołowianej armatury z witraża. Oczyszczono wszystkie zabytki znajdujące się na wystawie stałej. Dla wymienionej wystawy przygotowano 108 gipsowych kopii zabytków, z których 58 zastąpiono na planszach ekspozycyjnych przedmioty oryginalne. W magazynach zabytków nie prowadzono normalnej pracy z uwagi na to, że przez cały rok trwały prace adaptacyjne mające na celu przystosowanie nowootrzymanych pomieszczeń na cele magazynowe. Prace ograniczały się wyłącznie do przenoszenia kartonów z zabytkami z miejsca na miejsce, dla robienia miejsca na przeprowadzanie różnych prac rzemieślniczych.

Gromadzenie zbiorów i dokumentacji

Materiał zabytkowy pochodzący z badań ratowniczych po zaopatrzeniu w metryki został wpisany do inwentarza zabytków. W siedmiu pozycjach (1969: 1-7) zainwestaryzowano 17.429 zabytków (1 półkoszek, 13668 ułamków ceramiki, 41 naczyń i 3719 kości) pochodzących z Gniezna oraz z Niechanowa i Świątnik Wielkich pow. Gniezno. Do inwentarza zdjęć wpisano 59 pozycji (nr inw. 2230 - 2288). Wszystkie kopie wymienionych zdjęć opisano, wklejono

do albumu, a negatywy odłożono do archiwum. Do teczek archiwum naukowego przepisano częściowo dziennik z ratowniczych prac wykopaliskowych prowadzonych w 1968 roku na terenie Gniezna. Nadto, te czki archiwalne z Gniezna (st. 5), Dębiny, Małachowa Złych Miejsz i Witkowa pow. Gniezno uzupełniono nowymi informacjami. Kontynuowano również zbieranie notatek i artykułów prasowych dotyczących działalności naszego Oddziału i prac wykopaliskowych.

Inne

Na miejsce zatrudnionej na okres roku w charakterze pracownika administracyjnego ob. Barbary Kasprzakówny zatrudniono od 16 sierpnia ob. Bogumiłę Goździcką. Oddział nasz w dalszym ciągu zatrudnia tylko pięć osób.

Pracownik administracyjny w ciągu roku zajmował się wszystkimi sprawami związanymi z działalnością gospodarczą i administracyjną Oddziału.

Przynajmniej raz w kwartale omawiane były ze wszystkimi pracownikami Oddziału plany pracy kwartalne, na rok 1970 i na lata 1971 - 75, a w razie potrzeby odbywały się krótkie spotkania celem omawiania bieżących spraw Oddziału.

W zakresie prac konserwacyjnych którymi objęte zostały wszystkie pomieszczenia Oddziału znajdujące się na parterze wchodziło przede wszystkim malowanie ścian, podłóg, okien i drzwi. Odświeżono wszystkie pomieszczenia zajęte przez stałą wystawę a także pomieszczenia administracyjne, pracownie naukowe, pomieszczenia gospodarcze i sanitarne w ilości siedmiu izb. Część tych prac wykonano systemem gospodarczym we własnym zakresie.

Trwające od 1968 r. prace remontowe mające na celu przystosowanie pomieszczeń poddasza, znajdującego się na wysokości drugiego piętra w budynku przy ul. św. Jana 9, do potrzeb naszego Oddziału, nie zostały jeszcze zakończone. Dotąd, całą przestrzeń podzielono na dziesięć pomieszczeń. Ścianki działowe i sufity zostały wykonane z miękkich płyt pilśniowych. W ukośnym suficie wbudowano 26 nowych okien oświetlających wnętrza, a w ośmiu pomieszczeniach ustawiono piece kaflowe, wszędzie założono instalację elektryczną z lampami włącznikami oraz przeprowadzono instalację wodnokanalizacyjną podłączając trzy umywalnie, dwa zlewozmywaki oraz jedno oczko WC. Wszystkie pomieszczenia zostały pomalowane. Dotychczas tylko trzy pomieszczenia zostały zaopatrzone w płytki PCV i jedno w płyty paździerzowe pokrywające podłogi. Ponieważ jednak większość pomieszczeń nie ma jeszcze odpowiedniej podłogi, nie można było jeszcze całości zagospodarować. Dotąd przeniesiono z parteru ciemnię i urządzono ją poprzez dorobienie trwałych zasłon drewnianych na okna, wmontowanie półek itd. W drugim pokoju umieszczono archiwum naukowe. W związku z takim rozmieszczeniem, można było na parterze przenieść do innych niż dotąd pokoi administrację i bibliotekę, a pracownik naukowo-oświatowy otrzymał oddzielny, bliżej ekspozycji położony pokój.

W ciągu okresu sprawozdawczego, we własnym zakresie, sposobem gospodarczym dokonywano różnych napraw sprzętu i urządzeń.

OMÓWIENIA I RECENZJE

BÜCHERBESPRECHUNGEN UND REZENSIONEN DISCUSIONS ET REMARQUES CRITIQUES

Józef Kostrzewski

KILKA PRAC UCZONYCH RADZIECKICH ZWIĄZANYCH Z ETNOGENEZĄ SŁOWIAN

W literaturze radzieckiej pokazało się ostatnio kilka prac bardzo istotnych dla zagadnienia etnogenezy ludów słowiańskich. Wśród nich wymienić możemy książkę W. W. Martinova, *Słavianogermanskoje leksičeskoje vzajimodejstvije drevniejszej doby*, Minsk 1963. Autor tej książki należy do zdecydowanych zwolenników zachodniej (nadwiślańsko-nadodrzańskiej) prakolebki Słowian. Poglądowi temu dał wyraz m. in. w przytoczonej pracy, opartej na materiale językowym. Zna on też polską literaturę archeologiczną oraz językoznawczą i przytacza m. in. prace: J. Kostrzewskiego, J. Czekanowskiego, T. Lehra-Spławińskiego, M. Rudnickiego, G. Labudy i T. Milewskiego. Polemizuje natomiast z wywodami niemieckiego lingwisty M. Vasmera i powołując się głównie na znaną pracę J. Filipa (*Počátky slovenského osídlení v Československu*, Praha 1946) wykazuje błędność rozumowania Vasmera. W innej pracy: *Lingvo-geografija Pripiatskogo Polesia i etnogeneza Sloviań [w:] „Drevnosti Belorussi”*, Minsk 1968, powołując się na pracę J. W. Kucharenki, stwierdza Martinov, że Polesie prypeckie rozpada się na dwa obszary kulturowe, które dzieli bieg Jasiołdy, Prypeci i Horynia. W początku epoki żelaza w zachodniej części Polesia pojawiają się zabytki kultury pomorskiej związanej genetycznie z kulturą łużycką, we wschodniej części zaś zabytki kultury miłogrodzkiej. Później kultura pomorska przetwarza się w zarubiniecką, która stopniowo rozprzestrzenia się na całe Polesie. Ponieważ kultura miłogrodzka przypisywana jest ludom bałtyjskim, a zarubiniecka Słowianom, wynika stąd możliwość wykazania wędrówki Słowian z zachodu wzdłuż Prypeci ku wschodowi.

Jeżeli chodzi o pradziejowe osadnictwo Polesia, to wbrew dawnym poglądom, podzielanym m. in. także przeze mnie, Polesie nie było w pradziejach bynajmniej obszarem bezludnym, lecz przeciwnie, ziemią gęsto zaludnioną. Wykazał to w swojej pracy

J. W. Kucharenko, *K voprosu o miestie Polesia w processie etnogeneza Sloviań [w:] „Drevnosti Belorussi”*, Minsk 1966, s. 127 n.). Polesie dzieli się na dwie dość odrębne połacie. Granicę między nimi w ciągu długich wieków stanowiła linia idąca w przybliżeniu wzdłuż Jasiołdy i Prypeci (na przetrzeni od ujścia Jasiołdy do ujścia Horynia), przy czym zachodnia część była peryferią kultur nadwiślańskich i środkowo-europejskich, wschodnia zaś część peryferią kultur naddnieprzańsko-bałtyjskich. Ponieważ między tymi dwoma obszarami nie istnieją żadne granice fizjograficzne, można je wytłumaczyć jedynie różną przynależnością etniczną jej mieszkańców. Wiemy, że poczynając od środkowej epoki brązu zachodnia część Polesia, na zachód od wymienionej wyżej linii, zajęta była przez słowiańską ludność kultury łużyckiej, wschodnia zaś przez plemiona prabałtyjskie. Polesie stanowiło więc pomost, po którym w starożytności przesunęły się gromady słowiańskie z zachodu na wschód, z dorzecza Wisły do dorzecza Dniepru. Pogląd ten odpowiada zupełnie moim zapatrywaniom na najdawniejsze dzieje Słowiańszczyzny. Streszczenie swych poglądów zamieścił Kucharenko także w pracy pt.: *Polesie i jego miasto w processie etnogeneza Sloviań [w:] „Tezisy dokladov sovetskoj delegacii na I Meždunarodnom Kongresie Sloviańskoj Archeologii w Warszawie 1965”*, Moskwa 1965, s. 7-9. W pracach obu tych autorów archeologia polska uzyskała silne poparcie hipotezy o słowiańskości kultury łużyckiej, a tym samym o odwiecznej tubylczości naszych przodków słowiańskich na ziemiach dzisiejszej Polski, w dorzeczach Odry i Wisły. Warto tu jeszcze przytoczyć zdanie W. W. Kropetkina, *Černiachovskaja kultura i rimskaja impirija*, [w:] „Tezisy dokladov”, s. 15-17, że kultura czerniachowska powstaje nie na miejscowym podłożu scytyjsko-sarmackim i dacko-trackim, lecz w rezultacie szerokiego przesunięcia się plemion z terytorium kul-

tury przeworskiej (międzyrzecze Odry i Wisły). Związki genetyczne kultury czerniachowskiej z zabytkami dawnych Słowian (Sklawinów, Antów, Wenedów) mimo licznych prób (B. A. Rybakow, P. N. Tretiakow, M. J. Smiszko, E. W. Machno, M. J. Brajczewskiej i inni) nie zostały w pełni wykazane. Między kulturą czerniakowską a wczesnosłowiańskimi

zabytkami VI i VII w. istnieją nie tylko jaskrawe różnice typologiczne, lecz również znaczna przerwa chronologiczna. Ten pogląd W. W. Kropotkina jest również zgodny z poglądami moimi oraz tych archeologów polskich, którzy stoją na stanowisku tubylczości Słowian w dorzeczach Odry i Wisły i łączą początki Słowian z ludnością kultury łużyckiej.

B. Gediga, *Motywy figuralne w sztuce ludności kultury łużyckiej*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1970

W wydawnictwach Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN ukazała się kolejna książka dr. Bogusława Gedigi, znanego badacza zagadnień związanych z kulturą łużycką. Książkę tę, o objętości 270 stron, zaopatrzoną w 55 ilustracji oraz 3 mapy, wydał Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Temat podjęty przez autora nie należy do popularnych wśród polskich archeologów. Z wyjątkiem bowiem najstarszych okresów dziejów człowieka na naszym kontynencie¹ oraz polskiego wczesnego średniowiecza², zagadnienia związane ze sztuką nader rzadko znajdowały wyraz w publikacjach lat powojennych. Opinię tę można odnieść również i do okresu kultury łużyckiej, jakkolwiek zabytki ówczesnej ludności dostarczają wielu materiałów z zakresu sztuki, przede wszystkim użytkowej³. Oprócz bowiem opracowań zabytków sztuki w obrębie zwłaszcza monografii poszczególnych stanowisk archeologicznych, szersze uwagi poświęcono jedynie ornamentyce występującej na śląskiej ceramice malowanej⁴ oraz związkowi monumentalnych rzeźb ślązańskich z kulturą łużycką⁵. Osobno należy wspomnieć, że autor omawianej książki już od kilkunastu lat przejawiał zainteresowanie sztuką figuralną, co znalazło odzwierciedlenie w kilku artykułach⁶. W świetle powyżej zarysowanej sytuacji, po-

jawienie się obszernej rozprawy poświęconej niektórym przejawom sztuki ludności kultury łużyckiej, należy uznać za godne szczególnej uwagi.

Po wstępie, w którym autor bardzo zwięźle wskazuje na trudności towarzyszące podejmowaniu tematyki odnoszącej się do sztuki starożytnych społeczeństw pierwotnych oraz uzasadnia ramy podjętego przez siebie opracowania, następuje rozdział poświęcony tematycznemu i chronologiczno-przestrzennemu zakresowi pracy. Tamże znajdują się treściwe, ogólne uwagi o sztuce, zwłaszcza zaś figuralnej, ludności kultury łużyckiej oraz definicja owej sztuki. Autor wprowadza też czytelnika w problemy związane z zasięgiem kultury łużyckiej, jej datowaniem, co rzutuje na przestrzenne i czasowe granice pracy. Autor, zdając sobie sprawę z dyskusyjności niektórych poglądów na temat przede wszystkim zasięgu zjawisk obejmowanych mianem kultury łużyckiej, zajmuje w tym względzie stanowisko tradycyjne. Nie wydaje się to w pełni słuszne. Aczkolwiek nie można przecież wymagać od autora, by w przypadku pracy traktującej o niektórych zagadnieniach sztuki gruntownie uzasadniał swoje odmienne od podręcznikowych poglądy o zasięgu interesującej go kultury, to jednak może on je precyzować w formie krótkiej dygresji, lub nawet stwierdzenia. W przeciwnym bowiem wypadku wszelkie opracowania dotyczące marginesowo kwestii kontrowersyjnych musiałyby być albo poprzedzone odrębnymi rozprawami poświęconymi owym kwestiom, względnie też owe dyskusyjne sprawy zbywać zajęciem tradycyjnego stanowiska, nawet wbrew własnym poglądom ich autora. Piszę zaś o tym dlatego, że — jak to wynika z tekstu — autor byłby skłonny do kultury łużyckiej włączyć (na zasadzie grupy lokalnej) kulturę wysocką, a nie czyni tego jedynie — jak się wydaje — z niemożności rozstrzygnięcia tej kwestii w ramach przedstawianego opracowania.

W następnym rozdziale autor omawia stan badań nad zagadnieniem motywów figuralnych w sztuce ludności kultury łużyckiej. Kwestię tę rozpatruje na tle stanu badań nad kulturą łużycką w poszczególnych rejonach jej występowania, warunków znajdowania i stanu zachowania interesujących go zabytków. Bardzo słusznie podkreśla między innymi niepełne rozpoznanie treści odkrytych źródeł, zwłaszcza zaś brak analizy antropologicznej materiałów kostnych w odniesieniu do grobów, które dostarczy-

¹ Por. np. W. Antoniewicz, *Historia sztuki najdawniejszych społeczeństw pierwotnych*, cz. I, Warszawa 1951; W. Hensel, *Sztuka społeczeństw paleolitycznych*, Warszawa 1957.

² Por. np. A. Abramowicz, *Sztuka rybaków i rzemieślników gdańskich XI-XIII w.*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 8:1954, s. 325-353; tenże, *Studia nad genezą polskiej kultury artystycznej*, Łódź—Warszawa 1962; W. Hensel, *Early polish applied arts*, „Zbiornik Narodnog muzeja”, t. 4:1964, s. 197-199; M. Trzepacz, *Ornamentyka ceramiki okresu wczesnośredniowiecznego*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 6:1952, s. 163-169.

³ Na brak opracowań odnoszących się do sztuki, zwłaszcza użytkowej, ludności kultury łużyckiej w Polsce, zwróciłem uwagę w referacie, pt. *Przebieg wypracowania zagadnień z problematyki badań nad kulturą łużycką w Wielkopolsce* (oddany do druku w wydawnictwach jubileuszowych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), przedstawionym w listopadzie 1969 r. na sesji naukowej dotyczącej problemów badań archeologicznych Polski północno-zachodniej, zorganizowanej przez Katedrę Archeologii Pradziejowej i Wczesnośredniowiecznej UAM.

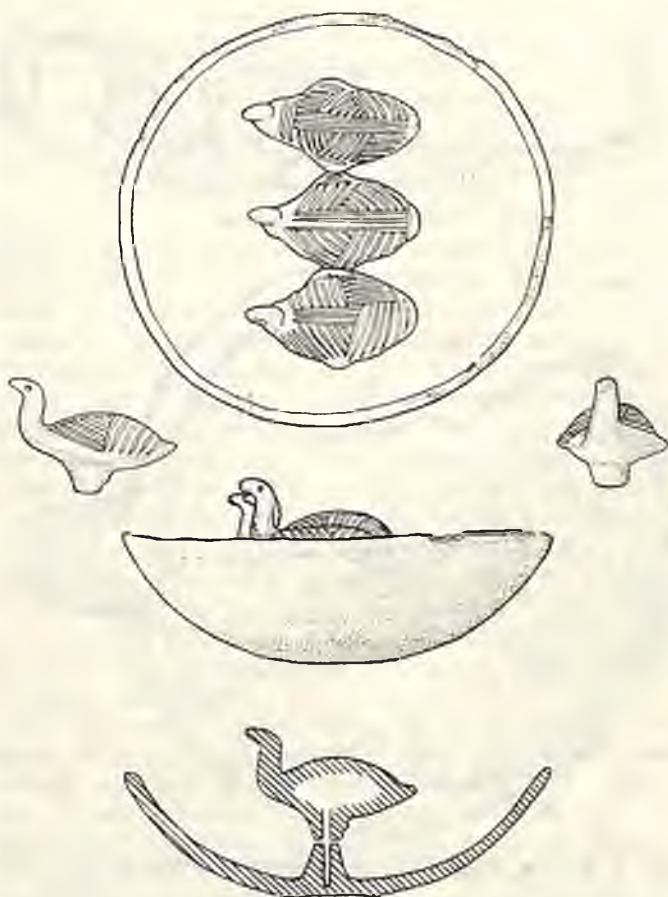
⁴ M. Remiszewska-Lowczycka, *Śląska ceramika malowana z okresu halsztackiego*, „Śląska”, z. 1:1958, s. 32-38.

⁵ Np. H. Cehak-Holubowiczowa, *Kamienne kręgi kultowe na Raduni i Słęży*, „Archeologia Polski”, t. 3:1959, s. 51-100; odmienne stanowisko reprezentują m. in. J. Orosz, *Z badań nad rzeźbą na górze Słęży k/Wrocławia*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 24:1962, s. 344-359; i J. Rosen-Przeworska, *Tradycje celtyckie w obrzędowości Protosłowian*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1964, s. 189-205.

⁶ B. Gediga, *Gliniane płaski w kulturze łużyckiej na Śląsku*, „Śląska”, z. 1:1958, s. 41-64; tenże, *Uwagi o glinianej plastyce figuralnej ludności kultury łużyckiej w Polsce*, „Sbornik”, t. 3:1963-1964, s. 124-128; tenże, *L'art figuratif de la population de la civilisation lusacienne*, [w:] *I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej*, t. II, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969, s. 109-112.

ły omawianych przez niego przedmiotów. Tutaj może należało zwrócić uwagę na odmienną sytuację charakteryzującą znaleziska grzechotek z cmentarzyśka w Laskach, pow. Kępno. Jakkolwiek bowiem na 80 znalezionych tam grzechotek tylko 3 posiadały mniej lub bardziej stylizowaną formę ptaków (w tym 1 grzechotka ornitomorficzna została znaleziona luźno, poza zespołem grobowym), to przecież przeprowadzona ekspertyza przepalonych szczątków ludzkich wykazała, że zabytki te mają wyraźną tendencję do występowania w pochówkach dziecięcych względnie osobników młodocianych⁷. Stwierdzenie to jest dosyć istotne, gdyż w tym wypadku ornitomorficzna forma owych przedmiotów w wyraźny sposób jest podporządkowana ich zasadniczej funkcji — wywoływaniu określonych efektów dźwiękowych, podobnie jak grzechotek o odmiennych kształtach, które wystąpiły w znacznie większej ilości. W dalszej części tegoż rozdziału autor dosyć szczegółowo przedstawia dotychczasowe publikacje odnoszące się do interesującego go tematu.

Dalszy, obszerny rozdział jest poświęcony formalno-typologicznej, chronologicznej i terytorialnej analizie materiału zebranego przez autora. Kolejno omawiane są więc gliniane przedstawienia postaci ludzkiej, gliniane figurki zwierząt czworonożnych, ryb oraz bliżej nie określone przedstawienia zoomorficzne, figurki ptaszków, naczynia zoomorficzne, przedstawienia szczegółów anatomicznych zwierząt i ludzi, ryte przedstawienia figuralne, przedstawienia figuralne jako element zdobniczy, oraz zagadnienie monumentalnych rzeźb ślązańskich. Ta część pracy, poświęcona systematyce motywów figuralnych w sztuce ludności kultury łużyckiej, sprawiła chyba sporo kłopotu autorowi. Miał on bowiem do wyboru rozmaite kryteria kwalifikacyjne w odniesieniu do bardzo zróżnicowanego, niezmiernie często mocno zindywidualizowanego materiału. Jakkolwiek więc przyjęty przez autora podział został na wstępie rozdziału krótko uzasadniony, może on budzić niekiedy wątpliwości, wynikające z innego spojrzenia na te same materiały. Wydaje się więc, że można było — z uwzględnieniem wewnętrznego podziału na grupy i typy, który i tak stosuje autor — omówić osobno wszelkie motywy antropomorficzne, ornitomorficzne, zwierząt czworonożnych oraz sceny narracyjne, wydzielając z tego układu jedynie kwestię monumentalnych rzeźb ślązańskich. W ten sposób uzyskano by zbiorcze dane o występowaniu pewnych określonych motywów, co wydaje się być ważniejsze od tego, czy np. schematyczna z reguły postać ludzka jest modelowana w glinie, czy też ryta lub wypunktowana naczyniu. Uniknęłoby się w ten sposób możliwości popełnienia większych niekonsekwencji, co np. może mieć miejsce w odniesieniu do niektórych fragmentarycznie zachowanych glinianych figurek ornitomorficznych, które aczkolwiek omówione jako samodzielne przedstawienia, mogą być przecież częścią innych zespołów — uwagę na to zwraca zresztą sam autor. Kwestia ta znajduje obecnie szczególne

Ryc. 1. Klein Döbbern, pow. Cottbus-Land. Misa z figurkami ptaszków. Wg D.-W. Bucka

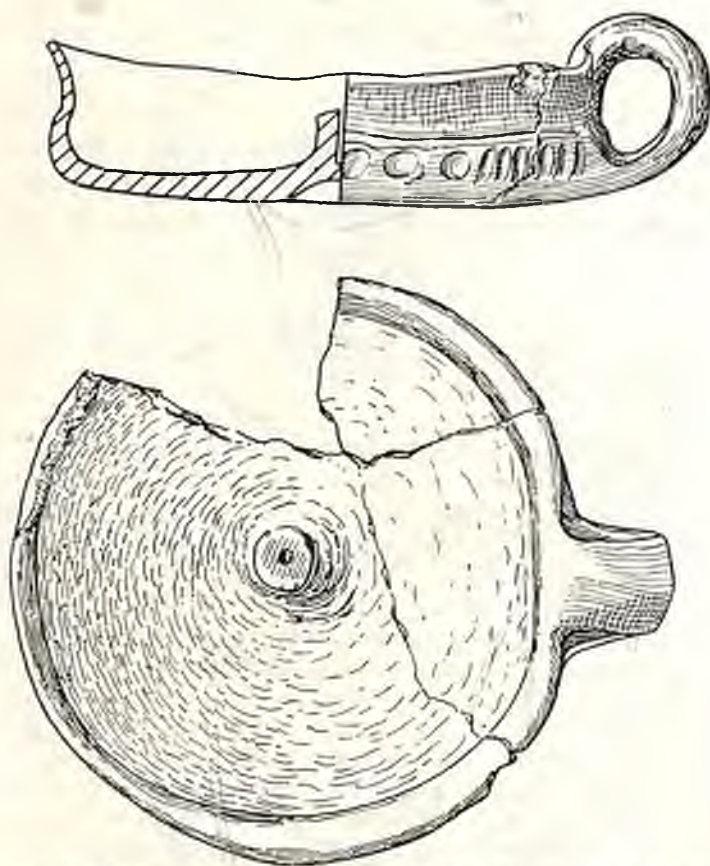
uzasadnienie z racji odkrycia w grobie z najmłodszego okresu epoki brązu w Klein Döbbern, pow. Cottbus-Land, misy, w której figurki ornitomorficzne były osadzone (np. na patyczkach) na znajdujących się w niej sęczkach glinianych⁸ (ryc. 1). Stąd też traci aktualność pogląd wyrażony przez autora, jakoby wszystkie naczynia z umieszczonymi w środku figurkami ptaszków posiadały je trwale umocowane. Pogląd ten zresztą od samego początku nie odpowiadał rzeczywistości, jako że analogiczną sytuację reprezentuje miska z ptaszkiem (a właściwie z dwoma ptaszkami, gdyż choć zachował się jeden, to jednak w naczyniu tym znajdują się dwa sęczki gliniane dla osadzenia figurek) z Burg-Lütgenberg, pow. Cottbus⁹, której rycinę zamieszcza autor w swej pracy. Nie od rzeczy będzie wreszcie wspomnieć i o tym, że są i takie zabytki, które wyłącznie pośrednio poświadczają umieszczanie w nich wyobrażeń figuralnych, według dużego prawdopodobieństwa ornitomorficznych. Można tu wskazać np. na znany już w literaturze¹⁰ czerpak gliniany z pojedynczym sęczkiem dla osadzenia figurki (ryc. 2) z młodszobrazowego cmentarzyśka w Buczu, pow. Kościan¹¹, czy też na misy z 1 i 2 sęczkami z cmen-

⁸ D.-W. Buck, *Ein Grab der jüngsten Bronzezeit mit Vogelschale von Klein Döbbern, Kr. Cottbus-Land*, „Ausgrabungen und Funde”, t. 15 : 1970, s. 137 - 145.

⁹ [R.] Behla, *Ein thönerner Schwan*, „Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte”, R. 1897, s. 362.

¹⁰ Por. np. H. Jentsch, *Die archäologische Stellung der Schale mit Vogelfigur von Burg im Spreewalde*, „Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte”, R. 1897, s. 591.

⁷ M. Cwirko-Godycki, A. Wrzosek, *Grzechotki z grobów cmentarzyśka łużyckiego w Laskach, w pow. kępińskim*, „Światowit”, t. 17 : 1938, s. 171 - 172 i 248; A. Wrzosek, M. Godycki, *Kości z grobów ciepłopalnych kultury łużyckiej cmentarzyśka w Laskach pow. kępińskiego*, „Przegląd Antropologiczny”, t. 28 : 1962, z. 2, s. 12 - 41.

Ryc. 2. Bucz, pow. Kościan. Czerpak z sęcziem dla osadzenia figurki

tarzyska datowanego na IV i V okres epoki brązu we Wrzeszczynie, pow. Czarnków¹². Jeśli zaś dodać, że nie tak znowu wyjątkowe są naczynia gliniane, przede wszystkim misy, datowane na młodszą epokę brązu i wczesną epokę żelaza, posiadające zaś na dnie wewnątrz naczynia spłaszczoną wypukłość, na której można było ustawiać figurki zaopatrzone w płaską stopkę¹³, to kwestia konsekwentnego rozdzielenia samodzielnych przedstawień ornamentoficznych i tych, które stanowiły element zdobniczy innych przedmiotów, nie wydaje się możliwa do przeprowadzenia.

Jeśli natomiast chodzi o samo zestawienie materiałów, zebranych przez autora i poddawanych obecnie analizie, to z konieczności pobieżne jego przeglądnięcie wykazuje przede wszystkim brak w nich przedstawienia twarzy ludzkiej na tzw. kadzielnicy glinianej ze Środy¹⁴ (ryc. 3). A jest to zabytek pochodzący z cmentarzyska ludności kultury łużyckiej, datowanego na młodszą epokę brązu i wczesną epokę żelaza¹⁵. Jakkolwiek też jest uzasadnione przypusz-

¹² Zabytek ten znajduje się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu (nr inw. HG 1104).

¹³ D. Durczewski, W. Smigielski, *Materiały do osadnictwa ludności kultury łużyckiej w Wielkopolsce*, cz. II, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 17:1966, s. 76, 154 (ryc. 38) i 155 (ryc. 1).

¹⁴ Por. np. D. Durczewski, W. Smigielski, *op. cit.*, s. 76 i 154 (ryc. 36) oraz s. 81 i 160 (ryc. 38); L. Feyerabend, *Das Gräberfeld bei Gross-Särchen, Kreis Hoyerswerda*, „Jahreshefte der Gesellschaft für Anthropologie und Urgeschichte der Oberlausitz”, t. 2, z. 3-4:1909, s. 289, ryc. 13 i 14. Podobne zabytki są też znane z cmentarzyska w Laskach, pow. Kępno.

¹⁵ B. Erzepki, J. Kostrzewski, *Album zabytków przedhistorycznych Wielkiego Księstwa Poznańskiego zebranych w Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu*, z. 3, Poznań 1914, s. 6 i tabl. XLVI, ryc. 19. Por. też ostatnio J. Kostrzewski, *Wielkopolska w pradziejach*, Warszawa—Wrocław 1955, s. 147 (ryc. 408) i 176.

¹⁶ Por. T. Malinowski, *Katalog cmentarzysk ludności kultury łużyckiej w Polsce*, t. 2, Warszawa 1961, s. 200-201.

czenie, że owo wyobrażenie powstało pod wpływem kultury pomorskiej¹⁶, to jednak nie tylko same okoliczności znalezienia, lecz i fakt, że tzw. kadzielnice są zupełnie nieznane w kulturze pomorskiej dowodzą, iż sam przedmiot został wykonany w obrębie kultury łużyckiej, a więc spełnia wszelkie warunki, by został uwzględniony w omawianej pracy. Przypomnieć można bowiem, że autor uwzględnia w niej „wyroby noszące znamiona twórczości artystycznej, które wystąpiły na obszarze zajęтым w poszczególnych okresach epoki brązu i w okresie halstańskim przez kulturę łużycką, a stanowiące najprawdopodobniej wyroby miejscowe” (s. 11).

Wydaje się natomiast, że autor zbyt bezkrytycznie, za sugestiami zawartymi w niektórych publikacjach¹⁷, wprowadził do swego opracowania rzekome przedstawienie ryby, pochodzące z Sobiejuch, pow. Żnin. Wprawdzie zastrzega się on, że przedmiot ów należy traktować z ostrożnością, jednakże nie przeszkodziło to w określeniu go jako „nader interesującego fragmentu glinianej plastyki figuralnej”. Otóż — moim zdaniem — ów ułamek przedmiotu glinianego z Sobiejuch wydaje się być najprawdopodobniej uchwytem grzechotki. Wielu przykładów grzechotek z takim właśnie uchwytem, analogicznie ukształtowanym i podobnie przedziurkowanym, dostarcza np. wspomniane już cmentarzysko w Laskach¹⁸.

Tę część swojej pracy autor bardzo bogato ilustruje zarówno rysunkami, jak i fotografiami omawianych zabytków. W niektórych nawet wypadkach można zauważyć, że — zupełnie zresztą słusznie — autor swoje wywody dokumentuje nie tylko wyobrażeniem całego przedmiotu, lecz również dodatkowo jego detali. Szkoda więc, że owa tak efektownie przedstawiająca się strona ilustracyjna pracy została zubożona przez pominięcie w niej wyobrażenia unikalnego do tej pory w kulturze łużyckiej znaleziska w postaci trójpalczastej ręki glinianej, znalezionej w Smuszewie, pow. Wągrowiec. Była ona bowiem publikowana zarówno jako rysunek¹⁹, jak i na

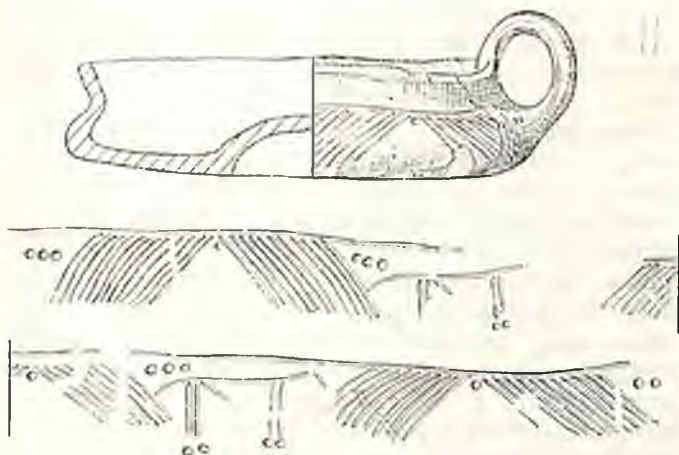
Ryc. 3. Środa, m. pow. Tzw. kadzielnica gliniana z wyobrażeniem twarzy ludzkiej. Wg. J. Kostrzewskiego

¹⁶ Por. ostatnio T. Malinowski, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1960, s. 153 i mapa XXV.

¹⁷ Z. Bukowski, *Łużyckie osiedle obronne w Sobiejuchach*, pow. Żnin, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 24:1960, s. 211, tabl. L, ryc. 14.

¹⁸ M. Cwirko-Godycki, A. Wrzosek, *op. cit.*, s. 249-251.

¹⁹ T. Malinowski, *Badania archeologiczne grodziska kultury łużyckiej w Smuszewie, pow. Wągrowiec, w 1959 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 13:1961, s. 66.

Ryc. 4. Błotnica, pow. Wolsztyn. Czerpak z ornamentem zawierającym wyobrażenia zwierząt

zdjęciu fotograficznym²⁰. Jeśli już mowa o stronie ilustracyjnej niniejszego rozdziału, to wypada zwrócić uwagę na tę okoliczność, że opublikowane zdjęcie czerpaka z Błotnicy, pow. Wolsztyn (s. 135), nie uwiadcza jednej, dosyć chyba wyjątkowej cechy, występującej w przedstawieniach zoomorficznych na owym naczyniu. Może właśnie dlatego sprawa ta nie zwróciła uwagi autora. Otóż obydwie postacie zwierząt posiadają wyraźnie zaznaczone samcze znamiona płciowe (ryc. 4). To powtarzanie się owej cechy wskazuje, że nie jest to „błąd” w rysunku, lecz celowe oznaczenie płci przedstawionych zwierząt.

Aby zakończyć uwagi odnoszące się do tego rozdziału omawianej pracy, należy ponadto zastanowić się nad pewną niekonsekwencją autora. Otóż określając w jednym z poprzednich rozdziałów tematyczny i chronologiczno-przestrzenny zakres swej pracy przyjął w nim (s. 14) — w ślad za pewnymi publikacjami²¹ (których zresztą nie przytacza) — że na Pomorzu Wschodnim kultura łużycka trwa jeszcze w okresie halsztackim C, że kultura pomorska wykrystalizowała się tam dopiero w okresie halsztackim D. Jakkolwiek też miałem możliwość przeciwstawić się temu pogładowi²², to jednak nie mogę czynić zarzutu autorowi, że w tej kwestii zajmuje inne stanowisko. Stanowisko to winno jednak pociągnąć za sobą omówienie w pracy o motywach figuralnych w sztuce ludności kultury łużyckiej także popielnic i pokryw „oczkowych”, datowanych w olbrzymiej większości właśnie na okres halsztacki C²³. Wbrew bowiem dowodzeniom, że owe „oczka” miały służyć lepszemu zamknięciu naczynia²⁴, wykazano chyba w sposób wystarczający, iż popielnice i pokrywy „oczkowe”, to bardzo schematyczne, prymitywne przedstawienie niektórych elementów twarzy ludzkiej²⁵. Przypomnę przy tym, że w wywo-

dach na powyższy temat, oprócz wskazania na fakt takiego usytuowania „oczek”, że nie mogły one spełniać przypisywanych im celów praktycznych²⁶, przytoczono przykłady pokryw posiadających prócz przekłutych „oczek” również analogiczny otwór symbolizujący usta, a ponadto, w jednym wypadku, dodatkowo plastyczny guzek na oznaczenie nosa²⁷.

Brak konsekwencji jest więc chyba widoczny. Trudno jest też wnikać w intencje autora, które skłoniły go do zajęcia takiego właśnie stanowiska. Można jedynie zwrócić uwagę na to, że uwzględnienie motywów „oczkowych” wymagało by — choć krótko — wspomnienia o ich dalszym rozwoju, co wychodziło by znacznie poza zakres pracy autora. Dlatego też jeszcze raz należy podkreślić, że przesuwanie granicy między kulturą łużycką a kulturą pomorską na przełom okresu halsztackiego C i D wyraźnie przedziela kolejne etapy kształtowania się tego tak charakterystycznego elementu kultury pomorskiej, jakim są popielnice twarzowe²⁸. Jeśli stanowisko autora wobec popielnic i pokryw „oczkowych” wyniknęło z chęci uniknięcia takiego przedzielenia, to winien on także zrewidować przyjętą przez siebie końcową granicę kultury łużyckiej na Pomorzu Wschodnim.

Kolejny rozdział omawianej pracy jest poświęcony kształtowaniu się przedstawień figuralnych w sztuce ludności kultury łużyckiej. Jest to przede wszystkim podsumowanie analizy przeprowadzonej w poprzednim rozdziale (z wyjątkiem rzeźb ślezańskich, które w pełniejszy sposób zostały ocenione uprzednio), ze szczególnym zwróceniem uwagi na sprawę chronologicznego i terytorialnego zasięgu poszczególnych wyobrażeń oraz nasycenia nimi kultury łużyckiej. Odnośnie i do tej części pracy można byłoby powtórzyć dezyderat, by kwestie te były omówione zbiorczo również w ramach określonych motywów, których rola w sztuce ludności kultury łużyckiej silniej wówczas zarysowałaby się w określonym czasie i przestrzeni. Wprawdzie autor wyraźnie stwierdza, że tego rodzaju ujęcie będzie zawarte w następnym rozdziale jego pracy, jednakże — jak można sądzić — wykracza ono poza określone tytułem ramy owego rozdziału, obniżając spistość konstrukcyjną całego opracowania. Ponadto autor stara się obecnie prześledzić zmiany zachodzące w formie, technice wykonania oraz w kompozycji interesujących go przedstawień, rozpatrując ten problem na tle zarówno ówczesnego garncarstwa, jak i ornamentyki geometrycznej.

Następny rozdział książki dotyczy genezy i funkcji przedstawień figuralnych w sztuce ludności kultury łużyckiej. Autor snuje tu swoje rozważania na szerokim tle terytorialnym i chronologicznym, często odwołując się do np. sztuki neolitycznej, upatrując w niej korzenie niektórych interesujących go zagadnień. Dużo miejsca poświęca też autor kwestiom kultowo-obrzędowym, wiążącym się niewątpliwie ze znaczną częścią omawianych przez niego zabytków. Wydaje się, że czyni to w sposób umiar-

²⁰ D. Durczewski, *Grodzisko kultury łużyckiej w Smuszewie*, „Z otchłani wieków”, R. 26 : 1960, s. 223.

²¹ Por. J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jazdzewski, *Pradzieje Polski*, wyd. II. Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 210 i 219.

²² T. Malinowski, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*, s. 10.

²³ T. Malinowski, *op. cit.*, s. 72-77, zwłaszcza zaś tabela 4 na s. 76.

²⁴ Np. W. La Baume, *Gesichtsurnen und Hausurnen*, „Archiv für Anthropologie”, NF t. 23 : 1935, s. 4; J. Kostrzewski, *Rec. : Wolfgang La Baume, Die pommerellischen Gesichtsurnen*, *Mainz* 1963, „Archeologia Polski”, t. 10 : 1965, s. 374.

²⁵ T. Malinowski, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*, s. 152.

²⁶ Por. G. Ossowski, *Prusy Królewskie*, Kraków 1879, s. 93.

²⁷ Por. W. La Baume, *Gesichtsurnen und Hausurnen*, s. 23, 29 i 31; tenże, *Die Anfangsstufe der ostgermanischen Gesichtsurnenkultur*, „Prussia”, t. 32, cz. 2 : 1933, s. 228-229 i 236.

²⁸ T. Malinowski, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*, s. 10.

kowany, zdając sobie sprawę z częstej dyskusyjności zarówno spraw odnoszących się do genezy, jak i do szczególnie funkcji niektórych zabytków. Jednakże — jak się wydaje — zbyt słabo została tu zaakcentowana kwestia reprezentatywności przede wszystkim glinianych, rzadziej brązowych, zabytków sztuki figuralnej w odniesieniu do całokształtu tego rodzaju przedstawień u ludności kultury łużyckiej. Autor stwierdza bowiem (s. 193), że figurki ptaszków mogły być wykonywane również i z nietrwałych materiałów, z drewna, słomy itp. (można też dodać: z ciasta) — opinię tę można byłoby chyba rozszerzyć i na inne przedmioty. Wydaje się nawet, że w odniesieniu do ptaszków opinię tę można byłoby nie tylko wysunąć, ale i uzasadnić. W moim mniemaniu wskazują na to przytoczone wyżej przykłady znajdowania w grobach naczyń glinianych z sęczkami przystosowanymi do osadzenia w nich figurek ornitomorficznymi, choć same figurki nie zostały odnalezione. Nie jest wykluczone, że również cytowane przez autora naczynie z Burg-Lütgenberg, oprócz znalezionej w nim figurki glinianego ptaszka, zawierało pierwotnie i drugą figurkę wykonaną z tworzywa ulegającego szybkiemu rozkładowi, gdyż przecież występowały w nim 2 sęczi dla osadzenia ptaszków.

Jeśli jesteśmy już przy ptaszkach, można powiedzieć kilka słów na temat grzechotek ornitomorficznymi. Jak to już podniesiono poprzednio, ich funkcję należy rozpatrywać w kontekście innych grzechotek, jeśli nawet nie posiadają one kształtów interesujących autora. Ekspertyzy przepalonych szczątków ludzkich z grobów, w których znaleziono grzechotki ornitomorficzne i innych kształtów wskazują zaś dobitnie²⁹, co potwierdza również sam autor (s. 195), że w większości wypadków wystąpiły one albo w grobach dzieci, albo też osobników młodocianych. Nic więc nie stoi na przeszkodzie temu, by ich funkcję magiczną, najprawdopodobniej apotropaiczną, w dużym stopniu wiązać z szeroko pojętym wiekiem dziecięcym. Oczywiście, młodsze dzieci mogły przedmioty te traktować jako również pewnego rodzaju zabawki, gdy natomiast starsze, również narażone przecież na szereg niebezpieczeństw, nosiły je już wyłącznie ze względów magicznych³⁰. Warto bowiem i na to zwrócić uwagę, że znaczna część grzechotek, nawet i wśród ornitomorficznymi, jest zaopatrzona albo w otwór, albo w uszko służące do zawieszania.

Z innych spraw odnoszących się do obecnego rozdziału można wymienić jeszcze kwestię rogów modelowanych w glinie. Zupełnie słusznie autor zwraca uwagę na możliwość łączenia ich z obrzędami kultowymi. Są bowiem źródła archeologiczne, które zdają się wskazywać na odgrywanie — być może jedynie w dosyć wąskich ramach terytorialnych — szczególnej roli przez np. rogi tura. W ten sposób można próbować interpretować wyjątkowy fakt³¹ znalezienia na cmentarzysku w Górszewicach, pow. Szamotuły, w jednym z grobów 2 rogów tego zwie-

rzęcia³² oraz pary starannie odciętych analogicznych rogów w rumowisku jednej z chat na grodzisku w Komorowie, pow. Szamotuły, przy stwierdzonym ścisłym związku obydwu tych stanowisk³³.

Zakończenie pracy stanowi rozdział zawierający uwagi o wartości poznawczej przedstawień figuralnych i ich perspektywach badawczych. Autor podkreśla tu przede wszystkim duże znaczenie opracowanych przez siebie materiałów dla badań religioznawczych, zwraca też uwagę na potrzebę pełniejszego — niż do tej pory — rozpoznawania treści historycznej zespołów, w których one wystąpiły. Wskazuje też na istnienie szerokich powiązań kultury łużyckiej z innymi regionami, co wpływało na kształtowanie się jej oblicza. Wykazuje też fakt dużego zróżnicowania kultury łużyckiej pod względem stosowania przez nią w sztuce motywów figuralnych.

Książkę uzupełnia katalog materiałów uwzględnionych przez autora, ułożony zgodnie z jego klasyfikacją na rodzaje przedstawień, ich typy oraz podtypy. W związku z niemożnością uwzględnienia w nim pełnej literatury dotyczącej poszczególnych zabytków, autor z reguły ogranicza się do podania jednej pozycji, z której zaczerpnął ilustrację, względnie która zawiera odsyłacze do dalszych publikacji. Jest to słuszne zwłaszcza wówczas, gdy autor opiera się na opracowaniach omawiających zbiorczo pewne interesujące go zabytki, lecz budzi wątpliwości wtedy, gdy wykorzystuje z drugiej ręki materiały zawarte w publikacjach uwzględniających je marginesowo. Poza tym można tu wskazać, że niektóre informacje zawarte w owym katalogu sugerują, iż pewne materiały nie były publikowane, jakkolwiek nie zawsze jest to zgodne z rzeczywistością. Tytułem przykładu można podać, że naczynie ze sceną narracyjną z Klimontowa, pow. Sandomierz, było już publikowane³⁴, co nie wynika z katalogu (s. 256).

Innym mankamentem katalogu jest okoliczność, że podaje on niekiedy zdezaktualizowaną przynależność powiatową niektórych miejscowości (oczywiście, znajduje to wyraz również i w tekstowej części książki), czasem w obrębie powiatów nie istniejących od kilkunastu lat. Wydaje się, że w odniesieniu do tej książki było już możliwe zweryfikowanie owej przynależności w oparciu o daleki wprawdzie od doskonałości, ale opublikowany urzędowy spis miejscowości w Polsce³⁵.

Kończąc omawianie zawartości książki należy także dodać, że jest ona zaopatrzona w streszczenie w języku angielskim.

Przed przejściem do końcowych refleksji, nasuwających się przy lekturze pracy o motywach figuralnych w sztuce ludności kultury łużyckiej można jeszcze podać, że zarówno korekta, jak i errata omięła pewną ilość usterek, zwłaszcza odnoszących się

²⁹ M. Cwirko-Godycki, A. Wrzosek, op. cit., s. 171 - 172 i 248.

³⁰ Por. T. Malinowski, *Prastoiarskie osadnictwo w Słupcy*, Poznań 1968, s. 88 - 89.

³¹ T. Malinowski, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury łużyckiej w Polsce*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 14: 1962, s. 68 - 71.

³² Z. Płeczyński, *Cmentarzysko z wczesnego okresu żelaznego (700 - 400 przed n.e.) w Górszewicach, w pow. szamotulskim*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 4: 1954, s. 114 i 141.

³³ Por. T. Malinowski, *Komorowo — gród na bursztynowym szlaku*, „Z otchłani wieków”, R. 37: 1971, w druku.

³⁴ [J.] Lepkowski, *Eine Aschenurne mit Relier-Ornamenten von Sandomir*, „Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte”, R. 1888, s. 551 - 552.

³⁵ *Spis miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1967.

do nazw miejscowości. Szkoda też, że załączone do pracy luźne mapy nie zostały objęte kolejną numeracją.

Przystępując do końcowych uwag trzeba wyraźnie podkreślić, że powyższe omówienie nie rości sobie pretensji do pełnego, wnikliwego spojrzenia we wszystkie problemy, będące przedmiotem zainteresowań autora w jego najnowszej książce. Wynika to zarówno z bogactwa, złożoności owej problematyki, jak również i z racji bardzo specjalistycznego niekiedy wywodu prowadzonego przez autora.

Mogłoby się też wydawać, że powyższe omówienie jest tendencyjne, gdyż z zasady wskazuje na usterki pracy, częstokroć zresztą oceniane z pozycji subiektywnej. Pragnąłbym uniknąć takiego osądzenia. Koncentrując swoją uwagę na owych usterekach, nie miałem bowiem zamiaru podważać dużego znaczenia omawianej pracy dla poznania dziejów ludności kultury łużyckiej, która odegrała ważną rolę w pradziejach ziem środkowej Europy. Wkład bowiem autora w to poznanie jest niezaprzeczalny. Dużym jego osiągnięciem jest więc i przeprowadzenie wnikliwej analizy zgromadzonego materiału, i wyciągnięcie z niej wielu prawidłowych wniosków nie tylko formalno-chronologicznych, lecz przede wszystkim historycznych. Podejście historyczne cechuje zresztą — jak się wydaje — stosunek autora do ogółu materiałów archeologicznych, nie tylko tych, które były przedmiotem omawianej pracy. Godne uwagi jest także położenie znacznego nacisku na sprawy metodyczne, związane z badaniami sztuki —

nie tylko figuralnej i nie tylko będącej pozostałością po ludności kultury łużyckiej. Autorowi należy się wdzięczność za podjęcie tematu, który przecież nie cieszy się zbyt dużą popularnością wśród archeologów. Mogę tu zresztą dodać, że zawsze łatwiejsze jest krytykowanie cudzych potknięć, niż samemu podjęcie wysiłku opracowania tak poważnego tematu, a intencją niniejszego omówienia było przede wszystkim przedyskutowanie niektórych wywodów autora oraz uzupełnienie ich własnymi spostrzeżeniami.

Wydaje się ponadto, że jedynie krytyczne, choćby subiektywnie pojęte uwagi, mogą prowadzić do wzrostu zainteresowań starożytną sztuką, w tym również sztuką ludności kultury łużyckiej, co przecież postuluje autor we wstępie do swojej pracy. A do zrobienia w tym zakresie jest jeszcze dużo, gdyż przecież motywy figuralne nie wyczerpują całości problemu. Interesujące byłoby ponadto rozszerzenie tych badań zwłaszcza na sztukę ludności kultury pomorskiej, wykazującą znaczne bogactwo w zakresie m. in. przedstawień figuralnych, a ponadto częściowo współwystępującą i genetycznie związaną z kulturą łużycką³⁶.

Tadeusz Malinowski

³⁶ Spora ilość materiałów i obserwacji interesujących B. Gedige, a pominiętych w jego pracy, przynosi nowo opublikowany artykuł F. Horsta, *Zur Gruppengliederung der Hafgerülten Keramik der jüngeren Bronzezeit im Elbe-Oder-Raum*, „Zeitschrift für Archäologie”, t. 4 : 1970, s. 177 - 192 (dop. w korekcie 12 V 1971 r.).

E. V. Č e r n e n k o, *Skifskij dospiech*, Kijew 1958, 191 s., wyd. Akademija Nauk Ukrainskoj SSSR, Institut Archiologii.

Praca E. V. Černenki zwróci uwagę wszystkich, którzy interesują się problemami sztuki wojennej. E. V. Černenko po raz pierwszy w archeologii rozpatrzył wyczerpująco kompleks scytyjskiego uzbrojenia ochronnego. W monografii, po obszernym wstępie, kolejne rozdziały poświęcone zostały takim elementom tego uzbrojenia, jak: pancerze, pasy bojowe, hełmy, tarcze i nagolenniki. Specjalnie interesujące są rozważania autora nad pochodzeniem zbroi. W tekście znajdują się liczne ilustracje, a po uwagach końcowych — cenny dodatek w postaci tablic zbiorczych dla każdego z omawianych rodzajów zabytków.

Uzbrojenie Scytów budziło od dawna zainteresowanie badaczy, jednak w rezultacie niedostatecznej znajomości całego kompleksu broni (tzn. nie tylko zaczepnej ale i ochronnej) ustalili się i utrzymał szereg błędnych poglądów. Nieprawidłowa ocena roli uzbrojenia ochronnego w zestawie scytyjskim (na skutek na ogół gorszego zachowania się w grobach) doprowadziła np. do błędnych wniosków na temat roli konnicy u Scytów. Uznano, że środki ochronne nie były u plemion północno-nadczarnomorskich szeroko rozpowszechnione, a tylko korzystała z nich arystokracja. Autor podkreśla, że Scytowie z momentem swego wyjścia na arenę historii w drugiej połowie VII w. p. n. e., znani byli jako lud wojowniczy, posiadający silną organizację wojskową. Świadczenia

starożytnych autorów o szczególnym znaczeniu wojny i sztuki wojennej u tego koczowniczego plemienia zyskują trafne potwierdzenie w zabytkach archeologicznych — w kurhanach scytyjskich znaleziono całe arsenały uzbrojenia.

E. V. Černenko uznał za nieodzowne szczegółowo zbadać scytyjskie uzbrojenie ochronne, zwracając specjalną uwagę na jego produkcję, typologię, pochodzenie. Omawiając interesujące go zabytki, wykorzystuje też dane z zakresu sztuki plastycznej, tzn. wyobrażenia wojowników scytyjskich na przedmiotach antycznej toreutyki oraz scytyjskie stele antropomorficzne. Interpretacja tych ostatnich może budzić co prawda nieraz wątpliwości — np. niejasna jest sprawa płyt na pancerzu wojownika przedstawionego na steli przechowywanej w Muzeum Donieckim (por. ryc. 4 i s. 17).

Rozdział poświęcony pancerzom (s. 7-56) zaczyna autor od ustalenia dotychczasowego stanu badań nad tą interesującą grupą uzbrojenia ochronnego i od podania dotyczącej jej bibliografii. Swoje dociekania oparł o znaleziska ponad 200 całych pancerzy lub ich fragmentów. Stopniowy wzrost ilości pancerzy w czasach od VI do IV-III w. p. n. e. przedstawiony został na specjalnej tablicy; najwięcej odkryto ich w kurhanach z IV-III w. p. n. e. E. V. Černenko dzieli znane mu zabytki na 3 grupy, z których pierwsza zawiera proste pancerze skórzane

a druga — pancerze skórzane wzmocnione metalem. Do trzeciej grupy zalicza pancerze typu „kirys”, składające się z 2 całkowitych płyt metalowych — napiersiowej i grzbietowej.

Skóry na pancerze wyprawiano na sucho — były one twarde, ściśle i wytrzymałe. Skórzana kurtka wykonana z takiej skóry chroniła ciało wojownika od strzał, osłabiała uderzenie miecza i włóczni. Skórzany pancerz składał się z dwóch części — przedniej i tylnej, które łączyły się z sobą przy pomocy rzemyków. Nieraz, by wzmocnić część napiersiową i szyjną takiego pancerza, naszywano na nim 1 lub 2 metalowe płytki. Autor podaje kilka charakterystycznych przykładów takich pancerzy. Najczęściej na skórzanej osnowie przymocowywano gęsto płytki brązowe, żelazne, rzadziej kościane, które pokrywały powierzchnię pancerza jakby łuską.

Autor dużo miejsca poświęca technice uzyskiwania płytek z arkuszy blachy, omawia narzędzia, które można wiązać z ich produkcją. Interesująca jest próba rekonstrukcji sposobu przymocowywania tych płytek. E. V. Černenko doszedł do wniosku, że były one przyszyte cienkimi rzemykami skórzanymi lub żyłą, przewlekanymi przez otworki (na ogół trzy), znajdujące się w górnej części płytek; swobodnie wiszące płytki gwarantowały wojownikowi maksymalną swobodę ruchów. Płytki ramion i rękawów miały dodatkowe otworki z boku — korzystne było ich większe unieruchomienie. W dalszym ciągu, mówiąc o pancerzach łuskowych, autor analizuje różne układy płytek na poszczególnych pancerzach. Wspomina o powlekanii niektórych płytek żelaznych złotem, o włączaniu między zwykle blaszki, specjalnie ozdobnych okazów złotych z motywami zwierzęcymi (wyobrażenia lwa, gryfona, jelenia czy głowy Meduzy). Często płytki z brązu były polerowane dla uzyskania złocistego połysku. Wszystkie pancerze z pokryciem łuskowym dzieli E. V. Černenko na 3 rodzaje: 1) pancerze — napiersniki tzn. takie, które miały płytki tylko na swej przedniej części; 2) pancerze z rękawem, mające wygląd koszuli, która po boku była rozcięta, co ułatwiało jej zakładanie. (Rozpowszechnione one były od końca VI wieku, a szczególnie w wiekach IV - III p. n. e.); 3) pancerze z naramiennikami; plecy tych pancerzy były krojone w ten sposób, że ich części naramienne w postaci podłużnych pasów skórzanych zachodziły daleko na przody, z którymi łączyły się przy pomocy sznurków, przewleczonych przez specjalne kółka. Pancerze te z boku miały przypuszczalnie rozcięcia. Używano ich w wiekach V i IV p. n. e.

Jeśli chodzi o wspomniane w grupie trzeciej kirysy, to autor podkreśla, że były one bardzo rozpowszechnione w świecie antycznym, ale na terenie Scytii występują tylko sporadycznie w wiekach IV - III p.n.e.

Drugi rozdział pracy zawiera szczegółowe omówienie jednego z najbardziej rozpowszechnionych elementów uzbrojenia ochronnego u Scytów, mianowicie pasów bojowych (s. 57 - 73). E. V. Černenko dysponując 95 zabytkami, w oparciu o dotychczasowe opracowania, podzielił pasy na typy, uściślił szereg zagadnień związanych z ich produkcją, rozpowszechnieniem na licznych terytoriach Scytii i terenach sąsiednich, prześledził sprawy ich

datowania. Pasy, zgodnie z ich funkcją dzieli na 1) pasy wąskie — bandolety, 2) pasy szerokie — obronne. Pierwsze służyły przede wszystkim do przytroczenia miecza, topora, oseiiki itp. i mogły być albo zwykłe, albo skórzane z okuciami płytkowymi na powierzchni. Końce niektórych pasów miały metalowe, brązowe lub żelazne skuwki. Przez znajdujące się w nich otwory przetykano rzemienie przyszyte od spodu pasa, służące do jego ściągnięcia i przytrzymania. Długość pasów wynosiła ok. 80 - 90 cm.

Pasy, prócz swych funkcji praktycznych, spełniały też nieraz rolę ozdobną, szczególnie te, na których znajdowały się blaszki ornamentowane motywami zwierzęcymi, czy też wyobrażeniem rozet, lub nawet całymi scenami figuralnymi. Początek użytkowania tych wąskich pasów przypada na koniec VII — początek VI w. p.n.e. Szerokie pasy obronne występują niestety w grobach rzadko — w trakcie wykopalisk znaleziono dotychczas resztki 4 egzemplarzy. E. V. Černenko szczegółowo omawia interesujący okaz znaleziony przez V. V. Chvojkę w 1901 roku pod wsią Szczuczinka, który datowany jest na VI wiek. Te szerokie pasy składające się jakby z trzech części — górnej, środkowej i dolnej, wykonane były ze skóry i płytek metalowych różnej wielkości. Miały one na celu głównie ochronę brzucha wojownika przed ciosami broni zaczepnej, uzupełniały pancerz.

Autor podkreśla, że pasy były u Scytów powszechnie używane. Ten ważny element ekwipunku wyróżniał Scytę od nie Scyty. Stanowił on tak samo obowiązkową część uzbrojenia jak pancerz, włócznia, łuk i strzały.

Pośród hełmów (s. 74 - 89), których 62 egzemplarze z okresu scytyjskiego są nam obecnie znane, specjalną uwagę autora zwróciły masywne hełmy tzw. kubańskie, datowane na VI wiek. Były one wg. zdania autora odlewane w formach 3-częściowych. Prócz nich E. V. Černenko wyróżnia kilka innych typów, jak np. typ chalcydycycki, koryncki, attycki i tracki, które bez wątpienia są importami na ziemiach północno-nadczarnomorskich, gdzie wchodziły w użycie z początkiem V w. p.n.e. Były to hełmy kute. Z powodu wielkiej wartości hełmów, uszkodzone egzemplarze często przerabiano. Autor, analizując szereg danych, dotyczących hełmów okresu scytyjskiego, prostuje niektóre błędne poglądy, które na ich temat ustaliły się w literaturze przedmiotu. Hełmy w odróżnieniu od pancerzy i pasów bojowych nie były masowym elementem uzbrojenia ochronnego — posiadała je najprawdopodobniej tylko miejscowa arystokracja. Ubiorem głowy zwykłych wojowników, w pewnym stopniu też chroniącym od uderzeń broni przeciwnika, była znanana z licznych wyobrażeń np. na stelach nagrobnych, skórzana, wołokowa lub futrzana czapka w rodzaju baszłyka, która dodatkowo mogła być wzmocniona elementami metalowymi. Autor popiera pogląd niektórych badaczy, że w okresie scytyjskim używano często hełmów, składających się z metalowych płytek naszytych na skórzanej podkładce, w ten sam sposób jak przy pancerzach. Brak niestety materiałów do rekonstrukcji takich hełmów.

Rozdział pt. „Tarcze” (s. 99 - 111) zawiera wszyst-

kie dane, które o tej części scytyjskiego uzbrojenia odpornego udało się autorowi zebrać na podstawie wyobrażeń tarcz na przedmiotach toreutyki i na ceramice oraz w oparciu o świadectwa autorów starożytnych. E. V. Černenko podkreśla, że w grobach tylko wyjątkowo natrafia się na resztki tarcz, co tłumaczyć można nie rzadkim ich używaniem, ale tym, że większość z nich wykonana była z łatwo niszczących materiałów organicznych, tzn. drewna i skóry, zaś metalowe okucia tarcz opisane zostały nieraz błędnie jako resztki pancerzy.

Wszystkie tarcze z terenów północno-nadczarnomorskich dzieli autor na 2 główne typy: 1) tarcze drewniane, 2) tarcze z pokryciem metalowym — mogła to być albo jednolita, żelazna lub brązowa blacha, albo drobne płytki metalowe w układzie łuskowym lub pasmowym. W pracy znajdujemy przekonywującą próbę rekonstrukcji różnych typów tarcz, które miały kształt okrągły lub owalny. Ozdabiano je nieraz przez przymocowanie na ich powierzchni złotych lub brązowych blach wyobrażających np. jelenia, panterę, rybę. Tarcze drewniane czasem malowano.

Niezwykle konstruktywne są wnioski autora na temat sposobów noszenia tarczy. E. V. Černenko przyjmuje, że większość tarcz stanowiła wyposażenie jeźdźców, którzy nie trzymali ich w rękach, lecz przyczepiali przy pomocy rzemiennych pętli i uchwyty do pasa lub pancerza — ręce wtedy były wolne. Fakt częstego przedstawiania tarcz na przedmiotach scytyjskiej toreutyki jest wymownym dowodem ich powszechnego stosowania i szerokiego rozprzestrzenienia na terenach nadczarnomorskich.

Ostatnim elementem scytyjskiego uzbrojenia odpornego, o którym dotychczas mieliśmy tylko bardzo skąpe wiadomości, były nagolenniki, (s. 112 - 122). W świecie antycznym bardzo rozpowszechnione, służyły jako ochrona nóg wojownika od kolana do stopy. Przyjęły się na terenach nadczarnomorskich i przykubańskich. E. V. Černenko, w oparciu o dotychczasowe opracowania, omówił 39 stanowisk, w których znaleziono tego rodzaju zabytki. Niestety większość z nich bardzo źle się zachowała do naszych czasów. Najstarsze okazy z omawianego terenu datować można na V w. p.n.e., ale nie różnią się one prawie wcale od późniejszych. Pełne wyobrażenie o podstawowym ich typie dają nagolenniki pochodzące z kurhanu kiekuwatskiego; są wykonane z brązu i mają wypukło zaznaczone kolano i muskulaturę goleni. Przytaczając opis najciekawszych zabytków autor podkreśla, że przez cały czas swego istnienia nie uległy one żadnym istotnym zmianom. Nagolenniki przymocowano do nogi albo rzemykami, które przetykano przez specjalne otworki, albo obwiązując je sznurkami z wierzchu; mogły one też, dzięki dobremu dopasowaniu, trzymać się na nodze bez dodatkowego wzmocnienia. Niezwykle interesujące są unikatowe nagolenniki złożone z oddzielnych metalowych podłużnych płytek. Jeden taki okaz znaleziono na cmentarzysku w Nimfieju — składał się on z 13-tu równoległych połączonych, cienkich i wąskich płytek związanych ze sobą i ze skórzaną podkładką brązowymi, drucikowymi klamrami. E. V. Černenko przeciwstawia się poglądom badaczy, którzy

w tym zabytku widzieli fragment tarczy lub pancerza, czy też pasa bojowego.

Nagolenniki znalezione na terenie Europy wschodniej datowane są na czas od V w. p.n.e., ale głównie pochodzą z IV - III w. p.n.e.

Praca E. V. Černenki ma dużą wartość nie tylko z powodu szerokiego udostępnienia czytelnikowi wiadomości na temat wszystkich elementów uzbrojenia ochronnego Scytów, ale autor zadał sobie też trud zebrania najważniejszej literatury, w której poruszone zostały różne ogólniejsze problemy związane z tą grupą broni, przede wszystkim z jej pochodzeniem. Autor uznał za niezbędne dać w swej pracy, w specjalnym rozdziale (s. 123 - 155), zarys historii pojawienia się, rozwoju i rozprzestrzenienia rozmaitych rodzajów i typów uzbrojenia ochronnego a także sposobów i czasu jego przenikania na południowe tereny europejskiej części ZSRR. Wykorzystał szeroki materiał porównawczy, sięgając do świata mykeńskiego, do znalezisk z terenu starożytnego Egiptu, Asyrii, Persji, Ur-artu, Syrii, Mezopotamii itp.

Autor w szerokim zakresie opiera się na materiale ikonograficznym i starożytnych przekazach pisanych. W sposób pewny i zorientowany przytacza liczne prace uczonych radzieckich i zagranicznych, dotyczące interesującego go zagadnienia, ostro polemizuje z niektórymi teoriami lansowanymi dotychczas w archeologii.

W zakończeniu (s. 155 - 168) znajdujemy przejrzyste podsumowanie dotychczasowych wiadomości na temat scytyjskiego uzbrojenia ochronnego. Autor zauważył interesującą prawidłowość, mianowicie: zwiększenie skuteczności mieczów, strzał i włóczni było powodem szukania środków obrony przed nimi. Następuje doskonalenie broni ochronnej. Z kolei pojawienie się i szerokie rozpowszechnienie broni „pancernej” spowodowało kolejną zmianę broni zaczepnej, która przystosowana została do walki z skutym w metal wojownikiem (zmiana kształtów grotów włóczni i grocików strzał). Następuje jakby systematyczne współzawodnictwo między bronią zaczepną a ochronną, określające rozwój tak jednej jak i drugiej.

Autor stwierdza, że podstawowe części uzbrojenia były produkowane przez mistrzów scytyjskich i dlatego dłużej zatrzymuje się nad problemem rozwoju u tego ludu różnych rzemiosł, związanych z metalurgią, przytacza dowody ich istnienia. Zwraca uwagę na mistrzostwo rzemieślników scytyjskich w zakresie garbowania i wyprawiania skór oraz wytwarzania różnych wyrobów skórzanych.

E. V. Černenko przychyliła się do zdania B. N. Grekova, że w Scytii istniała również kategoria specjalnych rzemieślników, trudniących się wyłącznie przymocowywaniem metalowych płytek na pancerzach, tarczach, pasach bojowych itp.

Znane dotychczas materiały pozwalają z dużym prawdopodobieństwem mówić o ciężkozbrojnej konnicy pancernej u plemion scytyjskich i północnokaukaskich już w VI w. p.n.e. Wojownicy piesi używali przypuszczalnie lekkich pancerzy ochronnych wykonanych ze skóry, czasem tylko częściowo wzmocnianych metalem. E. V. Černenko zgadza się z poglądem A. I. Mieljukovej, że w Scytii VI - V w.,

prócz pospolitego ruszenia, istniały też specjalne drużyny wojowników, których rola wzrosła w wiekach IV - III p.n.e. Podstawową bronią dalekiego zasięgu, tak u lekkiej, jak i ciężkiej konnicy był łuk i strzały, włócznia oraz dzirynt. Jest charakterystyczne, że grociki strzał wchodziły w skład każdego wyposażenia grobowego, w którym znajdowały się elementy ciężkiej broni ochronnej. Główną bronią w walce z bliska była u scytyjskiej konnicy krótka

włócznia. Używano też długich włóczni — tzw. pik. Znaczne miejsce w zespole broni wojowników konnych zajmował długi miecz sieczny.

Kończąc swą interesującą monografię autor sygnalizuje kilka problemów z zakresu organizacji i taktyki wojennej Scytów, ale tak, jak już to stwierdził we wstępie, wyczerpanie tego tematu wymaga następnych, specjalnych badań.

Janina Effertowa

T. Malinowski, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*. 249 stron, 188 rycin w tekście oraz 30 map w załączniku. Wydane przez Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk, Zakład im. Ossolińskich, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969

W niecałe 7 lat po opracowaniu obrządku pogrzebowego ludności kultury łużyckiej w Polsce Tadeusz Malinowski prezentuje nam swoje kolejne opracowanie, tym razem książkowe pt. „Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej”. W bardzo bogatej bibliografii naukowej tego prahistoryka problematyka obrządku pogrzebowego zajmuje najwięcej pozycji. Wybranie kultury pomorskiej jako kolejnego tematu badań było logicznym, problemcwo uzasadnionym etapem wieloletnich studiów T. Malinowskiego nad kwestiami systematyki i interpretacji obrządku pogrzebowego w kulturach epoki brązu i żelaza. Z punktu widzenia aktualnych potrzeb badawczych odnoszących się do kultury pomorskiej krok taki jest jak najbardziej uzasadniony. Niesposób podjąć się próby wyjaśnienia genezy oraz charakteru kultury pomorskiej bez uwzględnienia m. in. zagadnienia relacji obrządku pogrzebowego tej kultury do obrządku pogrzebowego kultury łużyckiej.

Książka T. Malinowskiego zawiera 5 rozdziałów a załącznikiem do całej pracy jest 30 map z zestawieniami kartograficznymi. W zawartym wstępie autor określa cel, zakres pracy, podstawy źródłowe, metodę postępowania badawczego, stan badań oraz układ pracy. Na podkreślenie zasługuje — uzasadniony m. in. osiągniętymi rezultatami — fakt łącznego uwzględnienia znalezisk tzw. kultury grobów podkloszowych oraz znalezisk kultury pomorskiej. Autor uwzględnił w swej pracy ogromny materiał źródłowy pochodzący z ponad 3000 stanowisk archeologicznych, co przy szerokim stosowaniu np. metody kartograficznej nawet na dużym obszarze pozwala uzyskać stosunkowo dokładny obraz badanych zjawisk. Zwraca uwagę stosowanie przez autora metody etnologicznej w celu interpretacji badanych materiałów archeologicznych; T. Malinowski sądzi, że porównawcze materiały etnograficzne nie muszą świadczyć o identyczności danych archeologicznych, lecz jedynie o ich podobieństwie. Do tej kwestii wrócić w omawianiu dalszych rozdziałów pracy.

Drugi, najobszerniejszy w całej pracy rozdział zawiera analizę materiałów. Trzeba zauważyć, że rzuca się tutaj w oczy brak podrozdziału o podstawach klasyfikacji typologicznej grobów i pochówków, choć autor daje jasne i precyzyjne definicje typów przy analizowaniu poszczególnych form. Podczas omawiania poszczególnych typów T. Malinowski szczegółowo analizuje cechy morfologiczne oraz występo-

wanie typów w czasie i przestrzeni na całym obszarze kultury pomorskiej, a więc mamy tutaj do czynienia z analizą typologiczno-chronologiczną w ujęciu przestrzennym, etapem w postępowaniu badawczym umożliwiającym podjęcie badań wyższego rzędu, do których badacz ten przystąpił w dalszych rozdziałach. Przedmiotem analizy było 25 rodzajów „zwyczajów pogrzebowych” kultury pomorskiej. T. Malinowski wyróżnił typy powszechne dla kultury pomorskiej w czasie i w przestrzeni, takie jak: palenie ciał zmarłych, groby popielnicowe, pochówki 1-popielnicowe, składnie do 1 popielnicy szczątków 1 osobnika oraz nakrywanie popielnicy misą. Sporadycznie w obrębie tego zespołu archeologicznego występują m. in. groby bez obstawy i obwarowane kamieniami, pochówki bezpopielnicowe, anatomiczny układ kości w popielnicy, pochówki kilku osobników w 1 popielnicy oraz występowanie na cmentarzyskach śladów ognisk, styp i drewnianych konstrukcji nagrobnych i cmentarnych. Wyżej wyliczone formy pełnią funkcję unifikującą w kulturze pomorskiej, w przeciwieństwie do innych form, występujących tylko na niektórych terenach i w pewnych okresach czasu. Wymienić tutaj trzeba m. in. groby skrzynekowe, groby podkloszowe, pochówki wielopopielnicowe, popielnice twarżowe, kurhany oraz popielnice domkowe. Według T. Malinowskiego formy te decydują o zróżnicowaniu obrządku pogrzebowego oraz dzielą kulturę pomorską na grupy. W tym miejscu domyślam się, że autor ma na myśli grupy obrządku pogrzebowego kultury pomorskiej a nie grupy tego całego zespołu archeologicznego. W takim wypadku niezbędne byłoby uwzględnienie pozostałych elementów kultury archeologicznej, przede wszystkim ceramiki.

Trzeci rozdział książki T. Malinowskiego, będący próbą interpretacji etnologicznej obrządku pogrzebowego kultury pomorskiej niewątpliwie należy uznać za najbardziej ambitny oraz interesujący w całej pracy. Badacz ten uważa „analogie etnograficzne za niezbędne dla prób rozmaitych rekonstrukcji archeologicznych” ale jednocześnie zdaje sobie sprawę z konieczności krytycznego stosunku do przytaczanych analogii. Sądzi on, że „przynajmniej niektóre ze zwyczajów pogrzebowych ludności kultury pomorskiej mogły prawdopodobnie wyglądać w sposób zbliżony, mogły wynikać z podobnych pobudek, mających swe uzasadnienie w zbieżnościach stosun-

ku do otaczającego świata i do świata zmarłych, obserwowanych u rozmaitych współczesnych społeczeństw pierwotnych". W rozdziale tym autor przytacza analogie z takich obszarów, jak: Ziemia Ognista, Indie, Liberia, Tasmania, Nowa Zelandia, Ameryka Północna, Wyspy Admiralskie, Nowa Gwinea, Australia, Meksyk, Birma, różne obszary Afryki, Albania, Fidżi, Kamczatka, Cejlon, Ghana i inne. Dotyczą one więc wielu zupełnie odrębnych od siebie geograficznie oraz kulturowo obszarów, a wskazane społeczności należą do bodajże wszystkich obecnie znanych modeli kultury ludzkiej oraz należą do rozmaitych etapów historycznych. W swoich rozważaniach T. Malinowski szeroko wykorzystuje wyniki sporej już liczby analiz antropologicznych przepalonych kości ludzkich, do których bardziej powszechnego stosowania się zresztą wielce przyczynił swym wytrwałym i wieloletnim przekonywaniem na łamach rozmaitych czasopism naukowych. Zasługą tego badacza jest rewizja sposobu określania płci zmarłego polegająca na odejściu od tradycyjnej analizy np. wyposażenia grobu lub ornamentyki popielnicy na rzecz uwzględniania właśnie wyników ekspertyzy antropologicznej przepalonych kości. Zgodnie z przyjętą metodą badawczą, omawiając każdą formę np. pochówka autor przytacza szereg analogii etnograficznych pochodzących z różnych części świata oraz z różnych, nieraz bardzo odległych od siebie typów kultury; wysiłek badawczy na tym odcinku jest — jak na dotychczasowe próby w tej mierze w polskiej archeologii prahistorycznej — doprawdy ogromny. Przytaczane analogie („porównawcze źródła etnograficzne”) mają za zadanie pokazać możliwości interpretacji faktów czytelnych w analizowanych źródłach archeologicznych i niewątpliwie wykonują to zadanie. Jednak wydaje mi się nieco zbyt optymistyczne stwierdzenie, że w świetle tych analogii „jasno zarysowała nam się symbolika, cechująca szereg zwyczajów pogrzebowych interesującej nas ludności”. Skłonny byłbym raczej przjąć, że dzięki tym wynikom możemy sobie uzmysłowić zarówno bardzo szerokie możliwości interpretacji, jak i konieczność dalszych wysiłków w celu wypracowania poprawnej metody badawczej, która by umożliwiła interpretację „etnologiczną” („socjologiczną”) tego typu źródeł archeologicznych w całym kontekście kultury duchowej. Nie wdając się w głębsze rozważania w tej kwestii chciałbym tylko zwrócić uwagę na interesujące perspektywy, jakie mogą się zarysować w wyniku analizy starożytnych źródeł pisanych odnośnie do współczesnych, barbarzyńskich ludów Europy i ich obrządku pogrzebowego, który pozostaje w bliższej relacji kulturowej, czasowej i przestrzennej do kultury pomorskiej aniżeli np. przytaczane ludy Ameryki czy Oceanii, co bynajmniej nie oznacza, że należy je zupełnie pomijać w podobnych badaniach. Osobna rzecz, na którą koniecznie trzeba zwrócić uwagę jest zasygnalizowanie możliwości uzyskania nowych danych w trakcie bardziej precyzyjnej i ukierunkowanej eksploracji wykopaliskowej. T. Malinowski bowiem przez przytaczanie owej mnogości rozwiązań interpretacyjnych jednocześnie sygnalizuje możliwość odkrycia w źródłach archeologicznych dotąd być może niezarejestrowanych lub tylko częściowo do-

strzeżonych faktów. Pewnym potwierdzeniem tego może być kwestia np. drewnianych konstrukcji przy grobach, które jak się wydaje często mogą być przeoczone przez archeologa-terenowca.

W czwartym rozdziale swej książki T. Malinowski analizuje obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej na tle innych kultur, przede wszystkim kultury łużyckiej. Badacz ten miał tutaj zadanie częściowo ułatwione, gdyż dysponuje napisanym także przez siebie opracowaniem obrządku pogrzebowego kultury łużyckiej w Polsce, stąd znaczne podobieństwo (bardzo pożyteczne) kwestii terminologicznych, klasyfikacji typologicznej itp. T. Malinowski analizuje w tym kontekście poszczególne formy obrządku pogrzebowego w 15 podrozdziałach. Ważnym stwierdzeniem dokonany przez autora jest fakt wyraźnego unikania przez kulturę pomorską terenów, na których występowała kultura łużycka z obrządkiem szkieletowym, co autor chyba słusznie skłonny jest łączyć z kwestiami etnicznymi. Badacz ten stwierdza wiele podobieństw obrządku pogrzebowego kultury łużyckiej i kultury grobów jamowych (wenedzkiej). Równocześnie jednak występuje szereg różnic, nieraz o wyraźnym charakterze. Autor stwierdza regres obrządku pogrzebowego kultury pomorskiej w stosunku do kultury łużyckiej oraz stwierdza skok rozwojowy kultury grobów jamowych w stosunku do kultury pomorskiej. Kultura pomorska w tym zakresie wykazuje więcej podobieństw do kultury łużyckiej aniżeli do kultury grobów jamowych, choć obrządku pogrzebowego kultury pomorskiej nie można traktować jako „prostej ewolucyjnej linii rozwojowej” obrządku pogrzebowego kultury łużyckiej; podobnie nie ma takiego związku pomiędzy kulturą pomorską a kulturą grobów jamowych. Te bardzo ważne ustalenia autor kończy stwierdzeniem podobieństw obrządku pogrzebowego kultury pomorskiej do form występujących w środkowych Niemczech oraz na obszarze kultury bałtyjskiej.

W zakończeniu swej książki T. Malinowski zwraca uwagę na dynamikę zmian w zakresie obrządku pogrzebowego nie tylko w odniesieniu do kultury pomorskiej, ale i do sytuacji od początków epoki brązu. Jednym z najbardziej interesujących jest ustalenie przez tego badacza podziału obrządku pogrzebowego kultury pomorskiej na dwie zasadnicze grupy: pierwsza z nich charakteryzuje się grobami skrzynkowymi, druga natomiast grobami podkloszowymi; przejściowy charakter posiada szeroka grupa zawierająca elementy obu tych grup. Trudno zgodzić się z kategoriowym wnioskiem autora, że „uzyskaliśmy też pewność, że obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej mieści się całkowicie w systemach pogrzebowych nowożytnych społeczeństw pierwotnych”. Przytaczane w pracy liczne analogie etnograficzne są przecież wyrwane z różnych, bardzo odmiennych od siebie kontekstów kulturowych i w związku z tym wolno raczej mówić o tym, że określone elementy obrządku pogrzebowego kultury pomorskiej znajdują formalne analogie w określonych kulturach; sens tej dość niejasnej tezy jest taki, że obrządek pogrzebowy określonej kultury archeologicznej mieści się całkowicie w systemach pogrzebowych kultur „żywych”. Nawiasem mówiąc w

pracy tej nie znajdujemy charakterystyki systemów pogrzebowych owych społeczności pierwotnych. W uwagach końcowych autor zajmuje już bardziej ostrożnie stanowisko wobec stosowanej metody porównawczej, z którym trzeba się całkowicie zgodzić.

Zdołałem tylko bardzo ogólnie omówić całą książkę T. Malinowskiego, przy czym w kilku wypadkach zwróciłem uwagę na bardziej dyskusyjne kwestie. Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że omawiana praca jest niezmiernie cennym osiągnięciem badawczym, a wysunięte zastrzeżenia tej oceny nie zmieniają, świadczą raczej o złożonym, szerokim problemowo i trudnym metodycznie charakterze pracy. Autor wyraża nadzieję, że jego praca przyczyni się do skoordynowania wysiłków i dalszego rozwoju badań nad kulturą pomorską; można także chyba ocze-

kiwać, że do dyskusji nad stosowaną przez autora metodą porównawczą włączą się etnologowie. Niech mi wolno wyrazić nadzieję, że T. Malinowski, badacz z tak bogatym dorobkiem naukowym, osiągnięciami oraz doświadczeniem pozostanie w swych dalszych badaniach związany z problematyką wierzeń społeczeństw pradziejowych epoki brązu i żelaza, odcinka tak zaniedbanego w naszej archeologii prehistorycznej. Dalsze badania tej problematyki, może na szerszym tle środkowo-europejskim, pozwolą nam lepiej poznać cały złożony charakter kultur pradziejowych. Dotychczasowe osiągnięcia badawcze T. Malinowskiego w tej mierze zarówno umożliwiają dalsze projekty jak i są dobrym znakiem na przyszłość.

Lech Krzyżaniak

V. Nekuda, K. Reichertová, *Středověká keramika v Čechách a na Moravě*, Brno 1968, 462 s.

W ostatnich kilkunastu latach jesteśmy świadkami niebywałego rozwoju archeologii. Uwidacznia się to nie tylko poprzez doskonalenie własnych, tradycyjnych już metod badawczych, względnie przez wykorzystywanie dla potrzeb badania przeszłości zdobyczy wielu innych nauk, przede wszystkim przyrodniczych i technicznych, lecz również poprzez poszerzanie się zakresu chronologicznego dziejów, stanowiących przedmiot zainteresowania archeologów. Odchodzenie polskich archeologów od przyjętego przez długi czas schematu, ograniczającego zainteresowania się archeologii do co najwyżej połowy XIII wieku, sięganie po problematykę kultury materialnej średniowiecza a nawet czasów późniejszych, jest tego wymownym dowodem. Wydaje się też, że zbyt liczne byłyby przytaczanie na tym miejscu przykładów owych tendencji, gdyż są one przecież bardzo liczne i ogólnie znane. Przypomnijmy jedynie, że wkraczanie polskiej archeologii w okresy stosunkowo nam bliskie rozpoczęło się już ponad dwadzieścia lat temu, kiedy to archeologiczną metodę wykopaliskową starano się spóżytkować dla uzupełnienia bazy materiałowej etnografii¹.

Zarysowana powyżej sytuacja pozwala mniemać, że obszerna książka o średniowiecznej ceramice w Czechach i na Morawach, wydana przez Muzeum Morawskie w Brnie i Stowarzyszenie Muzealne w Brnie, spotka się z żywym zainteresowaniem polskich archeologów, sięgających po problematykę średniowiecza. Jej autorzy, to przecież znani specjaliści w zakresie tzw. archeologii historycznej (archeologii średniowiecza i czasów późniejszych), którzy ogłosili już szereg publikacji odnoszących się do interesującej ich dziedziny, między innymi poświęconych rozmaitym sprawom związanym z ceramiką średniowieczną².

Przechodząc do charakterystyki książki wypada stwierdzić, że jakkolwiek jest ona pracą zbiorową, to jednak poszczególne jej rozdziały zostały napisane zwykle przez jednego z autorów, a tylko niektóre są opracowane wspólnie. We wstępie, napisanym przez V. Nekudę, znajdujemy przede wszystkim uzasadnienie potrzeby podjęcia tematu, po raz pierwszy w czeskiej literaturze potraktowanego tak obszernie, oraz określenie ram chronologicznych opracowania, obejmujących czas od XI do XVI w. Pierwszą datę uzasadnia autor tym, że w owym czasie źródła pisane wspominają już o garncarzach, druga data natomiast stanowi definitywny koniec ceramiki średniowiecznej, ustępującej miejsca ceramice ludowej. W związku z tym nasuwa się nam taka uwaga: o ile data końcowa jest oparta na bezspornej — jak to zresztą sam autor stwierdza — różnicy między ceramiką średniowieczną a ceramiką ludową, o tyle wyznaczenie początku chronologicznego zakresu pracy jest niejako zupełnie przypadkowe. Wydaje się nam, że tę dolną granicę należało oprzeć np. o jakąś zmianę w technice produkcji naczyń. Nie przesądzając sprawy, co należało by w tym zakresie uwzględnić w odniesieniu do obszaru interesującego autorów, możemy jedynie podać dla porównania, że na przykład na terenie Polski, takim okresem zmian w technice produkcyjnej jest — z grubsza biorąc — druga połowa XIII wieku, charakteryzująca się między innymi pojawieniem się nowego sposobu wypalania naczyń, sposobu ślizgowo-taśmowego lepienia naczyń, a także zmianami w kształtach naczyń³.

Pierwszy rozdział książki, omawiający dotychczasowy stan badań ceramiki średniowiecznej jest dzie-

¹ F. Kotula, *Etnograficzne „wykopaliska” w Rzeszowie*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 3: 1940, s. 354-356; A. Zakl. *Metoda wykopaliskowa w badaniach polskiej sztuki ludowej*, tamże, R. 5: 1951, s. 163-166; idem, *Pierwsze prace wykopaliskowe Państwowego Instytutu Sztuki*, tamże, R. 6: 1952, s. 48-51. Por. także T. Malinowski, *Zagadnienie współpracy etnografii z archeologią w latach 1945-1955*, „Lud”, t. 43: 1950, s. 189-190.

² Por. np. V. Nekuda, *Należy středověkých hrnčířských pecí na Moravě*, „Casopis Moravského musea”, vědy společen-

ské, t. 48: 1963, s. 57-84; idem, *Z dílen středověkých hrnčířů na Moravě*, Brno 1964; idem, *K otázce značek na středověké keramice na Moravě*, „Casopis Moravského musea”, vědy společenské, t. 50: 1965, s. 109-142; K. Reichertová, *Příspěvek k datování středověké keramiky v Čechách*, „Památky archeologické”, t. 47: 1956, s. 171-185; eadem, *K metodickým otázkám studia středověké keramiky*, „Archeologické rozhledy”, R. 9: 1957, s. 566-568; eadem, *Dekor na středověké keramice a jeho původ*, „Sborník Československé společnosti Archeologické”, t. 1: 1961, s. 92-96, 1 inne.

³ J. Kruppé, *Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV i XV*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1967, s. 14-19. Por. także W. Hołubowicz, *Garncarstwo wczesnośredniowieczne Stowian*, Wrocław 1965, s. 30, 39, 84 i 131.

lem obojga autorów. Znajdujemy w nim zwięzły przegląd dotychczasowego, wcale zresztą bogatego dorobku odnoszącego się przede wszystkim do średniowiecznej ceramiki czeskiej i morawskiej. Nieco miejsca poświęcono też badaniom niemieckim, natomiast niektóre inne kraje, w tym i Polskę, potraktowano bardzo lakonicznie. Jakkolwiek też autorzy ukończyli swoją pracę prawdopodobnie już w połowie 1966 r., to jednak — nie licząc drobniejszych pozycji — przy charakterystyce (choćby bardzo lakonicznej) polskiej literatury odnoszącej się do interesującego ich tematu, mogliby wymienić obszerną, pośmiertnie wydaną publikację W. Holubowicza o wczesnośredniowiecznym garncarstwie Słowian, obejmującą przecież czasy po XIII wiek włącznie⁴.

Rozdział drugi, dotyczy gospodarczego i społecznego stanowiska garncarzy, opracowany przez V. Nekudę, bazuje na źródłach pisanych odnoszących się do obszaru określonego tytułem pracy. Pióra tegoż autora jest również następny rozdział o procesie produkcyjnym ceramiki. Kolejne podrozdziały są poświęcone przygotowywaniu gliny (tutaj podano między innymi wyniki analiz chemicznych masy ceramicznej, używanej na Morawach do wyrobu naczyń), technice wyrobu naczyń oraz piecom służącym do wypalania ceramiki. Ogólnie rzecz można, że rozdział ten jest napisany bardzo pobieżnie. W zakresie przygotowywania gliny uwagę tę odniesiemy na przykład do kwestii sztucznej domieszki schudzającej, skwitowanej przez autora trzema zdaniem dotyczącymi domieszki piasku oraz tłuczni, ponadto trzema zdaniem mówiącymi o domieszce grafitu. Tymczasem zaś — jak to wynika z niektórych polskich badań — stosowanie domieszki należy rozpatrywać szczególnie wnikliwie pod kątem określenia wielkości ziaren, gdyż obserwuje się tendencje do przechodzenia przy produkcji naczyń średniowiecznych od domieszki gruboziarnistej do drobnoziarnistej ponadto stwierdza się związek granulacji domieszki z rodzajem wytwarzanych naczyń⁵. Podniesioną uwagę o pobieżności przypiszemy dalej rozważaniom na temat techniki wyrobu naczyń, gdzie stosunkowo najwięcej miejsca poświęcono przeglądowi różnorodnej literatury odnoszącej się do owej kwestii. Tutaj także pragniemy wskazać na stwierdzenie autora o przechodzeniu od ręcznego koła garncarskiego do koła nożnego, szybkoobrotowego, pod koniec XIV i w XV wieku, co ma znajdować uzasadnienie w pojawieniu się wówczas den naczyń ze śladami odcinania od tarczy koła. Zastrzeżenia w tym względzie, nakazujące równoległe uwzględnianie również i innych obserwacji dotyczących budowy naczynia, pojawiły się bowiem w polskiej literaturze przedmiotu⁶.

Czwarty rozdział jest poświęcony typologii ceramiki, jej ornamentyce oraz znakom występującym na naczyniach. Podrozdziały odnoszące się do typologii są opracowane przez oboje autorów, dotyczące ornamentyki przez K. Reichertową, zaś znaków przez V. Nekudę. Kolejno jest więc w owym rozdziale krótko scharakteryzowana ceramika kuchenna, zduńska (kafle), budowlana (używana do ukła-

dania sklepień, cegły, płytki posadzkowe, dachówki), techniczna (tygle, retorty, kaganki, świeczniki i lampy, przęśliki, naczynia zasobowe, rury wodociągowe) i artystyczna; nieco uwagi poświęcono też typologii niektórych części naczyń. Pomijając już fakt, że autorzy tę część rozdziału rozszerzyli na wszystkie wyroby z gliny, a nie tylko na naczynia (co zresztą nie znajduje odpowiedników we wcześniejszych rozważaniach dotyczących na przykład procesów produkcyjnych, a niekiedy nie ma nic wspólnego z rzemiosłem garncarskim), uderza tutaj zwłaszcza zaliczenie naczyń zasobowych, służących — jak piszą autorzy — do przechowywania produktów rolnych (zboża, roślin strączkowych, mąki) oraz płynów (miodu naturalnego i pitnego, piwa) w poczet naczyń technicznych. Są to bowiem wybitnie naczynia gospodarcze⁷. Wydaje się zatem, że bardziej logiczny jest podział, stosowany w niektórych innych opracowaniach, ujmujący tak zwane przez autorów naczynia kuchenne w grupę naczyń gospodarczych (naczynia do przenoszenia, do przechowywania, przetwórcze) i w grupę naczyń stołowych⁸. Tego rodzaju podział eliminuje bowiem możliwość popełnienia wskazanej niekonsekwencji, będącej wynikiem zbyt wąskości terminu „naczynia kuchenne”, z którymi rzeczywiście owe duże, grafitowe naczynia zasobowe nie mają nic wspólnego, podobnie zresztą, jak z ceramiką techniczną. Można wreszcie wyodrębnić naczynia zasobowe w osobną grupę⁹.

Podrozdział odnoszący się do ornamentyki jest krótkim i lakonicznym przeglądem technik zdobniczych — rycia, stempelkowania, malowania, plastycznej ornamentyki i polewania, łącznie z rozpatrzeniem ich genezy oraz chronologii w obrębie obszaru objętego tematem pracy i na niektórych innych ziemiach. Jeśli natomiast chodzi o znaki na ceramice, to w głównej mierze są to znaki na dnach naczyń (tak zwane znaki garncarskie) oraz wryte lub wytłoczone stempelkiem na ich ściankach. Autor podaje przede wszystkim przegląd interpretacji znaków występujących na dnach naczyń, interpretacji wysuniętych przez rozmaitych autorów (tutaj można byłoby obecnie dodać dalsze wypowiedzi w tej mierze¹⁰); to samo odnosi się do znaków na ściankach naczyń, choć w tym względzie daje więcej uwag analityczno-chronologicznych.

Następny, piąty rozdział, opracowany przez oboje autorów, dotyczy chronologii ceramiki, przy czym dużo uwagi poświęca się w nim znaleziskom datowanym monetami. Autorzy nie śledzą jednak zasięgu czasowego pewnych typów naczyń oraz innych wyrobów ceramicznych, lecz przyjęli jako zasadę omawianie owych przedmiotów kolejno w obrębie po-

⁷ Fakt ten zupełnie jednoznacznie podkreślają inni autorzy, zajmujący się tymi dużymi naczyniami, wykonanymi z gliny oraz grafitu. Por. J. Mackerle, *Slovanské zásobnice*, „Archeologické rozhledy”, R. 7:1955, s. 87; L. Skružný, *Slovanské zásobnice. Silnostěnné zásobnice z mladší a pozdní doby brázděni ve sbírkách okresního Muzea A. V. Sembery ve Vysokém Mýtle*, [Pardubice] 1965, s. 24.

⁸ Por. J. Kruppé, *Studia nad ceramiką XIV wieku ze Staro Miasta w Warszawie, Wrocław—Warszawa—Kraków* 1961, s. 203-211; idem, *Garncarstwo warszawskie...*, s. 194-199.

⁹ Por. B. Lepówna, *Garncarstwo gdańskie w X-XIII wieku*, [w:] *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. VII, Gdańsk 1968 [1969], s. 121.

¹⁰ Np. W. Szymański, *Przyczynek do dyskusji nad zagadnieniem znaków garncarskich na wczesnośredniowiecznej ceramice słowiańskiej*, „Archeologia Polski”, t. 13:1968, s. 219-223.

⁴ W. Holubowicz, *Garncarstwo wczesnośredniowieczne...*, passim.

⁵ J. Kruppé, *Garncarstwo warszawskie...*, s. 65-73.

⁶ J. Kruppé, *Garncarstwo warszawskie...*, s. 73-77.

sobie następujących stuleci. W tym też rozdziale znajdujemy sporo informacji odnośnie do niektórych szczegółów związanych z produkcją naczyń i z ornamentyką, które to sprawy dosyć lakonicznie były potraktowane we wcześniejszych rozdziałach. Stwierdzając między innymi dokonywanie się w końcu XIII i w XIV stuleciu zmian w technologii wyrobu ceramiki i w jej wypalaniu autorzy przyjmują, że zmiany te nie były wynikiem napływu obcych kolonistów, lecz że spowodował je tak zwany drugi podział pracy, zmiana stosunków wytwórczych, która dotyczyła i rzemiosła garncarskiego. Jakkolwiek w dalszym ciągu obserwują też autorzy przeżywanie się technologii i typologii charakterystycznej dla poprzedniego okresu, stwierdzają pojawienie się nowych typów naczyń oraz ornamentyki, co ma związek z nową technologią produkcji garncarskiej.

Szósty rozdział jest poświęcony wybranym, charakterystycznym grupom średniowiecznej ceramiki, a mianowicie ceramice malowanej na czerwono, pucharom loštickým oraz pucharom brneńskim. Każda z owych grup jest omówiona w odrębnym podrozdziale, z których pierwszy napisała K. Reichertová, dwa następne zaś V. Nekuda. Odnośnie do ceramiki malowanej na czerwono, autorka przedstawia jej podział na podgrupy, zajmuje się też jej chronologią (XIII - XV w.), typologią oraz związkami z analogicznie malowanymi naczyniami z innych części Europy. Jeśli chodzi o naczynia produkowane w Lošticach koło Olomuńca na Morawach od końca XIV do XVI wieku, charakteryzujące się brodawkowatą powierzchnią, autor podkreśla, że ich zasięg przekroczył ramy miejscowego rynku, że przenikały one — jak żadne inne wyroby garncarskie Czech i Moraw — na rynki sąsiednich ziem, do Czech i na Węgry. Autor podaje pewne dane odnoszące się do tworzywa i wypalania loštických naczyń, ich typologii, chronologii oraz przeznaczenia. Wreszcie tak zwane puchary brneńskie, najprawdopodobniej wyrabiane w Brnie od przełomu XIV i XV wieku po koniec XVI stulecia, charakteryzuje autor pod względem typologicznym i chronologicznym oraz związką z produkcją garncarską innych krajów.

Część analityczno-syntetyzującą książki wieńczy zakończenie pióra K. Reichertovej. Stwierdza w nim ona, że w swej pracy oboje autorzy nie chcieli jedynie przeprowadzić analizę oraz wzajemne porównanie nieskończonego szerokiego średniowiecznego materiału ceramicznego, ale świadomie wybrali te znaleziska, które mogły dostarczyć podstaw dla chronologicznego zaszeregowania i typologicznego przeglądu tejże ceramiki. Usiłowali także zrozumieć określone związki socjologiczne, technologiczne i artystyczne. Ponownie wskazując na wielki przełom cywilizacyjny, przejawiający się w ciągu XIII w. między innymi powstaniem wielu miast czeskich i morawskich, który powodował postęp technologiczny we wszystkich gałęziach produkcji ludzkiej, w tym i w garncarstwie, autorka stwierdza znowu, że ceramika XIII-wieczna w Czechach i na Morawach ściśle nawiązuje do ceramiki wcześniejszych wieków. Większość tej ceramiki była lepiona i obtaczana na ręcznym kole garncarskim, a dopiero z końcem XIII stulecia pojedyncze naczynia były wykonane już na szybkoobrotowym, nożnym kole garncarskim. Uwagi

poczynione w trakcie pracy pozwoliły autorom udowodnić, że początki krystalizowania się średniowiecznej produkcji garncarskiej, przejawiającej się zwłaszcza w drugiej połowie XIV wieku i w XV stuleciu, tkwiły swymi początkami w starszym podłożu i były w XIII wieku uwarunkowane powolną przemianą stosunków społecznych i wytwórczych, kończących przemianę społeczności feudalnej a rozpoczynających cywilizację miejską. Podsumowując wyniki dociekań zawartych w omówionych poprzednio rozdziałach, autorka na zakończenie charakteryzuje rolę „archeologii historycznej” (to znaczy archeologii średniowiecza i czasów nowożytnych) w procesie poznawania rozwoju cywilizacji i pragnie, by praca o średniowiecznej ceramice Czech i Moraw była małym kamyczkiem w wielkiej mozaice ludzkiego poznania.

Następną część pracy rozpoczyna rozdział siódmy, zawierający źródła do omawianej monografii, pochodzące z terenu Czech. Rozdział ten, opracowany przez K. Reichertová, jest podzielony na 4 podrozdziały dotyczące kolejno materiałów z grodzisk oraz zamków, klasztorów, miast i wreszcie wsi. Każda miejscowość, która dostarczyła znalezisk interesujących autorkę, posiada krótkie omówienie historyczne. Same materiały są podane w formie skrótego opisu typologicznego, uwzględniają one ponadto charakterystykę masy ceramicznej, niektórych istotnych części naczyń (brzezi, dna), koloru powierzchni i przełomu oraz ornamentyki. W przeciwieństwie do poprzedniej części pracy, ilustrowanej z zasady rysunkami całych, typowych naczyń, obecnie szata ilustracyjna obejmuje w dużej mierze również wybór ułamków naczyń z poszczególnych stanowisk. Analogiczny charakter posiada ósmy rozdział, zawierający źródła z obszaru Moraw, opracowany zaś przez V. Nekudę. Obserwujemy w nim jednak nieco szczegółowszy opis znalezisk oraz podawanie wyników przeprowadzonych analiz chemicznych ceramiki. W niektórych wypadkach autor dopełnia tutaj niekonsekwencje, zaliczając na przykład kafle do ceramiki technicznej (w materiałach odnoszących się do Brna), choć w rozdziale czwartym umieszczono je w wyodrębnionej grupie ceramiki zduńskiej. Dziewiąty rozdział stanowią tablice z fotografiami (niekiedy barwnymi) ceramiki z Czech, w opracowaniu K. Reichertovej, rozdział dziesiąty zaś analogiczne tablice ceramiki z Moraw, opracowane przez V. Nekudę.

Książkę zamykają streszczenia w języku niemieckim i angielskim, wykaz ilustracji zamieszczonych w tekście (w języku czeskim, niemieckim i angielskim), spis tablic, podający także skróty opis wyobrażeń na nich zabytków, oraz wykazy miejscowości, skrótów i literatury.

Zreferowana tutaj praca świadczy o dużym wysiłku autorów włożonym w przygotowanie tej obszernej i estetycznie wydanej publikacji. Jakkolwiek też — co przykładowo podawaliśmy w naszym omówieniu — nie ustrzegli się oni przed pewnymi niekonsekwencjami, a niektóre rozdziały wzbudzają swą pobieżnością uczucie pewnego niedosytu informacji, należy im się uznanie za podjęty trud. Nie wątpimy bowiem, że przedstawiona książka pobudzi do dyskusji zarówno specjalistów w zakresie ceramiki średniowiecznej z terenu Czechosłowacji, jak

też i z innych krajów, zachęci do podejmowania dalszych wysiłków zmierzających do wyświetlenia szeregu niejasnych zagadnień odnoszących się do średniowiecznego garncarstwa. Wydaje się, że w tym zakresie szerokie pole działalności otwiera się przed fizyko-chemicznymi badaniami ceramiki¹¹, które chyba w zbyt wąskim stopniu zostały wykonane dla ceramiki będącej przedmiotem zainteresowania autorów. Wszystkie te niedostatki — powtarzamy to jeszcze raz — nie umniejszają dużego osiągnięcia autorów, są one zrozumiałe na obecnym, nadal pionierskim etapie badań średniowiecznej ceramiki.

Na zakończenie jeszcze nieco uwag, nie odnoszących się już do merytorycznych kwestii związanych z omawianą książką. Otóż rozumiejąc, że bezbłędne podawanie polskich nazwisk oraz tytułów publikacji mogło nastęrczać nieco trudności autorom (podobnie, jak to obserwujemy w polskich publikacjach odnośnie do nazw czeskich), trudno jest nam natomiast

pojąć, dlaczego autorzy w stosunku do polskich miejscowości, podają w tekście ich niemieckie brzmienie. By nie być gołosłownym przytoczmy tutaj wypadek dwukrotnego podania „Kattowitz” jako miejsca wydania w 1956 r. książki W. Hołubowicza o wczesnośredniowiecznym Opolu, choć w publikacji tej jako miejsce wydania widnieją „Katowice” (por. s. 71 i 455). Z innych tego rodzaju błędów wymienimy tutaj, że niemiecki archeolog H. Seger został podany w przypisie odnoszącym się do polskiej literatury traktującej o średniowiecznej ceramice (s. 17), że XVI tom „Wiadomości Archeologicznych” ukazał się po raz pierwszy nie w 1936, lecz w 1940 r. (s. 35), oraz że miejscowość Loštice, która dała nazwę słynnym pucharom, omawianym szeroko w publikacji autorów, raz jest podana w okr. Olomouc (s. 150), drugi raz natomiast w okr. Šumperk (s. 449).

Tadeusz Malinowski

H. W. Mechelk, *Mittelalterliche Keramik aus dem Stadtkern Dresden*, „Forschungen zur ältesten Entwicklung Dresdens”, Heft 3, 1967, s. 56, 40 ryc.

Omawiana praca ukazała się jako trzeci zeszyt serii „Badania nad najstarszym rozwojem Drezna”. W dwóch poprzednich przedstawiono dzieje miasta i związaną z nimi problematykę badawczą. Opracowanie niniejsze informuje o całokształcie zagadnień związanych z produkcją garncarską w średniowiecznym Dreźnie i przeznaczone jest — w zamierzeniu autora — dla szerokiego kręgu odbiorców.

Intensywny rozwój badań nad osadnictwem średniowiecznym Drezna, datujący się na okres powojenny, był możliwy dzięki odbudowie śródmieścia, gruntownie zniszczonego w czasie działań wojennych. W wyniku prowadzonej równoległe z odbudową miasta, akcji pracowników Landesmuseum für d. Vorgeschichte zarejestrowano układ i treść kulturową nawarstwień zaobserwowanych w wykopach budowlanych, oraz przeprowadzono badania ratownicze, eksplorując około 100 zespołów zwartych: piwniczek, studni, jam odpadkowych, datowanych niejednokrotnie przez tzw. niezależne datowniki (głównie monety) na XII-XIV w. Tak obfita podstawa źródłowa i szerokie ramy chronologiczne pozwalają H. W. Mechelkowi na wychycenie zasadniczych tendencji w rozwoju produkcji garncarskiej, zarówno od strony technicznej jak też form wytwarzanych naczyń.

Najwcześniejsza ceramika z terenu miasta, datowana na przełom XII/XIII w. i 1 połowę XIII w., była ręcznie lepiona; wylewy jej formowano przy pomocy szablonu a całość obtaczano na kole prawdopodobnie wolnoobrotowym. Świadczą o tym, we-

dług autora, m. in. pierścienie dookólne na krawędzi den („Quellränder”), nierówności powierzchni, ślady palców oraz znaki garncarskie, posiadające w ceramice drezdeńskiej kształt krzyża wpisanego w koło. Zasadniczą formą naczynia jest garnek ze zgrubiałą, najczęściej zaokrągloną krawędzią wylewu („Randlippe”) i baniastym brzuścem, zdobionym pasmem nieregularnych żłobków poziomych. Barwa powierzchni i przełomu — brązowoszara do szaroczarnej — oraz gruboziarnista domieszka wskazują, zdaniem autora, na wypał w temperaturze 600-700°C. Ten typ ceramiki występuje również, w nieznacznej ilości, w okresach późniejszych (do drugiej połowy XV w.).

Z powyższych ustaleń autora wynikają wnioski natury ogólniejszej. Analogiczną ceramikę, występującą w równie niewielkiej ilości w średniowiecznej Warszawie i innych ośrodkach miejskich mazowiecko-pomorskich, uznaje J. Kruppé w całości za produkt bardziej konserwatywnych pracowni wiejskich, kontynuujących tradycje ceramiki wczesnośredniowiecznej¹. Stwierdzenie, że w miastach wschodniej Saksonii, ten rodzaj ceramiki stanowi samodzielny etap rozwojowy, stawia ten problem, również dla terenów ówczesnej Polski, w nieco innym świetle. Wydaje się, że przynajmniej część tych znalezisk należy uznać za typ przejściowy od ceramiki wczesnośredniowiecznej do średniowiecznej. Trudno bowiem przyjąć, że przejście to dokonało się bez żadnych etapów pośrednich. Stwierdzeniu temu nie przeczy dotychczasowy, niedostateczny — trzeba przyznać — stan wiedzy o ceramice z późnych faz wczesnego średniowiecza (2 połowa XII-XIII w.). Natomiast zdaje się je potwierdzać obecność ceramiki przej-

¹¹ Por. L. Kociszewski, J. Kruppé, *A Method of Physico-Chemical Investigation Prompting the Study of Technology in the History of Pottery Production*, „Archaeologia Polona”, t. 8: 1984, s. 161-184. Praktyczne wskazówki w zakresie wykonywania szlifów ceramiki dla badań petrograficzno-mineralogicznych daje J. Kucharski, S. Madajski, *Sporządzanie i fotografowanie ceramicznych preparatów mikroskopowych*, [w:] *Na granicach archeologii*, Łódź 1988, s. 87-88. Por. również np. wykorzystanie wyników badań specjalistycznych ceramiki w pracy K. Radwańska-Kieć, *Wczesnośredniowieczna ceramika krakowska i zagadnienia jej chronologii*, „Materiały Archeologiczne”, t. 9: 1968, s. 8-89.

¹ M. Gajewska, J. Kruppé, *Stan i problematyka badań nad produkcją garncarską w Polsce w XIV i XV wieku*, „Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu”, t. 1, 1981; J. Kruppé, *Studia nad ceramiką XIV w. ze Starego Miasta w Warszawie*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1981.

ściowej m. in. we Wrocławiu², Międzyrzeczu Wlkp.³ i w Inowrocławiu⁴.

W XIII-XIV w. zaobserwować można wyraźny postęp w metodach produkcji, będący w pierwszym rzędzie efektem wprowadzenia dwutarczowego koła nożnego. Asortyment naczyń wzbogacił się o nowe formy: garnki z uchem, dzbany, misy, kafle garnkowe. Wylewy naczyń stają się bardziej urozmaicone, powszechnie występują wręby do pokrywek. Pojawia się ornament płytkich żłobków spiralnych pokrywających znaczną część brzuśca, linia falista, odciski stempelka, palców i paznokci. Naczynia są starannie wykonane o płaskich zasadniczo dnach; nie spotyka się już nierówności i deformacji ścianek. Dziedzictwem poprzedniego okresu są, występujące już znacznie rzadziej, pierścienie dookólne i znaki na dnach. Istotnym stwierdzeniem autora jest niewystępowanie w Dreźnie typowej ceramiki stalowszarej („Blaugraue Keramik”). Powierzchnia naczyń jest barwy brązowej, poprzez brązowoszarą do białej. Pod koniec XIV w. pojawia się tzw. ceramika ceglasczerwona i czerwona.

Wiek XV przynosi szerokie upowszechnienie i ujednolicenie dotychczas produkowanych naczyń: formą uniwersalną jest garnek z uchem. Ponadto pojawiają się odrębne formy jak kaganki, skarbonki, patelnie i naczynia na nóżkach. Powszechny staje się, sporadycznie spotykany w poprzednim stuleciu, import ceramiki do miasta, będący równocześnie impulsem dla miejscowych wytwórców do produkowania bardziej urozmaiconych i doskonalszych technicznie naczyń, mogących skutecznie konkurować z importowanymi.

W połowie XV wieku upowszechnia się stosowanie polewy, który to moment uznawany jest za jeden

z elementów cezury między ceramiką średniowieczną a nowożytną. W Dreźnie, była to polewa barwy brązowej, pokrywająca początkowo tylko wewnętrzną powierzchnię naczyń, później (jeszcze w XV w.) pojawia się, niezbyt często, polewa zielona.

Reasumując, należy ocenić krytycznie niektóre wnioski autora dotyczące szczególnie technologicznego aspektu produkcji, będące na obecnym etapie badań nie do przyjęcia, jak np. określanie temperatury wypалу w oparciu o uziarnienie domieszki i zabarwienie powierzchni. Na zbyt kruchych podstawach (barwa powierzchni) oparta jest również próba ustalenia pewnych cech specyficznych dla ceramiki dreźnieńskiej XIV w.

Te i podobne im drobne potknięcia nie umniejszają jednak zasadniczej wartości pracy, polegającej głównie na ustaleniu następstwa rozwoju poszczególnych technik, form naczyń i rodzajów ornamentyki, dla okresu obejmującego z górą 300 lat. Ma to istotne znaczenie również dla polskiej archeologii średniowiecza, która dotychczas, głównie z powodu braku odpowiednio wartościowych materiałów i opracowań, nie wypracowała jeszcze własnego schematu chronologii ceramiki. Wobec stwierdzonego w nowszych pracach braku zasadniczych różnic zarówno w zakresie techniki produkcji jak form i zdobnictwa naczyń między terenami ówczesnej Polski i wschodnich Niemiec⁵, nic nie stoi na przeszkodzie w przeniesieniu na grunt polski przynajmniej niektórych ustaleń dla ceramiki dreźnieńskiej, uwzględniając w tym oczywiście wszelkie wynikające z takiego postępowania konsekwencje.

Kończąc, należy podkreślić przystępność i rzeczowość wykładu, uzupełnionego doskonałą technicznie stroną ilustracyjną.

Józef Bednarczyk

J. D r i e h a u s, *Archäologische Radiographie*, Düsseldorf 1968, 112 s., 32 tablice

Praca Jürgena Driehausa, *Archäologische Radiographie*, ukazała się jako kolejny, 4 tom serii „Archaeophysika” i zgodnie z założeniem autora ma służyć archeologom jako podręcznik w zakresie badań radiograficznych. Jakkolwiek już od około 40 lat zabytki archeologiczne poddawane są badaniom rentgenowskim, to dotąd odczuwało się brak całościowego opracowania tego zagadnienia. Książka *Archäologische Radiographie* powstała w wyniku 10 letniej praktyki autora w laboratorium rentgenowskim w Römisch-Germanisches Zentralmuseum w Moguncji (gdzie po raz pierwszy w 1956 roku H. J. Hundt zainstalował aparaturę rentgenowską wyłącznie do badań materiałów archeologicznych), a także w Rheinisches Landesmuseum w Bonn.

Praca, poprzedzona krótką przedmową, składa się z dwóch podstawowych części: z rozdziału, w którym autor podaje podstawy badań radiograficznych i technikę wykonywania zdjęć oraz rozdziału, w któ-

rym omawia badania na wybranych zabytkach. Bogaty materiał ilustracyjny w postaci zdjęć przedstawiono na 32 tablicach. Całość uzupełnia wykaz literatury.

Wykonując na materiale światłoczułym zdjęcia zabytków archeologicznych przy użyciu promieni rentgenowskich lub promieni gamma, otrzymujemy rentgenogram uwidaczniający wewnętrzną strukturę badanych obiektów. Pozwala to na śledzenie techniki kowalskiej i odlewniczej (żle zatarte ślady odlewu, naprawy, zmiany itp.). Tutaj na uwagę zasługują badania mieczy ze stali damasceńskiej. Podobnie wszelkie inkrustacje są niejednokrotnie czytelne dopiero po zastosowaniu metod radiograficznych. Możliwość rozpoznawania zarysów silnie skorodowanych zabytków żelaznych, a także wykrycie niekiedy materiałów pochodzenia organicznego jest szczególnie przydatna przy zabiegach konserwatorskich. Promienie rentgenowskie posiadają tę właściwość, że przenikają przez badany obiekt w zależności od jego wagi atomowej i gęstości. Tak więc na obrazie negatywowym jasno zarysowują się te części, które są „cięższe”. Wszystkie substancje organiczne jako lżejsze stawiają mniejszy opór. W zależności zatem od rodzaju surowca skala barw jest zróżnicowana i na tej zasadzie można na zdjęciu wyróżnić następujące

² J. Kaźmierczyk, *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*, cz. I, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966, s. 21.

³ S. Kurnatowski, *Badania Zakładu Historii Kultury Materialnej Wielkopolski i woj. zielonogórskiego nad okremem wpływów rzymskich i wczesnego średniowiecza na Ziemi Lubuskiej*, „Archeologia Polski”, t. XIII/2, 1968, s. 333.

⁴ Badania Katedry Archeologii UAM pod kier. dr A. Cofty-Broniewskiej. Materiał w opracowaniu.

⁵ M. G a j e w s k a, J. K r u p p e, op. cit., s. 27.

metale: żelazo, miedź, mosiądz, brąz, srebro, cynę, złoto, ołów.

Autor szczegółowo omawia technikę badań radiograficznych i zasady właściwego wykonywania zdjęć. Na przykładzie laboratorium rentgenologicznego w Rheinisches Landesmuseum w Bonn zapoznaje czytelnika z organizacją tego rodzaju pracowni, dając szczegółowy opis wyposażenia łącznie z planami i kosztem urządzeń. Ta dość duża inwestycja szybko amortyzuje się, gdyż poddane badaniom radiograficznym liczne zabytki metalowe z wykopalisk zostają uczynione przed konserwacją, dzięki czemu zapobiega się niejednokrotnie ich dalszemu zniszczeniu. Dotychczas stosowany zwyczaj rysowania i publikowania zabytków żelaznych w formie silnie skorodowanej, a tym samym nieczytelnych, należałoby zastąpić publikacją zabytków w oparciu o zdjęcia rentgenowskie. Rentgen można zastosować również jako nową metodę dokumentacji przy pracach wyko-

paliskowych. W tym celu zagipsowany w terenie zespół zwarty, (np. grób) przewozi się do laboratorium, dokonuje badań radiograficznych, po czym kontynuuje „wykopaliska” w pracowni. Autor wprowadza czytelnika we wszystkie szczegóły techniczne, jak wywoływanie, powiększanie zdjęć itp.

Druga część pracy poświęcona jest analizie materiałów zabytkowych z określonych stanowisk archeologicznych z ukazaniem wszystkich efektów badań radiograficznych. Autor dokonuje tego w oparciu o materiał zdjęciowy umieszczony w tablicach, co sprawia, że czytelnik uczestniczy w interpretacji omawianych zagadnień.

Wydaje się, że praca ta spełni zamierzenia autora stanowiąc niejako podręcznik w zakresie badań radiograficznych zabytków archeologicznych dla grona specjalistów w tym zakresie, a jednocześnie zainteresuje szersze kręgi archeologów z uwagi na atrakcyjność problematyki.

Krystyna Dębska-Lutowa

J. Nalepa, *Słowiańszczyzna północno-zachodnia*, Lund 1967; t e n ż e, *Słowiańszczyzna północno-zachodnia. Podstawy jedności i jej rozpad*, Poznań 1968, 352 s.

Dr Jerzy Nalepa, profesor slawistyki Uniwersytetu w Lund w Szwecji, wydał ostatnio poważną pracę poświęconą praojczyźnie i jedności językowej Słowian. Praca ta, wydana najpierw w Szwecji w formie maszynopisu, ukazała się w następnym roku w Polsce jako tom XXV Prac Komisji Historycznej, Wydziału Historii i Nauk Społecznych Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W wydaniu pierwszym przypisy zestawiono na końcu książki, w drugim wydaniu poznańskim mieszczą się one pod tekstem i zostały nieco uzupełnione. Oba wydania zaopatrzone są w streszczenie niemieckie oraz w bogaty spis źródeł i literatury.

Za praojczyznę Słowian w świetle danych językoznawstwa porównawczego uznaje autor ziemie na zachód od Bałtów, tj. dorzecza Wisły, Odry i środkowej Łaby. Najwięcej wspólnych właściwości łączy języki słowiańskie z językiem pruskim, wynika stąd, że Prasłowianie sąsiedowali z ludami bałtyckimi. Ponieważ równocześnie stwierdza się bliskie związki i pokrewieństwa Słowian z Germanami, musiało istnieć długotrwałe ich sąsiedztwo z Germanami, zajmującymi już w III tysiącleciu obszary Danii, południowej Szwecji i Norwegii. Musimy zatem umieścić praojczyznę Słowian pomiędzy Bałtami a Germanami czyli w dorzeczach Wisły, Odry i środkowej Łaby. Dane językowe wskazują bowiem wyraźnie na „stare sąsiedztwo między germańskim, słowiańskim i bałtyckim obszarem językowym”. Wreszcie bliskie związki językowe słowiańsko-celtyckie uderzające także w dziedzinie nazw wodnych, świadczą, że jedyna kultura archeologiczna sąsiadująca równocześnie z kulturą Germanów i Celtów, czyli kultura łużycka, jest wytworem Słowian.

Na przykładzie rozmieszczenia nazw z rdzeniem *stab-*, *stob-*, pochodzących zdaniem autora jeszcze z epoki wspólnoty bałto-słowiańskiej lub nawet

z epoki wspólnoty bałto-słowiańsko-germańskiej, można oznaczyć prakolebkę Słowian. Brak tych nazw na Ukrainie dowodzi, że żywotność wspomnianej formacji zakończyła się przed przybyciem przodków Słowian na Podnieprze. Najstarszą kulturą słowiańską na tym terenie była prawdopodobnie kultura zarubiniecka. Autor wykazuje, że Słowianie południowi pochodzą z ziem pomiędzy Rudawami, Sudetami i Karpatami Zachodnimi a Bałtykiem, z czego wynika, że „tam właśnie nad średnią Łabą, Odrą i Wisłą była praojczyzna Słowian, z której najpierw wyszli przodkowie Słowian wschodnich, a następnie przodkowie Słowian południowych *sensu lato*, tj. z antenatami Czechów i Słowaków łącznie” (s. 78). Pogląd ten odpowiada całkowicie moim zapatrywaniom o kolebkę Słowian, potwierdzanym również ze strony lingwistyki. Z tej prakolebki już w końcu starej ery przeniosła się część ludności w dorzecze środkowego Dniepru, co spowodowało wyodrębnienie się Słowiańszczyzny wschodniej. W kilkaset lat później, mniej więcej w V i VI w. n.e., odbyła się druga wielka migracja Słowian, w wyniku której powstała Słowiańszczyzna południowa.

Wydanie poznańskie książki jest o 12 stron obszerniejsze, mianowicie dodał tu autor ustępy, poświęcone rozpadowi języka prasłowiańskiego, jedności językowej Słowian północno-zachodnich i jej rozpadowi oraz uzupełnienia zawierające polemikę z autorami wywodzącymi Prasłowian z ziem ruskich. Książka prof. J. Nalepy jest pozycją ogromnie pożyteczną, uzasadniającą zachodnią kolebkę Słowian ze stanowiska językoznawczego. Dobrze się też stało, że wydana ona została również w Polsce, wydanie szwedzkie jest bowiem trudno dostępne.

Józef Kostrzewski

INNE
MISCELANEA

**Jubileusz 50-lecia Katedry Archeologii Pradziejowej
i Wczesnośredniowiecznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu**

50 Jahre der Fakultät für ur- und frühgeschichtliche Archäologie an der A. Mickiewicz — Universität
in Poznań

Le jubilé du cinquantenaire de la Chaire d'Archéologie Préhistorique et Protohistorique de l'Univer-
sité Adam Mickiewicz à Poznań

Katedra Archeologii Pradziejowej i Wczesnośredniowiecznej powstała równocześnie z Poznańskim Uniwersytetem w dniu 7 maja 1919 roku. Założył ją, zmarły w 1969 roku, prof. dr Józef Kostrzewski, jeden z głównych inicjatorów powstania Uniwersytetu i zarazem twórca nowoczesnej polskiej prahistorii.

Doniosłą rocznicę 50-lecia swego istnienia Katedra uczciła kilkoma imprezami, wśród których najwyższą rangę miała ogólnopolska sesja naukowa „Problemy archeologiczne Polski północno-zachodniej” zorganizowana w Muzeum Archeologicznym w dniach 20 i 21 listopada 1969 roku. Głównym celem sesji była prezentacja całokształtu niemałego przecież dorobku prahistoryków poznańskich w zakresie problematyki badań archeologicznych Polski północno-zachodniej w szerokich ramach chronologicznych — od paleolitu do wczesnego średniowiecza. Ogółem wygłoszono 15 referatów i komunikatów przygotowanych wyłącznie przez absolwentów Katedry, w tym 4 obecnych jej pracowników (prof. dr hab. Jan Żak, doc. dr Jerzy Olczak, dr Kazimierz Siuchniński, mgr Jerzy Fogel).

Na wstępną część sesji złożyły się referaty prof. dr hab. Jana Żaka (Zarys dziejów badań poznańskiego środowiska prahistorycznego) i doc. dr Bogdana Kostrzewskiego (Rozwój muzealnictwa archeologicznego w Wielkopolsce), w których ukazano drogi rozwojowe i perspektywy badawcze poznańskiego ośrodka archeologicznego. Główne osiągnięcia w zakresie badań epoki kamienia, zwłaszcza lat ostatnich prezentowali: dr Michał Kobusiewicz (Paleolit i mezolit w Wielkopolsce i na Kujawach), dr hab. Tadeusz Wiślański (Główne nurty rozwoju neolitu w Polsce północno-zachodniej) i dr Kazimierz Siuchniński (Z problematyki klasyfikacji czasowo-przestrzennej neolitu na Pomorzu Zachodnim). Starszej epoce brązu poświęcony był jedynie komunikat mgr Mieczysławy Piaszykowej (Przemiany w obrządku pogrzebowym w II okresie epoki brązu na podstawie cmentarzyska w Pudliszkach). Różne aspekty badań nad kulturą łużycką i kulturą pomorską przedstawiło 4 referentów: dr hab. Tadeusz Malinowski (Kultura łużycka w Wielkopolsce), mgr Jerzy Fogel (Z badań nad odlewnictwem kultury łużyckiej w Wielkopolsce), dr Zbigniew Bukowski (Kontakty Wielkopolski ze światem naddunajskim i Ukrainą w okresie wczesnożelaznym) i dr Lech Krzyżaniak (Niektóre aspekty badań nad kulturą pomorską). Charakterystykę kultury okresu lateńsko-rzymskiego i wyniki analizy struktury społecznej tej epoki przedstawili dr Stanisław Jasnosz (Kultura okresu lateńsko-rzymskiego w Wielkopolsce) oraz dr hab. Aleksander Dymaczewski (Zagadnienie struktury społecznej u schyłku starożytności). Okresowi wczesnośredniowiecznemu poświęcono trzy ostatnie wystąpienia, w których dr Zofia Kurnatowska i dr Stanisław Kurnatowski omówili wyniki swoich najnowszych badań nad osadnictwem południowo-zachodniej Wielkopolski (Perspektywy badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym w Wielkopolsce), doc. dr hab. Lech Leciejewicz dał zwięzłą charakterystykę kultury Pomorza (Pomorze we wczesnym średniowieczu) wreszcie doc. dr Jerzy Olczak zobrazował niektóre aspekty metodyczne w badaniach nad organizacją rzemiosła (Z badań nad organizacją rzemiosła wczesnośredniowiecznego).

Jak wynika z przedstawionego przeglądu tematyki wystąpień, inicjatorom sesji zależało zwłaszcza na zaakcentowaniu nowych aspektów badań nad pradziejami Polski północno-zachodniej, gdyż w

Ryc. 1. Prezydium Sesji Naukowej z okazji 50-lecia Katedry Archeologii Pradziejowej i Wczesnośredniowiecznej UAM. Przemówienie powitalne prof. dr. hab. Jana Żaka. (Fot. A. Pniak)

przeszłości badania te były inicjowane i kształtowane głównie przez prof. dr. Józefa Kostrzewskiego.

Sesję uświetnił swoją obecnością prorektor UAM, prof. dr Jan Wikarjak oraz Dziekan Wydziału Filozoficzno-Historycznego UAM doc. dr hab. Jerzy Ochmański. Otwarcia sesji dokonał prof. dr hab. Jan Żak, kierownik Katedry, witając gości w osobach Kierownika Wydziału Kultury Prezydium Rady Narodowej Miasta Poznania, mgr. Janusza Dembskiego, Kierownika Wydziału Kultury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej, mgr. Tadeusza Pekse, Seniora poznańskiej szkoły prahistorycznej, prof. dr. Zdzisława Rajewskiego, licznych przedstawicieli IHKM PAN, katedr uniwersyteckich i muzeów, konserwatorów, przedstawicieli dyscyplin pokrewnych oraz młodzież studencką. Łącznie udział w sesji wzięło ponad 120 osób, w tym większość z ośrodków pozapoznańskich. Przemówienia powitalne wygłosili: Prorektor UAM, prof. dr Jan Wikarjak, mgr Janusz Dembski (w imieniu Wydziałów Kultury Prezydium Rad Narodowych) oraz prof. dr Zdzisław Rajewski (w imieniu starszej generacji absolwentów Katedry). Ożywioną i konstruktywną dyskusję (ponad 20 dyskutantów) podsumował prof. dr hab. Jan Żak postulując intensyfikację i większą koordynację przyszłych badań. Materiały z sesji opublikowane zostaną w specjalnej księdze pamiątkowej, której druk przewidziano na rok 1972.

Sprawne zorganizowanie sesji, połączonej ze spotkaniem towarzyskim kilku generacji absolwentów Katedry i licznych gości, możliwe było tylko dzięki pomocy wielu osób i instytucji. Na szczególne wyróżnienie zasługuje tu Muzeum Archeologiczne w Poznaniu i dyrektor tej instytucji mgr Włodzimierz Błaszczak. Sesja znalazła też właściwy oddźwięk w miejscowej prasie i radiu.

Drugim ważnym wydarzeniem „jubileuszowym” było zorganizowanie wystawy obrazującej dotychczasowy dorobek naszej uniwersyteckiej placówki archeologicznej. Jej otwarcia dokonał w dniu 6 maja 1969 roku, Dziekan Wydziału Filozoficzno-Historycznego UAM, prof. dr hab. Antoni Czubiński. Ekspozycja została przez 6 miesięcy w pomieszczeniach Katedry (Coll. Novum) a później przeniesiono do Muzeum Archeologicznego, gdzie przez 6 tygodni cieszyła się dużym zainteresowaniem zwiedzających. Na tej specjalnie przygotowanej wystawie (kilkanaście plasz) zaprezentowano osiągnięcia Katedry w zakresie dydaktyki (około 170 absolwentów, kilkanaście doktoratów, kilka habilitacji), działalności naukowo-badawczej i organizacyjnej. Głównym akcentem wystawy był dorobek naukowy Katedry, zwłaszcza w zakresie prac terenowych ostatniego ćwierćwiecza (kompleksowe badania osadnictwa prądziejowego i wczesnośredniowiecznego na Kujawach Zachodnich, w rejonie niecki jezior Bnińskich i Pomorza Środkowym — m. in. około 40 stanowisk badano szerokopłaszczyznowo, w tym Biskupin, Gniezno, Kruszwica, Poznań, Bnin, Radacz i Inowrocław; ponadto kilka tysięcy stanowisk zweryfikowano sondażowo lub odkryto).

Do uroczystości „jubileuszowych” Katedry włączyło się też Studenckie Koło Naukowe Archeologów organizując w dniach 5-7 grudnia 1969 roku ogólnopolską, studencką sesję naukową poświęconą wczes-

Ryc. 2. Uroczystość otwarcia wystawy zorganizowanej z okazji 50-lecia Katedry Archeologii Prądziejowej i Wczesnośredniowiecznej UAM. (Fot. A. Pniak)

nemu średniowieczu. Udział w tej imprezie wzięli liczni przedstawiciele krajowych kół naukowych archeologów i etnografów (łącznie około 70 osób). Wygłoszono 7 referatów w większości opracowanych przez studentów UAM.

Dorobek Katedry popularyzowano również w środowiskach pozanaukowych — wygłoszenie cyklu odczytów popularno-naukowych, obrazującego niektóre aspekty badań naszej instytucji, zarówno w samym Poznaniu (Muzeum Archeologiczne) jak też na prowincji (Kórnik).

Oprócz imprez organizowanych bezpośrednio przez Katedrę w związku z 50-leciem naszej uczelni — wzięła ona i weźmie jeszcze udział w imprezach ogólnouniwersyteckich. Były kierownik Katedry jej założyciel a zarazem współtwórca UAM w Poznaniu, zmarły prof. dr Józef Kostrzewski uświetnił swoją obecnością i przemową uroczystą Sesję Senatu w związku z odsłonięciem tablicy pamiątkowej Rektora H. Święcickiego oraz inaugurację obchodów 50-lecia naszego uniwersytetu w dniu 7 maja 1969 roku. Nadto prof. dr hab. Jan Żak wygłosił w dniu 11 maja 1970 roku referat na Sesji Uniwersyteckiej „Problematyka niemiecka i polskich Ziemi Zachodnich w badaniach i działalności Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (1919 - 1969)” pt.: „Badania prahistorii poznańskiej nad wczesnym średniowieczem na Ziemiach Odzyskanych”.

Powyższa działalność „jubileuszowa” Katedry, jej pracowników i studentów, przyczyniła się niewątpliwie do wzrostu popularyzacji znacznego dorobku naukowo-badawczego i dydaktycznego naszej instytucji oraz uniwersytetu, ukazując dorobek ten w pełnym blasku, a nie kryjąc cieni.

